

„Egy érdekes mezőgazdasági, növénytermesztésről szóló könyvben olvastam ezt a meghatározást, mely – mutatis mutandis – a történetkutatói és írói munkásságra is alkalmazható. A föld felső rétegeiben, geológiai összetételében van egy bizonyos gazdagság. De ez magában nem elég ahhoz, hogy olyan terményeket hozzon létre, amelyek az ember testi táplálására alkalmasak. Ehhez az kell, hogy a talajt megfelelő módon elkészítsük, felszántsuk, fogatoljuk, tárcsázzuk, ásóval, kapával megdolgozzuk. Akkor nyugodtan vethetjük gabonánkat, vagy ültethetünk bármit is a földbe, a benne rejlő talajgazdagságot ily eljárásokkal átváltoztathatjuk talajerővé. Ez ébreszti fel és fejleszti a növényeket és érleli meg őket. Történettudományos lelki táplálékainkkal is ez történik. A levéltárakban, könyvtárakban készen van a történetíráshoz szükséges adatgazdagság. Azt ható erővé a társadalom számára a lelkiismeretes történetkutató, bíráló és összeállító írói munka teszi.”

ISBN 978-963-7097-65-2

9 789637 097652

Ára: 3500 Ft

TUDÓS ÉS KATONA ♦ MARKÓ ÁRPÁD VISSZAEMLEKEZÉSEI I.

TUDÓS ÉS KATONA

MARKÓ ÁRPÁD VISSZAEMLEKEZÉSEI I.

HADTÖRTÉNETI
INTÉZET ÉS
MÚZEUM

TUDÓS ÉS KATONA

TUDÓS ÉS KATONA

Markó Árpád visszaemlékezései

I.

Sajtó alá rendezte:

KINCSES KATALIN MÁRIA

HM HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM

Budapest • 2014

A kiadásért felel:

DR. KOVÁCS VILMOS

ezredes,

a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum parancsnoka

Lektorok:

BALLA TIBOR

KÉRINGER LÁSZLÓ

POLLMANN FERENC

SZAKÁLY SÁNDOR

TUZA CSILLA

UJVÁRY GÁBOR

Tárgyfotók:

SZIKITS PÉTER

A borítót tervezte:

SZABÓ EMESE

© HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2014

© Kincses Katalin Mária, 2014

© Mészáros Kálmán, 2014

TARTALOM

Előszó	7
<i>Markó Árpád visszaemlékezései elé</i>	7
<i>A kiadás elvei, a forrásközlés szempontjai</i>	17
<i>Köszönetnyilvánítás</i>	20

HATVANÖT ESZTENDŐ MUZSIKÁJA. A HEGEDŰ SZOLGÁLATÁBAN

Bevezetés	25
Rozsnyó, 1893–1903	31
Wiener Neustadt	46
Kassa–Komárom az első világháború előtt és alatt, 1906–1917	51
Kassa, a világháború végén és utána, 1917–1920	57
Budapest, Miskolc, Vác a második világháború előtt	62
Kamarazene-élet Puky Endrééknél Budán az Ilona utcában, 1927–1941	74
Egyéb kamaramuzsikám a második világháború kitöréséig	79
Miskolc és a második világháború, 1941–1948	86
Budapest, 1948–1959	89
Végszó	100

ÉLETEM A TÖRTÉNETTUDOMÁNY SZOLGÁLATÁBAN

Diákéveim	103
Katonaéletem	109
A Hadtörténelmi Levéltárban	113
A komoly hadtörténetírás útján	125
A Tekintetes Akadémiában	144
Munkásságom 1935-től 1945-ig	160
Tudományos kapcsolataim a külfölddel	191
Tudományos életem a második világháború után	206
Végszó	231

KATONAÉLETEM TÖRTÉNETE 1905–1921

I. kötet: Békeévek.
Az első világháború első szakasza,
1903. október 1. – 1915. szeptember 15.

[Bevezetés]	235
A Wiener Neustadt-i Akadémiában, 1903–1906	241
Békeszolgálatom első szakasza Kassán, a császári és királyi 34. gyalogezredben, 1906. október 1. – 1910. október	262
Utáskiképzésem a komáromi 13. Pionierbataillonnál 1910. október 10-től 1911. július 1-jéig és befejezése 1912. június 1-jétől október 1-jéig ugyanott, az 5. Sappeurbataillonnál	284
Békeszolgálatom második szakasza Kassán az első világháború kitöréséig, 1912. október 1. – 1914. augusztus 4.	295
Az 1914–18-as világháború első szakasza, 1914. augusztus 4. – november 19.	309
<i>Mozgósítás és első harcok, 1914 augusztus 4. – szeptember 10. ....</i>	309
<i>Vonulások és harcok 1914 november 7-étől 19-éig, Krakkó felett történt megsebesülésemig. Itthon 1915 január végéig. Visszatérés a harctérre február első napjaiban .....</i>	346
Élet Piotrkówban. Szállítás a magyar határra, harcok a Kárpátokban, 1915. február 19. – május 6.	359
Diadalmas előnyomulásunk egész Galícián végig, 1915. május 8-tól szeptember 15-ig. A Borszczewka mellett vívott ütközet, szeptember 13–15.	378
A borszczewkai ütközet	395

ELŐSZÓ

Markó Árpád visszaemlékezései elé

Markó Árpád (1885–1966), a császári és királyi hadsereg – majd a Nemzeti Hadsereg, végül a magyar királyi honvédség – tisztje, hadtörténész, levéltáros, akadémikus életét és munkásságát a halála után megjelent nekrológok, az elmúlt két évtizedben pedig a pályatársak: történészek, hadtörténészek, levéltárosok és újságírók többször és több vonatkozásban méltatták. Ezekből megismerhetjük a mintegy négy évtizedes, mozgalmas, több korszakon is átívelő történelmi életút főbb állomásait.¹ A jelen kiadványhoz kapcsolódó előmunkálatként legutóbb a magyar hadtörténetírás historiográfiájának keretén belül szellemtörténeti érdeklődéséről, tudományos kapcsolatrendszerének bizonyos vonatkozásairól készült összegzés, visszaemlékezéseiből pedig levéltárosi pályájáról, valamint első és második világháborús élményeiről szóló részleteket jelentettünk meg.²

Markó Árpád tudományos munkássága felöleli a XVII–XIX. századi magyar hadtörténelem számos korszakát: foglalkozott többek között Zrínyi Miklós katonai és hadtudósi tevékenységével, Hadik András tábornok életével, Kossuth Lajos hadtudományi szerepével és a magyar katonai nyelv fejlődéstörténetével, s mindenekelőtt, évtizedeken keresztül II. Rákóczi Ferenc szabadságharcával. E tartalmas életmű vizsgálata a kora újkori magyar hadtörténelem, s legfőképp a Rákóczi-szabadságharc katonai történetének és historiográ-

¹ Markó Árpád a történettudományok doktora 1885–1966. (Nekrológ.) *Hadtörténelmi Közlemények*, új folyam, 13. évf. (1966) 4. sz. 923–924.; R. Várkonyi Ágnes: Markó Árpád, 1885–1966. (Nekrológ.) *Századok*, 102. évf. (1968) 1–2. sz. 358–360.; Tóth Gyula – Vargyai Gyula: Utószó: Markó Árpád (1885–1966), a magyar hadtörténetírás klasszikusa. In: Markó Árpád: Magyarország hadtörténete. (Reprint kiadás.) Budapest, 1994. 289–294.; Tóth Gyula: Markó Árpád, a magyar hadtörténetírók nesztora. *Magyar Tudomány*, 103. évf. (új folyam, 41.) (1996) 1. sz. 97–105. és átdolgozott újraközlésként: *Új Honvédségi Szemle*, 58. évf. (2004) 5. sz. 86–95.; Zachar József: Markó Árpád hadtörténész, Rozsnyó város szülőtte. In: *Rozsnyói Kalendárium*. Szerkesztette Ambrus Ferenc. Rozsnyó, 1996. 66–70.; Zachar József: A Magyar Tudományos Akadémia utolsó katonatagja: Markó Árpád ezredes, 1885–1966. *Hadtudomány*, 2001. 1. sz. 117–121.; Mészáros Kálmán: Bevezetés. In: II. Rákóczi Ferenc csatái. (Válogatott tanulmányok.) Sajtó alá rendezte, [a bevezető tanulmányt írta, kiegészítő jegyzetekkel, bibliográfiával és mutatókkal ellátta] Mészáros Kálmán. Budapest, 2003. 5–12.

² Kincses Katalin Mária: Szellemtörténet és hadtörténetírás. A magyar hadtörténetírás kapcsolódási pontjai, különös tekintettel az 1930-as évekre. *Hadtörténelmi Közlemények*, 126. évf. (2013) 2. sz. 377–411.; Uő: Levéltár és levéltáros születik. Markó Árpád visszaemlékezése a Hadtörténelmi Levéltár megalakulására és levéltárosi pályájára. *Levéltári Közlemények*, 84. évf. (2013) 187–200.; Uő: Markó Árpád első világháborús visszaemlékezéseiből. *Hadtörténelmi Közlemények*, 126. évf. (2013) 3. sz. 854–886.; Mészáros Kálmán: Az ezredsegédtiszt esete a királyi herceggel – avagy ki és miért kapott (vagy nem kapott) nagy ezüst vitézségi érmet? (Egy különös epizód Markó Árpád I. világháborús visszaemlékezéseiből.) Uo. Különszám: Peremirat. Köszöntő írások Makai Ágnes 70. születésnapjára. 145–148.; Uő: Markó Árpád második világháborús emlékeiből. Uo., 4. sz. 1077–1106.

fiájának kutatása során megkerülhetetlen feladat. Ezen keresztül figyeltünk föl Markó Árpád tudományos teljesítményére, tudósi attitűdjére, vizsgálati módszereire és a mindez részletesen rögzítő visszaemlékezéseire, melyek másolatait az 1960-as évek közepén még maga Markó adta át a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának, a szerző saját példányai pedig az ezredfordulón kerültek a Hadtörténelmi Levéltárba.³ A visszaemlékezés-sorozat Markó Árpád teljes életútját felöleli, katonai és tudományos pályájáról, társadalmi kapcsolatrendszeréről és – kuriózumként – kamarazenei tevékenységéről ad számot. Egy igen gazdag, tartalmas életút legfontosabb állomásairól, kiteljesedéséről szól, mellyel párhuzamosan feltárulnak szerzője világlátásának, mentalitásának legfőbb jellemzői.⁴

Ehhez szolgál alapul az a családi, szellemi közeg, amelynek ismerete nélkül katonai, tudományos életútja nem értelmezhető, s melynek legfontosabb elemei – nagyon vázlatosan ismertetve – a következők. Markó Árpád a felvidéki Gömör vármegyei bányász- és kereskedővárosban, Rozsnyón született, a város egyik anyagi és szellemi értelemben legmeghatározóbb iparos–kereskedő–értelmiségi családjából származik. Az evangélikus felekezet-hez tartozó család társadalmi presztízsét és anyagi bázisát Markó Pál (1751–?) vállalkozó, gyáros, a rozsnyói bőrgyár – mely létrejötté után hamarosan a polgárosodó Magyarország egyik legjelentősebb iparvállalata lett a XIX. század elején – első tulajdonosa alapozta meg még 1782-ben. Markó Árpád édesapja, dr. Markó Sándor (1847–1912) parlamenti gyorsíró, jogász, ügyvéd, királyi tanácsos az első rozsnyói közjegyző volt, a Kassai Királyi Közjegyzői Kamara alapító tagja és titkára.⁵ Különös gondot fordított gyermekei nevelésére, feleségével, az ország egyik legbefolyásosabb evangélikus családjából származó eperjesi főesperes leányával, Sztehlo Annával (1853–1920) együtt. Másodszülött gyermeküket, Árpádot a rozsnyói evangélikus főgimnáziumba írták be, ahol a klasszikus műveltséghez tartozó latin és ógörög nyelv oktatására különösen nagy hangsúlyt fektettek. A város másik nyelve a magyar mellett a német volt, de a Markó gyermekek franciául is intenzíven tanultak magánúton. A kiváló képességekkel rendelkező Markó Árpád történeti érdek-

³ A kéziratokra lásd részletesen: Csapodi Csaba: Történészhatyagok a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában. II. 19. Markó Árpád. 1885–1966. Századok, 109. évf. (1975) 3–4. sz. 677.; Farkas Gyöngyi: Markó Árpád és a levéltár. Rendhagyó ismertetés egy új szerzeményű fonderől. In: Ad Acta. A Hadtörténelmi Levéltár évkönyve 2000. Szerkesztette Lenkefi Ferenc. Budapest, 2001. 44–46.

⁴ Jelen sorok íróinak egyike már 2003-ban felhívta a figyelmet a kéziratok jelentőségére, s mint megfogalmazta, azok „kiadása tudománytörténeti szempontból rendkívül fontos lenne, de történelmi forrásként, sőt irodalmi értékük alapján is érdeklődésre tarthatnak számot”. Lásd Markó Árpád: II. Rákóczi Ferenc csatái. Válogatott tanulmányok. Sajtó alá rendezte Mészáros Kálmán. Nap Kiadó, Budapest, 2003. Bevezető, 6. – A visszaemlékezésekből általunk közölt, már említett négy részleten kívül Tóth Gyula adott ki néhány szemelvényt: Markó Árpád. Századok, 134. évf. (2000) 3. sz. 701–716. és Uő: Wiener Neustadt-i éveim; Emile Pillias, a Rákóczi-kor francia kutatója; Nemzetközi történészkongresszus Svájcban; Finnugor kongresszus Budapesten. Új Honvédségi Szemle, 58. évf. (2004) 6. sz. 74–80., 7. sz. 79–86., 9. sz. 71–86. és 10. sz. 111–116. (Tóth Gyula az 1950-es években pályakezdőként Markó Árpád szerzőtársa volt, s részben az ő érdeme, hogy a kéziratok egy része a Hadtörténelmi Levéltárba került. Itt említjük meg, hogy a Tóth Gyula által publikált részeket közül néhány nem a felsorolt memoárokból, hanem Markónak egy másik kézirat munkájából, a Kaleidoszkóp címmel írt, mozaikszerűen összefűzött emlékkép-sorozatból való. Ez a kézirat nem került be a Hadtörténelmi Levéltárba, az akadémiai példány pedig a fejezetszámok alapján hiányosnak tűnik. Közlésétől így egyelőre el kell tekintenünk.)

⁵ Jogi szakíróként cikkei jelentek meg a közjegyzői munka gyakorlati kérdéseiről a Jogtudományi Közlönyben. Megírta az evangélikus egyház alkotmányát Egyházi törvénykezés címmel, valamint a Kassai Királyi Közjegyzői Kamara 25 éves történetét. A királyi közjegyzőség mozgalmaiban tevékeny részt vállalt. 1989 után róla nevezték el a Magyar Országos Közjegyzői Kamara egyik legnevesebb díját. Összefoglalóan lásd Rokolya Gábor: Az első rozsnyói közjegyző. Dr. Markó Sándor élete és munkássága. (A Magyar Országos Közjegyzői Kamara kiadásában.) Budapest, 2011.

lődése – a magyar irodalom és a természetrajz mellett – már nagyon korán megmutatkozott: 11 éves korában iskolai aranyérmert nyert egy XVIII. századi tárgyú történeti pályamunkával. Emellett a zenerajongó, amatőr muzsikuszülők felfedezték gyermekükben a különleges zenei tehetséget is, zongorázni, majd hegedülni és a zeneelmélet alapjaira tanították. A tehetséghez szorgalom is párosult: Markó Árpád 12 éves korától hegedűművésznak, majd karmesternek készült.

Markó Árpád végül nem lett hivatásos muzsikusz, ám egész életét meghatározta zenei érdeklődése. Oly nagy hangsúlyt fektetett mindennek dokumentálására, hogy visszaemlékezéseinek első nagy fejezete, amely 1960-ban készült el, éppen zenei érdeklődéséről, képzéséről, műveltségéről, amatőr kamarazenészi pályafutásáról szól. Rendkívül érdekesek, élvezetesek és tanulságosak a mai olvasó számára ezek a visszaemlékezések. Nemcsak azért, mert Markó Árpád olyan fokú zenei műveltséggel rendelkezett, oly intenzív kamaramuzsikusi tevékenységet folytatott 65 éven keresztül, amely csak a hivatásos, professzionális muzikusokra jellemző, s számára a hegedülés, a koncertlátogatás életformájának napi szintű szükséglete volt, hanem ezért is, mert számára mindez a „civil” életben – sőt több ízben katonai pályafutása során is – a társadalmi érintkezés, kapcsolatteremtés és kapcsolattartás legmeghatározóbb eszköze, módja volt.

A család legnagyobb meglepetésére azonban Markó Árpád 17 évesen – megszemlélve a császári és királyi VI. hadtest 1902-ben Rozsnyón tartott hadgyakorlatát – hirtelen úgy döntött, hogy hivatásos katona lesz. A szülők megdöbbenek, de nem elleneztek gyermekük választását, bár a családban nem volt hagyománya a katonaiszti hivatásnak. Édesapja csupán ahhoz ragaszkodott, hogy ha már így döntött, akkor felvételizték a Monarchia legjelentősebb felsőfokú tisztképző tanintézetébe, a Mária Terézia királynő által 1751-ben alapított Wiener Neustadt-i (bécsújhelyi) Mária Terézia Katonai Akadémiára, ahová jeles érettségi bizonyítvánnyal, egy német nyelven leteendő eredményes írásbeli és szóbeli vizsga után lehetett bejutni.

Markó Árpád visszaemlékezései tanulóéveire egyedülálló forrásai a bécsújhelyi akadémia működésének. A hároméves képzés során a „klasszikusz” katonai ismereteken, elméleti és gyakorlati tantárgyakon kívül továbbra is nyelveket tanult, említésre méltóan magas szinten hadtörténelmet és topográfiai ismereteket, melyekre katonaisztként a továbbiakban természetsszerűleg támaszkodhatott, de a hadtörténész számára is megfelelő kiindulópontot jelentettek.

Eközben a zenéléssel sem hagyott fel: a bécsújhelyi akadémián kórust és szalonzene-kart alapított. Kiváló tanulmányi előmenetele és zenei tevékenysége megnyitotta a bécsújhelyi katonai-társadalmi köröket az alig húszéves fiatalember előtt. Később szinte élete végéig kamaramuzsikálásban vett részt, több vonósnégyesnek is tagja volt első- és második hegedűsként, melyekben hivatásos zenészek és igen magas színvonalon muzsikáló politikusok is játszottak.⁶

A katonai akadémia elvégzése után 1906. október elsején hadnagyként a kassai békeállomáshelyű, 1734. május 16-án megalakult Cs. és kir. 34. magyar gyalogezredhez került, ahol előbb újonckiképzéssel, majd az altisztek képzésével foglalkozott. 1909-ben – bár a pályázók magas száma miatt nem sok reménye volt, hogy bejusson – jelentkezett az ún. Hadiiskolára, a közös haderő vezérkari iskolájába, ahová végül nem vették fel. (Úgy vélte, a fegyver- és csapatnemi sajátosságok miatt erre huszártisztként lehetett volna nagyobb

⁶ Egyetlen példa: Markó legjobb barátai és zenésztársai közé tartozott Puky Endre (1871–1941), a Gömböskormány külügyminisztere is.

esélye.) Ezért a kassai ezredparancsnokság úgy döntött, hogy a tehetséges fiatal tisztet műszaki kiképzésre küldi, amelyet megszakítással, 1910. október és 1911. július, majd 1912. június és október között kapott meg a cs. és kir. 13. komáromi utászszázalaj kötelékében. Kiképzése után kinevezték a 34. gyalogezred utászosztágának parancsnokává, és főhadnaggyá léptették elő.

Ebben a beosztásban érte meg a világháború kitörését, s erről az időszakról Markó Árpád hagyatékában háromkötetnyi visszaemlékezés maradt fenn. Ennek első darabja egy kéziratos füzet az 1914. július 31. és szeptember 6. közötti eseményekről, amelyet nagyrészt a fronton írt jegyzetei alapján még 1914. október elején tisztázott le. Utóbb ezt a naplót kiegészítve, teljes egészében beillesztette katonai pályafutásáról írt kétkötetes visszaemlékezésébe. A teljes mű (Katonáéletem története I–II.) legnagyobb hányadát (közel 60%-át) az első világháborús események töltik ki, s egy katonatiszt esetében természetes is, hogy háborús részvételéről szól a legrészletesebben – ez teszi indokolttá azt is, hogy bevezetőnkben bővebben szólnunk minderről. Ez a memoár ugyanakkor Markó Árpád tudományos életművének is alapvető forrása, mintegy kiindulópontja, mivel a kassai 34. gyalogezred „krónikásaként” – hiszen nagyon hamar, még 1915 tavaszán ezredsegédtiszti beosztásba helyezték, melynek köszönhetően első kézből értesült minden, az ezredet érintő eseményről, parancsról –, majd hadtörténészként ő volt az, aki az ezredtörténetet megírta,⁷ különös tekintettel az első világháborús eseményekre.

Markó Árpád hadtörténeti pályafutása ugyancsak a „nagy háború” eseményeinek értékelésével, hadtörténeti leírásával, közreadásával vette kezdetét. Első két hadtörténeti írása, amelyek a Magyar Katonai Közlönyben jelentek meg, a 34. gyalogezred 1917. július 19-i rohamvállalkozásáról, illetve a gyalogezred oroszországi harcairól szólt, melyeket további publikációk követték a témában, és ezzel egyidejűleg, az 1920-as évek első felében az ezred hagyományainak ápolása, ereklyéinek összegyűjtése, korábbi történetének kutatása állott cselekvésének középpontjában.⁸

A memoár főként az első világháború keleti hadszínterének eseményeiről, különösen a Markó részvételével lezajlott harcokról szól részletesen, de ezredének harcairól akkor is áttekintést ad, ha ő maga sebesülése vagy betegsége miatt átmenetileg eltávozott a fronttól. A 34. gyalogezred a felvonulási terveknek megfelelően az orosz frontra került. Gyülekezési és megindulási körlete a VI. hadtest többi alakulatával együtt a Przemysl erődjétől délre eső erdős, mocsaras területen volt, a San és a bele torkolló Wisznia folyó talál-

⁷ A cs. és kir. 34. magyar gyalogezred története 1734–1918. „Pátria” Irodalmi vállalat és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest, 1937. A gyalogezred történetét Markó Árpád írta.

⁸ Lásd Markó Árpád: Rohamvállalkozás. (Az I. Vilmos német császár és porosz király nevét viselő cs. és kir. 34. gyalogezred rohamvállalkozása 1917. július 19-én. Alkalmazó dolgozat.) [A honvédelmi miniszter által meghirdetett irodalmi pályázaton jutalmazott munka.] Magyar Katonai Közlöny, 12. évf. (1924) 5–8. sz. 316–329. és Uő: Vilmos-bakák az orosz harctéren. Uo., 12. évf. (1924) 9–10. sz. 475–477. – További publikációk: A 27. hadosztály küzdelme a Gaj-erdőben 1915 május havában. Uo., 13. évf. (1925) 1–2. sz. 58–71.; A 34-ik volt kassai közös magyar gyalogezred világháborús szereplése. [Előadásként elhangzott az 1925. október 11-én, a Miskolcon tartott ezred-émlékünnepélyen.] Uo., 13. évf. (1925) 10–11. sz. 886–895.; A borszczewkai ütközet 1915 szept. 13. és 14-én. (A kassai volt közös 53. gy. dd. harca.) Uo., 14. évf. (1926) 9–10. sz. 695.

Hagyományápolás: A „Vilmos bakák” utolsó ezredparancsnoka verebélyi vitéz Marzsó Tibor cs. és kir. kamarás és m. kir. tábornok, elhunyt 1925. január 15-én. [Nekrológ.] Uo., 13. évf. (1925) 1–2. sz. 157–159.; A volt kassai „34-es Vilmos-bakák” ezrednapja Miskolcon 1925 október 11-én. Uo., 13. évf. (1925) 10–11. sz. 910–912.; A volt kassai 34. gyalogezred ereklyétárgyainak átadása a m. kir. Hadtörténelmi Múzeum őrizetébe. Uo., 14. évf. (1926) 3–4. sz. 304–306.; A bécsújhelyi Mária Terézia katonai akadémia parkjában emelt világháborús emlékmű leleplezése. Uo., 16. évf. (1928) 6. sz. 659–661.

kozásának térségében, a mai lengyel–ukrán határ déli–délnyugati szakaszának közvetlen közelében, az akkori Közép-Galiciában. Az előbb homokos, köves talajú vidéken, majd a lápos, mocsaras, folyókkal szabdaltnak területesen való áthaladás már a harcok megkezdése előtt is komoly kihívásokat jelentett a felvonuló csapatok, s különösen a fiatal utásztiszt számára, akinek feladata éppen a továbbjutás biztosítása, az akadályok leküzdése volt. Az ezred és Markó Árpád számára az első nagy, sok emberéletet követelő bevetés az 1914. augusztus 26. és szeptember 2. között megvívott komaróvi csata volt, melynek során az osztrák–magyar 4. hadsereg sikeresen visszazoritotta az orosz 5. hadsereget.

Az osztrák–magyar 3. hadsereg az ugyanekkor Lembergől keletre vívott harcok során nem tudta feltartóztatni az orosz túlerőt, a 4. hadsereg (s benne a VI. hadtest és a 34. gyalogezred) előnyomulását ezért megállították, és előbb Lemberghez rendelték, majd további visszavonulásra kaptak parancsot. Ezzel egy időben Markó Árpád megbetegedett, és leromlott egészségi állapota miatt betegszabadságra távozott. Néhány hetes kórházi kezelés és lábadozás után, 1914. november elején egy frontra induló menetzászlóaljhoz csatlakozva ismét ezredéhez utazott, s november 7-én újból átvette korábbi beosztását, az ezredutászosztág parancsnokságát. A visszavonulás („átcsoportosítás”) még mindig tartott, s beosztásából adódóan egy ízben Markó Árpád vezette alakulatának menetoszlopát egy Krakó közeli faluig, ahol az orosz támadás kivédésére rendelték őket. November 19-én megsebesült a kezén, s ismét el kellett hagynia ezredét. Távollétében, december elején az ezredet végleg kivonták a 4. hadsereg és a VI. hadtest kötelékéből, s a Böhmermóli lovassági tábornok vezette 2. hadsereg alárendeltségében Orosz-Lengyelországba vezényelték, ahol többek között Piotrków városának bevételével szerzett hírnevet. Markó 1915. február 4-én érkezett vissza ezredéhez, amelyet már 7-én kivontak a harcveréből, és a magyar határ védelmére rendelték, a Kárpátok gerincén harcoló seregek vonalához. Budapesten keresztül utazva február végén érkeztek meg a zempléni magyar határszakasz galíciai oldalára, majd valamivel tovább, észak felé rendelték őket, ahol a Manilowa hegycsúcs bevételéért vívtak elkeseredett harcot. Markó Árpád ezt a 25 napos harcot „a világháború legkritikusabb, legnehezebb időszakának” nevezte, amelyben ő és ezredtársai csak részt vettek. S éppen ekkor, 1915. március 7-én érte az a megtiszteltetés, hogy ezredparancsnok az utászosztág éléről ezredsegédtiszt beosztásba helyezte, egyelőre csak a betegszabadságra távozó adjutáns helyettesítőjeként.

Új beosztásában rendbe tette az elődje által hanyagul vezetett adminisztrációt, s önálló kezdeményezésekhez nyerve meg parancsnokát, sikerült kellő súllyal képviselnie ezredének érdekeit a felsőbb parancsnokságok felé. Március 27-én ismét a Kárpátok vonalának magyar oldalára irányították az ezred parancsnokságát és szétszóródott alakulatait, de néhány nap múlva már újra a galíciai oldalon vetették őket harcba, s a következő hetekben zászlóaljanként és századonként szétszabdalva a határszakasz különböző pontjain – hol a magyar, hol a galíciai oldalon – teljesítettek szolgálatot. Markónak így elsősorban az ezred egyesítéséért kellett újabb és újabb kérvényekkel fordulni a hadosztályparancsnoksághoz. Ezredese és bajtársai is elégedettek voltak személyével, parancsnokát egy visszavonulás alkalmával személyesen kellett támogatni és kimenekíteni az ellenséges tűzből. Nem csoda hát, ha a felgyógyult ezredsegédtiszt helyett Colerus ezredes Markót nevezte ki véglegesen adjutánssá, elődjére pedig az egyik zászlóalj parancsnokságát bízta. Május 1-jével századossá is előléptették, s a kárpáti harcokban tanúsított magatartásáért megkapta a Katonai Érdemkereszt III. osztályát.

A gorlicei áttörés (1915. május 2–5.) eredményeként a magyar határ felszabadult az orosz nyomás alól, s a kárpáti harcokban súlyos veszteségeket szenvedő 34-esek

május 8-ától a visszavonuló oroszok üldözésében vettek rész. 1915. késő tavaszától kora őszig tartott az a diadalmas előrenyomulás, amelynek végén Markó Árpád ezredével együtt az Ikwa folyó vonaláig jutott. Közben május utolsó és június első napjaiban súlyos harcokat vívtak Przemysl előterében (Gaj erdő), ahol Markó igen kritikus helyzetben elhallgatta a dandár- és hadosztályparancsnokság felé tett jelentéseiben az első vonalban támadó zászlóalj előrejutását, hogy elaprózva tudassa ugyanazt az eredményt, s ezzel lehetőség szerint csökkentse a további előrenyomulás sürgetéséből eredhető veszteségeket. Telefonjelentéseit lehallgató bajtársai előbb nem értették meg szándékát, de a súlyos nap végére felismerték, hogy érdekükben cselekedett, s ezzel teljesen bizalmukba fogadták ezredsegédtisztjüket, s későbbi válságos helyzetekben sem kérdőjelezték meg intézkedéseit.

Június 20–22-én a Lemberg visszafoglalásához kapcsolódó harcok során a várostól északra magasló Lysa Gora hegycsúcs bevetelével tüntették ki magukat a derék Vilmosbakák, majd július–augusztus folyamán a Bug partján kiépített védelmi szakaszban viszonylag csendes időszak következett számukra. Szeptember elején elérték a Monarchia határát, majd továbbhaladva – mint már említettük – az Ikwa folyó mentén kiépített védelmi állások egy szakaszán helyezték el az ezredet.

Az itteni állásharcok 1916 kora nyaráig tartottak, amikor a Bruszilov-offenzíva hatására előbb a Monarchia határáig (június–július), majd még tovább, Jasionow térségéig kellett visszavonulniuk. Itt újabb védelmi állások kiépítése után ismét hosszú hónapokig (1917 márciusáig) tartó lövészárokharcok következtek. Markónak jelentős érdemei voltak abban, hogy a visszavonulást a lehető legkisebb veszteségekkel sikerült megszervezni, majd az azt követő harcokban és az új állások kiépítésében is kitüntette magát, ezért újabb elismerésben részesült (ezüst Signum Laudis kardokkal). Az idegőrlő munka azonban olyan súlyos terheket rótt rá, hogy vérhasi tünetek és kiújuló bélhurutja miatt 1916. augusztus 30-án újra betegszabadságra távozott. Huzamosabb leMBERGI kórházi, majd – utóbb elhibázottnak bizonyult – karlsbadi gyógykezelés következett. A visszaemlékezés ezen hónapokról szóló része a harctéri élményekéhez hasonlóan érdekes forrása a háttország hétköznapi életének, a csehországi közhangulatnak és az ezred pótzászlóaljánál végzett munkának, ahol Markó lábadozásai alatt szolgált.

1917. március végén saját kérésére ismét a frontra került. Az orosz oldalon ekkor már érezhető volt az általános békevágy, így a húsvéti ünnepek alkalmával már az ellenséggel való barátkozásokra is sor kerülhetett. Markó egészsége azonban nem állt helyre. A költelességtudó fiatal tiszt nehezen vette tudomásul, hogy éppen a Kerenszkij-offenzíva kezdetén kell ismét eltávoznia a frontról, s azt kérte parancsnokától, hogy vezényelje Kassára a pótzászlóaljhoz. Itt szolgált azután a háború végéig, s adminisztratív munkája mellett ekkor kezdett hadtörténelemmel, ezredének világháborús történetével foglalkozni.

A szerző visszaemlékezéseinek világháborús szakaszáról összességében elmondhatjuk, hogy fontos és érdekes eseményeket örökített meg. Olvashatunk a megszállt lakossággal való kapcsolattartásról, a német szövetséges csapatokkal való együttműködésről (cserevezénylések stb.), az osztrák–magyar és német tábori lelkészek szolgálatáról, vagy épp a nagy múltú ezred szellemiségét meghatározó katonai hagyománytisztelet és bajtársiasság megnyilvánulásairól. A frontesemények pontos, aprólékos, tárgyyszerű leírásán kívül rendkívül plasztikus képet kapunk a harcoló katonák gondjairól, feladatairól, az ellátási, logisztikai háttérről, az e téren felmerülő problémákról, a harcoló katonák élelmezési nehézségeiről. Az eseményeket Markó Árpád tehát „alul- és felülnézethől” egyaránt bemutatja: egyszerre van jelen szubjektív megfigyelőként, értékelő, távolságtartó, a hadműveletet átlátó katonatisztként és analitikus beállítottságú hadtörténésztként. Nagyon meg-

ragadó Markó Árpád leírása az első harcok nyomán szerzett benyomásokról, a katonákat ért pszichikai nyomásról, a halál és sebesülés élményéhez kapcsolódó mentális és pszichés reakciójuk változásairól, amely itt egyetlen, hivatásos tiszt beszámolóján keresztül tárul ugyan elénk, de az egész, háborúba vezényelt generáció „élményét” jelenti, látásmódját tükrözi. Katonapszichológiai megfigyelései mellett hívő evangélikusként a más felekezetek iránti toleráns, az egyetemes keresztény értékek irányába mutató vallási elmékedéseket is megfogalmazott.

Forráskritikai észrevételként elmondhatjuk, hogy olykor-olykor Markónál is tetten érhetők mindazok a fogyatékoságok, amelyek az emlékiratok műfaji sajátosságaiból következnek. Az emberi emlékezet hiányosságaiból eredően előfordul, hogy téved az események pontos lefolyásában, az abban részt vett szereplők vagy az időpont tekintetében.⁹ (Ezzel ő maga is tisztában volt, s külön hangsúlyozza, ha nem csupán emlékezetére, de egykorú feljegyzéseire is támaszkodhatott.) Érdekes és természetes egyben, hogy fiatalemberként nem egyszer hibásan mérte fel a nála jóval idősebbek életkorát: 54 éves parancsnokát pl. „legalább 60 éves”-nek mondja, és Alice Schalek neves újságírónőről is úgy vélte, hogy „nagyon is a 60. év felé” jár, miközben csupán 43 éves volt. (Az 55 éves Bárkány Mária színésznőt ugyanakkor „már idősebb, de még jó megjelenésű hölgy”-ként jellemzi.)

Markó Árpád tudományos pályafutásának kezdete, mint említettük, az első világháborúhoz köthető, illetve közvetlenül a háború utáni években indult. Mielőtt ezt fölvezelnánk, hangsúlyoznunk kell, hogy tudományos pályafutásának kiteljesedéséhez nem lett volna elegendő a háborús tapasztalat, a katonatiszti mesterség tudása. Mint azt ő is kifejti, mindennek alapvető forrása volt a magas színvonalú középiskolai képzés, a megszerzett nyelvtudás, s főként a bécsújhelyi katonaiskola kiemelkedő hadtörténeti oktatása.

Az akadémia második évfolyamában kezdték a hadtörténelmet oktatni az ókor és középkor nevezetesebb háborúinak, hadjáratainak, csatáinak ismertetésével. A második félévben a XVI. és XVII. század közép-európai hadműveleteit oktatták, a harmadik évfolyamon pedig igen részletesen foglalkoztak Napóleon háborúival, az 1870–71. évi német–francia háborúval, az orosz–török háborúval, a boszniai okkupációval, a Monarchia háborúival az olaszok ellen 1848–49-ben és 1866-ban, valamint a königráti vereséggel végződő porosz–osztrák háborúval. Az akadémiának igen gazdag szakkönyvtára is volt, melyet Markó Árpád folyamatosan látogatott, valamint szellemiségét egy intenzív hadtörténeti és hadtudományi érdeklődés is jellemezte: a hallgatók egymás között és tanáraikkal élénken megvitatták a közelmúltban lezajlott és az aktuális katonai eseményeket is (búr háború, 1904–1905. évi orosz–japán háború).

Csapatszolgálat alatt, az első világháborút megelőző években még nem volt alkalma tudományos kérdésekkel foglalkozni, ám ekkor is sokat olvasott: a kassai tiszti kaszinónak szép könyvtára volt. Ekkor még a modern harcászat körébe vágó és egyéb hadtudományi kérdésekkel foglalkozó könyveket olvasta, valamint „a régebbi háborúk történetével foglalkozó könyveket”. „Olvasni szerető ember voltam mindig, s vagyok ma is” – írja tudományos pályafutásáról szóló visszaemlékezésében –, s hozzáteszi: „igen sok német könyv forgott kezemben, a klasszikusok írásai is.”

Markó Árpád 1921 áprilisában – azt követően, hogy szülőföldjét, a Csehszlovákiához került Felvidéket el kellett hagynia, s a Nemzeti Hadseregben sem találta meg számítását – úgy döntött, hogy jelentkezik a Hadtörténelmi Levéltár és Múzeumba, amelynek

⁹ Lásd például a Hadtörténelmi Közlemények Makai Ágnes-emlékszámban megjelent (fentebb, a 2. jegyzetben idézett) közleményt első világháborús emlékeiből.

vezetője akkor Rubint Dezső altábornagy volt. Miután kiderült, hogy a németen kívül francia nyelvismerettel és latintudással is rendelkezik, az altábornagy azonnal intézkedett beosztása felől, s június 1-jétől Markó Árpád a Levéltár munkatársa lett. Előbb egy évig az első világháborús iratok, térképek válogatásával, rendszerezésével foglalkozott, majd a főigazgatóság központi titkári teendőit látta el. 1926-ban alakult meg az ún. Régi Levéltári Osztály, melynek vezetésével megbízták, s ebben a beosztásban tevékenykedett 1940 májusában bekövetkezett nyugállományba helyezéséig.

A mintegy évtizedig tartó kezdeti nehézségek után, amelyek jórészt az intézmény és fenntartója közti feszültségekből eredtek, s melynek – túlzás nélkül állíthatjuk – tanulságos és máig kiható érvényű epizódjairól Markó Árpád részletesen beszámol, az 1930-as évekre a Levéltár elismert tudományos műhellyé vált. Markó eközben érdeklődőként beiratkozott a budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Karára, ahol Szentpétery Imre, Szekfű Gyula, Domanovszky Sándor és Lukinich Imre professzorok előadásait hallgatta: történeti és levéltári kurzusokat látogatott.

Az intézmény falai között a „hőskorban”, az 1930-as években tekintélyes hadtörténetírói gárda gyűlt össze, a különböző osztályokon pedig egyidejűleg három hadtörténetész akadémikus is tevékenykedett: Pilch Jenő ezredes (a könyvtár élén), Gyalóky Jenő ezredes (a Hadtörténelmi Közlemények szerkesztőségében), valamint Markó Árpád, akit 1934-ben választott levelező tagjainak sorába a Magyar Tudományos Akadémia.

Markó Árpád „Életem a történettudomány szolgálatában” című visszaemlékezése, melyet kiadványunk első kötete tartalmaz, nagyon részletesen rögzíti a 40 éves tudományos pályafutás minden fontos epizódját, a különböző kutatási témák, a belőlük megjelent publikációk, könyvek megalkotásától kezdve a tudományos életben való részvételének minden fontos állomásáig. Akadémiai tagságán, a Rákóczi-, Zrínyi- és Hadik-kutatásokon kívül kiemelendők különböző fórumokon tartott előadásai, melyek közül az 1938. évi nemzetközi zürichi történészkongresszuson tartott referátuma volt a legemlékezetesebb. Ugyanakkor a tudományos ismeretterjesztés területén is aktív „szolgálatot vállalt”, hiszen az 1930-as években rendszeresen szerepelt történeti tárgyú előadásokkal, felolvasásokkal a Magyar Történelmi Társulat, a Tiszti Kaszinó, a Kisfaludy Társaság felolvasóestjein és a Magyar Rádióban. A visszaemlékezések bepillantást engednek a két világháború közötti magyar (és számos vonatkozásban nemzetközi) tudományos életbe, annak szinte teljes keresztmetszetét nyújtva, felsorakoztatva kiterjedt szereplőgárdáját, s nemcsak a történettudomány művelőit. Részletes képet kapunk a Magyar Tudományos Akadémia mindennapi életéről, működéséről. Mindez rávilágít arra, hogy Markó Árpád és – részben általa is – a magyar hadtörténetírás megbecsült helyet foglalt el a magyar történetírásban a második világháború előtt, valamint arra, hogy maga Markó figyelemre méltóan kiterjedt tudományos és társadalmi kapcsolatrendszerrel rendelkezett ebben az időszakban.

Nyugállományba vonulása után a tél nagy részét Budapesten, krisztinavárosi lakásában, a nyarat pedig felesége Győr vármegyei birtokán, a Rábapatonához tartozó Dénesháza pusztán töltötte, s idejének javát a tudományos munka és a kamarazene töltötte ki. (Feleségét, Sárkány Ilonát, Sárkány Ferenc komáromi rendőrkapitány, későbbi országgyűlési képviselő leányát még komáromi utász kiképzésekor ismerte meg, s 1912-ben vette nőül. Gyermekük nem született, ezért magukhoz vették Markó Árpád félárva unokaöccsét, Markó Sándort, akit sajátjukként neveltek fel.) A háború végéhez közeledve budapesti lakásukat lezárták, és a dunántúli birtokra húzódtak vissza, ahol számos rokonukat és barátjukat is fogadták, különösen a nyilas–hungarista hatalomátvételt és a szovjet elörsenyomulást követően, amikor a keleti országrészből megindult a nyugatra menekülők áradata.

A szovjet csapatokat ők sem merték bevárni, ezért egy Markó unokasógora, Stemmer László vezérőrnagy által vezetett munkásdandár törzséhez csatlakozva 1945 elején a Sopron vármegyei Beledre, majd Ausztriába menekültek, s végül az amerikai megszállási zónában, egy kis üdülőváros, Altaussee barakktáborában leltek menedéket.

A második világháború utolsó hónapjairól, meneküléséről és ausztriai tábori életéről készült terjedelmes memoárjában Markó immár nem aktív katonaként, tudósként vagy művészként, hanem a saját sorsának irányításából is kirekesztett, hontalanságra jutott bujdosóként írta le a sodródó eseményeket és belső vívódásait. E munkájának értékét növeli, hogy menekülésének ausztriai szakaszáról és különösen a táborbeli életről egykorú naplófeljegyzésekre támaszkodhatott. Az események megörökítésére is viszonylag hamar, alig néhány évvel azok megtörténte után vállalkozott, tehát az emberi emlékezet fogyatékoságaitól kevésbé befolyásolva, mint egyéb munkái (főként első háborús emlékiratai) esetében, ahol gyakran több évtized is eltelt az esemény és annak leírása között. A korszak kutatói nyilván csodálkoznak, hogy egy éppen csak 60. életévében járó katonatiszt olykor még az egykorú katonai fogalmakat sem használja szabatosan,¹⁰ de ez nem is volt célja: személyes visszaemlékezéseit vetette papírra, s az aktuális katonai szaknyelv kifejezései helyett vagy régebbieket használt, vagy egyszerű köznyelvi fordulatokkal élt.

Bár a katonai eseményekről nem nyerhetünk részletes képet, sőt alig tudhatunk meg azokról többet, mint amit akármelyik polgári menekült papírra vethetett volna, Markó kiterjedt személyi ismeretése, kapcsolatai révén mégis több fontos politikai és katonai vezető szerepel ebben a visszaemlékezésében is. Érdekes, más forrásból nem ismert epizód például Lakatos Géza volt miniszterelnök és felesége látogatása Markóék dénesházi otthonában, de régi barátja, Rátz Jenő volt honvédelmi miniszter és családja, továbbá Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter sorsáról is említésre méltó adatokat közöl.

Markó Árpád és felesége 1945 őszén csak hosszas vívódás után szánta rá magát a hazatérésre, s a szovjet megszállástól, a bolsevik hatalomátvételtől való félelmeik hamar beigazolódtak. Az akkor már 60. életévén túl járó Markót idehaza szétbombázott budapesti lakásuk és felprédált dénesházi birtokuk képe fogadta. Kúriájukat betolakodók foglalták el, de a hozzá tartozó birtokot néhány évig még megtarthatták. A súlyos anyagi és szellemi veszteségeken túl (Markó könyvtára és kéziratban lévő munkáinak nagy része is megsemmisült) a legnagyobb személyes tragédiát feleségének elvesztése okozta. (A súlyos beteg asszony halálát minden bizonnyal siettették azok a mostoha körülmények, nélkülözések is, amelyeket menekülésük alatt kellett elszenvedniük.)

A háborút követő politikai és társadalmi változások további megpróbáltatások elé állították az idős tudóst. 1948 végén megmaradt birtokát állami kézbe kellett adnia, 1949-ben pedig akadémiai tagságát visszaminősítették, a tanácskozó tagok testületébe sorolták: „Azokat a régi akadémikusokat, akiket politikai bűnösöknek minősítettek, megfosztották akadémiai tagságuktól, azokat pedig, akik csak tudományuknak élve, politikával nem foglalkoztak, de akikről feltételezték, hogy az új irányzatokat nem lesznek képesek szívvel-lélekkel szolgálni, egy újonnan szervezett tagsági csoportba degradálták” – emlékezik vissza a keserű megaláztatásra.

1948-ban elhagyta Rábatonát, és Budapestre költözött egyik unokafivéréhez, Belo-

¹⁰ Így például körletparancsnokságot ír kerületi parancsnokság helyett, állatorvosi századot ír állategészségügyi század helyett, nyugdíjast ír nyugállományú helyett, felváltva használja a helytelen munka- és a helyes munkásdandár megnevezést, vagy olyan, akkor már nem használt első világháborús kifejezéseket alkalmaz, mint a „harcvonal”.

horszky Gáborhoz, majd 1951 őszétől unokaöccse, Sztehlo Gábor biztosított egy szobát számára az általa vezetett evangélikus szeretetotthonok egyikében. Ezekben az években írta meg visszaemlékezéseit, s amíg zenei hallását el nem veszítette, a muzsikáláshoz is visszatért. Ennél is fontosabb azonban, hogy bár szerény keretek között, de folytatni tudta tudományos pályáját. Levéltári kutatásokat végzett, s egzisztenciáját biztosítandó, Esze Tamás és Klaniczay Tibor segítségével a minimális megélhetéshez szükséges nyugdíját (egyfajta tudományos segélyként) megkaphatta.

1950-től a Történettudományi Intézet és a Magyar Történelmi Társulat tagjai és vezetői részéről megbízásokat kapott történeti munkák adatgyűjtésére. Többek között nagyon tevékenyen, meghatározó módon vett részt Köpeczi Bélának a Rákóczi-szabadságharc francia diplomáciájára vonatkozó forrásfeltárásában, Benczédi László Thököly-anyaggyűjtésében, valamint Klaniczay Tibor Zrínyi-kutatásaiban. Tudományos rehabilitációja fontos állomásaként értékelte, amikor Köpeczi Béla és R. Várkonyi Ágnes az 1955-ben első kiadásban megjelent Rákóczi-monográfiában név szerint is hivatkozva értékelte a szabadságharc kutatásában játszott szerepét – nem érdemtelenül, hiszen az az alapvető, a szabadságharc kutatását napjainkig meghatározó felismerés, mely szerint a szabadságharc csak a nemzetközi diplomáciai összefüggések alapján, konkrétan pedig a spanyol örökösödési háború viszonyrendszerében értelmezhető, Markó Árpád nevéhez kötődik.

Az 1950-es évek elejétől az ismét aktív történeti, hadtörténeti kutatások eredményeképpen sorra jelentek meg publikációi. 1950 karácsonyán látott napvilágot Zrínyi Miklós leveleinek válogatáskötete: „...ismét megjelent nevem a szaksajtóban, s azóta megszakítás nélkül tudtam eredményesen dolgozni...” – értékelte ennek jelentőségét és hatását tudományos pályafutásáról szóló memoárjában. A Századokban és a Hadtörténelmi Közleményekben kiadott kései munkái közül – kuriozitása miatt – talán a magyar katonai nyelv fejlődéstörténetéről szóló, 1958–59-ben megjelent tanulmányosorozat tekinthető a leg sikeresebbnek. 1953-ban – majd két évtizeddel azután, hogy a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja lett! – megítélték számára a történettudományok kandidátusa címet. 1960-ban önálló biográfiát jelentetett meg tőle az Akadémia Jakkó László huszárcapitány pályafutásáról „Egy elfelejtett magyar író-katona” címmel.

Visszaemlékezései elkészítésének idején, az 1960-as évek első felében is aktívan dolgozott, számos terv, ötlet, téma foglalkoztatta. Fáradhatatlanságát és szellemi frissességét mi sem jelzi jobban, mint az, hogy 1964–65-ben, 80. életévében korábbi kutatásaihoz csak kevésbé kapcsolódó témáról, Kossuth Lajos törökországi emigrációban végzett hadtudományi munkásságáról írta és védte meg nagydoktori értekezését.¹¹ Ezzel a művével azonban pont került a hosszú tudományos pálya végére: az értekezés sikeres megvédéséről szóló beszámoló már csak halála után jelenhetett meg a Századokban.

1966. szeptember 17-én hunyt el, életének 81. esztendejében, tíz nappal később búcsúztatták Budapesten, a Farkasréti temető halottasházában, s október 18-án helyezték végső nyugalomra Rábapatonán, szeretett felesége mellé. A tudományos közélet viszonylag tisztességesen vett búcsút a korát jóval túlélő „polgári történésztől”: a tanulmányai, közleményei egész sorát kiadó két legjelentősebb folyóiratban szép méltatások jelentek meg róla. A Hadtörténelmi Közlemények hasábjain még halála évében, a szerző nevének

¹¹ Markó Árpád halála miatt e műve mindmáig kéziratban maradt, sőt maga a téma is évtizedekre feledésbe merült, míg Ács Tibor Kossuth születésének centenáriuma alkalmából közre nem adta szóban forgó munkáját. (Kossuth Lajos: Hadviselet- és csatatan elemei. Sajtó alá rendezte, az előszót és a tanulmányt írta Ács Tibor. Zrínyi Kiadó, Budapest, 2002. – Markó értekezésének méltatását lásd: 31.)

feltüntetése nélkül megjelent nekrológja ugyan – ma már kissé megmosolyogtató módon – a „népi szocialista Magyarország megbecsült tudósának” ideológiai fejlődését emelte ki, a Századokban két évvel később, R. Várkonyi Ágnes tollából megjelent tárgyilagos megemlékezés azonban már mentes minden kritikus vagy ideológiai felhangtól.

A Magyar Tudományos Akadémia tanácskozó tagjainak teljes rehabilitációjára csak 1989-ben került sor, s újabb tíz esztendő múltán, két idősebb pályatársával, Pilch Jenővel és Gyalóky Jenővel együtt Markó Árpád ezredes neve is felkerült a Hadtörténeti Intézet és Múzeum akadémikusainak emléktáblájára. A rendszerváltozást követő néhány évben, majd az ezredforduló után több műve jelent meg új kiadásban, ami önmagában is jelzi tudományos munkásságának maradandó értékét. Kéziratban maradt visszaemlékezéseinek mostani közreadása remélhetőleg hozzájárul majd a történelmi és hadtudósi életmű tudománytörténeti helyének kijelöléséhez is.

A kiadás elvei, a forrásközlés szempontjai

Markó Árpád kéziratban maradt önéletrajzi művei: a „Markó főhadnagy feljegyzései... a 34-ik gye. utászosztágának harcairól. 1914. augusztus 31 – szeptember közepe” (írta 1914 októberében); „Katonaéletem története I. 1903. október 1 – 1915. szeptember 15.”; „Katonaéletem története II. 1915. szeptember 15 – 1921. május 1.”; „Életem a történettudomány szolgálatában”; „Hontalanságunk két éve. 1945. január 6 – 1947. április 1.” és „Zenei életem. Hatvanöt esztendő muzsikája a hegedű szolgálatába” című kéziratok ma a Hadtörténelmi Levéltárban találhatók.¹² Az említett kéziratok közül az első sajátkezű, míg a többi gépelt változatban maradt fenn, utóbbiak Markó Árpád sajátkezű javításaival.

Forrásközlésünk a kéziratok keletkezési sorrendjét követi, ami a szerzői szándék megvalósításán kívül egy logikus kiadási sort is meghatároz. Kétkötetes forráskiadványunk első kötete, a „Hatvanöt esztendő muzsikája. A hegedű szolgálatában” című visszaemlékezéssel indul, melynek kézírata 1960. március 19-én zárult. Ezt követi a tudományos pályafutást megörökítő „Életem a történettudomány szolgálatában” című rész, melynek kézírata 1961. február 16-ára készült el. A „Katonaéletem története 1905–1921” című kéziratot – melynek első felével zárjuk első kötetünket, s a folytatással nyitjuk a másodikat – Markó Árpád 1963. március 19-én zárta le. Végül a második kötet záró visszaemlékezése, a „Hontalanságunk két éve. 1945. január 6 – 1947. április 1.” című kézirat következik. – Ez utóbbi több szempontból is kivételt képez. Egyrészt nem az előző kronológiai sor végére, hanem az elejére illeszthető, Markó ugyanis a második világháború végén készített naplójegyzetei alapján már 1947–48 folyamán letisztázta a munkát. Tehát nem hosszú időszakot felölelő, késői visszaemlékezésről, hanem egy viszonylag rövid, de viszontagságokkal teli életszakasz még kellően friss élmények hatása alatt elkészített leírásáról, egy elbeszélő keretbe foglalt naplóról, vagy mondjuk a napló és a memoár közötti átmeneti formáról van szó. További érdekesség, hogy a kétrészesre tervezett mű második kötete nem készült el: Markó Árpád felesége halála után nem érzett erőt és kedvet az íráshoz, s egyébként is úgy vélte, hogy az adott politikai helyzetben nem érdemes hányattatásainak történetét tovább folytatni.

Markó Árpád önéletrajzi munkáit írógéppel írta, s a gondosan gépelt szövegen már csak kevés változtatást eszközölt. Mint említettük, első világháborús naplóját kiegészít-

¹² Leltári számuk: Tgy 3598/a–e.

ve beépítette katonai életét taglaló memoárjába, e kéziratos füzetet ezért a közlés során figyelmen kívül hagytuk. Második világháborús visszaemlékezéseinek imént bemutatott első kötetét azonban néhány hetes különbséggel, két példányban tisztázta le: a második példányt tekintette végleges változatnak, s ez került közgyűjteménybe. Saját példányát a család őrizte meg, és unokájától, Markó Andrástól kaptuk kölcsön. Megállapíthattuk, hogy a stiláris javítások mellett egyéb eltérések is vannak, néhány fontos adat vagy részlet csak az első változatban szerepel, ezért a többi memoártól eltérően itt a tartalmi különbségek jelzésére, szövegkritikai jegyzetek alkalmazására is szükség volt.

A szöveg átírásánál indokolatlannak tűnt a teljes betűhívség, így javítottuk a nyilvánvaló gépelési hibákat,¹³ tekintettel voltunk a magyar helyesírás változásaira,¹⁴ de nyelvhelyességi, sőt stiláris módosításokat is végeztünk a szövegen. Igyekeztünk kiküszöbölni a szóismétléseket, javítottuk a hibás egyeztetéseket¹⁵ és vonatkozó névmásokat, betűvel írtuk át az egyszerű számneveket, pótoltuk a hiányzó névelőket, kötőszókat, indokolt esetben pedig a szórenden,¹⁶ mondat szerkezetén¹⁷ is változtattunk. (Saját kiegészítéseink közül csak a lényegesebbeket vagy az egyébként nehézkes mondatba az érthetőség kedvéért beszúrt, de szorosan nem illeszkedő szavakat tettük szögletes zárójelbe.)

Ha az előszóra jellemző szóismétlés nem teszi értelmetlenné vagy túlságosan hibássá a mondat szerkezetet, megtartottuk Markó eredeti szövegét: „Ez nekünk szörnyű csapás lenne, de talán, hogy már döntöttek Ausztria sorsáról, talán elmúlik ez a keserű pohár tőlünk.” Régi nyelvi egyszerűsítés volt, hogy az ismétlődő todalékokat csak egyszer írták ki, e ma már szokatlan forma helyett a ma használatos módszert követtük.¹⁸ A korra és Markóra jellemző régies alakzatot, írásmódot azonban megtartottuk.¹⁹ Markó sajátja, hogy az -e kötőszót szinte mindig -é-nek írta, a néhány számnevet pedig néhány alakban vetette papírra – e két jellegzetességet szintén megőriztük.

A hibás helyesírású idegen szavakat,²⁰ a latinus vagy a cirill betűt régiesen (németesen)

¹³ Pl. disznóülés = disznóölés.

¹⁴ Nem csak az írógépi hiányosságai miatt keletkezett ékezethiányokat (ő, ű) pótoltuk, hanem a korra jellemző írásmódot is a maihoz igazítottuk: bakkancs = bakancs, barak = barakk, pakkol = pakol, 15-iki = 15-i.

¹⁵ Markó gyakran hibásan használ többes számú alakot (összes elöljáróink azon fáradoztak, többi hangszer), ezeket rendre javítottuk (összes elöljárónk azon fáradozott, többi hangszer).

¹⁶ Így például egy helyütt a Markónál eredetileg szereplő „az osztrák kedélyesebb életformát” szövegrészt „a kedélyesebb osztrák életformát” változatra cseréltük, másutt pedig a „családi fontos okmány” helyett „fontos családi okmányt” írtunk. Az egyik legkirívóbb példa: „Hadtörténetírói első nagyobb értékű munkám volt egy hosszabb értekezés 1924-ben.” Erre javítottuk: „Első nagyobb értékű hadtörténetírói munkám egy hosszabb értekezés volt 1924-ben.”

¹⁷ Markónál egy bővített mondatban olvashatjuk „...egy nagyon csinos, idősebb leány Franciska, leányukkal, aki tanítónő...” Ezt a mondatrészt az értelemhez igazítottuk: „...egy nagyon csinos, idősebb leányukkal, Franciskával, aki tanítónő...”

¹⁸ Például: „csehek, dél-tiroli olaszok, rutén, román nemzetiségű katonákban”. Ehelyett kiírtuk az ismétlődő todalékokat: csehekben, dél-tiroli olaszokban, rutén, román nemzetiségű katonákban” Ugyanígy: „puska és géppuskával lövik” = „puskával és géppuskával lövik”.

¹⁹ Például: elhalt (meghalt helyett); Dunántúl (helyhatározóként, Dunántúlon helyett); niggerek (minden különösebb pejoratív él nélkül, négerek, feketék vagy afroamerikaiak helyett) említém, tartózkodhatik, távozhatik, szándékszunk (említettem, tartózkodhat, távozhat, szándékozunk helyett); vasúti állomás, üzemi anyag (vasútállomás, üzemanyag helyett); csolnak (csónak helyett); bajonét, kóta (bajonett, kotta helyett); bolseviki, hollandi, hollandus (bolseviek, holland helyett); idősb (idősebb helyett); másütt, másüvé (másutt, máshová helyett); melegiben, sebtiben (melegében, sebtében helyett); körülbelől, ösmer, rajtok, tőlök (körülbelül, ismer, rajtuk, tőlük helyett); svejci (svájci helyett); ugorka, nokkerli (uborka, nokedli helyett), mind (mindig helyett).

²⁰ Patrouil = patrouille.

átíró névváltozatokat és a magyar névvel (magyaros helyesírással) is rendelkező német helyneveket,²¹ valamint az ékezethiányos, téves²² vagy régies²³ helyesírású tulajdonneveket legtöbbször külön jelzés nélkül is átírtuk. A német és osztrák helyneveket is mai helyesírású változatra cseréltük.²⁴ A kereszt- és becenevek idegen, ma már szokatlan változatait (Baby, Edith, Elsie, Marianne, Muczi, Richard, Sylvester) azonban megtartottuk.

Markó írásai érdekes nyelvtörténeti állapotot rögzítenek abból a szempontból is, hogy számos idegen eredetű szót eredeti helyesírással közöl, amelyek azonban az elmúlt évtizedek alatt meggyökeresedtek, és magyaros helyesírással váltak nyelvünk szókészletének mindennapos részévé. Az idegen írásmód megtartása feleslegesnek tűnt, sőt gyakran már a megértést, de legalább is a gördülékeny olvasást nehezítette volna meg; hogy azonban a kétségtelen nyelv- és kultúrtörténeti adatok ne vesszenek el nyomtalanul, kigyűjtöttük a legjellemzőbb latin, német, francia és angol eredetű, s Markónál még eredeti helyesírással szereplő szavakat. Hasonlóan jártunk el Markó rövidítései kapcsán: feloldottuk azokat a jobb érthetőség és a gördülékenység kedvéért, de önálló rövidítésjegyzéket is összeállítottunk a kor rövidítési szokásainak jellemzésére.

Összességében tehát úgy fogalmazhatunk, hogy kompromisszumot kerestünk a szövegűség megőrzése és a teljesen modern átírás között.

Kétkötetes kiadványunk második kötetében a forrásközlést követően mellékletek és mutatók találhatóak. A mellékletek sorát Markó Árpád életmű-bibliográfiája nyitja meg, amely a teljességre törekedve tartalmazza mind a szerző által írt, mind pedig a róla szóló irodalmat. (A bibliográfia saját közlési elveit, szerkezeti beosztását, tematikáját és rövidítéseit annak bevezetőjében ismertetjük.) Külön összeállításban közöljük az idegen és régi (táj)szavak, katonai kifejezések, magyarázatát és az imént említett, nyelv- és helyesírástörténeti értékkel bíró szavak jegyzékét.

Kiadványunk használatát terjedelmes mutatókkal kívántuk megkönnyíteni: személy- és földrajzinév-mutatót készítettünk. A személynévmutató betűrendben tartalmazza az emlékiratokban, a jelen bevezetőben és a tárgyi jegyzetapparátusban (lábjegyzetek) előforduló valamennyi személynévet. A jegyzetapparátusban szereplő szakirodalom szerzőinek nevét kurziváltuk. Annotált mutató elkészítésére törekedtünk, melyben a születési és halálozási dátumok mellett igyekeztünk minden fontosabb életrajzi adatot föltüntetni, illetve jelölni – ha nem közszereplőről van szó –, hogy az illető milyen kapcsolatban volt Markó Árpáddal (pl. rokonsági fok), illetve milyen vonatkozásban említi a visszaemlékező. A földrajzinév-mutató a teljesség igényével tartalmazza a helyneveket, a vízrajzi és domborzati névanyagot. A településeknél megadtuk, hogy ma melyik országhoz tartoznak, s közöljük a korabeli és mai névalakokat is. A terjedelmes mutatók elkészítését főleg praktikus okok indokolták, egyrészt az olvasó együtt találja meg az adott személyre vagy településre

²¹ Bosnia = Bosznia, Brest-Litowsk = Brest-Litovszk, Brusilow = Bruszilov, Kerenskij = Kerenszkij, Kutuszow = Kutuzov, Mandsuria = Mandzsúria, Molotow = Molotov, Stalin = Sztálin, Triest = Trieszt, Wolotzkoy = Volockoj.

²² Dabasy-Schweng Lóránt = Dabasi Schweng Lóránd, Gomann = Gommann, Hadtörténeti Közlemények = Hadtörténelmi Közlemények, Innsbruck = Innsbruck, Kay = Key, Keynes = Keyes, Kis = Kiss, Megyasszó = Megyaszó, Napoleon = Napóleon, New Jersey = New Jersey, Szálasy = Szálasi, Veres = Veress, Vörös Kereszt = Vöröskereszt, Wesenmayer = Weesenmayer, Witzthum-Eckstädt = Vitzthum-Eckstädt, Wolff-Ferrari = Wolf-Ferrari, Yalta = Jalta.

²³ Czepléd = Cegléd, Metzenzéf = Mecenzéf, Miskolcz = Miskolc, Máramarossziget = Máramarosziget.

²⁴ Alt Aussee = Altaussee, Traun-See = Traunsee, Wells = Wels, Hallstadt = Hallstatt, Efferding = Eferding, Sanct Pölten = Sankt Pölten.

vonatkozó információkat, másrészt a jegyzetapparátus áttekinthetőbbé vált, s terjedelme logikus korlátok között maradt. Végül a rövidítések, internetes hivatkozások feloldása és a mutatók összeállításához felhasznált irodalom felsorolása következik, amely a kötetek rövidített szakirodalmi hivatkozásait is összefoglalja és feloldja. Minden olyan irodalmat felsoroltunk, melyet Markó Árpád visszaemlékezéseinek sajtó alá rendezésekor felhasználtunk, kivéve terjedelmi szempontok miatt az általános bibliográfiákat, lexikonokat, kronológiákat.

Kötetünk képanyagának négy nagyobb forrása van. A képek, fotók leőhelyét kiadványunk második kötetében soroltuk föl. Az illusztrációk legnagyobb része (fotók, térkép-vázlatok, helyszínrajzok) Markó Árpád visszaemlékezéseiben található – maga a szerző ragasztotta be azokat a kéziratokba. A visszaemlékezésekben található eredeti képfeliratokat megtartottuk. A másik forráscsoportot Markó András a családi archívumból bocsátotta rendelkezésünkre. A kassai 34. gyalogezred ereklyéiről készült fotókat Szikits Péter készítette, s az interneten is több olyan – elsősorban családtagokat ábrázoló – fényképre bukkantunk, melyek képgalériánkat kiegészítik.

Köszönetnyilvánítás

Szeretnénk köszönetet mondani mindazoknak, akik munkánkat segítették. Mindenekelőtt Hermann Róbertnek, Szakály Sándornak és Veszprémy Lászlónak, akik felismerve a forrás és feltáró munkánk jelentőségét, a kezdetektől folyamatosan támogatták törekvéseinket. A kéziratok sajtó alá rendezését a Nemzeti Kulturális Alap tette lehetővé számunkra alkotói támogatás keretében.

Külön köszönet illeti a kötetek lektorait, közöttük is elsősorban Szakály Sándort, aki a terjedelmes, több mint 75 ívnyi kéziratot szöveg lektoraként mindkét kötet anyagát, tehát a teljes kéziratot lektorálta. Kélinger László a zenei visszaemlékezések rendkívül alapos szaklektoraként segítette munkánkat, Ujváry Gábor a tudománytörténeti visszaemlékezések, Balla Tibor és Pollmann Ferenc az első, Szabó Péter a második világháborús visszaemlékezések szaklektora volt. Tuza Csilla a német szövegek fordítását, Márkus Andrea a francia és Magyar Tünde a latin nyelvű részek, kifejezések fordítását ellenőrizte.

Ács Tibor, aki részben Markó Árpád nyomán alighanem a legtöbbet foglalkozott a Magyar Tudományos Akadémia katona tagjaival, könyvünk címválasztását inspirálta.²⁵ Köszönjük Dombrády Lóránd szakmai ajánlását és Csikány Tamás segítségét is. A Hadtörténeti Intézet és Múzeumban dolgozó kollégáinktól nagyon sok segítséget kaptunk. A Hadtörténelmi Levéltárból Farkas Gyöngyi a kéziratok rendelkezésünkre bocsátásával és főként intézményünk egykori munkatársainak életrajzi adataival nyújtott jelentős segítséget. Több felmerült probléma megoldásához Hausner Gábortól, Kemény Krisztiántól, Lenkefi Ferentől, Reider Mónikától, Ságvári Györgytől, Sallay Gergely Páltól, Számvéber Norberttől és Závodi Szilviától kaptunk segítséget.

Több ízben sikerült adatokat kapni vidéki tudományos intézményekben dolgozó kollégáktól, helytörténészekről. Oláh Tamás a sátoraljaújhelyi levéltár, Reznák Erzsébet a ceglédi múzeum vezetőjeként, Rokolya Gábor a közjegyzőség történetének kutatójaként (s így Markó Árpád édesapjának életrajzírójaként), Kemény Tibor a Gamma Múzeum ala-

²⁵ Ács Tibor hasonló címmel írt monográfiát az első magyar katona akadémikusról: Tudós és katona. Kiss Károly élete és hadtudományi munkássága (1793–1866). Zrínyi Katonai Kiadó. Budapest, 1982.

pítőjaként, Burján Imre rábapatonai, Baranyai Lenke beledi helytörténészként, Kis Domo-
kos Dániel az Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Tárának munkatársaként,
Mennyeiné Várszegi Judit győri könyvtárosként volt segítségünkre.

Olykor a visszaemlékezésekben szereplő személyek családtagjait, leszármazottait is
sikerült fellelnünk, akik szintén segítségünkre voltak. Többek között Belkó Jánosné Urba-
novics Katalin, Elischer Ádám, Kérészy Zoltán, Somos Gyuláné, Szalay Józsefné Németh
Cecília, Szalay-Marzsó Aladár, a Szombatfalvy család, Telekes Györgyné Wild Annamária
nevét kell megemlítenünk.

Végül, de nem utolsó sorban köszönetet mondunk Markó Árpád leszármazottainak,
s mindazon családtagoknak, akik pótolhatatlan segítséget nyújtottak ahhoz, hogy a visz-
szaemlékezések nyilvánosan megjelenhessenek. Markó Árpád nevelt fia, a 2002-ben el-
hunyt Markó Sándor a kéziratok levéltárba adásával tett nagy szolgálatot, az ő fia, Markó
András a család őrizetében maradt fotókat és kéziratos anyagot, a kiterjedt család történe-
tét kutató Markó István pedig saját adatgyűjtését bocsátotta rendelkezésünkre.

Mindannyiuknak hálás köszönettel tartozunk!

Budapest, 2014. május 19.

Kincses Katalin Mária, Mészáros Kálmán

HATVANÖT ESZTENDŐ MUZSIKÁJA.
A HEGEDŰ SZOLGÁLATÁBAN

BEVEZETÉS

„Viva fui in silvis,
Dum vixi, tacui.
Mortua dulce cano!”

(Míg éltem, az erdőben álltam,
De némán, hallgatagon.
Ám most, hogy már nincs bennem élet,
Lágy édesen zeng dalom.)

*(Dr. Szalay Marzsó Aladár
kedves barátom műfordítása)*

Kaleidoszkóp-sorozatnak elnevezett visszaemlékezéseimben¹ sok mindent leírtam színes, szép eseményekben és eredményekben gazdag hosszú életemből, s ezekben természetesen elég sokszor megemlékeztem arról, hogy a muzsika, főleg a hegedűn keresztül, abban milyen fontos és nagy kiterjedésű szerepet töltött be. De ezek a megemlékezések zenei életemnek csak mozaikdarabjai voltak, s ezért már régóta foglalkozom azzal a gondolattal, hogy egy hosszabb, összefüggő elbeszélésben mondom el azt, hogy miképpen lettem én, a szerény kisvárosi diákgyerek komoly kamaramuzsikussá, a zenetudománnyal elméletileg is behatóan foglalkozó emberré. Tíz éves még nem voltam, amikor először vettem kezembe a hegedűt, s 65 év hosszú muzsikusságomban igen sok értékes emberrel, művésszel volt alkalmam megismerkedni, együtt játszani, s igen sok érdekes, néha derűs epizódra is vissza tudok még emlékezni. Mindezeket leírom; nem tagadom, elsősorban magam szórakozására, de gondolom, hogy zeneértő hozzátartozóim, barátaim, akik hallottak engem, mint szólistát vagy kamaraegyüttesekben hegedülni, s azok is, akik ugyan nem hallottak, de engem személyesen jól ismertek, talán érdeklődéssel olvashatják el. Hiszen minden ember élete, ha a sablonos szürke életszínvonalon felüli étellel volt alkalma élni, egyúttal korának művelődéstörténeti korrajza. Most – hogy hallásom csökkenésével kapcsolatban nálam egy elég ritka fülbetegség is krónikussá és gyógyíthatatlanná vált, azaz orvosilag diplacusis binauralis disharmonicának² nevezett kettős hallás folytán tiszta zenei hallásomat elvesztettem, s például nem vagyok képes a hegedűt felhangolni, mert nem érzékelem a húrok közti kvint-tisztaságot, 1959-ben végleg lemondtam a hegedülésről. Újabb eseményekről zenei életemben már nem lesz többé alkalmam beszámolni, tehát lerögzítem legalább mindazt, ami nekem a zene aktív és passzív élvezése folytán olyan sok gyönyörűséget okozott.

A zenét, akár aktív muzsikusság legyen valaki, akár műértő és komoly, magas fokú zenét kedvelő és élvező ember, megtanulni nem lehet. Erre születni kell, azaz az agytekervényeknek az a része, amelyik a zene iránti fogékonyság központja, egyik emberben erősen van kifejlődve. Ezek voltaképpen nincsenek sokan. Másik emberben – s ide tartozik az

¹ A „kaleidoszkópközből” az alábbiak kéziratjai maradtak meg: Markó Árpád visszaemlékezései. Belenézek elmúlt életem kaleidoszkópjába. Tovább rázom a kaleidoszkópot, III–XII., XIV., XVI–XVIII., XXIII–XXIV., XXVI., XXVIII–XXIX., XXXII–XXXIV. és XXXVI. c. sorozat. Lelőhelyük: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár, jelzet: Ms. 4501/187. Ezen kívül: II. [Négy jelenet az I. világháborúból], XXXV. [Történeti tanulmányok megírásához kapcsolódó gondolatok], XXXVII., [Nagylaki Rátz Jenő vezérezredes], valamint „Tolstoi Leo – Ahol szeretet van, ott van Isten”, „Visszaemlékezés nagybátyámra, Sztehlo Gerő beszercebányai lelkészre” c. kéziratok. – Markó Árpád nevelt unokája, Markó András tulajdonában.

² Diplacusis = kettőshallás (lat.); binauralis = mindkét fülhöz tartozó (lat.)

emberiség túlnyomó nagy része – ez az adottság hiányzik, sőt, gyakori annak a teljes el-
lentéte, amikor az illetőnek kinszenvedés egy komoly operát vagy más zenekari előadást
végighallgatni. De az, hogy valaki zenei tehetséggel születik, még nem elég ahhoz, hogy
belőle jó muzsikus váljék. Ehhez elkerülhetetlenül szükséges az a megfelelő környezet,
amelybe beleszületik és amiben különösen fiatal korában felnevelődik. És ebben volt ne-
kem óriási szerencsém.

Szüleim rendkívül muzikális emberek voltak. Édesatyám³ kitűnő zongorista, s elmé-
letileg is nagyműveltségű, zeneértő ember volt. Édesanyám⁴ is jól zongorázott, bár zenei
készsége nem volt olyan magas fokú, mint édesatyámé. Ösztönzést adott azonban neki,
hogy a hatvanas–nyolcvanas évek közt külföldön élő, hírneves zeneszerző és karmester,
Kéler Béla édesanyjának, tehát a nagyanyámnak⁵ édestestvére volt. Érdekes ember lehetett
Kéler Béla – én sajnos nem ismertem. Kezdte életpályáját Bécsben, mint a Theater an der
Wien zenekarának első hegedűse. Azután a nassauai herceg hadseregében katonakarmes-
ter lett, végül pedig sok évig a Wiesbaden fürdői Churorchester karnagya. Ott is halt el
1882-ben. Úgy látszik tehát, hogy én a zenei, főleg a hegedűs tehetséget, tőle örököltem.
Kéler Bélának sok kedves darabját, néhány nyitányát, valcerezit, magyar táncait nemcsak
a Monarchiában ismerték és játszották, de Európa más országaiban is. Itthon Szigligeti
Rákóczi-színművéhez⁶ komponált kísérőzenéje volt legismertebb. De például nyitányai,
köztük a kitűnő Lustspiel-Ouverture,⁷ a rádióban a világháború előtt állandóan szerepel-
tek, néha még ma is hallani őket. A kritikusok róla mint a „magyar Suppé”-ről beszéltek.
Johann Strauss, Lanner, Suppé modorában komponálta műveit.

Szüleim nagy Wagner-rajongók voltak. Jól emlékszem, hogy még az én diákkorom-
ban is többször kiutaztak Bayreuthba egy-egy Wagner ciklusra, s hazajövet útba ejtették
Karlsbadot, amelynek kitűnő zenekarát akkor Labitzky karnagy dirigálta. Kedves szokás
volt ott, hogy ha valaki a fürdővendégek közül valamelyik darab előadását kérte, azt szí-
vesen tűzték programra. Szüleim mindig Mendelssohn a-moll (skót) szimfóniáját⁸ kérték
tőle. Bár nem tartozik az én zenei pályám megírásának keretébe, mégis el kell mondanom
ezzel kapcsolatban egy kedves és meghatározó dolgot, hogy annak emléke utódaink számára
megmaradjon.

Édesanyám Sztéhlo János eperjesi evangélikus főesperes leánya volt. A Markó–Sztéhlo
család közt akkor, amikor ő mint fiatal leány egyszer Pestre került, már volt egy családi
kapcsolat. Nagyatyám fivére, Markó András feleségül vette Sztéhlo András budai evangé-
likus lelkész, Sztéhlo nagyatyám fivérének leányát, Bertát. Ezen a réven édesanyám egy te-
let nagybátyjánál s egyben másik leányának kedves barátnőjénél, Sztéhlo Bellánál töltött,
aki később a budai Bécsi kapu téri evangélikus lelkész, később püspök, Scholtz Gusztáv
fiatal felesége lett. Atyám akkor, mint pesti jogász, természetesen a rokoni kapcsolat révén
a budai Sztéhlo családban szívesen látott vendég volt. Így ismerkedett meg 1866–70 közt
édesanyámmal. Mikor megtudta, hogy ő is zongorázik, s egyik kedves darabja Mendelssohn
skót szimfóniája, édesatyám kapott az alkalmon, hogy gyakrabban találkozhassanak. Azt
füllentette, hogy hiszen ez neki is kedvenc darabja, sőt, régóta meg is van annak négykezű

³ Markó Sándor.

⁴ Sztéhlo Anna.

⁵ Sztéhlo Jánosné Kéler Margitnak.

⁶ Kéler Béla – Szigligeti Ede: II. Rákóczy Ferenc fogsága, op. 76. (1848)

⁷ Kéler Béla: Op. 73. (1873) Orgonára vagy négykezes zongorára.

⁸ Felix Mendelssohn-Bartholdy: a-moll, (skót-)szimfónia, op. 56. (1842)

zongoraátirata, tehát örülne, ha „Anna kisasszonnyal” négykezesezhetne, s legközelebb elhozza ezt a Mendelssohn-darabot. Atyám rohant az akkor már működő Rózsavölgyi zenemű üzletbe,⁹ s nagy öröme nem maradt a csávéban, mert ott csakugyan megkapta a kért négykezes kottát. Hogy furfangja ki ne derüljön, legénylakása szekrénye poros tetején megforgatta a kottát, számárfüleket hajtott bele, s kissé bepiszkolva egy-két lapját, hogy a kotta valóban már régóta használatnak tűnjön föl, vitte boldogan a várba. Előzőleg természetesen alaposan megtanulta a basszus szólam játszását, hogy valóban ismerje a darabot, amikor leültek édesanyámmal a zongora mellé. Ez a szimfónia kísérté azután őket végig egész életükön. Karlsbadban is mindig ezt kérték. Annak mindenféle kiadása megvolt Rozsnyón gazdag kottatárunkban, két kézre, négy kézre, hegedűre, zongorakísérettel stb. Így mi, gyerekek is ezt a szimfóniát, amelynek minden taktusát már kicsi korunkban jól ismertük, tartottuk családi szimfóniánknak. Amikor édesatyám 1912-ben meghalt, édesanyám megbeszélésünk szerint ezt a kottafüzetet kettétépte. Felét betette a koporsóba az atyám feje alatti párnába, s meghagyta nekünk, hogy a másik felét tegyük majd, ha meghal, az ő feje alá. Ezt 1920-ban természetesen meg is tettük.

De szüleim nagy zenei érdeklődésére jellemző, hogy nemcsak ezt a szimfóniát és Kéler Béla szerzeményét szerették játszani, hanem négykezes zongoraátiratban megvolt nekik a klasszikus és romantikus zeneirodalom minden nevezetesebb terméke. Az összes Beethoven-, Haydn-, Mozart-, Schubert-, Mendelssohn- stb. szimfónia. Beethoven, Mozart, Mendelssohn, Weber remek nyitányai, a Wagner-operák sok részlete, s vacsora után minden nap, hacsak nem volt valami akadály, leültek a zongora mellé, s mi, gyerekek, főleg János bátyám és én, ájtatos félelemmel ott kuporogtunk a zongora körül, s élveztük játékukat már hat-hét éves korunk óta. Így ismertem meg nemcsak az említett szimfóniákat és Lohengrin Grál elbeszélését, ez opera több gyönyörű részletét, Tannhäuser római elbeszélését, a Vénusz-himnuszt, zarándokkart, Wolfram dalát az esti csillaghoz, a dalnok versenyt a Mesterdalnokokból, Walther és Hans Sachs nevezetesebb számait, a Bolygó hollandi, s a Nibelungenring sok-sok részletét.¹⁰ Persze nem rendelkeztek olyan nagy technikai készséggel, hogy pl. egy Mendelssohn-scherzót,¹¹ vagy Wagnernek valamelyik szenvedélyesen viharos jelenetét a kellő tempóban eljátszhatták volna, s ezért nekem külön

*Markó Árpád szülei:
dr. Markó Sándor
rozsnyói közjegyző
és Sztéhlo Anna*

⁹ Rózsavölgyi Gyula és Grinzweil Norbert (1823–1890) 1850-ben alapították meg a Rózsavölgyi és Társa céget. A két tulajdonos Bécsbe, Prágába, Berlinbe és még több európai nagyvárosba utazott, ahol felvásárolták a legnagyobb európai kottakiadók jelentősebb kiadványait. 1851-ben nyitották meg üzletüket a belváros legforgalmasabb utcájában, az Úri (ma Petőfi Sándor) utcában.

¹⁰ Richard Wagner operái: A Bolygó hollandi (1843), Tannhäuser (1845), Lohengrin (1850). A Római elbeszélés, a Vénusz-himnusz, a Zarándokkar, Wolfram dala az esthajnalcsillaghoz a Tannhäuser részletei. – Nürnbergi mesterdalnokok (1867). Walther és Hans Sachs: a Nürnbergi mesterdalnokok szereplői. – Nibelungenring: Der Ring des Nibelungen (A Nibelung gyűrűje), négy részből álló zenedráma: Rajna kincse (1869), A walkür (1870), Siegfried (1871), Istenek alkonya (1874).

¹¹ A scherzo zenei szakkifejezés, az olasz 'tréfa' szóból ered. Mint önálló műforma szeszélyes, tréfás hangulatú zeneművet jelent. Mendelssohn egyik kedvelt műfaja volt.

*Markó Sándor és családjának háza Rozsnyón,
1915*

élmény volt, mikor mindezeket a nekem már nem idegen darabokat az operában, vagy zenekari előadásokon a helyes tempókban élvezhettem. De ez semmit sem ártott zenei tudásomnak, mert mindezek már nyolc-tíz éves koromban zenei lelkem kincsévé válva éltek bennem.

Ezen a családi muzsikán¹² kívül bizony Rozsnyón nem volt alkalmam komoly, szép zenét hallgatni. Legelső ilyen alkalmam az 1896-os millenniumi kiállításon volt, amire szüleim János bátyámmal felküldtek.¹³ Ekkor, a tizedik életévem vé-

gén hallottam először egy operát és egy zenekari estet. Szinte áhítattal léptem át a pesti Operaház küszöbét, hogy Kienzl kedves, szép operáját, a Bibliás embert meghallgassam.¹⁴ Már a nyitány után azt éreztem, hogy hiszen ez nekem nem idegen világ, szinte azt mondhatnám, hogy otthonosan éreztem magam a zenei hangulat közepében, s élveztem nemcsak a szép szólórészeket, de főleg a darab zenekari jeleneteit, s a nagyzenekar összjátékát. Egy hangversenyt is meghallgattunk, s nagy örömömre ott két olyan darabot hallhattam, amelyeket szüleim négykezes zongorázásából már ismertem. Mendelssohn Hebridák nyitányát¹⁵ és Beethoven V. szimfóniáját, a Sors-szimfóniának nevezett remekművet.¹⁶ Ezeket pláne élveztem, hiszen minden hangjukat már ismertem, csak hát persze az egyes tételek tempója, lendülete volt más, mint az otthoni négykezes zongorajátékban. Egész nyáron e két zenei esemény hatása alatt éltem, magamban dirigáltam a magunkkal hozott zongorakivonatokból az opera részleteit. S örültem, hogy szüleim zenevilágában élve, mindezt már gyermekfejjel megérthettem.

Ezért mondom, hogy óriási szerencsém volt, hogy első zenei impressziómat szüleim révén szinte csecsemőkorom óta állandóan megkaptam és fejleszthettem, tehát megvolt a velem született zenei tehetség mellett az annak kifejlesztéséhez szükséges bázis, egy meleg családi otthon komoly légköre. Öten voltunk testvérek. Három leánynővérem¹⁷ nem sokra vitte a zenében, bár szüleim természetesen mindegyik gyereket hamar zenére fogták. János bátyámból kitűnő zongorás lett, szintén komoly Wagner rajongó és nagy zenei érdeklődéssel bíró aktív muzsikus. De magasabb fokra ő sem vihette, mert életét Rozsnyón, kisvárosi keretben élte végig. De hála Istennek, családjunk zenei tehetsége fiában, Sándorban, akit mi neveltünk fel tízéves kora óta Budapesten, teljes mértékben átöröklődött, s az ő fiaiban, ifj. Árpádban és Andrásban¹⁸ is fokozottabb mértékben megvan. Sándor nővére pedig a soproni zeneiskola zongora-énektanárnője, s a szép múltú

¹² Markó Árpád itt és a továbbiakban a kifejezésen végig muzsikálást ért.

¹³ Ti. Budapestre.

¹⁴ Wilhelm Kienzl: Der Evangelimann (1895).

¹⁵ Felix Mendelssohn-Bartholdy: Die Hebriden, op. 26. (1832)

¹⁶ Ludwig van Beethoven: c-moll szimfónia, op. 67. (1808)

¹⁷ Markó Erzsébet, Matild és Jolán.

¹⁸ Markó András hivatásos könnyűzenész lett. Az 1965-ban alakult Gemini együttes tagja. 1979-ben az együttest újjáalakította, s az utódzenekart Markó Gemini Band néven hozta létre. Szintetizátoron és saxofonon

*A Markó-testvérek:
Matild, János, Jolán,
Erzsébet és Árpád*

Markó Erzsébet

*Markó Jolán és férje,
Radwány István*

soproni filharmonikus zenekar másod-hegedűse.¹⁹

Ketten lévén fiúk a családban, szüleim úgy határoztak, hogy az egyik legyen zongorás, a másik hegedűs. De persze mindkettőnknek zongorázni is meg kellett tanulni, mert hiszen a zongora a zenetanulás alapja, s ha valaki csak hegedűs akarna lenni, annak is meg kell ismerni a basszuskulcsot, s legalább annyit tudjon zongorázni, hogy ez a hangszer se legyen idegen neki. Első oktatásunkat mind a ketten már egész kis korunkban, öt-hat éves korunkban kaptuk evangélikus egyházunk kántorától, Maszny Pali bácsitól, akinek felesége atyai ágon rokonunk is volt. Maszny bácsi nem volt okleveles zongoratanár, de kitűnő orgonista, s arra alkalmas, hogy a zongorajáték alapelemeibe bevezessen. János bátyám tanítását pár év múlva azután már az időközben Rozsnyón felállított evangélikus felsőbb leányiskolai internátusban alkalmazott, zeneakadémiát végzett diplomás tanárnők folytatták, én pedig áttértem a hegedűre. A zongora egyébként nem okozott nehézséget. Mint mondták szüleim, már négy-öt éves koromban felkapaszkodtam a zongoraszékre, s egy ujjal próbáltam kipetyggetni azokat a melódiákat, amelyeket szüleim játékból ellestem. János bátyám időközben megkapta azt a remek hegedűt, amelyről később részletesen és sokat írok, de neki ez

*Markó Lenke és Sándor
az 1930-as években*

játszik, énekel, zenét szerez, részt vesz a hangszerelésben és a szövegrásban. Ifj. Markó Árpád nem volt aktív muzsikus.

¹⁹ Markó Lenke.

a hangszer nem okozott örömet, inkább zongorázni szeretett, így hát eldőlt a kocka, szüleim belőlem akartak hegedűst nevelni. Így kerültem mint harmadik elemista nyolcéves koromban, 1893-ban az egyedüli rozsnói hegedűtanító, az öreg Kopeczky János bácsi keze alá. Kis városunkban nem volt zeneiskola, s képzett hegedűs sem élt ott. Kopeczky cseh–szudétanémet, öreg, nyugdíjazott katonazenekari muzsikus volt, s úgy került Rozsnóra, hogy felesége magyar asszony lévén, egyedüli leányuk magyar tanítónőképzőt végezve a rozsnói katolikus elemi iskolában kapott állást, s így öreg szüleivel ide költözött. Nagyon tisztességes, derék, egyszerű emberek voltak. A Váraljai utcában, egy kis házban laktak. Kopeczky bácsi persze nem volt sem tanult pedagógus, sem művész, amolyan becsületes zenei hivatalnok, de azt a feladatot, hogy a fiatal gyermekeket a hegedülés kezdeti elemeibe bevezesse és a hegedűjátás alapfogalmaira megtanítsa, igen jól tudta végezni. Rajtam kívül volt legalább nyolc-tíz tanítványa. Persze, mint kisfiúnak nem lehetett rendes, nagy hegedűn játszani, kisebb, ún. háromnegyedes hegedűn kellett tanulásomat megkezdeni, amíg annyira felnövök, hogy karjaim elég hosszúak legyenek a rendes hegedűn való játszáshoz. Ez a kérdés magától megoldódott, mert kedves rokonunk, Elischer Vilma nénikénk fia, Vilmos Budapesten kezdett hegedűlni ilyen kisebb hegedűn, de arra már nem volt szüksége, tehát kölcsönkaptuk. Ma is emlékszem nagy öröömre, amikor az postán megjött s kibontottam. Szép, sötét színű, jó kis használható hangszer volt.

ROZSNYÓ, 1893–1903

Kopeczky mestertől nagyon hamar megtanultam, hogyan kell a hegedűvel bánni, megtanított a kéztartásokra, a hegedű felhangolására, az elszakadt húrok pótlására, szóval legelőször a hegedülés mesterségének elkerülhetetlen alapelemeire. Azután egy német nyelvű hegedűiskolából, ha jól emlékszem Bloch hegedűiskolájából²⁰ megkezdtük a legelső, primitív gyakorlatozást, gondosan ügyelve a hegedű helyes tartására és a vonó szabályos kezelésére. A tanítás német nyelven folyt, mert az öreg alig beszélt magyarul. De ez nem is volt baj, legalább ebben is gyakorolhattam magamat. Visszaemlékszem, hogy hetenként háromszor kerestem fel az öreg mestert lakásán. Ő szegény köszvényvel kinlódott, alig tudott csoszogni. Érdeemes lett volna fényképfelvételt készíteni ezekről az órákról. A nagyon rendes, tiszta, szolid kispolgári bútorokkal berendezett szoba közepén az ebédlőasztal egyik oldalánál ült a bácsi, kényelmes karosszékekben, előtte az asztalon hegedűje s kottái. Az asztal másik oldalánál Kopeczky néni, mindig barátságosan mosolygó arccal kötött vagy horgolt, a harmadik oldalon leányuk iskolai füzeteket javított. Én pedig az öreg mester mellett felállított hegedűállvány előtt mint rövidnadrágos fiatal gyermek buzgón huzigáltam a vonót, hallgatva az öreg magyarázatait. Idillikus biedermeier kép lehetett. Nem könnyű dolog a hegedülés alapelemeit elsajátítani, főleg addig, amíg az ember nem szerzi meg azt a képességet, vagy mondjuk helyes érzéket és gyakorlatot, hogy tiszta zenei hangokat tudjon a hegedű szekrényéből kihozni. Mert eleinte bizony – bármilyen egyszerű műveletnek gondolná is az ember, hogy keresztbefektetve a vonót a hegedűn, s végighúzva a húrokon, magától adódik a zenei hang – a kezdő hegedűs minden vonása csak reszelés, kínos nyikorgás, amíg rájön, hogy miképpen kell a vonót helyesen kezelni. Kopeczky bácsi meg volt elégedve haladásommal, a hegedűiskolából feladott leckéimet otthon mindig rendszeren kigyakoroltam, úgyhogy az a pár esztendő, 1893-tól 1898-ig, amit az ő vezetése alatt töltöttem, igen hasznos előkészület volt, jó alap, amire későbbi kiképzésemet fel lehetett építeni. Ekkor már túlhegedültem az öreget, s ő becsületesen megmondta édesatyámnak, hogy tanításom továbbfolytatására neki nincs képessége, az ő munkája véget ért.

Szüleim nagy gondban voltak. Azt látták otthoni gyakorlásomból, hogy határozottan van tehetségem a hegedűhöz. De hát mit tegyenek, ha Rozsnyón nincs tanár, aki tovább tanítson. Édesatyám hozatott Pestről további zeneiskolákat, Huber (Hubay Jenő édesapja), akkor leghasználatosabb iskoláját,²¹ s én hát magam gyakorolgattam tovább, persze

²⁰ Bloch József: Hegedűiskola 5 részben • Violinschule in 5 Teilen. Polifon Bt. – Nádor Kálmán kiadása, Budapest, 1904. (kétnyelvű).

²¹ Huber Károly: Hegedűtan a budapesti zenedében való tanításra. Első kiadása: Pest, 1853.

nem nagy passzióval. És ekkor váratlanul bekövetkezett egy olyan fordulat, amely hegedűs képzésekre döntő, áldásos befolyást gyakorolt. Édesatyám hetenként egy-kétszer tarokkpartira ült össze jó játékosokkal. Partnerei voltak dr. Ivánkovich János, a rozsnyói katolikus püspök, Pósch Dezső bácsi, kedves háziorvosunk és dr. Stromp Ignác ügyvéd, püspöki jogtanácsos. Valahogy szóba került az én ügyem s szüleim bánata, hogy nincs, aki tovább tanítson, mire megszólalt a püspök és azt a jó hírt mondta, hogy most került hozzá, közvetlen környezetébe, mint succentor,²² azaz egyházzenei referens egy kitűnő hegedűs pap, aki pár évig Bécsben tanult teológiát, s ott a Zeneakadémiában elvégzett pár magasabb hegedű szemesztert. Boroviczényi Nándornak hívják. Neki nincs kifogása, ha elvállalja továbbképzésemet. Atyám rögtön másnap felkereste püspöki rezidenciáján Boroviczényit, és a püspök engedélyére hivatkozva megkérte őt, venné kezébe tanításomat. Boroviczényi – kedves, mosolygós képű, udvarias ember volt – azt válaszolta, hogy bár nem óhajt itt, Rózsnyón zenét tanítani, de ha a fiú tehetséges, elvállalja. Végleges őszinte választ csak akkor ad, ha legalább egy hétig már foglalkozott velem.

Szorongó szívvel, nagy drukkok közt mentem fel másnap délután a püspöki palotába kezembem a hegedűmmel és kottáimmal. De akkor már nem az Elischer Willy-féle kis háromnegyedes hegedűvel, hanem azzal a remek hangszerrel, amely hegedűs pályámon nekem annyi élvezetet okozott. Mielőtt folytatnám a Boroviczényivel való találkozásom és további életem történetének leírását, el kell mondanom, hogy miképpen került ez a kincs, egy eredeti Georg Thir-mesterhegedű hozzánk s az én birtokomba.

Szüleim mint nagyműveltségű emberek nemcsak a zene terén adtak gyermekeiknek lehetőséget magasabb színvonal elérésére, hanem az idegen nyelvek tanulása is jelentős szerepet kapott nevelési terveikben.

Rózsnyón akkor még nem telepedett le okleveles nyelvmester. De édesanyám eperjesi barátnői közt volt egy testvérpár, neki kortársai és jó barátnői, Nehrer Irma és Anna, akik atyjuk, Nehrer Antal homeopata orvos halála után mint német–francia–angol képesítéssel bíró nyelvmesternők Eperjesen éltek. Írt nekik, nem volnának-é hajlandók Rózsnyóra átköltözni, s a mi nyelvtanításunkat német, francia, angol nyelvekben átvenni. És biztosítja őket, hogy Rózsnyón még több tanítványuk lesz, mert nincs konkurencia. A nagy családi házunk udvarán lévő külön épületben lévő vendégszobák közül kettő konyhával rendelkezésükre áll, ott zavartalanul élhetnek és taníthatnak. A Nehrer nővérek az ajánlatot köszönettel fogadták és 1894-ben hozzánk költöztek. Magukkal hozták édesatyjuk hagyatékából azt az értékes hegedűt, amit Georg Thir bécsi hegedűkészítő 1773-ban készített, s amit atyjuk halála előtt különösen a lelkükre kötött, meghagyván nekik: „Gebt sie einmahl inem Würdigen!”²³ Nehrer mint fiatal orvostanhallgató az 50-es években Bécsbe került, hogy dr. Wurda neves homeopata orvosprofesszor előadásait hallgassa. Wurda nagyon megszerette a törekvő és igen muzikális fiatalembert, s amikor meghalt, két értékes hegedűje közül ezt a remek darabot végrendeletében Nehrer Antalnak hagyományozta. A hegedű első birtokosát nem ismerjük, de a XIX. század elején az akkor már a fiatal Wurda birtokában volt. Wurda személyes jó barátja volt híres Schubert Ferenc zeneköltőnek, annak zeneestélyein részt vett, ez a remek Thir-hegedű ott is szerepelt, tehát minden bizonnyal Schubert is játszott rajta. Mindezt a Nehrer nővérek apjuktól, ő pedig Wurdától hallotta, tehát az adatok hitelesek. Amikor én már mint gyakorlott kamaramuzsikus Schu-

²² Succentor (lat.): katolikus istentiszteleti énekszolgálatot irányító papi személy.

²³ Adjátok oda egy arra méltónak! (ném.)

bert valamelyik szép vonósnégyesében vagy a híres Forellenkvintettjében²⁴ az első hegedű szólama elé e hegedűvel kezemben leültem, mindig meghatottan gondoltam arra, hátha Schubert ugyanezt játszotta, ugyanezzel a hangszerral, melynek boldog tulajdonosa most én vagyok.

Hegedűm Thir mester egyik különösen remekül sikerült alkotása volt. Finom, mondhatnám elegáns vonalú teste, nyaka, csigája remek, gondosan kiválasztott faanyagokból készült. Világos narancsszínbe játszó, sötét sárga lakkja töretlen fénnel ragyogott, s hála Nehrer dr. gondoskodásának, kitűnő karban volt. Benne a cédula: „Johannes Georgius Thir fecit Viennae Anno 1773.”²⁵ Boroviczényitól kezdve minden későbbi tanárom, sok kamarazene társam, mind szakemberek, el voltak ragadtatva, nemcsak külalakjától, de nemesen csengő, remek hangjától is. Én pedig annyira összenőttem ezzel a kincssel, hogy nem cseréltem volna el akár egy Stradivarius²⁶ vagy más híres olasz hegedűért sem. Úgy éreztem, hogy kezemben ez nem egy zenélő fadoboz, hanem valami különleges élőlény, akivel elbeszélgetek, s aki szárnyaló gondolataimat tolmácsolni tudja. Legmértősebb volt nekem Hubay Jenő véleménye, aki egyszer, amikor Budán Puky Endre egyik kamarazene délutánján ő is részt vett, megkértem, tisztelje meg hegedűmet, hogy játsszon rajta el pár futamot. Kezébe vette, minden oldalról jól megnézte, aztán állta alá tette, s játszott rajta pár percig. Végül ezt mondta: „Ez Thir mesternek valóban egyik legjobban sikerült darabja. Nagyon szép, nemes tónus; amellet lágy, szép hangszíne, s tömör hangzása vetekedik a legjobb olasz mesterhegedűkkel.” – Képzeltető, hogy ez után még büszkébb voltam hegedűmre, s annak értéke szememben egy nagy fokkal ugrott feljebb.

Ez a remek hangszer pedig úgy került végül is hozzám, hogy a Nehrer nővérek, látva azt, hogy egy nagyon muzikális családba kerültek, a hegedűt először János bátyámnak adták, s amikor ő erről lemondott, 1896 karácsony estéjén a fa alatt az én székemen volt, a Nehrer nővérek szabályosan kiállított ünnepélyes adománylevelével. A hegedű tokja vele egykorú, szép diófa tok volt intarziás szélekkel, vörös bársonnyal kibélelve, s egy fehér pettyes, halványsárga, szintén egykorú selyemkendőbe burkolva. A hozzá tartozó vonó valószínűleg szinte egykorú, elég nehéz, vagyis nem olyan rugalmas, fimon darab volt, mint amilyent az én időmben használtak.

No de térjünk vissza a rozsnyói püspöki palota első emeleti szobájába, ahol Boroviczényi mester előtt kellett levizsgáznom eddigi hegedűtudásomról!

Boroviczényi először a hegedűmet vette kézbe. Jól körülvizsgálta, azután vagy öt percig játszott rajta. Ámulva hallgattam, hogy milyen gyönyörű hangokat tudott belőle kihozni. Gyors futamokat, azután lassú, éneklő témákat játszott, s már első pillanatban éreztem, ez a pap kész művészember, akitől igazán sokat tanulhatok. Átadja nekem a hegedűt ezekkel a szavakkal: „Kedves Fiam, ez remek egy hangszer, nagy szerencséd van, hogy a Tiéd. De ki is kell érdemelned, s szorgalmasan gyakorolnod, hogy méltó légy hozzá.” – Azután el kellett előtte játszanom a magammal hozott hegedűiskolából néhány darabot, amiket ő kiválasztott. Rendkívül kedves módon bizalomgerjesztő ember volt. Láttam, hogy erősen figyelő játékomat. Nem szakított félbe, különféle gyakorlatokat játszattott velem. Talán egy fél óráig tartott ez a kínos vizsgám, de valahogy az volt az érzésem, amikor néha lopva rápillantottam, hogy meg van elégedve. Felállt az íróasztala mellől, hozzám lépve, kezét vállamra téve ezt mondta: „Hát Fiókám (ettől kezdve végig ezt a kedves megszólítást hasz-

²⁴ Franz Schubert: A-dúr (pisztráng-)ötös, op. 114. (1819)

²⁵ Georg Thir készítette Bécsben 1773-ban. (lat.)

²⁶ Antonio Stradivari és rokonai által készített hangszerek, elsősorban hegedűk gyűjtőneve.

nálta) azt látom, hogy van tehetséged, érdemes lesz veled foglalkozni, de hát persze előlről kell kezdeni mindent, mind a két kéztartásodat stb. kijavítjuk, de hiszem, hogy fog a dolog menni. De azt megmondom, hogy amit feladok, meg kell tanulnod, mert tudok én gorma-ba is lenni, ha készületlenül jössz fel hozzám.” – De ezt is olyan derűs mosollyal az arcán mondta, hogy nem kellett tőle félnem. Azt már láttam, hogy ha sokat is fog követelni, de az érintkezés ezzel a kedves, barátságos, úri pappal kellemes lesz. Ekkor elővett kottaszekrényéből egy füzetet, ha nem csalódom, Mazas-etűdöket.²⁷ Megjelölt belőle három darabot, s azt mondta, holnapután jöjtek fel, s a megjelölt darabokat jól tanuljam meg. Elég nehéz gyakorlatok voltak, de hát nekifeküdtem és legjobb tudásom szerint játszottam el neki. Most már közben félbeszakított, helyesbítette vonóartásomat stb., de végül azt mondta: „Jól van, azt hiszem, elvállalhatlak. De végleges véleményt még nem mondok.” – Erre leült a szobájában lévő harmóniumhoz, s különféle darabokat játszott rajta, közben ezekkel kapcsolatosan intézett hozzám kérdéseket. Majd maga mellé ültetett az íróasztalhoz, s kifaggatott, hogy miképpen gondolkodom a zenéről általában, mit tudok a zene-történet nagyjairól. Hát itt már nem kellett félnem, s bátran felelgettem. Megint feladott új, nekem ismeretlen etűdöket, s harmadik otlétemkor, miután még komplikáltabb összhangzattani kérdéseket feszegetett, s beszélgetett velem a zene lényegéről, ezzel eresztett haza: „Megmondhatod édesatyádnak, hogy szívesen vállalom tanításodat, de csak addig, amíg követed utasításaimat. Látom, hogy értelmes fickó vagy, s tehetséged is van, hát majd munkába veszek. Csak kérlek, ne veszítsd el a kedvedet, mert a hegedülés nem könnyű mesterség, és én sokat fogok kívánni tőled, mert látom, hogy ha akarod, tudsz is velem haladni.” – Boldogan rohantam haza e jó hírrel, s ettől kezdve Boroviczenyi keze alatt hegedülési készségem, tudom, nagy léptekkel haladt előre. Elhozatta Pestről a Zeneakadémia tanulmányi rendjét, felírt pár kottát, hegedűiskolákat és etűdöket, amiket édesatyám azonnal meghozatott, s megállapította, hogy kb. az Akadémia IV. évfolyamának anyagát fogja velem rendszeresen átvenni.

Három évig voltam Boroviczenyi tanítványa. A viszony köztünk, tanár és tanítvány között mintaszerű volt. Én tiszteltem benne nagy respektussal a művészt, zenetudóst, megszerettem kedves, közvetlen modorát, ő pedig egyáltalában nem professzoros nagyképűséggel kezelt és oktatott, hanem mindig derűs hangulatban. Közben, ha valamit kifogásolt vagy nem volt megelégedve, azt is vicces kiszólásokkal tette. Szüleimnél is látogatást tett, s ők is hamar megszerették ezt a kedves úriembert, aki nemcsak mint zenész volt kiváló, de nyelveket beszélő, rendkívül művelt, világot látott ember, igen kellemes vendégünk volt, gyakran vacsorákon is. Utána elővette hegedűmet, s játszott rajta. János bátyám tudta a könnyebb darabokat zongorán kísérni, néha pedig ilyen vacsorákra meghívták szüleim az evangélikus leányinternátus zongoratanárnőjét, Lehoczky Nórát, s ilyenkor hallhattam a Mendelssohn-, Beethoven-koncerteket, szonátákat, s más darabokat művészi előadásban. Ha pedig Főtisztelendő Tanár úrnak (én így tiszteltem őt) vacsora után jó kedve kerekedett, énekelt is. Remek tenor hangja volt. Ha nem választotta volna a papi hivatást, akár mint hegedűművész, akár mint opera lírai tenorja is megállotta volna helyét.

Egyévi tanulás után egyszer azt mondja: „No, fiókám, most megkezdjük az összhangzattan tanulását.” Felírta egy német tankönyv címét, Lobe: Harmonielehre,²⁸ hogy azt hozzassuk meg Pestről. A könyv hamar megjött, s ettől kezdve az egyórai hegedülés után maga mellé ültetett, s megmagyarázta a zeneelmélet, zeneszerzés alapelemeit. Sorra vet-

²⁷ Jacques Féréol Mazas: 75 Études mélodiques et progressives, op. 36.

²⁸ Johann Christian Lobe: Vereinfachte Harmonielehre. C. F. W. Siegel, 1861.

tük a könyv fejezeteit, s nekem a hegedűgyakorlatok mellett már ezt is meg kellett tanulnom. Példák kidolgozását is kívánta tőlem, a hármashangzat és minden egyéb zenei szerkezeti elem alapos tudását. Felírt a kottafüzetembe egy pársoros témát, s nekem az alá kellett megszerkesztenem a nekem legjobban megfelelő akkordokat, kíséretet. Ha pedig minden jól ment – persze az egyórai tanításból így sokszor két óra lett –, akkor jutalmul elővette hegedűjét és kottatárából szép hegedűduetteket, s megismertetett a hegedűket-tűsők szebb darabjaival.

Végigjártszatta velem nemcsak a minden hegedűsnek elkerülhetetlen Kreutzer-etűdöket, de magasabb fokú gyakorlatokat is Mazas-, Dancla-, Viotti-, s más, érdekes, nehezebb darabokat. A harmadik évben pedig már hozattunk előadásra alkalmas darabokat is, mert mint mondta, most már kiállhatok Rozsnyón nemcsak a diákhangversenyek, hanem komolyabb műkedvelői hangversenyek pódiumára is.

Mielőtt befejezném a Boroviczényi keze alatt töltött évek leírását, elmondok néhány dolgot, jelenetet, amelyek ebben az időben zenei téren velem történtek.

Bejön egyszer édesatyám irodájába a katolikus székesegyház orgonistája – regens chori volt a hivatalos neve –, Lukácsy József. Érdekes muzsik, akkor végezte Feldkirchben, Voralbergben tanulmányait egy egyházi zenetanfolyamon. Kimondta, hogy szeretne a dómban egy kis zenekart összeállítani, s Boroviczényi tudtával kéri atyámat, engedje meg, hogy abban mint prímhegedűs részt vehessek, bár tudja, hogy evangélikus emberek vagyunk. Édesatyám azt felelte, hogy ha Boroviczényinek nincs kifogása, ő szívesen hozzájárul, legalább megismerek sok szép misét és egyházi darabot. Rendes zenekart persze nem sikerült a buzgó Lukácsynak összehozni, mindössze csak öten-hatan voltunk és ültünk a zongora körül. Hetenként egyszer próbát tartottunk Lukácsy lakásán. A mise egyes részeinél szokásos betétek közül néha jutott nekem egy-egy szólódarab is. Játstottunk Haydn-, Mozart-, Schubert-, Reheinberger-miséket, persze csak tavasztól őszig, mert a fűtetlen templomban télen fagyos ujjakkal nem lehetett játszani. Csak egyszer kért fel Lukácsy, hogy – nem tudom már, melyik évben – szerepeljek, és mise közben játsszak egy szólószámot szilveszter éjjelén, amikor a pápa valamilyen szent kaput kinyitott, s ekkor Rozsnyón is maga a püspök celebrálta nagy parádéval az éjféli misét. Lukácsy karnagy egy év múlva valamelyik nagyobb város templomi karnagy állását kapta meg, s elköltözött Rozsnyóról.

Ezekben az években már többször felkértek nyilvános szereplésekre. A március 15-i gimnáziumi ünnepélyeken kellett hegedűlnöm. Mayer (később Malonyay, pesti ügyvéd, a nyilasok kivégezték) tehetséges zongorás osztálytársam kíséretével játszottam könnyebb magyar darabokat. De szívesen szerepeltem a nagy tornatermünkben évenként többször tartott vallásos estéken. Lehoczky Nóra kísért ilyenkor. Tetszetős, mutatós darabok, s egyszer Wieniawski ismert szép legendája²⁹ volt a műsoron.

Egyik nyáron kedves, más irányú komolyzenei ösztönzést kaptam édesanyám egyik bécsi barátnőjétől, Baumgarten Anna nénitől, aki Rozsnyóra jött nyaralni. Meghallgattott, kikérdezett, s nagyon meg volt elégedve Boroviczényi tanítási módjával. Baumgarten Anna kedves, finom egyéniség volt. Zeneakadémiát végzett, okleveles hegedűtanárnő. Megismertetett sok szép hegedűdarabbal, s igen büszke voltam, mikor meghozatta, s eljátszotta velem Bach egyik legremekebb kompozícióját, a d-moll Doppelkoncertet két hegedűre és zongorára.³⁰ A zongorarészt Lehoczky Nóra vagy a szabadságát Rozsnyón

²⁹ Henryk Wieniawski: Légende, op. 17. (1860 k.)

³⁰ Johann Sebastian Bach: d-moll kettősverseny, BWV 1043. (1720 k.)

töltő rokonunk, Benedikty Szerén, a pesti Zeneakadémia zongora szakos növendéke játszott. Baumgarten Anna is megerősítette Boroviczényinak azt a véleményét, hogy érdemes lenne engem zenei pályára adni. Vagy hegedűművészek képezem ki magam, vagy pedig karmesternek, mert – ez érdekes és helyes zenei ítélésére vall – muzsikálási és elméleti tanulmányaink alatt az volt az érzése, hogy ez, a karmesteri pálya lenne nekem a legmegfelelőbb. Ezt később magam is állandóan éreztem. Koncerteken, zenekari estéken valahogy mindig úgy éreztem magam, mintha otthon lennék, s a zenedarabok belső szerkezetét hamar átéreztem.

Az 1901. év tavaszán, amikor a VI. gimnáziumi osztályba jártam, Boroviczényi azzal a szomorú hírral fogadott, hogy elköltözik Rozsnyóról. Azt mondja: „Fiókám, útjaink sajnos szétválnak. Még ebben a hónapban foglalkozom veled, de azután sietnem kell, hogy Húsvétra már új helyemen lehessenek. Püspök atyám Úri községbe, Hatvan mellett, disznópálinkás plébánosnak.” – Hát ez bizony szomorú hír volt, de bele kellett nyugodnom. Szüleim szintén nagy sajnálkozással vették e szomorú hírt tudomásul. Egy búcsúvacsora keretében melegen köszönték meg Boroviczényinek a velem való törődését és azt a szép eredményt, amit elért. Most olyan fokon voltam, hogy hegedülésemnek, illetve hegedűtanulásomnak csak a betetőzése hiányzott, hogy számottevő amatőr hegedűs, vagy ha erre a pályára lépek, hivatásos művész lehessen belőlem. Másfél év múlva érettségizem, akkor Pesten folytathatom hegedűlésemet, talán sikerül bejutni a Zeneakadémiába. A művészpálya akár mint szólista, akár mint zenekari muzsikus, abban az időben még nem biztosított nyugodt megélhetést. Szüleim tehát érthető módon ragaszkodtak ahhoz, hogy iratkozzam be az egyetemre egy könnyebb fakultásra, s amellet véggezzem el a Zeneakadémiát. Hát ez majd kialakul. De hát most, így másfél évig csak vezetés nélkül hegedülhetek, nem jutok előbbre. Miképpen lehetne ezt az időt áthidalni? – ez volt mindnyájunk problémája. De váratlanul megoldódott ez a kérdés is.

Az előbb említett kedves rokonunk, Benedikty Szerén húsvéti vakációját Rozsnyón töltötte szüleimnél. Vele is beszélgettünk erről, s ajánlotta: ha Pestre megy, megszólít néhány zeneakadémiai legfelsőbb hegedűosztályt végző fiatalembert, nem volna-e hajlandó valaki nyáron egy hónapot Rozsnyón tölteni, s engem tanítani. A fiatalembernek ez egyúttal remek nyaralási alkalom is lenne szép hegyvidéki városunkban. Szüleimnek tetszett a gondolat, s megbízták Szerénkét, beszéljen erről hegedűs kollégáival. Mondja meg, ha megfelelő jelentkezőt talál, hogy édesatyám természetesen fedezi az útiköltséget, nálunk az illető mint családtag teljes ellátást kap, külön vendégszobát, ahol gyakorolhatunk, s írja meg, hogy a tanításért milyen tiszteletdíjat kér.

Alig múlt el két hét, jött Pestről egy levél Szeréntől, s egyidejűleg máris a tőle ajánlott fiatalember írása. Pécsi (Pollák) Károly, a Zeneakadémia utolsó előtti osztályát most végző művésznövendék szívesen vállalná a feltételeket, s július 1-jén Rozsnyón lehet. Hogy mennyi tiszteletdíjat kért, arra nem emlékszem. Atyám rögtön válaszolt, hogy ajánlatát szívesen fogadja, s várjuk őt július 1-jén a Pestről reggel induló vonattal. Benedikty Szerén megírta, hogy Pécsi igen tehetséges ember. Érettségi után jött fel Pestre Szabadkáról, ahol apja korcsmáros. Ne ijedjünk meg, hogy arca erősen szemita jellegű, de igen tisztességes, szerény, korrekt ember. 25 éves, s Pesten is voltak már tanítványai, tehát mint pedagógus van gyakorlata.

Kíváncsian vártam Pécsi Károly megérkezését. Én mentem ki a vasúti állomásra, nem volt nehéz a kiszálló utasok közt felismerni. Igen magas, jól megtermett férfi, kezében hegedűtokkal szállt ki az egyik kocsiból. Elébe mentem, bemutatkoztam, jól elbeszélgetve kocsiztunk haza. Első benyomásom nem volt rossz. Másnap reggel megkezdtük a mun-

kát. Ugyanúgy, mint Boroviczenyi, ő is előbb hagyott játszani eddig tanult darabjaimból, s azután megbeszéltük, hogy miképpen fogjuk ezt a hónapot tanulásban eltölteni. Azt előre jelezte, hogy erősen befog, szeretne eredményt elérni, tehát e hónap alatt keresztül akarja velem venni az Akadémia egy osztályának anyagát. Készüljek arra, hogy naponként 6–8 órát is fogunk dolgozni. Így is történt. Pécsi tanítási módszerén meglátszott, hogy gyakorlott zenepedagógus, s maga végigcsinálta nemrégén mindazt, amit most velem átvett. Éreztem, hogy valóban nagy haladást fogok elérni a keze alatt. Szüleim is meg voltak elégedve vele. Szerényen, udvariasan viselkedett, s látszott rajta, hogy élvezzi a nyaralásnak még ezt a munkával tele hónapját is. Közben persze pihenőnapokat iktattunk be, s akkor elvittük őt nagyobb kirándulásokra, a Pozsállóra, az aggteleki barlangba, s a közeli szép erdőkhöz. Vacsora után pedig élveztük művészi játékát. János bátyám kísérte, s így megismerhettem a hegedűirodalom szép darabjait valóban művészi előadásban, ami természetesen ösztönzőleg hatott reám. Legelső kérése Pécsinek atyámhoz az volt, hogy engedje meg, hogy egy jobb vonót hozassunk Pestről, mert a régi vonó nehézkes, és ajánlana, ha a súlyos eredeti diófaszekrény-tok helyett hozatnánk egy könnyű, a hegedű formájához idomuló, préselt kartonlemezekből készült tokot vitorlaváson borítással, hogy ne kelljen a hegedűt mindig e nehéz tokban cipelni. Édesatyám szívesen hajlott kérésére, s hamarosan megjött egy szép tok és egy kitűnő vonó, a híres párizsi Vignerón hegedűkészítő gyártmánya. Pécsi ezeket pesti hangszerésztől, Laumann Róberttől hozatta. Laumannal azóta – haláláig – én is állandó kapcsolatban voltam, és minden hangszerügyben hozzá fordultam. A Vignerón vonó valóban rendkívül finom, könnyű, rugalmas szerszám volt, a legnehezebb staccato vagy ugrató vonóval előírt részleteket is remekül lehetett vele játszani. A vonók kezdetleges formája az volt, hogy a szórt egyszerűen egy ív alakban meghajtott pálcára kötötték. Később tértek át a vonó mai alakjára, s kitalálták a csavarral szabályozható szerkezetet, amely lehetővé tette a szűrőzetnek tetszés szerinti feszítését. A vonót kezdetben a Dél-Amerikából hozatott fernambuc fából³¹ faragták ki, s annak jelenlegi végleges formáját 1760 körül a francia Tourte hangszerkészítő adta meg. Utána továbbra is a franciák voltak a vonókészítés mesterei, s most már finom rózsafából készítették azokat Tourte utódai, Vuillaume, Voisin és Vignerón párizsi mesterek.

Pécsi tanításának köszönhetem játékom művészi lendületét. Mivel most már elkerülhetetlen volt, hogy ne szerepeljek nyilvánosan, egy csomó, előadásra alkalmas hegedűdarabot is meghozatott zongorakísérettel. Bériot, az ismert belga művész igen dallamos, laikus közönségnek is tetsző koncertjeit, Wieniawski, Vieuxtemps néhány darabját, egy sorozat klasszikus vagy preklasszikus komponista rövid darabjait a *Stücke alter Meister* sorozatban,³² Hubaynak néhány csárdajelenetét³³ s egy remek szvitjét.³⁴ Simonetti Madrigálja,³⁵ Pierné Serenadéja,³⁶ Schumann, Mendelssohn, Grieg darabjai közül sokat átvettünk, s azok azóta is állandóan szerepeltek műsoromban.

Körülbelül egyheti foglalkoztatásom után Pécsi azt ajánlotta édesatyámnak, hogy küldjön fel Pestre: a gimnázium még hátralevő két évét ott végezzem el. Ő beprotezsál a Zeneakadémiába, mert látja, hogy határozott tehetségem lenne a zenei pályára. Szüleim

³¹ Brazíliában tenyésző, 6–7 méter magas fa, piros festőanyagot tartalmaz.

³² Régi mesterek művei. Berlin, Schlesinger kiadó, 1904.

³³ Hubay Jenő 14 csárdajelenetet komponált hegedűre.

³⁴ Hubay Jenő: Szvit. Op. 5. (1877/78)

³⁵ Achille Simonetti: d-moll madrigál, (1901).

³⁶ Henri Constant Gabriel Pierné: Serenade, op. 7. (1884)

azonban továbbra is kitartottak a már Boroviczényi idejében elfoglalt álláspontjuk mellett, s ragaszkodtak ahhoz, hogy csak végezzem el a gimnáziumot itthon. Érettségi után szívesen engednek Pestre, hiszen ez a két év nem jelent sokat, s kérték Pécsit, hogy a jövő nyáron, amikor a VIII. gimnáziumi osztályba lépek, töltsön ismét egy hónapot nálunk, s akkor ez a két év sem veszett kárba. Pécsi ezt szívesen megígérte, s azt is, hogy télen át levélben állandóan érintkezésben marad velem, s küldi utasításait.

Boroviczényi és Pécsi – szóval két szakember és művész – egybehangzó véleménye szerint tehát helyes volt szüleimnek az a kívánsága, hogy belőlem hegedűst képezzenek ki. Most már végleg eljegyeztem magamat a hegedűvel, ezzel a csodálatos hangszerrel, ami nekem azután hosszú életemben annyi sok örömet és gyönyörűséget okozott.

Talán fogja kedves olvasómat érdekelni, és itt lesz helyénvaló, ha röviden elmondok egyet-mást a hegedű keletkezéstörténetéből.

A hegedű, régi primitív hangszerek folytonos fejlődése során a XVI. században kezdte Közép-Európában jelenlegi alakját elérni. És ha lehet egyáltalában emberi kéz és ihlet alkotta dologra elmondani, hogy tökéletes, akkor a hegedűre ezt a megállapítást nyugodtan alkalmazhatjuk. Mert amióta a XVI. században dolgozó mesterektől kidolgozott alakjának jelenlegi végleges finom, kecses formáját az olaszok, Amati, de főleg Stradivarius cremonai mester megszerkesztették 1600 végén és 1700 elején, azóta ezen a formán senki sem tudott változtatni. Próbálkoztak mindenféle más alakokkal, berendezésekkel, de hiába, ezt továbbfejleszteni nem lehet, de felesleges is, mert szebbet, jobbat a hegedű mai formájánál sem külsejében, sem akusztikailag alkotni nem lehet. A hegedű bölcsője az olasz és francia alpesi hegyvidék, mert ott terem a hegedű fedelére legalkalmasabb, rezonáló fehér fenyő, az *abies pectinata*³⁷ egyik fajtája.

A hegedű mai formájának megteremtője a bajor származású Tieffenbrucker Ulrich – olaszosan Duifopruggkarnak írták –, aki a XVI. és XVII. század fordulóján Olaszországban élt.³⁸ Családjának több tagja foglalkozott hegedűkészítéssel, de legtöbbször Tieffenbrucker Gáspár vitte, aki Lyonban tanult, és 1671-ben halt el.³⁹ Utánuk a Bresciában élő Gasparo da Salo adta meg a hegedű mai formáját, de még durvább vonalakban. Utána a híres Amati család, főleg Nicola, azután a Stradivarius család tökéletesítették annak nemcsak külső alakját, de hangbeli szépségét is. Ők adták meg a hegedű fedelének és alapjának hullámos kontúrvonalait finom érzéssel, a közepén négy arabeszk-szerű karcsú csúcsban kiformalódó alakját, s a hegedűtest közepén vágott ún. F-nyílásokat, amelyek a hegedű szekrényének levegőjét a külvilággal összekötik. Ők jöttek rá, hogy a legalkalmasabb fa a hegedű fedelére a fenyő, alsó felületének és oldalfalainak készítésére a jávorfa. Ők készítették a hegedű nyakát és annak tetején a csigát, jávor-, habos kőris-, vagy körtefából, s állították be a hegedűszekrény belsejébe a húrokat tartó palló alá az F-nyílások közt a kis nádpálcikát, amit léleknek nevezünk. Ez feszíti a fedelet és a fenéket kellően, hogy akusztikailag a legkedvezőbb módon sugározzák a hangot az F-nyílásokon keresztül kifelé. És természetesen fontos szerepe volt az olasz mesterek gyönyörű lakkozásának is, amelynek titkát még ma sem sikerült egészen pontosan meghatározni. Stradivariusék utódainak már könnyű dolga volt, csak pontosan kellett lemásolni Antonio Stradivari (1644–1737) hegedűjének méreteit, s követni az ő eljárását. Így valóban kialakult Olaszországban

³⁷ Helyesebben közönséges jegenyefenyő (*Abies alba* = *Abies pectinata*).

³⁸ Helyesen: Duifopruggar vagy Duifoprugcar; nem a XVI–XVII. század fordulóján, hanem hamarabb, 1513-tól működött Itáliában.

³⁹ Tévesztés, 1571-ben.

a hegedűkészítés különleges művészete, amelynek legkiválóbb képviselői Guarnierius del Gesù, Bergonzi, Sante Seraphino, Guadagnini, Storioni és mások voltak. Hubay Jenőnek Stradivarius-hegedűje volt, hallottam egy pár remek előadását. Alkalmam volt Guadagnini, Santo Seraphino-, Storioni-hegedűkön is játszani, de azért én meg voltam elégedve az én kedves Thir-hangszeremmel, amelyet alkotója, Georgius után *Georginának* neveztem el, s mindig így beszéltem róla.

Az olaszoktól átterjedt a hegedűkészítés művészete a németekhez. Legkiválóbb mestereink Stainer Jakab volt (1621–1683),⁴⁰ aki Innsbruck mellett, Absam városában értékesítette nagy tudását és művészetét, amit Amatiéknál tanult meg. Hegedűinek sajátja, hogy az olaszokénál magasabb, hasasabb boltozatot adott és hegedűit sötét színű lakkal vont be. Egy ilyen kitűnő Stainer-hegedű is volt alkalmam játszani. Bajorországban a tiroli határ közelében van Mittenwald község. E község lakosai a Stainer mintája után dolgozó Klotz Mátyás ösztönzésére elsajátították a hegedűkészítés művészetét, s jóformán az egész község télen ezzel foglalkozott.⁴¹ De nem úgy, hogy minden család kész hegedűket készített, hanem egyik család specializálta magát a hegedű felső lapjának készítésére, a másik készítette az oldalfalakat, a harmadik a feneket, nyakat stb. Az alkatrészeket pontosan, milliméterek szerint kiszabva egy külön tudós bizottság állította össze. Kitűnő hangszerek kerültek ki innen már a XIX. század eleje óta,⁴² sötét színű, igen finom, lágy hangú, szép hegedűk. Két ilyen hegedű is volt alkalmam hosszabb ideig játszani. A német mesterek közt azután Leeb, Geysenhof és az én kedves Thir mesterem emelkedtek nagyobb hírnévre.

A hegedűkészítésnek és a világhírű hegedűsök életének leírásával sok értékes, alapos munka foglalkozik. Lüttgendorf a „Die Geigen und Lautenmacher vom Mittelalter bis zur Gegenwart” című kétkötetes munkában⁴³ kellően méltányolja Thir mester alkotásait. Joannes Georgius Thir Bécsben élt. 1738-ban született, és 1781 körül halt el. Hegedűi munkássága első felében sötét lakkal vont be, Stainer mintájára. 1760 után azonban már gyönyörű, világos színű hegedűket készített. E munka szerint lakkja szinte átlátszó arany színű, szép, sötét sárga színű volt. Ilyen volt az én hegedűm is, amit 1773-ban készített. Egy kitűnő szakmunka, Wasielewski: „Die Violine und ihre Meister”⁴⁴ igen találóan így jellemzi a hegedűt: „Unter allen Tonwerkzeugen der Neuzeit ist die Violine die wichtigste... Ein, in seiner Totalität zu vollendeter Plastik durchgebildeter Körper, ein Meisterstück, ein tonbeseeltes Kunstorgan. Die Geige hat ihre Vollendung erreicht.”⁴⁵

Igaza van. A zongora, orgona, a fúvós hangszerek gépek, amelyek a technika fejlődésével állandóan tökéletesednek. A hegedűnek Stradivarius óta nincs szüksége fejlődésre, elérte kialakulásának csúcspontját.

⁴⁰ Jacobus Stainer korábban, 1617 k. született.

⁴¹ A Klotz család tagjain kívül többen is, mintegy 25 hegedűkészítéssel foglalkozó mester tevékenykedett Mittenwaldban.

⁴² Pontatlan adat, a mittenwaldi hegedűkészítők a XVIII. század elejétől működtek, a század végéig.

⁴³ Lüttgendorff munkája, amely a hegedűkészítés történetének enciklopédikus feldolgozása, a Frankfurter Verlags-Anstalt kiadásában, Frankfurt am Mainban jelent meg 1922-ben.

⁴⁴ A XIX. században működött Waldemar Wasielewski klasszikus hegedűtörténeti munkájának Markó Árpád a Breitkopf und Härtel kiadónál, Lipcsében 1904-ben vagy 1910-ben, vagy 1920-ban (változtatlan formában) megjelent kiadását használta (legutóbb a BiblioLife kiadónál 2010-ben jelent meg).

⁴⁵ Az újkori hangszerek között a hegedű a legfontosabb... Egy kifaragásának tökéletességében megnyilvánuló test egy hanggal átítatott művészeti orgánus. A hegedű elérte tökéletességét. (ném.)

Bocsánat e hosszú kitérésért, de valahogy mégis el kellett ezt is mondanom, hogy megértétek, kedves olvasóim, mit jelentett nekem a hegedűm, szép GeorGINÁM birtoka.

Pécsinek kitűnő új hegedűje volt, az akkor leghíresebb budapesti hegedűkészítő mester, Tóth János műve. Abban az időben a szakemberek és művészek közt állandó vita folyt, hogy csak a régi olasz mesterek tudtak-é jó, szép hangú hegedűket készíteni, vagy pedig a mai mesterek munkái már egyenrangúak ezekkel, mind külalak, mind hang tekintetében. Az bizonyos, hogy az új hegedűk közt van igen sok nemes hangú, szép, kitűnő hangszer, hiszen lelkes alkotóik az olasz és német mesterhegedűket szinte milliméterre utánozva készítették azokat, és igen szép, ragyogó, borostyán színű lakkal vonták be. Hogy hangjuk nemesen cseng, bizonyítja az, hogy már sok művész szeret ilyeneken játszani, s például Zathureczky Ede, Európában, Amerikában hangversenyző hegedűművészünk – kit személyesen jól ismertem, gyakran gyönyörködtem játékában, s Pukyéknál kvartetekben játszottam is vele – világsikereit egy ilyen Tóth-hegedűn aratta. Pécsi is lelkes híve volt ennek az irányzatnak, bár elismerte az én GeorGINÁMnak szépségét és kiválóságát. Kitűnő hegedűket készítettek Budapesten, olasz mesterek mintájára Pilát Pál, Laumann Róbert, Spiegel János, Havas István hangszerészek is. Laumann-nak több hegedűjén játszottam, valóban szép hangjuk volt. Csak hát persze azt ma még nem tudhatja senki, hogy 200 év múlva is megmarad és nemesedik-é a hangjuk, mint a régi olasz és német mesterhegedűké? Magyarországon a legkitűnőbb hegedűket Nemessányi Sámuel készítette. Egy szép példánya volt kezemben, Puky Endre tulajdona, valóban szép nemes hangja volt. Nemessányi 1839-ben született Eperjesen.⁴⁶ 1881-ben halt meg. Ő nem Stradivarius vagy Amati hegedűt vette mintául, hanem Guarnorius hangszerait utánozta olyan tökéletesen, hogy az említett Lüttgendorf-féle szakmunka szerint még a legjobb szakemberek is csodálkozva hallgatták hegedűjének szép hangját és azt hitték, hogy egy Guarnérius van kezükben.

Mindennapi gyakorlatozásunk közben Pécsi most már az unalmasabb, iskolás gyakorlatok után magasabb színvonalú, művészi készségre tanító etűdöket is gyakoroltatott velem, Fiorillo-, Gavinié-etűdöket.⁴⁷ Közben duetteztünk, hozott magával nehezebb, két hegedűre írt darabokat, amiket nekem élvezet volt vele eljátszani.

A július hónap a nagy zenélések közepette hamar elmúlt. Pécsitől melegen búcsúztunk, s megígérte, hogy jövő nyáron, zsebében már a hegedűtanári oklevéllel, ismét feljön egy nyári hónapra hozzánk, hogy folytassa hegedűssé váló továbbképzésemet.

A következő tanévben (1901/1902) a Pécsitől kapott utasítások szerint magam gyakoroltam, de be kell vallanom, nem nagy kedvvel, bár különösen édesanyám szigorúan ellenőrzött, hogy naponta legalább egy órát foglalkozzam a hegedűvel. Ebben az iskolaévben és a következőben azonban már többször kellett fellépnem, még pedig nem csak Rozsnyón a szokott vallásos vagy gimnáziumi ünnepélyeken. Két megtisztelő meghívást kaptam. Egyszer Dobsinán⁴⁸ játszottam jótékony célú hangversenyen a Fejér-szálloda nagytermében. Zongorán özvegy Mikulikné Bretz Jolán néni kísért. Két számom volt. Játszottam egy Bériot-hegedűversenyt és Hubay Hullámzó Balaton című csárdajelentést, ráadásokkal. Ez a szereplésem nekem különösen azért emlékezetes, mert ugyanezen a hangversenyen szerepelt az akkor végzett zeneakadémiai növendék, Basilides Mária, aki földim, szintén Gömör megyei fiatal leány, édesatyja Jolsva polgármestere volt. Persze

⁴⁶ Tévedés, 1837-ben született Liptószentmiklóson.

⁴⁷ Federigo Fiorillo: 36 Études ou Caprices pour violon, op. 3. (1901) és Pierre Gaviniès: Le recueil de Vingt-quatre Matinéés (1794).

⁴⁸ 1894 óta Dobsinán volt a családnak nyaralója.

akkor csak gyönyörködtünk bársonyos, szép alt hangjában, nem is sejtve azt, hogy idővel Európa legünnepeltebb és méltán a legnagyobb énekművészek közé sorolt oratórium-énekesnője lesz. Sok évvel ez után a közös szereplésünk után, a két világháború közt egyszer muzikus barátomnál, Nagy Gézáéknál, a Zeneakadémia zongoratanáránál voltunk vacsorára hivatalosak, s hallva, hogy Basilides Mária is ott lesz, kértem Nagy Gézánét, hogy vacsoránál ültessen melléje. Így is történt, s a művész nő igen megörült, mikor szülőföldünkről beszélgettünk. Elmondtam e közös szereplésünk történetét. Nевemre persze nem emlékezett, csak arra, hogy egy tehetséges rozsnyói gimnazista szépen hegedült.

Második, külső szereplésem nagyobb szabású keretek közt zajlott le. Édesanyám öccse, Gerő bácsi Besztercebánya evangélikus lelkésze volt, és az ottani Bethlen Gábor Egyesület megalapítója. Ez a kultúregyesület évente több magas színvonalú irodalmi és művészeti estét rendezett. Egy ilyenre Gerő bácsi engem is felkért, hogy két számmal szerepeljek. Kissé drukkolva fogadtam el a megtisztelő meghívást, mert hiszen más dolog az Rózsnyón, Dobsinán, szinte családi, ismert környezetben fellépni, és más dolog egy nagyobb idegen város művészeti is magasabb színvonalon lévő, műértő közönsége elé kilépni a pódiumra. Két nap szabadságot kaptam – akkor a gimnázium VII. osztályába jártam –, s egy péntek délelőtt elutaztam Besztercebányára. Kijelölt kottáimat persze előreküldtem, hogy zongorapartnerem, Battik Ödön megyei főjegyző felesége átgyakorolhassa a választott darabokat. Péntek délután már összeültünk az első próbára. Kifogástalanul ment, Battikné igen muzikális, kitűnő zongorás volt. Szombaton délelőtt még egyszer átjátszottuk a darabokat, úgyhogy este a Bethlen Gábor Egyet nagytermében nyugodtan léptem a népes hallgatóság elé. Első számom Bériot Scene de Ballet⁴⁹ című igen dalamos, de amellet elég bravúros, mutatós darabja volt. Második számul játszottam egy szép Svendsen-románcot,⁵⁰ Simonetti Madrigálját. Mind a két szám jól sikerült, erősen tapsoltak, úgyhogy még két ráadást is kellett adnom, Schumann Träumerei-jét⁵¹ és egy Grieg-dalt játszottam.

Két utolsó gimnáziumi évemben azonban egy más természetű, nekem nem nagyon rokonszenves zenélésben kellett részt vennem, illetve azt vezetnem. Gimnáziumunkban volt egy kis, nyolc-tíz tagból álló zenekar, amolyan másodrendű cigánybandaféle. Már negyedikes gimnazista koromban beszerveztek abba mint kontrást, s hetedikes gimnazista voltam, mikor a tanári kartól megbízott, zenéhez némileg értő felügyelő tanár és a banda felszólítására át kellett vennem a primás szerepét. Nem szívesen tettem, mert valahogy soha sem lelkesedtem a magyaros, jobban mondva a cigányzenéért. Mint komoly hegedűst igen sértette fülemet a cigányprimások túlságosan érzélgős, tremolós, nyavalygó játéka és az alapjában véve talán szép melódiáknak indokolatlan cirádákkal telezsúfolt érzélgős előadása. Zenekarunk alapja elég jó cimbalmosunk volt, Farkas József osztálytársam, később kassai ügyvéd. Volt egy nagybőgő is a gimnázium birtokában, annak kezelésére egyik osztálytársam, Erpf Károly (később Karcagon sebész főorvos) vállalkozott. Igyekeztem magyar nótákon kívül mást is betanítani. Természetesen a Rákóczi-induló, Kossuthnóta állandó műsorszám volt hazafias diákünnepélyeken, de betanítottam egy-két könnyebb valcert, mazurkát is, és Kéler Béla Rákóczi-nyitányát. Kedves szokás volt, hogy nős, családos tanáraink névnapjának előkéljén a család segítségével besurrantunk az illető tanár

⁴⁹ Charles Auguste de Bériot: Scene de Ballaet, op. 100.

⁵⁰ Johan Svendsen: Violin Romance, op. 26. (1881)

⁵¹ Robert Schumann: Álmodozás, F-dúr szólómű a Gyermekekjelenetek (Kinderszenen) című zongorára írt ciklusból, op. 15., №. 7. (Eredetileg átírat.)

lakásába, s az előszobában rázendítettünk egy indulóra. Természetesen beinvitáltak, jó vacsora következett, s ha fiatal leány volt a családban, pár barátját is odahívták, s volt alkalmunk táncmuzsikát is játszani. Persze éjfél előtt szolidan hazamentünk.

Így zajlott le zenei életem 1903 nyaráig, amikor letettem az érettségi vizsgát. De sorom már előző nyáron eldőlt. Mégsem lett belőlem muzsikus. Pécsi 1902 tavaszán megírta, hogy sajnos ígéretét nem tudja beváltani, már nem jöhet nyáron fel hozzánk, mert szülővárosában, Szabadkán a városi zeneiskolában megüresedett váratlanul egy hegedűtanári állás, s őt arra meghívták. Így hát mihelyt diplomáját megkapja, el kell foglalnia állását. Szomorúan vettük ezt tudomásul. Édesatyám most már nem is gondolt arra, hogy valaki mást hívjon meg helyette nyárra, hiszen már csak egy év választ el az egyetemről, addig gyakoroljak itthon. S ha Pestre kerülök, akkor majd meglátjuk, hogy oldjuk meg zenei továbbképzésem kérdését a tudományegyetemi tanulmányom mellett.

Pécsvél életemben még egyszer találkoztam. Leveleztünk egymással egy ideig. Az első világháború után megtudtam, hogy a szombathelyi 83. közös gyalogezredben mint tartalékos tiszt a háborúban becsületesen szolgált. Azután, mivel Szabadka szerb megszállás alá került, Pesten maradt. Egyszer Kassáról felutazva Pestre felkerestem. Szomorú hangulatban találtam, érezte hogy itthon, az első világháborút követő zűrzavaros időkben a pár hónapig uralkodó proletárdiktatúra letűnése után fellépő antiszemitizmus további pályafutására csak káros lehet, tehát igyekezett külföldre kijutni. Mivel én sem tudtam, hogy hol fogok végleg letelepedni, mert a csehektől megszállt Kassáról előbb-utóbb el kell mennem, megadtam neki nővérem, Jolán, Radwányi Istvánné budai címét, s kértem, hogy küldjön oda hírt sorsának hová fordulásáról. Néhány év múlva – akkor már állandóan Budapesten laktunk – tudtuk meg egy rövid közléséből, hogy sikerült neki Svájcban, Winterthur városában az ottani opera és filharmóniai zenekar első hegedűsei közt állást kapni, s rövid idő múlva ott hangversenymesterré lépett elő. Örültem ennek a hírnak. Megérdemelte, mert jó hegedűs, művészlélek és rendes ember volt. Többet nem tudok róla.

Az utolsó évem Rozsnyón, mint említém, néhány nyilvános fellépéssel s magános gyakorlatozással telt el.

De ez az esztendő azért mégsem volt általános zenei szempontból nézve teljesen haszontalan számomra. Felhasználva az alkalmat, hogy Benedikty Szerén rokonunk Rozsnyón telepedett le s vállalt tanítványokat, én is jártam hozzá ez évben. Annyira vittem a zongorázásban, hogy később ennek is nagy hasznát vehettem. Megvásároltam, amikor már Kassán és Pesten éltünk, az összes Wagner- és más operák kétkezes zongorakivonatait, s azoknak legalábbis nekem nem nagyon nehezen játszható részeit el tudtam játszani. De legfőbb gyönyörűségem volt az is, hogy leülhettem a zongora mellé, s szabadon fantáziálgattam magamnak. Egy témát variálgattam, elandalogtam. A gimnázium téli Isten-tiszteletein a dísztermünkben én kísértem az éneket harmóniumon, s most, amióta 1951. október 1-jétől kezdve az Evangélikus Szeretetintézmények budai otthonának⁵² vagyok lakója, ugyancsak az én tisztem a kántori szolgálatot a mindennapi reggeli áhítatnál a harmónium mellett ellátni, ami nekem igen kedves szolgálat.

Utolsó rozsnyói évemben már éreztem egy nagy zenei hibámat, vagy mondjuk fogyatékoságomat. Hogy Boroviczényivel sokat kellett gyakorolnom, s hogy Pécsvél naponta hat–nyolc órát muzsikáltunk, ezt szívesen tettem, és nem is esett nehezemre. De órák hosszat egyedül skalázni, etűdöket aprólékos gonddal kigyakorolni, ehhez semmikkép-

⁵² Az 1951. szeptember 2-án felszentelt intézmény a Hűvösvölgyben volt.

pen sem volt kedvem. És érdekes, hogy sohasem gondoltam vagy vágyódtam arra, hogy világot járó hegedűvirtuóz legyen belőlem. Azt, hogy évek múlva a kamarazene lesz zenei életformám – mivel karmester nem lehettem –, akkor még nem is sejthettem, mert hiszen a kamarazeneről fogalmam sem volt. Csak annyit tudtam, hogy ez a zenetudománynak egy nehéz, magasabb élvezetet és művészmunkát igénylő műfaja, de a legelső vonósnégyeseket életemben csak már mint hadnagy Kassán hallhattam. Ekkor, az akkor fiatal magyar Waldbauer-kvartett⁵³ és az öreg bécsi, világhírű Rosé-kvartett⁵⁴ hangversenyeit élvezve ébredtem annak tudatára, hogy ilyen zenélés is létezik. A gyakorlást mint öncélt nem szerettem, pedig egy hegedűművésznek az élete ebből áll, s bizony szinte robotmunkává lesz, de nem szabad egy napra sem abbahagynia, nehogy elsajátított technikájában csorba essék. Nem irigylésre méltó a virtuózok élete. Azután az a hibám is megvolt, hogy – bár zenei memóriám mindig, még ma is kitűnő, de – nagyon nehezemre esett volna hosszú, nehéz koncertdarabokat könyv nélkül betanulni, pedig a művész virtuóz fellépésének ez az elkerülhetetlen követelménye. Kamarazenenél, szonátázásnál a művészek ülve vagy állva, de kottából játszanak. Mindig teljes őszinteséggel bámultam azokat a szólistákat, akik számtalan kisebb darabon kívül 10-12 hosszú koncertdarabot voltak képesek kívülről játszani. És hogy minden, tanáraimtól megállapított tehetségem ellenére sem lett belőlem hivatásos muzsikusi, annak még egy nyomós és érthető oka volt. Nem volt alkalmam kedves kis szülővárosomban tanáraimon kívül más művészeket vagy pláne zenekari előadásokat, operákat hallgatni, tehát zenei életemből hiányzott az az ösztönzés, amit az ember csak ilyen módon kaphat. Első operámat és koncertemet, mint írtam, tízéves koromban hallottam, aztán már csak amikor Rozsnyóról Wiener Neustadtba, a katonai akadémiába kerültem, volt alkalmam végre Bécsben a legkomolyabb és legmagasabb fokú zenét élvezhetni. Az első Wagner-operámat csak 19 éves koromban hallottam Bécsben. Tehát ebben a vonatkozásban csak 30-40 éves koromban értem el oda, ahová kedvezőbb körülmények közt már 15-20 éves koromban eljuthattam volna. Ha édesatyám történetesen nem egy vidéki kis városkában, hanem nagyobb, zenei kultúrával, operákat is játszó színházzal bíró városban, mint pl. Kassán, Pozsonyban, Sopronban, vagy pláne Budapesten lett volna királyi közjegyző, akkor – erről meg vagyok győződve – egészen biztosan a zenei hivatás, a karmesteri pálya lett volna osztályrészem. De a jó Isten más-képp határozott felőlem.

Életemnek ez a páfördulása akkor következett be, amikor Pécsi Károly már nem tudott lejönni, s az 1902. év nyarán a kassai VI. hadtest Rozsnyó környékén tartotta augusztus végén nagy őszi gyakorlatait. A hadtestparancsnok, a híres Mádi Kovács György tábornagy⁵⁵ a püspöknél lakott, hozzánk egy kedves, idősebb vezérkari ezredest szállásoltak be, Ebertnek hívták, ha nem csalódom. Kis városunk tele volt két hétig katonával. Az eperjesi 67. gyalogezred zenekara minden délután térzenét adott a püspöki rezidencia előtt. Ért-

⁵³ Pontosabban Waldbauer–Kerpely-kvartett: Waldbauer Imre (első hegedűs) és Kerpely Jenő (csellista) által 1909-ben alapított, 1946-ig működő világhírű magyar kamarazene együttes. További alapítótagejai: Molnár Antal (brácsaművész), Temesváry Károly (másodhegedűs).

⁵⁴ Rosé-kvartett: 1882-ben Arnold Josef Rosé román-zsidó származású osztrák hegedűművész által alapított, 1938-ig működő világhírű vonósnégyes (55 év alatt kilenc tagja volt).

⁵⁵ Mádi Kovács György tábornagy 1897-től már nyugdíjban volt, s az említett hadgyakorlat előtti évben, 1901-ben elhunyt. Markó Árpád tévedése azon alapulhat, hogy a hadgyakorlat korábban hagyományosan a tábornagy vezénylete alatt zajlott. A császári és királyi VI. hadtest parancsnoka 1902-ben Hermann Edler von Pokorny lovassági tábornok volt.

hető, hogy engem, aki amúgy is romantikus hajlamú voltam, ez a mozgalmas kép nagyon érdekelt. Sógorom, Radwányi Pista, akkor családi börtúrunk kereskedelmi igazgatója lelkes katona volt, tartalékos huszár hadnagy. Atyám helyettese a közjegyzői irodában, dr. Kubinyi János ugyancsak lelkes tartalékos huszártiszt. Biztattak, hogy kiránduljunk délelőttönként oda, ahol a gyakorlatoknak legmozgalmasabb jeleneteit láthatjuk. A kedves ezredes bácsi lakónktól minden délután megtudtam, hogy másnap reggel hol lesz az aznapi harcgyakorlat legérdekesebb része, s hárman kora reggeltől délig ott mászkáltunk a „harcmező” különböző részein. Az ezredes kedves, művelt ember volt, szüleim meghívták többször vacsorára, s ekkor nyílt először alkalmam belepillantani a katonáéletbe, amit vendégünk igen szépen ecsetelt, kifejtve, hogy törekvő, művelt fiatal tiszt, főleg ha a vezérkarba bejutnak, szép jövő előtt állhatnak.

Ilyen viszonyok közt, zenei életem tespedésében kezdtem azon gondolkodni, hogy a katonai pályát választom élethivatásomul. Karácsonyi kívánságcédulámra – amint az nálunk szokás volt, hogy már december elején az ablakba kellett tennünk a Jézuskának – illusztrált német nyelvű könyvet írtam fel, amely a Monarchia egész haderejét részletesen ismertette képekkel,⁵⁶ s amire az ősszel nálunk beszállásolt ezredes hívta fel figyelmemet. Amikor pedig már végleg döntenem kellett jövőm felől, hogy szüleim kívánsága szerint Pestre menjek az egyetem valamelyik fakultására, s igyekezzem a Zeneakadémiába is bejutni, arra kértem őket, ejtsék el ezt a tervet, mert én katona szeretnék lenni. Nagyon csodálkoztak ezen, mert családunkban az egyedüli aktív katona Markó Gerő unokafivérem, fiatal tengerésztiszt volt, tehát ez a pálya nekik teljesen idegen, ismeretlen volt. De nem akartak befolyásolni. Atyám csupán azt kötötte ki, hogy ha már ezt a pályát választom hivatásomnak – aminek többek közt az a tagadhatatlan előnye volt, hogy azonnal, 21 éves koromban már biztos állásom, keresetem lehet, s azután továbbhaladva a ranglétrán, nem lesznek problémáim e tekintetben –, akkor folyamodjam meg felvételemet a Monarchia legmagasabb színvonalú katonai főiskolájára, a Mária Terézia királynőtől 1750-ben alapított Wiener Neustadt-i Akadémiába, amelynek elvégzése után, három év múlva mint hadnagy kerülök csapathoz. Nem volt könnyű oda bejutni. Az első évfolyamba a közös hadsereg katonai főrealiskoláit végzett fiatalokat és a hadapródiskolákból oda jelentkező kitűnő tanulókat vették fel, s a polgári életből jeles érettségi bizonyítvánnyal jelentkezők közül csak annyit, amennyi hely még megmaradt. Felvételem ügyében sokat segített a már említett Ivankovics katolikus püspök, aki mint a delegáció – azaz a Monarchia közös ügyeit irányító legfőbb állami szerv – tagja, üléseken Pitreich báró tábornaggyal, az akkori hadügyminiszterrel összejött, és engem beajánlott.

Az 1903. szeptember első napjaiban lezajlott felvételi vizsgámra édesatyám elkísért. Egy estét és éjjelt Bécsben töltöttünk. Persze az estét az Operában. Egy akkor feltűnt francia komponista, Charpentier Louise operáját⁵⁷ adták. Jobban örültem volna egy Wagner-előadásnak vagy más ismertebb dalműnek, de ezt is élveztem, főleg a zenekar valóban művészi játékát.

A felvételi vizsgát másnap jó eredménnyel letettem. Természetesen – közös hadseregbeli intézményről lévén szó – mindent német nyelven.⁵⁸ A nyár alatt bizony keveset vettem kezembe hegedűmet, mert elő kellett készülnöm öt tantárgyból a felvételire, aminek könyveit Bécsből meghozattuk.

⁵⁶ Vö. a „Katonáéletem története 1905–1921” c. rész Bevezetőjével és annak a 7. sz. jegyzetével!

⁵⁷ Gustave Charpentier: Louise, négyfelvonásos opera (1900).

⁵⁸ Részletesebben lásd a „Katonáéletem története 1905–1921” c. részben, 238–239.

A zenei hivatás felé vezető utam tehát ezzel bezárult, letértem arról egy másik útra. A kocka eldőlt. Katona lettem. De az évek során rendszeres tanulás révén elért készség nem halt ki, hanem csak egy időre háttérbe szorult, amíg más körülmények közt újból előtérbe kerülhetett.

WIENER NEUSTADT

A Wiener Neustadt-i Katonai Akadémia természetesen elsősorban és kizárólag katonai főiskola volt, de a parancsnokság gondoskodott arról, hogy az akadémisták a művészetek terén is kapjanak oktatást. Így pl. a téli félévben minden szombaton délután leutazott Bécsből a képzőművészeti főiskola egy ismert nevű művésztanára, dr. Cyriakus Bodenstein tartott nekünk előadásokat vetített képekkel a művészettörténet köréből.⁵⁹ Aki pedig zenében akarta magát tovább képezni, a városban működő zenetanároknál tanulhatott. A nagy, középkori Babenbergi-várkastélyban, az akadémia épületében volt egy emeleten két zeneszoba zongorával erre berendezve. Aki bejelentette, hogy valamilyen hangszeren gyakorolni óhajt, kapott hetenként kétszer este egy-egy óra időt a zeneszobák ajtaján kifüggesztett beosztás szerint. Hangszerét, kottáit mindenki az ott lévő elzárható szekrényben tarthatta. Én is igénybe vettem ezt a lehetőséget, s az eléggé fárasztó tanulás és gyakorlatok közben felüdülés volt nekem a hegedülés. Hamar megismerkedtem egy évfolyamtársammal, Zausner bécsi fiúval, aki remekül zongorázott. Párszor vagy az ő, vagy az én kijelölt órámban játszottunk is együtt. A kaszinóhelyiségünkben is volt egy jó zongora, s mikor vacsora után 8-tól 9 óráig ott szórakozhattunk, teázgattunk, Zausner néha leült a zongorához, s örömmel hallgattuk. Így hamar észrevettem, hogy a 450 akadémista közt van sok zenekedvelő és talán zeneértő fiú, akik ott Zausner köré letelepedtek és gyönyörködtek játékában. Kezdtém érdeklődni, hogy ki milyen hangszeren játszik, s amikor a második évfolyamba léptem, felmerült bennem a terv, hogy megpróbálom egy szalonzenekart összeállítani, aminek fő erőssége persze Zausner zongorajátéka lesz. Abban az időben főleg Bécsben – de Pesten is, kisebb mértékben – működtek ún. szalonzenekarok, amelyek elegánsabb, nagyobb kávéházakban, nyári uzsonnahelyeken egészen magas színvonalú népszerű és komolyzenét tudtak nyújtani meghatározott órákban, amikor a zenekedvelők külön ezért odamentek. Bécsben ismételten hallgattam a Volksgarten teraszán és nagy kávéházakban ilyen előadásokat. Ma a zenélés ilyen formája azt hiszem megszűnt, átvette helyét a jazzmuzika és az esztrád- és nem tudom még miféle néven szereplő zenekarok.

Még az első évem elején nagy megtiszteltetésben volt részem. Behívatnak a századirodába, s ott századparancsnokom egy aranyszegélyű meghívót ad át nekem, amelyben az akadémia akkori parancsnoka, Drahtschmidt báró táborszernagy felesége másnapra öt-órás teára hív engem azzal, hogy hozzam magammal a hegedűt és kottákat. Az előzménye ennek a meghívásnak az volt, hogy a rozsnói visszaemlékezésemben megemlíttem kedves bécsi néni, Baumgarten Anna jó barátnéja volt a táborszernagy sógornőjének, Wiedorn osztrák államtitkár feleségének. Drahtschmidtkat is ismerte. Amikor édesanyám megír-

⁵⁹ Bővebben lásd a „Katonaeletem története 1905–1921” c. részében, 247.

ta neki, hogy felvettek a Wiener Neustadt-i Katonai Akadémiára, ezt közölte velük azzal a megjegyzéssel, hogy egy jó hegedűst üdvözölhetnek bennem. Amikor tehát Wiedornné egy alkalommal nővére látogatására odaérkezett, kaptam ezt a meghívást. Századparancsnokom kioktatott, hogy a kegyelmes asszony évente többször szokott meghívni olyan fiúkat, akikhez valami kapcsolatuk volt vagy akiket neki beajánlottak. Az ötórás tea szigorú formák közt szokott lefolyni, s hét órákor véget ér. Kissé drukkolva mentem fel a várkastélyban lévő parancsnoki lakásba. Az előszobában libériás inas fogadott, s bekísért a fogadóterembe. Két hölgy ült ott, beléptemkor az egyik, Wiedornné elém jött, melegen üdvözölt, azután bemutatott nővérének. Mindketten idős, úgy 50–60 év körüli elegáns dámák voltak. A lakás, amennyit belőle láttam, régi Mária Terézia kori aranyos bútorokkal, kincseket érő képekkel, szobrokkal volt tele. Pár perc múlva jött még öt-hat akadémista kollegám és egy vezérkari százados, Weiss, aki éppen az én osztályomban adta elő a hadseregszervezetet és taktikát. Barátságosan üdvözöl, mondván ő is hegedül, tehát kíváncsi játékomra. Wiedornné megnézte kottáimat, talált bennük olyat, amit ismert, s így mindjárt leülhettünk a zongora mellé. Pár rövidebb darabot játszottam, úgy láttam, hogy tetszett a hallgatóságnak. Azután asztalhoz invitált a lakáj, kaptunk finom szendvicseket, süteményeket a teához. Elég feszes beszélgetés után a százados intett, hogy a fogadás véget ért, mire udvariasan elköszöntünk. De ebből a kis jelenetből is láthattam, hogy a zene megnyitja az ajtókat még a legexkluzívabb társaságok előtt is. Drahtschmidt tábornokot az év végén nyugdíjazták.

A második évem közepe táján egy este a kaszinóban csendet kérve kihirdettem, hogy szeretnék egy szalonzenekart összehozni. Aki valamilyen hangszeren játszik annyira, hogy ebben részt vehetne, azt kérem, jöjjön holnap vacsora után az egyik emeleti zeneterembe részletes megbeszélésre. Azzal természetesen tisztában voltam, hogy olyan szabályosan elosztott hangszercsoportokat itt nem tudok megszervezni, mint a szalonzenekaroknál láttam, hogy a zongorán kívül első-, másodhegedűsök, brácsások, fúvósok, klarinétosok, sőt rézfúvósok, csellisták, nagybőgősök is lesznek majd zenekaromban. De hát ez nem baj. Amikor másnap összejöttünk, úgy emlékszem, 20-25-en voltak, kikérdeztem egyenként mindenkit, mire vállalkozik és milyen zenei fokon van. Természetesen a legtöbb hegedűs volt, kettő tudott brácsázni, egy fuvalás is akadt, két csellista, sőt, a nagybőgőre két cseh bajtársam jelentkezett, Pekarek és Wewerka. Persze rézfúvós, klarinétos nem volt. Akiknek szaván nem tudtam eligazodni, azokat másnap hangszerikkel együtt kértem ismét a szobába, s levizsgáztattam. Volt egy-kettő, akit besorolhattam, a többit pedig udvariasan elküldtem. Így azután már kialakult a zenekar képe. Legalább tíz köztük igen jó hegedűs volt, de hát ez az aránytalanság nem volt baj, mégis össze lehetett állítani egy használható együttest. Egy bécsi fiú hozott néhány szalonzenekarra való kottát, tehát a megindulás lehetséges volt. Kihallgatásra jelentkeztem az akadémia segédtitjénél, Wittas századosnál, bejelentve neki szándékomat, s kérve engedélyt, hogy ezt megvalósíthassam. Wittasnak tetszett a dolog, azt mondta, még ma referálni fog erről akkori parancsnokunknak, báró Giesel Arthur tábornoknak, s este 7-kor jöjjenek a válaszáért.

A döntés igen kedvező volt. A tábornok nemcsak hogy örömmel fogadta bejelentésemet, de megbízta Wittast, hogy minden tekintetben támogassa vállalkozásunkat, ha az első próbaelőadásunkból kitűnik, hogy tudunk valamit produkálni. Rögtön hozzáfogtam a zenekar megszervezéséhez. Egyelőre csak azt kértem a segédtitstől, hogy kérek engedélyt néhány kotta bevásárlására, és két brácsát és egy nagybőgőt kellene egy hangszerkereskedőtől bérbe venni. Mindjárt másnap nekiláttunk a gyakorlásnak. Pár kottánk már volt, így hát háromheti gyakorlás után jelenthettem a kapitánynak, hogy megalakultunk,

szombaton este 8 órakor játszunk a kaszinóban, kértem tehát, hogy jöjjön és hallgasson meg. A parkunk egyik mogyoróbokráról metszettem egy egyenes, ujnyi vastag vesszőt, lehántva kérgét, abból dirigensi pálcát faragtam. A zenekarom előtt kis rögtönzött pódiumon állva vártam Giesl tábornok megérkezését, mert a segédtsízt mondta, hogy ő is meg akar hallgatni. Giesl igen kedves, jovialis modorú, hatalmas termetű férfi volt. Kezet fogott velem, azután megkezdtük a próbakoncertet a Radetzky-Marsch-sal. Ez nemcsak katonai vonatkozása miatt, de azért is, mert Johann Straussnak egyik legsikerültebb szerzeménye, haláláig előadási darab volt.⁶⁰ Azután játszottuk Lehárnak Gold und Silber című szép valcerkompozícióját,⁶¹ és befejezésül a barcarolét Hoffmann meséiből.⁶² Minden számot erős taps követett, láttam a tábornok arcán, hogy tetszik neki a szereplésünk. Előadás után, amikor leléptem a pódiumról, hozzám lépett, melegen gratulált, pár szóval igen szívélyesen üdvözölte muzsikusaimat mondva, hogy büszke arra, hogy az akadémia öreg falai közt ilyen művészi élet is lehetséges, és buzdított további munkára. Odaintette segédtsíztjét, s mindnyájunk hallatára utasította, hogy a zenekart anyagi vonalon is a legmesszebb menően támogassa. Nagy öröm volt, hogy első bemutatkozásunk ilyen szépen sikerült. Így ezután már elő mertem állani kívánságaimmal. Kottatárunk kiegészítésén kívül kértem, hogy húrokat tarthassunk készletben, s engedélyt arra, hogy ezentúl hetenként legalább kétszer, este 9–10 óráig a kaszinóban maradhassunk, s készüljünk műsorunk kiegészítésére. Mindezt megkaptuk, s így most valóban mindnyájunknak örömet okozott ez a kellemes szórakozás egyébként szigorúan beosztott életünkben. Megvásároltattam és betanultuk Lehár akkor játszott operettjeiből részleteket, több más akkor divatos szalondarabot. De vállalkoztam komolyabb számok begyakorlására is. Így programunk már egy félév múlva igazán elég gazdag volt. Kéler Béla Vígjáték-nyitánya, Strauss Denevér-nyitánya, Rossini Tell Vilmos-nyitánya, Hoffmann meséinek barcaloréja, Adam Puppenfee – Babatündér – balettjének részletei, Schubert szép katonaindulói. S mint igen komoly teljesítményt kell elkönyvelnem, hogy Mendelssohn Ruy Blas-nyitányát⁶³ és Weber Freischütz-nyitányát⁶⁴ is eljátszhattuk.

Giesl báró igen gyakran volt hallgatónk szombat esti játszásunknál, s a tanári kar közül is többen eljöttek családjaikkal. És ha csak valami alkalom kínálkozott, Giesl tábornok azonnal szerepeltetett. Így amikor a Bécsbe akkreditált külföldi katonai attasék meglátogatták intézetünket, ebéd után kellett előttük játszani. Évente egyszer, farsang alatt volt a hagyományos Akademiaball.⁶⁵ Díszes tornatermünk volt bálteremnek átrendezve, a mellette lévő vívóteremben pedig egyszerű, de rendes hideg büfé. Erre nem csak a tanári kar családjai és ismerősei voltak hivatalosak, hanem a városbeli családok közül is olyanok, akik velünk kapcsolatban állottak.⁶⁶ Az este hangversennyel kezdődött. Volt egy kítűnő bariton énekes köztünk. Énekelte a Bajazzók prológját,⁶⁷ egy humoros költőtársunk vicces versekbe szedte életünket, azután egy férfigar [következett] három szép

⁶⁰ Id. Johann Strauss: Radetzky-induló, op. 228. (1848)

⁶¹ Lehár Ferenc: Arany és ezüst keringő, op. 79. (1902)

⁶² Jacques Offenbach: Les Contes d'Hoffmann (1881) című háromfelvonásos operájának „Belle nuit, o nuit d'amour” elnevezésű duettje.

⁶³ Felix Mendelssohn-Bartholdy: Ruy Blas nyitány, op. 95. (1839)

⁶⁴ Carl Maria von Weber: Der Freischütz, háromfelvonásos opera, op. 77. (1820)

⁶⁵ Akadémiai bál. (ném.)

⁶⁶ A bécsűjhelyi akadémia társadalmi életéről részletesen lásd a „Katonaéletem története 1905–1921” c. részt, 252. skk.

⁶⁷ Ruggero Leoncavallo: Pagliacci, más néven Bajazzók, kétfelvonásos opera (1892).

dallal, az én dirigálásommal. Zenekarom pedig két komoly számmal szerepelt. Azután következett a tánc, az akkor a városban állomásozó 81. gyalogezred zenekara adta hozzá a zenét. A hangverseny után hozzám lép egy idősebb civil úriember, egyik tanárunknak rokona, a bécsi Zeneművészeti Főiskola tanára. Melegen gratulált, s azt mondja nekem: „Mit keres Maga a katonák közt? Hiszen Magának határozott karmesteri tehetsége van. Hagyja abba a katonáskodást! Jöjjön Bécsbe, én bejuttatom a Zeneakadémiába, s pályája biztosítva van, mert szóló művészjelöltekben nincs hiány, de kevés a karmesterségre alkalmas fiatalember.” – Megköszöntem kedvességét, de hát egy pillanatig sem gondoltam megkezdett pályám félbeszakítására. Még ha sikerült is volna szüleimtől, ami nem lett volna könnyű dolog, engedélyüket erre megszereznem, ez más okból sem volt lehetséges. Az akadémiába való belépésünkön nyilatkozatot kellett aláírni, amelyben köteleztük magunkat, hogy – mivel a tanítás és ellátás ingyenes volt – minden akadémiai évért a csapatnál három évet kell utánszolgálni. Tehát az akadémiai három év és hozzá kilenc év – összesen tizenkét évig le voltam kötve.⁶⁸

Az akadémia százholdas, gyönyörű parkja a városi lakosság számára nyitva álló nyilvános park, sétahely volt. Vasárnap délután 4 órakor áttoltuk a zongorát a kaszinóhoz abba a szobájába, amelynek ablakai a parkot kezdő tágas térre, a Theresienplatzra nyíltak, s természetesen a parancsnokság engedélyével nyáron egy órát játszottunk ott nyitott ablakok mellett, hogy a parkban sétáló közönség is hallhassa. Ennek hamar elterjedt a híre a városban, s a második vasárnap már fél négy óra körül sokan gyülekeztek az ablakok alatt várva a zenét. Pár hét múlva pedig az egyik bécsújhelyi lap kedves cikket közölt erről ezzel a címmel: „Musikalisches Leben in unserer Akademie.”⁶⁹ Leírta a zenekar megalakulását, dicsérte a közreműködők zenei készségét s a zenekar összjátékát, amely „unter der sachgemassen Leitung des Herrn Militärischen Akademikers Arpad Markó des III. Jahrganges...”⁷⁰ komoly, magas színvonalú, élvezetes szórakozást nyújt nemcsak önmaguknak, hanem hallgatóiknak is.⁷¹

Még egy zenei epizódról kell az akadémiai zenei élettel kapcsolatban megemlékezni. Egyik magyar tanárunk, mohácsi Bárducz Sándor vadász főhadnagy, nagy muzsikusz, jó zongorász, Wagner-tudós, a neustadti Wagner Verein oszlopos tagja, ki ott érdekes előadásokat tartott Wagner zenéjéről, amiket érdeklődéssel hallgattam meg, egyszer azt mondja nekem: „Te Markó! Szeretnék egy férfit összehozni, hiszen a sok fiatalember közt lesz legalább 16 jó hallású és hangú ember. Nem kívánom, hogy Te ezzel is törődjél. Én szeretek karénnel foglalkozni, azt betanítani, de a nyilvánosság előtt nem kívánok szerepelni. Csináljuk úgy a dolgot, hogy én kiválasztom és betanítom ezt a férfit, s az akadémia egyik zeneestélyén Te fogod azt dirigálni.” – Persze ezt is szívesen vállaltam. Bárducz valóban nagy passzióval megteremtette ezt az igazán jó férfit, a próbákra én is elmentem. Az előadás előtti próbákon Bárducz utasítása szerint énekeltek az én dirigensi pálcám alatt, s a nyilvánosság előtt is én vezettem azt.

Hát ez volt az én zenei életem az ősi Babenbergi-várkastély falai közt, főleg az utolsó évben. 1906. augusztus 18-án avattak hadnaggyá a felvidéki kassai 34. gyalogezredben, Monarchiánk egyik legkiválóbb és nagy múltú, szép ezredében, amelynek ezredtulajdonosa a német császár volt. Hadd fejezzem be zenei életemnek ezt az időszakát egy kedves je-

⁶⁸ Markó Árpád bécsújhelyi zenei működéséről lásd a „Katonaeletem története 1905–1921” c. részt is, 253. ssk.

⁶⁹ Zenei élet akadémiaikon. (ném.)

⁷⁰ A harmadik évfolyamos Markó Árpád katonai akadémista úr hozzáértő vezénylése alatt. (ném.)

⁷¹ Vö. a „Katonaeletem története 1905–1921” c. részzel, 254.

lenet leírásával. Jóval az első világháború lezajlása után az akadémia parkjában már régóta álló Gefallenendenkmal, azaz az akadémia alapítása óta hősi halált halt tisztek emlékére emelt monumentális szép emlékművet két oldalszárnyal egészítették ki, hogy rávezessék annak a közel 600 neustadti akadémistának a nevét, akik az első világháborúban elesetek. Ennek az ünnepélyes leleplezése 1928 nyarán volt.⁷² A szétesett Monarchia utódállamainak volt neustadti tisztjeit meghívták, és erre nekünk magyaroknak a Honvédelmi Minisztérium meg is adta a kiutazási és részvételi engedélyt. A kapott tájékoztató szerint reggel 8 óra előtt kellett gyülekeznünk Bécsben a Südbahnhof tágas csarnokában. Mikor beléptem oda, mindjárt megpillantottam az akkor már 80 évnél idősebb volt parancsnokunkat, báró Giesl nyugalmazott lovassági tábornokot, aki egy fejjel kimagaslott a gyülekezők tömegéből. Hozzálépve be akarok mutatkozni, de félbeszakít: „Ismerlek, hiszen Te voltál kitűnő zenekarunk dirigense”, s mikor nevemet mondtam, melegen magához ölelt, kezemet szorongatta, s emlegette, milyen örömet okoztam neki a zenekar szép előadásai-val. Hát elbámultam az öregúr szellemi frissességén. Húsz év után felismerte bennem, az akkor sötét civilbe öltözött, már erősen öszülő, kopaszodó, pápaszemes férfiben azt a fiatalembert, aki a zenekart 1905/6-ban megszervezte és vezette.

⁷² Lásd a „Katonaeletem története 1905–1921” c. részt, 242–234. skk.

KASSA–KOMÁROM AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ELŐTT ÉS ALATT, 1906–1917

1906. október 1-jén jelentkeztem szolgálattételre új ezredemnél Kassán. Szerencsém volt, hogy ebbe a művelt városba kerültem, ahol a következő években több szép zenét élvezhettem. Magam az első évemben alig hegedültem. Új foglalkozásom annyira lekötött, hogy nem igen volt kedvem a hegedűt kezembe venni.

A tisztikarban, ahogy körültaogatóztam, az egy Bosits Károly főhadnagyon kívül senki sem foglalkozott zenével. De ezredzenekarunk kitűnő volt. Karmesterünk, Neidhart Alajos, a híres Ziehrer bécsi katonakarmester és komponista tanítványa, valóban szépen működött. Évente több hangversenyen szerepelt zenekarával, s híresek voltak télen, vasárnap esti koncertjei a Schalkház szálloda⁷³ nagy éttermében. Hogy zenekarunk színvonala magas volt, bizonyítja az is, hogy a színházi zenére is leszerződtek. A kassai színház abban az időben Komjáthy János, később Faragó Ödön irányítása alatt az ország egyik legkitűnőbb színháza volt. Hetenként egyszer operaestet is tudott adni zenekarunkkal. A színházban a zenekart a színházi karmester dirigálta, s nekünk, fiatal hadnagynak, főhadnagynak meg volt az az előnyünk, hogy mint színházi ügyeletes tiszt az első sor szélső ülése a mi hivatalos helyünk volt. Az ezredsegédtiszt a napiparancsban közölte a másnapra kijelölt tiszt nevét. Így, miután végigélvezhettem nemcsak Lehár és követői operettjeit, az operaestekre is rendszerint én vállaltam az inspekción, ha a sorra kerülő bajtársat ez nem érdekelte. Így hallottam ott a legtöbb Verdi-operát, még az Aidát is, Puccini operáit, s ma is emlékszem egy különösen magas színvonalú Tosca-előadásra. A szóló-énekesek és énekesnők mind a pesti Zeneakadémia opera szakát végzett fiatalok voltak, akik mielőtt bejuthattak a pesti operához, a vidéki opera előadásokon Kassán, Temesváron, Kolozsvárt, Pozsonyban stb. szerezték meg az ehhez való készségüket és gyakorlatot. Néha pedig a pesti opera művészei is feljöttek vendégszereplésre. Így hallottam a Bibliás embert Buriántól. Ez volt az egyedüli opera, amit a kitűnő cseh tenorista magyarul énekelt, persze szörnyű kiejtéssel. Carmen,⁷⁴ Hegyek alján,⁷⁵ Bánk Bán,⁷⁶ Hunyadi László⁷⁷ mind sorra kerültek zeneileg valóban jó előadásban.

Igen szép komoly művészi hangversenyekben is bőségesen volt részem a téli idény alatt. Kassa a Budapest–Kassa–Oderberg–Berlin vasútvonalon fekszik, s így a pesti és Bu-

⁷³ Kassa híres, a művészek körében különösen kedvelt szállodája a Schalkház család tulajdonában volt. (Ekkor részvénytársaságként működött a 2006-ban boldoggá avatott Salkaházi Sára özvegy édesanyjának vezetése alatt.)

⁷⁴ Georges Bizet: Carmen, három- vagy négyfelvonásos (az utolsó részben két színnel) opera (1875).

⁷⁵ Eugène Francis Charles D'Albert: Tiefland, kétfelvonásos opera (1903).

⁷⁶ Erkel Ferenc: Hunyadi László, négyfelvonásos opera (1844).

⁷⁷ Erkel Ferenc: Bánk Bán, háromfelvonásos opera (1861).

dapesten szerepelt külföldi művészek és együttesek, ha Berlinbe utaztak, mindig kiszálltak nálunk, mert a Schalkház nagytermében teleház, műértő közönség előtt játszhattak vagy énekelhettek. Alkalmam volt kassai éveim alatt gyönyörködni többször Dohnányi, Basilides Mária, Kubelik, Wilhelmj, Huberman, Backhaus, Pablo Casals művészetében és hallgatni a Waldbauer-, Rosé-kvartettek játékát. Hallottam az akkor már igen öreg, híres belga hegedűművészt, Ysaÿet is. Szokatlanul, ülve játszott remekül Wieniawski Ballade et polonaise-át.⁷⁸ Budapesten akkor[iban] megalakult egy országos szimfonikus zenekar az azzal a rendeltetéssel, hogy az ország nagyobb városaiban szerepeljen. Dirigense Kun László volt.⁷⁹ Minden évben lejöttek Kassára, s emlékszem, hogy akkor hallottam először Csajkovszkij hatalmas Patetikus szimfóniáját,⁸⁰ ami mély hatást gyakorolt reám.

Passzív zenei élvezetben tehát Kassán nem volt hiány. Aktív muzsikálásom akkor kezdődött, amikor egy szilveszter esti koncerten tisztí étkedzénkben felléptem. Megkérdeztem Neidhart karmestert, nem volna-e hajlandó valahonnan beszerezni Bériot 9. Koncertjének zenekari kíséretét, s akkor a zenekarral előadnám ezt a szép darabot. Neidhart örömmel vállalkozott erre, egy bécsi kollegájától kölcsönkapta a zenekari szólamokat, úgyhogy a tisztí étkedzénk nagytermében rendezett szilveszteri estén így felléphettem. Mivel az estének mulatságos jellege volt, a rendezőség arra kért, hogy szerezzek be civil ruhát, frakkot, fejemre tesznek egy, a színháztól kölcsönkért bozontos művészarókat, s a bemondó majd bekonferál mint egy világhírű olasz virtuózt, aki megtisztel minket felléptével. Feszült figyelemmel várta a közönség, hogy ki lehet ez a híres külföldi művész? Minden sikerült, ráadásul el kellett játszanom még egyszer az utolsó gyors tételt.⁸¹

Az előadás után különösen ezredesem felesége, Mladenovicné Stefanovics Zora, egy zimonyi bankár Bécsben nevelt leánya, igen művelt, kedves úriasszony gratulált melegen mondván, nem is sejtette, hogy ezredünkben ilyen hegedűjátékos lappang. Arra kér, jöjjen fel hozzá néha szonátázni. Megköszöntem, de őszintén szólva vegyes érzelmekkel, mert hiszen ha nagyon közepes játékos vagy csak lelkes dilettáns, nagy bajban leszek. Ezredparancsnokom feleségével szemben udvariatlanság volna kérését elutasítani, még akkor is, ha látom, hogy nem nekem való a kísérete. Félve kérdeztem, hogy mi lenne a repertoárunk, s fellelegzettem, mikor megmondta, hogy neki megvan az összes Beethoven-hegedűszonáta, Mendelssohn-hegedűversenye, néhány Mozart-, Schubert-darab. Így már nincs baj. Ha ezeket tudja kísérni, kellemes lesz a muzsikálás vele. Így is lett. Kéthetenként egy délután 5-től 8 óráig játszottunk lakásán. Ha nem is volt művész, de a darabokat ismerte és igen muzikálisan tudta kísérni. Kellemes délutánjaim voltak ezek, közben finom tea mellett érdekes zenei eszmecserekkkel.⁸²

Több családtól, főleg tiszték részéről kaptam ezután meghívást, hogy játsszak náluk, de ezek elől lehetőleg kitértem, csupán egy nagyon kedves családra emlékszem vissza. Svehla Kálmán főtörzsorvos, a VI. hadtest egészségügyi főnöke családjánál minden vasárnap délután játszottam. Kedves leányuk, Margit jó zongorakíséretével. Nem a legkomolyabb műveket, de romantikusokat, Sarasate spanyol táncait, Bériot koncertjeit,⁸³ egyéb olasz, francia és német komponisták darabjait jól tudta kísérni.

⁷⁸ Markó Árpád összetéveszti Henryk Wieniawsky lengyel és Henri François Joseph Vieuxtemps belga zeneszerzőt, utóbbi komponálta Ballade et polonaise c., g-moll hegedűversenyét, op. 38. (1858)

⁷⁹ Kun László 1897–1908 között a Vígszínház zenekarának karmestere volt.

⁸⁰ Pjotr Iljics Csajkovszkij: h-moll szimfónia, op. 74. (1893)

⁸¹ Lásd a „Katonaéletem története 1905–1921” c. részt is, 276–277.

⁸² Vö. uo., 277–278.

⁸³ Lásd a 49. jegyzetet!

Rokoni és más társasági körökben néha akadt egy-egy muzsika-lehetőségem, de ezek nem jelentettek semmit zenei életemben. Nagynéném, Markó Ilonka néni férjének, Széman Józsefnek volt egy kitűnő Santo Seraphino-hegedűje. Szenvedéllyel, de elég gyengén hegedült, náluk muzsikáltam néha ezen a kitűnő mesterhangszeren, s ott ismerkedtem meg a kassai dóm karnagyával, Hemerka Ulrikkal. Hemerka, akkor már idősebb ember, Csehországból került ide vagy harminc évvel ezelőtt, itt nősült, családja egészen magyarrá nevelődött, ő is elég jól beszélt magyarul, és kitűnő orgonista volt. Ő kísért Szémanéknál zongorán, s felvetette az eszmét: talán össze tudna hozni egy kamaraegyüttest, amiben én játszánám az elsőhegedűt. Szívesen fogadtam tervét, de sokra nem jutottunk. Egy párszor nála összejöttünk, de hiányosan, vagy a brácsás, vagy a másodhegedűs hiányzott – szóval láttam, hogy ebből nem lesz semmi. Hemerka leánya, Mary akkor Pesten végezte a Zeneakadémia zongora szakát, kitűnő művésznő lett belőle. Később még Kassán, majd mikor a világháború után végleg Budapestre költöztünk, nálunk többször játszottam vele. Ma, úgy tudom, Kassán zongoratanárnő.

1913 tavaszán, tehát egy évvel a világháború kitörése előtt azonban végre sikerült egy igen kitűnő, komoly zongorapartnerre szert tennem. Akkor a Frangepán utcában laktunk, pár házzal odébb lakott egy ezredtársam és jó barátom, Petróczy Aladár százados. Felesége, Irma asszony – nagyon muzikális iskolázottságú énekesnő – mondja egyszer, hogy velük egy házban lakik egy kitűnő zongorás asszony, Bergmann szeszkereskedő felesége. Összeismerttetett, s attól kezdve, amíg Kassán laktunk, állandó partnerem volt. Bergmann-né Bárkány Etelka igen muzikális, gyakorlott, s rendkívül lelkes muzsikus volt, technikailag is kiváló, úgyhogy végre kedvem szerint játszhattam a legnehezebben kísérhető darabjaimat is. Mendelssohn hegedűversenyét⁸⁴ és minden hegedűdarab királyát, Beethoven hegedűversenyét,⁸⁵ Grieg szonátáit,⁸⁶ Goldmark nehéz szvitjét⁸⁷ stb. végre sorra vehettem. Így most már többet vettem kezembe GeorGINÁMAT, mert előkészültem a következő napra kitűzött programszámokra. Hetenként egyszer-kétszer játszottunk, vagy Bergmann-nénál, de inkább nálam, pár zenekedvelő ismerősünknek is örömet, szórakozást okozva ezzel.

Ezt az időszakot megelőzően egy évig távol voltam Kassától. Az ezredemben megüresedvén az ezredutász-osztag parancsnokának helye, ezredesem erre engem akart kinevezni, de ezt megelőzőleg el kellett engem vezényelni egy utász-zászlóaljhoz egyévi tanfolyamra.⁸⁸ Kitüntetés volt ez a rendelkezés, mert hiszen egész fiatal hadnagy voltam. Mint ezredutász-osztagparancsnok, főleg háborúban, teljesen önálló hatáskörrel bíró parancsnok közvetlenül az ezredparancsnok alá tartoztam, s a nyári gyakorlatok alatt és háborúban lovasítva voltam. Ily módon kerültem 1910 őszén Komáromba az ottani, 13. utász-zászlóalj kötelékébe egy évre. Bár én inkább Pozsonyban szerettem volna ezt az évet eltölteni, s oda kértem vezénylésemet, de a jó Isten Komáromba küldött, nyilván azért, mert ott ismerkedtem meg Sárkány Ilussal. 1911 nyarán tartottuk eljegyzésünket, s 1912 februárjában esküvőnket. Így hát a komáromi vezénylésem, ami unalmasnak ígérkezett, életem legboldogabb korszakának kezdete lett. Zenei téren sem volt komáromi életem meddő. Az utász-zászlóalj egyik tisztje, Bene Albert főhadnagy kitűnően zongorá-

⁸⁴ Felix Mendelssohn-Bartholdy: e-moll hegedűverseny, op. 64. (1838/1844)

⁸⁵ Ludwig van Beethoven: d-moll hegedűverseny, op. 61. (1806).

⁸⁶ Edvard Grieg: F-dúr szonáta op. 8. és c-moll szonáta, op. 45. (1886–1887) (hegedűre és zongorára).

⁸⁷ Goldmark Károly: I. szvit, op. 11. vagy II. szvit, op. 43. (hegedűre és zongorára).

⁸⁸ Minderről lásd a Katonaéletem története 1905–1921 c. rész „Utászkiképzésem a komáromi 13. Pionierbataillonnál 1910. október 10-től 1911. július 1-jéig és befejezése 1912. június 1-jétől október 1-jéig ugyanott, az 5. Sappeurbataillonnál” c. fejezetét!

zott. Néha vasárnap ebéd után, a tisztí étkezdében zongora lévén, duetteztünk. De még szebb muzsikám volt ugyancsak a zászlóalj révén Jobst Frigyes pionier őrnagyéknál, kinek felesége Bécsben tanult zongorás volt. Jobstnél nyolc-tíz naponként muzsikáltunk igen kellemesen. Komáromban találkoztam az odavaló Schmidthauer Lajos orgonaművésszel, akivel később Pesten többször volt alkalmam játszani.

Iluséknál ismerkedtem meg Kéri Miklós táblai bíróékkal. Felesége, Klára asszony és egyik leányuk, Klára kitűnő zongorások voltak, nagyon jól muzsikáltak náluk.

Sárkány Ilona 1911-ben

Ilusom is zongorázgatott, de nem volt zenei tehetsége. Játszottam vele könnyebb darabjaimat – nem tagadom, főleg azért, hogy többször legyen alkalmam hozzájuk menni. Egyszer nevetve mondja nekem, hogy zongoratanárnője, Kutkáné, amikor kérte, hogy a tőlem kiválasztott darabokat vele átgyakorolhassa, mert van itt most egy hadnagy, aki jól hegedül, s játszana vele, azt mondja neki: „Hát, kedvesem, ha az a hadnagy Magával muzsikálni akar, akkor az vagy nagyon kezdő dilettáns vagy nagyon szerelmes Magába.”

Mikor már jegyet váltottunk, s elmondtam egyet-mást előző életemből, hegedűkiképzésemről, tanárimról, amikor Boroviczényi nevét említem, Ilus felkiált: „Hiszen én őt jól ismerem! Évekkel ezelőtt együtt nyaraltunk Balatonalmádiban.” Apósom kikutatta, hogy Boroviczényi akkor Pest megyében, Úri községben volt plébános. Küldtünk neki esküvői értesítést, s Ilus is, én is írtunk hozzá levelet. Rövidesen megjött a nagyon szívélyes kedves gratuláló levele, kedvesen emlékezett meg benne rozsnói hegedűtanulásomról. Amikor az első világháború után végleg budapesti lakosok lettünk, s én már alapos kamarazenei gyakorlattal bíró, állandó együttesekben játszó hegedűs lettem, 1928-ban fel akartam újból venni vele a kapcsolatot, hogy meghívjam, ha Pest közelében élne, egyik kamarazene délutánomra, hadd lássa, hogy egykori növendéke mire vitte a hegedűjátékban. Szerettem volna neki így szemmel láthatólag, vagy helyesebben füllel hallhatólag megköszönni azt a kitűnő alapot, amire későbbi hegedűkészségemet felépíthettem.

Elmentem a krisztinavárosi plébániára megtudakozni, hol találhatnám meg őt. Az öreg plébános azt válaszolta, hogy ismerte valamikor Boroviczényit, de hogy most hol van és él-e még, azt nem tudja. Hanem az évenként kiadott egyházi évkönyvekből talán meg tudjuk állapítani. Valóban, megtaláltuk nevét. 1913-ban Ceglédbercelen lett plébános, de sajnos 1925-ben ott meghalt. Sajnáltam – gondolom, hogy Örömet okozott volna neki, ha hallhatta volna egykori tanítványától pl. Beethoven valamelyik kvartettjét, vagy Csajkovszkij nagy zongoratrióját eljátszani.

1914 nyarán kitört az első világháború. Én természetesen a mozgósított ezreddel együtt azonnal a harctérre, Oroszországba kerültem, a zenének egyelőre vége volt. Amíg a harctéren jártam, 30 hónapi harctéri szolgálatom alatt a gyalogság első tűzvonalában persze hegedülni nem volt alkalmam, s zenei szórakozásom ez alatt csupán abból állt, hogy ha véletlenül valamelyik vasárnap vagy ünnepnapon városban vagy templommal bíró községben pihentünk, elmentem a misét meghallgatni.

Krakkóban, Lembergben valóban magas színvonalú zenekari miséket hallhattam. De pl. egy kis orosz–lengyel városkában, Tomaszówban is tudtam gyönyörködni a szépen betanított népénekes misében is. A szláv nyelvek között a lengyel a leglágyabb, tehát énekre legalkalmasabb. Az uniszónó falusi templomi ének szép volt, nekem ismeretlen, áhítatos lengyel dallamú énekeket hallhattam.

Bármilyen furcsán hangzik, egyszer mégis volt alkalmam a harctéren magas színvonalú művészi koncertet hallgatni, 1917 nyarán, közvetlenül a lövészárkok rendszerbe meredett frontunk mögött. Hadvezetőségeink 1916. szeptember végén elrendelték, hogy tovább nem megyünk, hanem az elért vonalban, a Keleti-tengertől orosz földön végig a Fekete-tengerig húzódó lövészárkok-rendszerben bevárjuk a háború végét. Így azután igyekezett a hadvezetőség az unalmassá váló és viszonylagosan kényelmes állásharc idejében a katonák szórakoztatásáról gondoskodni, s mindenütt a front mögött fürdőket, üdülőtelepeket, könyvtárakat rendezett be. A mi arcvonalunk mögött, Podhorce községben is épült egy tágas, több nagy teremből álló fabarakk tisztek és legénység számára üdülőknek, kaszinóknak. Egyszer kapjuk a hadosztály-parancsnokság értesítését, hogy másnap délután 5 órakor a pordhorcei tiszti üdülőben magas színvonalú hangversenyt rendeznek Bécsből jött művészek. Persze hogy elmentem. Valóban szép zenében volt részem. Valahonnan szereztek egy pianínót, egy zongoraművész játszott rajta Beethoven szonátárszeket, Chopin- és Grieg-darabokat. Azután ő kísérte egy bécsi operaénekesnő – Noni Paldónak hívták – énekét. Nagyon szép, magas termetű, kitűnő mezzoszoprán énekesnő volt. Énekelt operaáriákat, Reger-, Richard Strauss-, Schumann-dalokat. Végül, aminek legjobban örültem, egy zongoratrió lépett a pódiumra. A bécsi operazenekar egyik hegedűse és csellistája a zongoraművésszel előadták Schubert szép B-dúr zongoratrióját.⁸⁹ Hát szép volt, nagyon szép. És amíg ott ültem és hallgattam, talán el is felejtettem, hogy nem békésen otthon, hanem a harctéren hallom ezeket. De mikor a koncert után lóra szálltam s hazakocogtam – harctéri szolgálatom alatt először és utoljára – nagyon elkeseredtem. Most egy óráig más légkörben éltem, miért kell visszamennem a piszokba, egy lövészárkóélet földalatti nyomorúságába? Mi értelme van ennek? És kezdtem megbánni, hogy

*Markó Árpád
és Sárkány Ilona
1911 karácsonyán*

⁸⁹ Franz Schubert: B-dúr zongoratrió, D898. (1827)

elmentem a koncertre. Meg is fogadtam magamban, hogy többet ilyet nem teszek. Amíg a háború tart, csak éljek ebben a háborús, nyomorúságos légkörben és ne kavarjam fel életemet ilyen, nem idevaló lelki élményekkel. Érdekes, hogy nemcsak én gondolkodtam így. Meleg bajtársi viszony volt köztem és a mögöttünk elhelyezett német-szász gyalogezred egyik tartalékos kapitánya, gróf Witzthum-Eckstadt közt. Nagy zenerajongó, Wagnert követő ember volt, többször volt alkalmam vele zenéről beszélni. A koncert alatt mellém ült, s megtárgyaltuk a szép zeneszámokat. Pár nap múlva találkoztam vele, s kérdésemre, hogy tetszett neki a hangverseny, keserűen ugyanazt válaszolta, amit én is éreztem. Keserves volt neki is visszailleszkedni a háborús életbe, és soha többé, amíg kint lesz, nem fog ilyen koncertet meghallgatni. Megértettem.

KASSA, A VILÁGHÁBORÚ VÉGÉN ÉS UTÁNA, 1917–1920

1916 őszén a harctéren súlyosan megbetegedtem. Dysenteriába (vérhas) estem.⁹⁰ Hazaküldtek. Mivel azonban láttam, hogy a kassai kórházak tele vannak sebesültekkel, belgyógyászati osztály alig volt, felutaztunk Budapestre, ahol a Korányi klinikán dolgozott kedves unokabátyám, dr. Elischer Gyula adjunktus, a későbbi debreceni egyetem röntgenprofesszora. Egy hónapig feküdtem a klinikán, valamennyire rendbe hoztak, de egészségem teljesen még nem állt helyre. De nem volt nyugtom otthon, mialatt ezredem kint harcolt, s ezért 1917 februárjában siettem vissza a harctérre. Állapotom azonban nem volt valami kitűnő. Akkor már csendesebb idők, állásharcok voltak a fronton, reméltem, hogy kihúzom a háború végéig, hiszen már láttuk, hogy az orosz forradalom kitörése után ez a front nem sokáig tarthatja magát. Sajnos egészségi állapotom azonban erősen hanyatlani kezdett, s amikor augusztus közepén megint mutatkoztak nálam egy második vérhas fertőzés tünetei, ismét harcképtelenné váltam. Elküldtek a lemergi katonakórházba. Ott csak pár napig tartottak, s az orvosi vélemény egy fürdőkúrát javasolt Karlsbadban. Ennek nagyon megörültem, bár mint utóbb kitűnt, ezzel egészségemnek csak ártottak, mert Karlsbad kitűnő hely olyan gyomorbetegségeknek, amelyeknél a gyomorsavban, máj-, epe működésben van hiba.⁹¹ Nálam azonban, mint később kiderült, nagy leromlást okozó ideges gyomorbetegség, azaz a gyomoridegek megbetegedése okozta, ami harctéren érthető volt. Karlsbad ezen nem segíthetett.

Lembergől siettem haza Kassára. Ott kivételként harctéri ruháimból, örömmel öltöttem ismét városi egyenruhába, és elindultunk Ilussal eleinte Prágába, mert az ottani Militárkommandónál kellett a karlsbadi beutalást elintézni. Három napot töltöttünk ebben a szép ódon városban, egy este meghallgattuk a Faustot⁹² a német operában. Karlsbadban a tiszti üdülő zsúfolásig megtelt, nekem egy privát villában, egy kedves orvos családnál utaltak ki szobát. Augusztus végétől szeptember végéig éltünk itt, s végre ismét élvezhettem komolyzenét, mert a Churorchester igen magas színvonalú koncerteket adott minden délután 5 órakor a híres Pupp vendéglő nagytermében vagy a Kursalonban. Karmestere, Manzer Róbert nagyon képzett muzsikus volt. Visszaemlékezve szüleim karlsbadi tartóz-

⁹⁰ A vastagbél gyulladásával, véres–nyálkás hasmenéssel járó ragályos fertőző betegség.

⁹¹ A karlsbadi víz szerencsés összetételénél fogva valóban sokféle gyomorbetegségnél hasznos, de egyáltalában nem valamennyinél, az ún. glaubersós (nátrium-szulfát tartalmú) ásványvizek közé sorolják. Markó Árpád jellemzése helytálló: a gyógyvíz miközben átmosza a bélcsatornát, leoldja a nyálkahártyáról a gyulladást okozó baktériumokat s ezek bomlástermékeit, s a székllettel együtt kiüríti. A gyógyvíz epehajtó tulajdonsággal is rendelkezik. A glaubersó epehólyag-összehúzó hatásának köszönhetően az epehólyag kiürül, megszűnik a kőképződésnek kedvező epepángás, fokozódik a májban az epeelválasztás.

⁹² Charles Gounod: Faust, ötfelvonásos opera (1859).

kodásaira, én is követtem példájukat, s egy koncert után felkerestem Manzer karnagyot, kérve, hogy ha lehet, tűzze műsorra családi szimfóniánkat, Mendelssohn skót szimfóniáját, amit szívesen ígért, és meg is tett. Mondta, hogy feltűnt neki, hogy minden koncertjükön lát minket az első asztalok egyikénél, gondolta tehát, hogy zeneértők vagyunk. Egyszer egy nagyobb szabású hangversenyt is adtak a színházban, amelyen Manzer felesége, iskolázott, szép hangú énekesnő is szerepelt, többek között elénekelte férjének egyik legfrissebb szerzeményét, egy katonadalt, amelyet a francia fronton harcoló német katonák számára írt: „Steh' ich in finsterer Winternacht... stb”. Szép, hangulatos darab volt. Másnap megkértem Manzert, legyen szíves, mivel mint mondta, nyomtatásban még nem jelent meg, írassa le nekem az én költségemre, mert a dallam olyan szép és hangulatos, hogy hegedűjátékra is hatásos. Pár nap múlva, amikor meglátott a délutáni koncert uzsonnaasztalánál, átadta nekem a kottát, amit ő maga saját kezűleg írt le számomra. Igazán kedves figyelem volt tőle. Másnap egy üveg tokaji borral köszöntem meg szívességét. A kotta ma is megvan, egyik bekötött gyűjteményemben.

1917. szeptember végén hazautaztunk. Kassán persze jelentkezni kellett orvosi felülvizsgálatra, s annak eredménye az volt, hogy ez idő szerint minden harctéri szolgálatra alkalmatlannak minősítettek. Mivel pedig akkor a Hadügyminisztérium már foglalkozott a háború likvidálásának⁹³ kérdésével, minden csapattest kádernél rendszeresítették egy leszerelési előadói állást. Ezredparancsnokom erre engem nevezett ki, s egyúttal megkezdtem az ezred világháborús történetének összeállítását. Elfoglaltságom nem volt nagy, délutánjaim szabadok voltak, s így most annál intenzívebben foglalkozhattam zenével, s Bergmann-néval való szonátázásom zavartalanul folyt, nagy örömet és szórakozást okozva nekem és hallgatóimnak azokban a válságos, nyugtalan időkben.

Szalay László főispán agilis felesége 1917 telén egy nagyszabású hangversenyt hozott össze a Schalkház nagytermében a hadirokkantak javára, s a rendezőség engem is felkért, hogy azon két számmal szerepeljek. Ezredzenekarunk kezdte a koncertet Beethoven Egmont-nyitányával,⁹⁴ azután valami alkalmi előadás következett. Utána jöttem én Bergmann-néval, Grieg F-dúr hegedűszonátáját játszottuk. A következő szám nagyon érdekes volt. Bergmann-né nővére, Bárkány Mária, a berlini Schauspielhaus drámai művésznöje részleteket adott elő Goethe- és Schiller-drámákból. Nővérét jött Kassára meglátogatni, s szívesen engedett a felkérésnek, hogy szerepeljen. Érdekes, már idősebb asszony volt. Vilmos császár sokra becsülte, s többször kellett neki az Udvarnál is szerepelni nagy estélyeken. Következő számom volt Svendsen Románca⁹⁵ és még valami hozzáillő darab, sajnos már nem emlékszem, mi volt az. Nagy veszteségem, hogy levéltáramban az összes szereplésem programja, kezdve a diákkori rozsnói stb. fellépéseimmel, gondosan egybe gyűjtve, a második világháború utáni pusztulásban elvesztek. Mind a két számom után erősen tapsoltak, ráadásokat kellett adnom.⁹⁶

A koncert után hozzám lép Puky Endre alispán. Személyesen még nem volt alkalmam vele találkozni, de tudtam róla, hogy kiváló hegedűs, s állandó kamaragyűjtése, amelynek ő a prímhegedűse, igen magas színvonalú kamarazenét művel. Igen gratulált szereplésemhez, s felszólított, hogy csatlakozzam az ő zenei köréhez, s mindjárt a mellettem álló Ilusomhoz fordulva meghívott, hogy legközelebb csütörtökön tiszteljük meg őket lá-

⁹³ Értsd: befejezésének.

⁹⁴ Ludwig van Beethoven: Egmont kísérezene, op. 84. (1809)

⁹⁵ Lásd az 50. jegyzetet!

⁹⁶ Lásd részletesebben a *Katonaéletem* című rész megfelelő fejezetében is, 277.

togatásunkkal, s hozzam magammal hegedűmet is. Örömmel fogadtam meghívását, de mindjárt megmondtam, hogy én kamarazenedben teljesen járatlan vagyok, hát nem tudom, tudnak-é használni? „Légy egészen nyugodt – feleli –, hallottam most játékosod, ez nekem elég, hogy megítéljem magas fokú zenei kvalitásodat. A kamarazenedbe hamar bele fogsz jönni, s örülök, hogy egy jó hegedűssel gyarapszik társaságom.”

Így kezdődött Puky Endréekkel való ismeretségem, ami egész további zenei életemre rendkívül nagy hatással és áldásos eredménnyel járt. Elmentünk. Pukyné Láczy Gizella rendkívül kedves, szelíd egyéniségével hamar összeemelegedtünk. Ő maga is jól zongorázott, három fiuk közül, akik akkor felső gimnazisták voltak, Péter zongorát, Pál hegedűt, Feri csellót tanult, s már játszottak is apjukkal. A második hegedű szólamába ültetett Puky, ami természetes is volt, hiszen még nem ismertem a kamarazene-darabokat, s különben is ő annyira vezető egyéniség volt, hogy őt illette az első szólam. Később, amikor évek múlva már sokat játszottunk, s megismertem repertoárjukat, néha hagyott engem első hegedűt játszani, s később, mikor betegeskedése miatt hamar kifáradt, már gyakran cserélt velem helyet, ha kifáradt, sokszor egy darab közepén is.

Nagyon élveztem ezt a nekem eddig ismeretlen muzsikát. A második hegedű szólam rendszerint technikailag nem nehéz, úgyhogy könnyen „blatolhattam”, azaz lapról első játszásra eljátszhattam. Kezdtük Haydn-nel, s idővel végigmentünk az egész kamarazene-irodalom vonósnyegesein, -ötösein, sőt -hatosain is, mert Pukyéknál ti. hetenként egyszer, sőt kétszer való összejöveleimnél mindig többen voltunk, mint amennyi egy vonósnyegeshöz szükséges. A második hegedűt felváltva játszottuk én, Kisóczy Pali eperjesi fű, gazdasági akadémiai hallgató és Zsámboky Tivadar gépészmérnök, Zsámboky Miklós pesti csellóművész tanár öccse. Brácsán játszott Batek Zoltán kassai zeneiskolai tanár, vagy Kővér Dezső, a kassai honvédezred zenekarának karmestere. A csellót pedig állandóan dr. Mosolyi Géza városi orvos, néha pedig Paulus Ottó, a zeneiskola csellótanára kezelte. Nagy élvezet volt nekem ez a muzsika, pedig akkor még nem sejtettem, hogy néhány év múlva ezen a téren milyen messzire fogok majd eljutni. Muzsikálásunknak pedig új színt adott, ha néha dr. Herz Ottó zongoraművész is eljött. Herzcel később Pesten igen összeemelegedtünk, majd róla és művészetéről később írok részletesebben. Kassán mint jogvégezett ember a kassai katonai hadbírósnál szolgált a háború alatt. Egy koncerten fellépve Puky hallotta őt, s azonnal meghívta magához. Így hát alkalmam volt a zongorás kamarazene gyöngyeit is megismerni és játszani. Dohnányi remek első kvintettjét,⁹⁷ amit még zeneakadémiai növendék korában írt, s amikor azt Brahms itt Pesten hallotta, utána a zeneszobában azt mondta a fiatal Dohnányinak: „Das hatte ich auch nicht besser gemacht.”⁹⁸ Goldmark, Saint-Saëns, Brahms, Dvořák zongorakvintettjei új világot tártak fel előttem.⁹⁹ Puky a háború szomorú vége után Miskolcra költözött. A kamarazene-délutánokat Mosolyi doktor lakásán folytattuk, s most már én kerültem a prímhegedűs helyére.

De a szórakoztató, komolyzenén kívül volt még más zenei elfoglaltságom is Kassán, ottani életem utolsó évében. Az első világháború gyászos végének következményeképpen Kassa 1918. december 29-én cseh megszállás alá került. Ottmaradtam, mert egyrészt nem volt kedvem a Monarchia felbomlása után a Csonka-Magyarországban alakulni kez-

⁹⁷ Dohnányi Ernő: c-moll zongoraötös, op. 1. (1895)

⁹⁸ Én sem csináltam volna jobban. (ném.)

⁹⁹ Goldmark Károly: Desz-dúr zongoraötös, op. 54. (1914); Camille Saint-Saëns: Zongoraötös, op. 14. (1855); Johannes Brahms: f-moll zongoraötös, op. 34. (1865); Antonín Leopold Dvořák: A-dúr zongoraötös, op. 81. (1888)

dő Károlyi-féle nemzetőrségben katonáskodni, másrészt pedig a Honvédelmi Minisztériumtól azt a bizalmas utasítást kaptuk mi, felvidéki illetőségű tisztek, hogy maradjunk ott, szervezzünk titokban egy karhatalmat, hogy ha a csehek kivonulnak, legyen valami fegyveres erő ott, amíg a magyar hadsereg oda bevonul. Persze a dologból nem lett semmi, mert hiszen a csehek nem úgy jöttek be, mintha rövid idő múlva ki akarnának menni, hanem ott teljesen berendezkedtek. Hogy ottmaradhassak, valami keresettel járó foglalkozás után kellett nézmem. Hallottam, hogy az egyik nagyobb mozi állandó zenekart kíván szervezni. Érdeklődtem, s be is léptem oda 1919 nyarán. A szalonzenekar vezetője és szervezője egy tehetséges pesti zongora szakos zeneakadémiai növendék volt, ha jól emlékszem, Szamosinak hívták,¹⁰⁰ a zenekar tagjai pedig rajtam kívül dr. Sziklay Ferenc gimnáziumi tanár, Batek zeneiskolai tanár, Grega városi tisztviselő és Vincze Sándor, a volt magyar reáliskola igazgatója voltak, és még egy-két elbocsátott magyar katonazenekari muzsikus. Minden este 7–9-ig volt előadás, ezért kaptunk mindjárt az előadás után 20 cseh koronát. Vasárnap és ünnepeken két előadás volt, akkor 40 koronát kaptunk. Ebből, hozzáadva a szőnyeg, ezüst stb. eladásokból befolyt összeget, szerényen meg tudtunk élni. János bátyám segítségével civil ruhákat szereztem, s délelőtt bejártam a gazdasági akadémiába, mert a csehek megengedték, hogy ott még egy kétéves magyar tanfolyamot tartsanak. Gondoltam, ez hasznos lesz, hiszen ha innen el kell mennem, s nem folytathatom tovább katonaéletemet, akkor Ilus dénesházi birtokán meghúzzuk magunkat. De hát semmi sem úgy történt, ahogy gondoltuk, mert szervezkedésünket leleplezték, nekem menekülni kellett. 1920. május 1-jén szöktem át a határon, s Ilus kiutasítva, egy vagonban mindenünket elhozta, s május 9-én érkezett Pestre.

A mozin kívül még egy, mulatságosan végződő muzsikámról kell megemlékezmem. Abban az időben Kassán a magyar társadalom központja, felekezeti különbség nélkül a Katholikus Legényegylet volt. Annak helyiségeiben gyűltünk össze hetenként egyszer este kicserélni híreinket. Az egész lelke Fischer-Colbrie katolikus püspök és Töst Barna plébános voltak. Egyszer a legényegylet valami kultúrestet rendezett, s Hemerka bácsi felkért, hogy szerepeljünk egy számban, mégpedig Mendelssohn egyik vonósnégyeséből játszunk el egy könnyen érthető, tetszetős tételt. Az első hegedűt Batek tanár vállalta, s én voltam a második hegedűs, Hemerka brácsázott, s Grega csellózott. A teremben nem volt állandó pódium, hanem annak közepébe állítottak fel nekünk egy szűk kis dobogót úgy, hogy kottaállványainkkal alig fértünk el, s közvetlenül körülöttünk ültek a derék legényegyleti tagok. Tisztességesen eljátszottuk darabunkat, tapsoltak, s hallom a közvetlenül a hátam mögött ülő egyik hallgató szavát, amint a szomszédját leinti: „Minek tapsolsz, hiszen akkor még egyszer eljátszák.” Elmosolyodtam, s ez az őszinte megnyilatkozás egyáltalában nem bántott.

Hemerka kérésére vasárnaponként a Dómban is hegedültem a miséken. Itt már nagyobb zenekart tudott összetoborozni, mint Lukácsy karnagy évekkel ezelőtt Rozsnyón. Voltunk kb. 15–20-an, igazán szép miséket volt alkalmam megismerni és játszani.

Édesanyám atyám halála után pár évig Pesten lakott, Jolán nővéremék házában, de a háború után felment szülővárosába, Eperjesre. Oda vágyott, ahol Erzsike húgom, Klobusinczky Béla banktisztviselő felesége élt. Így azután Kassáról párszor, ha őt meglátogattuk, magammal vittem hegedűmet, s jó kísérettel játszhattam, neki nagy örömet okozva.

¹⁰⁰ Máshol Szőlősyként emlékezik rá.

A Markó házaspár 1920. május 10-én

1920 májusában végleg elszakadtam szülőföldemtől és Kassától. Budapestre költöztünk. Zenei életemben ez nagy és áldásos változást hozott. Itt terebélyesedett ki a két háború közti években hegedülésem, amelyet Rozsnyón kis csergedező patakhoz hasonlíthattam, az idők folyamán megnöve széles folyammá, s GeorGINával karomon hajókáztam azon a legmagasabb zenei kultúra sztratoszférájába.

BUDAPEST, MISKOLC, VÁC A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ ELŐTT

Amikor Ilussal végre május 8-án¹⁰¹ Budapesten ismét találkoztunk, kedves rokonaim, Sztzehlo Aladárék végtelen szívességgel fogadtak házukba, hogy addig, amíg sorsom eldől, legyen egy ideiglenes otthonunk. Aladár felesége, Haggenmacher Mártha szívjósága és segítőkészsége lényegesen megkönnyítette életünk eme új szakaszának megindulását. Budán, a Gellért szálloda mögött, az Orlay utca 10. alatt volt kényelmes, szép emeletes villájuk, s annak padlásszobája mint vendégszoba nekünk kitűnő elhelyezkedést biztosított. Hamarosan sikerült a Honvédelmi Minisztériumban való jelentkezésem után beosztást kapni az újonnan alakuló Nemzeti Hadsereg egyik budapesti, ideiglenesen felállított ezredénél, s amikor azt feloszlatták, az Örkénytáborban szervezés alatt álló ezred segédtisztje lettem. Így most kétszeresen jól esett Mártháék szeretete, mert Ilus ottmaradt, én pedig szombat-vasárnapra odautazhattam.

Puky Endre ebben az időben már végleg elköltözött Kassáról, Miskolc város főispánja lett. Elutazásom előtt megadta nekem Budapesten lakó fivérének címét, akiknél szintén állandó kamarazene folyik, s mindkettőjüknek bejelentette érkezésünket. Így tehát komolyzenei életem folytonossága biztosítva volt.

A két világháború közti években, az 1920-tól 1944-ig terjedő évtizedekben folytatott muzsikálásomról és zenei életemnek említésre méltó mozzanatairól összefüggő csoportosításban szeretnék beszámolni. Nem kronológiai sorrendben – ennek itt már nem lenne értelme –, hanem a különböző kamarazene-együtteseimben lefolyt eseményeket csoportonként összeállítva próbálom előadni.

A fent említett két Puky családnál hamarosan jelentkeztem, örömmel fogadtak zenei és családi körükbe. De mielőtt a velük való muzsikálásomról írnék, amely akkor lett nekem különösen áldásos és eredményes, amikor Puky Endre Miskolcra Budapestre költözött, előbb más zenélésemről írok. Az első együttesem létrejöttét Aladárékkal való szívélyes, meleg rokoni kapcsolatomnak köszönhettem. Mártha nővére, Mimi Saxlehner Kálmán felesége volt. Közélünkben, a Ménesi úton lévő nagy villájukban laktak. Mártha hamar összeismertetett ezzel a rendkívül kedves családdal. Kálmán nagy örömmel sorolt be zenei barátai közé, s felkért, hogy állítsunk össze egy állandó vonós és zongorás kvartett társaságot. Ez hamarosan meg is történt. Két rokon orvos, dr. Boytha Lajos és dr. Matusovszky András kitűnő muzsikusként voltak. Lajos játszott a második hegedűt, Bandi brácsázott, Kálmán nagy passzióval csellózott. Rám bízta a prímhegedű szólamát, s így máris megvolt egy nagyon rendes vonósnégyesünk, mivel mind a hárman régi kamarazeneészek és gyakorlott játékosok voltak. Hamarosan kibővült társaságunk Szőnyi Géza dr. nyugalma-

¹⁰¹ Vagy május 9-én, vö. a 60. oldalon írtakkal.

zott táblai bíró kitűnő zongorással, és ha néha eljött a két Rieger fiú, Gyula kitűnő hegedűs és zongorás, Tibor pedig zseniális zongorás. Bár mérnökember volt, de olyan magas klasszisú zongorás, külföldi művészek állandó kísérője, hogy a második világháború után a Zeneművészeti Főiskola tanára lett. Hetenként egyszer jöttünk össze a Ménesi úti vilámban, s igen tartalmas programot tudtunk végigjátszani. Nekem ezek az esték igen nagy örömet okoztak, nemcsak azért, mert sokat tanultam s haladtam a prímhegedűsi vonalon, hanem mert ezek a barátaim s általában az egész Saxlehner család végtelenül rokonszenves, kedves tagokból állott, s Ilussal együtt mindig előre örültünk már a következő – finom vacsorával kapcsolatos – muzsikának.

A Saxlehner családnak még két nagyon muzikális tagjával volt alkalmam megismerkedni. Andor bácsi, képzett zenész, komponista, játszottam is később egy romantikus hangulatú zongoratrióját. De vele közelebbi kapcsolatom nem volt. Annál kedvesebb lett nekem Saxlehner Ödön barátsága és társasága. Ödön – agglegény – a család Andrassy úti szép palotájában lakott, amelynek lépcsőházát Lotz Károly freskói díszítették.¹⁰² Szép, kiművelt baritonhangjával a színvonalas Fővárosi énekkar tagja volt. Mikor az első világháború után bekövetkezett az infláció, az értéktelenné vált papírpénzen vett szakértők bevonásával értékes mesterhangszereket, jól tudva azt, hogy ezeknek, bármerre is fordul a világ sora, mindig meglesz az értéke. Két teljes kvartett számára szerezte be a legkitűnőbb olasz és német hangszereket. Felkért minket, hogy kéthetenként egy este játszunk ezeken a hangszereken. Remek gyűjteménye volt, Bergonzi-cselló, Storioni s már híres hangszerkészítők remekművei. A nyolc hegedűje közül nekem legjobban a Storioni hegedű tetszett, nemcsak hangja miatt, de mert ennek menzúrája¹⁰³ volt nagyon hasonló az én Georgináméhoz. Ezt a hegedűt Ödön a háború végén, amikor Felső-Olaszországban hadtápszolgálatot teljesített mint népfelkelő százados, egy olasz csibész gyerektől vette pár líráért, aki azt az utca porában huzigálta. Ödön inkább csak szánalomból vette meg, nem is sejtve, hogy milyen kincshez jutott.

Nagy élvezet volt Saxlehner Ödön szép, kényelmes lakásában muzsikálni ilyen partnerekkel, mint a két Rieger, Boytha, Matusovszky és egy kitűnő csellista, Forray Andor bankbizományos. Gyakran játszottunk Schmidthauer Lajos orgonaművésszel is, s így alkalmam volt megismerkedni a legkomolyabb, nehezebb kamarazene-darabokkal. Finom vacsora után néha a kedélyes muzsikai is szóhoz jutott. Leült Schmidthauer a két Riegerrel a zongorához, s hat kézre játszottak, mondhatnám kapásból. Azaz Schmidthauer intonált egy témát, s ezt most hat kézzel variálták. Lett abból fúga, valcer, minden egyéb. Borzasztóan élveztük ennek a három zseniális muzsikusnak a szórakozását, amint szinte ösztönösen tudtak átkapcsolni Schmidthauer játékváltozataihoz, s az egész úgy hangzott, mintha előre kottából betanult darabot játszottak volna. De külön komoly élvezet volt, ha Schmidthauer olyan hangulatban volt, hogy leült a zongora mellé, s vagy Bachot, Busonit játszott, vagy mi adtunk fel neki egy témát, s abból csinált egy hatalmasan felépített fűgát. Nagyon elbúsultunk, amikor Saxlehner Ödön hosszas betegeskedése és 1936-ban bekövetkezett halála miatt ez a kedélyes, s emellett magas színvonalú muzsikánk véget ért.

¹⁰² Az Andrassy út 3. sz. alatt álló koraekletikus stílusú palotát 1884–1886 között építtette a budai hévízforrások felfedezője, tulajdonosa, a Hunyadi keserűvíz forgalmazója, Saxlehner András. Több szobát, a lépcsőház és két terem díszítőfreskóit Lotz Károly készítette, a földszinti előcsarnokban a gyógyvíz ivását és a gyógyfürdőzés örömeit ábrázoló kompozíciókat, a lépcsőforduló boltozatán és mennyezetén, valamint a harmadik emeleten a négy évszak allegorikus képét.

¹⁰³ Menzúra: a húros hangszerek húrjainak rezegni képes szakasza. Itt valószínűleg általában a hegedű formájára, kiképzésére gondolt Markó Árpád.

Mielőtt megkezdeném kamarazenei életem legértelmesebb és legfontosabb időszakának leírását, elmondok egyet-mást egyéb zenei tevékenységeimről.

Budapesten igen sok, magas színvonalú, kitűnő amatőr kvartett állt össze, sok jó muzsikus élt itt, s ha az ember a Zeneakadémia nagytermében egy bel- vagy külföldi művész kvartett együttes koncertjére ment, akkor ott megfigyelhette, hogy a különböző kamaragyüttesek tagjai mind ott voltak. Látásból, névről ismertük egymást, hiszen minden komoly kamarazenesz több társaságban is játszott. Koncerteken rendszerint egymás melletti helyeket vettek, úgyhogy ha beléptem a terembe, láttam: ott ül Frölich, ott a Ribiczey-négyes stb. Ilusom egy ilyen alkalommal, amikor figyelmeztettem őt erre, nevetve mondja – egyébként igen szellemes, találó megjegyzései voltak, s mindenben fel tudta találni a dolog humoros oldalát –: „Maguk kamarazeneszek a muzsikusoknak egészen különleges szektáját alkotják. Szinte szimat után megérezik, hogy ki tartozik közéjük.” – Nevettem, de lényegében igaza volt. A budapesti kamarazeneszek tudtak egymásról, ismerték egymás kvalitásait, s kiegészítésképpen fordultak is számukra addig személyesen nem ismert muzsikustársukhoz. Így pl. kapok egyszer egy levelet Szerencsi Edétől, a Nemzeti Bank tisztviselőjétől. Ezt írja: „Igen tisztelt Alezredes Uram! Szent Beethoven nevében kérem, legyen szíves, jöjjön el hozzám kvartettezni, mert a második hegedűsünk hivatalosan egy hónapig távol lesz, s nem szeretnénk addig zene nélkül élni.” – Hát persze elmentem, s nem bántam meg. Érdekes emberekkel és kitűnő muzsikusokkal ismerkedtem meg. Az első hegedűt dr. Vadon Géza fővárosi tisztviselő játszotta maga készítette kitűnő hangú hegedűjén. Brácsásunk Borus Endre tanár, a csellót Szerencsi kezelte. Komikus agglégény, a Bimbó utcában lakott, s fő passziója az volt, hogy ha a rádió egy kamarazene-koncertet közvetített, akkor ő kinyitotta a készüléket, felállította kottaállványát, s a csellósólót a rádióval együtt játszotta. Másnap örömmel újságolta nekünk: „Tegnap este a Rosé-kvartettel játszottam.”

Egy másik kevésbé kedves esetem is volt. Puky Pali bácsiék elvittek Budán a Batthyány utcában lakó öreg muzsikushoz, Matejka kereskedelmi iskolai nyugalmazott igazgatóhoz. Róla hallottam, hogy nagy zenetudós, kitűnő, iskolázott hegedűs, s fiatal korában Bécsben Brahms barátja volt. Erre nagyon büszke lévén, még külsejében is – bozontos szakáll, nagy csokornyakkendő stb. – utánozta Brahmsot. Természetesen a második hegedű szólamát játszottam. Kezdtük egy Haydn-darabbal, de már az első tételnél láttam, ez nem lesz élvezet. Az öreg Matejka – bár minden kifogástalanul ment – többször félbeszakított, taktusokat ismételtetett, azután egy-egy tételt kétszer eljátszatott, közben mindig iskolamesterként tanítva adta elő zenei oktatását. Második darabnak valami régi, eléggé unalmas Onslow vagy Hummel darabot vett elő. Amikor pedig szünet közben kérdezte, hogy mi legyen a következő darab, és szerényen Csajkovszkij D-dúr kvartettjét¹⁰⁴ javasoltam, epésen hozzám fordulva megjegyezte: „...én nem foglalkozom zenei Hochturisztikával.¹⁰⁵” – Ilyen fajta kamarazene nem volt ínyemre. Hiszen a már előrehaladott fokon lévő kvartettistáknak éppen az az öröme, hogy mindig új és új darabokat ismer meg, nem pedig az, hogy iskolás alapossággal tanuljon be egy-két darabot. Természetes, hogy nem játszhattuk el pl. Beethovennek legnagyobb, legutolsó kvartettjeit, vagy Frank Cézár, Debussy, Tanejev, s mások műveit olyan precizitással, mint pl. a Waldbauer, vagy később a virtuóz Lehner együttes, de ez nem is volt célunk. És nagy öröm és nagy dicséret volt számunkra, amikor a Puky-kvartettben, ahol gyakran játszottam művészekkel, zene-

¹⁰⁴ Pjotr Iljics Csajkovszkij: D-dúr vonósnégyes, op. 11. (1871).

¹⁰⁵ Értsd gúnyos értelemben: magas röptű zenei utazásokkal, kalandozásokkal.

akadémiai tanárokkal, ezek őszintén elismerték, hogy tőlünk tanulnak, illetve sok olyan szép darabot ismernek meg, amikhez egyébként nem jutottak volna hozzá, mivel egyoldalúan nem kamarazenei hivatásuk, mint szólista tanár, erre nem adott nekik alkalmat.

Nagyon kellemes kamarazenélésem volt pár évig a téli hónapokban régi kedves ezredtársam, jó barátom, Bosits Károly társaságában. Károly az első világháború befejezése után otthon maradt a csehektől felállított új országban, Csehszlovákiában, mivel ősi családi birtokát Sáros megyében, Bártfa-Girált közelében, Karácsonmező (Kracsunovca) faluban lévő öreg kúriájukat akarta megmenteni családja számára. Igen kedves felesége, Fábry Alice pesti leány lévén, télen mindig lejöttek, s ekkor Károly, lelkes kamarazenesz, jó brácsás azonnal igyekezett kvartettet összehozni. Ilussal együtt igen megszerettük a rendkívül szeretetreméltó Alice-kát, szüleit, Fábry Pista bácsiékat, s fivérét, dr. Fábry Gézát, a Pesti Hazai Takarékos jogügyi osztályának tagját, aki kitűnő második hegedűs volt. De hogy kvintetteket is játszhatunk, bevezettem hozzájuk kedves barátomat, Boytha Lajost, s így szépen muzsikálhattunk Fábry Pista bácsiék kedves társaságában a Lónyay utca 17. alatti lakásukban.

Csak a csellista körül voltak bajok. Károly kezdetben külön honorálással a budapesti honvédszenekar egy jó gondolkását szerződtette le. De nemsokára találtak egy kitűnő játékost Szádeczky-Kardoss Elemér, Eötvös kollégista, geológus egyetemi hallgató személyében. Elemér igen intelligens muzsikos, kedves fiatalember volt, többször játszott azután nálam is. Ma egyetemi professzor, a közszen szakma európai híré tudósa. Később egy igen kedves fiatal leányt hozott Károly társaságunkba. Kadicsfalvy (Parsche) nyugalmazott tábornok Éva leányát, aki a Zeneakadémia cselló tanszakát végezte. Nagyon lelkes muzsikos volt, s örült, hogy megismerhette a kamarazene-irodalom sok darabját. Szegénykével nem sokáig játszhattunk. Egy későn felfedezett vakbélgyulladás, amin már műtét sem segíthetett, vitte sírba. Még egy tehetséges fiatal muzsikos akadt Fábryék rokonságából, Vilecz Mihály, a Zeneakadémia zongora szakának növendéke. Jól tudta zongorás darabjainkat kísérni, s különösen örültem, hogy vele és Fábry Gézával játszhattam Bach remek Doppelkoncertjét. Vilecz Misi egyszer szerényen mutat nekem egy kéziratos kottát, egy vonósnyegyest. Mindjárt gondoltam, hogy szeretné, ha eljátszanánk, azért szóltam is rögtön társaimnak, nézzük meg, mit komponált Miska öcsénk. Hát persze elég zavaros darab volt, de helyenként tehetséges és jól hangzó megoldásokkal, persze az akkor vezető Bartók–Kodály-irányzat szellemében írva. Eljátszottuk, egy pár zenei mondatot én másképpen oldottam volna meg, ezekre felhívtam figyelmét, de általában buzdítottam, s elismerően nyilatkoztam próbálkozásáról. Teázás közben Fábry Pista bácsi félrehív, s azt mondja: „Te, Árpád, letetted a vizsgát, hogy udvarias ember vagy. Hogy kedved volt ezt a zagyvaságot lejátszani, s a végén még meg is dicsérted Misit, ez igazán szép volt tőled, mert én bizony nem gyönyörködtem benne.” – Nevetve válaszoltam: „Kedves Pista Bácsi, hiszen volt a darabban elég sok zavaros részlet, de mégis egy fiatal, kezdő, tehetséges ember jóakarátú munkája, hát kellett egy kissé bátorítanom.” – Vilecz eperjesi fiú lévén, mint később hallottam, több szlovenszói színházban karmesterkedett, s ma a pozsonyi Zeneakadémia igazgató-tanára. Még két kedves és rendkívül csinos fiatal hölgyre emlékszem vissza a Fábryéknál töltött kellemes zeneestélyekről. A híres belga hegedűművész, Ysaya Eugen leánya, Ysaya Carrie remek mezzoszoprán hangjával gyönyörködtetett minket, valamint Fábryék rokona, Flittner Rózsi szép szoprán énekével és művészi előadásával szerzett nekünk örömet. Ezek a kedves zeneesték az 1923–1925. év végéig tartottak. Azután nagy szomorúságomra Pista bácsi betegeskedése és halála (1926) és még inkább Bositsné Aliceka tragikus elhalálása után, 1927 tavaszán végleg megszűntek. Bosits Ká-

rollyal már csak a második világháború után volt alkalmam néhányszor itt, Budapesten szűkebb keretek közt játszani.

Mihelyt egy kissé beleéltük magunkat budapesti életünkbe, felkerestem Puky Endre két testvérbátyját, Gyula és Pali bácsiékat. Gyula az igazságügy-minisztérium nyugalmazott miniszteri tanácsosa, Pali bácsi pedig a földművelési minisztérium nyugalmazott miniszteri tanácsosa volt. Mindkét család meleg szeretettel fogadott, s mindjárt meg is alakítottuk kvartettünket. Prímhegedűsünk nem lévén, én vettem át ezt a szólamot, a második hegedűt Pali igen tehetséges, fiatal, akkor 14-15 éves leánya, Rózsika játszotta, aki teljesen a hegedűnek szentelte életét. Elvégezte a Zeneakadémia hegedű tanszakát, megkapta művésztanári oklevelét. Rendkívül finom lelkű, nagyon intelligens, kedves leány volt már akkor, s azóta addig, amíg férjhez nem ment Hollandiába, állandóan együtt muzsikáltunk. Gyula bácsi brácsázott, Pali bácsi pedig csellózott, de csak pár évig. Később betegeskedése miatt abbahagyta a muzsikát, s rövidesen meg is halt. Itt most, ebben a kedves családi együttesben, Budán vagy Gyuláéknál a Corvin tér 4. vagy Paliéknál a Várban a Fortuna utca 11. [szám alatti] házukban játszottunk. Mivel én október elején ezredemmel Örkénytáborból Vácra kerültem, onnan is bejárógothattam Pestre. Szombaton este rendszerint Saxlehneréknél, vasárnap délelőtt pedig Pukyéknál játszottam.

A Nemzeti Hadsereg akkor még¹⁰⁶ az állandó átszervezés stádiumában állt, tudtam, hogy váci állomásom sem lesz végleges helyőrségem, azért nem is kerestem ott lakást. Ilus továbbra is Mártháéknál maradt, én pedig Vácon kaptam egy szép bútorozott szobát egy kedves öreg házaspár Duna-parti szép villájában, Ivánka Pál nyugalmazott főszolgabíróéknál.

Tudtam, hogy Vácon él egy nagyon képzett csellista és kitűnő kamarazenész, Gáll József, a Hadiárva-szakiskola igazgatója. Vele kerestem tehát legelőször kapcsolatot. Ettől kezdve, 1920 októberétől egészen a második világháború kitöréséig, 1943-ig,¹⁰⁷ azaz míg Pestről végleg leköltöztünk dénesházi birtokunkra, engem ezzel a kivételes emberi és muzsikus érényekkel bíró emberrel meleg barátság és részemről őszinte tisztelet érzése kötött össze. Gáll marosvásárhelyi mérnökember volt. Az első világháborút mint tartalékos őrnagy¹⁰⁸ tisztességesen végigszolgált. Erdély elszakítása után Pestre jött, s átvette a váci Hadiárva-szakiskola vezetését. Az iskola bőripari műhelyből és kertészetből állt. Gáll kitűnő pedagógiai érzéssel és szaktudással vezette ezt az intézetet, s a városban is mindenki csak tisztelettel és szeretettel beszélt erről a puritán, rokonszenves úriemberről. Kedvesen fogadott, de sajnos csak azt mondhatta, hogy Vácon bizony nincs komoly zenei élet. Egy német származású mérnök, Hitzigrád Lajos, a lemezgyár igazgatójának felesége és dr. Pertik Ottó orvos jó zongorások. Ezekkel szokott ő néha duettezni. De most, hogy itt vagyok mint hegedűs, megpróbálunk velük triókat játszani. Hitzigrádné kedves asszony és elég jó muzsikus volt, csak a könnyebb triókat tudta vállalni. Pertik Ottó ellenben kitűnő és lelkes zongorista volt. Vele élvezet volt játszani. Hamar felismertem Gáll Józsi magas fokú zenei kvalitását, s felajánlottam neki, hogy bevezetem Pukyékhoz, mivel már láttam, hogy Puky Pali bácsi nem fog többet játszhatni. Bár Gállnak megvolt Pesten egy állandó, erdélyi barátaiból álló kitűnő kvartettje, de azért szívesen fogadta ajánlatomat.

¹⁰⁶ 1922. január 4-től magyar királyi honvédség. Nem egyértelmű, Markó Árpád itt melyik évre utal.

¹⁰⁷ A dátum, zavaró, hiszen 1939 a második világháború megindulásának az éve. A magyar hadba lépés 1941-ben következett be.

¹⁰⁸ Ez a rendfokozat tartalékkállományban szinte elképzelhetetlen. A tartalékos százados is igen ritka volt. (Szakály Sándor szíves közlése.)

Azóta a Puky-kvartetteknek nélkülözhetetlen tagja lett, s mindnyájunknak kedves, jó barátja, akivel valóban élvezet volt játszani. Egyébként is kellemes, a humort is értő, jó barátot nyertünk vele.¹⁰⁹ Váci, későbbi muzsikálásainkról még részletesen fogok megemlékezni. Annyit mondhatok, hogy hosszú muzsikusi életem legszebb zenebaráti emlékei Gáll Józsi-val vannak kapcsolatban.

1921. május 1-jével ezredemet feloszlatták, illetve a három zászlóaljából önálló vadász-zászlóaljakat formáltak. Ezredesemet nyugdíjazták, nekem pedig valamelyik zászlóaljhoz kellett volna szolgálattételre bevonulni, amihez semmi kedvem sem volt. A csapatszolgálat az újonnan alakuló magyar honvédségnél nem tetszett nekem. A Monarchia felbomlása után nálunk, érthető hazafias felbuzdulásból és erősen sovinizta érzésektől táplálva az új magyar hadsereg felállítását nem a 400 éves múlttal bíró volt közös hadsereg magyar ezredeinek katonás, szilárd alapjain kezdték felépíteni, hanem az 1867-ben felállított honvédség¹¹⁰ mintájára, ami bizony – most már sok évtized történeti távlatából nyugodtan megmondhatjuk – nem volt szerencsés gondolat. Mi, a volt közös hadsereg magyar ezredeiben szolgált, csak hivatásunknak élő, fegyelmezett gondolkodású tisztek nem tudtuk magunkat beleélni az új, politizáló honvédszellembe, s egyébként minket, közösöket ahol lehetett, mellőztek.¹¹¹ Amikor tehát ezredemet feloszlatták, s megtudtam, hogy most alakul Budán az új magyar Hadtörténelmi Levéltár¹¹² a bécsi Kriegsarchiv felosztása után hozzánk került és az itthoni hadtörténeti vonatkozású, főleg világháborús levéltári anyagból, jelentkeztem annak parancsnokságán, érdeklődve, nem helyezkedhetnék-e el ott megfelelő munkakörben. Az akkori parancsnok, Rubint Dezső altábornagy és segédtisztje¹¹³ tárt karokkal fogadtak, hiszen német és francia tudásomon kívül latinul is tudtam, tehát azonnal adhattak nekem helyet. Pár nap múlva megkaptam a honvédelmi miniszter rendeletét oda való áthelyezéséről. Ezzel nagy kő esett le szívemről, s végleg megoldódott jövő életem sorsa.¹¹⁴ Most már végleg budapesti lakos lettem, tehát komolyan nekiláthattam zenei életem kialakításához is, mert a hivatalos elfoglaltságom reggel fél 9-től délután 2-ig tartott, azon túl szabad voltam.

Pukyéknál a rendszeres kvartettezés nagy örömet okozott nekem, mert most már valóban alkalmam volt mindig több, nekem eddig ismeretlen darabbal megismerkedni. Pali bácsi betegeskedése alatt Rózsika gondoskodott mindig csellistáról. Kedves zeneakadémiai hallgató növendékeket hozott, s itt ismerkedtem meg egy nagyon tehetséges miskolci fiatalemberrel, Pazár Bélával, aki akkor műegyetemi hallgató volt, s kitűnő gordonkás.

Közben más muzsikálási lehetőségeim is nyíltak. Szöllőssy Pista bácsi, gyógyszerész Vérmezőnél lévő házukban komoly zeneestélyeire voltunk hivatalosak. Itt persze nem összetanult együttesben, hanem alkalomszerűen meghívott, de képzett muzsikusokkal volt alkalmam játszani. Zongorásunk néha Laurisin Miklós, a Zeneakadémia tanára, de leggyakrabban egy igen tehetséges amatőr zongorás, Dobokay Zoltán bankhivatalnok játszott velünk zongora-kvintetteket. Szöllőssyéknél ismerkedtünk meg Maleczky Biankával,

¹⁰⁹ A váci kamarazenekar 1925-től 1943-ig működött.

¹¹⁰ Tévesztés, a honvédség 1868-ban jött létre.

¹¹¹ Markó Árpád itt és visszaemlékezései során ezt többször is leírja, közhelyszerű vagy Markó személyes megállapításnak tekinthető, mert a tisztikar összetételének vizsgálata nem támasztja alá a leírtakat. A volt honvédek az egykori „közösökről” írtak/mondtak hasonlókat.

¹¹² Ekkor hivatalosan Hadtörténelmi Levéltár és Múzeum. 1922 novemberében vált ketté az intézmény.

¹¹³ 193?-től vitéz Góthay (szül. Greiner) Béla százados.

¹¹⁴ Minderről bővebben lásd a „Katonaeletem története 1905–1921” c. rész „XV. Csapatszolgálatom a Nemzeti Hadseregben...” c. fejezetének vonatkozó részét!

azelőtt az opera kitűnő Wagner-énekesnőjével, akkor már a színpadról lelépve a Zeneakadémia énektanárnője [volt]. Igen sok érdekes beszélgetést folytathattam vele az Operaház és operaéneklés részletkérdéseiről, hiszen minden, ami ezzel összefüggött, engem rendkívül érdekelt.

De egyik legnagyobb nyereségem volt ebben az időben, hogy 1926 nyarán Parádfürdőben megismerkedtem Nagy Gézával, a Zeneakadémia zongoratanárával. Hosszú hegyi sétáink, nagyobb kirándulásaink alatt persze azonnal a zenére tereltem a beszélgetést, s amikor Géza szavaimból meggyőződött arról, hogy komoly muzsikus vagyok, hegedűs, maga ajánlotta fel nekem, hogy hazaértünk után jöjjenek hozzá szonátázni. Mondanom sem kell, milyen örömmel fogadtam ezt a meghívást, annál inkább, mert Nagyék Budán, a Szent János téren, mi pedig ugyanott, a Krisztina körútnak e térre betorkolló utolsó házában laktunk, tehát közeli szomszédok voltunk. Azóta hetenként egyszer vacsora után vagy én mentem fel hozzájuk, vagy ők jöttek át hozzák. Akkor Ilussal már teljesen berendezkedtünk a pesti életre, kényelmes lakásban laktunk. Ilus magával hozta még Komáromból igen jó zongoráját, egy Produktivgenossenschaft Wien „Lyra” gyártmányt, tehát most már otthoni muzsikára is felkészülhettem. Nagy Gézától rendkívül sokat tanultam. Új, nekem eddig ismeretlen duókat. Vele játszottam először Frank Cézár remek A-dúr hegedűszonátáját,¹¹⁵ a hegedűirodalom különösen szép gyöngyszemét. Finn és magyar komponisták, Melartin, Weiner, Dohnányi darabjaihoz is így jutottam hozzá. Sétáinkat vasárnap folytattuk a budai hegyekben, s ekkor élvezhettem Nagy Géza finom zeneesztétikai és zenetörténeti fejtegetéseit.

Neki köszönhettem, hogy 1928-ban, amikor Budapesten tartották a finnugor kongresszust, és arra Finn- és Észtországból sok száz ember, tudósok, művészek idesereglettek, néhány értékes finn zeneművésszel ismerkedhettem meg. Megkért minket mint nyelveket beszélő embereket, hogy legyünk segítségükre a finn vendégek kalauzolásában és szórakoztatásában, amit Ilussal együtt örömmel vállaltunk. Három hónapig tartózkodtak a finnek Magyarországon, s így alkalmunk volt ezekkel a művelt, értékes emberekkel meleg barátságot kötni. Egyszer Ilus rendezett lakásunkban egy finn zenedélutánt. Erről egyik kaleidoszkópos visszaemlékezésemben részletesen beszámoltam.¹¹⁶ Itt most csak megemlítem, hogy Gézával eljátszottuk Erkki Melartinnak, a helsinki zeneakadémia igazgatójának, aki szintén vendégünk volt akkor, egy nagyon szép, D-dúr hegedűszonátáját.¹¹⁷ Melartinnak igen tetszett előadásunk, mert különösen érdekelte őt, hogy idegenek milyen felfogással játszik annak egyes tételeit. Játszottunk azután Nagy Gézával és kedves barátommal, Zsámboky Miklóssal, a Zeneakadémia csellótanárával egy hatalmasan felépített zongoratriót. Szerzője, Toivo Kuula¹¹⁸ már meghalt, de özvegye, Alma Kuula alt énekesnő itt volt, és könnybe lábadt szemekkel hallgatta korán elhunyt férjének ezt a szép művét. Vendégeink közt volt még egy művész testvérpár, a két Hannikainen fiatalember, az egyik csellista, a másik zongorás és komponista.¹¹⁹ Eljátszotta nekünk egyik szép rövid művét. És itt volt a finnek közt nagy tiszteletnek örvendő, akkor már idős Ilmari Krohn, a helsinki egyetem zeneesztétikusa, az ottani evangélikus dóm főorgonistája. A finnektől a Zeneaka-

¹¹⁵ Cesar Frank: A-dúr szonáta hegedűre és zongorára (1886).

¹¹⁶ Lásd az 1. jegyzetet!

¹¹⁷ Valószínűleg Erkki Melartin: op. 60. hegedű-zongora szonátájáról van szó (1899).

¹¹⁸ Helyesen: Toivo Kuula: Zongoratrió, op. 7.

¹¹⁹ Helyesen a csellista és karmester: Väinö/Tauno Haikki Hanikkainen, a zeneszerző: Ilmai Toivo Hanikkainen.

démiában rendezett nagyszabású koncerten hallottuk néhány gyönyörű kardalát. Vele pár év múlva bekövetkezett haláláig meleg levelezésben állottam.

Nagy Géza révén még más kedves családokkal is összekerültem. Megismerttettem Klösz Pálékkal, a Városliget szélén lévő ismert cinkográfiai műintézet tulajdonosával.¹²⁰ Klösz Pali szenvedélyes muzsikusként volt, hegedült és brácsázott. Volt egy kitűnő Stainer hegedűje. Nála azután rendszeresen kvartetteztünk. Elvittem hozzá Puky Rózsikát brácsásnak. Én primeltem, a második hegedűt Klösz játszotta, csellistánk pedig – ha ráért – Zsámboky Miklós volt, később pedig egy tehetséges zeneakadémiai növendék, Odry Zoárd. Nagy Gézáéknál ismerkedtünk meg egy impozáns megjelenésű szépasszonnyal, Solymosy János huszár ezredes feleségével. Wolff Jussy, egy zágrábi orvos leánya, ott és Bécsben tanult. Gyönyörű mezzoszoprán hangjával Ausztriában már több opera akarta szerződtetni, de férjhezmenetele miatt lemondta. Egyik később említendő házi zeneestélyünkön szerepelt. Klöszéknél közben megjelent a zseniális Rieger Tibor is zongorakvintettek, s élveztük közben zongorajátékát, amikor leült, s fejből eljátszotta Wagner valamelyik operájának egy-egy részletét helyes harmonizálással.

Ezekben az években családom egyik igen kedves tagja, Elischer Vilmos unokafivérem leánya, Dódy (Marcella) elvégezte a Zeneakadémia zongora szakát. Felkértem, játsszon velem. Szívesen tette. Eleinte kedves szonátadélutánokat töltöttünk együtt, majd kibővültünk zongoratrióvá. Schermann Sándor rokonom, kultúrmérnök szívesen csatlakozott hozzánk. Gyakorlott csellista volt, de univerzális muzsikusként, éppen oly jól zongorázott és hegedült is. Kéthetenként találkoztunk vagy Dódynál a Gerbaud-palotában lévő remek lakásukban (édesanyja Gerbeaud Marcelle volt), vagy Schermannéknál, avagy nálunk, s végigvettük a zongoratrió-irodalom valamennyi értékesebb darabját. Dódy végtelenül bájos, magas fokú zenei érzékkel, tehetséggel és érdeklődési körrel megáldott leány volt, akivel élvezet volt muzsikálni. Nagyon szerettem ezt a „Családi Trió”-nak nevezett együttesünket. Zavartalan gyönyörűség volt nekem ez a muzsika, amelynek, mint minden egyéb szép muzsikámnak a második világháborút megelőző nyugtalan idő, Budapest bombázása stb. vetett véget.

De Dódyval kapcsolatban még egy másik remek zenei élvezetben is volt részem. Kéthetenként lakásukon tartott igen magas színvonalú zenetörténeti előadásokat, meghívott, hozzáértő közönség előtt. Kezdte a preklasszikusokkal, azután a klasszikus, barokk, rokokó, romantikus, s végül a modern zene nevezetesebb jeleneit és komponistáit ismertette lenyűgözően szellemes és érdekes előadásában, közben kitűnő zenegépén hanglemezekkel illusztrálta előadását. Nagyon reméltem, hogy ha túléljük a háborút, Dódyval továbbra is fenntarthatom zenei kapcsolatomat, azt hiszem, nemcsak vér szerint, de lelkileg is legközelebb álló muzsikustársam volt. De a háború alatt férjhez ment, utána, mikor ismét Budapestre kerültem, már nem muzsikálhattunk együtt, mert alig párszor találkozhattunk, nekem hegedűm sem volt, s ő férjével végleg elhagyta az országot. Sokszor gondolok rá, sokat vesztettem távozásával. Vele volt alkalmam először eljátszani a zongoratriók legremekesebb, legnehezebb darabját, Csajkovszkij A-dúr trióját, amelyet Rubinstein halálára komponált.¹²¹ A háromtételű mű előadása, ha az ember nem hagy ki belőle részleteket, 70 percig tart. Csodálatos dallamgazdagság, rendkívül szellemes variációk egy egyszerű orosz dallam felett, s az utolsó variáció egy viharosan felduzzasztott apoteózis-szerű ze-

¹²⁰ Az első budapesti, illetve magyarországi városfotós, Klösz György alapította a Térképészeti és Képtudományi Műintézet, melynek fia, Pál 1903-tól társtulajdonosa volt.

¹²¹ Pjotr Iljics Csajkovszkij: a-moll zongoratrió, op. 50. (1882)

nekép után lehalkul rövid gyászindulóvá. Ezt a szólamot persze alaposan megtanultam, mert technikailag sem könnyű, de érdemes volt. Sokszor játszottam nálunk, azután később Miskolcon, szintén kitűnő játékosokkal, mindenütt mély hatást gyakorolt a hallgatóságra. Egyik kedves barátom, itthoni zenedélutánjaink állandó műértő hallgatója, Egresy Árpád nyugalmazott közigazgatási bírósági főosztályvezetője még ma is emlegeti, hogy milyen mélyen átérezte játékunkból különösen ennek a darabnak szépségeit.

Ezt a zeneművet azért is szerettem játszani, mert igen megfelelt az én hegedűs egyéniségemnek. A hegedűsök közt több kategóriát lehet megfigyelni. Vannak kitűnő hegedűsök, akiknél a technikai oldal, a darabok tökéletes lejátsszása gyönyörködtet. Másoknál lírai érzés dominál, ezek legszebben a mély érzésű, lírai részeket tudják tolmácsolni. Én – mint azt társaim és hallgatóim ismételtlen megállapították – az epikus előadású hegedűsök közé tartoztam. Legjobban „feküdtek nekem” az epikus szélességű, nemes, emelkedett pátoszszal zengő darabok. Itt a romantikus zenét komponáló szerzők művei inspiráltak a legjobban. Goldmark, Csajkovszkij, Mendelssohn nagyvonalú tételei, bár természetesen a klasszikusok, s mindenképpen Beethoven, Mozart és Haydn kamarazeneje állott érdeklődési köröm előterében. És Georgina hegedűm tömör, ragyogó hangja is különösen alkalmas volt a széles pátoszú tételek tolmácsolására, amikor pl. Csajkovszkij triójában a másik két hangszerrel alátámasztva ragyogó erővel zengett és betöltötte nemes hangjával a szobát.

Hát bizony szép órákat töltöttem a zene birodalmában a két háború közti években! Egy mulatságos esetet kell felemlítenem, ami azt bizonyítja, hogy ha egy játékos mélyen átérzi azt, amit játszik, szinte elszállva a világ mindennapi színteréről, lelkileg egy más világban él addig, amíg egy darab mélyen átértett előadása egész lényét lefoglalja – külső arckifejezése is megváltozik. Egyszer a Váci utcán megyünk Ilussal, s találkozunk egyik kedves volt győri barátnőjével, Tunnerné Matasovszky Edittel, aki zenedélutánjaink lelkes hallgatója volt. Egy másik ismeretlen fiatalasszony volt vele. Üdvözljük egymást, bemutatja a hölgyet, valamelyik alföldi város zeneiskolájának zongoratanárnője. Így hát hamar zenei beszélgetést kezdtünk, s a végén, mikor elmondta, hogy abban az alföldi városban sivar életet él, komoly zenét hallani nincs alkalma, pedig főleg a kamarazene érdekli, Ilussal összenézve meghívtuk, jöjjön el másnap délután 5 órakor Edittel hozzánk, mert éppen aznap lesz a vonósnégyes társaságom nálam. Nagy köszönettel fogadta. Edit azonban nem vállalta a hozzánk kísérést, mert délben Gödre kellett mennie, s onnan egyenesen később jön hozzánk, így hát az asszonyka felírta pontos címünket, s elmagyaráztuk neki, miként, milyen villamosokkal juthat el hozzánk. Bár figyelmeztettük, hogy őt, legkésőbb negyed hat órakor kezdjük a játékot, még nem volt ott. Gondoltuk, valami akadályozza, tehát megkezdtük a muzsikát, jól emlékszem, Schubert „Tod und das Mädchen” c. remek kvartettjét¹²² játszottuk, amelynek lassú tételében ezt az ismert szép gyászdalát variálja mesteri módon. Ez is kedvenc darabjaim közé tartozott, s szívvel-lélekkel belemélyedtem a játékba. A tanárnő közben megérkezett. Lakásunk beosztása jó volt, az előszobából három szobába vezetett külön bejárás, s a szobaleány tudta, hogy a zene alatt érkező vendéget nem az én, középső szobámba – ahol játszottunk – vezesse be, hanem a mellette lévő nappaliba, ahonnan tárt ajtó mellett éppen olyan jól lehetett hallani és látni is a kvartetetet. Ilus a zeneszobában ült, s nem vette észre, hogy az idegen vendég csendesen belépett a másik szobába, s leült a két szoba közti ajtó mellett, ahonnan éppen az én pulpitusomat láthatta. Azt mindenki tudta már, játékosok és hallgatók egyaránt, hogy a rendszeren négy tételből álló darab alatt, s a tételek közti pár perc szünet alatt sem mozdul el senki helyéről,

¹²² Franz Schubert: d-moll vonósnégyes (A halál és a lányka), op. 14. (1824)

hanem csak a darab befejezése után folytatódik a társalgás. Az ismeretlen hölgy benézve a zeneszobába megdöbbsent. Hiszen ez, aki itt a primhegedűt játsza, nem az a férfi, akivel ő tegnap az utcán megismerkedett. Arckifejezése egészen más, valami feszült, szinte áhítatos, szóval nem mindennapi arckifejezéssel játszik és vezeti a négyes játékát. Én két tétel közt észrevettem, hogy megérkezett, a darab befejezése után intettem Ilusnak, s hozzá siettem. Ekkor feloldódott izgalma, látva azt, hogy nem egy teljesen idegen zenetársaságba került, hanem ott van, ahová hívták. Most már megismert, hogy visszanyertem hétköznapi arcomat. Érdekes dolog, de azt magam is éreztem, főleg, ha valami mélyebb értelmű darabot játszottam, hogy az alatt nem vagyok a földön. És ha pl. Beethoven remek hegedűversenyét, vagy Beethoven 10. hegedűszonátájának adagio tételét¹²³ játszottam, ami egy felemelő, magasztos áhítatú imádságnak mondható, mindig úgy léptem a kottaállvány elé, mintha pap lennék, s az oltár elé kellene járulnom egy szent szertartás elvégzésére.

Luther Mártonról tudjuk, hogy zeneértő és kedvelő ember volt, sok, ma is énekelt egyházi énekünk, többek közt protestáns himnuszunk, az „Erős vár a mi Istenünk” szerzője, amit gregorián dallamra épített fel. Írásaiban ismételten foglalkozik a zenével, s helyesen nevezi el azt „Trösterin Musicá”-nak,¹²⁴ azaz kifejezni akarja, hogy a zene képes mindenkinek vigaszt nyújtani, aki azt megérti. Egyik írásában mondja: „Musica ist das beste Labsal eines Betrübten... eine herrliche, schöne Gabe Gottes und nahe der Theologie.”¹²⁵ – Igaza van. Mikor szegény jó Ilusomat 1946-ban Rábapatonán eltemettem, magamra maradván igen hiányzott nekem, hogy nincs a szobámban legalább egy kis harmónium vagy pianínó, hogy a fejemben kóválygó szomorú gondolataimat kifejezzem.

Bennem különben minden benyomás – legyen az valami természeti szépség vagy személyes élmény – zenében oldódik fel. Ezért szeretem Beethoven szimfóniái közül főleg a hatodikat, a Pastoral-szimfóniát, amelyben Beethoven – már siketen – olyan remekül tudta hangokba, harmóniákba öltöztetni a természet szépségeit. S amikor a lassú tételben – Scene am Bach¹²⁶ – a patak csörgedezését remekül utánzó melódiája közt egyszerre megszólaltatja a kakukkot, pacsirtát és fürjet – ez nekem annyira szépnek és természetesen hallatszik, hogy azt másképpen elképzelni nem is tudnám. Én mindig zenén keresztül gondolkodom. Nevetni fogtok, ha elmondom, hogy még a fogorvos fúrógépének zümmögése közben is hallok zenei képleteket. És ha hegyek közt sétálok, a hegygerincek kontúrjai kottasorokra emlékeztetnek, s hozzájuk képzelek valami melódiát. Az pedig természetes, hogy a természet életével összefüggő zenei képek, mint például Grieg gyönyörű Morgenstimmungja¹²⁷ vagy Sinding Frühlingsrauschenje¹²⁸ zsongtak fülembé, mikor pl. a világháború alatt, tavaszi napsütéses hajnalon, Oroszlengyelország gyönyörű őserdőin átlovagolva élveztem a természet ébredését.

Öt éven át állandó bérletünk volt az Operában és a Filharmóniában, és ha valamilyen híresebb külföldi zenekar vagy dirigens jött Pestre, oda is elmentem. És hogy milyen hatással volt reám valamelyik tökéletesen előadott darab, arról egy mulatságos esetre emlékszem vissza. Furtwängler dirigálta egy alkalommal a Vigadóban a Berliini Filharmonikusok remek zenekarát. Utolsó számuk Wagner Mesterdalnokok-nyitánya volt. Annak befejező

¹²³ Ludwig van Beethoven: G-dúr hegedűszonáta op. 96. (1812)

¹²⁴ Vigasztaló zene. (ném.)

¹²⁵ A zene a legjobb vigasz a bánatra... egy nagyszerű, szép és a teológiához közeli ajándéka az Istennek. (ném.)

¹²⁶ Ludwig van Beethoven: F-dúr szimfónia, op. 68. (1808)

¹²⁷ Edvard Grieg: Peer Gynt, op. 73. (1878)

¹²⁸ Christian Sinding: Tavaszi zsongás, op. 2., №. 3. (1896)

Sárkány Ilona 1938-ban

része hatalmas felfokozással harsogja Hans Sachs himnuszát. Ezt ez a világhírű dirigens oly lenyűgöző szuggesztív erővel hozta ki, hogy a fokozással összhangban, akaratlanul engem is felhúzott székből, s észre sem vettem, hogy felálltam. Csak a szomszédjaim csodálkozó pillantásaira ébredtem fel földöntúli révületemből.

Mint már említém, a Wagner-operák töltötték be zenei életem legszebb jele-
neteit, már kora gyermekkorom óta. Még ma is azt vallom, hogy a zenei élet horizontjának zenitjén két csillag uralkodik, soha el nem múló fényvel, Beethoven és Wagner. És hiába halad a zeneszerzés és zenei ízlés a mai nyugtalan világban újabb és újabb irányok felé, Beethoven és Wagner elsüllyeszteni soha sem lesz lehetséges. Ha talán kissé túlzás is, de elfogadom Hegedűs Lóránt volt pénzügyminiszternek – aki szenvedélyes és komoly zeneértő ember volt – egy mondását. Egyszer a tudományos akadémiai ülés előtt türelmetlenül várta annak kezdetét, mindig az óráját nézte. Megkérdeztem: „Kegyelmes Uram, sietsz valahová?” – „Hát persze – feleli –, türelmetlen vagyok, mert 7-kor

kezdődik egy remek Beethoven-est, s nem akarok egy hangot sem elmulasztani abból. Tudom, hogy muzsikus vagy, hát azt hiszem, igazat adsz nekem, ha ezt állítom, hogy Jézus Krisztus után Beethoven az emberiség legnagyobb jótévője.” – Mosolyogtam, megszoktuk Hegedűs Lóránt igen szellemes, sokszor merész kiszólásait, de bizonyos mértékig elfogadom ezt, legalább is a zeneértők nevében. Beethoven valóban a zeneértő emberiség jótévője.

Wagner operái közül csak a Rienzit nem ismerem. A többinek teljes dallamkincsét, német szövegét és gyakran igen silány magyar fordításának minden részletét mondhatnám könyv nélkül tudom. És ha villamoson, vagy autóbuszon utazom, kedves szórakozásom, hogy az utasok közt keresek olyan típusokat, akik szerintem Wagner szerepeihez külsőleg legalkalmasabbak lennének. Örülök, ha férfias szépségű, daliás emberre mondhatom: no, ez Lohengrin, Parsifal, vagy Tannhauser lehetne. Ez az impozáns megjelenésű szép nő remek Brünnhilde vagy Isolda. Itt, az 56-os autóbuszvonalon van egy pár Walküröm és két remek, torzonborz emberem Alberich és Mime szerepére.

E hosszú kitérés után folytatom zenei életem további jeleneteit.

Puky Gyula és Pali bácsiéknál a kvartettezésünk az 1921–1927. években zavartalanul folyt. Közben nagy örömünk volt, ha Puky Endre hivatalos ügyek miatt gyakran felutazott Pestre. Ilyenkor azonnal üzentek értem s Pazár Béláért, s kitűnő muzsikát csaptunk késő estig. Egy alkalommal Puky Endre meghívott, hogy látogassuk meg őket Miskolcon. Szombat délután odaérkezniénk, egész este és vasárnap a délutáni vonat indulásáig játszhatnánk kitűnő miskolci partnereivel együtt. Köszönettel és szívesen elfogadtam a meg-

hívást. Miskolcon amúgy is kedves rokonaim, Emmi húgom és fivérei éltek, s éjjeli szállásom is biztosítva volt Sztelhó Zoltánéknál, aki az Eperjesről odamenekült evangélikus jogakadémia tanára volt, feleségének szép házában szívesen fogadtak éjjeli szállásra. Úgy emlékszem, két-háromszor megismételtük Gyula bácsival, Puky Rózsival és Gáll Józssival ezeket a szép zenei kirándulásokat. Szombat délután 5 órakor már ott gyülekeztek Pukykék kényelmes lakásában a miskolci kamaramuzsikusok. Haydu István csellóművész, a miskolci Hubay Jenő zeneiskola tanára, Becht József tanítóképzői tanár, kitűnő zongorista és brácsajátékos, Pazár István, Béla édesatyja, a városi vízművek igazgatója, egyformán kitűnő cselló-, hegedű- és brácsajátékos, Regéczy Nagy Ilona hegedűművésznő és Puky Endre Diósgyőrben mint kohómérnök dolgozó öccse, László, kitűnő hegedűs. A zongora szólamát pedig vagy Pukyné, Gizella vagy dr. Ruzinko Zsigmond törvényszéki elnök látta el. Szombaton késő éjjelig muzsikáltunk váltott erővel, vasárnap reggel már 10 órakor ismét ott voltunk, s a finom ebédszünetet leszámítva játszottunk a vonat indulásáig, délután 5 óráig. Nagy élvezet volt ez, és sokoldalú muzsika a kamarazene vonós és zongorás területén. Nekem pedig ezek a miskolci muzsikálások azért is voltak hasznosak, mert itt barátkoztam össze Haydu Istvánnal és Becht Józseffel, akikkel azután, a második világháború kitörése előtti két év alatt, amikor Emmi húgom Mikuleczky Gyula alispán felesége lett, s mi őket gyakran meglátogattuk (erről majd később számolok be), sokat és szépen élvezhettük a magasabb fokú kamarazene gyönyörűségeit.

Nagyon kellemes dolog volt miskolci kirándulásunknál, hogy nem kellett hangszereket cipelnünk magunkkal a vonaton. Puky Endrének két teljes vonósnégyes számára voltak hegedűi, brácsái és csellói. Ő egy kitűnő Nemessányi-hegedűn játszott, én pedig egy szép hangú, barna lakkozású lengyel hegedűn, amit Endre az első világháború alatt az orosz megszállás alól menekülő lengyel úrtól vett Kassán. A hegedűben látható cédula szerint készítője egy varsói hangszerész, Henryk Niewczyk volt.

KAMARAZENE-ÉLET PUKY ENDRÉÉKNÉL BUDÁN AZ ILONA UTCÁBAN, 1927–1941

Puky Endrét az Országgyűlés 1927 tavaszán megválasztotta alelnöknek, így hát 1927. május 1-jén Miskolcra végleg Budapestre költöztek, a budai várhegy Pestre néző lejtőjén, az Ilona utcában lévő egyszerű, de kedves házukba. Természetesen a zenélésnek most már meglévén az állandó lehetősége és helye, hamarosan kialakult – az Ilona utcai házban, amit ők humorosan „Hangtanyának” neveztek el – egy igen tartalmas kamarazenei élet. Puky három fia akkor már kezdetben egyetemi hallgatók, később önálló, családot alapító férfiak lettek, de hűségesen megjelentek édesatyjuk szokásos heti csütörtöki zenedélutánjain. Minket, eddigi muzsikustársait Endre természetesen szinte [azonnal] értesített azzal a kéréssel, hogy folytassuk nála a kamarazenét. Mondanom sem kell, hogy ezt milyen szívesen tettük. Puky Endre ekkor már kamarazenei tekintélyének tetőfokán állott. Ha valaki azt mondhatta magáról, hogy a Puky-kvartett tagja, ez a fővárosi művészek, amatőr zenészek körében elismert zenei kvalifikációt jelentett. Rendkívül nagy zenetudása, kamarazenei gyakorlata, technikailag is magas fokon álló hegedűjátéka, főleg pedig az a mindnyájunktól korlátlanul elismert zenei képessége, hogy egész egyéniségénél fogva vezetésre teremtett ember volt, predesztinálta őt arra, hogy a főváros legelső amatőr kamarazene-társaságának vezetője legyen. Ezt ismert művészek is mind elismerték, és szívesen vettek részt az ő együttesében. Mi pedig, az együttes többi tagjai rendkívül sokat tanultunk tőle, nemcsak a kamarazene-játék sajátos stílusának ismeretében, de vezetése alatt megismerhettük jóformán az egész régi és újabb kamarazene-irodalom nevezetesebb darabjait. Mintaszerűen rendezett gazdag kottatára volt, s ez folytonosan gyarapodott. Összekötésben állt a Rózsavölgyi zenemű-kereskedéssel. Onnan kapott, amikor kért, három kvartettet, kvintettet áttekintésre. Ezekből egyet meg kellett tartania. Eljártunk a három darabot, s amelyik a legjobban tetszett nekünk, azt megvásárolta.

Puky fiatal kora óta rendszeres naplót vezetett a kamarazene-délutánjairól. Ebbe a zenei „anyakönyvbe” mindig bejegyezte, hogy mikor, hol, kikkel és mit játszott. Példáját én is utánoztam. Sajnos csak 200 és egynehány bejegyzésig jutottam 45 év alatt, s ez a könyvem is elveszett a háborús pusztulás alatt. Puky ellenben eljutott 1936. július 22-én a kétezeredik bejegyzéshez. Ezt az alkalmat felhasználta, hogy egy kedves, nyomtatásban – persze csak családja és jó barátai számára – készült 48 oldalas emlékiratában leírja zenei élete történetét *Ötven év muzsikája* címen. Ebben rólunk, muzsikustársairól, akikkel sok éven keresztül zavartalan harmóniában kvartetteztünk, névleg is, és általában is meleg hangon emlékezik meg. Idézem nagyon megtisztelő jellemzését: „Mindnyájan nagy rutinnal és dús kamarazenei tapasztalatokkal rendelkező, finom ízlésű, szenvedélyes örömmel játszó kamarazeneszerek, l'art pour l'art rajongó művelői a művészetek legszebbikének, akik mindig kaphatók voltak egy-egy jóízű csütörtök délutáni muzsikára. És a múlt évek sűrű

alkalmi meghozták és fejlesztették ebben a társaságban is azt az egyöntetű felfogást és egységes stílust, ami megadja az együttjátszás magasabb rendű élvezetét.”

Ebben a valóban „magasabb rendű” élvezetet nyújtó együttesben sokan vettek részt. De a Puky-kvartett törzstagjai mi voltunk: Puky Rózsi, Puky Pali és én hegedűsök, Puky Gyula bácsi, Ullbrich Antal acélgyári cégvezető és dr. Lutilszky Jenő igazságügy-miniszteri államtitkár, miniszterhelyettes¹²⁹ brácsások, Gáll József, Puky Péter, Pazár Béla csellósok. És különösen ünnep volt mindnyájunknak, ha elég gyakran megjelent köztünk dr. Herz Ottó, a zseniális zongoraművész. Egész Európára, sőt Amerikára is kiterjedő művészi turnéi közben, ha itthon volt, időt tudott szakítani magának arra, hogy velünk muzsikálhasson. Bámulatossá tökéletességgel és finomsággal tudta vezetni a legnehezebb zongoraötösöket. Gyakran jöttek közénk a Zeneakadémia tanárai közül főleg a mindig szíves Zsámboky Miklós csellóművész, Kemény Rezső hegedűtanár, Ország Tivadar hegedűművész és nekünk, kassaiaknak büszkeségünk: Edus, Zathureczky Ede, a világhíres hegedűművész. Mindezek szívesen játszottak velünk éppúgy, mint a szepességi Koromzay Dénes fiatal hegedűművész. A jobb amatőr muzsikások közt örömmel üdvözöltük Goldmark Sándor bécsi kereskedőt, akinek itt is voltak dolgai, ezért gyakran lakott Pesten – a Nagy Goldmark Károly unokaöccse volt –, gróf Hugonnay Kálmánt, valamint dr. Csiky Zoltánt, mindhárman elsőrangú brácsások. Többször volt alkalmam Pukyéknál Kováts Ferenc közgazdász, egyetemi professzorral – jó csellista – és feleségével, Dohnányi Micivel, Dohnányi Ernő nővérével játszani. Különösen érdekes volt Dohnányi Mici asszonnyal fivérének remek c-moll zongora-kvintettjét¹³⁰ játszani, s vele nemcsak erről a műről, de fivérének kompozíciós módjáról és életéről elbeszélgetni.

Még egy különleges és ritka kamarazenei élvezetben is volt részünk, dr. Szebeni Antal orvos, kiváló klarinétjátékos eljött, s eljátszhattuk vele a klarinétötösök két legkiválóbb darabját, Mozart és Brahms klarinétötöseit.¹³¹

Puky Endre közben rövid ideig külügyminiszter is volt, azután pedig a Közigazgatási Bíróság elnöke, de nagy elfoglaltsága sem gátolta meg őt a muzsikálásban. Náluk néha érdekes külföldi emberekkel is találkoztunk. Egyszer Pukynak régi, fiatal kori francia barátja és felesége előtt játszhattunk, Louis Tinayre, neves francia festőék előtt. Később pedig fiuk, Yves Tinayre kítűnő francia dalénekes koncertezett Pesten, s meglátogatta zenedélutánunkat. De legérdekesebb egy német hegedűművésznővel való találkozásom volt, Fraulein Krafft von Delmensigen, a híres bajor tábornok leányával. A tábornok vezette azt az Alpenkorpsot, amely Erdélyt 1917-ben visszafoglalta.¹³² Krafft kisasszony diplomás hegedűtanárnő volt egy német kisvárosban. Idősebb, szerény leány, semmiképpen sem akarta az első hegedűt vállalni, de jól beleilleszkedett a második hegedűszólamba. Teaszünet alatt mellé ültem. Arra kért, mert nem akarta személyesen zaklatni Pukyt, nem kérhetném-e meg őt, hogy játsszunk el egy Mendelssohn darabot. Ennek természetesen semmi akadálya sem volt. Puky csak arra kért – ő már kissé elfáradt –, vegyem át a vezetést. Két brácsásunk volt, Mendelssohn egyik vonós kvintettjét választottam, amely szinte

¹²⁹ Lutilszky Jenő nem volt miniszterhelyettes, az igazságügyi miniszternek 1949 előtt nem volt helyettese.

¹³⁰ Dohnányi Ernő: c-moll zongoraötös, op. 1. (1895)

¹³¹ Lásd bővebben a továbbiakban!

¹³² Téves adat, a román visszavonulás egy évvel korábban, 1916. szeptember 26–28. után kezdődött meg, miután az egyesített osztrák–magyar alakulatok Nagyszebennél megverték a román hadsereget. Októberben teljesen kiszorították őket Erdélyből, november közepéig a Kárpátokban védekeztek, december 6-án pedig bekövetkezett a központi hatalmak bukaresti bevonulása.

zenekari hatású, lendületes darab.¹³³ A német művésznőnek nagyon tetszett, s kérdésemre, miért volt éppen Mendelssohnra kíváncsi, zavartan elmondta, hogy a Hitler-rezsim kiküszöbölte a zsidó komponisták műveit a tananyagból, tehát ő csupán Mendelssohn hegedűversenyét ismeri¹³⁴ – amit mégsem lehetett indexre tenni –, de semmi egyebet tőle. Hallottam azután, hogy itt, nálunk is, amikor a zsidótörvény életbe lépett, száműzni akarták Mendelssohnt a Zeneakadémia tananyagából, de a hegedűtanárok erélyesen tiltakoztak ez ellen, hiszen a hegedűverseny feltétlenül szükséges a hegedűképzés fokozására. Hát így van az, amikor a politika beleszól a minden politikán felül álló és élő művészetbe.

Nem akarom kedves olvasóimat untatni annak a sok kamarazenedarab-szerzőnek a felsorolásával, akiknek műveit állandóan játszottuk. A nagy klasszikusokon kívül a kevésbé ismert régi komponisták, mint Cherubini, Bocherini, Dittersdorf, s mások is szóhoz jutotta, és a későbbi nemzeti, romantikus zeneköltők szép darabjai. Az oroszok közül főleg Csajkovszkijért rajongtunk, három vonósnégyese, a nagy zongoratriója és a Florentiner-szextettnek nevezett hatosa¹³⁵ állandó műsorszámaink voltak. Tanejev, Greccsanyinov, Borogyin, Glazunov darabjait is szívesen játszottuk. A csehek közül Smetana, de főleg Dvořák állandó számaink voltak. A magyarok közül mindnyájan legjobban Dohnányi Ernő darabjait élveztük, három vonósnégyesét és két zongoraötösét.¹³⁶ Weiner két szép kvartettjét, Zsolt Nándor egy hangulatos zongoraötösét is játszottuk.¹³⁷ Kodály és Bartók kamarazene-darabjaiért nem lelkesedtünk. Belefogtunk egyik-másikba, de abbahagytuk. De akár milyen szép modern vagy régebbi romantikus, mint Mendelssohn, Brahms, vagy a finn Sibelius és a norvég Grieg vonósnégyesei hangulatos zenéjében gyönyörködtünk, végül mégiscsak oda lyukadtunk ki, hogy szép, szép dolgok ezek, de azért mégis „Lajos bácsi” – értsd Beethoven – marad mindig a kamarazene-költők fejedelme, és mellette Mozart és Haydn a kamarazene apostolai.

Pukyéknál egy nagyon kedves női együttessel is volt alkalmunk néha játszani. Puky Rózi már mint diplomás hegedűművész tagja volt egy kitűnő női vonósnégyesnek. A prímest Szathmáry Margit, a második hegedűt Puky Rózi, a brácsást Nagy Ilona, a csellót Köcsky Baby kezelte, valamennyien Zeneakadémiát végzett művésznők, akik hírnevüket már egy lengyel- és egy olaszországi körúton is megalapozták. Velük alkalmunk volt a ritkán játszott Doppelkvartetteket és oktetteket is elővenni. Spohrnak van egy-két négyesre¹³⁸ írt ilyen műve, Schubertnek¹³⁹ és Mendelssohnnak szintén.¹⁴⁰ Egész vonósnézekarrá fejlődöttünk ilyen összeállításban.

Pukyék zenedélutánjain néha zeneértő vendégek is élvezhették ezt a magasabb rendű muzsikát. Többször eljött József Ferenc főherceg és felesége, Anna főhercegasszony. Mind a ketten alapos ismerői voltak a zenekultúrának. Egyik délután, amikor Endre nekem

¹³³ Mendelssohn két brácsaötöst komponált: A-dúr ötös, op. 18. és B-dúr ötös, op. 87.

¹³⁴ Felix Mendelssohn-Bartholdy: e-moll hegedűverseny, op. 64. (1838/1844)

¹³⁵ Pjotr Iljics Csajkovszkij három vonósnégyese: D-dúr (a mű lassú tételéről szóló részt lásd a továbbiakban), op. 11. (1871), F-dúr, op. 22. (1874) és esz-moll vonósnégyes, op. 30. (1876). Zongoratriója: a-moll trió hegedűre, csellóra és zongorára, op. 50. (1882). Florentiner-szextett: d-moll vonós szextett, op. 70. (1887–1790).

¹³⁶ Dohnányi Ernő három vonósnégyese: az A-dúr (1899), a Desz-dúr (1906) és az a-moll (1926), két zongoraötöse: lásd a 118. jegyzetet, a másik: esz-moll zongoraötös, op. 26. (1914).

¹³⁷ Weiner Leó: Esz-dúr, op. 4. (1906) és fisz-moll, op. 13. (1921) vonósnégyes.

¹³⁸ Louis Spohr: d-moll, op. 65 (1863); Esz-dúr, op. 77. (1827); e-moll, op. 87. (1833) és g-moll, op. 136. (1847) oktettje.

¹³⁹ Franz Schubert nem komponált kizárólag vonós hangszerekre oktettet.

¹⁴⁰ Felix Mendelssohn-Bartholdy: Esz-dúr oktett, op. 20.

osztotta ki az első hegedű szólamát Csajkovszkij dallamos D-dúr kvartettjében, melynek lassú tétele egy szép orosz dal, amiben GeorGINám hálás szerephez jutott, a darab végén hozzám lép a fiatal főherceg: „Nagyon szép hangú hegedűje van ezredes úrnak. Mondja, mi lehet ennek az értéke? Ugy-e megér vagy 100 000 pengőt?” – „Erre nehéz felelnem, Fenséges Uram, mert hiszen az ilyen mesterhegedűknek nincs állandó árfolyama, és én pl. nem adnám oda ezt a Thir-hegedűt egy Amatiért sem, annyira összenőtt velem. Csak azt mondhatom, hogy pár év előtt Laumann Róbert, a kitűnő hegedűkészítő mester, aki hegedűmet jól ismerte, azt mondta, hogy ha el akarnám adni, 20 000 pengős árat el tudna érni. Persze nem adtam el.”

Ilyen kellemes és művészi légkörben folyt muzsikálásunk Puky Endrééknél 1941-ig. Már említett 2000-ik kvartettjének kis munkájában közölt műsorából látom, hogy ezen az ünnepi hangversenyen, amelyre előkelő hallgatóságot hívtak meg, ott voltak Hubay Jenőék, a Főhercegék egy spanyol rokonukkal, Urraca, bourbon-pármái hercegnővel, az akkori politikai és katonai vezető férfiak közül azok, akiket a komolyzene érdekelt. Az egyik számban, Volkmann g-moll vonósnégyesében¹⁴¹ a második hegedűt játszottam, az utolsó számban pedig Csajkovszkij vonósszerenádjában,¹⁴² amely öt vonós hangszerre van írva, tehát mint zenekari szám is gyakran szerepel; még ma is szinte hetenként hallok a tételét a rádióban; Puky Endrével játszottam az első hegedű szólamát.

A Puky-zenedéltánokkal kapcsolatban fel kell jegyeznem egy, bár nem zenei életünkkel összefüggő jelenetet, melyet érdemesnek tartok megörökíteni. Egyik csütörtök délutáni muzsikánk alatt megszólal a telefon a szomszéd szobában. Pukyné Gizella felveszi a kagylót, azután besiet hozzánk, s int férjének, hogy jöjjön a telefonhoz. Puky kelletlenül teszi le hegedűjét, nem szerette, ha zene közben zavarják. „Gömbös miniszterelnök kíván veled sürgősen beszélni” – mondja felesége. Endre felveszi a kagylót: „Igen... kérek... jövök” – halljuk, s máris jön vissza. „Gömbös akar velem sürgősen beszélni, már el is küldte kocsiját értem. Csak játszatok tovább, remélem, hamar végzünk, fogalmam nincs, mit akar tőlem.” – Még egy óra se múlt el, visszajött. „Nagyon kellemetlen megbízatást kellett elvállalnom. Gömbös azzal fogadott, hogy át kell vennem a külügyminiszeri tárcát átmenetileg, négy hónapra, amíg a már kijelölt, valóságos külügyminiszter, Kánya Kálmán mostani fontos németországi küldetését befejezi.¹⁴³ Szabadkoztam, hiszen én már ki vagyok jelölve a Közigazgatási Bíróság élére, se nem értek a külpolitikához, tehát nem merek vállalni ilyen felelősségteljes állást, mint most a külügyminiszteri. De Gömbös nem engedett. Azt mondta, hogy nem is lesz különös külügyminiszeri döntéseimre szükség, ott van a begyakorlott miniszteri protokollfőnök, kabinetfőnök, azok mindent elintéznek, de rám nagy szükség van, mert folyékonyan tudok olaszul, s fontos, hogy olyan ember álljon – addig is amíg Kánya felszabadul – a külügyek élén, aki Mussolinival beszélni tud, mert most erősen az olasz tengely melletti politikában úszunk.” – A négy hónap elteltével Puky valóban kiszállt a külügyminiszeri székből, s átvette a Közigazgatási Bíróság elnökének méltóságát. De sem egyik, sem másik, sok gonddal és felelősséggel egybekötött állása alatt sem hanyagolta el zenénket. Legfeljebb ha egy csütörtökre nem volt szabad, gyorsan ösztetelefonált minket egy másik napra.

Puky ekkor, 1936 nyarán volt hegedűjátékának tetőpontján. A következő években kezdett el betegeskedni, hamar kifáradt, s ilyenkor helyet cserélt velem. A 40-es évek elején

¹⁴¹ Robert Volkmann: g-moll vonósnégyes, op. 14. Nr. 2. (1846)

¹⁴² Pjotr Iljics Csajkovszkij: vonósszerenád, op. 48. (1880)

¹⁴³ Kánya Kálmán 1933. február 4-iki külügyminiszeri kinevezése előtt 1925 óta berlini követ volt.

felesége állandóan figyelte játékát, s gyakran játék közben intette, hogy hagyja abba. Ilyenkor engedelmeskedve a gondos, szerető feleség intésének, egy darab közepén is átadta nekem helyét. Erdély visszacsatolása után, 1941 nyarán Szovátafürdőre mentek nyaralni. Egy ragyogó délelőtt Endre vígan úszkált a tóban. Amikor onnan kilépve a parton felszerelt zuhanyozó alá állott, elvesztette eszméletét, földre hanyatlott, s pár perc múlva befejezte áldásos, munkás és eredményekben gazdag életét.

Néhány héttel halála után, amikor Ilussal felkerestük özvegyét, fiai is éppen ott voltak. Együttesen kértek, hogy folytassuk a zenét az én primelésemmel, hogy az Ilona utcai házból ne vesszen ki a komolyzene. Persze megtisztelve éreztem magam, és igent mondtam. De gondoltam: ez már nem lesz a régi muzsika a „Hangtanyán”. Úgy emlékszem, kétszer-háromszor próbáltunk játszani, de valahogy nem ment a dolog. Hiába, leesett a mi fejünk koronája, kidőlt a Puky-kvartett közepének tengelye, irányító zenei lelke. Valahogy úgy magától abbamaradt a további játékunk, s pár év múlva amúgy is benne voltunk a második világhégés előjátékában, amikor már nem volt meg a lelki nyugalomunk a komolyzenéhez. S azután jött a második világháború minden borzalmával, s eddigi szép életünk alá egy kitörülhetetlen vastag vonást húzott.

EGYÉB KAMARAMUZSIKÁM A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ KITÖRÉSÉIG

A Puky-kvartettel egy színvonalon lévő, kitűnő kamarazene-társaságba kerültem, amikor Gáll Józsi 1925-ben felszólított, nem volna-e kedvem az ő erdélyi kvartettjében átvenni az első hegedűt, mert eddigi partnerük – úgy emlékszem – elkerült Budapestről. Természetesen nagy megtiszteltetésnek tekintetem és örömmel vállaltam. A kvartett tagjai voltak dr. Laczfy Richard másodhegedűs, Ullbrich Antal brácsás és Gáll csellós. Mindhárman kiváló muzsikusként és rendkívül nagy gyakorlattal bíró kamarazeneszkek. Mivel Ullbrich más irányú elfoglaltsága miatt gyakran lemondott, felkértük Lutilszky Jenő barátunkat, s így alakult a „Váci kvartett és kvintett” állandó képe, amelyben 1943-ig, tehát majdnem húsz évig muzsikáltunk nagy passzióval és zavartalan, mindig derűs, megértő, kedves, baráti légkörben. Mert hiszen kamaraegyütteseknél, hogy azok tagjai négyen, öten egy szívvel-lélekkel együtt zenélhessenek, elkerülhetetlenül szükséges a zenén kívüli baráti, meleg kapcsolat is, ami köztünk állandóan meg is volt. Hetenként egyszer Laczfy Richard Teréz körúti lakásán játszottunk, azért itt, mert ez a hely volt Gáll számára, aki Vácról jött be, a legközelebb fekvő hely. De néha nálam, s egyszer-kétszer Lutilszky Jenőnél a Donáti utcában is összegyűltünk. Élvezet volt ebben az együttesben játszani és végigvenni nemcsak a klasszikus, de a romantikus és újabb kamarazene-irodalmat is.

Havonként egyszer szívesen utaztunk szombat délutánivikendre Vácra, Gáll Józsi vendégszerető otthonába. Intézete a régi Kodak gyár épületében, a vasúti állomással szemben volt. Mint agglegény kényelmes igazgatói lakásában, egy rendes gazdaasszony vezette háztartásában meleg barátsággal várt. Volt egy kitűnő hegedűje, úgyhogy nem kellett mindig magammal vinni GeorGINÁMAT. Hivatalaink szombaton 1 órakor értek véget, siettünk ki hárman, Jenő, Richard és én a Nyugatihoz, s 2 órakor már Gáll finom ebédjét élvezhettük. Kissé sétáltunk az intézet remekül vezetett kertészetében, s azután nekifeküdtünk a zenének. Kis kávészünetet leszámítva játszottunk este 8-ig, amikor a gazdasszony türelmetlenül hívott vacsorára. Este 11 órára már Pestre értünk egy szépen eltöltött délután vidám hangulatában. Kvartettünk néha kibővült, Ullbrich, Pukyék, Herz, Zsámboky, Szebenyi is szívesen jöttek ki, s a helybeliek közül Petrik doktor.

Meg kell emlékeznem Herz mester zenei bravúrjáról, ami ennek a kivételes zongoristának zenei zsenialitását bizonyítja. Egy szombaton este a vonat indulásáig vacsora után egy félóra időnk volt. Valaki ajánlotta, hogy játszunk el valami rövid darabot. Gáll csak arra kért, hogy valami könnyebb darabot válasszunk ki, mert aznap az igen komoly Beethoven-, Brahms-, Glazunov-darabok után kissé fáradt. Előkeresett kottatárából egy zongoratriót. Bériot francia komponista – akiről már megemlékeztem, szellemes, könnyen érthető és játszható zenét komponált – szerzeményét. Belenézve a kottába mondom: hiszen ezt én ismerem mint duót, két hegedűre játszottam fiatal koromban, s maga a kom-

*A váci kamaraegyüttesem (1938-as felvétel) Gáll József csellójával.
Előtte ülünk balról jobbra: én: első hegedű, Laczfy Richard: második hegedű,
Lutitszky Jenő: első brácsa, Ullbrich Antal: második brácsa*

ponista írta át zongoratrióra. Nagyon jó lesz. Kifogástalanul, szépen lejátszottuk a hangulatos, A-dúrban komponált darabot.¹⁴⁴ Amikor az utolsó tétel befejezéséhez közeledtünk, a hegedűszólamban talán 15–20 sor lehetett még, ami a zongora részben három-négy oldalnak felelhetett meg, észrevettem, hogy a zongorakotta lapozásánál – Petrik dr. lapozott – egy pillanatig valami baj volt, de azután ment a muzsika tovább. Nekem, aki a darabot ismertem, azonban feltűnt, hogy a zongorakíséret, bár kifogástalan harmonizálásban folytatja játékát, mintha nem egészen azt játszaná, amit Bériot komponált. Odanézek s látom, hogy Herz mester és Petrik alig bírják leküzdeni nevetésüket, s amikor a záró A-dúr akkorddal a darab véget ért, hangosan kipukkadtak. Hát az történt, hogy a zongorakotta utolsó lapjai hiányoztak. Herz azonban nagy zenei átfogó képességével, figyelve a prím vezető szólamát, hamar, fejből hozzákomponálta a zongorakíséretet, természetesen a tétel szellemének és hangképeinek utánzásával. Örülök, hogy egy váci délután alkalmával készült ott egy jó felvétel, amelyen mind az öten rajta vagyunk. Legalább ez a képem megmaradt zenei életemből, s akkor, mint emlékszem, GeorGINÁMAT kivittem, tehát megmaradt ezen a felvételen ennek az elveszett kincsemnek a képe is.

A váci kamaraegyüttesem (1938-as felvétel) Gáll József csellójával. Előtte ülünk balról jobbra: én: első hegedű, Laczfy Richard: második hegedű, Lutitszky Jenő: első brácsa, Ullbrich Antal: második brácsa

Mindebből kitűnik, hogy délutánjaim nagy részét a különféle társaságokban töltött kamarazeném lefoglalta. Ilusom egyszer kissé duzzogva meg is jegyezte, hogy talán mégis sok, hogy a hétnek hét délutánja közül négyet-ötöt szentelek zenélésemnek, s alig marad

¹⁴⁴ Charles-Auguste de Bériot: A-dúr zongoratriója: tévesztés, helyesen D-dúr zongoratrió, op. 58. (1845)

esténk közös látogatásaink számára. Igazat adtam neki, s amennyire lehetett, úgy osztottam be muzsikámat, hogy hetenként csak két-három zenét vállaltam.

Laumann Róbert hangszerészt gyakran felkeresetem Semmelweis utcai műhelyében. Nagyon rokonszenves ember, a hangszerkészítésnek kitűnő művésze. Egyszer Georginám külső fedelén egy kis repedés támadt, szakszerűen helyreigazította. Sokszor töltöttem órákat műhelyében, mert igen érdekesen tudott elbeszélgetni a hegedűkészítés fortélyáról. Mivel a tőle még diákkoromban vásárolt Vigneron-vonó erősebb kamarazene együttesekben való primeléseknél, úgy néztem, túl könnyű volt, vettem tőle egy finom, erősebb német vonót, Winterling hamburgi hangszerész szép munkáját. Rájöttem ugyanis, s ebben hegedűs társaim is megerősítettek, hogy ha mint primhegedűs nagyobb együttesekben játszom, pl. zongora-ötösökben vagy vonós-hatosokban, amelyekben különösen a fortissimo részeknél sok hangszer együttes hangját kell a vezetősólamnak túlzengeni, a könnyű, finom vonó nem elég. Azzal nem lehet olyan erős hangot kifejteni, mint amilyen ilyen alkalmakkor szükséges. Csajkovszkij Florentiner-szextettjénél éreztem ezt főleg. Ezt a szép kompozícióját az orosz mester egy olaszországi, firenzei tartózkodása emlékére komponálta. Két első tétele még olaszos hangzású, különösen a második tétel, egy dallamos barcarola. A primhegedű éneklí a szép dallamot, s a többi öt hangszer mind pizzicato kíséri, utánozva az olasz mandolinzenekarok stílusát. A két utolsó tételben azonban kiütözik már az orosz hangulat. Főleg a befejező tételben olyan erős – szinte zenekari hangzású –, hogy ugyancsak jó hangú hegedűnek kell lenni a primás kezében, hogy ezt túlharsogja, Georginám bírta ezt, s ehhez, s más hasonló darabokhoz kellett ez az erősebb jó német vonó.

A kvartettistáknak nagy könnyebbség, ha azon a helyen, ahol játszanak, megvannak a szükséges hangszerek, s nem kell sajátjaikat odavinni. Különösen a csellistáknak fontos ez, mert hiszen elképzelhetjük, milyen aggodalom és kínlás ezzel a nagyméretű hangszerrel zsúfolt villamosra, autóbuszra feltolakodni, s ott olyan helyet kapni, ahol a tolongásban az esetleg értékes cselló nem sérülhet meg. Gyakran megtörtént, hogy a csellistánk sokat késett, mert ki kellett várnia, amíg egy viszonylagosan üresebb villamosra szállhatott fel. Mivel én a 20-as évek végén már berendezkedtem otthoni muzsikára, vettem Laumann mestertől egy jó hegedűt, Geysenhof bécsi mester készítményét, aki Thir tanítványa volt. Egy csellót is vettem, brácsát pedig Laumanntól béreltem. Így megvolt otthon is a teljes felszerelésem. A csellót a második világháború előtt eladtam Eckhardt Sándor egyetemi professzor kedves barátomnak, a Geysenhof hegedűt pedig Markó Lenke unokahúgomnak ajándékoztam, mivel ő zongoratanári minősítése mellett közben hegedűtanulásra is adta magát, s jelenleg Sopronban, ahol a városi zeneiskola zongora és karének tanárnője, az ottani százéves, magas színvonalú szimfonikus zenekarban húzza nagy buzgalommal a második hegedű szólamát.

Egy, a hegedűvel foglalkozó szakmunkában olvastam egyszer egy érdekes dolgot. Azt írja a szerző, hogy a hegedű, mint minden tárgy ezen a földön, milliós és millió atomrészcsekből áll. Ezek az atomtömegek mint egy harcra kész hadsereg katonái készen várják, hogy egy hadvezér felsorakoztassa és harcba vezesse őket. Ha ez a vezér durva, a zene finomságait és magasabb művészetét nem ismerő ember, mint pl. a cigánymuzsikusok, akkor még a legjobb hegedű hangja is eldurvul, nyerssé válik kezük alatt. Ha ellenben hozzáértő muzsikus kezébe kerülnek, akkor már rövid [idő] – negyed- vagy félóra alatt – szépen felsorakoznak az atomok, s követik a hadvezérük, tehát játékosuk intencióit, s szépen engedelmeskednek neki. Hogy igaz-e ez a teória vagy sem, nem tudom. De az bizonyos, hogy minden hegedű, még az én finom Georginám is, ha kiveszik tokjából és kezdenek [rajta] játszani, eleinte soha nem adják ki azt a szép hangot, amit különben szokott. De

azután, mondhatnám, a játékos és hangszere is belemelegednek, s ekkor bontakozik ki igazi szép hangjuk. Ezért minden szonátázásomnál vagy kvartettezésemnél első számnak rendesen valami könnyebb, régi darabot szedtem elő, mint mondtuk: „bemelegítőnek”, s a második számtól kezdve hegedűm hangja már teljes fényében ragyogott.

Azt talán mondanom sem kell, hogy éppúgy, mint Georjinám előbbi tulajdonosai, én is különös gonddal kezeltem őt játszás után. Először puha flanel kendővel letöröltem a játék közben a fedelére, különösen a nyereg körül lerakódott gyantaport, erősebb lerakódásnál dióolajjal kezeltem Laumann tanácsára. A nyereg arabeszkeibe, kis nyílásaiba szállt port, ahová kendővel nem férhettem be, libatollal távolítottam el. Ezután egész testét gondosan letörölgettem, s mielőtt selyemkendőbe burkolva betettem volna tokjába, ajkaimhoz emeltem és megcsókoltam. Majd letakarva még egy puha takaróval, becsuktam a tokot. Ilusom egyszer mellettem állva, mosolyogva nézte végig ezt a szertartást, s azt mondja: „Én azt hiszem Árpád, Maga Georjinát jobban szereti, mint engem.” – Ezt fel lehettem rá: „Téved, Iluskám. A Georjinám iránt érzett szerelmem nem e világból való. Az csak esténként nyilvánul meg bennem, amikor kezembe veszem, s nekem oly nagy örömet ajándékoz. A Maga iránti érzésem ellenben állandó, éjjel-nappal itt lévő, bennem élő mély érzelem, amit senki és semmi nem tudna megingatni.” – Ebben azután megnyugodtunk.

Hogy egy hangszer mennyire összeforrhat egy ember életével, annyira, hogy szinte még az életét is képes feláldozni, hogy megmentse, annak érdekes példáját olvastam a híres norvég hegedűművész, Ole (Bornemann) Bull életéből (1811–1880).¹⁴⁵ Gyakran hajókázott át Amerikába. Egy alkalommal közel a parthoz, alig 100–150 méterre attól, a hatalmas tengeri vihar a hajót egy éles sziklazátonyra vetette. Olyan nagy léket kapott, hogy percek alatt süllyedni kezdett. Alig volt idő a mentőcsónakot leereszteni. Mivel a part közel volt, az úszni tudók beugrottak a tengerbe. Olle Bull berohant a kabinjába, kihozta értékes olasz mesterhegedűjét. Hogy a vízbeugrásnál a tok át ne nedvesedjék, óvatosan lecsúszott a süllyedő hajó oldalán a tengerbe. Hegedűtokját bal kezében mereven felfelé kinyújtva a vízből igyekezett a hatalmas hullámverésben a part felé úszni. Nem volt könnyű dolog, hiszen csak lábaival és egy karral tempózhatott, a másikban a hegedűt tartotta ki a vízből. Hihetetlen lelki erővel el tudott annyira úszni, hogy lábai már földet értek, s onnan, hegedűjét még mindig magasra tartva próbált a derékig érő vízben gyalogázni tovább. De ekkor már a part felől segítségére siettek. Utolsó percben, mert a nagy erőfeszítéstől teljesen kimerülve már majdnem a vízbe rogyott, amikor görcsösen tartott hegedűjét kivették karjából, s őt kivezték a partra, ahol boldogan ölelte magához megmentett kincsét.

Mesterhegedűről lévén szó, el kell mondanom valamit. E napokban olvastam, hogy a kormány megvette egy magángyűjteményből azt a remek Guarnerius hegedűt, amely valamikor a régi híres hegedűművész, Reményi Ede birtokában volt, és azt nemzeti ajándékképpen a mai fiatal magyar hegedűsök legkiválóbbjának, Kovács Dénesnek adományozta. Ennek, a már külföldön is ismert kitűnő hegedűvirtuózna elindításakor nekem is volt egy csekély kis részem. Sándor fiam Budán az Alagút utcai Balassa-féle zeneiskolában tanult zongorázni. Az intézet vezetője, Balassa Kálmán, azelőtt az Operaház első hegedűse volt, nyugalomba lépve mint elismert hegedűpedagógus tanította iskolájában a hegedülést. Az évváró hangversenyeire elmentünk, Sándor is játszott azokon. Egy koncert előtt mondja nekem Balassa, tudván, hogy hegedülök, figyeljem meg Kovács Dénes diákgyerek játékát. Azt látja, hogy kitűnő hegedűművész tehetsége van. Szeretné a Zeneakadémiába

¹⁴⁵ Téves adat, Ole Bull 1810-ben született.

behozni, de ez nehéz, mert nincs Hubayhoz összekötetése. A 12–13 éves Kovács Dénes valóban korát meghazudtoló technikai készséggel és szinte kiforrott művészettel adta elő darabjait. A hangverseny után gratulálok Balassának, s azt ajánlottam neki, hogy hozza el a fiút egyszer hozzám, úgy fogom intézni a dolgot, hogy Puky Endre akkor ott legyen. Ő Hubaynak személyes jó barátja, s ha ő is azt találja, amit biztosan hiszek, hogy a gyerek különös tehetség, bizonyára lehetővé teszi Hubay elé való jutását. Ezt sikerült megrendeznem. Balassa felhozta a szerény fiút, egy bank altisztjének fia volt. Balassa kísérte zongorán, s a gyerek játéktól Puky is el volt ragadtatva. Azonnal leült íróasztalomhoz, s pár meleg hangú sorban ajánlotta őt Hubayhoz, kérve, hallgassa meg, s ha érdemesnek tartja, vegye fel a Zeneakadémiába. Balassa boldogan vette magához a levelet. Pár nap múlva telefonált, hogy sikerült Hubayhoz bejutni. Puky levelét átadta neki, s Hubay is annyira kitűnőnek találta a fiú hegedűs tehetségét, hogy azonnal behívta titkárát, s felvettette a fiút az Akadémia megfelelő osztályába. Később pedig a művészképző osztályon ő maga tanította tovább. Ezzel megindult a fiatalember zenei pályafutása. A bank igazgatója, amikor ezt neki tudomására hozták, azonnal kiutalt egy szép összeget ösztöndíj címén, s Kovács Dénes elindulhatott nem könnyű pályáján felfelé. Ma, úgy tudom, az operai zenekar hangversenymestere.

Budapesten elég mozgalmas társadalmi életet éltünk. Ilus kitűnő bridzsjátékos volt, neki ez a szórakozása, nekem a muzsika, s a kedves barátokkal, rokonokkal való társalgás mindkettőnknek sok örömet okozott, s éreztük, hogy mindenütt szeretettel fogadtak. Gyakran voltak nálunk kisebb-nagyobb társas összejövetelek, és több nagyobb szabású estélyre, házi bálra voltunk meghívva. 1928 telén elhatároztuk, hogy évente egyszer, április utolsó szombatján rendezünk egy nagyobb méretű zeneestet. Négyszobás lakásunkat erre az estére átrendeztük. A közeli Philadelphia kávéházból kölcsönvettem székeket, a Hadilevéltárunk egyik küldönce – azelőtt urasági inas volt – innen hozott néhány ruhafogast, és segített este a kiszolgálásnál. A sarokszobában, az ebédlőnkben rendezte be Ilus a finom hideg büfét, a többi szoba pedig a közbenső ajtók kiemelésével koncertteremmé lett, az ülőhelyek megfelelő elrendezésével átalakítva. 60–70 vendéget hívtunk meg, főleg olyanokat, akik a zenét élvezni tudták, s gondoskodtam változatos programról. A műsor kis nyomtatott kartonlapokon tájékoztatta minden vendégünket arról, hogy mit fognak hallani. Nagyon szép, szinte ünnepélyes keretek közt zajlottak le ezek az estéink. A hölgyek estélyi ruhája, a férfiak szmokingja szép keretet adott hozzá. Az első ilyen zeneesténket 1928-ban adtuk. Szerepelt azon Solymossyné Wolff Jussy, énekelt Saint-Saëns Sámson és Delilájából a szerelmi áriát,¹⁴⁶ azután még néhány Schubert-, Richard Strauss- és Kuula-dalt. Zsámboky Miklós művészi csellójátékával gyönyörködtetett, Grieg csellószonátáját játszotta Nagy Gézával, és még néhány más rövidebb darabot. Én pedig, szintén Nagy Gézával előadtam Melartin hegedűszonátájának egy tételét, és Zsámbokyval és Nagy Gézával a már említett szép finn triót Kuulától. Igen élveztük az Operában mindig, ha Nagy Margit, a bájos, finom hangú szopránművésznő énekét hallhattuk. Megkértem Nagy Gézát, aki őt személyesen ismerte, kérdezze meg, nem volna-e hajlandó zeneesténken szerepelni. Szívesen vállalta ezt. Ilussal látogatást tettünk nála. Szüleivel lakott, akik Hódmezővásárhelyen éltek azelőtt mint tanító házaspár, s nyugalomba vonulva lányukhoz jöttek. Arra a Nagy Géza útján hozzá intézett kérdésemre, hogy miképp honorálhatnók kedvességét, hogy énekével esténk fényét emeli, azt üzenté, hogy ne is gondoljunk arra, hogy őt bár-

¹⁴⁶ Camille Saint-Saëns: Sámson és Delila, háromfelvonásos opera (1876). *Mon cœur s'ouvre à ta voix: Delila csók-áriája a II. felvonásban.*

MŰSOR

1930. április 26.

1. MOZART : ÁRIA A „COSI FAN TUTTE”-
BÓL.

Nagy Margit

2. a) PUCCINI: ÁRIA A „GIANNI SCHICCHI”-
BÓL.

b) SCHUMANN : WANDERLIED

c) SCHUBERT : UNGEDULD

Laurisin Lajos

3. J. STRAUSS : DUETT A „CIGÁNYBÁRÓ”-
BÓL.

Nagy Margit

Laurisin Lajos

Az énekszámokat *Dr. Herz Ottó* kíséri

— • — • —

4. MENDELSSOHN : ZONGORATRIO
D MOLL OP. 49.

MOLTO ALLEGRO ED AGITATO

ANDANTE CON MOTO TRANQUILLO

SCHERZO, LEGGIERO E VIVACE

FINALE, ALLEGRO ASSAI APPASSIO-
NATO

Nagy Géza

Zsámboki Miklós

Markó Árpád

Az 1930. április 26-i zenei estély programja

miképp honoráljuk. Neki mint a nyilvánosság előtt szereplő művésznek mindig öröm, ha magántársaságokban, zeneértő vendégek előtt énekelhet, s ezzel sok ismerősre tehet szert. Nagy Margit igen finom megjelenésű, bájos, elvált asszony, férje református lelkész volt. Természetesen minden alkalommal művészi virágcsokorral fogadtuk, mikor a zongora elé lépett. Első alkalommal énekelt operaáriákat a Carmenből, Michaela szerepéből, Mozart-áriákat, Székács- és Hubay-dalokat, igen nagy élvezetet okozva mindnyájunknak. Látszott, hogy ő is élvezi a szép társaságot, amelynek minden tagja szeretettel foglalkozott vele. Teázás közben megemlítette nekem, hogy ha akarjuk, jövő évre hívjuk meg Laurisín Lajost, az Opera akkor már nagyhírű, kitűnő lírai tenorját, s majd ketten duettet is énekelhetnek. Hát persze örömmel ragadtam meg ezt az alkalmat, felkeresetem Laurisínt, kedélyes, jó humorú fiatalember volt, s szívesen vett részt az 1930. április 26-án tartott harmadik zeneestélyünkön. Ennek az estnek a programja előkerült levéltáram roncsaiból. A műsor a következő számokból állott. 1. Nagy Margit: ária a *Così fan tutte*¹⁴⁷ operából. 2. Laurisín: ária Puccini Gianni Schicchi operájából. Schubert: Wanderlied- és Ungeduld-dalai. 3. Nagy Margit és Laurisín: duett Strauss Cigánybárójából. Rövid szünet után a hangversenyt Mendelssohn szép zongoratriójával¹⁴⁸ fejeztük be, amelyet Nagy Gézával és Zsámboky Miklóssal játszottam. Az énekművészek száma Herznél és Nagy Gézával még úgy emlékszem, két évben adtunk ilyen estéket, az egyiket Herznél és Nagy Gézával játszottuk Schubert gyönyörű Forellenkvintettjét. A brácsaszólamot dr. Schaffer László orvos barátom, az első csellót Zsámboky Miklós, a második csellót Borus József tanár, a már említett Borus Endre öccse játszotta. A tartalmas zenei rész után a vendégek igen élvezték az Ilustól választékos ízléssel összeállított büfé finomságait, s amikor hajnali 3 óra felé elköszöntek, a búcsúzásnál megígértették velünk, hogy jövő évben sem hagyjuk ki őket a meghívandók jegyzékéből.

Nagyon szép zeneestélyeket élveztünk többször Herznél és Nagy Gézával a Tisztviselő telepen, a Szalóki utcában lévő lakásukon és Nagy Gézával. Nagy Margit Kossuth Lajos utcában lévő szép lakásába két nagy estélyre hívott meg. Herznél és Nagy Gézával én is szerepeltem művész kvartettekben. Nagy Margit zeneestélyein pedig együtt láthattuk a főváros legfelsőbb zenei társadalmát, Hubay Jenőtől kezdve az Opera művészeit, zeneakadémiai tanárokat végig, ott volt sok művész és művésznő, s ezeken az estéken a háziasszony és más operai tagok gyönyörködtettek művészetükkel.

A 30-as évek közepe felé minden ilyen társas összejövetel kezdett megszűnni. A megélhetés mindig nehezebb lett, nagyobb kiadásokra, mint az ilyen nagy társaság megvendégelése, már nem tudtunk vállalkozni, s már előrevetette árnyékát egy közelgő háború szomorú képe.

De mégsem hallgatott el GeorGINám hangja, mert a második világháborút megelőző utolsó két évben alkalmam volt még a váci kvartettkben [játsszani], s különösen öröndetes módon Miskolcon lehetett nekem szép, magas színvonalú kamarazenében közreműködni.

¹⁴⁷ Wolfgang Amadeus Mozart: *Così fan tutte*, kétfelvonásos vígopera (1790).

¹⁴⁸ Felix Mendelssohn-Bartholdy zongoratriója: vagy a d-moll, op. 49. (1839), vagy a c-moll, op. 66. (1845).

MISKOLC ÉS A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ, 1941–1948

Raisz Emmi húgom, Matild nővérem leánya Miskolcon élt, a főispáni és alispáni hivatalokban volt titkárnő. Szülei korán elhunytak, két fivérével akkor mindnyájan még kiskorúak lévén engem kértek fel gyámjául. Szívesen vállaltam, s Ilussal együtt valóban saját gyermekeinknek tekintettük őket. Különösen Emmivel, aki megható módon ragaszkodott hozzánk, bensőséges, meleg szeretet kapcsolt össze bennünket. Minden szabadságát nyáron nálunk, Déneházán töltötte, minden dolgát velünk beszélte meg. 1941-ben férjhez ment, dr. Mikuleczky Gyula Borsod megyei alispán felesége lett. Beköltöztek a régi szép megyeháza földszintjén lévő kényelmes, tágas alispáni lakásba. Mi adtuk őt férjhez, esküvőjét is mi rendeztük, s neki most különös örömet okozott, hogy szép otthonukban vendégül láthatott. 1941 és [19]43 közt legalább négyszer töltöttünk ott több hetet, s nekem alkalmam volt a már ismert kitűnő miskolci kamarazene-muzsikussal sokat játszani. Megüzenték nekem, hogy okvetlenül számítanak rám, mert Miskolcon most sem a hivatásos, sem az amatőr zenészek közt nincs senki, aki kvartettekben az első hegedűt játszhatná. Hegedűt nem kell magammal hoznom, mert Haydu Pistának van egy kitűnő olasz hegedűje. Amikor tehát Miskolcra érkeztünk, Emmi ezt már tudatta Hayduékkal és Bechtékkal, akikkel amúgy is baráti viszonyt tartottak fenn, s gyorsan összehívták a zenekollektívát. Felvidítva játszottunk hetenként legalább három-négy estén Hayduéknál, Bechtéknél vagy Pazáréknál. Teljes számban megvoltunk, mert a fiatal Pazár Béla akkor már a diósgyőri vasgyár mérnöke lett. Tudtunk tehát változatos műsort végigjátszani. Zongorás daraboknál Becht zongorázott, egyik Pazár a II. hegedű, a másik a brácsa szólamát vállalta, s mivel két erős csellistánk volt, Haydu és ifj. Pazár, játszhattunk két csellós kvintetteket is. Nagy élvezet volt nekem ilyen gyakorlott és rendkívül fejlett kamarazenei készséggel bíró barátokkal muzsikálni.

Minden miskolci tartózkodásunk alatt egyszer Emmiék is rendeztek tágas lakásuk szép nagy szalonjában egy nagy zeneestélyt, komolyzene-kedvelő vendégek előtt volt alkalmunk muzsikálni. Minden évben el kellett játszanom Csajkovszkij nagy zongoratrióját. Becht kitűnően vitte a zongoraszólamot, Haydu Pista pedig a csellistáknak abból a fajtájából való volt, akinek fő erőssége zengő, szép tónusa volt, s ez, az én Georinámmal együtt zengve különösen ennél a darabnál érvényesült szépen. Utoljára 1943. kora tavaszán jártunk Miskolcon, de akkor a háború már lengyel és orosz földön folyt, s megkezdődött Budapest és Magyarország több részének bombázása.¹⁴⁹ Budapestre hazaérve egypár-szor végigéltük a légítámadást jelző szirénázást s az óvóhelyi élet sivárságát, s elhatá-

¹⁴⁹ 1942-ben volt egy Budapestet ért bombázás, és 1944 áprilisában indult meg a Magyarország elleni légi háború.

roztuk Ilussal, hogy a háború tartamára leköltözünk Dénesházára. Nekem már katonai szolgálatra nem kellett bevonulni, Dénesháza olyan helyen volt, ahol sem katonai épületek, sem gyárak nem állottak, tehát valószínű, hogy az ellenséges légierek ezt a környéket nem fogják bombázni. Budai lakásunk egyik szobájába bezsúfoltuk értékeesebb bútorainkat, egyéb tárgyainkat, a többi szobát átrendezve erdélyi menekültek [részére] vagy katonai beszállásolásokra, átadtuk a lakás kulcsát a házban maradó kedves barátainknak, s április közepén végleg leköltöztünk a pusztánkra. Hegedűmet

A dénesházai kúria

gondosan becsomagolva kemény diófatokjába Ilus rekamiéjának fiókjába, matracai, párnák közé helyeztük abban a reményben, hogy ha a lakás a háború alatt megsérül vagy a házat összebombázzák, így talán mégis sértetlenül megmaradhat.

Viszontagságos utazásunk volt, ami egy napig tartott, amíg Pestről Győrbe értünk, mert a légitámadás előtte való napon rombolta össze a vasúti vonalat Győr és Komárom között, így hát már Bánhidán lekanyarították vonatunkat a bakonyi vonalra, s Pápán keresztül tudtunk csak Rábapatonára érni. Abban, hogy ellenséges támadásban nem lesz részünk, nem csalódtunk, de életünk mégsem volt zavartalan. Házunk állandóan tele volt menekülőkkel. A legelső család éppen Mikuleczkyék voltak Miskolcra, 1944 nyarán két éves kis Ilonka leánykájukkal. Utánuk jöttek más kedves barátaink hosszabb-rövidebb időre, s november elején egy német hadtápalakulat, 240 ló, 80 szekér stb. töltötte be pusztánk minden zugát. Zeneletről persze szó sem lehetett. Jó rádióink volt, de zene vagy operaelőadás hallgatására nem volt meg a lelki nyugalomunk. A rádió csak arra volt jó, hogy íróasztalomra kifeszített térképemen berajzolhattam minden nap szomorúan az orosz csapatok feltartóztathatatlan előnyomulásának vonalát. Amikor pedig már Győr felé közeledtek, fájó szívvel nekünk is el kellett hagynunk szép otthonunkat, mert télvíz idején, mindennünkből kifosztva, 7 km-re a falutól nem maradhattunk, hiszen Ilus rövid idővel ezelőtt súlyos epeműtéten ment át, s ott már sem megfelelő diétás kosztot, sem biztonságot nem tudtunk volna neki nyújtani. 1945. január 6-án két szekérré felpakolva a legszükségesebb dolgokat átkocsiztunk Sopron megyébe, Beled községbe, ahol egy rokonom, Stemmer műszaki tábornok parancsa alatt dolgozott egy erődítési munkadandár a Rába vonalának megerődítésén. De itt sem maradhattunk. Az orosz haderő március közepén már elérte ezt a vonalat is, s az ottani német parancsnokság minket is hátratólt. Viszontagságos kalandok után végre május 6-án, amikor a háború már véget ért, a Salzkammergut egyik leggyönyörűbb nyaralóhelyén, Alt Aussee-ban, egy tengerszem partján, 2–3000 méter magas hegyek közt kerültünk egy turistabarakkokból épült táborba, s ott éltünk amerikai fennhatóság alatt hat hónapig. Alt Aussee-ban, helyesebben a pár kilométerrel odébb fekvő városszerű fürdőhelyen, Bad Aussee-ban lett volna alkalmam kamaramuzsikába bekapcsolódni. A bécsi filharmonikusok közül sokan menekültek oda, azonfelül ott élt az osztrákok akkor híres komponistája, Kreuder nevű, s más nevezetes muzsikuskok, s jó amatőr zenészek is voltak ott. Aussee-ban szerzett kedves barátaink szívesen bevezettek volna közejük, de nem kívántam. Oka a világháborús idők leírásában említett ok volt – nem

akartam a sivár hadifogolybarakk-életemből kizökkenni, s csak egy kopott, elnyűtt civil ruhám volt, amiben nem szívesen mutatkoztam volna úriemberek közt. Egy érdekes találkozásomról mégis megemlékezem. Kijött egyszer a táborunkba egy kedves osztrák földbirtokos házaspár, mivel hallották, hogy lovainkat és szekereinket szeretnék eladni. Míg ők a tábor vezetőségével tárgyaltak, a velük jött idős asszonnyal mi Ilussal foglalkoztunk. A nevét – Frau Kienzl – hallva, megkérdeztem, hogy talán rokona a híres Kienzl Vilmosnak, a Bibliás ember híres komponistájának? „Igen, én vagyok az özvegye” – felelte. Persze rögtön volt beszédtemánk, s igen örült annak, hogy férjének ezt az operáját mi Magyarországon is ismerjük, s látta beszédemből, hogy nemcsak ismerem ennek az operának minden taktusát, de tudok a mester többi kompozíciójáról is, a Kuhreigen operájáról,¹⁵⁰ s zongoradarabjairól.

Október közepén az amerikaiak hazaküldtek. Budai lakásunkat 22 bomba telitalálat teljesen szétrombolta, Dénesházára sem mehettünk ki, mert a kastélyt kifosztották, s két proletár család magát oda bekvartélyozta. Pesten, bár Sándorék és apósáék, Székely Bandiék megható szeretettel fogadtak lakásukba, nem maradhattunk, mert az ellátás borzalmas rossz volt. Ilust a még félig romos egyik belklinikán kivizsgálták, akkor már 30 kg-ot fogyott, tehát tudtuk, hogy komolyan beteg. Nagyfokú májduzzadásokat állapítottak meg, s legsürgősebben mondták, hogy menjünk el olyan helyre, ahol legalább tejet és fehér lisztet kaphatunk. Ez volt az oka annak, hogy december 4-én Rábapatonna községben telepedtünk le egy nyugdíjas intéző rendes házában egyik bútorozott szobájában, s itt éltük végig életünk legborzalmasabb hat hónapját.

A győri kórházban alapos kivizsgálás után megállapították, hogy Ilus baja előrehaladott, gyógyíthatatlan májrák, ami szegénykémet 1946. június 3-án sírba döntötte. Magamra maradtam, egyelőre még nem akartam elmenni Dénesháza közeléből, remélve, hogy a betolakodott családokat előbb-utóbb ki tudom hajtani onnan, s ott letelepszem, amíg a világ sora valahogy rendeződik, s meghagyott birtokunk ügyét el tudom intézni. De minderre nem került sor. 1948-ban már láttam, hogy birtokunkat az államosítás elől nem tudom megmenteni. A lakóházat kerttel már előbb megvette volt bérlőnk és jó barátom, Vladár Gyula, földjeinket bérbe adtam derék falusi gazdáknak. De mindez nem használt. 1949-ben megmaradt birtokrészünket, a gazdasági épületeinket átvette az állami gazdaság. Nem volt már okom, hogy tovább is ott maradjak. 1948 nyarán végleg felköltöztem Budapestre.

Az elmondottak után azt hiszem, felesleges külön is hangsúlyoznom, hogy ezekben a hónapokban, 1943 áprilisától 1948 őszéig zenei életem teljesen szünetelt.

¹⁵⁰ Wilhelm Kienzl: Der Kuhreigen (magyarul: Pásztordal), háromfelvonásos opera. (1911)

BUDAPEST, 1948–1959

Kedves unokafivéremék, dr. Belohorszky Gábor, neves tüdőspecialista főorvosék II. [kerület,] Pázsit utca 9. szám alatti szép, emeletes villájában kaptam helyet Budán. A nagy villa akkor jórészt üresen álló szobáiban Gábor felesége kitűnően vezetett, elegáns magánpanziót rendezett be, és engem valóban megható rokoni szeretettel, akkori silány anyagi helyzetemhez mért rendkívül kis hozzájárulással vettek be családi körükbe. Ez a Pázsit utcai otthon lett azután három évig a szó legszorosabb értelmében vett családi otthonom, amire még ma is hálával és szeretettel gondolok. Így ismét szilárd talajt érezve lábam alatt, kezdem érdeklődni, mi lett volt kamarazene-társaimmal, ki van még életben, s vajon lakásunk romjainak eltakarításakor talán előkerül még Georjinám is? Sajnos csak rossz híreket kaphattam. A volt Puky- és a váci kvartettagjai közül Lutilszky Jenő még a háború előtt, Laczfy Richard, Ullbrich Tóni és Gáll József a háború után meghaltak. Hegedűmről szintén pozitív hírt, a legrosszabbat hallhattam kedves, velünk egy folyosón lakó barátainktól, Szalay-Marzsóéktól, Biri a ház romjai előtt álldogált, amikor teherautók jelentek meg, s a romos házakból mindent elvittek, ami használható volt, Láttam, hogy Georjinám tokját, amit ő jól ismert, feldobták a teherautóra, s elrobogtak. Mi lett vele ezután, azt már soha nem fogom megtudni. Csak az a halvány reményem lehet, hogy Oroszországban talán valamilyen rendes muzsikusi birtokába kerül.

Sztehlo Aladáréktól tudtam meg, hogy kedves muzsikusi barátom, dr. Boytha Lajos él, nem történt az ostrom alatt semmi baja. Így most már megvolt a kiindulópontom. Vele kell legelőször beszélnem, hogyan tudnék ismét valami komoly muzsikába bekapcsolódni. Pár nap múlva pedig az utcán véletlenül találkozom nagy örömeimre Zsámboky Miklóssal. Sokat szenvedett és vesztett az ostrom alatt, de él, itt van. Tőle tudtam meg, hogy Klösz Paliék is élnek. Bár a cinkográfiai műintézetét elvették tőle, s szép házából kitétték, de jó lakást kaptak, közel az én Pázsit utcai otthonomhoz, a Torockó utcában. Miklós jár hozzájuk, s tudja, hogy hangszerei és kottatára sértetlenül megvannak. Kérdésemre, hogy nem lehetne-e valahogy vele kapcsolatban kvartettet összeállítani, Miklós kimondhatatlan örömeimre azt válaszolta, hogy ha tudunk egy brácsást találni, ő szívesen eljön közénk. Zsámboky Miklósnak egy igen kedves tulajdonságáról kell itt megemlékezni. Bár a zene-művészeti főiskolai tanári állása eléggé lekötötte, azon felül több privát tanítványa volt, és évente előkészült egy szólókoncertjére is, és valószínűleg volt még más muzsikája, ha hozzáfordultunk, mindig a legnagyobb készséggel, mindig derűs, jókedvű hangulatban jött közénk játszani. Ezt a kedvességét mi a Puky- és a váci kvartetttben is mindig hálással elismertük, és örültünk, ha időt tudott magának szakítani a velünk való muzsikához.

Nekiindultam. Először Klösz Paliékat kerestem fel, örömmel fogadtak, s amikor elmondtam Zsámbokyval való beszélgetésemet, Klösz Pali rögtön kapott az alkalmon,

hogy összehozzunk egy kvartettet. És itt volt most ismét, mint már többször nagy segítségre Boytha Lajos barátom. Felkerestem, szívesen vállalta ebben az újonnan alakuló vonósnégyesünkben a brácsás szerepét, így hát már egy hét múlva Klöszéknél megindult a muzsikánk. Hegedűm még nem volt, de erre nem is volt ebben a társaságban szükség, mert Klösznek a kitűnő Stainer-hegedűjén kívül volt még egy remek mittenwaldi hegedűje, azon játszottam. De természetesen gondolkodtam azon, hogy miképpen és honnan szerezzek magamnak legalább egy kölcsönhegedűt, amíg olyan helyzetbe kerülök, hogy vehetek magamnak egy megfelelőt.

Erre most már szükségem volt, mert a kamarazene egy másik ágában, a hegedű–zongora szonátázásban lett egy kiváló partnerem, dr. Asztalos Miklós barátom felesége személyében. Asztalos Miklós régi jó barátom volt. Neves történetíró, a Rákóczi-kor alapos kutatója, azonkívül szépirodalmi téren is elismert író. Sok szép színdarabját adták itthon, osztrák és német színpadokon. De megvolt a családi kapcsolatunk is hozzájuk, mert erdélyi ember lévén, Sándor apósáékkal Kolozsvárról meleg baráti kapcsolat kötötte őket össze. Miklós felesége, Kocsy Böske Zeneakadémiát végzett zongoratanárnő, Budán a Bognár u. 11. sz. alatt épített szép villájukban egy zeneiskolát tartott fenn. Kérdésemre, lehetne-e őt felkérnem arra, ha van ideje és kedve, legyen szonátapartnerem, Böske szívesen vállalkozott.

Most tehát hegedű után kellett nézmem, kitől kaphatnék kölcsön hegedűt? Azt tudtam, hogy minden zeneértő ember szívesen adja felesleges hangszerét komoly muzsikusz kezébe, mert a hangszernek csak használna, ha hozzáértő ember gondozásába kerül. Először Puky Endre özvegyét kerestem fel, akiről tudtam, hogy Feri fia feleségével él, annak szülei, Tomcsányi Vilmos Pálék házában, a Szapáry út 11. alatt. Reméltem, hogy talán hangszerei megmaradtak, megkaphatom a már említett lengyel hegedűt. Pukyné szívesen fogadott, elmondta, hogy néhány hangszere megvan. A kitűnő Nemessányi-hegedű csigájából egy darabot letört egy gránátszilánk, a lengyel hegedűje azonban már nincs meg, de van még két másik, kevésbé jó hegedűje. Ha megfelel, szívesen idekölcsonzi. Megpróbáltam mind a kettőt, s amelyiknek hangja jobban tetszett, azt kértem el. Persze nagyon távolt volt ez az egyébként jó hegedű Georginám színvonalától, de hát a háborús nyomorúságok és mindenem elpusztulása után megtanultam, amit Arany János egyik versében olvastam: „Szegény ember kevéssel beéri, vágyait ha kevesebbre méri!”¹⁵¹ – Nekem már nincsenek vágyaim, jó lesz ez a hegedű, legalább addig, amíg egy jobbra tehetek szert.

Nagy élvezetet okozott nekem így, most már Asztalos Bözsivel való muzsikám. Rendkívül finom ízlésű, kitűnő zongorajátéka, mély zenei intelligenciája igen alkalmassá tették őt a hegedű–zongora-sonátázás művelésére. És én most így újból folytathattam, ha nem is nagy kamarazene-együttesek muzsikájában, de mégis a komolyzene szolgálatában zenei életemet. Végigvettük a klasszikus zeneirodalom darabjait, az összes Beethoven-, Mozart-sonátát, Handel és mások darabjait, s a romantikusok közül Grieg, Frank Cézár darabjait. Hetenként egyszer játszottunk.

Belohorszky Gáborék erős zenei légkörben éltek. Gábor, nálam magasabb fokú kiváló hegedűs, az orvoszenekar első hegedűse és elismert kamarazenesz, több magas színvonalú vonósnégyes és -ötös társaság évtizedek óta működő prímhegedűse volt. Vasárnaponként néha náluk gyűlt össze kvartettje, s élveztem játékukat. És Gáborral zenei kérdésekről sok érdekes beszélgetésben volt részem. Velük csak egy-kétszer muzsikáltam, ha kvin-

¹⁵¹ Pontosan: „Földi ember kevéssel beéri, / Vágyait ha kevesebbre méri.” – Arany János: Vágy (1853) c. versének utolsó két sora.

tettet akartak játszani. Ilyenkor beléptem a második hegedű szólamába, s annak rendes játékos, Kuncz Ödön egyetemi professzor jó barátom átvette a második brácsa szólamát. Nagy örömem volt, ha elővették Gáborék Schubert két csellóra írt kvintettjét,¹⁵² a kamarazene-irodalom különösen szép gyöngyszemét. Ebben a lassú tételnélmásodik hegedű éneklő a témát, egy szép, hosszú andante formájában, s a prímhegedű, Gábor, finoman játszott tört tizenhatod figurákkal körültáncolja a témát, miközben a két komoly cselló és a brácsa megadják az egész tétel szépen zengő alapját. A hangulatos éneklő témát Kuncz professzor kitűnő triesti, Giovanni Dollenz-hegedűjén jól kihozhattam. Gáborék egyszer meghívtak az operába páholyukba. Utoljára voltam akkor az operában, a Lohengrint hallhattam kitűnő előadásban.

Asztalosné Bözsivel való muzsikálásom egy disszonáns akkorddal félbeszakadt, amikor őket 1951 májusában a középosztály családjinak tömeges kitelepítésekor lakásukból kidobták s elvitték Körösladányra. Nagy bánatomra nem is jöttek többé vissza Budapestre, mert házukat nem kapták vissza. Megélhetésük azáltal, hogy Bözsi ott és a szomszédos városok zeneiskoláiban mint zongoratanárnő működhetik, úgy ahogy biztosítva van. De nekem nagy veszteség, hogy nem élhetünk egy városban.

Belohorszkyék családi körében három kellemes évet éltem át, s nagy csapás volt nekem, amikor a magánpanziók tartását betiltották, az ő lakásukat is túl nagyinak minősítették, s kényszerítették, hogy azt kettéválasszák. Így nekik csak annyi helyiségük maradt, hogy éppen csak hogy elfértek, engem tovább nem tarthattak meg. De ott lakásom idejéből még egy kedves zenei ismeretségre kell megemlékezni, amit egy kaleidoszkópos visszaemlékezésemben részletesen le is írtam. Panziójukban egy évig együtt lakhattam Luzzanto Wanda híres olasz hegedűművésznővel. A rendkívül bájos, kedves fiatalasszony férjével, Fehér Marcell mérnökkel a háborút Pesten élte át, lakásuk elpusztult, tehát addig, amíg újból folytathatja külföldi művészkörútjait, Belohorszkyék panziójában telepedtek le. Végtelenül kedves, vonzó, derűs egyéniséggel szinte családtagnak számított, s én is hamar összemeglekedtem vele. Folyékonyan, bár néha komikus olaszos kiejtéssel beszélt magyarul. Hetenként három délelőtt eljött hozzá Arató Pál, a Rádió zongorakísérője, s az emeleti szalonban álló zongoránál korrepetált vele. Wanda megengedte, hogy ezeket a gyakorlatozásait végighallgassam, ami nekem igen nagy örömet okozott, hiszen így egészen közről, közvetlenül élvezhettem az akkor már Európában is ismert nagy hegedűművésznő játékát. Korrepetálásai alatt hallottam nemcsak a Beethoven-, Mendelsóhn-, Mozart-, Brahmshegedűversenyeket a legművészből előadásban, de több nekem ismeretlen darabot is. Sibeliusnak egy hegedűversenyét, s a ma élő legnagyobb orosz–ukrán komponista, Hacsaturján¹⁵³ hegedűversenyét. Első hallásra nem voltam elragadtatva. Heilyenként nyers, durva, gépies zakatolású muzsikának tetszett, de többször hallva rájöttem a darabnak persze nem klasszikus, de zseniális megoldású részleteire. Azóta is, ha a rádióban felhangzik ez a verseny, mindig Wanda áll előttem, ahogy derűsen mosolygó, kedves arcával, áll a alatt kitűnő Guadagnini-mesterhegedűjével játszotta el ezt a nehéz darabot. Amikor már megnyílt az út a külföld felé, végleg elköszönt tőlünk, Olaszországba, szülővárosába, Milánóba ment. Egyszer megírta, hogy mikor játszik a milánói rádióban, jól tudtuk Gáborék nagy rádióján hallgatni. Később még Párizsból küldött egy lapot – azóta elvesztettük a nyomát.

Éppen abban az időben, amikor Belohorszkyéktől már el kellett mennem, történt

¹⁵² Franz Schubert: C-dúr ötös, D. 956. (1828)

¹⁵³ Aram Iljics Hacsaturján örmény volt.

1951 őszén, hogy az Evangélikus Diakonissza intézmény feloszlata után megalakult az Egyetemes Egyház alá tartozó Diakoniai osztály, s annak ügyvezetője, kedves unokaöcsém, Sztehlo Gábor lelkész, Aladár és Márta fia lett. Az országban akkor 18 jóléti intézmény került keze alá, öregotthonok, nyomorék gyerek-otthonok, árvaházak stb. Itt Budán, a volt diakonissza anyaházban és még két épületben szeretetotthonokat rendeztek be. Kérdésemre, nem kaphatnék-e ott helyet, Gábor nagyon szívesen felajánlotta, hogy jöjjenek hozzájuk. Minden feltétel megvolt ehhez. Magamra maradt özvegy[ként], lakás nélkül, mindenemből kifosztva éltem, Sándor fiamék maguk is szűk szükségletükben kínlódtak, maguk is segítségre szorultak. Így költöztem be néhány kofferkében lévő kevés ingóságommal 1951. október 15-én a Hűvösvölgyben, a Modori u. 6. alatti villába mint ennek az Öregotthonnak gondozottja. Egy év múlva az épületek rendeltetésének átcsoportosítása folytán minket áthelyeztek a tíz perccel távolabb lévő emeletes házba, a Vörös Hadserg u. 193. alá, s ott egy padlásszobában kényelmesen berendezkedhettem. Az épületben lakott egy kedves család, két volt diakonissza testvér, Kermeczky Borbála doktornő és Kermeczky Éva testvérek, súlyos beteg özvegy édesanyjukkal. Megtudtam, hogy egy nagyon jó hegedűjük van, ami használatlanul pihen tokjában. A kedves Borbála testvér akkor már szintén súlyos beteg volt, s nemsokára meg is halt. Éva testvér szívesen adta oda nekem használatra ezt a valóban kitűnő, olasz mesterhegedűt, amivel most már élvezet volt játszani. A Puky-féle hegedűt köszönettel visszaadtam, az orosz hadifogságból akkor hazatért Puky Ferinek, s most már ezzel a kitűnő hangszerrel folytathattam muzsikálásomat.

A Klösz-kvartett sajnós Klösz Pali halálával az ötvenes évek elején megszűnt. De akadt egy újabb kedves együttesem. Boytha Lajos rokona volt egy rendkívül muzikális zongoratanárnő, özv. Csuka Lajosné. 74 évét meghazudtoló frissességgel zongorázott órák hosszát, s ha ideje engedte, szívesen játszott velünk. Lajossal eleinte két hegedű, zongora és hegedű, brácsa-zongorás darabokat játszottunk vele, és hamarosan kibővültünk zongorakvartetté, amikor Lajos egy hivatásos csellistát hozott társaságunkba. Zsigrai Antal csellóművész valamelyik budapesti zenekar tagja, kellemes partnernek bizonyult, szívesen játszott velünk vasárnap délelőttöként, s ugyanazt mondta, amit más művészpartnerektől hallhattunk, hogy örül a velünk való játszásnak, mert a zeneirodalom olyan műveit ismerheti meg, amikhez mint szólista és zenekari muzsikus nem jutna hozzá. Sajnos nem sokáig játszottunk együtt, zenekarával külföldi körutakra indult. Azután Csukáné is hosszabban betegeskedett, s ez a négyesem feloszlott. Boytháéknál néha játszottam egy igen kedves, kitűnő zongoratanárnővel, Haáder Gabriellával. Lajossal együtt triókat [játszottunk], főleg a Bach Doppel-koncertet, s párszor szonátázhattam vele.

Közben egy igen kedves családnál, özv. Walkó Lórántnénál,¹⁵⁴ a soproni származású, rendkívül muzikális Varga Irénnél játszhattam a háziasszonnyal és Csukánéval is.

Kermeczky Éva egy év után visszakérte hegedűjét, mert édesanyja halála után elköltözött az otthonból, hegedűjét pedig el akarta adni, hogy helyette harmóniumot vegyen. Nem volt nehéz ismét egy jó kölcsönhegedűre szert tennem, mert ismertem Boytha Lajos két hegedűjét, s ezek egyikét, egy finom mittenwaldi készítményt készséggel bocsátotta rendelkezésemre. De valahogy mindig szorongó érzésem volt, ha a Kermeczky- és Boytha-hegedűkkel kezemben, késő este jöttem haza a Hűvösvölgy végén, elég lakatlan vidéken fekvő otthonunkba. A közbiztonság akkor, a háború utáni zavaros években, főleg ilyen külvárosi területeken még nem volt valami nagy rendben. Mi történik, ha csavar-

¹⁵⁴ A következő bekezdésben Walkó Lajos özvegyeként említettk, de valószínűleg ez a helyes névalak. Lásd a következő jegyzetet is!

gók a sötétben megtámadnak, kiragadják a hegedűtokot a kezemből s azzal elszaladnak? Hogy vállalhatom én ezt a nagy felelősséget, ha ilyen értékes hangszer elvesz? Most már komolyan foglalkoztam a gondolattal, hogy hegedűt kell vennem, mihelyt annak anyagi lehetőségét megszerezhetem. Walkóné egy alkalommal mutatott nekem egy jó hangú hegedűt azzal, hogy szívesen eladná. Tetszett nekem, de akkor még nem tudtam volna annak árát megszerezni. Ez a hegedű kalandos módon került Walkónéhoz. Kresz Géza, a neves, Amerikában élő magyar hegedűművész a háború előtt hazalátogatott, s nem tudott már visszautazni. Lakásába oroszokat is beszállásoltak, s az egyik muszka katona egyszer hozott neki egy hegedűt azzal, hogy azt itt hagyja. Kresznek nem volt e hangszerre szüksége, de mivel tudta, hogy barátjának, Walkó Lajosnak¹⁵⁵ hangszerei az ostrom alatt elpusztultak, ő pedig visszautazott Amerikába, ezt a hegedűt neki ajándékozta. Walkó nem is igen tudott már ezen játszani, mert meghalt. Özvegye szerette volna most eladni. Kipróbáltam, erős, tiszta csengésű hangja volt, nem valami különleges mesterhegedű, de ha pénzem lett volna akkor, megvettem volna.

Elmúlt egy év, s nagy örömben volt részem, amikor váratlanul pénzhez jutottam. 1955-ben megjelent egy hosszabb értekezésem a Hadtörténelmi Közleményekben, s rövid idő múlva egy váratlan kitűnő adatra bukkantam, amiből ismét szerkeszthettem egy hosszabb értekezést Rákóczi háborújáról. Le Maire francia kuruc brigadérosnak egy terjedelmes francia memorandumát fedeztem fel az Országos Levéltár Rákóczi-anyagában, amit még eddig senki sem használt fel. Ezt magyarra lefordítottam, történeti bevezetéssel, szövegmagyarázatokkal ellátva felajánlottam közlésre, s az említet folyóirat elfogadta.¹⁵⁶ Így most rövid időn belül összegyűlt kb. 3000 forintom, tehát komolyan gondolhattam hegedűvéltelre. Csukánétól megtudtam, hogy Walkónénak még nem sikerült az említett hegedűt eladni, tehát azonnal érintkezésbe léptem vele. Mivel az ára megfelelő volt, megvettem. De kellett hozzá tokot, s egyéb felszerelést is vennem, úgyhogy Boytha értékes hegedűjét neki visszaadhattam, s most nekiláttam ennek a hegedűnek kidolgozásához. Sikerült is néhány heti gyakorlás után belőle valóban szép hangot kihozni. Laumann mester már nem élt, utána Havas István kitűnő, ezüstkoszorús hegedűkészítővel állottam összeköttetésben. Üllői úti műhelyében alaposan átvizsgálta a hegedűt, megtisztította, frissen felhúrozta, a vonót újonnan beszűrözte. Véleménye szerint ez a hangszer ha nem is mittenwaldi, de feltétlenül a mittenwaldi hegedűkészítő iskolában tanult mester munkája, szolid német készítmény. A hegedű teste, a világosbarna lakkozása kifogástalan karban volt. Megnyugodtam. Most végre ismét van hegedűm, ha nem is olyan, mint a kedves Georginám volt, de mégis olyan hangszer van a kezemben, amivel kedvvel tudok foglalkozni. Érdekes, hogy legalább a hegedülés terén – akkor pedig már elmúltam 70 éves – még nem éreztem, s nem érezték hallgatóim sem a hanyatlás előjeleit. Sőt, azt tapasztaltam, hogy még érettebb felfogással és jobban elmélyülve tudom játszani főleg a klasszikusokat, és több Beethoven-szonátában s hegedűversenyében még több, újabb szépséget fedeztem fel, s értelmeztem olyan részleteket, amiket azelőtt, fiatalabb játékos koromban nem vettem észre.

Az 1953. év nekem zenei téren igen sokat jelentett. Ekkor költözött ez év tavaszán a szeretetintézményeink Modori úti otthonába, ahol már egy évig előzőleg laktam, Ruzicska

¹⁵⁵ Valószínűleg névtévesztés, Walkó Lóránról, s nem pedig Walkó Lajosról van szó, aki többször több miniszteri állást is betöltött, mert egyrészt utóbbiról ezt Markó megjegyezte volna, májréz ő Weiss Fülöpnek, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank elnökének volt a veje.

¹⁵⁶ Markó Árpád: Le Maire francia-kuruc brigadéros emlékirata II. Rákóczi Ferenchez 1706 elején. Hadtörténelmi Közlemények, 2. évf. (1955) 155–202.

László lelkész családja. Ruzicska nagytiszteletű, a Diakoniai osztály központjának egyik vezető tagja volt. Felesége, Daubner Erzsike nagytiszteletű asszony, kitűnő, zeneakadémiát járt zongorás. S a család minden tagja a velük lakó Daubner nagymamától lefelé, a lelkész-ék három kedves gyermekéig olyan, valóban meghitt, szerető meleg családi kört alkottak, amelyben velük együtt lenni nekem, a magamra maradt embernek valóságos felüdülés volt. Kérdésemre, hogy nem próbálnánk-e Erzsikével szonátázni, szívesen válaszolt. Első zenei találkozásunk után máris megállapodtunk abban, hogy hetenként egy délutánt közös zenélésünknek szentelünk. Kottatáram csodálatos módon lakásom romjai közül elég sértetlen állapotban került elő, tehát megkezdhettük rendszeres muzsikálásunkat. Elischer Dódy húgomhoz hasonló, kiváló partner volt a Nagytiszteletű Asszony. Kiegyensúlyozott, mindig barátságos, finom, szelíd egyéniségével, s rendkívül magas fokú zenei intelligenciájával, nagy zongorázási tudásával kísérte játékomat. Nem mint alárendelt kísérő, hanem, mint az a komoly kamarazene-duetteknel természetes, a hegedűvel egyenrangú fél. És ízlésünk – főleg a régi klasszikusok játszásánál – is teljesen megegyezett. Soha nem kellett valamire felhívni figyelmét, hogy ezt így, vagy úgy, másképpen szeretném hallani. Finom beleérzésével tudta követni játéktílusomat, s minden tétel szép részleteinek mondanivalóit egyformán érzékeltük és értékeltük. Boldog vagyok, hogy 65 éves hegedűs életemnek ez az utolsó jelente ilyen harmonikus muzsikálás közben zajlott le. Ezeket a rendszerint hétfőn délután 4 és 7 óra közti zenedélutánjainkon való szerepléseket úgy tekintettem, mint a lenyugvó őszi napsugár utolsó ragyogását, mielőtt a horizont alá lemerül. Minden összejövetelünkön eljátszottunk egy Beethoven-szonátát. Mind a tízet sorba vettük, s ha végére értünk, előlről kezdtük. Élveztük különösen a tavaszi 5. és a Kreutzer, 9. szonátát.¹⁵⁷ Végigvettük az összes Mozart-, Handel-szonátát. Beszereztem a kottatáramból még hiányzó Mozart-koncerteket, két Bach-koncertet. Ezek közül mindkettőnknek különösen az E-dúr tetszett.¹⁵⁸ De játszottuk a három Grieg-szonátát, Frank Cézár szép szonátáját¹⁵⁹ és igen sok más apróbb darabot. Különösen szívesen játszottuk el Erzsike nagybátyjának, a néhány év előtt elhalt Mikus-Csók István, kiváló dalkomponista és orgonaművész egyik romantikus, szép és hangulatos hegedű–zongora szonátáját, amely még nem jelent meg nyomtatásban, hanem az eredeti kéziratból játszottuk. Nekem különösen a lassú tétele tetszett, s sajnáltam, hogy azt nem Georjinámon keresztül adhattam elő.

1956 februárjában átcsoportosítás folytán ismét visszakerültem a Modori úti házba, s a földszinten lévő kis barátságos szobában élek azóta is. A Ruzicska családdal kapcsolatom így most még melegebb lett, mert László egyúttal a mi otthonunk igazgatója. Hétfői zenedélutánjainkon néha egy-két hallgató is részt vett otthonunk lakói közül. Olyanok, akiket a zene érdekelt, s ezzel nagy örömet okoztunk főleg azoknak, akik már nem igen tudnak járni, tehát minden szórakozásuk ez a hétfő délután volt. A zenei légkör Ruzicskáéknál nagyon emlékeztetett engem gyermekkorom éveire. Náluk is, mint nálunk, Rozsnyón a zene szinte szervesen beletartozott a család életébe. Igen nagy örömmel kísértük figyelemmel Márti leányuk fejlődését, aki mint egészen kivételes tehetségű és remek hangú koloratúr soprán énekesnő végezte a Zeneművészeti Főiskolát, s most fogja megkapni művésztanári oklevelét.

Most már csak az Erzsikével való zavartalanul gyönyörű szonátázásom volt az egye-

¹⁵⁷ Ludwig van Beethoven: F-dúr hegedűszonáta (Tavaszi), op. 24. (1801) és a 9., A-dúr, (Kreutzer-)szonáta, op. 47. (1803).

¹⁵⁸ Johann Sebastian Bach: E-dúr Hegedűverseny (BW 1042) (1720 k.)

¹⁵⁹ Césár Franck: A-dúr szonáta hegedűre és zongorára (1886).

düli zenei tevékenységem mindaddig, amíg 1956 nyarán észre nem vettem, hogy hallásom erősen romlik. Különösen bal fülemlen kezdtem nehezebben hallani a bal felől mellettem ülő szavát, ha rendes hangerőséggel beszélt, nem értettem meg, a távolabról jövő beszélgetéseket is nehezebben hallottam. Tudtam, hogy ez a korommal járó meszesedés következménye, ami ellen fülorvosi kezelés sem használ, ezért nem nagyon törődtem ezzel. De nemsokára más, nagyobb bajt kellett magamon észlelnem. Kezdttem elveszíteni zenei hallásomat. Nem úgy, mintha a zenét is halkabban hallottam volna, hanem úgy, hogy pl. a rádióban közvetített zenét egyszerűen nem értettem, az kaotikus zenei zűrzavar formájában jutott fülembbe. Még a nekem teljesen ismert darabok, pl. egy Wagner-opera, vagy a tőlem is százszor játszott valamelyik kvartett előadásánál a ritmust ugyan teljesen kiéreztem, de sem a harmóniát, sem a dallamot nem ismertem fel. Kezdetben azt reméltem, hogy ez talán a hallóideg valami heveny megbetegedése, ami jön, fejlődik és majd elmúlik, amíg egyszer egy kínos negyedórán megértettem, hogy itt valami nagyobb bajról van szó. 1957 január havában Turóczy Zoltán kiváló püspökünket – akit közben politikai okokból elmozdítottak székéből – újból hivatalába iktatták a Bécsi kapu téri templomban. Kimentem erre az ünnepélyes Istentiszteletre. A templom zsúfolásig megtelt, kapuja kitárult, s bevonult egy impozáns menet. Élén a püspökkel, mögöttük Turóczy egyházkerületének lelkészei közül legalább 40–50-en egyházi ornátusban, Luther-kabátban. A közönség felállt, az orgona egy hatalmas éneket intonált, amit az egész közönség harsogva, lelkesedéssel énekelt. Hogy mit énekelnek, nem tudtam, mert füleim nem fogták fel az ének dallamát. A szomszédomtól megkérdem, hányadik számú éneket énekelik? Csodálkozva rám néz: „Hát az Erős vár a mi Istenünket.” – Megdöbbsentem, semmit sem értettem a dallamból, az egész csak mint egy kaotikus zűrzavar zúgott a fülemben. Most már fel-eszméltem, itt mégis kell valamit tennem. Még aznap délután felkerestem dr. Götze Árpád egyetemi magántanárt, a kiváló orr-gége-fülorvost lakásán, rendelőjében. Ismertem őt már régebről, s így teljes bizalommal mondtam el neki panaszaimat. Hangvillákkal tett egy pár próbát, mind a két fülemlnél, azután különböző hangerőséggel beszélt hozzám közlelről, távolabból, s a végén kimondta az ítéletet. Az, hogy hallásom hanyatlott, s különösen a bal fülemlen egészen rossz, ne aggasszon, ez a korommal járó meszesedés következménye, reméljük, hogy nem fog rosszabbodni. A zenei hallásom elvesztése pedig egy ritkábban előforduló, de tipikusan ismert baj, amit így az elmondott tünetekből máris megállapíthat. Ezt kettős hallásnak hívják, orvosi nyelven, diplacusis disharmonica, azaz én ugyanazt a hangot az egyik fülemlen más rezgésszámmal hallom, mint a másikon, s ez okozza a zavart. De hogy ennek a bajnak mi az oka, azt csak klinikai kivizsgálás útján lehetne meghatározni. Felajánlotta, hogy egyheti kivizsgálásra a Semmelweis (azelőtt Rókus) kórház fülészeti osztályára, amely az ő vezetése alatt áll, felvesz, s ott mindent pontosan végigvizsgálják. Köszönettel elfogadtam, s februárban bementem a kórházba. Először átküldött a fülklinikára, ahol fia, ifj. Götze Árpád doktor tanársegéd kezelte a Dániában készült gépet, az elektroaudiograf gépet, amellyel, mint az elektrokardiográfal a szív, ezzel a fül rendellenességeit lehet pontosan megállapítani, s grafikonon szemléltetővé tenni. Valóban igaza volt. Én a két fül közt egy és ugyanazon hangnál egy terc vagy kvart különbséget éreztem, amit a gép grafikonja tisztán kiábrázolt. Azután még sok mindenféle vizsgálaton estem át, természetesen alapos belgyógyászati, szív-, tüdő- stb. vizsgálatokon, és készítettek füleimről több röntgenfelvételt is. Kiderült, hogy ennek a bajomnak oka sem lehet más, mint az agyérelmeszesedés. Götze egyheti vizsgálat után azzal bocsátott el, hogy ez a diplacusis, a kettőshallás, amit népiesen zenei kancsalságnak is szoktak nevezni, pár hónap múlva javulni fog, de teljesen már el nem múlik. Egy fél vagy egy egész hang

különbség a két fülem közt megmarad, de ez zenei tevékenységemet nem fogja gátolni. De az is természetes, hogy öregedéssel arányban ez az állapot is rosszabbodhatik. Más nem tehetünk, mint a meszesedést igyekezzünk lassítani, gátolni, amennyire az orvosságokkal, injekciókkal és ésszerű táplálkozással lehetséges. De viszont, mint az összes hozzá befutott belgyógyászati és egyéb leleteimből megállapította, megnyugtató, hogy minden egyéb szervem kifogástalan állapotban, rendben van, tehát ne búsuljak, reméljük a halláscsökkenés sem fog rohamosan fokozódni.

Gőtzenek igaza volt. Körülbelül egy fél év múlva kezdtem megfigyelni, hogy a zenei hallásom javul, már fel tudtam a hegedűt hangolni, amire azelőtt képtelen voltam, mert nem találtam el zongora vagy síp után a normál A-hangot, s nem tudtam a többi húrt ehhez mérten tiszta kvintekre hangolni. Nagyon éreztem zenei hallásom romlását más téren is. Az otthonban a minden reggeli félórás áhítatnál én ülök a harmonium mellett, s kísérem az énekeket. Ez is nagy örömet okozott nekem, de itt pl. nem hallottam tisztán sem amit én játszottam, sem amit énekeltek, illetve az volt az érzésem, hogy az ének valami egészen más térre tolodik át. Pedig én nem játszhatom hamisan, mert hiszen előttem a kottafüzet, a harmonium egy gép, tehát ha leütöm pl. a C-dúr akkordot, az mindenképpen helyesen hangzik, akár értem én, akár nem. Hát ezt a muzsikát tovább is folytattam, de nagyon kértem lelkészünket, s az áhítaton résztvevőket, hogy őszintén mondják meg, ha hamisan játszanék, mert én azt nem érzem.

1957 őszén ismét mertem Erzsike nagytiszteletű asszonyt kérni, hogy folytassuk a szonátázást. Ez jól is ment még egy évig, bár néha sok fáradtságomba került, amíg a hegedűt fel tudtam hangolni, s játék közben gyakran úgy hallottam, mintha a zongorakíséret 8–10 taktus tartamára eltávolodott volna tőlem, s valami egészen mást játszana, amíg ismét visszatért. Az 1958. év volt zenei életem befejező szakasza, fináléja. November elején mindnyájunk őszinte fájdalomra eltemettük Erzsike édesanyját, az egész otthon[ban] szeretett és tisztelt Etelka nénit. Erzsikének mély fájdalmában sokáig nem volt kedve a zongorához ülni. Amikor pedig már talán játszhattunk volna, az én kettőshallásom annyira romlott, illetve visszatért, hogy már láttam, vége a hegedülésnek egyszer, s mindenkorra. Az 1959. évben sem javult a helyzetem. A rádió muzsikáját néha elég tisztán hallom, de pl. sem a kardalokat, sem az orgonajátékot nem tudom élvezni. S az is megtörténik néha, hogy ha nem olvasnám a műsorban, hogy Wagner tűzvarázsát játsszák, nem ismerném fel. 1959 szilveszter estéjén még egy utolsó próbát tettem. Kivettem hegedűmet tokjából. A hosszú, használatlan időszakában húrjai természetesen megereszkedtek, tehát mind a négy húrt fel kellett hangolni. De erre teljesen képtelen voltam. Még az alapvető A-hangot sem tudtam eltalálni. Visszaraktam hegedűmet a tokjába, a vonót végleg letettem kezemből, s örökre búcsút mondtam eddigi, 65 éven át folytatott gyönyörű zenei életemnek.

Elmondhattam Schiller Wallensteinjével (Wallenstein halála, III. felvonás 13. jelenet): „da steh ich, ein entlaubter Stamm, doch innen, im Marke lebt die schaffende Gewalt.” – Itt állok mindenemből kifosztva, mint egy lombjait vesztett fa, de bensőmben él még az alkotásra kész erő. Az alkotó erő bennem két irányban tudott működni, zenei vonalon és a történettudományos kutatás és írás terén. Most a zene színteréről végleg leléptem. Tudományos téren, hála kifogástalan szellemi frissességemnek és emlékezőtehetségemnek, még tudok dolgozni. De hogy meddig? Annak eldöntése a Mindenható Isten hatalmában van.

Nem vagyok panaszkodó, kesergő természet. Ezt a nagy veszteséget is fegyelmezett szívvel elviseltem. A második világháború óta – amelyben és utána mindenemet elvesztettem, első sorban hűséges élettársamat, s teljes anyagi pusztulásunk nyomán itt állottam

egyedül, mindenemből kifosztva – valahogy feldolgoztam magamat egy olyan lelki egyensúly magaslátára, honnan, mint egy kedves, szellemes fiatalasszony barátnőnk mondta: „tudom intelligens közönnyel” nézni a világ folyását, s elértem lelkem nyugalmának azt a fokát, amelyen már nem bánkódom, s nem siránkozom semmi olyan rossz felett, amin már nem tudok segíteni.

Schubertnek van egy szép dala, amely így kezdődik: „Nicht klagen. – Nicht klagen! – Was Dir bestimmt, musst Du ertragen...”¹⁶⁰ – Nem panaszkodom, ami reám van kimerve, azt elhordozom zokszó nélkül. Evangélikus énekeskönyvünk 374. éneke ugyanezt a gondolatot fejezi ki szépen: „Valamíg itt a földön élünk, a baj nem kímél meg minket... Légy csendes szívvel, légy békével!”

Csendes szívvel, békével viselem el ezt a kimondhatatlan nagy veszteséget, hiszen, kedves olvasóim, meggyőződhetetek ebből a zenei életleírásomból, hogy mit jelentett nekem a zene. Az nem egyszerű szórakozás, mulatság, időtöltés volt számomra, hanem lelki életem részét betöltő értékes tartalom.

Nemrég olvastam és kijegyeztem magamnak egy kedves német versikét egy folyóiratból:

Musikalische Lebensregel

Sei ADAGIO in Genüssen,
Und ALLEGRO in Entschlüssen.
Wer PIANO das Vergnügen liebt,
Und FORTE seine Pflicht erfüllt,
Der spielt in reinster HARMONIE
Des Lebens schönste SYMPHONIE!

Szalay Marzsó Aladár fordításában:

Élvezz csak ADAGIO,
Döntésed legyen ALLEGRO!
A gyönyört, ha PIANO érzed,
A munkát pedig FORTE végzed:
Tiszta HARMONIA-ban éled át
A szép, nagy sors-SYMPHONIÁT.

Hogy e kedves vers első soraiban felállított feltételeknek én hosszú életem alatt mennyiben feleltem meg, azt nem vagyok hivatva megállapítani. Rokonaim, kedves barátaim, muzsikustársaim, s azok, akik jól ismertek, ítélik meg. De azt nyugodt lélekkel mondhatom, hogy a két világháború viharaitól eltekintve egész életem tiszta harmóniában folyt le, s életem valóban szép szimfóniához volt hasonló. Ennek zenei tartalmában a legnagyobb szerepet Georgina hegedűm játszotta, s ezt neki köszönhetem!

Többen kérdezték tőlem hosszú hegedűpályám alatt, hogy mikor és mivel arattam legnagyobb sikereimet. Erre könnyű volt felelnem. Nem voltam hegedűvirtuóz, hangversenydobogókon szereplő szólista. (Gimnazista koromban történt szerepléseimet figyel-

¹⁶⁰ Franz Schubert: Des Mädchens Klage c. dalának (D. 6.) sorai (szabad fordításban): „Ne sírj. – Ne sírj! – Ami néked rendeltetett, el kell viselned...” (ném.)

men kívül hagyom.) Tehát nem is lehetett alkalmam egyéni nagy sikerrel dicsekedni. Én muzsikus életemet a kamarazenének szenteltem. Ez a műfaj, mint már neve is mutatja, meghitt, zártkörű, bár magas színvonalú zeneműfaj. Németül Kammermusik, olaszul musica di camera, franciául musique de chambre, mind azt jelzik, hogy zártkörű társaságban, szobában folynak le ezek a zenei előadások, amelyek egy közösség, duo, trio, vonósnégyes, -ötös stb. társaság közös szereplése. Itt tehát nincs arról szó, hogy az együttes egyik tagja, nevezetesen a prímhegedűs különösen brillírozzon játékával, mert az együttes harmonikus összjátéka ennek a műfajnak a jellege. Tehát ha egy ilyen együttes valóban kimagasló teljesítményt bír felmutatni, az az összes tagok együttes sikere, dicsősége. Egyénilig a vezető szólómot játszó prímhegedűs legfeljebb akkor arathat közben-közben külön sikert, ha az illető zenedarab valamelyik tételében a komponista a prímhegedűnek valami hosszabb lélegzetű, szép szólórészt ad, mint pl. Csajkovszkij többször említett zongoratriójában, egy-egy Mendelssohn-, Dvořák-darabban, főleg, ha az illetőnek különösen kiváló mesterhegedű – mint az én Georginám – van a kezében. Azonban az is tagadhatatlan, hogy éppúgy, mint nagy zenekaroknál, igen sok függ attól, hogy a karmester miképpen tudja zenekarát inspirálni és vezetni, éppúgy a kamarazene daraboknál is sok függ a prímhegedűs vezetőkészségétől és játékától. A sikert azonban, hogy egy mai kifejezéssel éljek, kollektív sikernek, s nem az egyén dicsőségének kell elkönyvelni.

Nem panaszkodhatom, mindazok az együtteseim és zongorapartnereim, akikkel szerencsém volt játszani, úgy éreztem, szívesen muzsikáltak velem és hallgatóságunk is évtizedeken át hűségesen megjelent zenéléseinknél, ezt tehát sikernek mondhatom.

De mégis meg kell emlékezniem egy nagyon kedves, naiv jelenetről, amikor mint szólóhegedűs egy templomi koncerten játékkal igen nagy hatást értem el. De tulajdonképpen nem én, mert hiszen az előadott darabok egyszerű, minden zenei probléma nélküli darabok voltak, s remek Thir-hegedűm akkor már elveszett, tehát második, gyengébb hegedűn játszottam, hanem maga az abszolút zene élvezése volt az, ami egy kedves hallgatómat fellelkesítette és neki különös gyönyörűséget okozott.

Már a szeretetotthonban laktam, amikor – emlékszem, 1953-ban vagy 54-ben lehetett – megismerkedtem itt egy nagyon kedves lelkész családdal, akik – egy üres szoba lévén házunkban – egy nyári hónapot töltöttek körünkben. Dr. Molnár Rudolf monori evangélikus lelkész, kedves felesége és három gyönyörű gyermeke. Molnár mint teológus Finnországban tanult, s onnan hozta feleségét, Elmi Helkiőt, egy lelkész leányát, aki maga is végzett teológiát, s amellet remek hangú, képzett szopránénekesnő volt, rendkívül muzikális lélek, s a monori egyház orgonistája. Hibátlanul, szép kiejtéssel beszélt magyarul. Hamar összeemelegedtünk ezzel a kedves családdal. Többször meghallgatták szonátázásunkat Ruzicska Erzsike nagytiszteletű asszonnyal, mi pedig istentiszteletek alatt a hidegkúti templomunkban gyönyörködhettünk Elmi mélyen átértzett művészi énekében. Hogy szeretetintézményeink tudhassák áldásos munkájukat folytatni, szükséges volt az ország evangélikus gyülekezeteinek támogatását is megnyerni. E célból a diakoniai osztály ügyvezetője, Gábor nagytiszteletű uram-öcsém az ország minden gyülekezetében évenként ún. diakoniai vasárnapokat tartott, megmagyarázta a szeretetszolgálat lényegét, és kérte a gyülekezet támogatását. Az istentisztelet után rendszerint, ahol lehetett, templomi zeneestét is tartottak, az alkalomhoz illő előadásokkal. Nyár után, amikor Molnárék nálunk nyaraltak, sor került egy ilyen diakoniai ünnepségre Monoron. Molnár megkért, hogy egy előadással és két hegedűszámmal én is szerepeljek azon. Elmi fog orgonán kíséreni. Örömmel vállaltam, s Gáborral egy vasárnap reggel leutaztunk Monorra. A végtelenül kedves család körében eltöltött vasárnap estéjén volt a diakoniai estély a templomban. Előadásom

egy kiváló evangélikus nagyasszonyról szólt, Zrínyi Katáról, a szigetvári Zrínyi leányáról, aki a Felvidékre kerülve, áldásos működést fejtett ki, ispotályokat, öregotthonokat, gyógyfürdőket alapított birtokain. Első hegedűszámom Handel Largejtója volt, utána egy Haydn adagio tétel, második számom pedig egy kevésbé ismert francia zeneszerző, Fauré: Adagio religioso, hangulatos, szép darabja.¹⁶¹ Azután Elmi gyönyörű énekében gyönyörködtünk, s egy ugyancsak tőle betanított remek női énekkar énekében. Régi preklasszikus és klasszikus, templomi hangulatú dalokat adtak elő, olyan precíz, fegyelmezett és mélyen átértett előadásban, amiket Elmi tanított be és vezetett, hogy bátran kiállhattak volna Budapesten a Zeneakadémia pódiumára.

Amikor a szép estélynek vége volt, besötétedett, s Molnárékkal lejttem a karzatról, a közönség már jórészt eloszlott. Kilépvén a templom kapuján – még páran álltak ott – hozzám lép egy kedves öreg falusi néni, fekete kendővel fején. Kezét felém nyújtva mondja: „Jaj, ne vegye tolakodásnak kedves Uram, hogy feltartóztatom, de meg kell mondanom, hogy a hegedűjével milyen nagyon nagy örömet okozott nekem. Úgy éreztem, mintha valahonnan az egekből jött volna ez a szép hang, felülről, s olyan szép volt, hogy bizony sírva fakadtam gyönyörűségemben!” – Meghatva szorongattam kezét és köszöntem ezt a spontán elismerést. De hát ezt sem tulajdonítom művészi sikeremnek. Ezt az érzékeny lelkű falusi nénikét nem az én művészetem ringatta ilyen élményszerű elragadtatásba, hanem az abszolút zene csodálatos hatalma, amely a zenei műveltségtől teljesen távol álló egyéneket is képes fellelkesíteni. Örültem e kedves nénike kinyilatkozásának, mert beigazolta Luthernak már említett megállapítását: „Musica ist eine herrliche Gabe Gottes und nahe der Theologie!”¹⁶² És nagyon kért a nénike és a többi körülöttem álló falusi, hogy jöjjenek le minél előbb ismét közéjük hegedűmmel.

A következő évben Molnárék ismét felkértek egyházi hangversenyre. Szívesen mondtam igent, s egy kellemes hétvégét töltöttem vendégszerető házukban. Előzőleg azt is megüzenték, hogy kéri, játsszam el ismét a múlt évben előadott Adagio religiosót, ez mindenkinek nagyon tetszett, s szeretnék újból hallani. Előadásként ismertettem Szenczi Molnár Albert zsoltároskönyvének és hányatott életének történetét. Az egyik hegedűszámomat, Bach ismert Air-jét¹⁶³ Kuthy Dezső nyugalmazott püspökünk Monoron lakó kedves leánya, Erzsike kísérté, a francia dalt pedig ismét Elmike.

Nagyon kedvesen emlékezem vissza ezekre a monori zenei kirándulásaimra. Sajnos folytatásuk nem lett, Molnárék kivándoroltak Finnországba, ahol Molnár Rudi, a turkui egyetem magyar lektora és felesége egyházi szolgálatot végez, énekkarokat szervez, tanít be, s énekel. Sokat vesztettem e kedves család távozásával.

¹⁶¹ Gabriel Fauré: Elegie-Molto adagio, op. 24. (1880).

¹⁶² A muzsika az Isten egyik pompás adománya és a teológiához közel van.(ném.)

¹⁶³ Johann Sebastian Bach: D-dúr zenekari szvit, BWV 1068. (Az Air a mű második tétele.)

VÉGSZÓ

Minden szimfónia, szonáta több tételből áll. A lassú tétel rendszeren a második vagy harmadik szokott lenni, szóval a darab közepén, s az egész lendületes, gyors allegro tétellel végződik. Az egyetlen szimfónia, amelyik nem tartja be ezt az évszázados formát, Csajkovszkij leghatalmasabb szimfóniája, a VI., amit Pathetiknak is szoktak nevezni, és az orosz Sors-szimfóniának. A három hatalmas, lendületes, dallamokban és harmonizálásban rendkívül gazdag tétel után az utolsó egy elégikus hangú tétel. Mély érzésű, lassú témával kezdődik, közben kromatikus skálafutamokkal¹⁶⁴ felfelé, mintha a szerző ki akarna szabadulni a gyászos hangulatból, de mindig visszaesik, s végül egy meghatóan szép, egyszerű, mélyérzésű melódiával fejezi be a tételt úgy, hogy sorban a többi hangszerek elhallgatnak, s az utolsó taktusokban már csak a legmélyebb hangszerek, nagybőgő, cselló, fagott fejezik be a dallamot, mindig mélyebbre és mélyebbre szállva, s elhalkulva úgy, hogy a figyelmes hallgató is csak akkor veszi észre, hogy a darabnak vége van, amikor a dirigens leereszti karjait.

Az én zenei életem ehhez a szimfóniához hasonlít. Mozgalmas, szép évtizedek után bekövetkezett az utolsó tétel. A nagy, kamarazenei együttesekben folytatott muzsikám a második világháború után megszűnt. Mégis nekibuzdulva próbáltam annak szerényebb fajtáját, a szonátázást felkarolni, ami hála Erzsike nagytiszteletű asszony művészi segítségének, rövid ideig sikerült is. De azután bekövetkezett hallásom, közelebről zenei hallásom végzetes romlása, s zenei életem az elmúlt évben már alig pislákolva, szomorúan kezdett eltűnni életemből, amíg végül teljesen semmivé lett, mint e szimfónia utolsó tételének elhaló befejezése. Volt. – Nincs!

Deo Gratias!¹⁶⁵

Budapest, 1960. március 19.

¹⁶⁴ A kromatikus hangsor olyan zenei hangsor, amelyben a diatonikus hangsor (egymás mellett álló hangokból álló hangsor) hét foka kiegészül öt olyan közbenső fokkal, amely annak egész hangközeit két-két fél hangközre osztja.

¹⁶⁵ Istennek legyen hála! (lat.)

ÉLETEM
A TÖRTÉNETTUDOMÁNY
SZOLGÁLATÁBAN

DIÁKÉVEIM

Többen kérdezték tőlem, mikor már akadémiai tag voltam és könyveim, értekezéseim a szaklapokban sűrűn megjelentek, vajon vissza tudok-e emlékezni arra, hogy mikor kezdtem írással foglalkozni, s mi volt az első, nyilvánosságra került munkám? Hát erre egész pontosan tudtam felelni, s mosolyogva mondtam, 1895-ben, amikor tíz éves koromban megnyertem a Kis Lap című ifjúsági hetilap egyik irodalmi pályázatának második díját. A Kis Lapot, e képes újságot Forgó Bácsi néven Ágai Adolf, akkor ismert újságíró és lapszerkesztő szerkesztette kitűnő munkatársak segítségével.¹ Ismert írók, költők, mint Gaál Mózes, Bársony István s mások írtak érdekes ismeretterjesztő vagy regényes dolgokat. s Pósa Lajos, ismert költő gyermekversikéi is itt jelentek meg leggyakrabban. Minden évben nyáron pályázattételt tűzött ki a szerkesztőség.

Édesatyám 1894-ben a dobsinai jégbarlang nyaralótelepén egy akkor épült villát vett meg, s 1895 nyarát már ott, Észak-Gömör megyének ezen a csodaszép hegyvidékén töltöttük. Nyár végén olvasom az az évi pályázati tétel címét: „Hogy töltöttem a vakációt?” – A nyaralás sok szép kirándulással, s minden egyéb, a jégbarlang körüli élet mozgalmaságával annyi érdekes elbeszélni valót nyújtott, hogy kedvet kaptam megfigyeléseimet, élményeimet leírni, s nagy merészen beküldtem pályázatomat.

Igen nagy volt örömem, de szüleim öröme is, amikor a Kis Lap október 6-i számában közölte Forgó Bácsi a pályázat eredményét. Összesen 127 pályamű érkezett be. A bíráló bizottság az ő elnöklete alatt: Vadnay Károly, Berczik Árpád és Kozma Andor – mindhárom neves írók –, mint a beszámoló írja, a sok kéziratot áttanulmányozva „lelkiismeretes bírálat” után úgy döntött, hogy a második díjat egyhangúlag Markó Árpádnak ítélték oda. A bírálat – mint a lap közli – így hangzott: „Művében élénk rajzot nyújt nyári időzéséről, vonzó ismertetését nyújtva a szép vidéknek is, melyen elidőzött. Helyes érzéssel választja ki a megemlítésre méltó részleteket, pontosan feljegyezve a figyelemre méltóbb helyrajzi, történelmi, természettudományi adatokat, ekképp változatos képet adva mások számára is mindarról, amit maga élvezett. A második jutalom: tíz kötet a Forgó bácsi könyvtára című gyűjteményből² egyhangú ítélet alapján jut neki.”

Pár nap múlva megérkezett a tíz könyv, ifjúsági regények, költői munkák. Kimondhatatlan örömmel bontottam fel a csomagot, hogy én, egy vidéki elemista gyerek – akkor

¹ A Kis Lap egy képes gyermekújság volt a XIX. század utolsó harmadában. Forgó bácsi (Ágai Adolf) 1871. április 1-jétől szerkesztette. Előbb a Deutsch-féle könyvmda, majd az Athenaeum adta ki Budapesten. Hetenként jelent meg nyolcadrés alakban, képekkel.

² A sorozat kötetei az interneten is elérhetők: <http://mek.oszk.hu/12100/12190/pdf/12190ocr.pdf> (A letöltés időpontja: 2014. április 2.)

kerültem fel az I. gimnáziumi osztályba³ – egy fővárosi laptól ilyen nagy megtiszteltetésben részesültem. A Kis Lap [egyik] száma leközlte dolgozatom teljes szövegét. Ez a példányom többi irataimmal együtt a második világháború alatt elpusztult, de az Országos Széchényi könyvtár hírlaposztályán megtaláltam a Kis Lap e kötetét, onnan kimásoltattam a bírálatot és a munkát, így tehát az most birtokomban van. Ez volt az én írói életem elindulása. Most, sok évtized után elolvasva gyerekkori munkámat látom, hogy elég érdekesen írtam le nyaralási élményeimet. És irályom is elég gördülékeny, folyamatos volt. De a fent közölt bírálatnak különösen egy mondata előtt kell megállnom, s pár szót erről elmélkednem. Ezt írják ezek a neves író-bírálóim: „Helyes érzéssel választja ki a megemlítésre méltó részleteket, pontosan feljegyezve a figyelemreméltóbb helyrajzi, történelmi, természettudományi adatokat, ekképp változatos képet ad mások számára is.” – Majdnem ugyanezt a kritikát hallottam 1903-ban, amikor a Wiener Neustadt-i katonai akadémián tettem felvételi vizsgát. A szóbeli vizsga úgy emlékszem, négy tárgyból állott és egy írásbeli dolgozatról. Ennek témája olyan volt, hogy abból a tanári kar képet kapjon a pályázó jelölt általános műveltségéről. Persze minden – közös hadseregbeli intézet lévén – német nyelven folyt. Az írásbeli tétel kidolgozására egy óra időt adtak, s mondták, hogy nem kell sokat írni, két-három oldalnyi terjedelem elég. Feszült figyelemmel vártam, mi lesz ez a tétel. Egy Császárváros ezredbeli kapitány lépett a katedra mögött lévő nagy falitábla elé, s felírta a dolgozat címét: „Warum wird Rom die ewige Stadt genannt?”⁴ – Mindenesetre jól kiválasztott téma, amiről egy 18 éves fiatalember – ha megvan hozzá a kellő műveltsége – tud valamit írni. Leadtam kb. három és fél oldal terjedelmű dolgozatomat, azután közölték, hogy egy óra múlva legyünk ismét itt a tanteremben a felvételi eredmény döntésének kihirdetésére.

Édesatyámmal lementünk az akadémia gyönyörű parkjába, sétáltunk egyet a még Mária Terézia korában telepített hatalmas vadgesztenyék sétányain, de siettünk vissza a terembe, hogy pontosan ott lehessünk. Amikor már ott ültünk – tisztak, jelöltek, szüleik jöttek-mentek –, hozzánk lép az a kapitány, aki a dolgozat témáját feladta. Megszólít: „Sie sind der Aspirant Markó?”⁵ – Azután odafordul édesatyámhoz, s azt mondja, hogy az aznapra berendelt hét pályázó közül (hármán voltunk magyarok és négy osztrák fiú) az én dolgozatom volt a legjobb. Persze eltekintve a német nyelv okozta nehézségektől, meglátszik, hogy nem anyanyelvem, ez nem baj, hamar beletanulok. Dolgozatom értéke az, hogy amit Rómáról történeti, művészeti, vallástörténeti szempontból leírtam, az anyagot ügyesen választottam ki, kiemelve a valóban érdekes részleteket, s logikusan csoportosítva adtam elő.⁶

De ennél a dicséretnél még érdekesebb, fontosabb, hogy – sok évtizeddel ez után, amikor már, hogy így fejezzem ki magamat „beérkezett” hadtörténetíró voltam, már sok értekezésem és könyvem jelent meg Rákócziról, Zrínyiről, Hadikról, s egyéb összefoglaló munkám is, a műveimet bíráló és folyóiratokban ismertető szakemberek majdnem mindig felemlítik – a feldolgozandó anyagból mindig ki tudom választani az érdekesebb részleteket, s azokat jól csoportosítva adom elő. Különös és érdekes dolog ez, mert ebből csak azt

³ Az evangélikus Markó Árpádot szülei Rozsnyó (ágostai hitvallású) evangélikus gimnáziumába írták be, hivatalosan az intézményt Államilag segélyezett ágostai hitvallású evangélikus kerületi főgimnáziumnak nevezték.

⁴ Miért nevezik Rómát az Örök városnak? (német.)

⁵ Ön Markó aspiráns? (német.)

⁶ A bécsújhelyi felvételi vizsgáról részletesen lásd a „Katonaeletem története 1905–1921” című rész Bevezetését, 238–240.

állapíthatjuk meg, hogy egy bizonyos adottság az emberrel születik, erről nem tehet. És én – ezt őszintén mondom – már e kritikák ismerete után sem gondoltam későbbi munkáim szerkesztésénél arra, hogy most erre különös figyelemmel leszek. Én azután is megszokott módszeremet követve kutattam és írtam, úgy, ahogy az adathalmazból bennem kialakult kép előttem állott. Ha református ember lennék,⁷ valóban mondhatnám, hogy ebben az eleve elrendeltetés, a predestináció lényegét látom megjelenni. Ez az adottság velem született, s nekem nem volt más kötelességem, minthogy ezzel az értékkel híven sáfárkodjam, azt tanulás, gyakorlat által fejlesszem.

Ismerjük ezt a latin közmondást: „poeta non fit, sed nascitur – a költő nem lesz, hanem születik”. Ugyanezt mondhatjuk minden más tudományos működőre is, legyen az illető akár történész, vegyész, orvos, technikus stb. Az adottság, a hajlam az emberrel születik, s a többi: a siker és eredmény a becsületes igyekezet dolga.

De visszatérek rozsnói gimnáziumi életemhez, s abban irodalmi fejlődésem egyes jeleneihez. Amikor 1895-ben az első osztályba léptem, még volt három-négy olyan öreg tanárunk, akik felszentelt lelkészek voltak. Ezek tanították a görögöt, történelmet stb. Pár év múlva azonban helyüket már fiatal, képzett szaktanárok váltották fel. Osztályfőnököm az I–VIII. osztályig s egyben latin és magyar tanárom Szántó József volt. Fiatal korában a Csorna-premontrei Rend tagja, szerzetes tanár volt, de kilépett a rendből, evangélikus hitre tért át, megnősült, s így került hozzánk. Nagyon kedves, akkor már idősebb bácsi, zamatatos dunántúli magyarsággal beszélt, s a klasszikus latinság és a magyar irodalom kiváló képviselője volt gimnáziumunkban. Az elsőtől az utolsó évig naponta volt latin óránk. Igen élvezetesen és érdekesen tudta velünk megkedveltetni tantárgyait. Neki köszönhetem, hogy történetkutató pályámon az ő keze alatt szerzett alapos latin műveltségem megkönnyítette és lehetővé tette előrejutásomat. A második osztályban Liviuson kezdtük,⁸ azután jött Sallustius és a többi rómaiak. Ötödikben már Caesar *De bello Gallicó-ját*⁹ fordítottuk, majd sorra következtek részletek Plautus vígjátékaiból.¹⁰ Egy egész éven át Vergiliusszal foglalkoztunk,¹¹ végül Cato, Cicero beszédeinek részleteit és Horatius ódáit ismertük meg. S mondhatom, hogy annyira megtanultunk Szántó bácsi alatt latinul, hogy pl. amikor az érettségi szóbeli vizsgámon egy eddig nem tárgyalt horatiusi ódát kellett kapásból, szótár nélkül lefordítanom, egészen jól ment. Mihelyt a görögöt annyira elsajátítottuk, hogy már fordításokhoz láthattunk, jöttek Homérosz eposzai, Hérodotosz történeti írásai. Felekezeti intézet lévén, minden reggel az első órát imával kezdtük. Ötödik gimnazista korom óta engem mint osztályelsőt illetett meg a tisztesség, hogy az imát elmondjam, mégpedig mindig azon a nyelven, amilyen óra éppen az első volt, tehát magyar, német, latin vagy görög nyelven. A többiről nem is beszélve, a görög Miatyánkot még most is tudom, magyar betűkkel: „Pater hémón, ho en tois Uranois, hagiasté tete onoma dzou...”

Hogy bennem a történettudomány iránti érdeklődés már korán megnyilvánult, mutatja főgimnáziumunk 1896/1897. tanévről készült Értesítőjében ez az év végi ösztöndíjak odaítéléséről szóló mondat: „...egy darab aranyat kap, a magyar történetben való szép jár-

⁷ Markó Árpád evangélikus volt.

⁸ Az ókori római szerző, Titus Livius *Ab Urbe condita* (A város alapításától) c., Róma történetéről szóló művéről van szó.

⁹ Caius Julius Caesar: *Commentarii de bello Gallico* (Feljegyzések a gall háborúról, magyarul A gall háború néven vált ismertté) c. műve, amit egyes szám harmadik személyben írt galliai tevékenységéről, illetve annak összefüggéseiről.

¹⁰ Plautusnak 21 darabja maradt fenn, nem állapítható meg, melyikről van szó.

¹¹ Vergilius *Aeneis* című eposzával.

tasságot tanúsító Markó Árpád III. osztályos tanuló.” – Bár általában jeles tanuló voltam, s az érettségi vizsgát is ilyen eredménnyel tettem le, a történelem, latin nyelv, magyar irodalom és még a természettudományok dolgok érdekelték a leginkább. A fizika, matematika távolabb állt érdeklődési körömtől. És talán különös véletlennek mondhatom, hogy pl. a szóbeli érettségi vizsgámon magyar irodalomból Zrínyi Miklós, a költő, hadvezér életéről és működéséről kellett beszélnem, s a történeti kérdésem ez volt: a XVIII. század világtörténelmi eseményei és azok összefüggése a magyar nemzet történetével. Szinte úgy érzem ma, hogy ez a két kérdés is már előremutató jel volt, hogy egykor legbehatóbban Zrínyivel fogok foglalkozni, és II. Rákóczi Ferenc háborújának leszek az első, alapos hadtörténeti felkészültséggel dolgozó történetírója. De Mária Terézia háborúival is foglalkoztam Hadik tábornagy életrajzána megírásánál, és a francia forradalom hatásáról az egykori magyar katonaságra szólt az a német nyelvű előadásom, amit 1938-ban a VIII. nemzetközi tudományos kongresszuson Zürichben német nyelven tartottam.

Szinte megdöbbentő, hogy ma, amikor ezeket a sorokat írtam, ismertem meg Széchenyi Istvánnak egy érdekes kijelentését. Ezt írja: „Mindig hittem egy magasabb Erőben, amely minden halandó számára kirajzolja hivatása körét. Ami bennünk van, az ott lapangott öröktől fogva, a nélkül, hogy tudtunk volna róla. De ami felszínre dobja: az a Sors. Nem a vak véletlenről van szó, a Sors jelenti a Gondviselést és a Mindenható irányító kezét is annak, a ki abban hinni tud.”¹²

A görög nyelvet az ötödik osztálytól kezdve heti három órában tanultuk. Tanárunk, Hallay Zoltán jól értette a dolgát, különösen Homéroszért lelkesedett. Nekem is nagy örömet okozott, hogy latinban Vergilius és görögben Homérosz eposzait eredeti nyelvükön megismerhettem, mert zenei fülemnek¹³ igen tetszett a hexameteres verselés ritmusa. Hallay tanár úr titokban Homérosz egyes jeleneteinek magyarra fordításával is foglalkozott, szintén hexameterekben, s amikor egy-egy részletnél a fordítás közben megakadtunk. pl. ennél a sornál: „...hon pot aristeuonta katektane faidimos Hector...”, szerényen megjegyezte: „...igénytelen fordításomban ez így hangzik: ... kit hajdan harcban leterítette a deli Hector...”

Hasonló, jövőre gondosan kiható körülmény volt az is, hogy a hetedik és nyolcadik osztályban a történetet, világtörténetet és magyar történetet egy nagyon képzett történész-tanár, dr. Hazslinszky Rezső adta elő. Nagyvonalú történész volt, nem kívánta, mint az öreg pap-történészek az évszámok bemagolását és az események száraz krónikájának eldarálását, hanem gondolkodásra serkentő módon tanított. amikor már nagyobb értekezéseim, könyveim adatait gyűjtöttem könyvtári, levéltári kutatásaim során, mindig örültem, ha a Századokban és más szaklapokban találok Hazslinszkynek egy-egy cikkével.¹⁴

Így tehát a rosznyói evangélikus gimnáziumnak köszönhetem, hogy erre a humanista műveltségre támaszkodva dolgozhattam a hadtörténetírás mezején. És az is örömömre szolgált, hogy ha pl. az Akadémiában, vagy a Történeti Társulatban idős tudósokkal beszélgettem, nem kellett szégyenkezni, hogy csak száraz katonai, hadtörténeti kérdésekkel lehet velem beszélgetni, hanem más dolgokról is. Gimnáziumi éveim íráskészségem fejlesztésére is jó hatással voltak. Magyar dolgozataimat Szántó tanár úr sokszor megdicsérte, s édesatyámnak többször mondta, hogy határozott írói tehetséget lát bennem.

¹² Az idézet forrását nem sikerült megtalálnunk.

¹³ Értsd: zenei fülemnek.

¹⁴ Hazslinszky Rezső magyar történelemből és diplomatikából szerzett doktori fokozatot, történészként is működött tanári hivatása mellett.

Édesatyám ezt örömmel vette tudomásul, maga is rendkívül művelt, sokat olvasó, kitűnő stilisztá, a külföldi irodalom után is érdeklődő ember volt. Nagyon sok magyar újság, hetilapra, de osztrák, német, francia és angol hírlapokra is előfizetett. Mint az 1875. évben felállított királyi közjegyzői intézmények Felső-Gömör megyében Rozsnyó székhellyel létesített első királyi közjegyzője, élénken részt vett a belpolitikában, társadalmi, tudományos életben, a kaszinó elnöke volt. Különös érdeklődéssel olvasta a lapok politikai vezércikkeit, s dicsérte az akkori publicisták, Falk Miksa, Kass Ivor, s mások írásait. Belőlem is közíró szerettet volna nevelni, de hát sorsom másfelé fordult. Végül azonban ha nem is közíró, de mégis csak író ember lett belőlem, s az akadémiai székfoglaló ülésöm örömét 1935-ben¹⁵ csak az csökkentette, hogy szüleim akkor már nem éltek, s nem láthatták belém vetett reményük beteljesedését. Nagy súlyt vetettek a nyelvek tanulására is. Ez, főleg a francia nyelvben való alapos jártasságom, óriási könnyebbséget okozott tudományos pályán.

Mint a legtöbb gimnáziumban, nálunk is volt egy ifjúsági önképzőkör, a Petőfi-kör.¹⁶ Tanár-elnöke egy tanár, ifjúsági elnöke pedig egy nyolcadik osztályos volt, akit az ötödik–nyolcadik osztályos tanulók választottak erre a tisztségre. Minden héten egy esti órában volt az egyórás önképzőköri ülés, ahol bárki előadhatta írásait, költeményeit, vagy jelentkezett szavalatok elmondására. A tanár-elnök oldalt ült, a katedrából pedig az ifjúsági elnök vezette az ülést a szokott szabályok szerint. Párszor én is jelentkeztem kisebb alkalmi dolgozatokkal, s nyolcadik osztályos koromban engem választottak meg elnökké. Minden előadás, szavalat után bárki hozzászólhatott, bírálhatta azokat, s én kellő komolysággal igyekeztem az ülést vezetni.

Március 15-én a nagy tornateremben tartott hazafias ünnepen, amelyen a város nagyközönségéből is sokan részt vettek, mindig volt egy alkalmi előadás. Ennek megtartása annak a diáknak a dicsősége volt, aki a jeligés levéllel, idegen kézírással, az igazgatósághoz postán beküldött dolgozatával a tanári kar bírálata szerint a legjobban megfelelt. Nyolcadikos koromban én is pályáztam, édesatyám irodájában az egyik szép kézírással bíró alkalmazottja tisztázta le munkámat. A tanári kar egyhangú véleménye nekem ítélte oda a jutalmat, egy darab tíz koronás aranyat, és én olvastam fel a dolgozatot az ünnepélyen.

Sikerült megtalálnom az Országos Széchényi Könyvtárban a Rozsnyói Evangélikus Főgimnázium évenként kiadott Értesítőjét.¹⁷ Újból átlapozva az engemet érintő leírásokat írhatom, hogy a gimnázium alapjait az 1626 körül felállított evangélikus iskolában találjuk meg. Persze akkor a tanítás latin nyelven folyt, de párhuzamosan magyar és német nyelven is. 1711-ben a szabad vallásgyakorlás betiltásakor az iskola bezárta kapuit, s csak II. József türelmi rendelete után, 1876-ban¹⁸ ébredt új életre. 1814-ig még latinul tanítottak, de azután már fokozatosan kezd a magyar nyelv előtérbe kerülni. Az iskola 1852-ben nyolc osztályú főgimnáziummá fejlődött, még magyar–német tanítási nyelvel, de az 1867-i kiegyezés után már kizárólag magyar nyelven tanítottak.

Petőfi önképzőköri működésem idején négy pályadíjat tűztünk ki a következő tételre: 1. A magyar szabadságharcok és azok eredményei. 2. A régi vármegye bajai. 3. Történelmi tárgyú elbeszélés. 4. Tetszés szerinti tárgyú és alakú költemény. Összesen 35 pályá-

¹⁵ Ebben az évben választották levelező taggá Markó Árpádot. Részletesen lásd A Tekintetes Akadémiában c. fejezetet!

¹⁶ Hivatalos neve: Petőfi ifjúsági önképzőkör. A rozsnyói gimnáziumi önképzőkör évente kb. 25 ülést tartott, megünnepelte március tizenötödikét, s a tanév végén díszülést tartott.

¹⁷ Az értesítő neve: „Értesítő a rozsnyói ágost. hitv. ev. kerületi nemzeti főgimnáziumról az ... tanévben” volt. 1868 és 1918 között jelent meg évente.

¹⁸ Számelírás, 1786-ban.

zat érkezett be. Érettségi írásbeli dolgozatunk [ez] tárgya volt: „Történeti párhuzam Kossuth s Széchenyi közt.”

E pár rövid adatból is megállapíthatjuk, hogy a tiszteletre méltó múlttal bíró Rozsnyói Evangélikus Főgimnáziumban komoly érdeklődésű tudományos munka folyt.

Hát ezeket írhatom az én tanuló éveimről, a régi hagyományokkal bíró kitűnő rozsnyói evangélikus gimnáziumban töltött évekről. Itt rakták le bennem derék tanáraink azt a humanista alapot, amire azután később felépíthettem tudományos életem további folytatását.

KATONAÉLETEM

Romantikus hajlamom szerint mégsem indultam tudós-, tanár-, vagy íróembernek, hanem a katonai életpályát választottam. Szüleim ugyan nem örültek ennek, de ha már erre volt kedvem, csak azt kívánták, hogy a volt Monarchia legmagasabb színvonalú főiskolájába kérjem felvételemet.¹⁹ Így jutottam a Wiener Neustadt-i katonai akadémiába, s annak hároméves tanfolyamát jeles eredménnyel elvégeztem. Történetírói pályám szempontjából ezek az évek is igen hasznosak voltak. A hadtörténelmet két éven át, a második és harmadik évfolyamban adta elő egy igen tudós, a bécsi egyetem történeti fakultását végzett vadászfőhadnagya, Felix zur Helle. Előadásmódja igen érdekes és nekem nagyon tetsző volt. Nem volt bőbeszédű, romantikus vagy elfogult hazafias szövegeket kedvelő ember. Higgadtan, rövid mondatokban magyarázott meg mindent, nagyon szigorúan szemé előtt tartva az *audiatur et altera pars*²⁰ elvét, sohase becsmérelte vagy ítélte el a Monarchia ellen küzdő haderőket, hanem a hadtörténetírást úgy tekintette, mintha egy léghajóból, magasan a küzdő felek felé repülve, egyformán belát[na] mindkettőjük táborába. S ami különösen érdekes volt, hogy állandóan krétával a kezében, a katedra mögötti fal nagy táblájára rajzolta fel a hadműveletek, csaták egyszerűen áttekinthető, lineáris képét. A térszín topográfiai jelzéseit, vizeket, hegyeket, városokat fehér krétával, a küzdő haderőket különböző színes krétával, s előadását mindig követhető vázlattal élénkítette. Ebből én sokat tanultam. És nagy hasznát vettem nemcsak a világháborúban, ahol mint ezredsegédtiszt hosszú, bőbeszédű harcjelentések helyett, Helle módszere szerint helyzetvázlatokat küldtem felettes parancsnokságainknak, s tudom, hogy ezeket igen szívesen fogadták. És végül, amikor Rákóczi háborújának részletesen rekonstruált képét igyekeztem nyújtani, kellő helyen mindenütt beiktattam értekezéseim s könyveim közé ilyen egyszerű vázlatokat.

Az akadémia második évfolyamában hadtörténelemből az ókori és középkori nevezetesebb hadjáratokat ismertette Helle főhadnagya az első félévben. A második félévben a XVI. és XVII. század nevezetesebb hadműveleteit Közép-Európában. A harmadik évfolyamban azután igen részletesen foglalkoztunk Napóleon háborúival, de különösen az 1870–71. évi német–francia háborúval, az orosz–török háborúval, a boszniai okkupációval, a Monarchia háborúival az olaszok ellen 1848–49-ben és '66-ban és a königgrätzi vereséggel végződő rövid német háborúkkal. A pár év előtt (1899–1901-ig) lezajlott angol–búr háborút a tankönyvek még nem dolgozták fel, ennek nevezetesebb hadműveleteit litografált kiadványokból tudtuk meg. Akadémiai éveim alatt folyt 1904–5-ben a nagy orosz–japán háború. Feszült figyelemmel olvastuk az újságokban a harctéri események

¹⁹ Markó Árpád pályaválasztásáról lásd a „Katonaeletem története 1905–1921” c. rész Bevezetését is, 235–237.

²⁰ Halljuk a másik oldalt is, vagy közkeletű fordításban: hallgattassék meg a másik fél is. (lat.)

A bécsiújhelyi katonai akadémia, a Babenbergi uralkodó-hercegek középkori várkastélya.

A torony egyike szobájában volt II. Rákóczi Ferenc börtöne.

A tornyot Rákóczi Turm-nak nevezik ma is.

Az én ottlétem alatt az Akadémia fegyvermúzeuma volt a szobában elhelyezve

ismertetését. Lelkesedéssel és szakmabeli érdeklődéssel vitattuk meg egymás között a Yalu folyó melletti harcokat, Mukden, Porth Artur ostromát, s a japán tengerészet fölényes győzelmét a Csuszima-szorosban. A hadtörténet óránk véletlenül egy utolsó délutáni órára esett, megkértük zur Helle főhadnagyot, hogy beszéljen erről. Szívesen tette, sőt, azért sem neheztelt, ha a parkban sétálva láttuk, hogy egy padon ül, köréje sereglettünk, s kértük magyarázatait a távol-keleti harctér újabb eseményeiről.

Az akadémiának igen gazdag szakkönyvtára is volt. Így jutottam hozzá a Monarchia hadseregének legelső szolgálati nyomtatott szabályzatához, amelyet Khevenhüller marsall állított össze Mária Terézia idejében.²¹ S emlékszem, hogy nagyon lekötötték figyelmemet az akkori hadsereg szokásai, harcászati eljárásai. És igen sok érdekes könyvet volt alkalmam olvasni a francia–német háborúról, s a Monarchia 1866. évi háborúiról északon és délen.

A második évfolyamban még csak „jó” osztályzatom volt ebből az engem érdeklő tárgyból, de már a harmadik évfolyam első félévében megkaptam a „jeles” osztályzatot, s így is végeztem. Az agyamban elraktározott rozsnyói humanista műveltségem alapján most a katonai akadémiában elsajátított hadtörténelmi tanulság rétege rakódott rá. S habár az ez utáni években a gyalogsági csapatszolgálatom, s az első világháború mozgalmas évei,

²¹ Instructionen für Kavallerie und Infanterie. Magyarul: Hadi exercitium, vagyis gyalog remenetnek gyakorlási, mely Kevenhiller fő generalis alkotmányából magyar tiszt uraimék kedvéért nyelvünkre fordítottott, úgy némely mathematicai observatiókkal megvilágosítottott nemes hazájának javát kívánó Kovács János által. Pozsony, 1746.

amelyben harminc hónapot töltöttem a gyalogság első tűzvonalaiban mindezt a tudásomat háttérbe szoritották, amit egyszer megtanultam, az megmaradt rejtett kincsemnek. Hála Istennek, emlékezőtehetségem mindig jó volt. Ma is még, 75 éves koromban tisztán vissza tudok emlékezni gyermekkoromig visszamenve egészen kis jelentéktelen dolgokra. Így hát a jól beraktározott történelmi anyag és adathalmaz pihent tovább, amíg a háború után eljött az alkalom, hogy előtérbe kerülve, további életem vezérfonalává váljék.

1906. augusztus 18-án avattak hadnagygyá a híres kassai szép, közös hadseregbeli 34. gya logezredbe. Itt megint érdekes véletlen, hogy ezt az ezredet báró Kökényesdi László császári tábornok, Szabolcs megyei nagybirtokos állította fel 1734-ben mint magyar huszárezredet.²² Ugyanez a Kökényesdi, akinek szereplésével sokat foglalkoztam a Rákóczi szabadságharcáról írt értekezéseimben, könyveimben, hiszen ő volt a fejedelem diplomataja XIV. Lajos udvarában.²³ Teljesen belemerülve a csapatszolgálat mindennapi életébe, az első világháborút megelőző években bizony nem volt alkalmam, sem kedvem tudományos dolgokkal foglalkozni. De sokat olvastam. A kassai tiszti kaszinónak szép könyvtára volt. Persze inkább a modern harcászat körébe vágó és egyéb hadtudományi kérdésekkel foglalkozó könyveket olvastam, de közben igen szívesen vettem kezembe a régebbi háborúk történetével foglalkozó könyveket is. Olvasni szerető ember voltam mindig, s vagyok ma is. Igen sok német könyv forgott kezemben, a klasszikusok írásai is. S mivel szolgálati nyelvünk a német volt, amit az akadémiai éveim alatt tökéletesen elsajátítottam (magyar fiú létemre német nyelvből már a második év végétől kezdve mindig jeles osztályzatot kaptam), így sajátítottam el annak gyakorlatát annyira, hogy később semmi nehézséget nem okozott nekem az, ha németül kellett valamit megfogalmaznom. S nagy örömmre szolgált, hogy amikor értekezéseim már német nyelvű osztrák, birodalmi német és svájci lapokban is helyet kaptak, a beküldött kéziratomon alig változtattak valamit. Mi magyarok az osztrák német nyelvet használtuk. Így tehát ha dolgozataimban előfordult ez a szó: 'Vorschrift', azt a német kiadóhivatal 'Satzung'-ra helyesbítette, a 'normierter Stand' katonai kifejezést pedig 'Sollstandra'.²⁴

Az első világháború kitörésekor főhadnagy, az ezred utászosztagának parancsnoka voltam, 1915 márciusától kezdve a harctéren ezredsegédtiszt lettem. Ez a beosztásom is hasznos volt későbbi történetírói pályámon, mert mint Regimentsadjudans állandóan a magasabb parancsnokságokkal való érintkezésem folytán a háború hadműveleteit magasabb szintről figyelhettem, mert a fronton, egy század vagy szakasz harcainak szűk korlátai közt csak azt láthattam volna, ami előttem van. A háború utolsó éveiben sok ezred tábori újságot szerkesztett. Mi is összeállítottunk egy ilyen újságot Vilmos bakák lapja címen.²⁵ A XIX. század közepe óta a német császár volt ezredtulajdonosunk, s ezért magunkat Vilmos bakáknak hívtuk. A szerkesztőség Kassán, a pótkeretről működött, de a harcterről küldtünk nekik adatokat, kész cikkeket, verseket, rajzokat. Több cikkem jelent itt meg. Sajnos a kb. tizenöt számban megjelent újság bekötött kötete könyvtáramban a második világháború alatt elpusztult. Pedig sok érdekes harctéri korpét nyújtott volna az utókornak. A háború végén, amikor a csehek 1918. december 29-én Kassára bevonultak és

²² Lásd a Katonaéletem története „1905–1921” c. rész „Békeszolgálatom első szakasza Kassán, a császári és királyi 34. gyalogezredben 1906. október 1-jétől 1910. október 1-jéig” c. fejezetét is, 262. skk.

²³ Működéséről összefoglalóan lásd: Köpeczi Béla: Vetési Kökényesdi László kuruc diplomata és a császár katonája 1680?–1756. Budapest, 2001.

²⁴ Az első fogalom pár jelentése: szabályzat, a másodiké lóállás. (ném.)

²⁵ Vilmos bakák lapja: kir. 34-ik gyalogezred tábori újságja. 1918. október 31. és 1925. október 11. között jelent meg rendszeresen.

pótkeretünket lefoglalták, sikerült a kassai múzeum szállítmányához csatlakozva az ezred harctéren vezetett hivatalos naplóját és sok harctéri iratát Budapestre átmentenünk. Ezek ma a Hadtörténelmi Intézet Levéltárában vannak.²⁶ A naplót én mint ezredsegédszisz igen pontosan vezettem, minden este beleírva a napi eseményeket, vagy ha erre nem volt alkalom, noteszembe vezérszavakat jegyeztem fel, még a legizgalmasabb percekben is minden fontos mozzanatot. A háború után a Budapesten megalakult bajtársi szövetségünk felkért engem 1935-ben, hogy állítsam össze az ezred történetét, amely 200 éves dicsőséges szereplése után végleg lelépett a hadtörténet színpadáról. Örömmel vállaltam e megbízatást, s egy szerkesztőbizottsággal sikerült is a könyvet összeállítanom. Ebben én írtam meg az ezred régi történetét az alapítástól az első világháború kitöréséig, és a jórész tőlem szerkesztett ezrednapló alapján az orosz harctéri hadműveletek lefolyását. Sok szép harctéri fényképfelvétellel, szemléltető vázaltokkal tarkítva ez a könyv 1937-ben jelent meg.²⁷ Szakkörök²⁸ annyira kedvezően fogadták, hogy az ezután megjelent ezredtörténetek a mi könyvünket vették mintául.

²⁶ A Hadtörténelmi Levéltár II. 477. fondjában találhatóak a 34. gyalogezred történetével foglalkozó források: K. u. k. 34. Infanterie Regiment 1914–1918, 12–16. doboz. Az említett ezrednapló azonban nincs közöttük.

²⁷ A cs. és kir. 34. magyar gyalogezred története 1734–1918. Budapest, 1937.

²⁸ Értsd: szakmai, szakértői körök.

A HADTÖRTÉNELMI LEVÉLTÁRBAN

A világháború szomorú befejezése után 1920 májusában Budapestre költöztem és rövid ideig az újonnan szerveződő Nemzeti Hadseregben szolgáltam mint a ceglédi, később váci gyalogezered ezredsegédtisztje, de bevallom, nem nagy kedvvel. Ez a – később honvédségnek nevezett – haderő nem volt folytatása a mi régi, katonás, hagyománytisztelő szellemünknek. Amikor a váci ezredet 1921-ben önálló zászlóaljakká szervezték át, elhatároztam, hogy más, nem csapatbeli beosztást kérek. Megtudtam, hogy alakulófélben van egy Hadtörténelmi Levéltár. Annak első alapjait Rátz Jenő, akkori vezérkari ezredes²⁹ fektette le azzal, hogy a Vezérkar elrendelte, hogy a honvédcsapatok harctéri iratait időszakonként Budapestre kell szállítani. Segítségére volt Berkó István, akkor alezredes, s még néhány, az ügy jelentőségét megértő tiszttel megalakították a Vezérkar egyik osztályát, a Levéltári Osztályt.³⁰ Az összeomlás után, amikor tárgyalások folytak a bécsi kulturális anyagok, így a Kriegsarchiv magyar vonatkozású anyagainak szétválasztása és Magyarországnak való átadása ügyében, ez az osztály alakult Hadtörténelmi Levéltárrá.³¹ Most már nemcsak a harctéri honvédalakulatok, hanem minden magyar illetőségű közös csapattest és intézet régi levéltári anyagának gyűjtőhelyévé vált. Akkor már Berkón kívül más, neves katonai írók, tudós emberek, mint Pilch Jenő, Gyalóky Jenő, Gabányi János, nagymegyeri Raics (Nagy) Károly ezredesek, Breit (Bánlaky) altábornagy és mások is itt kaptak beosztást. A növekedő iratanyag már nem fért el a Vezérkartól átengedett helyiségekben, így hát sikerült megkapni az akkor még befejezetlen Országos Levéltár épületének két legfelsőbb emeletét, s ott most már mint önálló honvédségi intézet működött, mely anyagilag a Honvédelmi Minisztérium, szellemi vezetés tekintetében pedig a Vezérkar alá tartozott. A bécsi Kriegsarchiv felszámolásában pedig egy ott működő, magyar tisztekből álló bizottság végezte a magyar anyag kiválasztását és Budára szállítását.

Ez volt a helyzet 1921 telén.³² Április havában, amikor ezredem felosztatását elrendelték, felmentem érdeklődi, nem kaphatnék-e ott megfelelő beosztást és munkakört.

²⁹ Rátz Jenő ekkor (1920. szeptember 1-jétől) még csak alezredes volt, ezredesi rendfokozata 1923. szeptember 1-jétől volt.

³⁰ Téves információ. Rátz Jenő a Honvédelmi Minisztérium 1. osztályán volt a levéltári csoport vezetője, és ez a szervezet tekinthető a Hadtörténelmi Levéltár elődjének.

³¹ A Levéltár, az időközben ugyancsak megalakult Hadimúzeummal egyesítve, ténylegesen a következő esztendő elején kezdte meg működését „A magyar hadügyminisztérium (10. osztály) Hadtörténelmi Levéltára és Múzeuma” néven 1919. január 20-án.

³² Ettől kezdve egészen 1927-ig a Hadtörténelmi csoport, melybe Markó Árpád is került, a Magyar királyi Hadtörténelmi Levéltár III. csoportjaként működött tovább.

A Hadilevéltár³³ parancsnoka akkor Rubint Dezső altábornagy volt. Kikérdezett béke- és harctéri múltam felől, s mikor megmondtam, hogy a németen kívül franciául tudok és a latin nyelv sem idegen nekem, örömmel jelentette ki, hogy azonnal intézkedik beosztásom felől. Valóban, pár nap múlva megkaptam a Honvédelmi Minisztérium rendeletét, mely szerint 1921. június 1-jétől kezdve a Hadtörténelmi Levéltárban fogok szolgálatot teljesíteni. A kocka eldőlt, ráléptem arra az útra, amelyen – bár akkor még nem is sejtettem – továbbhaladhattam valódi hivatásom, a hadtörténet művelése felé.

A magyar Hadilevéltár akkor még a kezdet nehézségeivel küzdött, és legnagyobb bajunk az volt, hogy a Honvédelmi Minisztérium egyáltalában nem tekintette ezt a most megszületett intézetet egy új magyar katonai tudományos intézménynek, tehát nem is vetett súlyt annak ilyen irányú megalapozására és fejlesztésére. A trianoni béke szerint megállapított kis magyar haderő kiépítésén volt a hangsúly, s azon, miképpen lehet a sok, ebbe a szűk keretbe be nem férő tisztet elrejtteni egy jövőendő, nagyobb honvédség számára, mert hiszen minden magyar ember lelkében élt a remény, hogy a trianoni kényszerállapot csak átmenet, s ha a közvetlen, szigorú ellenőrzés alól felszabadulunk, szó lehet a honvédség kifejlesztéséről. A nem határozottan fegyveres alakulatokat, tehát a katonai intézeteket stb., köztük a Hadilevéltárat is civilesítették. Azaz nem volt szabad egyenruhát viselnünk, s rendfokozati elnevezésünket használni. A főhadnagyból előadó, a századosból főelőadó, őrnagyból tanácsnok, alezredesből főtanácsnok, ezredesből aligazgató lett, s a tábornok-parancsnokot tekintet nélkül rendfokozatára, főigazgatónak nevezték el. Hogy mennyire nem törődtek felsőbb honvéd vezetőink intézetünkkel, mutatja az is, hogy azt amolyan átmeneti szállásnak tekintették, ahová beosztottak tucat számra tisztet, akik csak névleg szerepeltek nálunk, s más, rejtett beosztásban dolgoztak. Vagy ha ideig-óráig be is jártak az intézetbe, semmit sem dolgoztak, mert rövid idő múlva már máshová kerültek. A meg nem értésnek csak két jellemző rövid jelenetét említem meg. Volt egy honvédelmi miniszterünk, aki amikor főigazgatónk különféle javaslatokkal, kérelmekkel ment hozzá, azt válaszolta: „Hagyjatok nekem békét a levéltárral. A mai zavaros időben semmi szükség nincs erre az intézményre, a pénz nekünk fegyverekre kell, nem ócska papírokra.” – A minisztérium egyik vezető osztályfőnöke, régi honvéd vezérkari ezredes³⁴ pedig nekem, amikor felmentem hozzá, hogy kérünk németül tudó gépírónöket, mert már érkezik a bécsi Kriegersarchiv felszámolása révén³⁵ hozzánk került anyag, dühösen – a régi honvédség rövidlátó felfogására jellemzően – azzal utasított el: „Nem adok, minnek

³³ A Hadtörténelmi Levéltár elnevezése az idők során többször változott. 1918. november 11-én a Hadi Levéltár nevet kapta, 1919. januártól 1922. novemberig, vagyis amikor Markó Árpád oda került Hadtörténelmi Levéltár és Múzeum volt a neve, s a Hadilevéltár elnevezést 1930. májustól 1945-ig használták.

³⁴ Mivel a vezérkar egységes volt, itt nem értelmezhető a honvéd vezérkari ezredes titulus. Arról van szó, hogy az illető vezérkari ezredes annak idején nem „közös”, hanem honvédtiszt volt.

³⁵ A bécsi Hadilevéltárat nem számolták fel. A felszámolási munkálatok kifejezés akkoriban általánosan használatos volt, s nem az egykori „közös” levéltárak megszüntetését értették alatta, hanem azt, hogy a bennük található – jól elkülöníthető – irategyütteseket felosztják az utódállamok között. – Az egykori Monarchia kultúrjavainak kezeléséről zajló osztrák–magyar tárgyalásokon sikerült elérni, hogy 1921-től a Kriegersarchivban, 1922-től pedig a Haus-, Hof- und Staatsarchivban, valamint a Hofkammerarchivban magyar levéltári kiküldöttek dolgozhassanak. Rendkívüli szerepe volt ebben Károlyi Árpádnak, aki – Szekfű Gyula és Eckhart Ferenc segítségével – a magyar jogigényeket megfogalmazta. Ezek értelmében írták alá 1926 májusában az 1927. január 1-jén életbe lépett badeni levéltári egyezményt. Eszerint: Magyarország visszakapta a kizárólag magyar provenienciájú, tisztán magyar szellemi tulajdonnak tekinthető irategyütteseket; a két állam közös szellemi tulajdonának nyilvánították a központi államigazgatás 1526–1918 közötti, legalább részben magyarországi hatáskörű szerveinek működése során keletkezett állagokat; állandósították a levéltári delegáció intézményét. Bővebben

egy magyar levéltárban német személyzet? Talán a régi schwarzgelb szellemet akarjátok visszaállítani?” – És az is jellemző, hogy mindvégig, amíg ott szolgáltam, tehát 1921-től 1940-ben bekövetkezett nyugdíjazásomig – bár az utolsó évtizedben már sikerült intézünk tudományos hírnevét megalapozni – nem sikerült kieszközölni, hogy vezényeljen a minisztérium olyan fiatal tisztet, akik erre önként jelentkeznek, a tudományegyetem történeti tanszékének elvégzésére, s biztosítsa előmenetelüket a levéltár tudományos beosztásában is.

Amikor 1921. május 1-jén szolgálattételre Rubint altábornagnál jelentkeztem, az akkor alakulófélben lévő hadrendi osztályba osztott be.³⁶ Itt válogattuk és gyűjtöttük össze a világháborús magasabb parancsnokságok iratanyagából a katonai térképekbe berajzolt aznapi helyzetet és egyéb, az illető parancsnokság – hadosztály, hadtest, hadsereg és a hadsereg-főparancsnokság (Armeoberkommando, röviden AOK) – tagozódását, csapattestjeinek felsorolását és a működési helyét feltüntető helyzetvázlatokat és grafikonokat a hadműveletek alatt. Ezek a táblázatok (Ordre de bataille, hadrend, haditagozódás) áttekintő képet nyújthattak a későbbi történetírás számára a háború különböző időszakairól. Feladatomból ezeknek az iratoknak, térképeknek rendezése, kronológiai sorrendben, parancsnokságok és hadműveletek szerint való összeállítása, indexelése. Ha pedig valamilyen térképhelyzeten vagy hadrendi grafikonon hiányzott az aznapi keltezés feljegyzése, akkor ezt kellett megállapítani a többi helyzettel való összehasonlítás vagy hadműveleti iratok alapján, ami sokszor nem volt könnyű munka. Szinte hihetetlen, hogy találtam néha a hadsereg-főparancsnokságnál vagy hadsereg-parancsnokságoknál készült helyzettérképek közt olyat is, amelyen ez a rendkívül fontos feljegyzés hiányzott. De különben későbbi történetkutatói pályámon is gyakran okozott fejtörést és szívós kutatómunkát, amíg pl. egy keltezés nélküli kuruc levél írásának időpontját megnyugtató módon megállapíthatam. Szóval ez az első levéltári tevékenységem sok érdekességet nyújtott.

Mintegy egyévi beosztás után a főigazgatóság központi titkári teendőinek ellátására lettem kijelölve. Megtisztelő beosztás volt ez, mert az én kezembe futott össze a hadilevéltár tudományos és közigazgatási életének minden szála. Így most már megfelelő helyen ülve, még nagyobb kedvvel fogtam hozzá, hogy Hadilevéltárunk tudományos színvonalának emelését előmozdítsam. Évek múlva, amikor felszabadultunk az antant ellenőrzés alól, a Honvédelmi Minisztérium és a Vezérkar is már többet törődött velünk. Akkor már egész szép hadtörténetírói gárda gyűlt össze nálunk. A Magyar Katonai Közlöny³⁷

---

lásd: Ress Imre: A Monarchia levéltári öröksége. A badeni levéltári egyezmény létrejötté (1918–1926). Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2008.

Feladatmegosztással napjainkig külön (katonai és polgári) delegáció dolgozik a Kriegsarchivban, külön polgári delegáció a Házi, Udvari és Állami Levéltárban (Haus-, Hof- und Staatsarchiv) és a Pénzügyi és Udvari Kamarai Levéltárban (Finanz- und Hofkammerarchiv). Előbbiek a Hadtörténeti Intézet és Múzeum, utóbbi az Országos Levéltár munkatársai közül kerülnek ki.

³⁶ Hamarosan, 1922. április 29-én az intézmény kivált a honvédség kötelékéből, és először a Belügyminisztérium, majd a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium színleges felügyelete alá került. 1922. november 15-én szétválasztották az eddig együtt működő levéltárat és a múzeumot. A valóságos irányítást természetesen továbbra is a Vezérkar főnöke, illetve a Honvédelmi Minisztérium gyakorolta. Ettől kezdve egészen 1927-ig a Hadtörténelmi csoport, melybe Markó Árpád is került, a Magyar királyi Hadtörténelmi Levéltár III. csoportjaként működött tovább.

³⁷ A Magyar Katonai Közlöny 1908. január 1-je és 1930 között működő folyóirat volt, a hivatásos honvéd tisztikar szakmai tudományos orgánuma. Az első világháború kitörésekor beszüntette egy időre megjelenését, de 1920-ban ismét életre kelt és 1921-től kezdve a Hadtörténelmi Levéltár kiadásában jelent meg. Gazdasági kényszerűségből 1931. január 1-jétől a folyóiratot Magyar Katonai Szemle cím alatt egyesítették a többi katonai

szerkesztősége nálunk működött. A Tudományos Akadémia két katonatagja, Gyalókey Jenő és Pilch Jenő ezredesek szintén nálunk voltak beosztva, és Berkó Istvánon kívül már több olyan tiszt is jelentkezett hozzánk, akik értékes írói tevékenységet is kifejtettek. De a Hadilevéltár beosztottjainak stabilitását még akkor sem sikerült elérni. Mindnyájan csapattiszteknek számítottunk, tehát bármikor kirendelhettek csapatszolgálatra. A nyugodt, tudományos, elmélyedő munka ilyen helyzetben nehéz volt. Megjelent azután egy rendelet, hogy aki nem akar a csapatnál szolgálni, kérje a helyi alkalmazású tiszték csoportjába való áthelyezését azzal, hogy tudomásul veszi: előléptetéseknél egy évet veszíteni fog csapattársai mögött. Néhányan, köztük én is, ezt a megoldást örömmel fogadtuk. Az, hogy anyagilag így károsodunk, engem különösen nem izgatott. Megvolt az őrnagyi, később, 1928-tól az alezredesi fizetésem, dénesházi birtokunk utáni szép jövedelmünk, s a Katonai Szemlébe, s más katonai újságokba és hírlapokba akkor már szorgalmasan beküldött cikkeimért rendes írói tiszteletdíjat fizettek. Akkor még főleg a világháború hadieseményeiről, ezredem különösen érdekes harci cselekményeiről írtam.³⁸

Első nagyobb értékű hadtörténetírói munkám egy hosszabb értekezés volt 1924-ben. A Honvédelmi Minisztérium pályázatot tűzött ki valamilyen világháborús esemény megírására. Megpályáztam „Rohamvállalkozás. A volt császári és királyi 34. gyalogezred egy harctéri jelenete” címen. Egy kitűnően sikerült rohamvállalkozást írtam meg az ezred hiteles naplója és az eseménnyel foglalkozó iratanyag alapján. A pályadíjat megnyertem. Kortörténeti vagy mondjuk pénztörténeti érdekességként említem meg, hogy a pályadíj 35 000 korona volt, amin – akkor a Balatonra készültünk – vehettem magamnak egy borszandált. Ezt az írást, valamint a későbbi dolgozatimat Magyar Katonai Szemle szakfolyóiratunk szívesen közölte.³⁹ Írtam 27. hadosztályunk nehéz harcairól a Gaj erdőben 1915 májusában, a Borszczewka melletti válságos helyzetben eredményesen vívott ütközetről 1915 szeptemberében, s egyéb, főleg külföldi, német, francia hadtudományi könyvek és szaklapok cikkeinek ismertetését is közzéttem.⁴⁰

1926-ban, amikor a bécsi Kriegsarchiv anyagának régi magyar vonatkozású anyaga és nekünk ítélt gazdag térképanyaga mindig nagyobb tömegben érkezett hozzánk, és a régi Honvédelmi Minisztérium és a volt császári és királyi budapesti IV. hadtestparancsnokság irattárában, padláson, pincében gondozatlanul heverő, rendkívül gazdag anyagot, a régi „Generalkommando für das Königreich Ungarn”⁴¹ gyűjteményét átvehettük, megalakult Hadilevéltárunk „Régi Levéltári Osztálya”⁴² Itt már alapos német és latin tudású vezetőre

---

szakfolyóirattal: a Műszaki Szemlével, a Gyalogsági lövéiskola közleményeivel és a Közgazdasági és technológiai közleményekkel.

³⁸ Az alábbi írásokról van szó: Vilmos-bakák az orosz harctéren. Magyar Katonai Közlöny, 12. évf. (1924) 9–10. sz. 475–477.; A 34-ik volt kassai közös magyar gyalogezred világháborús szereplése. Uo., 13. évf. (1925) 10–11. sz. 886–895.; A borszczewkai ütközet 1915 szeptember 13. és 14-én. (A kassai volt közös 53. gy. dd. harca.) Uo., 14. évf. (1926) 9–10. sz. 695. és lásd a következő két jegyzetben idézett munkákat is.

³⁹ Rohamvállalkozás. (Az I. Vilmos német császár és porosz király nevét viselő cs. és kir. 34. gyalogezred rohamvállalkozása 1917. július 19-én. Alkalmazó dolgozat.) [A honvédelmi miniszter által meghirdetett irodalmi pályázaton jutalmazott munka.] Magyar Katonai Közlöny, 12. évf. (1924) 5–8. sz. 316–329.

⁴⁰ A 27. hadosztály küzdelme a Gaj-erdőben 1915 május havában. Magyar Katonai Közlöny, 13. évf. (1925) 1–2. sz. 58–71. és A borszczewkai ütközet 1915 szeptember 13. és 14-én. (A kassai volt közös 53. gy. dd. harca.) Uo., 14. évf. (1926) 9–10. sz. 695. – A folyamokon való átkelés alapelvei a francia és német szabályzatokban. Uo., 15. évf. (1927) 12. sz. 1099–1103. és A gyalogság nehéz fegyverei. Uo., 16. évf. (1928) 11. sz. 1064–1073.

⁴¹ A Magyar Királyság Főhadparancsnoksága. (ném.)

⁴² Ti. a Hadtörténelmi Levéltár 1928-ban visszakerült a magyar királyi Honvéd Vezérkar, illetve a honvédelmi miniszter alárendeltségébe. A Generalkommando elnevezés időről időre változó fogalom, illetve megnevezést

volt szükség, s akkor főnököm engem tisztelt meg azzal, hogy ez osztály vezetőjévé nevezett ki. Ebben a beosztásban működtem egészen az 1940 májusában, szolgálati időm betöltése után elrendelt nyugdíjazásomig.

A Generalkommando – magyarul Főhadparancsnokság – irattára igen pontosan vezetett, 20–30 kg súlyú, bőrbe, vastag kéreglemezbe kötött elenchusaival, indexeivel és a hozzá tartozó, rendesen kezelt fasciculusokkal valóban megbecsülhetetlen értéket képviselt. Ez a katonai főparancsnokság volt ugyanis a XVII. század közepétől a XIX. század közepéig a magyarországi legfőbb katonai hatóság, amely az itteni parancsnokságok és csapatok ügyeit közvetítette a bécsi Hofkriegsrat – Legfelsőbb Haditanács – a Consilium Aulae Bellicum, röviden a Bellica közt, kivéve az Erdélyben állomásozó katonaság ügyeit, mert azok a Temesváron felállított Főhadparancsnokság alá tartoztak.

A bécsi Kriegsarchiv felszámolásával kapcsolatban felbecsülhetetlen értékű iratanyagot kaptunk, főleg pedig több ezerre menő térképanyagot és a Mária Terézia alapította Magyar Nemesi Testőrség teljes irattárát. A vezetésem alatt álló Régi Levéltári Osztály anyagát így most már áttekinthettem, s a következő alosztályok szerint csoportosítottam. Legrégibb irataink a török hódoltság idejéből valók voltak, főleg magyarországi várakra vonatkozó adatok, s török basák magyar nyelvű levelei a császári tábornokokhoz, mert itt akkor a magyar nyelv volt a közvetítő nyelv. Értékes iratokat kaptunk II. Rákóczi Ferenc szabadságharcáról is. Ennek az alosztálynak vezetését dr. Erdélyi Gyula, akkor őrnagyrá bízta, aki tudományegyetemi, történész végzettségével – s egyébként egyetemi magántanári címmel, később pedig mint a szegedi egyetem rendkívüli tanára – erre megfelelő felkészültséggel bírt. A Generalkommando anyagát kezelő alosztály vezetőjének is volt alkalmas emberem, László József alezredes személyében. Egyetemet végzett tanár és levéltárosi szakvizsgával bíró szakember volt. Egy évet Párizsban a Sorbonne-on is tanult, így hát ez a hely nagyon neki való volt, és ott kitűnően meg is felelt. A Generalkommando anyagában igen sok latin írás volt, a katonaság a magyar politikai hatóságokkal latinul érintkezett, és sok francia nyelvű levél is akadt az írások közt. Harmadik alosztályom az 1848/49. évi szabadságharc anyagát rendezte. Ehhez már nem kellett olyan szakképzettség, mint a régebbi levéltári anyaghoz, úgyhogy ennek anyagába könnyen bedolgozhatta magát az a tiszt, akinek ehhez kedve volt és németül tudott. Következő alosztályomban az 1867-ben felállított honvédség iratait kezeltük, s alám tartozott a Térképosztály is, melynek vezetője a kitűnő Gerő László hadmérnök alezredes volt. Nagy hasznunkra volt, hogy Hadilevéltárunk egy épületben volt a közben az Úri utcából ide áttelepített Országos Levéltárral. Akkori igazgatója, Csánki Dezső, később Herzog József – bár természetesen szeretnék volna, ha ebből a nekik épített épületből minél előbb elköltöznék⁴³ –, szívesen

---

takar: 1740–1772, 1794–1848 és 1874–1876 között General Commando in Ungarn; 1773–1793 között General Militär Commando in Ungarn, 1849-ben Armee General Commando in Ofen; 1850–1853-ban III. Armee Commando für Ungarn und Siebenbürgen (Armee General Commando für III. Armee); 1856–1859-ben III. Armee Commando (Landes General Commando für Ungarn, ill. Armee und Landes General Commando für Ungarn); 1860–1866 között Landes General Commando für Ungarn zu Ofen; 1867–1873-ban General Commando in Ofen (für Ungarn) és 1877–1882-ben General Commando zu Budapest.

⁴³ Még 1904-ben adta át a Fővárosi Közmunka Tanácsa az Országos Levéltárnak a Bécsi kapu tér 3. sz. alatti ún. Bosnyák laktanyát. Ennek bontásával önálló levéltári épület létrehozását döntötte el az 1911. május 11-i minisztertanácsi értekezlet. Az építési terv és a költségvetés kidolgozásával 1912-ben bízták meg Pecz Samu építésszt, a munkálatok 1913. október 13-án kezdődtek. Az első világháború idején az építkezés vonatottan haladt, majd leállt, új lendületet Klebelsberg Kuno belügyminisztersége (1921. december 5-től 1922. június 16-ig) idején kapott. Az Országház utcai épületből az Országos Levéltár iratanyagának átköltöztetése 1923. április 27-én kezdődött. – 1920 májusától az épülő Országos Levéltárnak a Honvédelmi Minisztérium csak az egyik „társbérője”

segítettek, és az Országos levéltári urak, mind nagyon készségesen állottak rendelkezésünkre szaklevéltári ügyekben. Sokat tanultunk tőlük, főleg az anyag rendezése, kiválogatása, konzerválása stb. terén. Persze ahhoz, hogy mindezt az értékes anyagot szakszerűen kezeljük – főleg a porlandó, régi, török kori iratokat – sok, megfelelő berendezésű szekrényre és dobozra lett volna szükségünk. De a Honvédelmi Minisztérium hadbiztosai ezt nem akarták megérteni, és sem a Vezérkar, sem a Honvédelmi Minisztérium elnöksége nem támogatta ilyen kérésünket kellően. Akkor szerencsénkire Suhay Imre tábornok volt a parancsnokunk. Maga is író ember,⁴⁴ széleskörű műveltséggel, érdeklődéssel bíró egyén, ezen ügy segített, hogy egyszerűen megrendelte egy gyárban és egy dobozgyárban saját felelősségére a szükséges szekrényeket és tartályokat, s amikor már minden szakszerűen berendezve helyén állott, a minisztériumot fait accompli elé állítva benyújtotta a számlákat. Óriási felzúdulás [volt] a hadbiztosi osztályban, hiszen többezer pengős tételről volt szó. Nem fogadták el, hanem ezt a nagy összeget megtérítésre Suhay tábornok személyes adósságának minősítették, s fizetéséből kívánták levonni. De hát Suhay ügyes ember volt, odakéretett egy bizottságot a minisztériumból, egy szakembert az Országos Levéltárból is bevontak a helyszíni szemlébe, s az eredmény végül mégis csak az lett, hogy a Honvédelmi Minisztérium kifizette az összeget.

Nagy örömmel foglalkoztam most már kizárólag e gyönyörű levéltári anyag dolgaival. Egy fél évig jártam mint önkéntes hallgató a Tudományegyetem levéltártani előadásaira,⁴⁵ amelyeket dr. Szentpétery Imre professzor tartott. Javaslatomra azután, nem törődve a minisztériumokkal, még nyolc tisztünket vezényeltük e szaklevéltári előadások meghallgatására. Én még ezen felül, ha időm engedte, be-bejártam az egyetemre, illetve mint benevolus auditor meghallgattam többször Szekfű Gyula,⁴⁶ Domanovszky Sándor, Lukinich Imre professzorok előadásait, s mindjobban éreztem, *ez az én igazi hivatásom, a levéltári szolgálaton alapuló történetkutatói munka, s ennek eredményeként a hadtörténetírói pálya.*⁴⁷ Ezután még gyakrabban jelentek meg kisebb közleményeim, de most már teljesen abbahagytam a világháborúval való foglalkozást, s főleg a Generalkommando és a török anyag gazdag tárházából közöltem cikkeket. Ezeknek ma már a címeit sem tudnám felsorolni, mert bár minden írásomból eltettem egy példányt és az azokkal kapcsolatos bírálatokat, ez az érdekes gyűjteményem is elpusztult a második világháború alatt. Emlékszem, hogy több cikkben írtam a napóleoni háborúk alatt magyarországi kaszárnyákba internált francia hadifoglyok dolgairól.⁴⁸ Ismertettem több közleményben a török hódoltság idejéből való érdekesebb magyar okmányokat.⁴⁹ A Hadtörténelmi Közlemények 1928. évi évfolyamában közzétettem egy hosszabb értekezést a zaporogi kozákok magyar

---

volt, elszórva valamennyi szinten 148 helyisége volt az épületben. Az új palota befejezése után is megmaradt a közös használat, az épület két negyedik és egyik harmadik emeleti raktárát foglalta el a Hadilevéltár.

⁴⁴ Lásd pl.: A Magyar Királyi Honvédség története. 1868–1918. Írta: Suhay Imre tábornok vezetése alatt a M. Kir. Hadtörténelmi Levéltár részéről kirendelt bizottság. Szerkesztette Berkó István. Budapest, 1928.; Hadviselés és hadvezetés. A katonai, gazdasági és szellemi háború lényege, módszere és eszközei. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt. [Budapest,] 1940.; Karl Justrow: Korszerű háború. A műszaki hadviselés és harceszközei. Átdolgozta: Suhay Imre. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt., Budapest, [1940.]

⁴⁵ A budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Karára.

⁴⁶ Szekfű Gyula az 1919/20. tanév I–II. félévében, majd ötévi kihagyás után az 1925/26-os tanévtől kezdően tanított folyamatosan 1945-ig az egyetemen.

⁴⁷ Kiemelés itt és alább a szerzőtől.

⁴⁸ Felsőmagyarország meghódítása francia megvilágításban. Magyar Katonai Közlöny, 18. évf. (1930) 3. sz. 262–265.

⁴⁹ Magyar levelek a török hódoltság idejéből. (2-ik, 3-ik és 4-ik sorozat.) Magyar Katonai Közlöny, 17. évf.

földre való áttelepítéséről.⁵⁰ Eger várának régi dolgairól is írtam, felfedeztem Martinovics Ignác egy eddig ismeretlen, sajátkezű levelét, ezt a Napkelet 1929. évi kötetében tettem közzé.⁵¹ Mindezekben a munkáimban nagy segítséget, ösztönzést kaptam Gyalóky Jenő és Pilch Jenő ezredeseiktől, sokat tanultam tőlük.

Egy érdekes mezőgazdasági, növénytermesztésről szóló könyvben olvastam ezt a meghatározást, mely – mutatis mutandis⁵² – a történetkutatói és írói munkásságra is alkalmazható. A föld felső rétegeiben, geológiai összetételében van egy bizonyos gazdagság. De ez magában nem elég ahhoz, hogy olyan terményeket hozzon létre, amelyek az ember testi táplálására alkalmasak. Ehhez az kell, hogy a talajt megfelelő módon elkészítsük, felszánt-suk, fogatoljuk, tárcsázzuk, ásóval, kapával megdolgozzuk. Akkor nyugodtan vethetjük gabonánkat, vagy ültethetünk bármit is a földbe, a benne rejlő *talajgazdagságot* ily eljárásokkal átváltoztathatjuk *talajerővé*. Ez ébreszti fel és fejleszti a növényeket és érleli meg őket. Történettudományos lelki táplálékainkkal is ez történik. A levéltárakban, könyvtárakban készen van a történetíráshoz szükséges adatgazdagság. Azt ható *erővé* a társadalom számára a lelkiismeretes történetkutató, bíráló és összeállító írói munka teszi.⁵³

Osztályom – már nem emlékszem pontosan, melyik évben – igen értékes anyaggal szaporodott. Jó barátságban voltam Gárdonyi Alberttel, a Fővárosi Levéltár igazgatójával. Egyszer megkérdezett, nem volna-e [hajlandó] a Hadilevéltár átvenni az ő vezetése alatt álló gyűjteményben lévő, főként katonai vonatkozású anyagot, a Judicium Delegatum Mixtum levéltárát. Ebben a levéltárban őrizték a XVIII. század közepétől kezdve a Magyarország területén elhalt katonatisztek hagyatéki ügyeire vonatkozó iratokat. Mivel ennek a kérdésnek polgári, vagyoni jogi s egyéb vonatkozású oldalai voltak, a hagyatékok ügyét egy vegyes katonai–polgári bizottság tárgyalta le. Megnéztem az anyagot és igen nagy örömmel válaszoltam, hogy szívesen átvesszük. Az elhalt tisztek végrendeletei, a hagyatéki eljárás során felmerült levelezés, leltárak, az illetők katonai múltjára vonatkozó minősítési táblázatok, s egyéb iratok – mind olyan természetű adatok, amelyekből igen érdekes képet alkothatunk magunknak a különböző korok katonatársadalmi helyzetéről. Több teherautó rakományt vettünk át, egyelőre rendezetlenül, de azért így is lehetett használni. Sikerült is néhány érdekesebb, nevezetesebb magas rangú katonatiszt haláláról, hagyatéki leltáiról stb. szóló iratok alapján a Magyar Katonai Szemlében ismertetni⁵⁴ a szóban forgó időszak korpét.

A Magyar Rádió, ha jól emlékszem, 1924 körül kezdte meg intenzívebb működését.⁵⁵ Javasoltam akkori főnökömnek, kérjük meg annak igazgatóságát, adjon helyet egy előadásunknak, amelyben felszólítjuk az ország összes katonai parancsnokságát, a volt tény-

(1929) 4. sz. 449–454., 6. sz. 670–674. és 9. sz. 918–924.; Magyar levelek a török hódoltság idejéből. (5. sorozat.) Uo., 18. évf. (1930) 1. sz. 69–72.

⁵⁰ Zaporogi kozákok bevándorlása Délmagyarországra, 1785-ben. Hadtörténelmi Közlemények, 29. évf. (1928) 474–481.

⁵¹ Eger vára 1753-ban. Uo. 34–37. és Martinovich Ignác eddig ismeretlen levele. (A M. K. Hadtörténelmi Levéltár régi iratanyagából.) Napkelet, 7. évf. XIII. kötet. (1929. I. félév) 7. sz. 545–546.

⁵² A megváltoztatandók megváltoztatásával. (lat.)

⁵³ Kiemelések a szerzőtől.

⁵⁴ Két mozgalmas év a magyar nemestestőrség életéből. Kisfaludy Sándor eltávolítása a gárdából 1796-ban. Századok, 63–64. évf. (1929–1930) 9–10. sz. 365–383. és 'Sigray Mihály magyar–holland huszárezredes. Magyar Katonai Szemle, 12. évf. (1942) 6. sz. 702–704. című írásokról van szó.

⁵⁵ A rendszeres rádiós műsorsugárzás 1925. december 1-jén indult meg Budapesten. Az intézmény akkor még a telefonhírmondóval egyesülten, Magyar Telefonhírmondó és Rádió Rt. néven működött, és a Magyar Távírtai Irodát is magában foglalta.

leges és tartalékos tiszteket, főleg pedig a magasabb rangban nagyobb kötelekeket vezető törzstiszteket és tábornokokat, de a vármegyei és városi hatóságokat is, hogy segítsenek újonnan megalakuló Hadilevéltárunk anyagának gyarapításában, s juttassák [az] elhalt tisztek hagyatékának katonai természetű iratait hozzánk. A Rádió akkori igazgatója, Szóts Ernő, volt huszárszázados⁵⁶ élénk eszű, megértő ember lévén szívesen fogadott, amikor ezzel a kéréssel felkerestem. Pár nap múlva már megkaptam a meghívást és terminust az előadásra, melynek tárgya az új Magyar Hadtörténelmi Levéltár megalakulásának, rendeltetésének ismertetése lesz, s felhívás a hadilevéltári anyag gyűjtésére. Egy nappal az előadás előtt próbaelőadásra kértek fel. Rövid szöveget kellett felolvasnom azért, hogy megállapítsák, vajon az én hangom, orgánumom, s előadásmódom alkalmas-e rádióközvetítésre vagy pedig az

*A Rádió helyszíni közvetítése
a Hadilevéltárból
– Markó Árpád és a Hadik-hagyaték*

előadás szövegét az ottani betanult előadók egyikével kell felolvasatni. A próba jól sikerült, a szakemberek azt állapították meg, hogy hangom és előadásmódom teljesen alkalmas a rádió akkori felvevő készülékein való továbbításra, tehát másnap már én olvastam fel a benyújtott szöveget. Előadásomat, s abban foglalt kérésünket az ország igen sok rádió előfizetője meghallgatta, s nemsokára érkeztek már a csomagok az ország minden részéből, régi kaszárnyák pincéiből, padlásairól és a magánosok hagyatékából származó iratokkal.

Az előadásom után Szóts magához kéretett, s közölte, hogy szívesen műsorra tűzi a jövőben is előadásaimat, melyekben ismertessem Hadilevéltárunk érdekesebb iratait. Így kezdődött meg állandóvá vált kapcsolatom a Rádióval. Legelőször néhány, a török időkből való magyar levelet, s a végvárakkal foglalkozó egyéb okmányt olvastam fel, majd később a Rákóczi kor birtokunkba került érdekesebb leveleit, s a Mária Terézia, majd a Napóleon idején harcoló magyar csapatok szereplésének érdekesebb jeleneteit. Szóts és később utódja, Kozma Miklós – szintén volt katona⁵⁷ – mondták nekem, hogy előadásaim után gyakran kapnak leveleket, amelyekben kérték őket, hogy folytassam előadásaimat. Nem tudom, hogy az a körülmény, hogy hangom éppen alkalmas volt rádióelőadáshoz, vagy hogy a választott tárgyak érdekelték a közönséget volt-e ennek oka, de nagy örömmel szolgált, amikor a Rádió igazgatósága az 1930-as évek elején már arra kért fel, hogy készüljek fel állandó sorozatos előadásokra. Javaslatomra úgy határoztak, hogy minden évben hónaponként tartok egy-egy zárt témakörű előadást. Így beszéltem egyik évben Mária Terézia háborúinak magyar katonaságáról, azaz az ezredek jelentősebb haditetteiről,

⁵⁶ Szóts Ernő a Rádió első műsorigazgatója volt 1925–41 között.

⁵⁷ Ludovika Akadémiát végzett, pályafutását huszárhadnagyként kezdte. Nem igazgatója, hanem elnöke (és nem Szóts utóda, hanem főnöke) volt Magyar Telefontávirányító és Rádió Rt-nek 1925-től 1935-ig, majd 1937-től 1940-ig ismét.

a másik évben a francia háborúk, majd a Monarchia többi háborúi kerültek sorra. Utolsó ilyen sorozatom a második világháború kitörése előtt több elfelejtett magyar hadvezér tevékenységéről s érdemeiről szólt.

De rádiószerepléseim közül legszívesebben arra emlékszem, amikor az igazgatóság felkérésére kellett üdvözlőnöm a két háború közt magyar impérium alá visszakértült Kassát, felidézve szép 34-es háziezredünk emlékét. Nem tagadom, erős meghatottsággal ültem a mikrofon elé, tudva, hogy azt nemcsak kassai, de felvidéki ismerőseim, rokonaim is hallgatják. Aminthogy a következő napokban gyönyörű köszönőleveleket kaptam onnan. Előadásom végén a rádió lejátszotta ezredünk hagyományos indulóját, aminek hangjai a derék kassaiakat mélyen meghatották. Egy Kassán lakó volt tartalékos tiszt, harctéri kedves ezredtársam beszélt el nekem – amikor Kassa ismét egy időre magyar lett, s odautaztam –, hogy szobájában ülve meghatva hallgatta előadásomat. S amikor régi, szép, hagyományos ezredindulónk első taktusa hangzott fel, ösztönszerűen felugrott székéből, s kemény, katonás léptekkel járta körül szobáját, amíg az utolsó akkord el nem hangzott, s úgy érezte magát, mint amikor Kassa főutcáján marsolt végig századával.

Sőt, az a kitüntetés is ért, hogy egy előadásom után felkértek az irodalmi osztály vezetőjéhez, aki az igazgatóság megbízásából azt a kérdést idézte hozzám, nem lenne-e kedvem nyugdíjaztatni magamat és előadói állást vállalni a Rádiónál? Javaldalmazásom katonai fizetésemnek majdnem a kétszerese lett volna, s szolgálati éveim a nyugdíjba beszámítanak. Bár az ajánlat igen kecsesítő volt, az volt az érzésem, hogy ne fogadjam el. A második háború szomorú vége után láttam, hogy helyesen jártam el. Ha a Rádióban mint előadó vagyok alkalmazva, s a politikai rovat hírért is nekem kell felolvasni, abból igen nagy kellemetlenségem származott volna, s nehezebb lett volna megélhetésem és további történetírói munkásságom biztosítása a háború után.

Rádióelőadásaim révén már elég nagy gyakorlatra tettem szert, úgyhogy nyugodtan vállalkozhattam előadások tartására a nyilvánosság előtt is. Ekkor már a Magyar Történelmi Társulat tagja voltam, s szívesen fogadták előadásaimat a Társulat felolvasó ülésein. Ezenkívül igen sok helyről kaptam ilyen megtisztelő felszólítást. Az Erdélyi Férfiak Egyesülete,⁵⁸ a Csonka-Magyarországon összegyűlt felvidéki magyarok, a kassaiak társaságának gyülekezetei, a rozsnyói Öregdiákok Szövetsége felkérésére gyakran kellett leülnöm a felolvasó asztal elé az őket érdeklő, szigorúan hadtörténeti vonatkozású előadások megtartására. Katonai vonalon az Országos Tiszti Kaszinó elnökei, Kary Béla altábornagy, utána Révy Kálmán vezérezredes⁵⁹ minden évben többször is kérték szereplésemet a kaszinó téli tudományos előadásorozataiban. Hogy azonban az akkori honvédség vezetőinek mennyire közömbös volt, hogy van itt Budapesten egy tudományos munkára felkészült katonatiszt, akinek munkásságát csak a Magyar Katonai Közlöny, később Szemle olvasói és a vidék történetkedvelő emberei és a Rádió hallgatói ismerik és méltányolják, arra

*Markó Árpád alezredes
az 1930-as évek elején*

⁵⁸ Lásd a 213. jegyzetet!

⁵⁹ Révy Kálmán címzetes gyalogsági tábornok volt, s ez az elnevezés változott címzetes vezérezredesre 1941. júliusának végén.

csak pár rövid példát említek meg. Sem a Budapesten működő Ludovika Akadémia, sem a vezérkari iskola, a Hadiakadémia parancsnokságának nem jutott eszébe, bár mind a két tanfolyamon a hadtörténetet is előadták, hogy egyszer meghívjanak egy előadásra, [s akkor sem,] amikor pedig már mint a Magyar Tudományos Akadémia tagja nevem a szakkörökön túl is ismertté vált. S mosolyogva megéltem azt a komikusan fonák helyzetet egyik évben, hogy a Ludovika hadtörténet tanára, egy vezérkari őrnagy felkeresett, s azt a naív kérdést intézte éppen hozzám, nem tudnék-e valakit megnevezni, aki neki útbaigazítást adna a Rákóczi-szabadságharc hadműveleti részletkérdéseiről, mert a következő félévben erről kell beszélnie. Arra a kérdésemre, nem hallott-e arról, hogy a Magyar Tudományos Akadémia már 1934-ben tagjává választott egy hadtörténész tisztet, éppen a Rákóczi-kor háborúinak alapos, szakszerű feldolgozása miatt, csodálkozva kérdezte, ki legyen az. Szerényen magamra mutattam. Elképedve, igen röstellkedve hallgatta meg azután útbaigazításomat, hogy milyen tölem származó könyvet és értekezéseket kellene neki elolvasni. Ezen csak mosolyogni tudtam, de kerültem azután olyan helyzetbe – erről majd emlékeim leírásának megfelelő részén fogok szólni –, amikor a honvédség legfőbb vezetőinek szinte ellenséges magatartása nekem egyénileg évekig súlyos kárt okozott.

Első nagyobb értékű előadásomat a Történelmi Társulat⁶⁰ ülésén 1928-ban tartottam, amikor kivonatosan ismertettem Kossuth fogságának részleteit 1837-ből a Generalkommando iratai közt felkutatott anyagból. Ez az értekezésem teljes szövegében, Kossuthnak maga kezével írt, s elkobzott egyik levelének fotokópiájával a Napkelet 1928. évfolyamában jelent meg.⁶¹ A következő évben a Magyar Nemestestőrség irataiból kikerestem a Kisfaludy Sándor fegyelmi úton való eltávolítására vonatkozó iratokat, s ugyancsak a Társulat ülésén adtam elő. Részletes szövege megjelent a Századok 1929. évfolyamában.⁶² Ezekon és egyéb rövidebb-hosszabb értekezéseimen és cikkeimen kívül a 20-as években először 1927-ben szerepeltem a polgári sajtó hasábjain. A Generalkommando iratai közt megtaláltam Rózsa Sándor első elfogatásának hiteles történetét és ezt egy hosszabb tanulmányban megírtam, közölve az eredeti jelentések teljes szövegét „Az igazi Rózsa Sándor” címen. A Magyarság napilap egyik szerkesztője Pethő Sándor tanár volt, akit futólag ismertem. Elküldtem neki kéziratomat azzal a kéréssel, mondja el róla véleményét, s mondja meg, hogy milyen lapban vagy folyóiratban lehetne azt megjelentetni. Már következő nap rámteléfonált, s közölte, hogy a dolog annyira érdekes és előadásmódja annyira leköti az olvasó figyelmét, hogy máris bemutatta kéziratomat Milotay István főszerkesztőnek, s a Magyarság hasábjain fogják közzétenni folytatásokban. A napilap 1927 február–márciusi számaiban már közölte is azt teljes szövegében tizenöt folytatásban.⁶³ Pár nappal

⁶⁰ A Társulat történetére, működésére vonatkozó fontosabb irodalom: Lukinich Imre: A Magyar Történelmi Társulat története 1867–1917. Budapest, 1918.; Glatz Ferenc: A Magyar Történelmi Társulat megalakulásának története. Századok, 101. évf. (1967) 1–2. sz. 233–267.; Ember Győző: A Magyar Történelmi Társulat száz éve. Uo., 6. sz. 1140–1169.

⁶¹ Kossuth fogsága. (Kossuth eddig ismeretlen levelei a M. Kir. Hadtörténelmi Levéltárban őrzött eredeti okmányok alapján.) Napkelet, 6. évf. XI. kötet (1928. I. félév) 10. sz. 721–737. és 11. sz. 822–839.

⁶² Két mozgalmas év a magyar nemestestőrség életéből. Kisfaludy Sándor eltávolítása a gárdából 1796-ban. Századok, 63–64. évf. (1929–1930) 9–10. sz. 365–383.

⁶³ Az igazi Rózsa Sándor. A magyar királyi hadtörténelmi levéltár okmányai alapján. I–XVI. közlemény Magyarság, 8. évf. 12., 16., 18., 20., 23., 24., 26., 29., 31., 34., 35., 39., 41., 47., 51. és 53. (1783., 1787., 1789., 1791., 1794., 1795., 1797., 1800., 1802., 1805., 1806., 1810., 1812., 1818., 1822. és 1824.) sz. (1927. január 16., 21., 23., 26., 29., 30.; február 2., 6., 9., 12., 13., 18., 20., 27.; március 4., 6.) többnyire 6. vagy 4., néha 7., 9., 10. – Az előadás letisztázott, utólag rendezett kézírata: Markó Árpád: Az igazi Rózsa Sándor. Budapest, 1956. Hadtörténelmi Levéltár, Tgy. 3559.

előbb a lap beharangozta ezt, s felhívta rá a közönség figyelmét. Amikor pedig az utolsó közlemény is megjelent, nemcsak a Magyarság, de más napilapok is foglalkoztak cikkemmel,⁶⁴ s helyeselték, hogy lerántottam a glóriás nimbusz mondvacsinált hazafias palástját egy közönséges kapcabetyár válláról. Két év múlva az akkor nagyon népszerű Tolnai Világlapja is érdemesnek tartotta engedélyemet és a Magyarság hozzájárulását kikérni, s újból megjelentette.⁶⁵ De közlésemmel az irodalmárok közt nem sokat értem el, mert alig pár év múlva ezután Móricz Zsigmond ismét szabadsághős romantikus emberré minősítette Rózsa Sándort egy három regényből álló sorozatban.⁶⁶

Nem akartam a híres regényíróval polémiába bocsátkozni, de regényei megjelenése után nagyon szerettem volna őt meghívni a Hadilevéltárba, s megmutatni neki néhány eredeti levelet a 48-as szabadságharc iratai közül. Referenseim többször hoztak nekem mosolyogva olyan jelentéseket 48-as tábornokok, ezredesek tollából, amelyekben kérik a Honvédelmi Minisztériumot⁶⁷ vagy a fővezérséget, hogy ne küldje hozzájuk Rózsa Sándort bandájával, mert hasznavehetetlenek, s csak demoralizálóan hatnak a csapatokra. Ha portyázásra, hírszerzésre küldik őket, annak mindig rablás, pusztítás a vége, s a betyárok Rózsa Sándoron kívül nem akarnak senkinek sem engedelmeskedni. Szóval e szabadságharc harcértéke semmit sem ér.⁶⁸

Hogy ismét egy kis pénztörténeti adatról is beszéljek, megemlítem, hogy míg 1924-ben a Honvédelmi Minisztérium 35 000 koronás pályadíjából éppen csak egy pár szándalt vehettem, most, amikor a Magyarság Rózsa Sándor közleményemért – horribile dictu – 2 000 000 azaz kétfélmillió koronát fizetett az akkori inflációs időben, abból futott egy kétheti tartózkodás feleséggel együtt az akkor már Olaszországba bekebelezett Abbáziában.

Nem akarom előadásom menetét összes tudományos munkám felsorolásával megszakítani, hanem inkább mellékelek ez[en] írásomhoz egy jegyzéket azokkal az adatokkal, melyeket a Tudományos Akadémia 1935–1941-ig kiadott Almanachjaiból állíthattam össze és azokról a munkáimról, amelyeket a második világháború utáni években a mai napig módomban volt összeállítani és megjelentetni.⁶⁹

Az 1930. év fontos határkö volt történettudományos életemben, mert ebben az évben tártul ki előttem az a nagy kapu, amelyen átlépve elérkeztem a magyar történetírás akkor működő kiváló tudósainak sorába. Ezután már nem foglalkoztam világháborús tanulmányokkal és kis népszerű közleményekkel, hanem egész kutatói és írói tevékenységemet nagyobb célok, II. Rákóczi Ferenc, Zrínyi Miklós, Hadik András szerepének feltárására szenteltem, s részt vettem más, komoly gyűjteményes munkák egy-egy fejezetének megírásában. 1934-ben a Vallás- és Közoktatási Minisztérium Közoktatási Tanácsának felkéré-

⁶⁴ Tudomásom szerint a Pesti Hírlap 1848. november 16. és 30. közötti számaiban.

⁶⁵ Nem két év múlva történt, hanem 1939-ben, a 41. évfolyamban.

⁶⁶ Ekkor még nem jelent meg mindhárom. 1941-ben: Rózsa Sándor a lovát ugatja; 1942-ben: Rózsa Sándor összevonja szemöldökét. Az eredetileg valóban három kötetesre tervezett regény első kötetében Móricz a korabeli társadalmi viszonyokat, jobbágy-sorsot mutatja be, a másodikban, melynek első fogalmazványa maradt fenn, az 1848-as jobbágyfelszabadítást. A harmadik, melyhez hozzá sem kezdett, a szabadságharc bukása utáni nép életéről szólt volna.

⁶⁷ Ekkor a helyes megnevezés: Hadügyminisztérium.

⁶⁸ A kérdés teljes körű, árnyalt, monografikus feldolgozása, korrekt és részletes forrásközléssel: Seres István: Karikással a szabadságért. Rózsa Sándor és betyárserege 1848-ban. Békéscsaba, 2012. Lásd különösen a „Rózsa Sándor és szabadságharcja az 1849. évi harcokban? – Legenda és valóság” c. fejezetet, 219–230.

⁶⁹ Lásd a „Markó Árpád életmű-bibliográfiája” c. összeállítást a II. kötetben!

sére megírtam a Magyar Hadtörténet összefoglaló kötetét és a második világháború utolsó idejében megjelenhetett még Hadik tábornagról írt részletes életrajzkönyvem.

Ezzel a könyvvel voltaképpen lezárult 1930-tól 1944-ig tartó történetírói tevékenységem legfontosabb és legnagyobb méretű időszaka. A második világháború utáni műveimet – bár ezekben is, mint alább részletezem, még több új adatot hoztam napvilágra, s új gondolatokat is vettem fel. – már csak úgy tekintem, mint egy nagyobb méretű zenei kompozíció, egy szimfóniának utolsó tételét, a finálét.

A KOMOLY HADTÖRTÉNETÍRÁS ÚTJÁN

Azok az évek, amiket a Hadtörténelmi levéltári szolgálatom első felében 1921-től 1930-ig eltöltöttem, igen hasznosak voltak. Mondhatnám, ezek voltak későbbi tudományos életem előkészítő évei. A forrásnál lévén és két olyan kitűnő akadémiai tagnak, mint Pilch és Gyalóky ezredesek tanítása, példája és a velük való naponkénti együttlét megadta nekem a lehetőséget ahhoz, hogy elsajátítsam a történetkutatás és feldolgozás dologbeli készségét, a kutatás fortélyait. Megismerhettem azokat a fővárosi levéltárakat és könyvtárakat, ahol majd választandó tárgyköröm szűkebb határai közt anyagot kereshetek és találhatok. Azzal már tisztában voltam, hogy figyelmemet és munkásságomat egy történelmi korszak hadieseményeire fogom központosítani. Nem akartam a népszerű, minden hazafias alkalomra írásaikkal, előadásaikkal jelentkező katonatörténészek között szerepelni. Eddigi tanulmányaimat, amikhez hozzászámítom, hogy lehetőleg minden Történelmi társulati és Tudományos akadémiai előadást – ami történelmi tárgyú volt – figyelmesen meghallgattam, bibliográfiai ismereteimet is bővíteni igyekeztem és a szakmába vágó segédkönyveket (történetfilozófia, módszertan stb.) is áttanulmányoztam. Ezekben az években már észrevettem azt, hogy valami hiba volt az eddigi hadtörténelmi publikáció és a nyilvánosság elé kerülő történelmi munkák körül. Már ekkor kezdtem érdeklődni II. Rákóczi Ferenc szabadságharának katonai eseményei iránt, s megállapíthattam, hogy a Rákóczi-kultusz felélesztése és hatalmas iratanyagának összegyűjtése körül elévülhetetlen, óriási érdemeket szerző Thaly Kálmán kuruc kori hadműveleti leírásaiban igen sok a helytelen szépítés, és katonai, harcászati szempontból teljesen hamis képet kap az a hadtörténész, aki az ő munkáira támaszkodva próbálja rekonstruálni a hadjárat egyes eseményeinek lefolyását. (A Thaly-problémáról különben megjelent már egy értékes, nagy munka, R. Várkonyi Ágnes tollából, aki helyesen értékeli benne álláspontomat Thaly téves, mert katonai szempontból teljesen tarthatatlan leírásainak értékelése felől.⁷⁰) Éreztem, hogy valahogy elérkezett az idő, amikor a régi történetírás egyoldalú mulasztásait ki kell javítanunk.

A Napkelet folyóirat 1930. évi 3. számában nagy örömmre olvastam egy közleményt Hóman Bálinttól, egy előadása teljes szövegét, amit ő ez év február 11-én az Országos Kaszinóban tartott a történelmi ártértékelés problémájáról.⁷¹ Hóman, akkor már egyetemi professzor, a Nemzeti Múzeum elnök-igazgatója,⁷² nagyon érdekesen magyarázza ebben,

⁷⁰ R. Várkonyi Ágnes: Thaly Kálmán és történetírása. (Tudománytörténeti tanulmányok, 1.) Budapest, 1961.

⁷¹ Hóman Bálint Történelmi ártértékelés címmel tartott nagyhatású előadást az Országos Kaszinó 1930. február 11-i felolvasóestjén. Ez jelent meg a Napkelet 1930. évi 3. számában, 244–255.

⁷² Hóman Bálint valójában a múzeum főigazgatója volt, annak elnöke – hivatalból (mint miniszter) – csak akkor lett, amikor az Országos Magyar Gyűjteményegyetemet 1934-ben Magyar Nemzeti Múzeummá keresztelték át.

hogy a történelmi ártértékelésre két okból van szükség. Egyrészt mert a történeti forrásanyag az idők során bővült, hiszen az osztrák Kriegsarchiv és állami levéltárak anyaga – még annak addig zár alatt tartott része is – már hozzáférhetővé vált számunkra, másrészt pedig a történetírás régi módszere és igénye szerint fel nem ismert vagy figyelembe nem vett szempontok, az új vizsgálati módszerek alkalmazása folytán ma már más megvilágításban állanak a kutatók szemei előtt.

Teljesen megértve és magamévá téve ezt az álláspontot, amely feleletet adott nekem sok töprengésre a hadtörténetírásnak újabb, korszerűbb, hitelesebb módon való fejlesztésére, nagy lelkesedéssel ültem le írógépem mellé, s írtam egy értekezést „A történelmi ártértékelés problémája a hadtörténelemben” címen. Kifejtettem ebben, hogy a hadtörténetírás mezején erre még fokozottabb mértékben van szükségünk. Ha visszanyúlunk az eredeti forrásokig, s nem elégszünk meg csupán a már megjelent és általában elfogadott hadtörténelmi leírások közléseivel, tehát ha pl. a kuruc kor eseményeit Thaly és követői nyomán haladva, az 1848/49-es szabadságharcot Gracza s más népszerű, hazafias görög-tűzzel világított, de nem hiteles írásokból akarjuk megismerni, nagy hibába esünk. Félretéve minden túlzó sovinizta elgondolást, éppen a hadjáratok, csaták leírásánál igen nagy tárgyilagosságra kell törekednünk, s mélyen betekintenünk nemcsak a magyar, de az elenséges hadműveleteket irányító személyek lelkiségébe is, mire jelentéseik, leveleik bőséges adatokat nyújthatnak. Ezeket az állításaimat, a közel tíz oldalra terjedő tanulmányomban adatokkal igazoltam, végigfutva a magyar hadtörténet különböző korszakain, s már itt rámutattam az eddig ilyen dolgokról írók nagy mulasztására, hogy körző és térkép nélkül ítélték személyek vélt tévedéseiről, vagy „szándékos” mulasztásairól, amivel egy csata veszteségét okozták.⁷³ Mi a középiskolában pl. még úgy tanultuk, hogy Rákóczi trencsényi végzetes csatavesztését Ocskay okozta, aki nem akart idejében a csata színhelyére sietni. Elmarasztaltuk Görgeit, hogy az ő távolmaradása volt az oka a debreceni csatavesztésnek, és hogy Szapolyai János szándékosan nem sietett Mohács alá. Pedig mindebből semmi sem igaz. Ezt a mohácsi és debreceni esetre vonatkozólag Gyalókey Jenő bizonyította be.⁷⁴ A trencsényi vereségre vonatkozólag pedig az én Akadémiai díjjal jutalmazott munkám.⁷⁵

A trencsényi csatáról írt akadémiai pályadíjjal jutalmazott monográfiámban részletesen megcáfoltam Thalynak azt az állítását, hogy a csatavesztést Ocskay okozta azzal, hogy Rákóczi haditervét elárulta Pálffynak, távol tartotta magát a harc színhelyétől, nem sietett oda, amikor szükség lett volna rá.⁷⁶ Ez Thalynak semmi adattal sem igazolható véleménye,

⁷³ Markó Árpád: A történelmi ártértékelés problémája a hadtörténelemben. Magyar Szemle, X. évf. (1930. szeptember.) 1. sz. 24–32. – A tanulmány és létrejöttének bővebb értékelése: Kincses Katalin Mária: Szellemtörténet és hadtörténetírás. A magyar hadtörténetírás kapcsolódási pontjai, különös tekintettel az 1930-as évekre. Hadtörténelmi Közlemények, 126. évf. (2013) 2. sz. 389–391.

⁷⁴ Gyalókey Jenő: A mohácsi csata. 1526. augusztus 29. In: Mohácsi emlékkönyv 1526. Szerkesztette Lukinich Imre. Budapest, 1925. 193–276. és különnyomatban: Budapest, 1926.; Die Schlacht bei Mohács: 29. augusztus 1526. Ungarische Jahrbücher, Berlin–Lepizig, 1926. 228–257. Különnyomatban franciául: La catastrophe de Mohács point de vue de l'histoire militaire. Revue des Études Hongroises, Paris, 1927.

⁷⁵ A trencsényi csata. (1708 augusztus 3.) Hadtörténelmi Közlemények, 32. évf. (1931) 31–70. és 151–194. Modern újraközlése: II. Rákóczi Ferenc csatái. (Válogatott tanulmányok.) S. a. r., a bevezető tanulmányt írta, kiegészítő jegyzetekkel, bibliográfiával és mutatókkal ellátta: Mészáros Kálmán. Budapest, 2003. 162–256.

⁷⁶ Thaly Kálmán több írásában is foglalkozott a trencsényi csatával: A trencsényi csata. Fővárosi Lapok, 1. (1864); A trencsényi csatáról, 1708. (újabb adatok.) Hadtörténelmi Közlemények, 10. évf. (1897) 145–159. és 313–331.; Az első hazai hírlap. 1705–1710. (Értekezések a történelmi tudományok köréből, VIII. kötet, IV. sz.) Budapest, 1879. (passim); Ocskay László, II. Rákóczi Ferenc fejedelem dandárnoka és a felső-magyarországi hadjáratok 1703–1710. Budapest, 1880. (Második, bővített és illusztrációkkal ellátott kiadása: Budapest, 1905.,

mert Ocskay nem a maga szakállára tartózkodott távol a Thaly szerint előrelátható csata színterétől, hiszen őt Rákóczi már a július utolsó napjaiban tartott haditanács után Verbórol elküldötte a Vág mellé, hogy Heister előnyomulását megfigyelje. Amikor pedig Rákóczi átkelt a Vágon s Trencsén felé vonult, megparancsolta Ocskaynak, hogy kelet felé vonuljon tovább. A csata napján több mint 30 km-re volt annak színhelyétől, ezredei pedig a falvakba szétesztva táboroztak. Azt, hogy Trencsén alatt augusztus 3-án harcra kerül sor, sem maga Rákóczi, sem Heister, se senki más még a csata hajnalán sem sejtette. A küzdelem Pekry kuruc tábornagy egy ügyetlen mozdulata folyamánként keletkezett a reggeli órákban, s délre már a kurucok teljes vereségével végződött. Ocskay tehát nem kaphatott parancsot az idesietéshez, de ha a harc kitörésekor talán hallva az ágyúzás zaját – bár a hegyes vidéken ez nem valószínű –, a marcher au canon elvénél fogva odasiet, amíg brigádját összeszedi, s a helyszínére vágat, oda már csak a délutáni órákban érkezhetett volna, amikor már minden elveszett. Rákóczi haditervét már csak azért sem árulhatta el Pálffyknak, mert ilyen haditerv nem is létezett.

És helytelen úton haladtak azok a hadtörténészeink, akik a magyar önálló honvédség ősei gyanánt csak a 48-as honvédsereget és még legfeljebb Rákóczi kurucait voltak hajlandók elismerni. Nagyon rövidlátó álláspont ez, és önkéntes lemondás egy nagy nemzeti értékünkéről, mert a magyar hadsereg, az „exercitus hungaricus” nem pusztult el Mohács után a hadtörténet színpadáról, hanem – bár más formában és kedvezőtlen körülmények közt – tovább élt a volt Monarchia császári seregének, *expressis verbis* magyar rendszerű véderő-szervezetében, az ott élő magyar huszár- és hajdú-ezredekben, a nemesi insurrekció magyar csapataiban.

Most már tisztán láttam annak a feladatnak a képét, amit magam elé tűzhettem. Minden igyekezetemmel azon leszek, hogy ne csak egyes személyek vagy csapatrészek kiváló teljesítményeit hozzam elő a feledés homályából, hanem az egész régi magyar haderő képét faragjam ki a Monarchia volt közös hadereje dicsőségének ama márványtömbjéből, amelybe beágyazva méltatlanul feledésbe merült. Ezzel a kérdéssel egy későbbi fejezetben részletesebben fogok foglalkozni. Ha ezt tesszük, le fog hullani az érdemtelen glória sok egyén fejről. A valódi történelmi nagyságok, mint Rákóczi és még sokan mások, megmaradnak továbbra is a nemzeti kegyelet és elismerés talapzatán, de sok felesleges sallang lehull róluk és működésüket, egyéniségüket a jövő nemzedék más köntösben, más megvilágításban, kevesebb legendás, de annál több értékes emberi vonással ékesítve fogja megismerni.

Megírtam ezt a tanulmányomat 1930-ban, úgy emlékszem nyár elején. Mivel Hóman Bálint előadásához kapcsoltam mondanivalóimat, elhatároztam, hogy mielőtt azt nyilvánosságra hozom, elküldöm neki – bár akkor még személyesen csak futólag ismertem – azzal a kéréssel, olvassa el, s mondja meg, alkalmasnak találja-e annak nyilvánosságra hozatalát, s ha igen, milyen szakfolyóiratban helyezzem el. A Magyar Katonai Szemle, ahol szívesen közölnék, csak a honvédség körében van forgalomban, én pedig úgy érzem, hogy ez a mondanivalóm talán a szélesebb történész köröket is érdekelheti.

Hetekig hiába vártam Hóman válaszát, már azt hittem, hogy el sem olvasta, vagy ha igen, nem kíván azzal foglalkozni. Augusztus elején megszólal a telefon levéltári irodám asztalán, Szekfű Gyula professzor beszél s kérdezi, hogy mikor kereshetne fel egy megbeszélésre. Szekfűvel addig még nem találkoztam, könyveit mind olvastam, megértettem

---

a címben ott a dandárnoka szó helyett brigadéros szerepel.); Trencsénvári napló a kuruczvilágból. 1704. Közli Thaly Kálmán. In: Történelmi Társ, 1896. 1–24.

és követtem a történetírásról kifejtett igen értékes gondolatait. Fogalmam sem volt, mi lehet az oka annak, hogy látogatásával megtisztel, ahelyett, hogy megkérne, keressem fel őt az egyetemen, amit szívesen megtettem volna. Azt feleltem, hogy bármelyik nap délelőtt 9-től délután 14 óráig irodámban vagyok, így ma is. Azt mondta, máris indul, egy óra múlva nálam lesz. Kíváncsian vártam őt. Alig múlt el egy óra, kopognak ajtómon, s beszerénykedik Szekfű Gyula. Szándékosan mondom: beszerénykedik, mert rendkívül udvarias, mindenkiel szemben szerényen fellépő, halk szavú ember volt. Azzal kezdi beszélgetését, hogy örül, hogy személyesen megismerhet, mert megjelent írásaimat ismeri és felhasználja. Most Hóman Bálint megbízásából keres fel. Hóman átadta neki az ártékelés problémájáról írt tanulmányomat, megkérte, hogy olvassa el, azután keressen fel engem, s mondja meg nekem, hogy őt igen érdekelte mindaz, amit írtam, minden sorát helyesli, s azért adta át Szekfűnek, hogy szintén olvassa el. Szeretné, ha helyet adna az ő (Szekfű) szerkesztésében megjelenő Magyar Szemlében. Neki is nagyon tetszik az írás, és természetesen teljes terjedelmével ki fogja adni a Szemlében, ha ehhez hozzájárulok. Mély halálával köszöntem meg az akkori magyar történetírás két legelső emberének ezt a megtisztelő bírálatát. Szekfű azért jött fel hozzám személyesen, hogy a dolgozat egyik részletére vonatkozólag kérjen bővebb magyarázatot. Két kérdésben teljesen elfogadta magyarázatomat, egy harmadikban pedig én tettem eleget indokolt kívánságának, hogy egy kijelentésemet részletesebben indokoljam.

Ez az első – mondhatnám sorsdöntő – írásom a Magyar Szemle 1930. szeptemberi számában teljes tartalmában megjelent. A szakemberek elismeréssel fogadták és helyeselték. A Magyar Szemle Társaság, akkor Bethlen István gróf elnöklete alatt, az akkor Magyarország szellemi elitjének volt gyülekezőhelye.⁷⁷ A tudományos, műszaki, társadalmi, művészeti, természettudományi élet minden ágával foglalkozó, komoly szakemberek voltak a Szemle munkatársai. Eleinte havonta egy délután a Gellért szállóban tartott délutáni teákon, később pedig a Hungária szálló termében tartott vacsorákon, ott ismerkedtem meg a tudományos élet legkiválóbb képviselőivel. Fesztelen, értékes eszmecserék közt beszélgettünk meg tudományos problémáinkat, s e társaság nagy érdeme volt, hogy abban nemcsak a már országosan elismert tudósok, egyetemi professzorok stb. vettek részt, hanem Szekfűnek sikerült az utánunk következő fiatalabb tudós nemzedék értékes tagjait is, Kosáry Domokost, Kerék Mihályt, Genthon Istvánt, Csapodi Csabát és másokat bevonni a Magyar Szemle munkatársai közé. Így azután tudós ismerősi köröm tovább tágult, viszont jóleső érzéssel tapasztaltam, hogy hadtörténeti kérdésekben – főleg amikor már Rákóczi munkáim révén nevémet jobban ismerték – igen sokan fordultak hozzám.

Hát ez volt az én elindulásom a komoly hadtörténetírás útján. Hadilevéltárunk hírnevét akkor már eléggé sikerült megalapozni. Egyetemi professzorok, Hóman, Szekfű, Domanovszky Sándor, Lukinich Imre, s más szakemberek gyakran küldték hozzám hallgatóikat Rákóczi ügyekben tanácsot kérni, s maguk is gyakran felkerestek, ha valami hadilevéltári kutatásra volt szükségük. Középiskolai történettanárok is látogattak gyakran,

⁷⁷ A Magyar Szemléről, történetéről lásd: Saád József: Magyar Szemle (1927–1944). In: Magyar Szemle. Repertórium és tartalomlemez. I. Bevezető és címjegyzék. Írta és összeállította Saád József. (Magyar Szociológia-történeti füzetek, 3.) Budapest, 1989. 5–39.; Saád József: A reformkonzervativizmus lapja. Közéletek a Magyar Szemléhez. Magyar Szemle, új folyam, VI. évf. (1997) 5–6. sz. A tanulmány internetes példányát használtam: http://www.magarszemle.hu/cikk/a_reformkonzervativizmus_lapja (A letöltés utolsó időpontja: 2013. augusztus 21.; lapszám nélkül.); Zichy Mihály: Adalékok a Magyar Szemle történetéhez. Uo., új folyam VI. (1997) 6. sz. A tanulmány internetes példányát használtam: http://www.magarszemle.hu/cikk/adalekok_a_magyar_szemle_tortenetehez. (A letöltés utolsó időpontja: 2013. augusztus 21.; lapszám nélkül.)

éppen e napokban kaptam egy kedves visszaemlékezést erről az időről. Régi jó baráti viszonyt tartok fenn ma is dr. Herman Egyed volt premontrei tanárral, utóbb a szegedi egyetem történész professzorával. Legutóbbi levelében a Hadilevéltárról írja: „Én is hosszú időn át dolgoztam ebben a levéltárban, és mondhatom, mindig örömmel mentem oda, mert mintaszerű rendet találtam a 48-as zárt anyagban is és szíves készséget az illetékes referensek részéről.”

A Magyar Tudományos Akadémia 1930-ban pályázatot hirdetett Rákóczi Ferenc tragikus trencsényi csatájának megírására, mert ezt a szabadságharc sorsára sorsdöntő vereséget Thaly és követői egyoldalú leírásán kívül még eddig szakember nem dolgozta fel. A pályázat meddő maradt. Illetve beérkezett úgy emlékszem, két-három pályamunka, de mindegyiknek az volt a hibája, hogy csak a magyar szakirodalomban és itteni levéltárakban végzett kutatásokat foglalta össze, tehát új, a hadműveleteket, a csata előzményeit, lefolyását hitelesen, más oldalról, a császári sereg táborából is megítélő adatokat nem hoztak elő. A pályadíjat nem adták ki, hanem a pályázatot a következő évben, 1931-ben ismét meghirdették. Most már valahogy elég erősnek éreztem magam, hogy ezt a pályázatot megpróbáljam. Nagy segítségemre volt az, hogy Hadilevéltárunknak volt Bécsben az osztrák Kriegsarchivban dolgozó állandó bizottsága a két állam közti megegyezés alapján a Magyarországot illető levéltári anyag kiválasztására. A bizottság Bécsben élő magyar nyugdíjas tisztekből és kellő gépirószemélyzetből állott, s annak vezetője akkor Scheiber Ferenc nyugállományú magyar ezredes volt. A Kriegsarchiv parancsnokát, több tisztjét ismertem, volt köztük Wiener Neustadt-i akadémiai osztálytársam is, akik igen szívesen fogadtak, s bajtársi módon segítettek kutatásomban.

Nagy könnyebbségünk volt nekünk, magyar kutatóknak, hogy a Klebelsberg-től Bécsben felállított Collegium Hungaricumban megszállhattunk. A kollégium, akkor Miskolczy Gyula egyetemi professzor vezetésével valóban kellemes, nyugodt otthont nyújtott az ott lakóknak.⁷⁸ Egy régi, Mária Terézia kori gyönyörű, hatalmas palotában volt elhelyezve, amelyben az akkori magyar nemesi testőrség lakott. A következő években évente legalább öt-hatszor felutaztam Bécsbe. Ez az egykor Trautson grófi palota a Volkstheater mögött, a híres múzeumok szomszédságában, a város közepén lévén, onnan minden bécsi kultúrintézetet, az állami, hadilevéltárakat, könyvtárakat közel kaptuk. Nekem különösen azóta vált kellemessé az odautazás, mikor Scheiber ezredes utódja, egy volt bécsújhelyi akadémiai osztálytársam, Grivicic Gyula ezredes lett. Régi katonacsalád fia, Temes megyei magyar ember, kitűnő modorával nagyon jól tudta megszerezni az osztrák hatóságok rokonszenvét, s lényegesen hozzájárult a Kriegsarchiv Magyarországot illető anyaga előzékeny megállapításához és hazaszállításához. Csak mosolyogva tudok visszagondolni a mai időkből, amikor szinte lehetetlen megszerezni egy egyszeri kiutazást Bécsbe, hogy akkor, ha ismét szükségem volt valami, csak ott található adatra, délben lakásomból felhívtam telefonon Grivicic Gyulát, közölvén vele, hogy holnap este érkezem. Ő biztosított

⁷⁸ Itt a későbbi időkre emlékszik Markó Árpád. Miskolczy 1930 és 1935 között a római, 1935-től 1948-ig pedig a bécsi Collegium Hungaricum igazgatója volt. A '30-as évek elején a bécsi Collegium Hungaricum igazgatója Lábán Antal, a Bécsi Magyar Történelmi Intézeté pedig Angyal Dávid volt. Ennek előtte Károlyi Árpád 1928 márciusáig vezette a Bécsi Magyar Történelmi Intézetet, aki 1924 decemberétől 1931 szeptemberéig, államtitkári címmel fölruházva a Történelmi Intézet és a Collegium Hungaricum kurátora is volt egyben. 1928 márciusától 1929 szeptemberéig a neves jogtörténész, Eckhart Ferenc volt az igazgató. 1929 szeptemberétől rövid ideig Miskolczy Gyula, 1929 novemberétől pedig Angyal Dávid vezette a Történelmi Intézetet. A Collegium Hungaricum első és egyetlen, 1924–1934 közötti önálló igazgatója tehát a kevésbé ismert és a felsoroltaknál tudósként jelentéktelenebb irodalomtörténész, Lábán Antal volt.

szobát a kollégiumban. Az osztrák vízumot Hadilevéltárunk ügyes felügyelő altisztje másnap délelőtt egy óra alatt már meghozta az osztrák követségtől, egy bankfiókban minden korlátozás nélkül beváltotta a szükséges osztrák pénzüsszeget, s én délután már a vonaton ültem.

Egy hetet töltöttem akkor, 1931-ben először Bécsben. Áttanulmányoztam a Kriegersarchiv illetékes osztályából a Feldakten Ungarn csoport 1708. évi teljes iratanyagát. Reggeltől délig ott kivonatoltam a trencsényi csatára vonatkozó adatokat, délután pedig a szép régi udvari könyvtárban, most Nationalbibliothekban,⁷⁹ a Burgban írtam ki az akkor félhivatalos folyóiratok, főleg a Wienerisches Diarium és a Theatrum Europaeum kötetéből⁸⁰ engem érdeklő részeket. A Kriegersarchivban megtaláltam a csatát vívó Heister tábornagy három eredeti hosszú jelentését.⁸¹ Ezeket és még néhány iratot, amelyeket eredeti szövegekben akartam közölni, a magyar bizottság egyik gépirónője ottlétem alatt kimásolta, úgyhogy jól végzett munka után, táskámban eddig még senkitől fel nem használt értékes anyaggal tértem haza, s fogtam hozzá pályamunkám megírásához. A pályadíjat – akkor 400 pengő volt – megnyertem. Munkámat a Hadtörténelmi Közlemények 1931. évfolyama közölte.⁸² De a pályadíj erkölcsi és anyagi sikerénél jóval többet jelentett nekem az, hogy az Akadémia főtitkára, dr. Balogh Jenő, volt igazságügy-miniszter magához kéretett, s a pályamunkám feldolgozási módszerével egyetértve, mert azt ő is elolvasta, felszólított, nem volnék-é hajlandó egy nagyobb, könyv alakban megjelenendő munkában részletesen foglalkozni II. Rákóczi Ferenc hadvezér életével. Pár év múlva lesz a fejedelem halálának 200. évfordulója, s az Akadémia több, vele foglalkozó kiadványa közt egy ilyen könyvet is szeretne a tudományos világ és a történetkedvelő szélesebb olvasókörök kezébe adni. Mély tisztelettel fogadtam ezt az ajánlatot, ami most már még szabatosabban jelölte ki jövődi történetkutatói és írói tevékenységem irányát: ezután tehát kizárólag Rákóczi háborújával fogok foglalkozni. A trencsényi csata előtanulmánya során amúgy is meg kellett tanulnom a szabadságharc részletes történetét, és örömmel határoztam el, hogy ezzel a korszakkal, illetve ennek katonai történetével fogok foglalkozni. Komoly, szakszempontról tekintve új, töretlen utakon járok, tehát publikációim hízogot pótolnak és érdeklődésre tarthatnak számot. Megjegyzem, hogy pályamunkám szövegét Gyalóky és Pilch ezredesek szigorú bírálatával kaptam vissza. A bírálatok tárgyi és feldolgozási módszeremmel teljesen egyetértettek. Hangsúlyozták, hogy a munka legszárazabb részeit is érdekes módon tudom előadni. Csupán magyar nyelvi szempontból találtak sok kifogásolnivalót, szövegemben sok germanizmust, helytelen szórendet, s más nyelvtani hibát. Egy csöppet sem neheztettem, sőt, hálás voltam szigorú bírálóim ilyen őszinte véleményéért. Különösen Gyalóky Jenő volt a magyar írásművészet mestere. Akadémiai előadásait nemcsak a tárgykör érdekes feltalálása tette élvezetessé, hanem az is, hogy sohasem papírról olvasta előadásait, ha-

⁷⁹ Österreichische Nationalbibliothek: Osztrák Nemzeti Könyvtár.

⁸⁰ Wienerisches Diarium: 1703. augusztus 3-án jelent meg első ízben, s 1704-től 1780-ig hetilapként Wienerisches Diarium néven adták ki. – Theatrum Europaeum: Theatrum Europaeum, oder außführliche und warhafftige Beschreibung aller und jeder denckwürdiger Geschichten, so sich hin und wieder in der Welt, fürnehmlich aber in Europa und Teutschlanden, sowol im Religion- als Prophan-Wesen, vom Jahr Christi ... biß auff das Jahr ... exclus. ... sich zugetragen mit vieler fürnehmer Herrn und Potentaten Contrafacturen, wie auch berühmter Städten, Vestungen, Pässen, Schlachten und Belägerungen eygentlichen Delineationen und Abrissen gezieret. Frankfurt am Main, Merian, 1633–1738.

⁸¹ Lásd a következő jegyzetben idézett munkát, melyben a jelentéseket, lelőhelyüket részletesen leírja.

⁸² A trencsényi csata. (1708 augusztus 3.) Hadtörténelmi Közlemények, 32. évf. (1931) 31–70. és 151–194. (Modern újraközlése: Markó 2003. 162–256.)

nem szabadon adta elő, de olyan tökéletesen, hogy egy perc fennakadás sem zavarta meg előadását, s mindenki érezte, hogy mondataiban minden igekötő, névmás, rag, szórend a maga helyén van, folyamatos, szép, művészién kicsiszolt magyar nyelven.

Hálás voltam figyelmeztetésükért. Nekiültem, s a munkát ilyen szempontok szerint teljesen átgyalultam. Ezután már nem okozott gondot írásaim stílusának ellenőrzése. Megtanultam helyesen, szépen, magyarul írni. S nagy dicséret volt számomra, mikor egyik akadémiai előadásom után Tolnai Vilmos, a híres nyelvész, egyetemi professzor azzal gratulált, hogy előadásomban és mankóimban sohasem találkozok germanizmusokkal, vagy helytelen képzésű magyar szavakkal. E dicséret után még jobban vigyáztam írásaim szövegére, s kéziratot csak akkor adtam nyomdába, ha azt legalább 8–10-szer már figyelmesen ilyen szempontból átjavítottam.

A Történelmi Társulat 1933-ban megtisztelt azzal, hogy levitt egy vándorgyűlésére Pécsre, s ott Rákóczi nagyszombati csatáját adhattam elő. A megyeház dísztermében egy vásárnap délután tartott ülésen az elnöklő Domanovszky professzor mellett gróf Benyovszky Móric, a Baranya vármegyei és Pécsi Történelmi Társulat elnöke ült. Szíves hangon invitált, hogy látogassanak el Siklósra az ő várkastélyába, mert ott is sok érdekes dolgot láthatunk.⁸³ Szívesen mentünk volna, de erre nem volt időnk. Pécs városában délelőtt szakemberek vezetésével megnéztük a csodaszép négytornyú székesegyházat, a lábánál lévő ókeresztény római kriptát, a török időkből megmaradt minaretet, a város értékes múzeumát és a híres Zsolnay gyár szép gyűjteményét. A városi múzeum ereklyéi közt engem különösen megkapott egy kb. 6–8 cm átmérőjű üvegmedaillon, benne Beethovennek egy szürkés hajtincsel. Ez pedig úgy került ide, hogy Pécs zenei élete már Beethoven idejében magas fokon volt, s a székesegyház akkori karnagya – a kitűnő német származású muzsikusz – Beethovent ismerte, halála idejében éppen Bécsben volt, s akkor szerezte meg ezt az emléket a nagy mesterről. Az ő halála után ezt a városi múzeumnak hagyta.⁸⁴ Tolnai professzor, akkor a pécsi egyetem tanára az előadást követő barátságos vacsora után mellem ült, dicsérte ismét előadásom nyelvészeti szempontból is kifogástalan szövegezését, s ezt mondta: „Nagyon ürülnék, ha kezede vennéd Gyalókay és Pilch barátainkkal együtt a szörnyen magyartalan mai honvéd nyelv megtisztításának ügyét. Hálás feladat lenne magyar nyelvünkől végre kiirtanotok a szörnyű honvéd kifejezéseket, hogy a most már független magyar hadsereg nyelvében is valóban tiszta magyar lehessen. Ebben mi, nyelvészek szívesen segítenék. Itt is, de a pesti egyetemen is vannak fiatal, lelkes hallgatóink ezen a szakon, akik tudom, szívesem állanának mellétek.” – Megértéssel hallgattam Tolnai professzort, ezután még hosszabban elbeszélgettünk erről, s elhatároztam, hogy megindítom a küzdelmet katonai nyelvünk tisztaságáért.

Tálán humorosnak látszik, hogy Tolnai professzor éppen engem talált erre a nyelvma-gyarosító akcióra alkalmasnak, hiszen én katonai nevelésemet a Wiener Neustadt-i akadémia-ban kaptam, a közös hadseregben német szolgálati nyelvvél éltem. De azt éreztem,

⁸³ A várat siklósi és a hozzá tartozó birtokokat Benyovszky Lajos pozsonyi ügyvéd vásárolta meg a Batthyány-családtól még 1873-ban. Tőle gróf Benyovszky Móric és öccse, Rudolf örökölte. Benyovszky Móric gróf jelentős közéleti személyiség volt, Siklós város és Baranya megye közéletében egyaránt meghatározó szerepet töltött be: kétszer került a parlamentbe a siklósi választókerület képviselőjeként és háromszor töltötte be Baranya vármegye főispáni tisztét. A Siklóson töltött évek alatt berendezte a vár addig üresen álló termeit.

⁸⁴ A hajtincset ma is a pécsi városi múzeumban őrzik. Az osztrák költő, Ferdinand Sauter levágott egy tincset a halott Beethoven hajából, majd Hölzl Ferenc-re bízta, aki később a pécsi székesegyház karnagyaként 1870 december 19-én a Pécsi Dalárdának ajándékozta. Innen került a múzeum tulajdonába. Lásd: http://www.sk-szeged.hu/statikus_html/kiallitas/beethoven/ereklyek.html (A letöltés időpontja: 2013. augusztus 26.)

amikor az első világháború után az újonnan megszületett Nemzeti Hadseregben folytattam szolgálatomat, s meg kellett tanulni a magyar hivatalos katonai nyelvet, vezényszavakat, hogy mi, a színmagyar ezredeknél szolgált, magyar középiskolában nevelődött tisztek sokkal magyarosabban beszélünk katonáinkkal, mint a volt honvédség tagjai. Ez érthető, mert a német szolgálati nyelv csak felfelé érvényesült. Az ezreden belül minden magyarul folyt, tehát a legénységünknek mindent úgy magyaráztunk meg, helyes magyarsággal, ahogy azt otthon, a faluban hallhatták volna. Eszünkbe sem jutott volna úgy intézkedni, amint a hivatalos honvéd szolgálati nyelv megkívánta, hogy pl.: „Holnap öt országos jármű menetel X községbe, s felvételez az ottani élelmezési lépcsőnél három napra való lótápot.” Mi egyszerűen, parasztosan azt mondtuk volna: „Holnap átmegey öt szekér X községbe, s átvész az élelmezési hivataltól három napra való zabot.” Hogy a két mondat közül melyik a magyarosabb, azt hiszem, nem vitás. A lótáp, élelmezési lépcső, országos jármű és más ehhez hasonló honvéd kifejezésekről később még beszélni fogok. Tolnai professzor igen helyesen állapította meg, hogy annak az oka, hogy pl. én, magyar főgimnáziumot végeztem és a közös hadseregben szintén magyar ezrednél szolgáló tiszt tisztább magyar katonai nyelven tudok beszélni az, hogy helyes nyelvérzékemet nem rontotta el a honvéd hivatalos magyar nyelv. A honvédtisztek – és ez érthető és ezért őket nem lehet okolni – a honvéd katonaiskolákban és a csapatnál a begyökeresedett, rossz magyar nyelven szerkesztett szabályzatok szellemében élve nem is vették észre, hogy a honvédségi nyelv magyar nyelvészeti szempontból rossz.

A magyar katonai nyelv tisztítása érdekében a későbbi években folytatott fáradozásomról, annak helyén fogok beszélni, de már itt is megmondhatom, hogy hosszú hadtörténetész pályámon ezen az egy kis területen minden fáradozásom meddő maradt, csak kis, részleteredményeket tudtam elérni.

Akadémiai pályamunkám és készülő Rákóczi könyvem összeállítása közben mindtisztábban állt előttem e szabadságharc katonai lebonyolításának képe. Láttam, hogy itt egy még eddig felszántatlan ugarba akaszthatom ekémet, s végezhetek hasznos munkát. A feladat azért is csábított, mert teljesen új nyomokon haladhattam, s amikor a történetírás vezető körei látták, hogy komoly szakszerűséggel végzem munkámat, minden oldalról a legmesszebb menő támogatásban volt részem. Láttam, hogy olyan munkát végzek, amihez ilyen felkészültséggel előttem senki sem fogott hozzá. Tehát ha eredményeket produkálok, akkor a többi, Rákóczi-korral foglalkozó tudósnak lényegesen megkönnyítem munkáját. Hiszen elkerülhetetlen, hogy a korszak bármilyen szemszögből való feldolgozásánál ne kellene az illetőnek hadszervezési, harcászati kérdésekkel foglalkozni. E téren már felesleges lesz kutatnia, mert készen kapja az adatokat az én munkáimból. 1928 és 1933 közt igen sok értekezésem, tanulmányom jelent meg a kuruc háború jeleneiről s egyéb vonatkozásairól a katonai szaklapokban, a Századokban, a Magyar Katonai Szemlében és komoly színvonalú vidéki szakfolyóiratban, mint pl. a Győri Szemlében.⁸⁵ Együttal pedig elhatároztam, hogy nekiülök és megírom egy több kötetből álló sorozatban Rákóczi felkelésének részletes katonai történetét. Az időközben megjelenő írásaim már mind úgy készültek, mint e nagy munka megfelelő fejezetei. Így elsősorban a hat nagy csata részletes történetét igyekeztem feldolgozni. Ezek közül az elsőt, Koroncó mellett nem Rákóczi vezette. A többinek irányítása, végrehajtása – a Nagyszombat, Pudmeric, Zsibó, Trencsén és Romhány mellett vívott csaták – az ő, mint legfelsőbb vezér kezében volt.

A Történelmi Társulat már említett pécsi vándorgyűlésén kívül előző évben, 1932-ben

⁸⁵ Részletes felsorolásukat lásd a „Markó Árpád életmű-bibliográfiája” c. részben, a II. kötetben!

már egyszer volt alkalmam a Társulat megtisztelő meghívása folytán egy vándorgyűlésen szerepelni, még pedig a Társulatunk akkori elnöke, Klebelsberg Kuno gróf vezetésével Győrről. Ide különösen szívesen mentem, hiszen felvidéki szülőföldem, Rozsnyó elvesztése után éppen Győr mellett sikerült második otthont kapnom, mivel feleségem családi birtoka a Győrtől alig 15 km-re, Rábapatonai község határában fekvő Dénesháza puszta volt, s mi ott akkor már úgy berendezkedtünk, hogy ne csak a nyári hónapokat töltsük ott, hanem ha nyugdíjba kerülök, végleg odaköltözzünk. Győrben akkor magas színvonalú tudományos élet folyt. A kitűnő Kisfaludy Irodalmi Kör elnöke Harsányi Lajos kanonok, később prelátus, az ismert katolikus költő, előzőleg sok évig a mi falunk plébánosa volt, s azóta engem hozzá meleg baráti kapcsolat fűzött. Beválasztottak a Kisfaludy Körbe kezdetben rendes, majd tiszteleti tagnak, s a Kör magas színvonalú tudományos ülésein a városháza nagytermében évente tartottam előadást, főleg helytörténeti hadieseményekről, amelyeknek szövege azután a Győri Szemlében jelent meg.⁸⁶ Beszéltem pl. Bottyán sikertelen kísérletéről Győr elfoglalására, kuruc tisztek kivégzéséről a győri Főtéren stb.

A Történelmi Társulat említett vándorgyűlésén a Győr közelében lévő Koroncó mellett vívott csata történetét ismerttettem. Ezt a témát azért is választottam, mert erről a csatáról még a helybeli történészek sem tudtak semmi pontosat, és a Ménfő–Koroncó–Győrszemere–Nagy Pál puszta közti színtéren zajlott le, ahol éppen feleségem egyik unokafivérének birtoka volt. A nagy csaták színterei közül azokat, melyek az akkori Csonka-Magyarország területén nekem hozzáférhetőek voltak, természetesen felkerestem, mert hiszen éppen az ilyen rekonstruálásnál nagyon fontos az egykorú írásbeli harcjelentések stb. adatainak egybevetése a térszín topográfiájával.

*Sárkány Ilona
a dénesházai kúria szalonjában*

Azzal természetesen számolni kell, hogy ma, kétszáz évnél hosszabb idő után a térszín már nem ugyanaz, mint akkor volt. Győr környéke pl. akkor még a XVIII. század elején tele volt ma már nem létező mocsarakkal, s a mezőgazdasági munkák már sok alacsonyabb dombot beszántottak, amik akkor még magasabbak voltak. Az erődítés képe is más volt, mint ma. Az újabb kori háborúkkal foglalkozó hadtörténészeknek e téren lényegesen könnyebb a dolguk, mert az illető hadieseményeket egykorú vagy közel egykorú, pontos térképekkel kezükben tanulmányozhatják és

⁸⁶ Kuruc tisztek kivégzése a győri főtéren. (1710. január 18.) Győri Szemle, 4. évf. (1933) 10. sz. 245–250.; Bottyán kísérlete Győr megrohanására. (1707. június 23.) Uo., 5. évf. (1934) 6–8. sz. 323–329.; A Dunántúl szerepe II. Rákóczi Ferenc háborújában. [A Győri Kisfaludy Irodalmi Körben, 1942. február 22-én tartott tiszteleti tagsági székfoglaló előadás.] Uo., 13. évf. (1942) 1. sz. 2–13.

járhatják be a térszint. A Rákóczi-kor hadtörténetének legközelebbi ilyen térképességélete csak az 1780-as években II. József császártól elrendelt helyszíni térképezés lapjai [voltak], az ún. Josephinische Aufnahme szép színes rajzai állottak az osztrák Kriegsarchiv térképtárában rendelkezésre. Ezt a felbecsülhetetlen értékű gyűjteményt a Kriegsarchiv felosztása folytán nem lehetett kettészakítani, de legalább azt sikerült, indokolt kéresemre és sürgésemre elérni, hogy megkaptuk annak eredeti nagyságban készült fotókópiáit Magyarország akkori területéről. Ez a térképezés tehát 60-70 évvel a kuruc kor után készülvén, nekem eléggé pontos képet adhatott a térszín akkori helyzetéről, mert hiszen ezekben az évtizedekben sem csatornázás, sem rendszeres erdő vagy mezőgazdasági térszín javítás nem folyt, tehát azt a képet, amit ezekről a térképlapokról leolvashattam – mutatis mutandis – jól felhasználhattam Rákóczival foglalkozó munkáimban, így a koroncói csata rekonstruálásánál is. Több hetet töltvén rokonunk Gáspárháza [nevű] pusztáján, a harcjelentésekből megállapítható felvonulás és harc színterét egészen pontosan meghatározhattam. Egyik délelőtt a szomszédos Gyirmót községben kezdtem kutatásaimat, ahonnan Heister marsall a csatára indult, s követtem útját azon a vonalon, amely éppen rokonunk birtokán keresztül vezetett a küzdelem színterére. Másnap lementem Szent Pál pusztára Forgách Simon kuruc tábornagy táborhelyére, s bár a Josephinische lapon ott feltüntetett tavat, ahol a kurucok a csata előtti éjjel táboroztak, már nem találtam meg, de a tómedés sással benőtt körvonalait tisztán meg lehetett határozni, s az öreg emberek még emlékeztek is, hogy ott valamikor tó volt.

Klebelsberg gróf kultuszminiszterre csak mély tisztelettel tudok visszagondolni. Nagy távlatokba előrelátó, nagyvonalú kultúrpolitikus volt. Tudós ember, aki a kormány akkori elnökével, Bethlen István gróffal azt a nagyon helyes álláspontot képviselte, hogy Magyarországnak a veszített háború és a trianoni nyomorúság után sem szabad elveszíteni nyugati kultúráját. S nehogy egy ázsiai elmaradottság színvonalával elégedjünk meg, még nagy áldozatok árán is fenn kell tartani, illetve újjáépíteni a művelt világ tudományos köreivel való kapcsolatot, hogy lépést tarthassunk azokkal. Az ő érdeme, hogy a külföldi fővárosokban magyar Collegium Hungaricumok alakultak. Ő telepítette át a pozsonyi egyetemet Pécsre és a kolozsvárit Szegedre.⁸⁷ Az akkor sokat gúnyolt és vicclapokban kifigurázott tihanyi halbiológiai állomás⁸⁸ megszervezése az ő érdeme. Sokan mondták, hogy minnek a mostani nyomorúságunkban ilyen luxus intézmény, amit csúfondárosan halnevelő intézetnek vagy csiborpatkolónak stb. gúnyoltak. És ma ez az intézet az Európa édesvízi tavai mellett létesített, ilyen biológiai intézetek közt első helyen szerepel. És az sem igaz, hogy azokkal a magasabb gondolatokkal törődve elhanyagolta a népnevelés fontos kérdését, mert éppen ő volt az, akinek a minisztersége alatt főleg a legkultúrátlanabb alföldi vidéken ötezer tanyai iskola létesült.⁸⁹

Ő magát, mint kultuszminisztert, nagyon helyesen nemcsak a tárcája körébe vágó dolgok irányítójának tekintette, hanem a magyar tudományos kultúra minden ágazatát is figyelemmel kísérte és támogatta. Amikor a Győrött tartott előadásom szövege megjelent

⁸⁷ Ezek az intézmények már 1919/20-ban Magyarországra menekültek. A kolozsvári még Klebelsberg Kuno kultuszminisztersége előtt, 1921-ben került Szegedre, a pécsi pedig valójában az ő minisztersége alatt, 1923-ban.

⁸⁸ A napjainkban is működő kutatóintézet a Magyar Tudományos Akadémia Ökológiai Kutatóközpontja, a Balatoni Limnológiai Intézet. Ma a Klebelsberg Kuno utca 3. sz. alatt található. Az akkori nevén Magyar Biológiai Kutatóintézet 1927. szeptember 5-én nyílt meg. Lásd: Herodek Sándor – Elekes Károly: Magyar Tudományos Akadémia Balatoni Limnológiai Kutatóintézet története. In: http://www.blki.hu/BLKI/history-foundation_hun.htm (A letöltés időpontja: 2013. augusztus 26.)

⁸⁹ Valójában: 5000 „népiskolai egység”, azaz tanterem és tanítói lakás épült, ez mintegy ezer új iskolát jelentett.

a Magyar Katonai Szemlében,⁹⁰ arról különnyomatokat készíttettem és egy dedikált példányt Klebelsbergnek is elküldtem. Köszönő levelében megemlíti, hogy érdeklődéssel kíséerte figyelemmel győri előadásomat, örül, hogy most így, írásban is még egyszer elolvashatja. Levelét ezzel végzi: „Nem mulasztottam el miniszterednek figyelmét felhívni kiváló hadtörténeti működésedre.” – Hát ezzel bizony nem sokat ért el, mert akkori miniszterem, Gömbös Gyula nemcsak hogy az én működésem iránt volt teljesen közönyös, hanem nem tartotta szükségesnek [azt sem], hogy megtekintse újonnan megalakult hadtörténelmi levéltárunkat. Amikor 1934-ben az Akadémia levelező tagja lettem, ezt kötelességszerűen írásban bejelentettem a Honvédelmi Minisztériumnak, parancsnokom igen meleg hangú záradékkal küldte fel jelentésemet, kiemelve, hogy személyemben a honvédséget érte a megtiszteltetés, mert a honvédség tényleges tisztikarából én vagyok az egyedüli tiszt, aki az Akadémia tagja. Az eredmény: a minisztérium személyügyi osztálya pár sorban értesítette a Hadilevéltár parancsnokságát, hogy adataimat személyi okmányaimban e szerint kiegészítette. Összehasonlításul kénytelen vagyok megjegyezni, hogy ugyanakkor a bécsi Tudományos Akadémiába beválasztották a bécsi Kriegsarchivban dolgozó egyik tisztet, s minisztériuma azonnal soron kívül előléptette. A németeknél nem volt külön Kriegsarchiv, a katonai levéltár az állami levéltárhoz tartozott. Amikor ott jártam, megismertettek egy neves katonáiróval, akit, amikor a berlini Akadémia tagjává választottak, azonnal átvettek az állami levéltár állományába, még pedig az eddiginél jóval magasabb fizetési fokozatba.

Amikor a Romhány melletti utolsó kuruc csatán dolgoztam,⁹¹ megkértem az ottani plébánost, Chobot Ferenc ismert nevű katolikus történétirót,⁹² engedje meg, hogy felkeressem és erről vele beszélgessek, mert ő ezt a csatát, persze nem hadtörténeti hitelességre pályázva, hanem inkább helytörténeti szemszögből, már leírta.⁹³ Amikor beléptem szobájába, mielőtt még beszélgetni kezdtünk volna, karon fogott, s az ablakhoz vezetve ezt mondja: „Látja, kedves Alezredes Uram, azt a kerek lombú öreg mogyorófát a szemközti dombon? Ez az a fa, amelyet a hagyomány Rákóczi fájaként tisztel, mert hogy a fejedelem onnan vezette a csatát. Az én meggyőződésem pedig az, hogy ez nem igaz. Rákóczinak sem oka, sem ideje nem volt ahhoz, hogy ide, a csatater mögötti távoli, félreeső pont-ra menjen. És örülnék, ha az Alezredes Úr szakvéleménye is ugyanezt eredményezné.” – Megnyugtattam az öreg urat: „Nagyon örülök eme felvilágosításnak, mert a csatával foglalkozó irodalom és az egykorú harcjelentések alapján semmiképpen sem tudom ezt a fát az események központjába helyezni. Rákóczi – ez biztos – a csatát a szomszédos bodonyi templomrom mellől (ami ma egy uradalmi magtár fala) nézte, s amikor a lábai alatt kavargó csata a kurucok hátrálásával végződött, levágtatott a küzdelem közepébe, hogy feltartóztassa megriadt hadinépét. Így most a Főtisztelendő Úr véleménye alapján többet nem kell töprengenem, hogy mit csináljak ezzel a fával.”

Mint említém, párhuzamosam az Akadémiától kapott igen megtisztelő megbízással egy Rákóczi könyv megírására dolgoztam, a szabadságharc egész katonai történetének

⁹⁰ Felvidéki hadiesemények 1704 november-decemberében. (Érsekújvár, Lipótvár ostroma, a jakabfalvi ütközet.) Magyar Katonai Szemle, 4. évf. (1934) 9. sz. 199–213. o. Újraközlése: Markó 2003. 94–109.

⁹¹ Megjelent: A romhányi csata. 1710. január 22. Hadtörténelmi Közlemények, 31. évf. (1930) 18–52. (Önálló, újratördelt másodközlése megjelent 1932-ben, modern újraközlése: Markó 2003. 257–295.)

⁹² Művei: Jézus Krisztus egyházának története. I–III. kötet. Budapest, 1907.; A pápák története. Rákospalota, 1909.; A romhányi plébánia története. Budapest, 1913.; A váci egyházmegye történeti névtára. I–II. kötet. Vác, 1915–1917.

⁹³ Chobot Ferenc: A romhányi plébánia története. Szent István-Társulat, Budapest, 1913. 16–19.

összeállításán. Bejelentve szándékomat főnökömnek – akkor Gerbert altábornagy volt – örömmel fogadta, közölte elhatározását, hogy ezt a nagy munkát a Hadilevéltár hivatalos kiadványaként fogja megjelentetni. Köszönettel tudomásul vettem ezt, de sajnos ez a kedvező ajánlat is, mint sok minden kezdeményezésünk, a Honvédelmi Minisztériumban irattárba került. Azt válaszolták, hogy a pénz most géppuskára és egyéb katonai dolgokra kell, ilyen, évekre húzódó tudományos munka kiadására nincs fedezet. Csupán az első világháború vezérkari munkájára volt pénz, ezt a munkát szintén Hadilevéltárunkban állították össze volt vezérkari tisztek.⁹⁴ Ezzel nekem nem volt dolgom. De ennek a munkának köszönhető, hogy intézetünkben állandóan dolgozott két-három ügyes kezű, a térképészeti intézetben tanult nyugdíjas tiszt a helyzetvázlatok készítésén. Ezek a tisztek szívesen dolgoztak nekem is szabad idejükben, persze megfelelő tiszteletdíjért, s készítették munkáim vázlatait, amiket történész körök igen szívesen fogadtak.

Azt, hogy én azalatt, amíg a Hadilevéltár osztályvezetője voltam, oly sokat és eredményesen dolgozhattam, annak is köszönhettem, hogy parancsnokaink elismerték, hogy a levéltári szolgálat nem csupán iratok rendezéséből, regisztrálásából és konzerválásából áll, hanem akinek ahhoz megfelelő felkészültsége van, az történetírói munkáját is természetesen itt, az intézetben hivatalos szolgálata gyanánt végezheti.

Minekutána a vezetésem alá került Régi Levéltári Osztályt megszerveztem, anyagát megismertem, nem volt sok, az osztály vezetésével járó adminisztratív munkám. Ezt minden reggel egy-két óra alatt elintézhettem, s a délelőtt többi óráit nyugodtan szentelhettem Rákóczi-val foglalkozó és egyéb kutatói és írói tevékenységemnek. Gépíró személyzetünk elég volt. Nálam dolgozott mint titkárnő több mint tíz évig egy igen kedves, fiatal leány, első főnököm, Rubint altábornagy unokahúga, Hancsók Magda, később Molnár Albin Nemzeti bankos felesége. Annyira otthonos lett a Rákóczi korban, hogy folyamatosan diktálhattam neki. Amikor egy-egy könyvem megjelent, az unalmas jegyzetelés, s egyéb szerkesztési munkában is igen sokat segíthetett.

A Hadilevéltár volt főnökei, illetve parancsnokai közül csakis Suhay Imre tábornok volt némileg szakember. Kitűnő tollú modern katonaiíró,⁹⁵ nyelveket beszélő, mozgékony ember, akinek sikerült a külföldi hadilevéltárakkal, katonai szaklapokkal kapcsolatot létesíteni, s a Magyar Katonai Szemle cserepéldányai útján megszerezni a francia, német, angol, svájci, osztrák, török katonai szaklapokat. A többi, az én időmben a Hadilevéltár élén álló parancsnok, Gerbert, Kubinyi, Czibur, Major altábornagyok, Lukács, Koszmovszky tábornokok csak nyugdíjazásuk előtti pár évre lettek ide beosztva. Ha szakmabelileg nem is folytak bele életünkbe, de szívesen elismerték és támogatták tudományos munkálkodásunkat. A beosztott személyzet dolgában a 30-as években már sikerült némi stabilitást elérni. A már említett nálunk dolgozó hadtörténészekon kívül újabbak is jelentkeztek szolgálattételre. Ajtay Endre, Timon Béla ezredesek, Rédvay százados foglalkoztak régi hadtörténelemmel, Doromby József alezredes több ezredtörténet összeállításában végzett

⁹⁴ A munka kiadásra került: A Világháború 1914–1918. Különös tekintettel Magyarországra és a magyar csapatok szereplésére. Szerkesztette és kiadja a m. kir. Hadtörténelmi Levéltár. 1–10. kötet. Stádium, Budapest, 1928–1942. (1914-től 1915. augusztus végéig dolgozza fel az eseményeket.)

⁹⁵ Suhay Imre nevéhez fűződnek az alábbi kötetek: A Magyar Királyi Honvédség története. 1868–1918. Irta: Suhay Imre tábornok vezetése alatt a M. Kir. Hadtörténelmi Levéltár részéről kirendelt bizottság. Szerkesztette: Berkó István. Garay Ákos... eredeti rajzaival. Magyar Királyi Hadtörténelmi Levéltár, Budapest, 1828.; Hadviselés és hadvezetés. A katonai, gazdasági és szellemi háború lényege módszere és eszközei. Singer és Wolfner Budapest, 1940. Több tanulmánya jelent meg a Hadtörténelmi Közleményekben, katonai szaklapokban és gyakran publikált hadtörténelmi vonatkozású cikkeket különböző napilapokban az 1930–40-es években.

Markó Árpád 1959-ben

1960. év elején megőrzésre átadtam a Tudományos Akadémia Kézirattárának.⁹⁷ Ha ezután valaki ezzel a korral foglalkozik, jól teszi, ha ezt a gyűjteményt is megnézi. Talál benne sok eddig ismeretlen adatot. S ha hadtörténelmileg nem is fontos, mégis érdekes pl. Rákóczi 18 hátslovának neve, felszerelése.

eredményes munkát. Timon privat szorgalomból elvégezte az egyetem történettudományi fakultását, s doktori címet szerzett, Rédvay pedig közgazdasági doktorátust, de e mellett igen jó tollú történész lett belőle.⁹⁶

A fentebb említett részletes hadtörténelmi munkáról, Rákóczi háborújának részletes összeállításáról meg kell említenem, hogy a második világháború kitöréséig eljutottam az 1707. év hadieseményeinek feldolgozásáig, s összegyűjtöttem utazásaim alatt – évenként 5–6-szor is felutaztam oda – a későbbi évekre vonatkozó minden adatot. Ez a kb. 2000 gépelt oldal terjedelmű kéziratom térképekkel, fotókópiákkal felszerelve, könyvtárammal, magánlevéltárammal együtt a második világháború alatt elpusztult, nyomtalanul elveszett, bizonyára feltűzeltek. Lakásunk romjaiból csupán egy kötet kézírata, kb. 400 oldal, az 1704. év hadieseményeinek története került elő. Ezt, valamint még sok más összegyűjtött adatot s egyéb, eddig ki nem adott kéziratot, rádióelőadásaim szövegét stb. az

⁹⁶ Ajtay Endre munkáiból lásd pl.: A magyar gyalogság. A magyar gyalogos katona története. Reé László Könyvkiadó- és Terjesztővállalat, Budapest, é. n.; Ajtay Endre (et al.): A Magyar Kir. Honvéd Ludovika Akadémia története. Szerkesztette Dezséri Bachó László. Magyar Királyi Honvéd Ludovika Akadémia, Budapest, 1930.; Ajtay Endre – Hirn László: A 46-ik gyalogezred háborús ezredtörténete I–II. A volt cs. és kir. 46. gyalogezred világháborús története 1914–1918. A negyvenhatosok fegyvertörténete 1914–1918. „A 46-os Ezredtörténet” kiadóvállalat, Budapest, 1933.; A magyar katona. Századunk legszebb magyar csatái. Szerkesztette Ajtay Endre. „Élet” Irodalmi és Nyomda Részvénytársaság, Budapest, 1944.

Timon Béla munkatársa volt a Lukinich Imre és Markó Árpád által szerkesztett kiadványnak: Sorsdöntő csaták. Marathontól a második világháborúig. 1–2. kötet. Franklin társulat, Budapest, é. n.

Rédvay István az említett Sorsdöntő csaták és A magyar gyalogság szerzői gárdájába is beletartozott, valamint lásd: Huszáraink hazatérése 1848/49-ben. Vitézi Rend Zrínyi Csoportja, Budapest, 1941. és II. József császár és Hadik András. Budapest, 1943. c. munkáit.

Dorombay József az említett A magyar gyalogság és A magyar katona c. köteteken kívül önálló munkákkal is jelentkezett, lásd pl.: A volt cs. és kir. 38. gyalogezred története és emlékkönyve. Budapest, 1936.; Volt cs. és kir. 83-as és 106-os gyalogezredek története és emlékkönyve. Budapest, 1934.

⁹⁷ Lelőhelye: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár, jelzete: Ms. 4501/187. Markó Árpád visszaemlékezései (ún. Kaleidoszkóp).

Még 1959 decemberében, ugyancsak a Tudományos Akadémia Kézirattárának adtam át megőrzésre kül- és belföldi tudósokkal folytatott levelezésen darabjait.⁹⁸ Francia, finn, lengyel, svájci történészek leveleit, köztük a francia Pillias Emil – kiről később részletesen írok – leveleit, aki nagy érdemeket szerzett Rákóczi francia kapcsolatairól közzétett kutatásaival.

A Tudományos Akadémia előbb említett megtisztelő felszólítása után lelkesedéssel fogtam hozzá Rákócziról mint hadvezérről írandó munkám összeállításához. Természetesen egy tervezetet kellett előbb benyújtanom, s ennek jóváhagyása után kezdtem meg széleskörű kutatásaimat. Munkámat hat fejezetbe tagoltam. Magyarázó bevezetés után az első fejezet összefoglaló kép volt Rákóczi hadvezéri egyéniségéről és tragikumáról. A második Rákóczit mint hadseregszervezőt mutatta be. A harmadik Rákóczi hadseregének megalakulását, fejlődését és tagozódását ismertette. A negyedikben Rákóczit mint stratégát és katonapolitikust jellemeztem. Az ötödik fejezetben részletesen megírtam annak az öt nagy csatának előzményeit, lefolyását, amelyeket a fejedelem személyesen vezetett, vázolva magatartását a csaták alatt. A hatodik, befejező fejezet röviden összefoglaltam Rákóczi életét a szabadságharc után, emigrációjának különböző állomásain, végül szomorú halálát és egy rövid végszóban földi maradványainak visszatérését 1906. október 29-én az akkor még felvidéki főváros, Kassa régi Dómjában készített kriptájába.

A II. Rákóczi Ferenc a hadvezér cím alatt az Akadémiától kiadott könyvem 443 oldal terjedelmű lett. Minden csata mozzanatait, s a hadműveleteket ábrázoló helyzetvázlatokat csatoltam, néhány fotokópiát, köztük a fejedelem egy sajátkezű levelét is. És természetesen bőséges jegyzetekkel, név- és tárgymutatóval tettem a könyvet használhatóvá.

Kéziratomat 1934 januárjában nyújtottam be az Akadémia II. (történeti) osztályának. A főtítkári hivatal február 6-án értesített arról, hogy a kéziratot már átadta a nyomdának. Természetesen ez már az átjavított kézirat volt, hiszen a szigorú bírálók, Gyalóky és Pilch ezredesek több helyesbíteni valót találtak, főleg a szöveg megfogalmazásában, amit én készséggel el is fogadtam. Igen megnyugtató és megtisztelő volt a velem közölt bírálatoknak ez a pár megállapítása: „...a szerző kellő katonai szaktudással bírván, szakavatottan, részrehajlás nélkül, igen szépen és tökéletesen megvitatja Rákóczi Ferenc hadvezéri képességeit és működését, ami nagy érdemül szolgál. Kétség kívül hézagot pótló művet alkotott... Elismerésemet kell nyilvánítanom, hogy a szerző, a magyar hadtörténelemnek ezt az igen kényes kérdését kifogástalan tárgyilagossággal és oly módon tárgyalja, hogy elene senki kifogást nem emelhet...” – írja Pilch. Gyalókynek pedig munkámat elbíráló jelentésében, részletesen foglalkozva annak minden fejezetével, minden tárgyi, szerkesztési, módszertani és nyelvhelyességi szempont szerint, ez a véleménye: „Markó Árpád nagyon ügyesen és tapintatosan találta el azt a módot, amely a szakértő katona tárgyilagosságával közelítheti meg Rákóczi hadvezéri egyéniségét, megállapítva elismerésre méltó nagy katonai erényeit, s kellő kímélettel reámutatva azokra a gyengéire is, amelyek, ha nem is idézték elő a kudarcot közvetlenül, de mégis csak hozzájárultak felkelésének balsikeréhez... Előadásmódja mindvégig higgadt, tárgyilagos. Nem halványítja el soha azt a glóriát, ami a nagy szabadsághős alakját övezi, de másrészt nem esik abba a szertelen túlzásba se, amely például Thaly Kálmánt és követőit vezette Rákóczi működésének elbírálásában. Nagy hiányt pótol, hogy Rákóczi hadvezéri képét az arra egyedül hivatott katonai szakértő rajzolta meg.”

Hogy bírálóim és később, a könyvem után megjelent szakfolyóiratok és napilapok minden bírálója külön megemlékezésre méltónak tartották megdicsérni, hogy írásaimban Rá-

⁹⁸ Lelöhelyük uo., lásd külön levélíronként.

kócziról tapintattal és megértő tárgyilagossággal mondok ítéletet,⁹⁹ annak magyarázata az, hogy nemrég zajlott le Szekfű Gyulának A bujdosó Rákócziról írt, rendkívül érdekes könyve után személye ellen tomboló irodalmi vita és hírlapi polémia.¹⁰⁰ Őt akkor – bár e művének talán csak azt lehetne hibájaként felróni, hogy néhány megállapítását talán túl erős színekkel festette alá – méltatlanul hurcolták meg, s azóta a közvélemény minden új, Rákóczival foglalkozó munkánál legelőször azt vizsgálta, hogy annak szerzője Szekfű mellett vagy ellene foglal-e állást? Én nagy tisztelője voltam és vagyok ma is Szekfű mélységes történettudásának, elismertem ebbéli érdemeit, sokat tanultam tőle, főleg az események plasztikus meglátásában és leírásában.¹⁰¹ Aki figyelmesen olvasta a Hóman–Szekfű Magyar Történet név alatt ismert, 1935-ben megjelent második kiadás köteteinek tőle megírt fejezeteit, pl. a Mohácsi vész utáni zűrzavaros állapot leírását, a Rákóczi kor eseményeit, csak gyönyörűséget talált előadásának tudományos, de mégis szemléltető, érdekes jellemzéseiben.¹⁰² Az én Rákóczi könyvem tehát eme elmérgesedett, politikai térre is átvitt harc után a bírálók nagy megnyugvására úgy hatott, mint az olaj, amellyel a háborgó tengert szokták elsimítani a régi hajós világban. És főleg annak örülök, hogy Szekfű volt a legjobban megelégedve az én megállapításaimmal és szintézisemmel.¹⁰³ Az említett munkában a kuruc kor ismertetésénél mindig elfogadta és hivatkozott az én hadtörténeti megállapításaimra, s a könyv Kútfő és irodalom fejezetében összefoglalva ezt írta rólam: „Különösen nagy érdemei vannak az egykorú kútfőkön alapuló józan, realista felfogás kialakításában, mely közelebb hozza Rákóczit a modern nemzetiséghez, Markó Árpádnak, aki első sorban a felkelés hadtörténetének legkiválóbb szakembere, de hadtörténeti érdeklődésű működésében úgy Rákóczi alakját, mint a felkelés politikai viszonyait illetőleg is, hosszú időre szóló megállapításokat hozott létre, főként II. Rákóczi Ferenc a hadvezér 1934. Akadémiai kiadás című kötetében.”¹⁰⁴

A könyv április végén jelent meg a könyvpiacra. Sajnos nem hallgathatom el – de ez nem csupán az én egyéni véleményem, hanem igen sokan állapították meg már akkor és később égeszen a mai napig –, hogy az Akadémia abban a hitben, hogy ez a munka csak a legszűkebb szaköröket fogja érdekelni, csupán 400 példányban nyomatta ki. S amikor megjelent, még az Akadémia 1934. május végén tartott évi nagygyűlése előtt, a szaksajtó és a napilapok olyan részletességgel, megható elismeréssel foglalkoztak művemmel, hogy a könyvkereskedésekbe került néhány száz példány pár hét alatt elfogyott. Sokan sürgették annak egy újabb, második kiadását. De annyi más, szintén Rákóczi korával foglalkozó

⁹⁹ Markó Árpád: II. Rákóczi Ferenc a hadvezér. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1934. A könyvet ismertette Gyalóky Jenő a Hadtörténelmi Közlemények 35. évfolyamában, Clauser Mihály a Debreceni Szemle, 10. évfolyamának 3–5. számában és Baráth Tibor a Revue des Études Hongroises 1934. évi számában (leírásukat lásd a „Markó Árpád életmű-bibliográfiája” c. részben a II. kötetben).

¹⁰⁰ Szekfű Gyula: A száműzött Rákóczi, 1715–1735. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1913. c. könyvről van szó. A vitát a legbővebben Dénes Iván Zoltán összegezte: A „realitás” illúziója. A historikus Szekfű Gyula pályafordulója. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976.

¹⁰¹ Minderről lásd: Kincses Katalin Mária: Szellemtörténet és hadtörténetírás. A magyar hadtörténetírás kapcsolódási pontjai, különös tekintettel az 1930-as évekre. Hadtörténelmi Közlemények, 126. évf. (2013) 2. sz. 393–394.

¹⁰² Hóman Bálint – Szekfű Gyula: Magyar történet. III. kötet. Írta Szekfű Gyula. [4. könyv.] Budapest, 1935. (Második bőv., teljes kiadás. Reprint: 1991.) 11. skk. és IV. kötet. [5–6. könyv.] Írta Szekfű Gyula. Budapest, 1935. (Második bőv., teljes kiadás. Reprint: 1991.) 275. skk.

¹⁰³ Lásd Szekfű Gyula Markó Árpádhoz írt leveleit, közli a 101. jegyzetben hivatkozott tanulmány függeléke, 403–404.

¹⁰⁴ Lásd a 99. jegyzetben hivatkozott munkát, 599.

munka jelent meg azokban az években, és az Akadémiának is a többi, nem történeti osztály igényeit is ki kellett új kiadványok megjelentetésével elégíteni, hogy az én munkám nem élt meg egy második kiadást. Pedig talán érdemes lett volna ezt kibocsátani, mert főleg a második világháború után újból felélénkült Rákóczi kutatások idejében ezt a könyvet még ma is állandóan keresik. Hozzám is többször fordultak ismeretlen egyének, antikváriusok is azzal a kérdéssel, hol szerezhetnének egy példányt. Csak azt mondhattam, hogy néha előbukkan egy könyv az antikváriumokban, egyébként pedig az összes köz-könyvtárban megtalálható.

Kérem kedves olvasóimat, ne tekintsek önhittségnek és komoly tudományos munkát végzett embernél nevenséges hivalkodásnak, ha most megemlékezem Rákóczi könyvem sajtósikeréről. Értem ezalatt a könyv megjelenése után azzal foglalkozó szak- és napilapok ismertetéseit. Azt nem tagadom, hogy kíváncsian vártam a referendákat erről, hiszen ez volt az én első, nagy, az Akadémia fémjelzésével ellátott munkám, tehát ehhez pro és contra bizonyára többen hozzászólnak. És igen nagy volt az örömem, amikor a könyvről csak elismerő kritikákat kaptam. Nem tekintem ezt a személyem iránti megbecsülés jelének, hanem egyrészt annak, hogy ezt a könyvet az Akadémia adta ki, tehát a sajtónak illett azzal foglalkozni. Másrészt pedig a már javában fellelkesedett Rákóczi-kultusz idejében, a fejedelem halálának 200. évfordulóján minden Rákóczival foglalkozó könyv érdekelte a közönséget. De meglepő és megtisztelő volt nekem az, hogy a napilapok, amelyekben tudományos művekről rendszerint csak rövid, száraz ismertetésekben emlékeznek meg, könyvemnek egész hasáboakat, sőt egész oldalakat szenteltek és igen behatóan foglalkoztak annak minden fejezetével. És azt is kitüntetésnek vehettem, hogy ezeknek a cikkeknek az írói nem ismeretlen kis riporterek voltak, hanem komoly, elimert írók és tudós emberek. Hogy csak egy nevet említsek, a Budapesti Hírlapban dr. Asztalos Miklós,¹⁰⁵ az akkor már neves író, aki éppen Rákóczi életéről is írt egy nagy és kitűnő munkát,¹⁰⁶ egy egész hasábon foglalkozik könyvemmel, s megállapítja, hogy „...Markóban szerencsésen egyesül a szakképzett katona és a felkészült, biztos ítéletű historikus. Műve ennél fogva nemcsak hiányt pótló, de alapvető is. Nagy nyeresége azoknak, akik Rákóczival foglalkoznak.” Vidéki újságok is megemlékeztek könyvemről. A Debreceni Szemle, a győri, miskolci újságok mind szívesen beszéltek róla, sőt egy Szlovákiában, Lőcsén megjelenő magyar újság, a Szepesi Híradó igen részletesen és meleg hangon beszélt a könyvről.¹⁰⁷ Nekem a legtöbbet azok az ismertetések jelentették, amelyek a Hadtörténelmi Közleményekben Gyalókay tollából¹⁰⁸ és a Katolikus Szemle két számában Barta János és Echhardt Sándor egyetemi professzortól származnak.¹⁰⁹ Gyalókay a Protestáns Szemlében is megemlékezett róla.¹¹⁰ Eckhardt Sándor helyesen mondja: „Markó, a hadtörténész gyakorlott szemével látja ezeket az

¹⁰⁵ Asztalos Miklós ismertetése a Budapesti Hírlap szemle rovatában: 1935. október, 21. sz.

¹⁰⁶ Asztalos Miklós: II. Rákóczi Ferenc és kora. Dante Könyvkiadó, Budapest, 1934. (Újabb kiadása: Pallas Stúdió – Attraktor Kft., Budapest, 2000.)

¹⁰⁷ A Debreceni Szemlében megjelent ismertetést Clauser Mihály írta, 10. évf. 3–5. (97–99.) sz. (1936. március–május) 109–110. A Győri Szemlében: V. évf. (1934) (Vö.: Jászberényi Ferencné: A Győri Szemle 1930–1944. repertórium. Győr Megyei Jogú Város Levéltára, 1999.) A miskolci 1934. évi újságokat sajnos nem sikerült beazonosítani, végül valószínűleg a Szepesi Híradó, 72. évf. (1934) egyik októberi számáról va szó.

¹⁰⁸ Lásd a 99. jegyzetet!

¹⁰⁹ Barta János nem írt ismertetést Markó Árpád könyvéről a Katolikus Szemlében 1934-ben. Eckhardt Sándor ismertetése: Katolikus Szemle, XLVIII. évf. (1934. október) 631–632.

¹¹⁰ Gyalókay Jenő: Markó Árpád: II. Rákóczi Ferenc, a hadvezér. Protestáns Szemle, XLIII. évf. (1934. október) 10. sz. 527–529.

eseményeket, és éppoly kevés illúzióval tekinti e kort, mint maga a Fejedelem... Minden téma megköveteli a maga szakemberét. A kuruc–labanc hadakozások e kitűnő katonamónográfus szakértelme nélkül csak romantikus érzések és megítélések szabad prédája maradt volna.”¹¹¹

A külföldi szakirodalom is figyelemmel kísérte munkámat. Az osztrák *Militärwissenschaftliche Mitteilungen* nemcsak erről, de más Rákóczival foglalkozó közleményemről is írt, és a Berlinben megjelenő *Ungarische Jahrbücher*¹¹² 1934. évi kötetében is megértő hangon méltattak munkámat, az ismertetést így fejezik be: „Das Buch verrät grosse Gewissenhaftigkeit, gediegene Beherrschung des Stoffes und bedeutet eine erfreuliche Bereicherung der ungarische Geschichtsliteratur.”¹¹³

Munkáim, illetve adataim hitelességére rendkívül nagy gondot fordítottam mindig, s igyekeztem a legszélesebb kiterjedésű forráskritikával és forráskutatással megalapozni minden megállapításomat.

Ennek köszönhettem a budapesti és vidéki egyetemek történész professzorainak igen megtisztelő véleményét, akik később, amikor akadémiai üléseken találkoztunk, gyakran megkerestek, hogy megmondják, mennyire megkönnyítettem munkájukat azzal, hogy tiszta képet adok kezükbe a kuruc háborúról.

Berlinben élt egy magyar ezredes barátunk, Győri Farkas Béla, aki mint Hadilevéltárunk exponense dolgozott az ottani állami levéltárakban, s küldte az anyagot magyar vezérkari munkánk számára a közösen vívott első világháború idejéből. A könyv szerkesztőinek egyszer, úgy emlékszem, 1930-ban több kérdésre kellett onnan sürgős választ kapni. Főnököm megkérdezett, nem volna-e kedvem Berlinbe utazni, magammal viszem a kérdéseket, azokat szóban is letárgyalom Farkassal, s egy hét múlva itthon lehetek a válasszal. Természetesen örömmel vállaltam ezt a hivatalos kiküldetést, a Levéltár megadta az oda- és visszautazás költségeit, s a Honvédelmi Minisztériumtól megszabott külföldi vezénylési napi pótdíjat, ami oly bőven volt megállapítva, hogy feleséggel együtt egy hetet tölthettünk Berlinben. Persze nemcsak a világháborús kérdésekre hoztam meg a kért felvilágosítást, hanem a Berlin-Dahlemben lévő *Preussisches Geheimes Staatsarchiv*ban is folytathattam kutatást Rákóczi dolgokban. Ott már volt egy ismerősöm, Archivrat dr. Posner, aki nemrég nálunk járt, s én segítettem neki a Hadilevéltárunk anyagában való kutatásnál. Farkas bejelentette érkezésemet. Bemutattak a levéltár igazgatójának¹¹⁴ is, aki igen szívesen fogadott mint kollegát, s a legmesszebb menő támogatást ígérte. Nem is csalódtam. Találtam érdekes leveleket, többek közt Rákóczi egy jegyzékét Frigyes Vilmos porosz királyhoz azokról a híveiről, akik a felkelés végén Németországba kívántak emigrálni. A kért másolatokat másnapra már megkaptam, s nem kellett semmit sem fizetni. A modern levéltári épület kutatótermének falán olvastam ezt a nagyon találó latin mondatot: „Non ridere, non lugere neque detestari, sed intelligere.”¹¹⁵ Azaz aki leül régi írásokat tanulmányozni, az ne mosolyogjon esetleges fonákságokon, ne sirassa a régi dolgokat, ne botránkozzék meg, hanem okuljon, tanuljon belőlük.

Mielőtt akadémiai életem ismertetéséhez érnék, meg kell még említenem, hogy 1931-ben alkalmam volt részt venni egy nagyon jól sikerült hadtörténelmi gyűjteményes mun-

¹¹¹ Lásd a 109. jegyzetet, 632.

¹¹² Pontosán: *Ungarische Jahrbuch*.

¹¹³ A német nyelvű lapokhoz nem sikerült hozzájutnunk.

¹¹⁴ Albert Backmannak, aki 1929 és 1936 között volt a bécsi hadilevéltár igazgatója.

¹¹⁵ Spinoza mondása, magyarul: Nem nevetni, nem sírni, nem átkozódni, hanem érteni. (lat.) Spinoza: *Etika*, 5, 31.

kában. A magyar hadtörténelem összefoglaló előadásával a honfoglalástól napjainkig addig csak egy kitűnő és segédkönyvnek további kutatásoknál jól használható munka jelent meg 1895–97-ben Rónai Horváth Jenő altábornagy, a Magyar Tudományos Akadémia érdemes tagjának összeállításában Magyar Hadikrónika címen.¹¹⁶ Ez a munka azonban az én időmben már csak szakkönyvtárakban volt meg, s néha előkerült egy-egy antikváriumi példány. Kétségtől jól összeállított könyv, de sok megállapítása, a hadműveletek, csaták értékelése már idejét múlta.

Pilch Jenő megkérdezte a Franklin Társulatot, nem volna-e hajlandó egy komoly szakemberektől, tehát hitelesen megírt munkában kiadni egy olyan magyar hadtörténetet, amely a nemzet, főleg az ifjúság hazafias nevelésére nagy hatással lehetne. A Franklin Társulat igazgatósága a legnagyobb készséggel fogadta el a tervet azzal az elhatározással, hogy a munkát kétkötetes, díszes album alakjában, sok képpel, helyzetvázlattal, egykori írásokkal, fotokópiákkal, finom papíron, művészi kemény kötésben fogja a könyvpiacra bocsátani. Országos terjesztésébe pedig beállítja a Hadirokkantak szövetségét.¹¹⁷ Pilch e kedvező ajánlat után felkérte Gyalóky Jenőt, Berkó Istvánt, s engem is a közreműködésre, hogy vállalam abban több fejezet megírását. Négyen összeülve azután felosztottuk az anyagot egymás közt. Én vállaltam természetesen a kuruc kor hadieseményeit, Zrínyi Miklós korát, továbbá III. Károly király korától kezdve az 1848. évi szabadságharc előtti éveket és az I. Ferenc József korában vívott háborúk közül az olasz, dániai és balkáni harctereken vívott harcok leírását. Végül egy fejezetet a magyar kard idegen nemzetek szolgálatában való szerepléséről (lengyel, görög, amerikai szabadságharcok, a búr háború és az 1900 évi kínai boxer-lázadás magyar katonáiról szóló leírásokat).

A valóban gyönyörű kötésben megjelent kétkötetes díszes munka címe: A magyar katona – vitézségünk ezer éve –, váratlanul nagy sikere volt. Az első kiadást 1931-ben hamarosan szétkapkodták, a napilapok lelkes dicsőretekkel írtak róla, s megéltük a magyar könyvterjesztés történetében – mint a Franklinban mondták – a páratlan sikert, hogy ez, az akkori viszonyok közt egyáltalában nem olcsó munka – 48 pengőbe került – még kilenc kiadást ért el.¹¹⁸ Tehát alig három-négy év alatt tízszer háromezer példányban kapott helyet az országban, nemcsak majdnem minden könyvtárban, iskolai gyűjteményekben, de az olvasóközönség széles rétegeiben is. A Hadirokkantak igen ügyes könyvágensei minden kis falut, pusztát felkerestek, s igen népszerűvé tették a sok szép képpel is élenkített munkát.

A II. Rákóczi a Hadvezér könyvet az Akadémia olyan időpontban, 1934 áprilisában bocsátotta a könyvpiacra, hogy az az Akadémia nagygyűlésére összeseregülő tagoknak már addig kezébe kerülhessen. Addig meghívott tagja voltam az Akadémia Hadtörténelmi Bizottságának és a Történelmi Társulat igazgató választmányi tagja. Ezekkel a kitűnő megbízásokkal tökéletesen meg voltam elégedve, és távolról sem gondoltam arra, hogy akadémiai tagságra pályázzak, soha senkit sem kértem arra, hogy ilyen irányban puhatolódzék,

¹¹⁶ Rónai Horváth Jenő: Magyar hadi krónika. A magyar nemzet ezeréves küzdelmeinek katonai története. Első rész. A honfoglalástól a mohácsi vészig. A Magyar Tudományos Akadémia Hadtudományi Bizottsága, Budapest, 1895. Második rész. A mohácsi vésztől a legújabb korig. Uo., 1897. (Reprint: Históriaantik Könyvesház Kiadó, Budapest, 2012.)

¹¹⁷ A közvetlenül a háború után, 1918-ban alakult országos hálózatról és helyi szervezeteinek történetéről, működéséről bővebben lásd: HONSZ a Hadirokkantak, Hadiözvegyek és Hadiárva Országos Nemzeti Szövetségének ügyrendje. Stephaneum Nyomda, Budapest, 1931.

¹¹⁸ A magyar katona: vitézségünk ezer éve. 1–2. kötet. Szerkesztette Pilch Jenő. Szerzők: Berkó István, Gyalóky Jenő, Markó Árpád és Pilch Jenő. Franklin-Társulat, 1933. (Utánnomásokról van szó.)

vagy adott esetben pártoljon. De munkáim akkortájt országszerte eléggé ismertek lehetnek, hogy az Akadémiában már elérkezettnek látták az időt, hogy megtiszteljenek a levelező tagság odaitélésével. Ezért is intézte az Elnökség úgy könyvem megjelenésnek időpontját, hogy már ezzel is bizonyítsa érdemességemet.

Égészen váratlanul ért 1934. március végén Gyalóky Jenőnek az a felszólítása, hogy keressem fel őt délután lakásán, hozzak magammal egy rövid curriculum vitae-t addigi életemről, és egy jegyzéket az összes, eddig megjelent történeti tárgyú írásomról. Gyánútlan kérdésemre, hogy ez mire való, közölte nagy meglepetésemre – és nem tagadom, mélyen megtisztelve éreztem magam –, hogy az ez évi nagygyűlésen szeretnének engem a levelező tagok sorába beiktatni.

Itt állottam tehát 1934 tavaszán, 49 éves koromban én, a magyar hadtörténet szerény és semmi különös kitüntetésre vagy felmagasztalásra nem vágyódó munkása az ország legmagasabb tudományos fóruma, a Tekintetes Akadémia kapuja előtt.

A TEKINTETES AKADÉMIÁBAN

Az akadémiai tagság elérésének módja az alapszabályokban pontosan meg volt határozva. A gyakorlatban ez így történt. Amikor az Akadémia szakemberei azt tapasztalták, hogy egy, a tudományos követelményeknek megfelelő kutató, író ember, választott szakmájában eredményesen munkálkodik, főleg pedig, ha az illető szaktudományát újabb, eddig még kellően fel nem tárt adatokkal gazdagítja, az illető osztályülésén tavasszal, amikor a májusi évi nagygyűlés anyagát előkészítették, valaki felemlítette nevét azzal, hogy érdemesnek tartja a tagság elnyerésére. Ha nem merült fel ellenvetés, akkor az osztály megbízta egyik tagját, hogy lépjen érintkezésbe az illetővel, szerezze be a személyére és tudományos működésére vonatkozó adatokat. Foglalja azokat írásba, kérjen fel még két-három tagot az ajánlat, illetve javaslat aláírására, s azt nyújtsa be az Akadémia illető osztályelnökségének. Nálam tehát az volt az első lépés, hogy Gyalókay Jenő és Pilch Jenő ezredesek említették fel nevemet. Az osztályülésen jelen volt összes tagok helyeselték indítványukat, s megbízták Gyalókayt a további lépések megtételére. A javaslatot a két említett hadtörténészén kívül még aláírta Domanovszky Sándor, a Pázmány egyetem történelem professzora és Tóth Zoltán, akkor a Nemzeti Múzeum történelmi osztálya fegyvertárának vezetője, neves hadtörténet-kutató, később a pécsi egyetem professzora. (Megjegyzem, hogy az akadémiai életemre vonatkozó adatokat részint az írásaim közt megmaradt levelekből, részint pedig az Akadémia 1934–36. évi Értesítőiből és Almanachjaiból merítem, tehát azok teljesen hitelesek.)

A tagjelölések szövegét a javaslok neveivel az Akadémia főtitkári hivatala nyomtatásban megküldte minden tagnak. A rólam készített jelölő javaslat röviden megemlíti személyi adataimat, akkori működési helyemet – a Hadilevéltár osztályvezetője voltam – és részletesen felsorolja azokat az értekezéseimet, amelyek indokolttá teszik jelölésemet. A javaslat lényege az, hogy „...Markó Árpád már majdnem egy évtizedre terjedő, igen értékes katonai szaktudományos, de főként hadtörténelmi, irodalmi tevékenységet fejt ki kiváló eredménnyel.”

A május végén szokásos, egy hétig tartó akadémiai évi nagygyűlésen, amikor minden szakosztály tartott külön értekezletet, s a nagygyűlést az Akadémia dísztermében tartott „Közülés” fejezte be, a III. osztály,¹¹⁹ azaz a bölcsészeti, társadalomtudományi és történettudományi osztályának B. alosztályában, a történelmi osztályban tárgyalták le először az én tagjelölésemet.

Az Akadémia elnöke akkor az általános tiszteletnek örvendő, mint államférfi és tudós kiváló Berzeviczy Albert volt közel harminc év óta. Főtitkár pedig dr. Balogh Jenő,

¹¹⁹ Tévesztés, a II. Osztály.

A Magyar Tudományos Akadémia épülete

volt igazságügy-miniszter tizenöt év óta. A II. osztály elnöke Kornis Gyula, egyetemi professzor, a kultuszminisztérium államtitkára, osztálytitkár, megválasztásom idejében még Fináczy Ernő, a neves pedagógus és kiváló egyetemi professzor volt. Őt csak megválasztásom idejében ismertem meg, rövid idő múlva meghalt. Utódja Lukinich Imre egyetemi professzor lett.¹²⁰

Az osztályülésen a szavazás már titkosan történt, egy antik, kb. 50 cm magas kis házikó formájú fadobozban. A doboz homlokfalának felső részén volt egy zöld függönykével leplezett, olyan nagy kör alakú lyuk, amelybe a szavazók bedughatták ökölbe szorított kezeiket. Benyúlva pedig az osztályelnöktől kezükbe adott fekete golyócskát beejtették a házikó belsejében a lyuk alatt lévő deszkafallal elválasztott jobb vagy bal részbe. A jobboldali részbe az igennel, a baloldaliba a nemmel szavazók golyóit kellett bedobni. A zöld függönyke arra szolgált, hogy a szavazó kézcsuklóját eltakarta, tehát nem lehetett látni, hogy benyúlva merre fordítja kezét a golyó bedobásakor. Az alul elhelyezett két fiók kihúzása után kiderült, hogy hány golyó esett az igen, hány a nem rekeszbe. Az osztályülésen jelen volt 34 tag közül 26-an szavaztak mellettem, 8-an ellenem. Így tehát az eredmény itt már igen kedvező volt. Pár nap múlva került a szavazás sorrendje az összes ülés elé. Itt 54 szavazat közül 43 szavazat kívánta megválasztásomat. Mint a régi tagok mondták, ez olyan kedvező eredmény, amire büszke lehetek. Az 1934. május 11-én tartott Közülésen az Elnök kihirdette az eredményt, s ezzel én a Tudományos Akadémia törvényesen megválasztott levelező tagja lettem. Erről pár nap múlva megkaptam a főtítkár úr igen meleg

¹²⁰ Lukinich Imre az MTA II. Osztályának titkára 1935–1946-ban és 1948–1949-ben volt.

hangú udvarias értesítését, azzal a figyelmeztetéssel, hogy egy éven belül tartsam meg székfoglaló előadásomat, az osztálytitkárral folytatandó megbeszélés szerint.

A díszes Közülésen már természetesen ott voltam, mégpedig az elnöki asztal mögött, az emelvényen, az akadémiai tagok sorában. Igyekeztem az ülés előtt minden tagtársnak, akik még nem ismertek, bemutatkozni, s mondhatom, mindenki részéről csak szívélyes fogadtatással találkoztam. A díszgyűlés után a Ritz szálló éttermében volt a szokásos ünnepi bankett, ahol minket, újonnan megválasztott tagokat az asztal középső részére tessékeltek, Berzeviczy Albert, s a többi előkelőségek közé. Igen kedves szomszédom volt Thirring Gusztáv, a neves statisztikus, földrajzi író, egyetemi professzor, hírneves soproni ember, nagy turista, akivel hamar megtaláltam a beszélgetés fonalát, mivel az én szűkebb hazámat, Észak-Gömör megyét jól ismerte, ő tájékoztatott az akadémiai élet belső szokásairól.

A tagválasztás eredményét nemcsak az összes napilap közölte, de a Rádió azon melegeben még a közülés napján a déli híradásban bemondta. Igen jól esett nekem, hogy ebédre hazaérve ott volt Markó István unokafivérem, budapesti királyi közjegyző sürgönye, a legelső gratuláció, amit kaptam, tehát családomtól jött: „A Markó család első és egyetlen akadémikusának örömmel és szívből gratulál Pista és családja.”

A következő napok postája igen sok kedves üdvözlettel örvendeztetett meg, s ha most ezek szemem elé kerülnek, okvetlenül eszembe jut Vergilius Aeneisének I. részében található mondása: „Forsan et haec olim meminisse iuvabit”, azaz kellemes lesz egykor erre visszaemlékezni. Aeneas ugyan ezt akkor mondta, mikor hajósai a Scylla örvényeitől megmentették, hogy bátorítsa őket, de hát én ezt magamra fordítva úgy értelmezem, hogy nagy öröm nekem ezekre a kedves emlékekre visszaemlékezni. Mert azt az eredményt, amit az akadémiai tagsággal az ország legmagasabb tudományos körei elismertek és méltányoltak, ha nem is a Scylla és Charybdis örvényei közt kellett kiharcolnom, de becsületes, komoly munkával. És kimondhatatlanul örülök, hogy ezért én nem kilincseltem, nem kértem nyílt vagy suba alatti protekciót senkitől, senki sem korteskedett érdekemben, tehát megmaradt a mai napig is az a végtelenül megnyugtató érzésem, hogy érdemes volt komolyan, becsületesen, csendben dolgozni. S hogy Rákóczi-ról és Zrínyi-ről, később Hadik-ról írt könyveimmel a hadtörténetírásban új, eddig járatlan utak nehézségeit sikerült leküzdenem, ennek a munkának áldását még ami napig is, mindig volt alkalmam érezni.

Szegény jó édesanyám, ha nem is szemrehányólag, de néha-néha felemlgette, hogy kár volt nekem katonai pályára lépni, másutt többre vihetném. Többször összehasonlította életemet unokafivéreim pályafutásával, akik közt kitűnő orvosok, jogászok, természettudományi szakemberek voltak, akik előtt tehát szerinte nyitva állt az út a legmagasabb tudományos fok, az akadémiai tagság elérésére. Én pedig ha nem juttok be a vezérkarba, szürke katona maradok életem végéig.¹²¹ És íme, családom tagjai közül mégis csak én juttottam legtovább, oda, ahol ő engem szeretett volna látni. Rokonaim mind megelégedtek hivatásuk keretei közt való munkásságukkal. S ha a székfoglalóm idejében még szüleim élnek, megszerezhettem volna nekik azt a nagy örömet, hogy szegény jó, 1946-ban elhunyt feleségemmel együtt ott ülhetek volna az Akadémia előadótermében Berzeviczy Albert és Balogh Jenőék mellett az első sorban.

Balogh Jenő bácsival azokban az években feleségem révén kerültünk kedves rokoni kapcsolatba és igen sajnáltam, hogy ő a székfoglalóm évében, 1935 októberében lemon-

¹²¹ Markó Árpád nem lett vezérkari tiszt. Az itt leírtakat értsd: édesapja sikeres pályafutást számára, mint hivatásos katona, csak vezérkari tisztként tudott elképzelni, feltételezni.

dott főtitkári állásáról. Az ő egyénisége, fáradhatatlan munkássága annyira összeforrott az Akadémia életével, hogy a magas tudományos és erkölcsi testület szíve, lelke ő volt. Hozzá bárki bizalommal fordulhatott, mindig megértésre talált, s ha az üléseken alkalmunk volt az ő elhatározásait, rendkívül nehéz viszonyok közt egy vesztett világháború nyomasztó ideje után, azután az Akadémiát váratlanul ért óriási anyagi fellendülés lehetősége – gróf Vigyázó Ferenc végrendeletében az Akadémiára hagyott óriási vagyonának kezelésével¹²² – vállaira nehezedő teherről szóló beszámoló jelentéseit hallgatni, akkor csodáltuk meg leginkább éles elméjét, önzetlen, soha pihenést nem igénylő munkásságát. Mindig egyforma, rendkívül előzékeny udvariasságával mindenkin segíteni akart, s ha alkalmam volt az Akadémiában, vagy családi körben vele beszélgetni, csak bámulattal és végtelen tisztelettel néztem fel reá, s úgy éreztem, most lelkileg megint gazdagabb lettem egy bölcs ember társaságában.

Székfoglaló értekezésem dolgában Lukinich Imre osztálytitkártól 1934. szeptember 29-én kaptam értesítést, hogy azt 1935. áprilisában fogom megtartani, közöljem tehát vele előadásom címét. Elmentem hozzá, s ott értesültem arról a megtiszteltetésről, hogy a székfoglaló előadásomat az 1935. április 3-án, tehát a Rákóczi halála napjának 200. évfordulóján tartandó ünnepi ülésre tűzik ki. Székfű Gyula már amúgy is megkért, hogy a Magyar Szemle egyik, a jubileum évében tavasszal megjelenő számában írjak egy ünnepélyesebb hangú megemlékezést a fejedelemről,¹²³ így tehát felajánlottam Lukinichnak, hogy ezt az értekezésemet, amelyben hű képet igyekszem nyújtani Rákóczi nagyságáról, olvassám fel székfoglaló előadásaként. Ez azonban azért nem [volt] lehetséges, mert [mint mondta] az április 8-án tartandó ülésen az osztály elnöke, Kornis Gyula fog ünnepélyes megnyitójában hosszabban beszélni Rákócziról,¹²⁴ így hát nem volna értelme, hogy én is ilyen tartalmú előadást tartsak ugyanakkor. Teljesen igazat adtam neki, s mivel akkor a kuruc háború egy jelentőségében alig ismert hadműveletének összeállításán törtem a fejem, az 1709. évi lipitói hadjárat kérdését akartam tisztázni, bejelentettem előadásom címéül „A lipitói kuruc hadjárat 1709. augusztusában”, most készül a dolgozatomat.¹²⁵ Lukinich helyeselte elhatározásomat, így hát nagy örömmel fogtam hozzá székfoglalóm megírásához. Mivel ez lesz bemutatkozásom az Akadémia nyilvánossága előtt, természetesen igen komolyan végeztem kutatásaimat, hogy előadásom a legmagasabb tudományos kritikát is kiállhassa, s valóban akadémiai színvonalú legyen.

Felutaztam Bécsbe, s egyheti beható kutatás után magammal hoztam a hadművelet összes, a Kiregsarchivban, Savoyai Jenő leveleiben, s a bécsi könyvtárakban feltalálható adatait. Ezeket sem Thaly, sem követői a lipitói harc leírásánál nem használták fel, ezt az érdekes hadieseményt teljesen hamisan állították be kuruc kori eseményeink képébe. Thaly a vörösvári Rákóczi levéltárból közölt 14 levelet a Történelmi Tár 1908. évfolyamában Kuruc Hadjárat címen,¹²⁶ és Márki Sándor az 1909-ben Liptószentmiklóson tartott vándorgyűlé-

¹²² Lásd részletesen a továbbiakban!

¹²³ I. Rákóczi Ferenc főhadiszállása. (Halála napjának, – április 8 – kétszázéves fordulójára.) Magyar Szemle, 5. évf. (1935) 4. sz. 205–214.

¹²⁴ Megjelent: Kornis Gyula: Rákóczi Ferenc történeti hivatása. [Megnyitó beszéd a Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának 1935. április 8-án tartott ülésén. Budapesti Szemle, 63. évf. (237. kötet, 1935) 690. sz. 129–140.

¹²⁵ Megjelent: A lipitói kuruc hadjárat 1709. augusztusában. Székfoglaló értekezés. (Értekezések a történeti tudományok köréből 25.) Magyar Tudományos Akadémia, Budapest 1935.

¹²⁶ Thaly Kálmán: Kuruc hadjárat Liptóban 1709. Magyar Történelmi Tár, (4. sorozat, 9. kötet.) 1908. 400–431.

sen felolvasta A lipiói kurucok című rövid értekezését,¹²⁷ de mindezek a publikációk nem merítik ki a hadműveletre vonatkozó levéltári anyagot, sőt találtam Thaly hátrahagyott gyűjteményeiben több kuruc és császári forrásból eredő iratot, amiket – mert nem illettek bele az ő előre megfogalmazott pro-kuruc álláspontjába – nem használt fel.

Így tehát ha ezt az eddig a hadtörténetírás szempontjából helytelenül megvilágított kuruc harcselekményt katonai szemüvegen át nézve és alapos forráskutatás és bírálat után adom elő, akkor a kuruc háború egy eddig ismeretlen eseményére fogok rávilágítani. A hadjáratot 1709. augusztusban Rákóczi elgondolása szerint indította meg Bercsényi a Gömör megye északi szegélyén összegyűjtött pihent csapatokkal azért, hogy a már csak Magyarország keleti, felső sarkába szorított kuruc haderőnek utat nyisson azzal, hogy átszakítja a Liptó megyében, Vavrisónál, a Vág völgyét elzáró császári erődvonalon keresztül, s ezzel tért nyerjen nyugat felé. Az előkészületeket mintaszerű pontossággal teszik meg, s a fejedelem Csáky Miklós¹²⁸ gróf altábornagyra bízta annak végrehajtását. Igen ügyes csoportosításban közelítik meg a császári állásokat, s azoknak első vonalán keresztülgázolnak. De ahelyett, hogy a lényegesen kisebb számú, megfélemlített, s egy csillagsánc szűk kereteibe beszorított ellenséget egy erélyes nekirohanással végleg megsemmisítenék, megelégszenek a sánc körülzárásával, a támadást halogatják, azt szeretnék, hogy a császári őrség kiéheztetve önként meghódoljon. S amikor járőrjelentésekből megtudják, hogy a sánc felmentésére ellenséges csapatok közelednek, azokat be sem várják, hanem önként visszavonulnak. A fejedelem parancsára Bercsényi Csákyt és alvezérét, Andrassy Pál tábornokot vizsgálat alá helyezte és soha többé nem bízott csapatokat kezükre.

A székfoglaló értekezések teljes szövegét az Akadémia az „Értekezések a történeti tudományok köréből” című sorozatában szokta volt kiadni. Az én székfoglalóm is már nyomdában volt, amikor az előadást tartottam. Az egész munka a felkutatott újabb adatokat tartalmazó okmánytárral, két helyzetvázlattal és Rivière kuruc-francia tüzérezredes eredeti helyszíni helyzetvázlatának fotókópiájával 98 oldalra terjedt. Rivière ágyúival igen tevékenyen vett részt a harcban, s ez a vázlata, amit az Országos Levéltár Rákóczi-gyűjteményében találtam meg, kitűnő képet adott a helyzetről. Az előadás természetesen nem ismertethette az egész értekezést, csak egy, a lényegét tartalmazó rövidebb összefoglalását annak, de még így is háromnegyed óráig tartott. Jó gondolatom volt, hogy megkértem a nyomdát, hogy a két helyzetvázlatról egy lapra készítsen nekem 50 db különnyomatot. Ezeket előadásom előtt az üléstermet rendező akadémiai altiszt a hallgatóság padsorai közt szétosztotta. Örömmel láttam, ha előadásom közben egy pillantást vettem a közönségre, hogy figyelmesen kísérik az elmondottak fonalát a vázlatokon.

Székfoglalóm 1935. április 8-án délután valóban ünnepélyes keretek közt zajlott le zsúfolt terem előtt. Mivel az újságok is közölték, hogy ezen az Akadémia mutatja be hódolatát Rákóczi emlékének, jelen volt a kormány több tagja, s más előkelőségek. Persze rokonaim, jó barátaim is mind megtiszteltek jelenlétükkel, eljött a Hadilevéltár és a Hadimúzeum teljes tisztikara, több magas rangú katonai személyiség. Kornis Gyula, mint azt már megszoktuk nála, remek, gazdag gondolatokkal fűszerezett, emelkedett hangú megnyitójában méltatta Rákóczi különleges tiszteletet érdemlő egyéniségét. Azután röviden ismertette a hallgatóság előtt addigi történetkutatói és írói eredményeimet és felszólított, hogy tartsam meg székfoglaló előadásomat.

¹²⁷ Márki Sándor: A lipiói kurucok ostromának kétszázadik évfordulóján. A Magyar Történelmi Társulat lipótszentmiklósi vándorgyűlésén, 1909. augusztus 29-én tartott előadás. Századok, 1909. 808–815.

¹²⁸ Tévesztés, Csáky Mihály.

*Markó Árpád akadémiai székhelyén
„Székhelyi előadásom a Magyar Tudományos Akadémián,
Rákóczi halálának 200 éves évfordulóján tartott ünnepi ülésen 1935. április 8-án.
Az emelvényen mögöttem Kornis Gyula osztálytitkár, Lukinich Imre osztálytitkár,
egyetemi professzorok, balra tőlem Hóman Bálint kultuszminister,
a mögötte lévő padban sógorom, Radvány István”*

Nem tagadom, megilletődve léptem az emelvényre. Először az elnöki asztal felé fordulva –amint szokás – pár szóval megköszöntem ezt a nagy megtiszteltetést, s azzal fejeztem be, hogy teszem ezt annak tudatában, hogy ennél nagyobb kitüntetés tollforgató magyar katonát nem érhet, s ígérem, hogy híven fogom az Akadémia nemes hagyományait szolgálni és minden igyekezetemmel a magyar hadtörténetírás mezején dolgozni. Azután leültem a felolvasó asztalhoz. Irataimat előkészítve feleségre vetettem egy pillantást, aki ott ült az első sorban Berzeviczy Albert és Balogh Jenő bácsi közt. Visszasugárzó tekintetéből kiolvastam azt a nagy örömet és büszkeséget, hogy engem itt, ilyen szerepben láthat, azután megkezdtem előadásomat a hagyományos megszólítással: „Tekintetes Akadémia!” Előadásomat a hallgatóság igen megtapsolta. Majd Kornis meleg szavakban méltatta annak történeti érdekességét és jelentőségét, és átnyújtotta nekem a levelező tagságról kiállított ünnepélyes oklevelet.

A napilapok igen elismerő hangon méltatták előadásomat, különösen a Pes-

*Markó Árpád húga, Markó Jolán
és sógora Radvány István*

ter Lloyd és a Magyar Hírlap, egész hasábot szentelt ennek az eddig ismeretlen, s most tőlem feltárt kuruc hadműveletről szóló előadásomnak. És a kedves Szepesi Híradó ismét foglalkozott – még pedig igen részletesen, két folytatásban – előadásommal, ami őket azért is érdekelte, mert a hadművelet egy része a Szepességen keresztül vezetett, és sok szepességi vezető működéséről volt alkalmam megemlékezni.

Mielőtt folytatnám a hadtörténet mezején végzett ez utáni munkásságom ismertetését, szeretnék röviden beszélni az Akadémia belső életéről, mindarról, amit én e tiszteletre méltó testület kebelén belül tapasztaltam, az akadémiai tagoknak egymás közti barátságos, szívélyes érintkezési módjáról.

Az Akadémia Széchenyi másik nagy alkotása, a Lánchíd mellett épített, rendeltetésének külső ünnepélyes alakjában is megfelelő pompás palotáját 1862–64 közt építette Stüler berlini építész tervei szerint¹²⁹ az akkori Magyarország legkitűnőbb építésze, Ybl Miklós. A főbejárat egy impozáns márvány oszlopos előcsarnokba vezet. A díszterem és az előadói terem az I. emeleten voltak. A díszterem freskóit Lotz Károly festette. Mellette az elnök irodája, egyúttal tanácsterem. A heti előadások célját szolgáló terem falait Ligeti Antal híres festőművész nagy képei – régi magyar várakról – díszítették, s néhány mellszobor. A hallgatóság ide az előcsarnokból közvetlenül jutott be, míg az akadémiai tagok a felolvasó terem melletti ún. Képes teremben gyülekeztek, s onnan mentek az előadó terembe. A Képes teremben az Akadémia régi, nevezetesebb tagjainak olajképei függtek és egy gyönyörű nagyméretű festmény. Szimbolikus, idealizált női alakot ábrázol, bal kezét Magyarország címeres pajzsán nyugtatja, jobb kezében pedig serleget nyújt a tudományt jelképező odarepülő sasmadár felé. Ez a kép volt egyúttal – ovális alakban, alatta felírás: „Borúra derű 1831.” – az Akadémia hivatalos címere és pecsétje.

Az Akadémia munkáját az én időmben három állandó osztály és az osztályokon belül összesen 22 tudományos bizottság végezte.¹³⁰ A tudományos bizottságokban az akadémiai tagokon kívül meghívtak olyan külső írókat, tudósjelölteket, művészeket, s az osztályok szakmájában dolgozó elismert szakembereket, akik közül később többen bekerültek az Akadémia belső tagjai, azaz a levelező, rendes, vagy tiszteleti tagok sorába. Azokban az években, amikor én már mint levelező tag részt vettem az Akadémia életében, igen sokszor voltunk támadásoknak kitéve olyan fiatal, törtető tudós-önjelöltek részéről, akik hírlapi cikkekben s másképpen is folyton azzal vádolták az Akadémiát, hogy az egy roska-tag, a világtól elmaradt öregemberek gyűjtőhelye, akik mintegy gerontokratikus uralmat kisajátítva maguknak, nem akarják átadni helyüket a fiatal generációnak. Erre csak azt mondhatom, hogy ha valaki benézett volna például az igazgatótanács egyik ülésére, ott valóban csakis idős, 70–80 évnél idősebb urakat lát, pl. Földes Béla volt miniszter már 90 éves is elmúlt.¹³¹ De a csúfalkodók nem gondoltak arra, hogy amikor ezeket az érdemes öreg urakat az Akadémia tagjai sorába iktatta, a legtöbbször alig haladta túl a harmincadik évét. Általános tapasztalat szerint tudományos munkát az ember legeredményesebben a 30. és 60. életéve közt képes kifejtteni, amikor a fiatalos hévet, lelkesedést a korral járó

¹²⁹ A világhírű porosz építész, Friedrich August Stüler tervei szerint épített Akadémia épülete 1862–1865 között épült.

¹³⁰ Az Akadémia 1869-ben szervezeti változáson esett keresztül, addigi hat osztályát (nyelvtudományi, bölcséleti, történeti, matematikai, természettudományi, törvénytudományi) hárommá (nyelv- és széptudományi; történeti, bölcséleti és társadalomtudományi; matematikai és természettudományi) vonták össze. Ebben a szervezetben működött 1946-ig.

¹³¹ Földes Béla 1848-ban született, 1935-ben 87 éves volt, a gazdasági miniszteri posztot 1917. augusztus 18-tól 1918. május 8-ig tárca nélküli miniszterként töltött be.

élettapasztalat, ismeretgazdagság, a dolgok mélyébe jobban belelátó higgadt okosság és leszűrődött bölcsesség váltja fel. Ezek az aggastyán tudósok igen tiszteleltre és elismerésre méltó tudományos múltra tekinthettek vissza. És nem is ők irányították akkor már a tudományos élet különböző ágait, hanem az illető osztályok elnökei és élénken dolgozó fiatalabb tagjai. Hogy csak pár nevet említsek, a nagyhírű botanikus, Mágócsy-Dietz Sándor¹³² és Balogh Jenő 37 éves, Domanovszky Sándor 38 éves, Hóman Bálint 33 éves korukban lettek akadémikusok. S a fiatalabb generáció tagjai közül a történészek közt pl. Hajnal István 36, Váczy Péter, Szilágyi Lóránt 33,¹³³ Mályusz Elemér 32 éves, a latintudós Huszti József 35 és a nyelvész Gáldi László 32 éves volt, amikor levelező taggá választották, s hogy valaki már csak idősebb korban érte el ezt a kitüntetett tudományos fokot, annak oka egyrészt az volt, hogy a tagok létszáma korlátozva lévén, évenként csak annyi új tagot választottak, amennyi hely kihalás útján megürült, másrészt pedig az az egyébként örvendetes jelenség, hogy a konkurencia nagy volt. A két háború közt a magyar tudomány minden vonalon igen nagy lépésekkel haladt előre, tehát sok, akadémiai helyre érdemes férfi közül kellett választani, s a helyzet az volt, hogy az első fokozat, a levelező tagok sorában évente minden szakosztályban legfeljebb egy-két hely üresedett meg. Ezen segíteni nem lehetett. Eckhart Ferenc jogtörténész egyetemi professzor tagtársunk, osztályunk ismert szatirikus humoristája szerint ezen csak úgy lehetne segíteni, ha minden akadémiai tagot, amint eléri a 60. életévét, ünnepélyesen át kellene adni az orvosi szakosztálynak, s ott adjanak neki egy strychnin injekciót, ami pár perc alatt kíméletesen végez vele. Akkor mindig lesz üres hely a fiatalok számára.

Levelező taggá való választásom után nagy örömmel vettem részt az Akadémia ülésein, nemcsak a mi – történész – üléseinken, de más, engemet érdeklő irodalmi, művészet- és zenetörténeti és természettudományi üléseken is, és nagyon élveztem mindazt, amit ott az ország legelső szakembereitől tanulhattam. A felolvasó ülések után az illető osztály tagjai együtt maradtak a Képes teremben, és megtárgyalták az osztályt érintő ügyeket. Ekkor – és amíg mi, tagok egy előadás kezdete előtt a Képes teremben gyülekeztünk – volt alkalmam minden tagtársammal közelebbről megismerkedni. Csak azt mondhatom, hogy ezek a fesztelen beszélgetések e sok, rendkívül nagy műveltségű, bölcs emberrel nékem igen nagy élvezetet nyújtottak. Itt nem volt különbség időtiszteleti tag és most bekerült fiatalabb levelező tag közt. Aki egyszer az Akadémia belső tagjai közt foglalt helyet, azt minden tagtársa, még a legöregebb s legszebb tudományos múlttal bíró tagtárs is úgy kezelte, mint vele egyértékű tudóst. A társalgási modor mindig rendkívül udvarias, szívélyes, barátságos volt. És hogy milyen haszonnal is járt, nem is beszélve a szakelőadásokról, arra csak pár rövid példát említek. Az élet minden vonatkozásában itt a legkitűnőbb szakemberekhez lehetett fordulni kérdésekkel. Amikor az eke szántás közben Dénesháza pusztánkon kivetett egy kis ezüst- és egy rézpénzt, továbbá cserépedény darabokat, bevittem azokat egy akadémiai ülésre. A pénzekről Hekler Antal archeológus, műtörténész¹³⁴ rögtön megállapította, hogy Antonius Pius római császár képe van rajtuk, aki Kr. u. 261-ben élt, amikor a Dunántúl Pannónia néven római uralom alatt volt. A cserépeket pedig elvitték a Nemzeti Múzeumba, s ott mikroszkopikus és más tudományos vizsgálat után megállapították, hogy azok római-keresztény időkből valók. Ez helyes megállapítás volt, mert Dénesháza pusztánk a Hanság keleti végén a mocsárvilágból kiemelkedő dombháton

¹³² Mágócsy-Dietz Sándor 1897-től az Akadémia levelező, 1908-tól rendes, 1937-től tiszteleti tagja volt.

¹³³ Helyesen: Szilágyi Loránd. 36 évesen, 1940-ben lett levelező tag.

¹³⁴ Értsd: művészettörténész.

Markó Árpád akadémikus 1935-ben

feküdt, ahol a Győr–Javarinum-várat nyugat felől védő külső sáncvonal egyik római katonatáborra volt.

Amikor ott a pusztánkon berendezkedtünk, feltűnt nekem egy érdekes évelő növény, amit nem ismertem. Magas, majdnem másfél méterre felnyúló, széles levelekkel ékeskedő cserjeszerű növény, amely ősszel kis szőlőfürt-szerű, sötét, kékesvörös bogyókat termett, s akkor a növény szára, levelei mind megvörösödtek. Bevittem ősszel a bogyókat levelekkel egy akadémiai összes ülésre, amelyen nemcsak mi, történészek, hanem a többi osztály tagjai is részt vettek, s megmutattam az akkor már országos hírű Jávorka Sándor botanikusnak. Mindjárt meghatározta. Ez a *Phytolacca decandra* – magyarul alkörmös, Arábiából származó növény. A cukrársziparban az egészségre ártalmatlan vörös bogyóiból kiszajtoltt piros színnel színezik a süteményeket.¹³⁵ Ha valami geológiai, ásványtani dolgon töprengtem, ott volt Mauritz Béla, s ott

voltak a legkiválóbb nyelvtudósok, latinban Huszti József professzor, franciában Eckhardt Sándor, s a német irodalom terén Pukánszky Béla, Thienemann Tivadar professzorokhoz fordulhattam kérdéseimmel. Irodalmi ügyekben pedig Brisits Frigyes cisztercita tanárhoz, a Vörösmarty-tudóshoz, vagy Horváth János professzorhoz.

De hogy csak a szakmánál maradjak, rövid idő múlva, amikor tagtársammal már jobban összeemelegedtem, az ülések után az akkori Gresham kávéházban, az Akadémia szomszédságában kedélyesen elbeszélgettünk. Majd pedig Lukinich Imre buzgólkodása összehozott egy péntek délutáni baráti törzsszasztalt Budán, a lakásom közelében, a Krisztina téren akkor működő Philadelphia kávéházban. E társaság rendszeres találkozó tagjai voltak Lukinich, Gyalóky Jenő, Hajnal István, Jánossy Dénes levéltáros, Angyal Dávid, Gárdonyi Albert, a Fővárosi Levéltár igazgatója, Nagy Miklós, a Parlamenti Könyvtár igazgatója, Madzsar Imre, neves pedagógus történész. Ha – ami elég gyakran megtörtént – Budapestre érkezett Lukinich egyik személyes jó barátja, Dąbrowski János, a krakkói lengyel egyetem tanára, rendesen felkereste társaságunkat, s az érintkezés vele igen könnyű volt, mert folyékonyan beszélt magyarul, persze olyan szlávossal amilyenhez mi, felvidékiek szokva voltunk, ha Liptó vagy Túróc megyéből származó szlovák-magyarokkal

¹³⁵ Az alkörmös (*Phytolacca americana*) egy dísznövény. Bogyója kékesvörös, kékeslila. A magyarországi szakirodalomban első leírása: Jávorka Sándor: Magyar Flóra (Flora Hungarica). Magyar-ország virágos és edényes virágtalan növényeinek meghatározó kézikönyve. Budapest, 1924–1925. 29. (A cukrársziparban régebben elsősorban mézeskalácsot festettek vele. Gyógynövényként is használják, hashajtónak és hánytatószernek, a homeopátiában pedig torokfájás elleni szert készítenek belőle. Az 1930-as években még valóban nagyon ritka növénynek számított, manapság már gyomnövényként terjed, igen gyakori.

beszéltünk. És örültünk, ha Divéky Adorjánt, a varsói egyetem magyar professzorát Pestre látogatva, köztünk üdvözölhettük.

Az Akadémia révén így rendkívül sok érdekes emberrel volt alkalmam találkozni, s többel közülük szívélyes baráti viszonyba kerülni. Nincs helyem ahhoz, hogy mindenkiről külön megemlékezzem, s ez nem is tartoznék tudományos életem történetének vázolásához, de mégis szeretném néhány ecsetvonással megrajzolni néhány különlegesen érdekes egyén képét, olyannak, amilyennek én láttam őket, és egy érdekes elnökválasztás történetét elmondani.

Berzeviczy Alberttal nem sokat volt alkalmam hosszabban beszélni, de azt mondhatom, hogy méltó elnöke volt Akadémiánknak, vagyis az Akadémia akkori életviszonyai közt erre az állásra a legmegfelelőbb. Nagy műveltségű, külföldön is elismert tudós férfi, az olasz reneszánsz hivatott ismerője, az abszolutizmus korának történetírója. Akkor már 81 éves öregúr, látszólag frissen vezette az összes ülést és vett részt az Akadémia életében, de 1935-ben törődöttségére hivatkozva bejelentette lemondását, s 1936-ban végső nyugalomba tért őseinek családi kriptájába, Berzevicére. Az Akadémia elnöki teendőit az új elnök megválasztásáig a másodelnök, dr. Lenhossék Mihály orvosprofesszor látta el. A külföldi akadémiáknak küldött értesítést Berzeviczy haláláról Huszti József fogalmazta meg klasszikus latinsággal.

Ki legyen az új elnök? – ez a kérdés foglalkoztatta a tagtársakat. Elég heves, bár csendesen vívott belső forrongás előzte meg a választást. Az Akadémia mindig távol tartotta magát a politikai élettől, és felekezeti kérdések sem zavarták nyugodt munkásságát. Tehát exponált politikai vagy egyházi személyek nem jöhettek tekintetbe. Talán kivételesen egyedül Klebelsbergről lehetett volna szó, de ő már 1932-ben meghalt. Azok az érdekes tudósok, akiknek választásába kétségkívül minden tag szívesen beleegyezett volna, mint pl. Károlyi Árpád, a történettudósok doyenje, vagy Korányi Sándor professzor, a tüdőbetegségek világhírű tudósa, már szintén idős emberek voltak. A következő generáció kétségkívül arra érdekes tudósai közül nehéz lett volna olyan valakit találni, akire minden osztály szívesen adta volna le szavazatát. Ravasz Lászlót szívesen látták volna e helyen, de hát ő református püspök, tehát exponált egyházi személy volt. És azt is figyelembe kellett venni, hogy az elnök olyan közéleti tisztelt személy legyen, aki Akadémiánkat külföldi viszonylatban is méltón tudja képviselni. Éppen Berzeviczy után nehéz volt ilyen személyt találni. Amikor egy nagygyűlés utáni szokásos banketten négy külföldi tudós is részt vett, Berzeviczy mindegyiket az illető nyelven tudta folyékony, hibátlan fogalmazású pohárköszöntővel üdvözölni. Az olasszal olaszul, a franciával franciául, a némettel németül beszélt, s egy jelen volt zágrábi tudós kanonokot latin nyelven üdvözölt.

A legtöbben, én magam is, szívesen láttuk volna az elnöki székben Teleki Pál grófot, a világhírű geográfust, a magyar cserkészlet vezetőjét, de ő éppen sok külföldi elfoglaltsága miatt ezt a megtisztelő megbízást elhárította magától. A sok belső vita során felmerült József főherceg neve. Két napilap gúnyosan tárgyalta az ügyet, Teleki Pál megfelelő választ adott az egyik lapban. Az elnökválasztó, ún. elegeyes ülés 1936. május 10-én ült össze.¹³⁶ Elsőnek Teleki Pál szólalt fel, s javasolta József főherceg tábornagy megválasztását. Igen érdekesen indokolta javaslatát. A főherceg közel harminc éve tagja az Akadémia igazgatótanácsának. Szorgalmasan és szeretettel részt vesz az Akadémia életének minden megnyilvánulásában, ügyeinket alaposan ismeri, ezért ajánlja megválasztását. „Ezt a méltó

¹³⁶ A továbbiakban leírtakat lásd és az idézetek forrása: József kir. herceg megnyitó beszéde a Magyar Tudományos Akadémia 1936. május 17-én tartott ünnepélyes közgyűlésén. Főiskolai Ny[omda], Pápa, 1936. 1–7.

tóságot neki adhatjuk, nem azért, mert királyi herceg, nem is mint az egész nemzet által tisztelve szeretett nagy személyiség, hanem elsősorban mint közénk való, közülünk való tekintélyes tagnak...” Arra a közvéleményben megnyilvánult megjegyzésre, hogy a főherceg nem tudós, azt válaszolta, hogy az akadémiai elnöki szék eddigi betöltői közt hármat is találunk, aki nem volt szaktudós, de egyéniségük folytán mint kimagasló kulturális személyiségeket mégis megválasztották. Utána Hóman Bálint szólalt fel, csatlakozott Teleki véleményéhez, kifejtve, hogy az Akadémia hagyományainak megfelelően járunk el, ha József főherceget választjuk. Hiszen nem – mint Teleki Pál mondta – három, hanem az alapítás óta nyolc elnök közül csak egy férfi volt, akit kizárólag tudós érdemeiért választottak meg, ez Eötvös Loránd volt. A többi elnök, Teleki, Dessewffy és mások azért lettek elnökök, mert olyan előkelő kultúrlények, kimagasló egyéniségek voltak, akik tekintélyükkel a vezetésre kiválóan alkalmasak. Ha ez a két tulajdonság megvan, szerencsés a helyzet. Jelen esetben is, bármilyen érdemes tudósok neve volt is forgalomban, azokat egymással szemben nem lett volna ildomos szavazás elé bocsátani. Ebből a gondolatból kiindulva ő is javasolja József királyi herceg jelölését, aki a jelzett feltételeknek megfelel. Az elnök elrendeli a szavazást, melynek eredménye az lett, hogy a 66 jelenvolt tag közül 46-an szavaztak a főhercegre, húsz szavazatot pedig Lenhossék professzor kapott. Így hát egy küldöttség felment a várba, s meghívta a főherceget az ülésen való megjelenésre. József nagyon okos, tapintatos, rövid beszédben köszönte meg a belé helyezett bizalmat: „Nem kerestem ezt a fényes méltóságot, nem is gondoltam ennek lehetőségére, habár ifjú korom óta az irodalom és tudomány mindig nagy vonzóerőt gyakorolt rám, és nagy szeretettel foglalkoztam velük. Egész életemben katona voltam... mindazonáltal meghatott lélekkel mondom köszönetet e nagy megtiszteltetésért, s kötelességemnek tartom az elnöki tiszt elvállalását... Szívvel, lélekkel fogok hozzá, nagy elődöm, Berzeviczy Albert tevékenységének folytatásához. A világháborúban a magyar igazságért és ezer éves szent jogainkért tűzzel-vassal küzdöttem. Itt a magyar szellem fellegvárában ugyanezen szent eszményekért szellemi fegyverekkel küzdve akarom szolgálni a magyar feltámadás halhatatlan eszményét. Erős akarattal, optimizmussal fogom majd Akadémiánk ügyeinek vezetését kezembe venni. Optimizmussal, melyet megtisztelő bizalmuk fakasztott lelkemben.”

Amikor a kedélyek az Akadémiában a választás után megnyugodtak, láttuk, hogy Telekinek és Hómannak igaza volt. József királyi herceg nagyon jól beleilleszkedett Akadémiánk vezető állásába. Hiszen az akadémiai elnöki méltóság körülbelől ugyanaz volt, mint [egy] alkotmányos királyságban, pl. Angliában a király, illetve királynő személyének hatásköre. Ott az uralkodó reprezentálja a legfőbb állami hatalmat, de nem kormányoz. Nálunk is az Akadémia életét a főtitkár és az osztályelnökök irányították. S hogy a főherceg lett az elnökünk, azt a külföldi akadémiaik tisztelettel fogadták. S az biztos, hogy ha külföldi tudós szerepelt nálunk, mindegyiküknek imponált, hogy az elnöki emelvényen egy, a királyi házhoz tartozó legmagasabb rangú tábornagy ül és vezeti az ülést, s utána az illető tudóssal annak anyanyelvén tud beszélgetni.

Nekem sokszor volt alkalmam az Akadémiában József főherceggel beszélni. Mindig behatóan érdeklődött újabb munkáim felől, eljött az Akadémiában és a Tiszti Kaszinóban tartott előadásaimra is. Pontos katonaember lévén, akadémiai elnökségét is így látta el. Minden ülésen jelen volt, s főleg a mi, történelmi osztályunk előadásai érdekelték. Az ülések mindig délután 5 órakor kezdődtek, illetve kezdődtek volna, ha a budapesti közönség ehhez alkalmazkodik, de bizony legalább egy negyed vagy inkább egy fél órát kellett várni, amíg a terem annyira megtelt – s az akadémikusok sem voltak pontosak –, hogy az ülést megkezdheték. A főherceg autója mindig pontosan 5–10 perccel 5 óra előtt kanyarodott

oda az Akadémia palotájának főbejáratához. Többször előfordult, mivel én is pontos ember voltam egész életemben, hogy hosszabb ideig csak ketten voltunk a Képes teremben. Egyszer azt mondja nekem a főherceg: „Tudja, Ezredes Uram, az akadémiai élet nekem nagyon tetszik, s az elnöki tisztemet tartom életem talán legnagyobb díszének, de egyet nem tudok megszokni: a pontatlanságot. Mit kellene tennünk, hogy rászoktassuk tagtársainkat és a közönséget a pontosságra?” – Mosolyogva válaszoltam: „Felsőgednek igaza van, de sajnos erre a pesti publikumot lehetetlen lenne rászoktatni. Remélhetjük, hogy talán Fenséges Uram példája az akadémiai tagokra hatni fog, de a közönség mindig pontatlan marad.” – „Igaz van Ezredes Úrnak, de hát azért én ezután is mindig pontos leszek.”

Berzeviczy Albert lemondását rövid idővel megelőzte a mindnyájunktól annyira tisztelt és szeretett főtitkár, Balogh Jenő bácsi lemondása is. Azzal indokolta, hogy gyermekei Győr megyében élnek, s ő szeretné életének utolsó szakaszát köztük tölteni, ezért végleg elköltözik Budapestről. Kérését megértve, az összes ülés lemondását valóban őszinte sajnálattal fogadta el. Igen nagy szerencsénk volt, hogy a főtitkári állást utána egy arra különösen alkalmas tudós, de egyben ügyes közigazgatási képességgel bíró férfi foglalhatta el, dr. Voinovich Géza. És nagy szerencse volt, hogy mind Balogh Jenő bácsi, mind Voinovich maguk is földbirtokosok, gyakorlati gazdák voltak, mert ebbéli tudásukra a Vigyázó örökség lebonyolításánál, amiről később szólok, igen nagy szükség volt. Éppúgy, mint elődje, Voinovich is Akadémiánknak igen szíves természetű, mindig segíteni kész, fáradságtalan vezető egyénisége volt. Egyébként pedig rendkívül szellemes társalgó.

Az egyetemi professzorok közül történelmi vonalon Hómannal, Szekfűvel, Domanovszkyval és Lukinich-csal voltam állandó összeköttetésben. Közülük – bár mindegyikükről csak a legszebb emlékeim vannak, és igen hálás vagyok nekik, hogy minden alkalommal felkaroltak és támogatták munkásságomat – a legmelegebb baráti viszony Lukinich Imrével kötött össze. Azok közé a tudósok közé tartozott, akik maguk is állandóan sokat dolgoznak, de mindig örült, ha más kollégáját bevonhatta munkájába, vagy neki megfelelő témát szerezhett. Igen ügyesen tudta megszervezni a gyűjteményes munkákban való részvételt. Neki köszönhettem, hogy a Rákóczi Emlékkönyvben én írhattam meg a kuruc háború lefolyásáról, szervezetről, a fejedelem hadvezéri életéről szóló hosszú fejezetet.¹³⁷ És a második világháború kitörése előtt a Franklin Társulat kiadásában megjelent díszes kétkötetes munka, a Sorsdöntő csaták második kötetének szerkesztésére is engem kért fel.¹³⁸ Gyalókey és Pilch ezredes tagtársammal halálukig őszinte barátság fűzött össze, ami azért is volt lehetséges, mert nem voltunk egymásnak riválisai. Gyalókey általános nagy hadtörténelmi tudásán és érdeklődésén felül főleg az 1848/49-es szabadságharc katonai történetével foglalkozott behatóan.¹³⁹ Érthető, mert édesatyja akkor egy erdélyi megye

¹³⁷ Rákóczi mint hadvezér. In: Rákóczi Emlékkönyv halálának kétszázéves fordulójára. Szerkesztette Lukinich Imre. Franklin-Társulat, Budapest, é. n. [1935.] I. kötet, 325–362.

¹³⁸ Sorsdöntő csaták. I–II. kötet. Szerkesztette Lukinich Imre és Markó Árpád Franklin-Társulat. H. n., é. n. [Budapest, 1936.] Markó Árpád írta a mohácsi csatáról, Buda visszafoglalásáról, a zentai, minden bizonnyal a trencsényi, a kolini és a liegnitzi csatákról szóló fejezeteket: I. kötet, 385–407., 467–478., 479–493., 503–511., valamint II. kötet, 33–47. és 48–62.

¹³⁹ Az 1848–1849-es szabadságharc hadi eseményeivel foglalkozó írásai között különösen az 1849-es tavaszi hadjárat erdélyi hadműveleteit, s a segesvári és a debreceni ütközetet elemző tanulmányai jelentősek. Akadémiai székfoglalóiban is a szabadságharc egy-egy hadi mozzanatáról értekezett (A debreceni ütközetről, 1926; A beszercei hadosztály harcai 1849 nyarán, 1937). Lásd továbbá: Az első orosz megszállás és Erdély felszabadítása 1849 tavaszán. Budapest, 1931.; Az erdélyi hadjárat 1849 nyarán. Budapest, 1938. c. munkáit.

alispánja és Bem tábornok hadsegédje volt.¹⁴⁰ Családi levéltárából tehát igen sok egykorú feljegyzés, levelezés birtokában írhatta értekezéseit. Pilch, a magyar vitézség rajongója, minden munkájában a magyar katona kiválóságának felkutatására és ismertetésére fordított különös gondot, főleg a Napóleon korabeli háborúk idejéből.¹⁴¹

Hogy az akadémiai tagtársak közt milyen udvarias, egymás munkáját megbecsülő hang uralkodott, egy rövid esetet említek meg magammal kapcsolatban. Károlyi Árpád akkor még élt. Úgy emlékszem, a bevásárlásom utáni évben, 1935-ben találkoztam vele először. Károlyi az akkori magyar történeztudomány legtekintélyesebb és korlátlan tiszteletnek örvendő tagja volt. Akkor már 82 éves, igen erősen nagyothalló öregúr. Éppen ezért teljesen visszavonulva, Bécsben és Jászberényben élt, s ritkán jött fel Pestre. Azelőtt a bécsi állami, udvari levéltár, a Haus-, Hof- und Staatsarchiv direktora volt hosszú ideig,¹⁴² ami egy magyar tudós számára nagy kitüntetés volt. Egyszer egy akadémiai ülésen látok egy eddig nekem ismeretlen öregurat Gyalókaival beszélgetni. Gondoltam, hogy vidéken élő tagtárs, akivel még nem volt alkalmam találkozni. Odalépek és bemutatkozom neki. Udvariasan felém fordul, kezét nyújtja, s azután folytatja beszélgetését Gyalókaival. Én persze nem zavartam őket tovább. Ülés után megkérdeztem Gyalókaitól, ki volt ez az öreg bácsi, s ekkor tudtam meg, hogy Károlyi Árpáddal találkoztam. Pár nap múlva kapok egy levelet tőle: „Kedves Kolléga! Borzasztóan resteltem tapintatlanságomat és kérem szíves bocsánatát, hogy csak így röviden bántam magával, de siketségemben nem értettem meg nevét. Később tudtam csak meg, hogy kivel volt szerencsém találkozni. Kérem, ne haragudjon ezért, én munkáit mindig nagy érdeklődéssel olvasom, s most különösen a kis Rákóczi életrajza okozott nekem nagy gyönyörűséget, őszintén gratulálok és küldöm szíves köszöntésemet.” – Hát ilyen volt a társadalmi légkör az akadémiai tagok közt. Károlyi levelet egyéb érdekes levelezéssel együtt 1960 elején megőrzésre átadtam a Tudományos Akadémia Kézirattárának.¹⁴³

Tagtársaink közt különösen érdekes ember volt Hegedüs Lóránt, volt pénzügyminiszter. Élvezet volt hallgatni sziporkázó, igen humoros, sokszor talán melléfogó, de mindig szellemes kijelentéseit. Ha valamelyik ülésünkön megjelent, ennek mindig örültünk, különösen, ha Eckhart Ferenc is jelen volt, mert a tárgysorozatot igen mulatságos közbeszólásaikkal élénkítették. Egyszer azt mondja Hegedüs egy osztályülésen: „Megbotránkozással állapítottam meg, hogy vannak tagtársaink, akik nem tartják be az alapszabályok azon a pontját, hogy minden megválasztott tag köteles egy éven belül székfoglaló előadást tartani. Vannak kérem köztünk tagtársak, akik már évek óta adósak székfoglalóikkal. Hát ez nincs rendjén, itt valahogy alapszabály kiegészítést kellene végrehajtani, hogy pl. aki egy éven belül nem tartja meg székfoglalóját, elveszti tagságát. Mert kérem, az illetőknek majd jól esik és

¹⁴⁰ Gyalóka Lajos 1849. február 9-én részt vett a piski csatában, megsebesült, Bem tábornok ekkor százados, majd április végén hadsegéddé nevezte ki. Tevékenységéről bővebben lásd: Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Interneten elérhető változatát használtam, a szócikk lelőhelye: <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/g/g07186.htm> (A letöltés ideje: 2013. december 4.)

¹⁴¹ Lásd a 110 sz. jegyzetben említett munkát, valamint: A magyar csapatok az 1812. évi hadjáratban. Hadtörténelmi Közlemények, XI. évf. (1913) 1–43., 195–233., 395–434.

¹⁴² Tevékenységéről összefoglalóan lásd legutóbb: Fazekas István: Árpád Károlyi (1853–1940), Direktor des Haus-, Hof- und Staatsarchivs. Der Lebenslauf eines ungarischen Archivars in k. u. k. Diensten. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, 55. évf. (2011) (Beruf[ung]: Archivar. Festschrift für Lorenz Mikoletzky. Teil 1.) 63–81. – Valóban hosszú ideig dolgozott a levéltárban, de csak 1909 és 1913 között volt annak igazgatója.

¹⁴³ Jelzetei: Ms 10 334–10 335, 10 376/I–II., 4501/187.

tetszik, hogy az Akadémia előcsarnokából a Jókai-lepellel leborítva díszesen ravatalozzák fel és temetik el, de székfoglalót nem tartanak! Hát ezt nem engedhetjük meg!”

Herczeg Ferenczel is volt alkalmam többször beszélni, de vele, ha akartam volna, egy igen kellemetlen ügyem lehetett volna. Emlékszünk, hogy az első háború befejezése után az akkori magyar kormány (Károlyi Mihály [miniszterelnöksége]) a román harctérről hazautazó Mackensen német vezértábornagyot Budapesten feltartóztatta, s Fótton internálta.¹⁴⁴ A későbbi magyar kormány ezt a méltatlan bánásmódot elítélte, s mivel tudta, hogy Mackensen tábornagy e miatt haragszik a magyarokra, szerette volna őt felvilágosítani és kibékíteni. Ez sikerült is, mert a tábornagy fia egy ideig Németország magyarországi nagykövetségként Budapesten lakott.¹⁴⁵ Amikor édesatyja őt meglátogatta, a kormány fényes fogadtatásban részesítette, s minden más módon is megtisztelte. Hadilevéltárunkban dolgozott akkor Barkóczy-Klopsch nyugalmazott ezredes. Birtokunkban volt a tábornagy letartóztatására vonatkozó iratok teljes gyűjteménye,¹⁴⁶ amiből az is kitűnt, hogy jóérzésű magyar tiszték megkönnyíthették volna neki, hogy a vonatból és később Fótról kiszabadulhasson, de ő büszkén visszautasította. Mindezt Barkóczy-Klopsch ezredes egy kis hiteles

¹⁴⁴ Románia 1917. februári kapitulációja után Mackensen a megszállt Románia katonai kormányzója lett. A visszavonuló Dunai Hadsereg német és osztrák egységei október és november folyamán Romániából Magyarországon keresztül vonultak hazafelé. A fegyverszüneti egyezmény értelmében az akkori Magyar Népköztársaság kormányának le kellett őket fegyvereznie.

Mackensen vezértábornagy és tiszti kara december 15-én indult el Nagyváradról különvonattal, hogy Budapesten keresztül a pápai Eszterházy-kastélyban foglalja el a számára kijelölt kényszerlakhelyet. Még ezen a napon Károlyi Mihály jelezte Böhm Vilmos hadügyi államtitkárnak, hogy személyesen akar vele tárgyalni, melyre másnap, a Ferencvárosi pályaudvaron a feltartóztatott különvonaton sor került. A főtí Károlyi-kastélyba irányítják a vonatot, ahonnan 1919. január 5-én immár az antant képviselői, a franciák szállítják el. – Károlyit élesen bírálták, amiért Mackensent ellenségként kezelte. Egy angol katonai hajón tartották fogva, majd néhány nappal Károlyi bukása után az antant Szalonikiben internálta, ahol november 25-ig tartották fogva, s ahonnan 1919 decemberében térhetett vissza Németországba. Tevékenységéről összefoglalóan lásd életrajzi monográfiáját: Theo Schwarzmüller: Zwischen Kaiser und „Führer.“ Generalfeldmarschall August von Mackensen. Eine politische Biographie. Deutscher Taschenbuch Verlag, Munich, 1995. A magyarországi eseményeket összefoglalta: Barkóczy-Klopsch Béla: Mackensen vezértábornagy hadseregének átvonulása Magyarországon az összeomlás után. Stephaneum Nyomda és Könyvkiadó R. T., Budapest, 1923. Különösen: 35–45. és ugyanez német nyelven: Der Heimzug der Armee des Generalfeldmarschalls von Mackensen durch Ungarn, nach dem Zusammenbruch. Ung. Nationalbund., Budapest, 1928. – Az esetre vonatkozó további irodalom: Uő: Mackensen vezértábornagy hadseregének átvonulása Magyarországon. Magyar Katonai Közlöny, 1923. március-április és ennek alapján: Bánlaky József: Mackensen kiadatása. In: Bánlaky József: A magyar nemzet hadtörténelme. A kötet interneten hozzáférhető példányát használtam, a fejezet: <http://mek.oszk.hu/09400/09477/html/0024/2777.html> (A letöltés időpontja: 2013. december 5.; lapszám nélkül.)

¹⁴⁵ Hans Georg von Mackensen 1933. december és 1937. április 15. között volt a Németbirodalom budapesti rendkívüli követe (és nem nagykövete), meghatalmazott miniszteri rangban.

¹⁴⁶ Hadtörténelmi Levéltár, Budapest. „Polgári Demokratikus Forradalom”, fasc. 12. 3. cs.: Honvédelmi Minisztérium, Katonapolitikai Osztály, 1918. 29 412. eln. kp. a. sz. 7. sz. Sajnos azóta a Barkóczy-Klopsch által felhasznált, konkrétan Mackensen ügyére vonatkozó források – egyetlen kivételtől eltekintve – már nincsenek meg a gyűjteményben. Így nem találtam meg pl. az internálás és a fogva tartás módját tartalmazó 33 831. eln. cspv., 17-én kelt államtitkári rendeletet, s azokat a forrásokat sem, melyek állítólag arról szólnak, hogy kifogástalanul bántak a foglyokkal (a magyar arisztokráta hölgyek gyűjtést rendeztek számukra – a karácsony előtti napokról van szó). Mackensen személyére vonatkozóan a vezértábornagy Károlyi Mihálynak szóló, 1918. december 18-án kelt levelét sikerült megőrizni az iratcsomóban, melynek pontos magyar fordítását (arra vonatkozóan, hogy a vezértábornagy nem hajlandó elhagyni Magyarországot, amíg csapatai internálótáborokban vannak, maradnak), lásd: Barkóczy-Klopsch Béla: Mackensen vezértábornagy hadseregének átvonulása... c. munkáját a 144. jegyzetben, 38–39. és a német nyelvű gépirásos másolatot, fol. 678. (Általában a német csapatok 1918. novemberi és decemberi helyzetének, az internálás körülményeinek, részleges megvalósulásának és végeredményben összességében meg nem valósulásának dokumentumai a levéltári egységben ugyanakkor hiánytalanul megvannak.)

okmányokkal felszerelt füzetben kiadta.¹⁴⁷ Mivel hallottam, hogy Herczeg Ferenc az Új Időkben a tábornagy látogatása alkalmából egy közleményt fog írni, elküldtem neki a fenti füzet anyagára támaszkodva írt rövid összefoglaló cikkemet, amit a Katonai Szemlében szándékoztunk megjelentetni, azzal, hogy az ebben található adatok talán megkönnyítik munkáját. Herczeg Ferenc a dolgot úgy oldotta meg, hogy nem vette magának a fáradságot, hogy egy cikket írjon, hanem az én neki küldött kéziratomat kissé átstilizálva teljes tartalmával a saját neve alatt jelentette meg az Új Időkben. Szóvá tettem ezt néhány akadémiai tagtársamnak, akik biztattak, hogy indítsak sajtópert Herczeg ellen, mert hiszen a sajtóvétség, amit velem szemben elkövetett, nyilvánvaló. De hát nem akartam Herczeg nevét a nyilvánosság előtt meghurcolni, tehát gyorsan összeállítottam egy cikket a Katonai Szemle számára.¹⁴⁸

Akadémiai életemről röviden még csak azt szeretném megmondani, hogy rendkívül jól éreztem magam a szép palota falai közt. Mondhatom, valahányszor beléptem a kapun, mindig bizonyos meghatottságot, tiszteletet éreztem, és valahogy olyan otthonias légkört. A kapunál már az öreg Horváth kapus fogadott mosolyogva, s akár a könyvtárban, akár az osztályirodákban, akár a főtitkárság szobáiban volt dolgom, mindenütt csak szíves, sohasem merev bürokrata nehézségekkel vesződő referenseket, segédszemélyzetet találtam. A főtitkári irodát dr. Varga Sándor bölcsész vezette, helyettese a még most is az Akadémia Kézirattárában dolgozó szíves Gergely Pál volt. Az akadémiai irodákban való tárgyalás a referensekkel és az ott dolgozó művelt, kedves, úri leányokból és asszonyokból álló segédszemélyzettel felüdülés volt, különösen, ha az ember éppen a lakáshivatal, adóhivatal, vagy más előjárósági hivatal szürke, barátságtalan légköréből lépett át a tudomány [meg]szentelt csarnokába és társadalmi érintkezésben is magas színvonalú irodáiba.

Néhány szót kell szólnom a Vigyázó hagyatékáról, mert annak lebonyolítása éppen azokban az években folyt, amikor beválasztottak levelező taggá. Gróf Vigyázó Ferenc agglégény [volt], 1928-ban meghalt. Hatalmas vagyonát, amely sajnos súlyos terhekkel volt megnehezítve, nem törődve a hagyatéki törvények határozványaiával, az Akadémiának hagyományozta. A vagyon állaga ez volt: összesen kereken 18000 katasztrális hold földbirtok, egy budapesti bérház, abonyi, nagyberki és rákoskeresztúri kastélyok, készpénz, értékpapírok stb. De mielőtt az Akadémia zavartalan és korlátlan birtokába vehette ezt a szép hagyatékot, előbb rendezni kellett a törvény szerinti örökösök jogos követeléseit részben békés megegyezések, részben 33 per marasztaló ítélete alapján. A főtitkári hivatalnak is csak 1933–34-ben volt tiszta képe arról, amit örököltünk. És igen nagy baj volt, hogy az elhanyagolt és célszerűtlen gazdálkodás alatt tönkrement birtoktesteket újonnan kellett felszerelni, gazdasági épületeket építeni. Mindez olyan külön szakmunkát kívánt, amit az Akadémia főtitkársága eddigi csekély számú tudományos személyzetével nem végezhetett el. Fel kellett állítani tehát egy külön Vigyázó-vagyonkezelési bizottságot, amelynek tagjai egy gazdasági–jogi ügyekben járatos jogtanácsos, egy mezőgazdasági szakember, gazdasági tanácsos, egy erdőmérnök, egy kultúrmérnök, egy építész és megfelelő irodaszemélyzet voltak. Balogh Jenő bácsi utolsó főtitkári éveiben sikerült neki a nagy vagyon zűrzavaros állapotában olyan helyzetet teremteni, hogy annak értéke, jövője áttekinthetővé vált. Utóda, Voinovich Géza pedig megkezdte a birtoktestek praktikus felosztását kisebb, könnyén kezelhető egységekre, minden darabon megfelelő gazdasági

¹⁴⁷ Lásd az előző jegyzetben!

¹⁴⁸ A Magyar Katonai Szemlében e tárgyban 1935-ben nem jelent meg közlemény (sem a megelőző és az utána következő évben).

épületeket épített. A pesti egyemeletes, semmi jövedelmet nem hozó bérházat, amely a város szívében a Rákóczi út és az akkori Károly király-, ma Tanácskörút sarkán feküdt, lebontatta, és felépíttetett ott egy ötemeletes épületet a legmodernebb módon kiképzett és felszerelt lakásokkal, amiket igen jó áron azonnal bérbe is lehetett adni.

Mindaddig, amíg ez a rendezési folyamat véget nem ért, az elnökség csak kevés összeget tudott a nagy hagyatékából tudományos célra fordítani. De a helyzet évről-évre javult. Az 1934. évi mérleg már közel 120 000 pengőt remélhetett erre a célra. 1944 tavaszán pedig jelen voltam azon az összes ülésen, amikor Voinovich főtitkár nagy örömeinkre közölte, hogy ezentúl már 300 000 pengőnél többet fog tudományos célokra az osztályok rendelkezésére bocsátani, s a következő években a mi Akadémiánk lesz Európa leggazdagabb tudományos intézete. De hát jött a második világháború, s ez a szép vagyon és megnyugtató tervezetés is elmerült a nagy kavarodás örvényében.¹⁴⁹

¹⁴⁹ Gróf Vigyázó Ferenc végrendeletében a Magyar Tudományos Akadémiára hagyta földbirtokait, házait és egyéb értékeit, köztük értékes könyv-, kódex- és képgyűjteményét, valamint kastélyát. A hagyaték értékét huszonöt millióra becsülték. Az MTA korábbi nagy vagyona az első világháború után megsemmisült, illetve inflálódott. Ezért mindenki örömmel üdvözölte a fejedelmi hagyatékot, és csak később derült ki, hogy azt súlyos tartozások terhelik. A rokonok, ügyvédek, szakértők és hitelezők kielégítése fejében hat év alatt tíz millió pengőt fizetett ki az MTA az örökölt tőkéből, de a megmaradt hagyaték értéke még így is nagy volt. Részletesen lásd: Dézsi Lajos: A gr. Vigyázó-alapítvány és a magyar tudománypolitika. Interneten elérhető: <http://www.bibl.u-szeged.hu/szep/1928/401-447.pdf> (A letöltés időpontja: 2013. augusztus 26.) és Pál Gergely: A Magyar Tudományos Akadémiára hagyott Vigyázó-vagyon sorsa. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kiadványai 63.) Budapest, 1971. Különösen: 48–54.

MUNKÁSSÁGOM 1935-TŐL 1945-IG

Tudományos életemnek ez a tíz éve volt az az időszak, amikor a legtöbbet dolgoztam és a legtöbb könyvem, értekezésem stb. napvilágot látott. Többen kérdezték tőlem, hogy tudok ilyen gyorsan dolgozni, hogy egymás után jelennek meg írásaim – pl. az 1943. és 1944. években, illetve a 44. év első felében (mert azután már a háború alatt nem dolgoztam) rövid időközben két nagy munkámat adták ki, és ezeken kívül igen sok értekezésemet is közzé tették a Hadtörténelmi Közleményekben, a Századokban és másutt is –, azt válaszolhattam, hogy ennek két okát látom. Először is nagy segítségemre volt a még ma is kifogástalanul működő emlékezőtehetségem, ami nem érdem, de velem született adottság. A Rákóczi-kor, Zrínyi Miklós kora eseményeinek és Hadik András életrajzának összeállítása során ezt a három korszakot alaposan meg kellett tanulnom. Ha tehát egy újabb témát választottam ezekből a korokból, már nem kellett sokat bűvárokodnom, mert jól emlékeztem, hogy mit hol keressek és található. Ha pedig az adatok már együtt voltak, a fogalmazás igen könnyen ment. A második oka munkáim gyors összeállításának az, hogy sohasem dolgoztam ötletszerűen, zűrzavaros adathalmazok közt imbolyogva, hanem a kutatás első percétől kezdve mindig tervszerűen haladtam előre. S ha egy témába belekezdtem, amíg el nem végeztem, egészen abban a gondolatkörben éltem, mint a jó vadászkutya, aki az egyszer megkapott nyomot ki nem ereszti többé, vagy mint a jó detektív, aki nem nyugszik, amíg el nem éri célját.

Ezután fejtegetéseimben feleslegesnek tartom minden kisebb-nagyobb írásomról külön megemlékezni. Akit érdekelnek ezek az adatok, megtalálja azokat e megemlékezésemhez csatolt jegyzékben.¹⁵⁰ Ezentúl már csak a nevezetesebb, nagyobb jelentőségű, vagy valami oknál fogva különösen érdekes írásom eredetéről, céljáról fogok írni. Nem sorolom fel a munkáim visszhangjaként megjelent sajtókritikákat, hiszen sok újat már nem mondtak azokon kívül, amiket eddigi tevékenységem vázolásánál elmondtam. Csak egy-két különösen érdekes és jellemző könyvismertetés és bírálat lényegére fogok kitérni.

Mielőtt azonban elmondanám az ebben az évtizedben teljesített történetkutatói és írói tevékenységem fontosabb adatait, egy érdekes dologról kell megemlékezni. Még az Akadémiában való bemutatásom előtti időkből kezdődött, de mivel hasonló megbízatásaim 1941-ben is voltak, mindezt itt összefüggően szeretném előadni.

1930 végén olvastam egy osztrák tudományos folyóiratban egy hirdetést arról, hogy a csehszlovák vezérkar egy könyvet adott ki. Címe: „Kurucké války na Slovensku”, azaz Kuruc küzdelmek Slovenskóban, szerzője Swieteczky csehszlovák vezérkari kapitány.¹⁵¹

¹⁵⁰ Lásd a „Markó Árpád életmű-bibliográfia” c. részt, melybe ezt a jegyzéket bedolgoztuk.

¹⁵¹ Bedřich Swieteczky: Kurucké války na Slovensku: náčrt válečných událostí na Slovensku a v Podkarpat-

Meghozattuk Hadilevéltárunk könyvtára számára ezt a munkát, s áttanulmányoztam. Nem mondhatom, hogy tudok szlovákul vagy csehül, de gyerekkoromban, főleg a dobsinai jégbarlangi nyaralásaink éveiben tót lakosság közt forogva valami ragadt reám, a szlovák nyelv nem volt idegen nekem, sőt a világháborúban Galíciában és Volhíniában egész jól boldogultam gyér tudásommal. Áttanulmányozva a kötet tartalomjegyzékét, táblázatait, s amennyire megértettem a szöveget, láttam, hogy teljesen elfogult magyarellenes képet ad a kurucok, főleg Rákóczi háborújának lényegéről. Volt egy jó barátom a mi vezérkarunk fordítói osztályában, megkértem, hogy mint a szláv nyelvek kitudó szakembere nézze át velem együtt a könyvet, s ha találunk valami történelemhamisítást, amit érdemes megcáfolni, fordítsa le nekem azokat a részeket. Szívesen tette, s a végén kiderült, hogy ez a könyv történeti és hadtörténeti szempontból teljesen hamis és célzatosan a mi kárunkra elferdített módon írja le a kuruc háborúkat. Úgy állítja be a kuruc mozgalmakat, mint Szlovákiának, „amely azelőtt Magyarországhoz tartozott”, hősies küzdelmét a bécsi udvar leigázó törekvései ellen, és e föld szláv eredetű őslakosságának erőfeszítéseit, hogy felszabaduljanak az e területen „korlátlanul uralkodó büszke magyar mágnások” igájától. Forrásműveket nem igen tanulmányozott, túlnyomó részben csak osztrák forrásokat említ, s az egész könyvön vörös fonalként végighúzódik a tendencia, hogy Rákóczi szabadságharcát úgy tüntesse fel, mint a szlovák nemzetiséget elnyomó mozgalmat. Megemlíti, hogy Rákóczi seregének tisztjei közt sok „szlovák gentry” származású is szolgált. A könyv igen díszes kiadásban jelent meg, finom műnyomó papíron, részletes német, francia és angol kivonat csatolásával, tehát látszott, hogy külföldi propaganda céljára is készült. És mivel ismerjük főleg a francia közönség közönyösségét és felületességét más nemzetek története iránt, [várható volt, hogy] ezt el fogják fogadni. A hadrendi táblázatokban természetesen a magyar nevek szlávossal szerepelnek, így pl. Ebeczky lovas brigádájának huszár ezredesei így szerepelnek abban: „Hussarske pluky: Frantiska Deáka, Jiriho Réthey, Pavla Orosze, Jirziho Mikházyho.”¹⁵² – Meg vagyok győződve, hogy pl. egy francia olvasó nem tud különbséget tenni a magyar és cseh nevek közt, tehát neki ezek az ősmagyar családi nevek éppolyan egzotikusan hangzanak, mint teszem azt Wokurka vagy Nechledil. Így vezeti be tehát Swieteczky párduckacagányos magyar kuruc huszár ezredeseinket a mondvacsinált csehszlovák hősök Walhallájába. Ebben láttam én e könyv veszélyes hatását Magyarországra nézve. Elhatároztam, hogy írok egy értekezést a felvidéki nemzetiségek szerepéről Rákóczi seregében, s ebben elmondom őszintén bírálatomat erről a könyvről. Amikor pár nap múlva a Magyar Szemle Társaság tagjai a szokásos havonként tartott vacsorára a Hungária étterme előtti szalonban gyülekeztek, elmondtam ezt Szekfűnek. Figyelmesen meghallgatta, azután intett nekem, hogy várjak, s odaszaladt Bethlen Istvánhoz. Egy sarokba vonta őt, valamit mondott neki, azután felém fordulva intett, hogy jöjjenek hozzájuk. Szekfű felszólítására röviden tájékoztattam Bethlent arról, amit neki mondtam, mire Bethlen: „Nagyon örülök, hogy ilyen cikket akarsz összeállítani, hasznos dolog lesz.” – Azután Szekfűhöz fordulva: „A Magyar Szemlében fogjuk megjelentetni.” Vacsora után Szekfű mellém ült, s elmondta, hogy azért sietett erről Bethlennek referálni, mert pár nap előtt vele beszélgetve arról volt szó, hogy a csehek ismét komiszkodnak velünk, s valami módon valahogy az orrukra kellene koppintani. Nem diplomáciái

---

ské Rusi koncem XVII. a počátkem XVIII. století s 15 vyobrazeními a 7 mapkami. (Spisy vojensko-historické, 4.) Nálk. Vojenského Archivu RČS, Praha, 1928.

¹⁵² Huszárezredek: Ebeczky Istváné, Deák Ferencé, Rétey Györgyé, Orosz Pálé, Niházy Györgyé. (A nevek „szlovákositva” szerepelnek és birtokos esetben állnak.)

vitakozást akar provokálni, hanem talán tudományos vonalon lehetne beléjük szűrni. Így hát az én bejelentésem nekik nagyon kapóra jött. Bethlen még azt is mondta nekem: „Tapintatosan, tisztán tárgyi alapon mondd meg véleményedet, és ha valami ellentámadás vagy válasz jönne cikkedre, mutasd meg Szekfűnek, s majd mi adjuk meg a választ.” – Úgy látszik azonban, hogy a cseheknek nem volt kedvük tudományos adatokkal megerősített kijelentéseimre ellentámadással válaszolni, mert a dolognak nem lett folytatása. Ez a közleményem a Magyar Szemle 1931. októberi számában jelent meg.¹⁵³

Következő évben ismét volt alkalmam a sovinizta szlovák felfogás ellen felszólalni. A pozsonyi Komenski Tudományegyetem doktori disszertációi közt jelent meg egy füzet „Povstanie Rákócziho a Slovania.” Írta Gasparik Anna. Azaz: „A Rákóczi-felkelés és a szlávok.”¹⁵⁴ A magyarul tudó Gasparik Anna, bár sűrűn hivatkozik magyar forrásokra, az előbb említett Swieteczky könyvön túlhaladva, még erősebben és mondhatjuk, még elfogultabban vallja Rákóczi felvidéki mozgalmát kifejezetten szlovák ügynek. Célja a magyar urak tirannizmusa alól való felszabadítás. Különösen jellemző az ónodi országgyűlésről alkotott véleménye. Szerinte Okolicsányi és Rakovszky, mint a szlovák gentry tagjai, a gyűlésen a tótok felszabadítása érdekében emeltek szót, s ennek lettek áldozatai. A felkelés az ő felkaszabolásukkal szerinte „elveszítette erkölcsi létjogosultságát”¹⁵⁵ Ezen és a disszertáció több más, hazug állításán méltán felháborodva írtam erről egy erős hangú bírálatot. Éppen akkor dolgozott nálunk a Hadilevéltárban mint vendégkutató a pozsonyi szlovák egyetem egyik történész professzora, Rappant, magyarul jól tudott. Tapintatosan megemlítettem neki a dolgot. Zavarba jött, s azzal mentegette a szerzőnőt, hogy a történeti szemlélet a háború után nálunk még nem eléggé kiforrott, s majd ezen a téren is lesz változtatni való. Megemlítettem a dolgot Lukinich, Domanovszky és Szekfű professzoroknak is, s azt ajánlották, hogy ne a Magyar Katonai Szemlében jelentsem meg a közleményt, mert annak olvasóköre eléggé zártkörű és kicsi, hanem adjam át a Történelmi Társulat hivatalos folyóiratának, a Századoknak, amely azt 1932. november-decemberi számában valóban közölte is,¹⁵⁶ hogy szélesebb történetírói körök is felfigyelmezzenek ilyen tudatosan ferdített közlésekre. Rappant professzornak átadtam egy példányt, hazavitte, de úgy látszik, jobbnak látták a dolgot elhallgatni, választ nem kaptam. Szekfű mosolyogva mondta nekem, amikor ezt a bírálatomat elolvasta, hogy igen ügyesen érintettem meg mind a két dolgozatomban a kényes kérdéseket. Megmaradva a szigorúan tudományos alapon, kritikám nem sértő, úgy látszik... „tehetséged van ilyen kényes kérdések diplomatikus elintézéséhez. Ha megengeded, hasonló ügyekben még fogjuk kérni közreműködésedet, mert

¹⁵³ A felvidéki nemzetiségek II. Rákóczi Ferenc seregében. Magyar Szemle, XIII. kötet, 2. (50.) sz. (1931. október) 121–129.

¹⁵⁴ Gasparik, Anna: Povstanie Rákócziho a Slovania. (Sbornik Filosofickej Fakulty University Komenského v Bratislave, 7/55.) [Bratislava,] 1930.

¹⁵⁵ Okolicsányi Kristóf és Rakovszky Menyhért Turóc vérmegyei nemesekről van szó, akiket az 1707-es ónodi országgyűlés alatt kivégeztek. Részletesen lásd a június hatodikai eseményekről: Köpeczi Béla – R. Várkonyi Ágnes: II. Rákóczi Ferenc. Budapest, 1976. 282–284.; A Rákóczi-szabadságharc. Szerkesztette: R. Várkonyi Ágnes, Kis Domokos Dániel. (Nemzet és emlékezet. Sorozatszerkesztő Gyurgyák János, Potó János.) Budapest, 2004. 185. skk.; Kovács Ágnes: Károlyi és az ónodi vérfürdő. Hadtörténelmi Közlemények, 120. évf. (2007) 4. sz. 1233–1241.; Mészáros Kálmán: Újabb szempontok és források a turóci „pártütés” történetéhez. Uo. 1195–1232.; Czigány István: A katonaság és az ónodi országgyűlés. Uo. 1175–1194.

¹⁵⁶ Markó Árpád: Gasparik, Anna: Povstanie Rákócziho a Slovania = A Rákóczi-felkelés és a szlávok. Bratislava, 1930. (Sbornik Filosofickej Fakulty University Komenského v Bratislave, 7/55.) [Könyvismertetés.] Századok, 66. évf. (1932) 9–10. sz. 424–426.

ti, hadtörténészek minden konkrét adatot könnyebben cáfolhattok meg, mintha a kérdés a diplomácia és sajtóviták szőnyegére kerülne.”

Több évvel ezután, már 1941–42-ben ismét volt alkalmam síkra szállni a helyes magyar történet szemlélet megvédésére, de ezúttal nem Szekfűék, hanem a Vezérkar főnökének felkérésére. 1941-ben magához hívott a Vezérkar akkori főnöke, Szombathelyi Ferenc vezérezredes. Pár nappal ezelőtt jött haza Berlinből, ahol német tábornokokkal volt alkalma többször tárgyalni. Megbotránkozással mondta nekem, hogy milyen elfogult, helytelen véleményeket kellett hallani tőlük a német–magyar szövetség lényegéről.¹⁵⁷ Ezek az elfogult, nacionalista német tábornokok azt hangoztatják, hogy ebből a szövetségből nekik csak káruk van, mert évszázadok óta mindig nekik kellett az elrontott vagy kátyúba jutott magyar ügyet megsegíteni. Ők viszont tőlünk, magyaroktól soha sem kaptak, s most sem fognak kapni értékesebb szövetségi katonai támogatást. Amennyire lehetett, igyekezett őket helytelen álláspontjukról meggyőzni, de nem nagyon sikerült. Tehát most azt kérdezi, nem tudné-e egy olyan tartalmú, komoly, okmányyszerűleg igazolható adatokkal alátámasztott értekezést írni arról, hogy a magyar–német sorsközösség – mint geopolitikai helyzetéből folyó és a történelem logikája szerint elkerülhetetlen szövetség – valóban néha azt eredményezte, hogy a németektől kellett – pl. az első világháborúban is – gyakran segítséget kérni. Másrészt viszont voltak esetek, amikor nekünk abból semmi hasznunk nem volt, s mégis mint hű szövetségesek kiállottunk a német érdekek szolgálatában. Szívesen vállaltam ezt a megbízást, mondtam a Főnöknek, hogy foglalkoztam már ilyen gondolatokkal, s tudok megfelelő adatokat produkálni. S annál inkább vállaltam szívesen ezt a munkát, mert azzal bocsátott el, hogy ha a németek közleményemre mérgesen válaszolnának, akkor ők, a Vezérkar fogják a további vitát lebonyolítani. Hazamentem, s azonnal hozzáláttam a közlemény összeállításához, mégpedig az egyszerűség kedvéért mindjárt német nyelven írtam meg azt. Címe: „Die ungarisch-deutsche Schicksalsgemeinschaft im Spiegel der ungarische Kriegsgeschichte.”¹⁵⁸ Átadtam a Vezérkar főnökének a cikket, a *Das schaffende Ungarn* folyóirat 1941. évfolyamában¹⁵⁹ közölte. Szokott tárgyilagos módon, de határozottan megvilágítottam, hogy a németekkel való szövetség, bár sokszor valóban nekünk használt, de voltak jelenetek, amikor mi teljesen önzetlenül és becsületesen harcoltunk kizárólag német érdekekért, pl. az 1863–64. [évi] dániai hadjáratban. Magyarországnak valóban semmi haszna vagy érdekeltsége nem volt abban, hogy Schleswig-Holstein tartományok német kézre visszakerüljenek, s mégis a harcokban, különösen a Danewerk erős sáncvonal elfoglalásánál magyar ezredek vitézül és dicsőségesen harcoltak.¹⁶⁰

Írtam azután még ilyen tendenciával több értekezést. A Dánia ellen vívott háborút egy külön közleményben részletesen ismertettem: „Ungarische Truppen im dänischen

¹⁵⁷ Vitéz Szombathelyi Ferenc (1887–1946) 1941. szeptember 6-án került a Honvéd Vezérkar élére. Szombathelyi minderre a következtetésre a hivatali beiktatása után szinte közvetlenül bekövetkező német vezérkari látogatása alkalmával jutott. – A látogatáson történekről és a német mentalitásról lásd részletesen legújabbban: Dombrády Lóránd: Szombathelyi Ferenc vezérezredes. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára. Sorozatszerkesztő Veszprémy László.) Budapest, 2012. 40–43. o.

¹⁵⁸ A magyar–német sorsközösség a magyar hadtörténelem tükrében.

¹⁵⁹ *Das schaffende Ungarn*. [Monatsschrift für nationalen Aufbau und Einsatz der schaffenden Kräfte Ungarns zur Neuordnung Europas.] Szerkesztette Marjay Frigyes. 2. évf. (1941) 3. füzet.

¹⁶⁰ Összefoglalóan lásd: Bánlaky József: A Magyar Nemzet hadtörténelme. „Az 1864. évi dán háború c. fejezet.” Internetes példányát használtam: //mek.oszk.hu/09400/09477/html/0022/2398.html (Lapszám nélkül, a letöltés időpontja: 2014. február 20.)

Krieg, 1864”¹⁶¹ [címmel]. Megjelent a Magyar–Német Társaság folyóiratában, az Ungarnban 1942-ben: „Deutsch-ungarische Waffenbrüderschaft in den Napoleonischen Kriegen”¹⁶² [címmel is], ugyanott az 1941. évfolyamban. Ellentámadás német részről nem indult meg.

De a legérdekesebb és talán tudományos szempontból is legsikeresebb munkám volt az a tanulmányom, amely Budavár visszafoglalásának 250. évfordulója alkalmával 1938-ban jelent meg.¹⁶³ Ismét[elten] Szekfü és más professzorok is fordultak hozzám azzal a kérelemmel, írjak egy közleményt arról, hogy kik és miért harcoltak Budavár visszavételénél, mert a német sajtó ezt a szép nagy keresztényi megmozdulást akkor, a Hitler-uralom tetőpontján úgy állította be, mintha a német csapatok már akkor tudatosan azért jöttek [volna] Magyarország segítségére, mert itt és még tovább Kelet felé tért akartak nyerni az akkor már megnyilvánuló „Drang nach Osten”¹⁶⁴ eszmének, egy nagy német birodalom kiterjesztésének, az „Ostraum”¹⁶⁵ fantasztikus tervének szolgálatában. Tehát az egész felszabadító háborút úgy akarták propaganda céljaiknak megfelelően a nyilvánosság elé tárni, hogy – hiszen igaz, hogy a harc Magyarországon folyt – abban a magyarok szépen harcoltak, és más európai nemzetek is kivették a részüket, de az egész hadtörténeti esemény ilyen sikeres lebonyolítása mégis csak a német vezetőség és csapatok érdeme, akik távolabbi német ügyért harcoltak és véreztek Kelet-Európában. Szekfüék azt kérdezték tőlem, nem tudnám-e hadtörténeti, szigorúan objektív alapon, hiteles adatokkal bebizonyítani, hogy ennek a háborúnak mai német nacionalista szemüvegen át nézett megítélése hamis, mert akkor még egyáltalán nem volt szó a Drang nach Ostenről, sőt, találhatunk adatokat, hogy a német csapatok egy részét csak nagy anyagi áldozatokkal tudták erre a hadjáratra zsoldba fogadni. Szívesen vállaltam ezt a megbízatást, mert akkor már elolvastam volt Károlyi Árpádnak még régebben megjelent remekművét, a magyar történeti irodalomnak talán egyik legkiválóbb termékét: „Buda és Pest visszavívása 1686-ban”, amelyet az ő beleegyezésével egy kitűnő fiatal történészünk, Wellmann Imre azóta felkutatott adatokkal újonnan kiegészített.¹⁶⁶ Ebből elég tiszta képet kaphattam ennek a hadműveletnek a fejlődéstörténetéről, s az abban szereplő nemzeti csapatok részvételéről. A bécsi Kriegsarchiv felszámolása folytán pedig a mi a magyar Hadilevéltárunk birtokában került az én osztályom anyagába annak a rendkívül érdekes Operationsjournalnak¹⁶⁷ eredeti vaskos kötete, amelyet Lotharingiai Károly herceg fővezér jórészt maga szerkesztett, vagy pedig vezérkari főnöke, a magyar eredetű, de már német honos gróf Serényi bajor tábornagy¹⁶⁸ és Miksa Emánuel bajor választófejedelem állított össze német, francia és latin nyelven.¹⁶⁹ De nem

¹⁶¹ Magyar csapatok a dán háborúban. (ném.)

¹⁶² Fegyverbarátság a napóleoni háborúkban. (ném.)

¹⁶³ Kik és miért harcoltak Budavár alatt 1686-ban? Magyar Szemle, XXXII. kötet, 1. (125.) sz. (1938. január) 94–104.

¹⁶⁴ Kelet felé irányuló [német]expanzió[s] törekvés.

¹⁶⁵ Kelet-tér. (ném.)

¹⁶⁶ Buda és Pest visszavívása 1686-ban. A kétszázéves évforduló alkalmára Budapest főváros megbízásából eredeti kútfők alapján írta Károlyi Árpád. A kétszázötven éves évfordulóra átdolgozta Wellmann Imre. Budapest székesfőváros kiadása, 1936.

¹⁶⁷ Hadinaplónak. (ném.)

¹⁶⁸ Serényi János Károly 1683-tól állt a bajor választófejedelem szolgálatában, 1689-től tábornagy volt.

¹⁶⁹ Lotharingiai Károly naplója: Lotharingiai Károly naplója Budavár ostromának előkészületeiről, harcairól és bevételéről. Lelőhelye: Hadtörténelmi Levéltár, Budapest, VII. 201. fond, 1686/1. A török hódoltság és a török elleni háború iratai 1500–1788. – Kiadása újabban: Lotharingiai Károly hadinaplója Buda visszafoglalásáról. Sajtó alá rendezte Mollay Károly, bevezető tanulmány: Nagy László, szerkesztette Kun József. HM HIM–Zrínyi Kiadó, Budapest, 1986.

elégedtem meg ezekkel a forrásokkal, hanem elolvastam a most célzatosan megírt német publikációkon kívül a régebbi higgadt német munkákat a háborúról, megírtam – minden pontnál hivatkozva hiteles forrásaimra – véleményemet erről a kérdésről.

Tizenhat oldalra terjedő tanulmányomat Szekfűék örömmel fogadták, nagyon célszerűnek ítélték, s gondoskodtak róla, hogy annak szövege, amely a Magyar Szemle 1937. januári számában jelent meg „Kik és miért harcoltak Budavár alatt 1686-ban?” címmel,¹⁷⁰ német fordításban kijusson Németországba is.¹⁷¹ A magyar sajtó és a történész szakkörök igen megdicsérték, a német-osztrákok részéről nem válaszoltak semmit. Fejtegetéseim összegezeképpen megállapítottam, hogy az egész hadjárat szellemi mozgatói XI. Ince pápa és Buonvisi bécsi nuncius voltak, akiknek nehezen sikerült Lipót császárt és a többi német fejedelmet a hadjáratban való részvételre bírni. Azt szívesen elismerjük, hogy a harcban a vezető és végrehajtó szerepét a német birodalom tábornokai és csapatai becsülettel töltötték be, s a Buda alatt elesetteknek 50–60 %-a német nemzetiségű volt. A magyar történetírás soha sem fogja csorbítani vagy elfelejteni ennek a német segítségnek az értékét. Felsoroltam sok német hős, tiszt, vezér nevét, akiknek emlékét mi, magyarok, a Buda alatt harcoló magyar hősök neveivel együtt mindig tiszteletben tartjuk. De ezek a német tisztek és csapatok Budavár alatt nem a legújabb korban támadt Ostraum politika érdekében harcoltak, hanem azzal, hogy segítettek a törököt Közép-Európából végleg kiverni, közvetve az ő szűkebb hazájuk érdekeit szolgálták. A háborúban való részvételük az akkori abszolutisztikus államrendszerek uralkodó fejedelmeinek szabad elhatározásából történt, akik közül többen, pl. a brandenburgi őrgróf¹⁷² súlyos anyagi feltételekhez kötötte csapatainak odaküldését. Legjellemzőbb, hogy Frigyes Vilmos porosz király csapatait azzal indította útba Magyarország felé, hogy „...Ő Császári Felségének megsegítésére az ősi ellenség elleni harcba küldi őket”.¹⁷³ Soha senki sem beszélt akkor a most felszínre dobott politikai célokról.

A Magyar Szemle Társaság kiadásában sok értékes szakkönyv látott napvilágot a tudomány minden ágazatából. Két sorozatot szerkesztettek. Az egyik nagyobb szabású munkák sorozata a „Magyar Szemle Klasszikusai” címen, nagy, negyedréti alakú, igen díszes, finom papíron, tipográfiaiilag is választékos kiállítású, vászonkötésű könyvekben jelentette meg szakemberek különösen értékes munkáit, gondosan figyelve arra, hogy e munkák újabb adatokkal és megállapításokkal gyarapítsák a szaktudományokat. A másik, igen sikerült sorozat volt a Magyar Szemle Kincsestára sorozat.¹⁷⁴ Külföldi, ha nem csalódom angol, bevált mintára adott ki teljesen egyforma terjedelmű 80 oldalas kis nyolcadrés alakú könyvecskéket, összefoglaló értekezéseket, életrajzokat, szintén minden tudományágból. A Rákóczi könyvem¹⁷⁵ sikere után Szekfű felszólított, hogy írjak egy Rákóczi életrajzot,

¹⁷⁰ Tévesztés, 1938-ban jelent meg: Kik és miért harcoltak Budavár alatt 1686-ban? Magyar Szemle, XXXII. kötet, 1. (125.) sz. (1938. január) 94–104.

¹⁷¹ Sajnos nem sikerült kideríteni, hol és mikor jelent meg.

¹⁷² Friedrich Wilhelm von Hohenzollern brandenburgi választófejedelem.

¹⁷³ Lásd a 170. jegyzetet!

¹⁷⁴ A folyóirathoz nem kettő, három könyvsorozat kapcsolódott. A Magyar Szemle Könyvei a szellemi elithez szóltak: társadalom- és történettudományi monográfiák, tanulmányok, esszévalogatások. A Magyar Szemle Kincsestár kis formátumú (közel 150 kötete) az igényes, olvasmányos és könnyen hozzáférhető ismeretterjesztés sorozata volt, a kötetek részint aktuálpolitikai témákról szóltak, részint az általános műveltséghez, a mindennapok kultúrájához tartozó tudnivalókat tekintették át közérthető formában. Végül a Magyar Szemle Klasszikusai a forráskiadás és újraközlés sorozata volt.

¹⁷⁵ Markó Árpád 99. jegyzetben hivatkozott munkája.

jobban mondva szellemtörténeti portrét a fejedelemről, megemlékezve abban nemcsak életének minden nevezetesebb mozzanatáról, de méltatva fejedelmi, hadvezéri, szervezői működését és egyéb nagy erényeit, lelki életének problémáira is kiterjeszkedve. Nem volt könnyű feladat, mert mindezt 80 kis oldalra kellett összesűríteni. De vállalkozásom, hála Istennek, igen szépen sikerült. A kéziratot Szekfűnek átadtam, másnap közölte velem telefonon, hogy rendkívül tetszik neki, egy ültében elolvasta elejétől végig, megszakítás nélkül. Nincs semmi hozzátenni, vagy elvenni valója, véleménye szerint valamennyi eddig megjelent Rákóczi életrajz közt a legjobb. Hogy véleménye nem volt talán elfogult baráti kritika, bebizonyították a könyvecskéről írt szakvélemények a sajtóban.¹⁷⁶ 1935-ben jelent meg a munka. A Katolikus Szemle augusztusi füzetében ezt írja arról Barta János professzor: „Úgy fest Markó Árpádnak ez az összeállítása, mint remekbe készült emlék a nagyfejedelemről. Tárgyi hűségével, szabatos összefoglalásával, művészi elrendezésével egyenesen arra való, hogy belőle ismerjük meg Rákóczi alakját úgy, ahogy azt ma nemzeti kegyeletünk és önismeretünk látja.”¹⁷⁷ A Győri szemle ezt írja: „Markó könyvecskéje egy kis műretek. Gyönyörűség olvasni.” Wellmann Imre kitűnő történészünk a Magyar Szemle egyik számában¹⁷⁸ megállapítja: „Rákóczi és a történettudomány” című beszámolójában, hogy „Markó Árpád, e korszak egyik legkitűnőbb ismerője, ezzel a munkájával tanúságot tesz róla, hogy nemcsak a hadtörténetnek szakértője, de a szintézis terén is kiváló tud alkotni... Könnyen gördül, választékos mondataiból markáns vonásokkal rajzolódik ki Rákóczi.” És aminek a szerkesztőbizottság, Szekfű, titkára, Bisztray Gyula és mások legjobban örültek: az első kiadás hamar elfogyott, úgyhogy érdemes volt a könyvecskét még egy második kiadásban is megjelentetni, ami sem addig, sem azután nem fordult elő a Kincsestár sorozat könyveinél.

Én magam nem tudom megmagyarázni, mi az oka annak, hogy ez a kis munkám ilyen jól sikerült. Csak hosszú idő múlva, tíz évvel ezután hallottam, majd olvastam egy rendkívül szellemes megállapítást arról, hogy miként születik meg egy íróember agyában egy témakör, s miképpen hozza nyilvánosságra gondolatait. 1943. december 6-án tartotta akadémiai székfoglalóját Márai Sándor, a kitűnő író, esztéta és költő.¹⁷⁹ Élveztem rendkívül szellemes előadását, de amint ez természetes, valódi értékét csak akkor ismerhettem fel, amikor ez az előadás egyik könyvében *Ihlet és nemzedék* címmel 1946-ban megjelent. Ebben a könyv első fejezetét alkotó székfoglalójában ezt írja: „Minden alkotó ember ismeri a ritka megrendülést, mikor az esetleges anyag, amellyel munka, életmód, olvasás közben csodálatos módon találkozik, bizonyos inkubációs idő leteltével élni kezd eszméletében, parancsoló erővel szól az alkotó ember lelkéhez, megszólítja legjobb énünket és így kiált reánk: Alkoss meg! Te alkotatsz meg! A költő-író ilyenkor józan önkívületben és mély alázattal engedelmeskedik!”¹⁸⁰ – Bámulatosan szép és mély értelmű megfigyelés. Nagyobb munkáim tervezgetéseinél és megalkotásánál én is ilyenfajta józan önkívületben és témám

¹⁷⁶ Ismertetései: Ajtay Endre: *Hadtörténelmi Közlemények*, 36. évf. (1935) 343–344. és [N. n.]: *Győri Szemle*, 6. évf. (1935) 1–4. sz. 84.

¹⁷⁷ Barta János: *Az új Rákóczi-irodalom*. *Katolikus Szemle*, XLIX. évf. (1935. augusztus) 495–500., az idézet: 497.

¹⁷⁸ Wellmann Imre: *A Rákóczi-év és a történettudomány*. *Magyar Szemle*, XXIII. kötet (1934. április) 312–322., az idézet: 316.

¹⁷⁹ A Magyar Tudományos Akadémia 1942. évi nagygyűlésén, 1942. május 15-én választotta levelező tagjává Márai Sándort. Megválasztásának körülményeiről részletesen lásd: *Az akadémikus Márai Sándor*. (Szerző megjelölése nélkül: Horányi Károly?) *Tanulmány a Petőfi Irodalmi Múzeum honlapján*: <http://www.pim.hu/object.25aa18ae-8793-4027-a028-c127f866bac4.ivy> (A letöltés időpontja: 2013. augusztus 26.)

¹⁸⁰ A székfoglaló nyomtatásban a Révai Irodalmi Intézet kiadásában jelent meg.

iránt érzett mély alázattal dolgoztam. Sohasem gondoltam arra, hogy írásomnak ez vagy az a része ennek vagy annak fog tetszeni. Ösztönösen írtam, fogalmaztam, csoportosítottam mindig anyagomat, és csak mikor készen voltam vele és először olvastam el összefüggő fogalmazásban, láttam meg csupán, hogy mit hogyan írtam. S azután már csak az következett, amit a szobrász tesz a keze alatt már kiformált szoborral: simítja, csiszolja. Munka közben mindig csak arra gondoltam, hogy az események elbeszélésénél el ne vesztsem a logikai egymásután fonálát. Hiszen egy értekezés összeállítása, különösen, ha az hosszabb terjedelmű, hetek, hónapok munkája, s amíg egy könyv a legelső kutatások kezdetétől az anyaggyűjtés, az elrendezés, a felesleges adatok kiselejtése, a megmaradtak helyes elbírálása folyik, az nem hónapokig, hanem évekig is elhúzódhatik. S azután jön a formába öntés, a fogalmazás hosszú munkája. Amíg ezekkel foglalkoztam, nem éreztem azt, hogy valóban sikerült-é célokat elérni, azaz megírtam-é mindent úgy, ahogy azt szeretném, s hogy előadásom a tudományos követelményeknek megfelel-é. Csak mikor egy-egy zárt fejezet végét is megírtam, s végül az egész munkát egyvégben elejétől végig nyers fogalmazásban átolvashattam, tudtam csak meg azt, hogy munkám jól sikerült-é. Azután jött még a csiszolás, kiegészítés munkája, s mindig éreztem annak a horatiusi mondásnak az igazságát, hogy leghelyesebb, ha a könyv nonum prematur in annum, azaz legalább kilenc évig hever a polcon, mielőtt a nyilvánosság elé kerül, hogy az írónak legyen ideje munkáját ismételten átolvasni, átgondolni.

Ezekben az években, 1935 és 1938 közt jóformán kizárólag még Rákóczival foglalkoztam. Nem csupán a háború hadműveleteinek részleteit dolgoztam fel, hanem a kuruc hadsereg egyéb kérdéseit is. Írtam a fejedelem főhadiszállásáról,¹⁸¹ katonai környezetéről,¹⁸² nemesi testőrségéről,¹⁸³ francia katonáiról.¹⁸⁴ Röviden vázoltam a főbb kuruc hadvezérek szerepét, a két ellenséges fővezér, Heister és Pálffy működését,¹⁸⁵ és amikor a Győri Kisfaludy Irodalmi Kör megtisztelt azzal, hogy tiszteleti tagjai sorába léptetett elő, ott székfoglaló előadásomon „A fejedelem és főtábornoka” címen, a szabadságharc e két főemberének egymáshoz való viszonyáról és helyzetéről az események irányításában beszéltem.¹⁸⁶

Közben azonban már más tárgykörök is foglalkoztattak. Havonta egyszer a Rádióban beszéltem a régi magyar hadtörténeti dolgokról, összeállítottam régi ezreden, a Kassai 34. Vilmos császár nevét viselő közös gyalogezred történetét. Ebben megírtam röviden összefoglalva az ezred régi harcait megalapítása óta, 1734-től kezdve, és részletesen az első világháború orosz harcterén való szereplését.¹⁸⁷ Írtam egy rövid cikket a Protestáns Szem-

¹⁸¹ Lásd: I. Rákóczi Ferenc főhadiszállása. (Halála napjának, – április 8 – kétszázéves fordulójára.) Magyar Szemle, 5. évf. (1935) 4. sz. 205–214.

¹⁸² Valószínűleg az alábbi munkákról van szó, bár ezek 1935 előtt készültek: Kuruc arcképek a Rákóczi-felkelés idejéből. Károlyi – Forgách – Esterházy Antal. Magyar Szemle, XV. kötet, 2. (58.) sz. (1932. június) 143–152. és Arcképek a Rákóczi-felkelés idejéből. Bottyán, – Rákóczi tábornokai, kritikája hadseregéről, – francia tisztjei. Uo., XVI. kötet, 2. (62.) sz. (1932. október) 190–200.

¹⁸³ Itt is korábbi tanulmányról van szó, lásd: II. Rákóczi Ferenc nemesi testőrsége. Magyar Katonai Szemle, 3. évf. (1933) 1. sz. 204–213.

¹⁸⁴ Még 1933-ban: Les soldats français dans la guerre d'indépendance du Prince François II Rákóczi (1703–1711). Revue des Études Hongroises, 1933. 266–287.

¹⁸⁵ Heister és Pálffy II. Rákóczi Ferenc hadjárataiban. Magyar Szemle, XVIII. kötet, 3. (71.) sz. (1933. július) 287–296.

¹⁸⁶ Megjelent: A fejedelem és főtábornoka. A Rákóczi-év emlékére. Magyar Szemle, XXV. kötet, 2. (98.) sz. (1935. október) 114–122.

¹⁸⁷ Lásd: A 34. gyalogezred története.

leben 1938-ban a „Protestáns katonák lelki gondozásáról 1834-ben” [címmel].¹⁸⁸ Különös örömben volt részem, amikor két eddig ismeretlen írást húztam elő a feledés homályából. Az egyik Rákóczinak egy francia nyelven írt nyolc soros szerelmi verse volt, ezt a Magyar Szemle közölte 1936. évfolyamában a Versíró Rákóczi címen,¹⁸⁹ és a bécsi Kriegsarchiv anyagában találtam egy eddig ismeretlen magyar nyelvű nyomtatott röpiratot, amit a spanyol örökösödési háború nyugati színterén harcoló magyar katonák közt terjesztettek titokban, hogy őket a Magyarországra való visszatérésre csábítsák.¹⁹⁰

Írtam ezekben az években egy tanulmányt, amivel meghatároztam Rákóczi háborújának történeti jelentőségét, azaz, hogy az nem egy elszigetelt kis magyar belügy volt, hanem az akkor vívott nagy spanyol örökösödési háború keleti függvénye. Megjelent a Századok pótfüzetében 1936-ban „II. Rákóczi Ferenc haditervei és azok kapcsolatai a spanyol örökösödési háború eseményeivel” [címmel].¹⁹¹ Írtam a Magyar Katonai Szemle 1939. évi egyik füzetében az erkölcs és anyag egymásra hatásáról a hadviselésben,¹⁹² és már kezdtem foglalkozni a második Zrínyi Miklós, az író-költő és hadvezér életével,¹⁹³ mert a történetkutató és érdeklődő közönség figyelve akkor, a trianoni békediktátumot követő szomorú helyzetünkben fokozottabb figyelemmel fordult a XVII. század e legnagyobb magyarja felé. Még egy érdekes probléma foglalkoztatott, ami már az első világháborúban a harc téren átélt események alatt gondolkodóba ejtett, s már akkor elhatároztam, hogy ha indul ilyen irányú mozgalom, szívesen fogok ahhoz csatlakozni. Értem ezalatt a keresztény egyházak egymáshoz való közeledésének kérdését.

A Magyarországtól elcsatolt szülővárosom, Rozsnyó öreg diákjai minden év nyarán Budapesten tartottak a Rozsnyói Öregdiák Szövetség rendezésében összejövetelt és közgyűlést. Két előadás tartására kértek fel. Egyszer beszéltem kedves honfitársaimnak Rákóczi tartózkodásáról Rozsnyón, aki tudvalevőleg 1706/7 fordulóján hosszabb ideig lakott városunkban, s tartott tanácsuléseket az ónodi országgyűlés előkészítésére.¹⁹⁴ Egy másik alkalommal Pauliny Mihály rozsnyói születésű huszárcapitányról szólottam, aki Napóleon oroszországi hadjáratában 1812-ben huszáraival több, mint 200 kilométert lovagolt be

¹⁸⁸ Markó Árpád: A protestáns katonák lelki gondozása. *Protestáns Szemle*, XLVII. évf. (1934) 330–332.

¹⁸⁹ A versíró Rákóczi. *Magyar Szemle*, XXVI. kötet, 3. (103.) sz. (1936. március) 249–254.

¹⁹⁰ Pontosan: II. Rákóczi Ferenc szabadságharca. Huszárok a spanyol örökösödési háborúban és III. Károly seregében. A magyar huszár. A magyar lovaskatona ezer évének története. Szerkesztette Ajtay Endre – Péczely László. Reé László kiadása, Budapest, é. n. [1936.] 72–84. és 85–93. o. (9–10. fejezet)

¹⁹¹ II. Rákóczi Ferenc haditervei és azok kapcsolata a spanyol örökösödési háború eseményeivel. *Századok*, 70. évf. (1936) pótfüzet, 579–597. o. (Modern újraközlése: Markó 2003. 15–36.)

¹⁹² Az erkölcs és az anyag egymásrahatása a hadviselésben. *Magyar Katonai Szemle*, 9. évf. (1939) 8. sz. 210–216.

¹⁹³ A kutatás eredményeként megjelent: Gróf Zrínyi Miklós prózai munkái. Sajtó alá rendezte, bevezetéssel és magyarázatokkal ellátta Markó Árpád. *Magyar Szemle Társaság. (A Magyar Szemle Klasszikusai)*. Budapest, 1939.

¹⁹⁴ Rákóczi 1707. január 16-án érkezett Rozsnyóra, államának szenátusa 1707. január 22. és február 5. között tartotta tanácskozását. Itt született meg a Habsburgok trónfosztását elhatározó szenátusi döntés, miután a nagyszombati béketárgyalások 1706 nyarán holtpontra jutottak. Részletesen lásd: Köpeczi Béla – R. Várkonyi Ágnes: II. Rákóczi Ferenc. Budapest, 1976. 263–267. és újabban: Köpeczi Béla – R. Várkonyi Ágnes: II. Rákóczi Ferenc. Budapest, 2004. 333–337. A tanácskozás jegyzőkönyvét közli: Bánkúti Imre: A rozsnyói szenátusi tanácsülés jegyzőkönyve (1706. december 18–20. – 1707. január 21.–február 1.). In: Emlékkülés a Magyar Tudományos Akadémia Miskolci Akadémiai Bizottságának székházában 2004. május 26-án. A Rákóczi-szabadságharc dokumentumai Abaúj-Torna, Borsod, Gömör-Kishont és Zemplén vármegyékből 1703–1704. Szerkesztette Dobrossy István. Miskolc, 2004. 77–90.

az ellenség háta mögött, egészen Minszkig hatolva elő, s hozott rendkívül értékes adatokat. Ezért megkapta a Mária Terézia-rend lovagkeresztjét.¹⁹⁵

A Magyar Levéltárosok Országos Szövetsége 1936-ban több napig folyó kongresszust tartott az Országos Levéltár nagytermében.¹⁹⁶ A vezetőség felkért engem, hogy tartsak előadást a külföldi hadilevéltárak adatairól. Érintkezésbe léptem a külföldi magyar követségeknél beosztott katonai attasékkal, s elég sok érdekes adatot kaptam mindenünnen. Értekezésemet a Levéltári Közlemények szakfolyóirat 1937. évfolyamában kiadta.¹⁹⁷

Dolgoztam, dolgoztam, nagy örömmel, szinte szenvedéllyel nekifeküdve munkámnak, s nem panaszkodhatok, a tudományos szakkörök és szakemberek munkásságomat igen megtisztelő módon értékelték és elismerték. Csak a honvédség legfőbb vezetősége nem volt hajlandó megérteni, hogy méltányos dolog lenne, ha engem, illetve katonai szolgálati ügykörömben kifejtett tevékenységemet a Hadilevéltár kötelékében és azon messzemenően túlmenve a magyar tudományos élet mezején elismernék. E helyett merev, korlátolt gondolkodású és teljesen helytelenül megalkotott szabályzatok béklyóiba verve nekem igen nagy kárt és megbántást okoztak.

Már említettem, hogy csakis úgy tudtam stabilitásomat a Hadilevéltárban megtartani, s ezzel betölteni hadtörténeti hivatásomat, ha a csapatállományból áthelyeztetem magam a helyi alkalmazású tisztek csoportjába. Amikor erre határoztam magam, akkor az volt a szabály, hogy ezzel egy évet veszítek csapattársaim előléptetésével szemben, amit szívesen vállaltam. Azután jött egy rendelet, hogy aki ilyen körülmények közt el akarja érni az ezredesi rendfokozatot, annak egy ún. közigazgatási vezetői vizsgát kell letenni. Vállaltam ezt is, bár sok, nekem már felesleges közigazgatási dolgot kellett volna megtanulnom. De azután jött egy újabb rendelet, amely kimondta, hogy a helyi alkalmazású tisztek közül csak az léphet elő ezredessé – tehát az V. fizetési osztályba –, aki okmányilag igazolható hadirokkant. Ez valóban – bocsánat az erős kifejezésért – egy meggondolatlan, korlátlanul buta intézkedés volt. Mert ily módon pl. ha valaki mondjuk szerencsés volt a háború elejétől végig a harctéren végig élni, anélkül hogy hadirokkantságot szerzett volna, lehetett az bármilyen okos, képzett, esetleg egyetemet vagy más főiskolát végzett, kitűnően minősített tiszt, nem érhetette el azt a fizetési fokozatot, amit pl. a nem csillagot, hanem rozettát viselő, tehát egy alacsonyabb csoportba sorolt katonai tisztviselők, pl. a számvevőségnél a nyilvántartó sablonos, irodai szürke bakák elértek anélkül, hogy akárcsak egy napot töltöttek volna a harctéren. Az én csapatbeli kortársaim 1934 novemberében léptek elő ezredessé. Hadilevéltárunk parancsnoksága akkor mindjárt tett egy előterjesztést érdekekben, hogy mivel a Tudományos Akadémia egyetlen tényleges katonatiszt tagja vagyok, kéri a Honvédelmi Minisztériumot, hogy tegyenek velem kivételt, s terjesszenek elő ezredesi kinevezésre. A javaslatot válaszra sem méltatták. Ezután minden félévben ment ugyanilyen irányú javaslat a Minisztériumba, sőt, az egyik parancsnokom, mélyen felháborodva ezen a méltatlan bánásmódon, megszerkesztett egy kérvényt a kormányzóhoz. A kérvény visszajött Keresztes-Fischer vezérezredes, a kormányzó katonai irodája akkori főnökének azzal a rövid döntésével, hogy mivel a helyi alkalmazású tisztek előléptetési

¹⁹⁵ Kítüntetésének, 1812. augusztus 29-i lengyelországi haditettének körülményeit részletesen ismerteti: Der Militär-Maria-Theresien-Orden und seine Mitgleider. Nach authentischen Quellen bearbeitet von Dr. J. Hirtenfeld. Wien, 1857. 1081–1084.

¹⁹⁶ Pontosan: a Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesülete, mely 1935. június 26-án tartotta alakuló közgyűlését, majd első kongresszusát 1936. október 2-án.

¹⁹⁷ Markó Árpád: Hadilevéltárak. Levéltári Közlemények, 15. évf. (1937) 1–19.

szabályai érvényesek, nincs módjában az ügyet a kormányzó úr elé terjeszteni.¹⁹⁸ De nem csak én voltam ilyen hátrányos helyzetben, hanem velem együtt még két érdemes tiszt úszott a meg nem értés és csökönys korlátoltság iszapos árában. A Katonai Térképészeti Intézet két kiváló mérnök-alezredes szakembere – mindketten műegyetemet végzett tisztek – sem léphettek elő, míg a mellettük lévő szobában dolgozó térképrajzoló, katonai tisztviselő szépen magkapta az V. fizetési osztályba való sorolását. Engem valahogy nem izgatott a dolog: nem baj, úgy is már csak pár évet kell szolgálnom teljes szolgálati időm betöltéséig. Nekem fontosabb, hogy elért pozícióm a magyar történész társadalomban tovább is megtarthassam. De parancsnokaim féltek attól, hogy ha egy rangban mögöttem lévő alezredes, a Hadilevéltárban ideiglenesen beosztott csapattiszt előlép, akkor kénytelen lennék átadni helyemet neki, mert azt a katonai merev szabály nem engedné meg, hogy mint alezredes egy nagy osztály vezetőjeként megmaradjak, s az ezredes legyen mint referensem alám beosztva. De hát erre hála Istennek, nem került sor. Négy évig kellett ezt a megalázó helyzetet elviselni, amíg végre megoldódott a kérdés. Nagy pártfogóm volt Rátz Jenő, akkor vezérkari ezredes, majd tábornok, aki minden előléptetési ügyekben tartott vezető értekezleten szívósan követelte előléptetésemet, kifejtve: személyemben, hogy az Akadémia tagja lettem, a honvédséget érte a kitüntetés. Egy ilyen vezető értekezleten folyt le a következő párbeszéd, amelyet én nem Rátztól, hanem az értekezleten jelen volt más vezérkari tiszttől hallottam meg még aznap. Akkor, 1938 tavaszán Somkuthy József altábornagy volt a honvédelmi miniszter, akit fiatal tiszt kora óta jól ismertem, és Rátz Jenő tábornok volt a Vezérkar egész csoportjának főnöke.¹⁹⁹ Somkuthy Rátz előterjesztésére ingerülten azt mondta: „Hagyjatok már békét nekem Markóval. Ha annyira kitűnő tudós, akkor tegyék meg őt kultuszminiszternek vagy az Akadémia elnökének, de a honvédségben ezredes nem lesz.” Mire Rátz a nála szokott higgadt, néha szarkasztikus modorával ezt válaszolta: „Rendben van, csak azt mondhatom, kedves Józsi, hogy száz év múlva senki sem fogja tudni, hogy a minisztert ma Somkuthy Józsefnek, a Vezérkari csoport főnökét Rátz Jenőnek hívták. De ha valaki száz év múlva Rákóczi szabadságharcával fog foglalkozni, akkor tudni fogja, hogy ki volt Markó Árpád.”

Végre 1938. november 1-jén sikerült a helyzetet orvosolni. Akkor a legfőbb vezetésben egy nekem igen kedvező fordulat állott be. Rátz lett a honvédelmi miniszter, Werth gyalogsági ezredes,²⁰⁰ aki mindig nagyon méltányolta munkásságomat, a Vezérkar főnöke, Jány Gusztáv altábornagy a Kormányzó Katonai irodájának főnöke és a Honvédségi tiszti személyi ügyeinek legfőbb irányítója, Náday István altábornagy,²⁰¹ régi jó barátom. Az októberi vezetői értekezleten ügyem pár perc alatt elintéződött, s Jány megfelelő módon

¹⁹⁸ Keresztes-Fischer Lajos kétszer volt a kormányzó katonai irodájának főnöke, 1935. január 16. és 1938. május 24., valamint 1939. február 1-je és 1942. október 29. között. 1940. május 1-jével tüzérségi tábornok, és ez a rendfokozata változott 1941. július 29-én vezérezredesre. Gyaníthatóan Markó az első időszakban, akkor, amikor még altábornagy volt, kaphatott választ tőle.

¹⁹⁹ Somkuthy a Gömbös-kormány honvédelmi minisztere volt 1936. szeptember 2. és október 6. között. Rátz Jenő pedig már 1938. május 14-én honvédelmi miniszter lett. Úgy látszik, Markót itt megcsalja az emlékezete, és az eset nem 1938 tavaszán, hanem 1936 őszén játszódott le. Rátz Jenő 1936. szeptember és 1938. május 24. között volt a Vezérkar főnöke, tehát a beszélgetés pontosabban 1936. szeptember 5. és 1916. október 9. között folytatható.

²⁰⁰ Elírás, gyalogsági tábornok helyett, mint alább már helyesen szerepel. (Werth Henrik 1938. szeptember 29-én lett a Vezérkar főnöke – nyugállományból reaktíválva –, s ekkor nevezték ki 1936. szeptember 30-tól számított ranggal gyalogsági tábornokká.)

²⁰¹ Náday István ekkor még tábornokként volt a Honvédelmi Minisztérium egyesített személyügyi osztályának vezetője, altábornagy csak 1940-ben lett.

tudta azt a Kormányzó elé terjeszteni. Így tehát 1938. november 1-jén, négy évi mellőzés után mégis ezredes lettem.

Bocsánatot kell kérnem kedves olvasóimtól, hogy ezt a tisztán személyes jellegű ügyemet itt, tudományos életem leírásánál ilyen részletesen tárgyalom, de úgy érzem, nem árt, ha ezt valahol megörökítem. Végeredményben tudományos munkásságom semmibevéése a magas honvédségi vezetők vaskalapos gondolkodásának a következménye volt, s hogy ilyen megalázó helyzetbe kerültem. Tudom, hogy már akadémiai tagtársaim, rokonaim, barátaim közül is voltak, akik csodálkozva suttozták maguk közt: ennek a Markónak valami nagy bűne lehet, hogy ennyire preferálják²⁰² évek óta az előléptetésben. De katona-tudósi életemnek ezt a kellemetlen, diszsonáns időszakát egy harmonikus akkorddal zárhatom le.

Amikor 1940 májusában nyugállományba kerültem, és szabály szerint lejelentkeztem a honvédelmi miniszternél, a Vezérkar főnökénél, akkor ez utóbbi állást Werth Henrik gyalogsági tábornok töltötte be. Werth igen nagy figyelemmel kísérte munkásságomat, könyveimet olvasta, előadásaimra is, ha ideje engedte, eljött. Jelentkezésem napján távol lévén Budapesttől, csak a szárnysegédnél lévő jelentkezési könyvbe írhattam be lejelentkezésemet. Egy hét múlva telefon értesítést kapok szárnysegédjétől: a Kegyelmes Úr arra kér, hogy másnap délelőtt 11 órakor keressem fel őt irodájában. Nem sejtettem, hogy mit kíván tőlem; talán valami hadtörténeti kérdésről akar velem beszélni? A Vezérkar a várban, a régi Várszínház szomszédságában, egy régi kolostor épületében működött. A főnök szobája, ahová most beléptem, arról volt nevezetes, hogy amikor Görgey 1849-ben Budát elfoglalta, az utcai harcban halálos sebet kapott Hentzi osztrák tábornokot ebbe a szobába vitték, és ott halt meg. Werth meleg barátságos kézszerítással az íróasztala melletti karszékbe tessékelt, azután azt mondta: „Sajnálom, hogy lejelentkezésedkor vidéki szemleúton lévén nem beszélhettem veled. Ezért ne haragudj, hogy most külön magamhoz kérettelek, hogy elmondjam neked azt, amit akkor mondtam volna, mert nagyon szívemen fekszik, hogy erről veled beszéljek. Mélyen felháborodva kísértem figyelemmel azt a méltatlan kálváriát, amit veled ezredesi kinevezésed miatt járattak. Én akkor más beosztásban,²⁰³ nem voltam abban a helyzetben, hogy érdekedben befolyást gyakorolhassak. Most azonban meg kell mondanom Neked, hogy igaz tisztelettel kísértem figyelemmel magatartásodat és rendkívül imponált nekem, hogy ezt a minősíthetetlen mellőzést milyen emelkedett

*Markó Árpád 1940-ben,
nyugállományba kerülésének évében*

²⁰² Preferál: előnyben részesít. (lat.) A kifejezés talán ironikus értelemben hangzott el. A másik lehetőség a leírtak értelmezésére: ellenkezőleg; itt Markó Árpád esetleg tévesztett és a reservál (visszatart) kifejezésre gondolt.

²⁰³ Werth Henrik 1936. március 1-jétől nyugállományban volt.

lélekkel, zokszó nélkül viselted el. Más ember a te helyedben vagy azt teszi, hogy abba hagyja a hadtörténetírást, vagy pedig minden módon, egyenes vagy titkos utakon, igyekszik igazát kiharcolni. Bizonyára akadt volna ellenzéki képviselő, aki ebből az esetedből parlamenti interpellációban támadta volna meg a honvédelmi minisztert. Te minderre nem gondoltál, s ezzel olyan magas erkölcsi színvonalon álló magatartást tanúsítottál, amiért, kérlek, fogadd legőszintébb elismerésem kifejezését. Azzal, hogy nyugodtan, csendben tovább dolgoztál, megmutattad, hogy miképpen kell viselkedni egy komoly tudós embernek és nobilesan gondolkodó katonának!” – Nem tagadom, ez a nem várt elismerés, ilyen formában, nagyon jól esett nekem. Csak azt válaszolhattam, hogy meghatva köszönöm méltatlan helyzetem ilyen megítélését, és hogy ez az elismerés kárpótol engem a négy évig eltűrt mellőzésért. Werth tábornokról a vélemények különbözők. A régi közös hadsereg kítűnő vezérkari tisztjei közül való volt, akik a katonai hivatást *l'art pour l'art* töltötték be. Elismert, logikusan gondolkodó, okos fő, határozott, éles tekintetű stratégia volt. A honvéd tábornoki és tisztikarban általában – bár elismerték tudását – nem nagyon szerették, és mivel azon a minisztertanácson, amelyen elhatározták az oroszok elleni háború megindítását, szintén erre szavazott,²⁰⁴ ma háborús bűnösnek számít, s mivel a háború végén már külföldön volt, in contumaciam²⁰⁵ halálra ítélték. Nem jött haza, nem tudom életben van-e még.²⁰⁶ Nagyon jól illik reá Schiller jellemzése Wallensteinről: „Von der Parteien Gunst und Hass Verwirrt, – Schwankt sein Charakterbild in der Geschichte.”²⁰⁷ Róla és a többi e korban szereplő vezetőről majd csak legalább száz év perspektívájából lehet tárgyilagos ítéletet mondani. Érthető azonban, hogy a fenti jelenet után én csak tisztelettel gondolhatok reá.

Tudományos téren éppen ezekben az években egy újabb kitüntetés ért. A Főváros egy 400 pengős jutalmat adott át az Akadémiának, hogy azzal egy történetíró eredményes munkásságát jutalmazza, még pedig, mivel most Rákóczi személye van előtérben, az a kérésük, hogy a jutalmat olyan tudósak adják, aki a Rákóczi-kor történetének feldolgozásában ma a legelső közt halad. Az akadémiai bírálóbizottság a következő tagokból állott: Angyal Dávid, Gyalókey Jenő, Lukinich Imre és Gombos Albin. Az Akadémiai Értesítő 1936. évi kötetének 104. oldalán a következő bírálói döntést olvashatjuk: „A bizottság végigtekintett az elmúlt években szóba jöhető munkákon, s arra az eredményre jutott, hogy Markó Árpád munkái forrásértékűek, és a felvetett kérdéseket véglegesen megoldják. Ha most már tisztán áll előttünk a Rákóczi-kor hadtörténelme, az kizárólag Markó érdeme, aki nagy szorgalommal és tagadhatatlan írói készséggel dolgozta fel tanulmányaiban a Rákóczi-kor hadtörténelmét. A Magyar Szemle Kincsestár sorozatában megjelent kis Rákóczi-életrajzát az anyagnak világos elrendezése és gondos fogalmazása jellemzik.”

A bizottság egyhangú véleménye nekem ítélte oda a jutalmat,²⁰⁸ amivel együtt az Akadémia elnöksége egy szép kis bronzplakkal is kitüntetett, rávésvé, hogy ez a fővárosi pá-

²⁰⁴ Werth Henrik nem vett részt 1941. június 26-án a rendkívüli minisztertanácsi ülésen, mint a Vezérkar főnöke nem is volt arra „jogosult”. (Szakály Sándor szíves közlése.)

²⁰⁵ [Valaki] távollétében [lefolytatott tárgyaláson]. (lat.)

²⁰⁶ Werth Henrik 1945 februárjától szovjet hadifogságban volt. 1948. május 22-én a budapesti Népbíróság mint háborús bűnöst főbüntetésül halálra ítélte, az ítéletet a Népbíróságok Országos Tanácsa 1948. július 26-án helybenhagyta. Végül a fogságban halt meg 1952-ben.

²⁰⁷ Friedrich Schiller: Wallenstein c. drámái trilógiájának (1799) prologusában. Áprily Lajos fordításában: „A történelemben pártgyűlölet / S pártkezdvezés kuszálja jellemét.”

²⁰⁸ A díjat az akadémia kiadásában megjelent II. Rákóczi Ferenc a hadvezér. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest, 1934. könyvéért kapta.

lyadíjjal együtt járó érem. Ez a kis bronzplakett a sok viszontagság után is megmaradt, s ma is birtokomban van.

Talán nem lesz érdektelen dolog, ha pár szót mondok az értekezések, könyvek megjelentetésének nyomdatechnikai kérdéseiről. Mikor első Rákóczi-könyvemnek hasábkorrekktúráját személyesen vittem be az akkor még létező Sylvester nyomdába,²⁰⁹ ott egy nagyon intelligens művezetővel folytattam érdekes beszélgetést, és megnéztem a szedés, a rotációs nyomdagépek munkáját, hogy lássam, miképpen készül el egy könyv. Azt már tudtam – erről Gyalókay és Pilch oktattak ki –, hogy milyen egyezményes jeleket és szak kifejezéseket kell alkalmazni a kézirat-korrekktúránál. És bizony meg kell mondani, hogy a magyar nyomdaiparban, mint általában talán minden iparágban, rendkívül sok idegen, francia, német és olasz nyelvből származó műszó volt és van még ma is használatban. A betűtípusokat garmond, petit, cursiv stb.-nek mondják ma is. De a legmulatságosabb volt, amikor átadva korrigált kéziratomat a művezetőnek, odaint egy szedőinast, s azt mondja neki: „Küldd ide a metronpázs mestert.” – Hát ez ki lehet, akinek ilyen csodabogár neve van? Egy intelligens előmunkás lépett hozzánk, annak átadja a kéziratot, s megmagyarázza, hogy miképpen tördelje a szöveget a könyv oldallapjainak, tükörfelületeinek nagysága szerint. Mikor az előmunkás elment, megkérdeztem a művezetőt: „Ugyan, mondja meg, kérem, honnan van ez a szó, metronpázs? Mosolyogva mondja, hogy ez a francia metteur en page magyarázása. Azt az embert kell érteni, aki oldalakba szedi, vagyis tördeli a szöveget.”²¹⁰ Megint tanultam valamit.

Néhány gyűjteményes munkában is volt alkalmam ezekben az években részt venni. Hadilevéltárunk közreműködésével készült két munkában, A Magyar Gyalogos és A Magyar Huszár könyvekben én vállaltam a Rákóczi-korabeli gyalogosok, illetve huszárok szereplésének ismertetését.²¹¹ De nagyon megtisztelő volt nekem, amikor Domanovszky professzor felkért, hogy a tőle szerkesztett monumentális, szép, díszes kiadásban megjelent öt kötetes munkában, a Magyar Művelődéstörténetben, amelynek gazdag illusztrációs anyagát Varjú Elemér, a volt kassai, majd a budapesti Nemzeti Múzeum igazgatója állította össze, írjam meg a IV. kötet – Barokk és felvilágosodás – számára az „Insurrectió és állandó hadsereg” című fejezetet²¹² – igen érdekes feladat volt. A könyvsorozat 1942-ben jelent meg.

Évente egyszer tartottam előadást a Tudományos Akadémia osztályülésén, és egyet a Magyar Történelmi Társulat valamelyik előadóülésén. A Társulat megtisztelt azzal is, hogy igazgató választmányának tagjai közé beválasztott. Így hát az Akadémián kívül is most még jobban belemélyedhettem és – amennyire hadtörténeti kérdésekről esett a tanácskozó üléseken szó – bele is folyhattam az események irányításába.

Havi előadásaim a Rádióban állandóan folytak, de más helyekről is kaptam megtisztelő meghívásokat. Egy alkalommal Budapesten az Erdélyi Férfiak Egyesületében²¹³ beszéltem

²⁰⁹ Ugyanarról a könyvről van szó.

²¹⁰ A francia mise en pages, azaz tördelés kifejezésből, vagyis a tördelőről van szó.

²¹¹ Lásd a 96. és 190. fejezetet!

²¹² Magyar Művelődéstörténet. I–V. Szerkesztette Domanovszky Sándor, Szentpétery Imre, Balanyi György, Mályusz Elemér, Varjú Elemér. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1939–1942. (Reprint: Babits–Magyar Amerikai Kiadó Rt., Szekszárd, 1991. és Babits Kiadó, Szekszárd, 1993.) Varjú Elemér a kötetek képszerkesztője volt. IV. kötet: Barokk és felvilágosodás.

²¹³ Az 1923-ban alakult Erdélyi Férfiak Egyesülete a Székely Egyetemista és Főiskolai Hallgatók Egyesületéhez (erdélyi fiatalok egy csoportja által 1920-ban létrehozott önszervező szervezet) tartozó szervezet volt, amely budapesti székhellyel működött. Az egyesület célja a „magyar nemzeti kulturális törekvések ápolása és

Zrínyi Miklós nemzetvédelmi terveiről, egy évben pedig Pécsre kaptam meghívást az ottani tiszti kaszinó elnökségétől. Ott az egyetem egyik előadótermében beszéltem Rákóczi hadvezéri egyéniségéről, s örömmel láttam, hogy hallgatóságom nem csak a tisztikar tagjaiból állott, hanem sok érdeklődő polgári és tudós személy – tanárok, egyetemi professzorok is – megtisztelt jelenlétével. Pest vármegye nyáron tanfolyamra hívta be a közigazgatási szolgálat fiatalabb tisztviselőit, közigazgatási gyakornokokat, szolgabírákat stb., s ezeken a tanfolyamokon mindig volt egy délelőtti történeti tárgyú előadás számukra kijelölve. Meghívásukra 1943-ban ott beszéltem Zrínyi hadszervezési terveiről.

Még egy érdekes előadásomról kell beszámolni. 1940-ben a Magyar–Svéd Társaság felkért, hogy tartsak egy előadást az Országos Kaszinóban rendezett összejevetelen. Amikor ugyanis a romhányi csata történetét megírtam, megemlékeztem benne, hogy Rákóczi seregében harcolt egy ún. auxiliáris csapat, azaz a Poltava melletti csatában²¹⁴ szétvert svéd hadsereg egy Magyarországra szorult csapata, amelyet Rákóczi zsoldjába fogadott, s Romhány mellett kb. 80 hősi halottja volt.²¹⁵ Romhány község 1938 körül a csatatéren emlékoszlopot állított fel, amelynek helyét az emlékbizottság elnökének, Soldos Béla nőgárdi főispánnak, régi jó barátomnak és rozsnyói öregdiák-társamnak felkérésére a helyszínen én jelöltem ki, és tartottam az emlékmű leleplezésekor ott egy rövid előadást a csata lefolyásáról.²¹⁶ A svéd követség erről tudomást szerezve, megkérte a bizottságot, engedje meg, hogy az obeliszk egyik oldalán ugyanolyan stílusú fémtáblát helyezzen el, megfelelő svéd nyelvű felirattal, amit természetesen megengedtek, s az emlékmű leleplezésekor a budapesti svéd követ és az itteni svéd kolónia teljes számban részt vett. Ez adta meg a magyar–svéd társaságnak az indítást ahhoz, hogy egy előadást tartsak nekik a Rákóczi-korabeli magyar–svéd kapcsolatokról. Szívesen vállaltam. Az estély ünnepélyes keretek közt folyt le, Danielsson svéd követ jelenlétében, s a rendezőség kiadta ezt az előadásomat egy díszes kis könyvecskében teljes magyar és svéd szöveggel, és az emlékmű leleplezéséről készített fényképekkel.²¹⁷

Előadásaim közben érdekes megfigyeléseket tettem. Az Akadémia előadási termékének akusztikája kitűnő, a Tiszti Kaszinóé nagyon rossz. Ezeket már ismertem, tehát előadásaim hangvételénél ezt figyelembe vehettem. De ha más helyen kellett beszélnem, az első három-négy mondat után már éreztem – ebben úgy látszik zenei hallásom segített –, hogy mennyire kell hangomat emelni vagy halkítani, hogy az egész terem hallgatósága megértse. S mint mindenhez, ehhez is gyakorlat kell. Szívesen fogadtam el meghívásokat, s lámpaláz nélkül, nyugodtan ültem le a felolvasó asztal mellé, különösen, ha tudtam, hogy figyelmes hallgatóságom lesz.

Különösen kedvesen emlékszem vissza három vidéki előadásomra 1940-ben. Teleki

---

fejlesztése, a Csonka-Magyarországon élő erdélyiek tömörítése, a tagok kölcsönös, valamint a szegény sorsú erdélyi egyetemi és főiskolai hallgatók támogatása.” Kulturális előadásokat szerveztek, könyvtárakat alapítottak, könyveket és folyóiratokat adtak ki, valamint pénz- és természetbeni adományokat osztottak szét rászorulóknak. Bővebben lásd: Az Erdélyi Férfiak Egyesületének Alapszabályzata. Szerkesztette Dr. Czako Elemér. Kir. Magy. Egyetemi Nyomda, Budapest, 1931. Az idézet: uo. Bevezetés.

²¹⁴ Az ún. Nagy északi háború döntő ütközetében, 1709. július 8-án az oroszok döntő győzelmet arattak a svédek fölött.

²¹⁵ Minderről írásban lásd: Markó Árpád: II. Rákóczi Ferenc felkelésének svéd vonatkozásai. (A Magyar–Svéd Társaság könyvei, 3.) Officina, Budapest, 1942. Magyar–svéd, kétnyelvű kiadás.

²¹⁶ Az emlékmű 1938. márciusi leleplezéséről a korabeli filmhíradó is beszámolt. Ebben a főispán beszédének egy részlete is elhangzik és a jelenlévőkről készült képsorok láthatók. A pergő képsorokon Markó Árpádot nem tudtam kivenni. Lásd: <http://filmhiradok.nava.hu/watch.php?id=363> (A letöltés utolsó időpontja: 2013. augusztus 27.)

²¹⁷ Lásd a 215. jegyzetben hivatkozott művet!

Pál volt akkor a miniszterelnök, s mint tudós embernek, az az okos gondolata támadt, hogy szükséges volna a nagyobb városok közönségét és ott működő irodalmi és társadalmi egyesületeit, a kaszinókat, olvasóköroket stb. jobban bevonni a fővárosi tudományos élet vérkeringésébe. Ezt úgy kívánta megoldani, hogy az élet minden szakmai vonatkozásában elismert szakembereket küld vidéki felolvasások megtartására. Ezzel egyrészt eléri azt, hogy a vidéki városok ne csak mindig ottani provinciális előadók mondanivalóit hallják, hanem magasabb színvonalú előadásokat, és a fővárosi szereplők megismerése révén erősödjék a kapcsolat a vidék és a főváros tudományos körei közt. Meghívást kaptam a Miniszterelnökségtől, hogy tartsak 1940-ben három vidéki előadást magam választotta magyar hadtörténeti kérdésekről. A Miniszterelnökség sajtó osztályában dolgozott akkor Asztalos Miklós kedves barátom és történész kollégám, ennek az ügynek egyik mozzatja. Kérdésére, hogy milyen városokat választok, arra kértem, küldjenek Győrbe, ahol már jól ismernek és Miskolcra, ahol kedves családi és baráti kapcsolataim vannak. A harmadik helyet jelöljék ki ők. Nagykanizsát választották. Különösen kedves volt a kanizsai és miskolci szereplésem. Kanizsán 1940. január 8-án a déli vonatonál várt a polgármester helyettese, Dr. Hegyi Lajos, az előadást rendező Zrínyi Kör elnöke és egy százados, akit Szűcs tábornok, ottani dandárparancsnok²¹⁸ osztott be mellém kvázi szolgálattételre. A százados mindjárt magával vitt ebédre a tűzértiszi étkezőbe. A városházán fűtött vendégszobában lepihenve délután 5 órakor mentem a nagy tanácsterembe, ahol Szűcs tábornok, Krátky István polgármester (akit egy balatoni nyaraláskor ismertem meg) fogadtak. Hegyi polgármester-helyettes megtisztelő módon mutatott be a közönségnek, s azután elmondtam Zrínyi Miklós kapcsolatait Kanizsával. A polgármesteréknél töltött kellemes vacsora után az éjjeli vonattal utaztam haza.

De még kedvesebben emlékszem vissza miskolci előadásomra 1940. február 7-én. Egyik kedves unokahúgom az alispáni hivatalban dolgozott akkor. Az állomáson egész küldöttség várt, Emmi húgom, a Kaszinó titkára, és még néhány tanár, kaszinótag, Lichtenstein városi főispán titkára, aki közölte velem, hogy a főispán autója egész nap rendelkezésemre áll. Szobáról, ellátásomról a Pannónia szállóban ők gondoskodnak. A polgármester helyettese pedig üdvözlő szavaiban kiemelte, hogy a város milyen kitüntetésnek tartja, hogy a miniszterelnök úrtól kijelölt előadó mondanivalóit hallhatják.

Az előadás délután 5 órakor volt a nemrég felépült szép Hubay Jenő Zeneakadémiában. Zsúfolt közönség előtt beszélhettem. Az előadást Homrogyi-Lichtenstein²¹⁹ főispán nyitotta meg, ünnepélyes és engem igen megtisztelő hangon bemutató beszédével. Ott Rákóczi Ferenc kapcsolatairól beszéltem Miskolccal és Borsod vármegyével. Rákóczi többször hosszabb időt is töltött a városban, és a miskolci hajdúk különösen vitézül verekedtek a nagyszombati csatában 1704 decemberében. Elmondtam persze, hogy a csata forgatagában a kézitusa alatt egy miskolci hajdú már majdnem leszúrta szuronyával Heister marsall császári fővezért, de a marsall segédtsíjtje, gróf Czobor kapitány szíven lőtte a miskolci vitézt. Előadásomat Görgey László felsőházi tag köszönte meg. Előadás után szerényen megkérdeztem a főispán titkárát, merjem-e kérni az autót reggel fél 5 órára, mert a reggeli gyorsal kell hazautaznom. Természetesen megnyugtató, s az autó csakugyan pontosan ott volt a szálloda előtt. Mind a három város, Győr, Kanizsa és Miskolc lapjai hosszú cikkekben méltatták az előadásokat.

²¹⁸ Szűcs nevű tábornoka nem volt ekkor a magyar királyi honvédségnek. A m. kir. 9. honvéd gyalogdandár parancsnoka Nagykanizsán 1938. november-től 1940. november 1-jéig vitéz Székely János tábornok volt.

²¹⁹ Pontosán: Lichtenstein László, előneve: homrógyi.

Győri előadásomban, 1940 márciusában általános témát választottam, mivel ott az előbbi években már sokat beszéltem Rákóczi-ról. Előadásom tárgya a magyar hadművészet összefoglaló ismertetése volt. Persze Mária Terézia háborúinál különösen részletesen foglalkoztam Győr háziezrede, a császári és királyi 19. gyalogezred szereplésével,²²⁰ ami azért is illett bele előadásom tárgykörébe, mert egyik haditettéről, Habelschwardt várának megrohanásáról a hivatalos harcjelentés azt írja: „Das Regiment hat die Attaque auf gut Hungarisch gemacht”²²¹ – amúgy jó magyar módra.

De mindezek az előadások nem akadályozták további hadtörténeti kutatásaimat, sőt alkalmam volt más, szintén többé-kevésbé szakmámba vágó kérdésekkel is foglalkozni. Egy újságárusnál látok egyszer egy folyóiratot: Egység Útja – szerkeszti Péter Kőnig Kelemen Ferenc-rendi atya. Célja: a keresztény felekezetek közti ellentétek kiegyenlítése és előkészítése annak, hogy a különféle egyházak végül mégis egy közös keresztény egyházzá olvadjanak össze.²²² Mint már említém, nekem ez a szép gondolat már az első világháború tapasztalatai alapján nagyon rokonszenves volt. A harctéren valóban nem volt különbség katolikus, protestáns felekezet közt. Ha a front mögött katolikus tábortartókat, részt vettek azon a más felekezetűek is. Ugyanezt állapíthattam meg protestáns tábortartóknál is. És mikor katonáink csoportjai támadásra várva, vagy védelmi állásban, tartalékban várták a küzdelem folytatását, előkerültek a zsebekből a bibliák és a misekönyvek, ott mindig kialakult köztük egy keresztény vagy keresztényen egység. Már ekkor elhatároztam, hogy ha ez az irányzat szélesebb köröket fog megmozgatni, csatlakozom. És a második világháború óta szilárd meggyőződésemmel, hogy ha Európa összes népei, az Uráltól Gibraltárig és Sziciliától Izland szigetéig egy közös vallásfelekezet tagjai lennének, akkor ez a nagy keresztény egység megakadályozhatta volna a második világháború kitörését, és megteremthette volna azt a világbékét, amit most, sokkal nehezebb viszonyok közt próbál az emberiség létrehozni. Amikor az Egység Útja folyóiratnak ezt az előbb említett számát átolvastam, örömmel láttam, hogy úgy látszik, megindul a kereszténység egyesítésének folyamata. Felkerestem a lap szerkesztőjét, Péter Kőnig (később Királyra magyarosította nevét) Kelemen Ferenc-rendi atyát Budán, Margit körüli rendházában. Szívesen fogadta ígéretemet, hogy írok néhány idevágó cikket lapja számára. Természetesen szigorúan ragaszkodva a „ne sutor ultra crepidam”²²³ igazságához, nem dogmatikai vagy liturgikus alapon kívánok hozzászólni, mert ehhez nem értek, de elég sok példát tudok felsorakoztatni történelmi tanulmányaimból, amivel ezt a problémát megközelíthetem. Egyébként ezzel a kérdéssel 1942 óta a Magyar Szemle is foglalkozott, és értékes cikkeket hozott katolikus és protestáns teológusok tollából.²²⁴ Péter Kőnig rendkívül érdekes, tudós történész és lelkesen dolgozó pap volt. A hitleri időszakban részben Párizsban, azután Németországban élt, mint az ottani magyar katolikusok lelki gondozója. Felsőbb egyházi hatóságainak engedélyével részt vett Németországban evangélikus teológiai előadásokon, Istentiszteleteken, személyes kapcsolatba került az akkori németység hitvalló

²²⁰ Lásd: Magyar csapatok Mária Terézia királynő háborúiban. (1740–1780.) A Vitézi Rend Zrínyi Csoportjának kiadása. Budapest, 1939.

²²¹ Az ezred a csatát jó magyar módra csinálta/nyerte meg. (ném.)

²²² Az Egység Útja Kőnig Kelemen főszerkesztésében 1943. január és 1944. november között havonta megjelenő tudományos folyóirat volt, melynek célja a protestáns és katolikus hívek közeledésének előmozdítása volt.

²²³ Plinius (Historia naturalis 35,36.) nyomán elterjedt szállóigeje, jelentése: ne feljebb, varga, a kaptafánál, azaz ki-ki maradjon a mesterségénél.

²²⁴ Lásd: Lakos Endre: Nagy magyar lelki egység. Magyar Szemle, XLIII. kötet (1943) 115–123.; Révész Imre: A lelki egység felé. Uo., 225–229.; P. Kőnig Kelemen: Lelki egység. Uo., 281–287.

főpapjaival, Dibelius és Niemöller püspökökkel, és – ez különösen érdekes – megírta egy okmányokkal alátámasztott érdekes könyvében a németországi protestánsok harcát Hitler ellen.²²⁵ Kifogástalan tárgyilagossággal ismertette pl. Dibelius püspök kálváriáját,²²⁶ többszöri bebörtönözésének előzményeit, s ha egy idézett evangélikus prédikációban valami nem felelt meg katolikus álláspontjának, igen tapintatosan csak azt jegyezte meg lábjegyzetben, hogy „ezzel a megállapítással a katolikus egyház nem érthet egyet”. A második világháború után, mivel erősen támadta írásaiban a bolsevizmust, kénytelen volt kivándorolni, s ma, úgy hiszem, Amerikában él.²²⁷ A Magyar Szemle 1943. áprilisi száma közölte egy rövid hozzászólásomat ehhez a kérdéshez,²²⁸ az Egység Útjában pedig ezekben az években több közleményt írtam. Egyszer Rákóczi Ferenc példás vallási türelmességéről írtam „Rákóczi Ferenc az egység útján” címen. Egy másik alkalommal a katolikus Zrínyi fáradozását a protestáns sérelmek orvoslása ügyében, egyszer pedig közöltem a második világháború idejében a harcterről írt tábori levelek közül néhányat, amelyekből kitűnik a vágyakozás egy egységes vallás közösségében való élet után.

Páter Kőnigről, e művelt, tudós, lelkes katolikus egyházi férfiről lévén szó, meg kell mondanom, hogy protestáns létemre, amit szívesen hangsúlyoztam, a katolikus klérus tudós tanár, professzor tagjai részéről mindig megértést és támogatást éreztem. A Tudományos Akadémiának az én időmben 10–15 katolikus teológus tagja volt. A református egyház kezdetben csak egy kimagasló személlyel volt képviselve ott, Ravasz Lászlóval. Beválasztásom után egy év múlva lett levelező tag Révész Imre debreceni református püspök, egyetemi professzor. Az evangélikus egyház papjai közül nagy bánatomra senki sem volt akadémiai tag. Voltak köztük tudós emberek, de ezek kizárólag dogmatikai vagy egyháztörténeti kérdésekkel foglalkoztak. Országos viszonylatban jelentős történeti munkában nem vettek részt. Igen sok kedves ismeretségre tettem szert a nem akadémikus papok körében is. Főleg a budapesti Piarista Gimnázium tanárai közt volt több támogatóm és jó barátom. Balanyi György, később egyetemi professzor, Miskolczy István történész, Sik Sándor, a költő, Schütz Antal filozófus tanárokkal gyakran volt alkalmam találkozni. De köztük a legszorosabb kapcsolatomban Friedrich Endre történetanarral volt, aki nekem igen sokat segített, főleg a barokk idők latin nyelvének megértésében. Erről alább még röviden megemlékezem. A Jászóvári Premontrei Rend tagjai közül még kassai szolgálatom alatt szívélyes összeköttetésem volt a bölcsész Stuhlmann Patrikkal. Vele a rend onnan való kitelepítése után Budapesten is találkoztam, és Szabó Adorján történésszel, aki Rákóczi kassai tartózkodásáról adott nekem értékes adatokat. De közülük legmelegebb barátságot tartok még ma is Hermann Egyed, volt szegedi egyetemi történész professzorral, aki most nyugdíjban Bátaszéken él. Egy igen érdekes kis könyvét, a katolikus papság szerepéről az 1848/49-es szabadságharcban és az abszolutizmus idejében²²⁹ könyveim közt

²²⁵ P. Király (König) Kelemen O. F. M.: Hitlerizmus és kereszténység. A németországi evangélikus hitvalló egyház harca a nemzetiszocializmussal. Budapest, 1946.

²²⁶ Otto Dibelius német evangélikus püspök, bár 1927-től Franciaországban élt, 1933-tól sorozatos összetűzésbe került – prédikációi miatt – a hitleri hatalommal. Ennek ellenére 1934-ben visszatért Németországba. Tevékenységéről újabban lásd: Wolfgang Gerlach: Als die Zeugen schwiegen. Bekennende Kirche und die Juden. (Studien zu Kirche und Israel.) Második, átdolgozott és bővített kiadás, Verlag Institut Kirche und Judentum, Berlin, 1993. 41. skk.

²²⁷ 1961-ben Nyugat-Berlinbe távozott, s itt élt haláláig, 1967-ig.

²²⁸ Markó Árpád: A lelki egység ösvényén. Magyar Szemle, XLIV. kötet (1943) 210–211.

²²⁹ Hermann Egyed: A magyar katolikus egyház az osztrák katonai diktatúra és az abszolutizmus idejében. Gödöllő, 1932.

*Markó Árpád és Sárkány Ilona Harsányi Lajos rábapatonai plébánossal,
1937. február 7.*

örzöm. A cisztercita rend érdemes tagjai közül főleg Brisits Frigyes igazgató ma is kedves barátom, Vörösmarty-kutató. Ebbéli tudásának és tapasztalatainak eredményeire a mai irodalomtörténet-írás is rászorul. A világi katolikus papság köréből legszívélyesebb barátságban voltam a híres papköltővel Harsányi Lajos győri prelátnak kanonokkal, az ottani Kisfaludy Irodalmi Kör elnökével, és Szabadi Bélával, a győri székesegyház igazgatójával, Győr helytörténeti eseményeinek alapos ismerőjével. És gyakran felkerestem az öreg kedves Bedy Vince nagyprépostot. Magas kora ellenére mindig érdeklődéssel kísért munkásságomat, és élvezet volt ezzel az okos, mindig derűs kedvű, nagy tudású történész-pappal elbeszélgetni.

Protestáns papjaink közül egyedül Esze Tamással kerültem szorosabb kapcsolatba. A kuruc Esze Tamás fivérének, Esze Jánosnak leszármazója, már teológus kora óta foglalkozott Rákóczi háborújával. Már akkor felkeresett engem a Hadilevéltárban, s azóta igen értékes írásaival gyarapította a kuruc kor történeti irodalmát. Főleg e korszak társadalmi, szociális és irodalmi dolgaival foglalkozott, s bölcsészdoktori értekezésében, úgy emlékszem, Rákóczi korának érmészetét írta meg.²³⁰ A második világháború után ő volt az első, aki számomra – aki több évi falusi magányomban elszakadtam a főváros tudományos

²³⁰ Esze Tamás disszertációjának nyomtatásban megjelent érmészeti fejezetei: A nagybányai pénzverőház II. Rákóczi Ferenc korában 1703–1705. Stádium Nyomda, Budapest, 1940.; A kassai pénzverőház 1705–1710. Stádium Nyomda, Budapest, 1941.; A kolozsvári pénzverőház II. Rákóczi Ferenc korában: Warou-adatok. Stádium Nyomda, Budapest, 1942. és Adatok a nagybányai pénzverőház személyzetéről: II. Rákóczi Ferenc ólom-pénze. Stádium Nyomda, Budapest, 1943. (Különlenyomatok a Numizmatikai Közlönyből.)

életétől – lehetővé tette a történetírás mezején való továbbműködést. Később egyházpolitikai térre tette át működését.

Említettem, hogy Friedrich Endre magyarázta meg nekem a barokk korszak latinságát, tehát azét a korszakét, amelyben Zrínyitől kezdve, Rákóczi korán keresztül Mária Terézia háborúinak latin levelezését kellett megismernem. A rozsnyói főgimnáziumban szerzett alapos latin előképzettségemnek köszönhetem, hogy ez könnyen ment, mert hiszen ezek a latin írások már nem a klasszikus cicerói vagy horatiusi latinsággal íródtak. Ez azért sem volt lehetséges, mert főleg a katonaeletben, a puskapor feltalálása óta és egyéb technikai fejlődés folytán olyan új latin kifejezésekre volt szükség, amiket az ókori latin klasszikusok nem ismerhettek. Itt nálunk, Magyarországon, ahol akkor a latin volt a hivatalos nyelv, elkerülhetetlen volt ezekre az új fogalmakra latin megfelelő kifejezéseket találni. A bécsi Udvari Haditanács, a magyarországi Helytartóság, az országban állomásozó császári katonaság és magyar közigazgatási, városi hatóságok és személyek közti levelezés latin nyelven folyt. Mulatságos dolgokra bukkantam e téren. A puskával lövöldöző katonát „Sclopetarius”-nak nevezték. A régi római katonaság műszavaiból, amit lehetett, átvettek, pl. az ezredet légiónak, a zászlóaljat cohorsnak, a századost centuriónak, a táborat castrumnak hívták. De már nehezebb volt pl. a dragonyos és vértés fegyvernem számára megfelelő latin műszavakat találni. Elnevezték tehát a dragonyosokat – akiknek rendeltetése az volt, hogy vagy lóháton rohamozva, vagy lóról szállva puskával folytassanak tűzharcot – vagy „desultor”-nak, vagy „dimachus”-nak. Desultor annyit jelent, mint leugró, tehát vagy a ló hátán, vagy onnan leugorva gyalog harcol. Dimachus pedig görög eredetű képződmény di- és macheinből, azaz kétfelé harcoló.²³¹ De legnehézkesebb és körülményesebb volt a főstrázsameszter, németül Obristwachtmeister címének meglatinosítása. Ez a rendfokozat magasabb rangú törzstisztnak dukált. Egy vértés ezred főstrázsameszterét latinul ilyen ünnepélyes cikornyás elnevezéssel tisztelték meg: „unius legionis catafractorum supremus vigiliarum praefectus”²³² Bolyai János, a világhírű matematikus, aki a hadseregben mint hadmérnök tiszt szolgált, 1832-ben latin nyelven kiadott híres Appendix-munkájának címlapjain így írja katonai hadmérnök kapitányi rendfokozatát: „Geometer in Exercitu Caesareo-Regio Austriaco Castrensis Capitaneus.”²³³

A Hadilevéltár jelentőségének széleskörű megismertetését továbbra is igyekeztem előmozdítani. Egyszer a Rádió tartott helyszíni közlést nálunk, ahol párbeszéd alakjában kellett nekem a Budinszky Sándor mérnöktől feltett kérdésekre válaszolni. Persze ezek szövegét már előbb megbeszéltük és írásban lefektettük. Egyszer meghívtuk a budapesti napilapok szerkesztőit egy – ma úgy mondanánk – sajtókonferenciára. Szívesen jöttek, köztük volt, ha nem csalódom, a Budapesti Hírlap képviselőjében a neves író, Kóbor Tamás, és a következő napokban Hadilevéltárunkról igen elismerő módon írtak. 1943-ban pedig egy igen érdekes munkám volt. Asztalos Miklós, a már többször említett jó barátom és a Rákóczi-kor alapos ismerője írt egy forgatókönyvet Rákóczi Nótája címen a Hunnia filmvállalat számára, s a nagyszabású film főrendezője Daróczy²³⁴ József volt. Az első

²³¹ Desultor: műlovas (lat.); dimachae: könnyű lovas katonák (lat.), akik lovon és gyalog egyaránt viaskodhatnak.

²³² Cataphractus = páncélos, vértés (görög); unius legionis catafractorum = a vértések egy ezredének (a)... (lat.); supremus praefectus vigiliarum = az örök legfőbb előjárója, parancsnoka (lat.), és miután a strázsa őrt jelet, azaz latinul: vigil, így lehet a legfőbb őrmester, azaz főstrázsameszter.

²³³ Földmérő, főmérnök vagy mérnök kapitány a császári-királyi osztrák seregben (lat.) Bolyai mérnökkari főhadnagyi, majd beosztott mérnökkari másodszázadosi rangban volt.

²³⁴ Daróczy József nem volt vezérkari alezredes. Hivatásos tiszt volt, de alacsonyabb rendfokozatban, 1915. január 1-jével vezérkari százados. 1918-ban kivált a honvédségből. 1945 után ismét szolgált, vezérőrnagy lett.

világháborúban vezérkari alezredes, azután kivándorolt Németországba, és tíz évig ott tanulta ki a filmrendezés mesterségét. Engem felkértek hadtörténeti szaktanácsadónak. Szívesen vállaltam, és 1943 nyarán három hónapig dolgoztam együtt a filmesekkel. Főszereplők voltak Abonyi Géza, a Nemzeti Színház, Sárdy János, az Opera tagja. Tolnai Klári és még más neves művészek. Helyszíni felvételekre is mentünk Kassára és vidékére. Rákóczi szerepét Abonyira bízták. Sokat kérdezett tőlem, átadtam neki munkáimból azokat, amelyek a fejedelem személyleírását, beszédmodorát, fellépését, szóval életének külső jelenségeit ismertetik. Nagy köszönettel fogadta, és e szerint alakította Rákóczi fejedelmi öntudattól jellemző egyéniségét. A film még a második világháború alatt egy évig élt. Ma már nem adják elő, de egy Kanadában élő unokahúgom írta nem régen, hogy látta azt Torontóban, egy magyar moziban.²³⁵

Mielőtt még ismertetném ezekben az években, az 1938–44-ig terjedő időben megjelent nagyobb munkáimat, amelyek történetírói pályám legfontosabb határkövei voltak, még néhány esetről szeretnék beszámolni. Pilch Jenő ezredes, kedves és igen tisztelt tagtársam és – mint akadémiai életem fejtegetéséből kitűnik – munkásságom szíves támogatója, 1937. szeptember 17-én meghalt. Az Akadémia alapszabályai szerint a tagokról való megemlékezést nem halála után közvetlenül, hanem hosszabb idő, legalább két év leforgása után kellett az illető osztály egyik felolvasó ülésén elmondani. A hosszabb emlékbeszéd teljes tartalmát, amely felöleli az illető tagtárs működésének adatait és méltatását, az Akadémia hivatalos folyóirata, a Budapesti Szemle közölte teljes tartalommal.²³⁶ Ennek egy rövidebb összefoglalását, nekrológ formájában adta elő az a tagtárs, akit a Főtitkárság erre felkért. Engem ért az a megtiszteltetés, hogy Pilch Jenő emlékét az Akadémia II. osztályának 1941. november 10-én tartott ünnepi ülésén felidézsem, amire természetesen családja tagjait is meghívták. Én igazán csak tisztelettel és hálával tudok ma is Pilch Jenőre gondolni. Ilyen érzésekkel írtam meg visszaemlékezésemet és olvastam fel emlékbeszédemet az ülésen. Azzal összegeztem munkásságának eredményét, hogy „Pilch Jenő a magyar hadtörténetírás odaadó szolgálatában tehetségét gazdag eredménnyel gyümölcsöztette. Akadémiánknak hűséges, fáradhatatlan munkatársa volt, aki író-katonáink legelső sorában vívta ki magának mindnyájunk őszinte tiszteletét.” Özvegye s az ülésen jelenvolt családtagjai melegen köszönték meg baráti megemlékezésemet. Másnap pedig az a kedves meglepetés ért, hogy fivére, Pécsi-Pilch Dezső, festőművész, a Képzőművészeti Főiskola akkori igazgatója a család halála nevében [sic!] megajándékozott egy értékes festményével, egy folyó partján épült, kis francia város körüli gyönyörű tájképpel, ami a keret hátoldalán lévő biznyság szerint egy párizsi képzőművészeti kiállításon szerepelt. Sajnos ez a szép emlékem is a második világháború után a Dénesháza pusztánkat ért felprédálás áldozata lett.

Már említettem, hogy a Történelmi Társulat 1933-ban Pécsen tartott vándorgyűlésén való előadásom után Tolnai Vilmos egyetemi professzor biztatott, vegyem kezembe a szörnyű magyar „honvéd nyelv” megtisztításának mozgalmát, hogy végre az önálló magyar hadsereg nyelve is kifogástalanul magyar legyen. Belekezdtem tehát ebbe a nyelvtisztító vállalkozásba, de mondhatom, nem sok eredménnyel. Gyalóka, Pilch akadémiai

²³⁵ Az 1943-ban készített, 1 óra 37 perces film ma teljes terjedelmében megtekinthető az interneten: http://www.youtube.com/watch?v=zbm_RfI5UgY (A megtekintés időpontja: 2014. május 8.) – A stáblistán a film elején olvasható: „A korhűséget jegyzi ... Hadtörténelmileg: Markó Árpád ny. áll. ezredes.”

²³⁶ A Pilch Jenőről készített nekrológ megjelent: Pilch Jenő. 1872–1937. [Emlékbeszéd a Magyar Tudományos Akadémia osztályülésén 1941. november 10-én.] Budapesti Szemle, 262. kötet (1942) 770–775. sz. 150–170.

tagtársaim, a Hadilevéltár tisztikarának tagjai közül Berkó és Ajtay ezredesek pedig mind a ketten honvéd Ludovika Akadémiát, illetve honvéd hadapródiskolát végzett emberek voltak, s még mások is szívesen felajánlották segítségüket. Bevontam tervezgetéseimbe két egyetemet végzett nyelvész szakos tisztet, Rózsás József alezredest és Saád Béla főhadnagyot, s a Magyar Katonai Szemle egyik szerkesztői értekezletén, úgy emlékszem, 1940-ben előálltam tervemmel. Bejelentettem, hogy a Hadilevéltár felkéri a Honvédelmi Minisztériumot, hogy szabályzatszerkesztő bizottságát és általában a minisztérium előadóit is fokozott figyelemre serkentse e téren, s azt is javasoltuk, hogy bocsásson egy összeget rendelkezésünkre, amit a Szemle szerkesztőségi pályadíjul fog kitűzni a honvédségi nyelv magyarosítása ügyében írandó tanulmány, javaslat jutalmazására. Kereken elutasítottak. Ilyenre most nincs pénz. Ha a honvédnyelvezet 1867 óta élő, eddig békében és háborúban használhatóságát bebizonyította, felesleges azon változtatni. A havonta egyszer tartott szerkesztői értekezleten mindig részt vett a Honvédelmi Minisztérium Elnöki osztályának egy magasabb rangú vezérkari tisztje. Az – régi honvédtiszt – egyenesen letorkolt, amikor ezt a kérdést ismét szóvá tettem. „Semmi szükség nincs erre, hiszen ha most egy új, nagyszabású purifikáló eljárással jöttök, azzal csak még jobban összekeveritek a honvédség nyelvét. Hát azt akarod – fordult felém –, hogy a honvédbaka úgy beszéljen, mint Vörösmarty vagy Arany János? Nagyon helyes, hogy a mi honvéd katonai nyelvünk különbözik a civil nyelvtől.” – Hát itt megint a honvédség vaskalaposságába ütköztem. Lehetséges, hogy talán nem volt időszerű ezt a kérdést felhozni, amikor egy új világháború küszöbén állottunk, de a harcot nem adtam fel, s legalább a Hadilevéltárban szigorúan vettem a magyar katonai nyelv érvényesülését. Csak egy részeredményre tekinthetek vissza, s ez nekem nagy örömet okozott. A honvédség főparancsnoka azokban az években Janky Kocsárd lovassági tábornok volt.²³⁷ Én öt évtizedekkel ezelőtt ismertem, amikor Kassán szolgáltam, s ő ott, akkor a Honvédkerületi Parancsnokság egyik vezérkari tisztje volt. Wiener Neustadt-i katonai akadémiát végzett kitűnő lovasiszt s vezérkari tiszt volt. Szárnysegédje akkor Bély Alajos ezredes – később mint tábornok nagy szerepet játszott az ifjúság sportra nevelésében, a Levente intézmény főparancsnoka lett, maga is sportember, úszóbajnok – felhív telefonon, s közli, hogy a főparancsnok úr óhajt velem beszélni, jelentkezzem nála másnap délelőtt.²³⁸

Janky elém tesz az íróasztalra egy terjedelmes gépírási csomagot, s azt mondja: „Tudom, hogy a honvéd nyelv megmagyarosításán fáradozol, örömmel üdvözlöm ezt a szándékat, s ezzel kapcsolatban megkérnélek, hogy nézd át ezt a kéziratot, s javítsd át úgy, hogy kifogástalan magyarsággal jelenjék meg. Ez a lovasság most elkészült új szabályzata, tehát szeretném, ha az nyelvi szempontból is magyaros lenne.” Megköszöntem ezt a kitüntető megbízást, és kérdeztem, hogy teljesen magam ízlése szerint javíthatok-e bele a szövegbe. „Igen, csak a vezényszavakon ne változtass, mert azok már régóta forgalomban lévő szavak.” Mindjárt aznap nekifeküdtem, s két hét alatt elkészültem a munkával. Kissé félve jelentkeztem a kézirattal, amely úgy festett a sok javítástól, mint egy iskolai dolgozat, amelyet egy szigorú tanár piros ceruzával össze-vissza javított. Janky tábornok belenéz a kéziratba, kissé mosolyog: „Tudtam, éreztem, hogy sok javítani való lesz benne, lássuk csak!” Azzal néhány lapot átolvasott, fejével bólogatott, s végül azt mondta, hogy nagyon

²³⁷ Janky 1925 és 1930 között volt a honvédség főparancsnoka, itt tehát Markó a fentebb 1940-re datált esethez képest jóval korábbi történetet ad elő.

²³⁸ Téves közlés, Bély nem szolgált Janky mellett, és 1934. november 1-jével lett ezredes, amikor Janky már nyugállományban volt.

köszöni, igen meg van elégedve munkámmal. Az új lovassági szabályzat valóban az én javításaim figyelembevételével jött ki a nyomdából. Bár a szabályzatszerkesztő bizottság természetesen tudott erről, az ugyanakkor elkészült gyalogsági és tüzérségi szabályzat kéziratait nem adták át nekem javításra.

Másnap Bély ezredes felhív telefonon. „A Kegyelmes úr megbízott – őt feszélyezte volna ezt a kérdést intézni hozzád –, mondd meg őszintén, milyen tiszteletdíjat kérsz ezért a nagy és fáradságos munkáért?” Azt feleltem, hogy szó sem lehet tiszteletdíjról, én ezt a főparancsnok úrtól kapott hivatalos, tehát szolgálati megbízatásnak tekintem, s nem külön írói munkának, tehát egy fillért sem fogadok el. Pár nap múlva felkeresett a levéltárban két magas rangú huszártiszt, és hozott nekem egy szép nagy ezüst cigarettatárcát, beleésvé a honvéd lovasság tisztikarának köszönetét munkámért. Gavalléros elintézés volt, amit köszönettel elfogadtam.

A honvédségnél töltött szolgálatom alatt főleg két műszó magyartalansága bosszantott különösen. Ez az „Abtreten” és a „melde gehorsamst” kifejezések. Honvédül „lelépni” és „alázatosan jelentem”. Egyik sem felel meg a német műszó értelmének. Abtreten a német nyelvben nemcsak azt jelenti, hogy az ember valahonnan fizikai értelemben lelép, például egy lépcsőfokról, hanem általában azt is, hogy valamiről lemond, valaminek értékét, például egy örökséget valaki másra átruház, szóval valami dolgot a maga személyére vonatkoztatva befejezett. Valóban komikusan hatott, legalább is én úgy éreztem, ha pl. a Hadilevéltár parancsnoka minket valami okból irodájába hívott, s mikor mondanivalóját befejezte, így bocsátott el: „Köszönöm, uraim, lelépni.” – Hová lépünk le a szoba padlóján? – gondoltam magamban mosolyogva. Rátz Jenővel beszéltem erről, s neki legalább sikerült ezt a műszót igen helyesen megmagyaráítani. Örömmel olvastam egyik Honvédségi Közlöny hivatalos lapunkban, hogy ezentúl a „lelépni” vezényszót a „Végeztem!” kifejezéssel kell pótolni. Helyes megoldás. A „melde gehorsamst”-nál pedig feltűnt nekem, hogy a fordítás rossz, mert a gehorsamst nem jelent alázatosat. Gehorsam magyarul engedelmes: az alázatos szó helyesen németül untertänig. Végigböngésztem, hogy ennek a rossz fordításnak eredetét megállapítsam, a régi császári és királyi és honvéd szabályzatokat, s kutatásom eredményét egy rövid cikkben, a Magyar Katonai Szemle 1941. évfolyamában, „Az »alázatos« kifejezés használatának történelmi múltja” címen közzétettem.²³⁹ Megállapítottam, hogy a gehorsamst kifejezést a császári seregben és az ennek megfelelő alázatos kifejezést a magyar csapatoknál szóban és írásban már 1848-ban és később is használták, hivatalosan a közös hadseregben csak az 1873. évben kiadott Dienstreglementben rendelték el annak használatát, de csak szóbeli jelentésekéül. A magyar királyi honvédségnél pedig először az 1875-ben kiadott szolgálati szabályzatban. Helytelen és értelmetlen volt „alázatosra” való fordítása. És teljesen felesleges, mert hiszen az által, hogy a feljebbvalót az „Úr” megszólítás illette meg, s hogy neki „jelentettek,” már ebben benne van az alá- és fölrendeltség fogalma. A feljebbvaló alárendeltjeivel szemben sohasem használta a jelentem szót.

A Rákóczi-évek elmúlta után belemélyedtem Zrínyi Miklós életének, hadvezéri, s főleg katonatudósi tevékenységnek méltatásába. Több előadást tartottam ezekről a kérdésekről, s egyszer írtam a Magyar Katonai Szemle 1938. évfolyamában egy értekezést Zrínyi terveiről Franciaországgal.²⁴⁰ A Vitézi Rend kebelében Budapesten megalakult egy Zrínyi Irodalmi csoport, melynek lelkes vezetője Rózsás József alezredes volt. Az ő kérésére

²³⁹ Az „alázatos” kifejezés használatának történelmi múltja. Magyar Katonai Szemle, 11. évf. (1941) 3. sz. 861–863.

²⁴⁰ Gróf Zrínyi Miklós és terveir Franciaországgal. Magyar Katonai Szemle, 8. évf. (1938) 2. sz. 214–225.

nekiültem egy részletes Zrínyi-antológia összeállításának. Zrínyi életét vázoltam benne, s mindenütt beleszőttém hosszabb, különösen jellemző részleteket katonai írásaiból, levelezéséből, azokon a helyeken, amelyekben éppen azokról az eseményekről vagy életének azon időszakáról volt szó, amelyben vagy amelynek okából az illető művet, levelet írta. Így egy könyvben együtt kaphatta az olvasó Zrínyi egész élettörténetét, s benne munkáinak igen sok, érdekesebb részeit. Elég nagy munka volt, 400 gépelt oldalra terjedt, amikor annak kézírását 1943-ban átadtam Rózsásnak. A vezetése alatt álló szerkesztőbizottságnak bemutatta, elfogadták. Mivel azonban az 1944. évi költségvetésükből telő könyvkiadások ügye már el volt döntve, arról értesítettek, hogy Zrínyi-antológiám az 1945. évi sorozat első kiadványa lesz. Jött a világháború. A Zrínyi csoport levéltára elpusztult, az én, otthon őrzött példányom Dénesházán családi levéltárammal együtt ugyanerre a sorsra jutott, így tehát ennek a nagy munkámnak ma már semmi nyoma.

Az Akadémia íratlan szabályai, azaz eddig gyakorolt szokása szerint a levelező tag akkor érheti el a következő fokot, a rendes tagságot, ha első megválasztása után még legalább tíz évig eredményesen dolgozik szakmájában, tehát nem marad meddő. Az én hadtörténeti kutatói és írói tevékenységem oroszlánrésze arra a tíz évre esik, amely időszak 1934-ben történt levelező tagsági választásom óta eltelt. Tehát 1944-ben kerülhettem volna a rendes tagsági helyre. Az ez évi nagygyűlés előtt Voinovich főtitkár egy alkalommal ülés után hozzám lépett. Bocsánatot kért, hogy egy nekem kellemetlen ügyben kénytelen hozzám fordulni és hozzájárulásomat kérni. Nem kétséges, hogy ebben az évben a történeti osztályban megürült egy[ik], rendes tagsági helyre engem kellene megválasztani, mint az osztály legeredményesebben dolgozó levelező tagját. De az elnökség szeretné, ha ebben az évben Révész Imre, aki egy évvel utánam lett levelező tag, kerülne erre a helyre. Engem pedig biztosít arról, hogy a jövő 1945. évi választásnál, természetesen senki más, mint én, nem kerülhet szóba. Kér, ne vegyem ezt mellőzésnek vagy munkásságom lebecsülésének. Megnyugtattam. Egyáltalán nem sértenek meg ezzel, és én eddig sem, ezután sem tettem és teszek egy lépést sem megválasztásom érdekében, tehát javasolják nyugodtan Révész Imrét. Hiszen a levelező és rendes tag között sem tudományos, sem társadalmi megbecsülés terén soha sem volt különbség, s mivel az akadémiai tagok akkor fizetést nem kaptak, így sem károsodom. Így hát Révész Imrét rendes taggá választották, az én beválasztásomra a háborús bonyodalmak s az akadémiai élet pár évig tartó szünetelése alatt már nem került sor. A világháború hullámainak lezajlása után az Akadémiának 1948-ban történt újjászervezése során pedig – mint azt később vázolólok – már nem kerülhettem szóba.

Mint említettem, a történettudomány és a művelt olvasóközönség figyelme a két világháború közt újból Zrínyi Miklós munkái felé fordult. Tudjuk, hogy négy nagy hadtudományi munkát írt. Ezek egyedüli, mind a négy munkát összefoglaló kiadását bőséges magyarázatokkal, történeti bevezetéssel ellátva 1891-ben adta ki Rónai Horváth Jenő altábornagy, a Magyar Tudományos Akadémia tagja.²⁴¹ Ez az akkor[iban] kitűnő munka még az első világháború előtt teljesen elfogyott, már antikváriusoknál is alig volt fellelhető. Azon felül pedig hadtörténeti magyarázatai már több vonatkozásban elavultak. A Magyar Szemle Társaság megkért engem 1938-ban arra, hogy rendezzem sajtó alá Zrínyi hadtudományi írásait újabb hadtörténeti megvilágításban „Gróf Zrínyi Miklós prózai munkái” címen, kiegészítve azokat néhány jellegzetes emlékiratával, levelével. Röviden kell leírnom életrajzát, azután minden munkája előtt annak keletkezéstörténetét, szövegkritikáját, Zrínyi

²⁴¹ Rónai Horváth Jenő: Gróf Zrínyi Miklós, a költő és hadvezér, hadtudományi munkái. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1891.

helyzetét a munka megírásának idejében. A könyv végén pedig közöljem a szöveget magyarozó megjegyzéseimet. A könyv nagy negyedréte alakban, díszes kiadásban, finom papíron, barna vászonkötésben a Magyar Szemle Kiadásában 1939-ben került a könyvpiacra a Magyar Szemle Klasszikusai sorozatban, igen szép kiadásban, 378 oldalra terjedő munkámnak nagy sikere volt. A szaksajtóban igen [nagy] elismeréssel és örömmel üdvözölték megjelenését, s hogy céljának megfelelt, nyugodt lélekkel mondhatom, mert a második világháború utáni években, amikor a Zrínyi-kultusz újból felvirágozott, minden későbbi Zrínyi-könyv és -életrajz az én könyvem tekintette fejtegetéseinek alapkövéül. Erről majd későbbi fejezetemben írok.

1942-ben ismét a Magyar Szemle Kincsestár sorozatában kellett egy, a Rákócziéhoz hasonló életrajzot írnom, amit a szaksajtó szintén szívesen fogadott és ismertetett. Szekfű megkért, hogy készüljek fel további rövid életrajzok összeállítására, s majd idejében szól nekem, ha a Kincsestár sorozatban ismét sor kerülhet katonai személyek életének ismertetésére. Megbeszéltek, hogy legközelebbi írásom Hadik Andrásról fog szólni. De erre már nem került sor.

Az 1938-ban Zürichben tartott VIII. nemzetközi történész-kongresszuson alkalmam volt egy előadást tartani a kongresszus vezetőségétől kítűzött témák egyikéről. Erről a kongresszusról következő fejezetemben fogok részletesen beszámolni. Itt csak röviden azt írom le, hogy tanulmányom teljes szövege a Hadtörténelmi Közlemények 1939. évfolyamában és különnyomatban is megjelent. Teljes francia és német szövegei pedig az említett országok történelmi szaklapjaiban és a kongresszus előadásait összefoglaló kötetében jelentek meg.²⁴²

A következő nagyobb munkám és az abból származott kisebb monográfiáim Hadik András gróf tábornagy, Mária Terézia királyné kiváló hadvezérének – a magyar hadtörténelmi irodalomban alig ismert és egyébként sem kellően méltányolt – életével és működésével foglalkozott.²⁴³ A volt császári és királyi 3. számú Hadik huszárezrednek a világháború után megmaradt bajtársi szövetsége, utolsó háborús ezredparancsnokuk, Csermőy (Schneidt) Gyula tábornok²⁴⁴ lelkes kezdeményezésére felállította Budán a Várban az Úri és Szentháromság utca keresztezésénél Hadik András lovas szobrát. A tábornok a szobor megalkotása közben a szobrászművésszel együtt gyakran felkereste a Hadilevéltárat, hogy tájékozódjanak az akkori egyenruhákról, lófelszerelésekről stb. Természetesen a Hadik családdal is kapcsolatba lépett, hiszen a tábornagy vér szerinti, közvetlen leszármazottja, azaz unokájának unokája, dr. gróf Hadik-Barkóczy Endre volt a Hadik-Barkóczy-birtokok majorátusának akkori tulajdonosa, és Nemzeti Múzeum melletti palotájában igen sok eredeti muzeális értékű tárgyat őrzött kegyelettel, így pl. Hadik kardját, s berlini, nevezetes

²⁴² A francia forradalom és a napóleoni idők magyar katonája. [Az 1938. szeptember 3-án Zürichben, a VIII. nemzetközi történettudományi kongresszuson tartott német nyelvű előadás: „Der Einfluss von Tradition und Revolution auf das ungarische Militär der Napoleonischen Zeit” részletes kidolgozása.] Hadtörténelmi Közlemények, 40. évf. (1939) 34–73. o.

²⁴³ Előtanulmányai: Hadik András ezredes a Rajna mellett. Magyar Katonai Szemle, 9. évf. (1939) 10. sz. 272–275.; Hadik András főstrázsamester működése az első sziléziai háborúban (1741–42). Hadtörténelmi Közlemények, 41. évf. (1940) 157–200.; Hadik András altábornagy berlini vállalkozása. 1757 október 10–23. ig. Uo., 42. évf. (1941) 38–92., különnyomat is: Pécs, 1941.; Hadik András ezredes egy lovasdandár élén a németalföldi harcokban, 1746-ban. Magyar Katonai Szemle, 11. évf. (1941) 10. sz. 192–203.; Hadik András tábornok harcai Németalföldön Bergen Op Zoom vára körül 1748 elején. Hadtörténelmi Közlemények, 43. évf. (1942) 144–167. A monográfia 1944-ben jelent meg: Futaki gróf Hadik András tábornagy. Athenaeum, Budapest, 1944.

²⁴⁴ Csermőy-Schneidt Gyula huszár tábornok, a Hadik-ezred utolsó parancsnoka 1917. június és 1918. november között volt.

vállalkozásának több emlékét. Csernőy tábornok mondta nekem, hogy a palotában egy szobában van 8–10 nagy vaspántos ládában összezsúfolva a család levéltára. Rendezetlen állapotban, mert egyrészt az itt, Csonka-Magyarországon lévő levéltári anyagot hozták ide, másrészt pedig az elszakított területekről – ahol Hadik-birtokok voltak – áthozott levéltárakat zsúfolták össze. Felfigyeltem. Hadik személye nekem mindig rokonszenves volt, jóformán semmit sem tudunk és róla részletesen. A tábornokkal együtt felkerestem Hadik-Barkóczy Endrét. Igen szívélyesen fogadott, családi múltja, főleg ez őse dolgai iránt nagy érdeklődést mutató ember volt, aki kérésemre szívesen hozzájárult ahhoz, hogy a nekem megmutatott családi iratokban böngészhessek és kiválasszam a marsallra vonatkozókat. És ha látom, hogy elég gazdag levéltári anyag maradt meg, akkor a fontosabb írásokról másolatot készítenék hadilevéltárunk számára. Amikor azonban többnapos rendezés során rájöttem arra, hogy ez sysiphusi munka lenne és a rendezetlen irathalmazban, gazdasági s a család más tagjaira vonatkozó iratok tömegében megvan a marsall majdnem teljes levelezése, több kézírásos könyve, köztük egy életleírása, azt javasoltam a grófnak, hogy én vállalom ennek az anyagnak kiválasztását, szakszerű rendezését, és kérem, hogy azután ezt a felbecsülhetetlen értékű levéltárat helyezze letétbe Hadilevéltárunkba, ahol én fogom az osztályomban mint külön iratanyagot kezelni és arra támaszkodva megírni ennek a híres hadvezérnek részletes élettörténetét. Hadik grófnak tetszett a terv, csak az volt az aggálya, hogy mivel a kormány akkor, 1933-ban már dolgozott egy hitbizományi törvénytervezeten, s ez a levéltári anyag is voltaképpen hitbizományi vagyron, tehát nem tudja, nem követ-é el szabálytalanságot, ha erről az iratanyagról önhatalmúlag intézkedik. Megnyugtattam. Ha egy hitbizományi törvényt megalkotnak, annak levéltári határozványa csak az lehet, hogy a családi levéltárakat be kell szolgáltatni az állami közgyűjteményekbe, levéltárakba. Tehát ebben az esetben annak átvételére úgyis mi, a Hadilevéltár tartanánk igényt. Ezt belátta, s végleg megnyugodott, mikor azt javasoltam, hogy helyezze a tőlem kiválasztott és rendezett anyagot ideiglenesen tíz évre letétbe a Hadilevéltárba. Ha ezalatt megszületik a hitbizományi törvény, és ezt jóváhagyja, akkor el van intézve a kérdés, ha pedig a családi levéltárak felett továbbra is a család rendelkezhetik, akkor dönthet, hogy otthagyja-é a letétet vagy visszakéri. Ezt elfogadta, és én nekiláttam a rendezésnek. Több mint egy évig tartott, amíg e nagy munkát elvégeztem. Hetenként egy délelőttöt palotájában, abban a szobában töltöttem, ahol az iratok voltak, s kérésemre: nem adhatna-é mellém egy segédmunkaerőt, örömmel volt erre hajlandó, mert él itt Pesten egy volt gazdasági alkalmazottja, idős ember, németül tud, s jelenleg nem tud neki összeszűkült birtokán foglalkozást adni. Tehát felfogadja az én segítségemre, e munka elvégzésére. Jó fogást csináltam: az illető – Polányi Gézának hívták – igen értelmes munkakerőnek bizonyult. Én egy hétre való anyagot kiválasztottam a nagy káoszából, s a következő hétig Polányi ezt az anyagot a levéltárunkban használatos nyomtatott iratjegyzék-füzetek rovataiba bevezette, azaz az irat rövid tartalmát, időpontját, íróját, címzettjét feltüntető adatokat tartalmazó elenchust készített kronológiai sorrendben. Hétről-hétre fokozódó örömmel láttam, hogy milyen felbecsülhetetlen és eddig még egy történésztől sem látott és fel nem használt anyagot szereztem meg levéltárunknak, s most már nekiláthatok egy Hadik-életrajz összeállításához.

Az anyagnak átszállítása három nagy ládában Hadilevéltárunk helyiségeibe 1935 nyarán megtörtént, akkor megszerkesztettük a letétbe helyezési okiratot, amit Hadik-Barkóczy Endre aláírt. Az egész anyag 13, jórészt Hadik keze írásával írt életrajzból, hadműveleti naplókából és más katonai természetű nyomtatott könyvből és közel 5000 darab hadművelési iratból, levelekből állott. Az egész gyűjteményt szobámban külön szekrényben gon-

doztam, s mint „Hadik-Levéltár” került nyilvántartásunkba. A levelek közt igen sok Mária Terézia, II. József sajátkezű levele és e korszak legkiválóbb katonai és politikai személyiségeinek levelei is megmaradtak. Örömmel állapítottam meg a második világháború után, hogy ez a szekrény az ostrom alatt – amikor Hadilevéltárunk több helyisége pusztult el irataival együtt – sértetlenül megmaradt, s ma is a Magyar Hadtörténeti Intézet Levéltárában gondosan megőrizve áll a kutatók rendelkezésére.²⁴⁵ Nem kis büszkeséggel mondhatom, hogy húsz évi levéltári szolgálatomban azt, hogy ezt a levéltárat rendezett állapotban megszereztem, tartom hosszú levéltári működésem legnagyobb eredményének.

Természetesen pár évig tartott, míg ezt a hatalmas anyagot töviről-hegyire át tanulmányoztam,²⁴⁶ de azután nyugodt lelkiismerettel vállalkoztam egy részletes Hadik-életrajz összeállítására. Eredetileg nagyobb szabású, esetleg kétkötetes munkának szántam, szigorúan hadtörténelmi szakkönyvnek, bőséges jegyzetekkel, térképekkel, helyzetvázlatokkal. Hadik-Barkóczy gróf készséggel felajánlotta, hogy a birtokában lévő, tőlem kiválasztandó emléktárgyak képeiről reprodukcióra alkalmas fotókópiákat készíttet. Kissé restelkedve mondta: érzi, hogy neki, mint a család fejének lenne kötelessége e könyv kiadásának költségeit fedezni, de hát birtokainak oroszlánrésze Szlovákia és Románia területére esvén, alig tudja csonka-magyarországi birtokainak költségeit fedezni. Megnyugtattam, nem kérek tőle semmit, mert ezt a munkát, mint parancsnokommal megtárgyaltam, a Hadilevéltár fogja hivatalos kiadványaként megjelentetni.

Nekiláttam, bár nem sok reményem volt ahhoz, hogy a Minisztérium el fogja-é vállalni a könyv kiadásának költségét, mert mint már többször említettem, mereven elzárkózott a levéltár munkáinak kiadásától. De ezzel nem törődtem, lesz, ahogy lesz, én megírom ezt a nagy munkát, s talán egyszer mégis megjelentetik.

Ilyen helyzetben kaptam 1938 vagy 39-ben egy meghívást, keressem fel az Athenaeum kiadóvállalat igazgatóságát, egy könyv kiadásáról kívánnak velem beszélni. Másnap felmentem az Athenaeumba. Az Athenaeum igazgatóját – ha nem csalódom – Jellen Gusztávnak hívták.²⁴⁷ Elmondta, hogy a legutóbbi igazgatósági ülésen, amelyen a következő években tervezett kiadványokról tárgyaltak, felvetődött az a terv, hogy mivel háborús légkörben élünk, hasznos volna a kiadványok sorában hadtörténelmi munkákat is megjelentetni. Az ülést vezető elnök megkérdezte a tagokat, nincs-é tudomásuk arról, készül-é most valami olyan hadtörténelmi tárgyú munka, ami a művelt nagyközönséget érdekelné. Az ülésen jelen volt Domanovszky professzor, s megemlítette, hogy én dolgozom most egy Hadik-életrajz összeállításán. Az igazgatóság tagjai érdeklődéssel hallgatták, mondván, hogy Hadik tábornagy életéről úgysem tudunk sokat, és megbízták az igazgatót, hogy tárgyaljon velem erről, nem volnék-é hajlandó készülő munkámat kiadásra nekik felajánlani. Ezért kéretett magához, hogy tájékozódjék a munka természete, terjedelme felől. Már első szavaiból megtudva, hogy miről lesz szó, magamban gyorsan számot vettem a helyzettel. Hogy a nagyméretűnek készülő Hadik-munkámat a Hadilevéltár képes lesz-é és mikor kiadni, nagyon kétséges, így talán itt van az alkalom, hogy esetleg más formában kiadja egy vállalat. Azt mindjárt gondoltam, hogy nekik ilyen, igen komoly, csak hadtör-

²⁴⁵ Az említett dokumentumok ma a Hadtörténelmi Levéltárban megtalálhatók, kutathatók, majdnem a teljes anyagról Farkas Gyöngyi készített repertóriumot: Mária Terézia hadvezére. Válogatás Hadik András tábornagy Hadtörténelmi Levéltárban őrzött irataiból. (Hadtörténelmi Levéltári Kiadványok, sorozatszerkesztő Szijj Jolán.) Budapest, 2000.

²⁴⁶ Lásd a 243. jegyzetben leírt munkákat!

²⁴⁷ Jellen Gusztáv a kiadó vezérigazgatója volt.

ténészeket és későbbi kutatókat érdeklő munka, mint amilyenek az én Hadikomat terveztem, nem fog kelleni. Jellen igazgató arra kért, hogy írjak egy Hadik-életrajzot, amely természetesen teljes történeti hitelességgel, de nagyközönségnek érthető módon ismerteti az ő személyét, s benne egy darab kor- és társadalomtörténeti képet is ad. Jegyzetelés felesleges, de a könyv végén részletesen felsorolhatom a használt forrásokat, s a Hadikkal foglalkozó bibliográfiai adatokat. Nem tétováztam sokat, s kijelentettem, hogy megtisztelő ajánlatát elfogadom. Egy kötetben, terjedelmét persze most még nem tudom meghatározni, de úgy látom, kb. 300 oldalnyi lesz. Jellen még hozzáfűzte, hogy feldolgozási módja, vagyis elbeszélő formája olyan legyen, mint a már többször említett kis Rákóczi életrajzom vagy Zrínyiről írt tanulmányaim, amiket ismer: 8–10 képet, fotókópiát is csatolhatok, lehetőleg olyanokat, amik eddig egy történeti könyvben sem jelentek meg. Másnap már aláírtam a szerződést, de kijelentettem, hogy a teljes, nyomásra kész kéziratot legfeljebb 1943. december végén tudom leadni, mert közben két munkát kell befejezmem, s ezek közül az egyik különösen sürgős. Ebben megegyeztünk. Munkám lektorául Kállay Miklóst, az ismert, kitűnő író-t nevezte meg, aminek csak örülhettem.

Ezt a két munkát, amiken 1939 és 43 közt dolgoztam, felsőbb megbízásra készítettem. Az egyik, egy német nyelvű, részletes magyar hadtörténet lesz, német olvasóközönség számára, s a Külügyminisztérium költségén jelenik meg. De nagyon sürgős azért, mert a háború már megindult, s a Külügyminisztérium kívánatosnak tartja, hogy a hadra kelt német hadsereg tisztjei és katonaiskolái ebből a munkából ismerjék meg a magyar harcos ezeréves történetét. Erről a könyvemről²⁴⁸ a külföldi kapcsolataimat tárgyaló következő fejezetemben számolok be részletesebben.

A másik munkám a Vallás- és Közoktatási Minisztérium Országos Közoktatási Tanácsának felkérésére készült.²⁴⁹ Ennek elnöke a mindenkori kultuszminiszter, ügyvezető elnöke Huszti József professzor, tankönyvi előadója Horváth Kálmán tanár volt, és munkám kijelölt lektora egy igen megértő tudós tanár, később miskolci tankerületi főigazgató, Szűcs Sándor. Közölték velem, hogy a Közoktatási Tanács a tudományágak minden vonalával foglalkozó könyvsorozatokat jelentet meg, hogy azokat a középiskolai és egyéb iskolákban, tanfolyamokon működő tanerők segédkönyvül használhassák. A sorozat neve: Nemzetnevelők Könyvtára. Annak harmadik csoportja volt a honvédelem számára fenntartva. Tetszetős, egyforma külső alakban megjelenő könyvsorozat volt ez. Az én könyvemnek, egy magyar hadtörténet összefoglaló népszerű munkájának az a célja, hogy ha a történelemtanárok elérkeznek a tanítás során II. Lajos korához, vagy a Rákóczi-korhoz, vagy a 48-as szabadságharchoz, akkor ne a már elavult, helytelen, régi, nem katonáktól írt munkából ismertessék pl. a mohácsi csatát, a kuruc háborút, vagy a szabadságharc hadműveleteit, hanem az én könyvemből, amely minden felesleges, görögtüzes honimádat nélkül, szakszerűen, tárgyilagosan, de nem szakembereknek is élvezhető módon adja elő ezeket az eseményeket. Hamar megegyeztünk, csak arra kértek, hogy kéziratomat, amelyet az Egyetemi Nyomda fog kiadni, legkésőbb 1942 végén adjam át lektorálásra. Így hát erősen kellett dolgoznom. Szerencsére e két munkához nem kellett sok, időt rabló levéltári kutatásba merülni, csak arra ügyelni, hogy a leghasználhatóbb, legújabb forrásmunkákra

²⁴⁸ Ungarisches Soldatentum 895–1914. Budapest, Athenaeum, 1942. Valamint három bekezdéssel lejjebb is szól minderről.

²⁴⁹ A munka kiadásra került: Magyarország hadtörténete. (Nemzetnevelők könyvtára. III. Honvédelem, 6.) Országos Közoktatási Tanács, Budapest, 1943. (Reprint kiadása: 1994.) [Ismertetései: Hadtörténelmi Közlemények, 44. évf. (1943) 209–210.; Lékai Lajos: Katolikus Szemle, 58. évf. 3. sz. (1944. március) 93–94.]

támaszkodva állítsam össze könyvemet. Szücs tanár lektorom igen elismerően nyilatkozott munkámról, amikor kéziratomat 1943 nyarán átadtam neki. A 288 oldalas Magyarország Hadtörténelme című könyv végén röviden összefoglaltam a felhasznált forrásműveket, s pár helyzetvázlatot is csatoltam. A lektor csak egy helyesbítésre kért, amin mind a ketten elmosolyodtunk. Az újonnan alakult Nagyrománia igen haragudott, ha az erdélyi régi, helyesen oláhoknak nevezett lakókat oláhoknak írták a magyar irodalomban, s azt kívánták, hogy mindenütt románok néven szerepeljenek. Erre csak azt mondhattam, hogy ez nevetséges érzékenység és helytelen álláspont, mert azokat valóban oláhoknak hívták. Végül abban egyeztünk meg, hogy amikor először szóba kerülnek könyvemben a középkori események vázolásánál, ott románoknak nevezem ugyan, de csillag alatt lábjegyzetben ezt írtuk hozzá: „nevük helyesen »oláh«, magukat azonban románoknak nevezik; mi itt e helyes népi elnevezésből nem kívánunk nagy kérdést csinálni, azért inkább az általuk használt ronda nevet használjuk.”

Még egy ilyen ügyem volt történetírói pályám alatt. A Magyar Katonai Szemlében többször írtam dolgokat a török hódítás idejéből, s a Magyarországot megszálló törököket természetesen ezen a néven neveztem meg. Egy ilyen cikkem után, amelyben elég szomorú képet festettem a török hódítók garázdálkodásáról a Dunántúlon,²⁵⁰ a török katonai attasé felkereste a Vezérkar külügyi osztályát, és udvariasan arra kérte, hogy hasonló tárgyú cikkeknel ne használjuk a „török” megjelölést, amely Kemal pasa mostani Törökországának hivatalos neve, hanem nevezzük az akkori törököket ozmánoknak, az akkori török császárok népének ez a helyes neve. Hát ezt a kérését azután figyelembe vettük.

A német hadtörténet könyvem kéziratát négy hónap alatt végzett megfeszített munka után 1942 nyarán adtam át a Külügynek, a magyar hadtörténetet pedig 1943 elején a Kultuszminisztérium Közoktatási Tanácsának. Így hát e két rám bízott feladatot befejeztem, utána nekiláthattam nagy kedvvel Hadik életének megírásához.

A tőlem gondosan rendezett Hadik-levéltár gazdag anyaga rendkívül érdekes és kimerítő képet adott e nagy ember életéről, aki nemcsak mint hadvezér volt kiváló, hanem általános nagy műveltségénél, emberszereteténél, egyéb szép jellemvonásainál fogva méltán volt Mária Terézia, s utána József császár kedvelt, bizalmas embere, s e korszak kimagasló egyénisége. Katonai téren elérte a legmagasabb fokokat, állami, diplomáciai téren is kitűnően végezte el a rá bízott feladatokat. Könyvem az Athenaeum 1944 tavaszán bocsátotta a könyvpiacon. Az egyik komoly történész tudós bírálata szerint „a régóta érzett hiányt most végre a legmesszebb menő módon pótolta kiváló hadtörténetírónk, Markó Árpád ezredes Futaki gróf Hadik András tábornagy könyvében... könyve mindenképpen értékes gyarapodása életrajzi irodalmunknak. Figyelmes olvasással igen sokat tanulhatunk belőle.”²⁵¹ – Sajnos ez a könyvem már a második világháború alatt jelent meg, amikor a kiadóvállalat már kénytelen volt erősen takarékoskodni. Elég silány papíron és gyenge kötésben adták ki, de így is igen nagy sikere volt.

A második világháború utáni években nemcsak magánosok, könyvtárak, de antikváriusok is fordultak hozzám, hogy hol szerezhetnének egy példányt, mert állandóan keresik. Hadik-Barkóczy Endre gróftól kaptam igen értékes képeket az őrizetében lévő Hadik-emlékekről, s módom volt Hadik marsallnak egy tökéletes udvariassággal s szép magyar nyelven írt levelét fotókópiában bemutatni Péczeli József író, komáromi református lel-

²⁵⁰ Lásd: Magyar levelek a török hódoltság idejéből. Nem a Magyar Katonai Szemlében, hanem a Magyar Katonai Közlönyben jelent meg, 16. évf. (1928) 12. sz. 1255–1259.

²⁵¹ Benda Kálmán ismertetését lásd: Századok, 78. évf. (1944) 7–9. sz. 519–520.

készhez, amelyben köszöni a neki küldött munkáit. A 315 oldal terjedelmű, nyolc szép képpel, több helyzetvázlattal díszített munka úgy érzem, elérte célját. Azaz nemcsak érdekes olvasmányt adott az érdeklődők kezébe, de a benne foglalt adatokra támaszkodva ösztönzést új kutatásokra. S minden történetírónak a legszebb jutalma, ha látja, hogy munkáját későbbi kutatók jól használhatják. Amikor a második világháború után, 1948 óta ismét Budapesten éltem – mert a világháború alatt vidéki birtokunkon laktam –, örültem, hogy Makkai László, a Történettudományi Intézet egyik tudományos munkatársa Hadik könyvem egyik megállapítására hivatkozva kérte véleményemet egy Hadik kérdésben. Találtak a bécsi állami levéltárban egy terjedelmes emlékiratot Erdély közállapotáról s közgazdasági helyzetéről. Mivel ez Hadik erdélyi katonai kormányzósága idejében készült és sokban hasonlított előbb említett emlékiratához, az a véleménye, hogy talán ez a memorandum is Hadiktól ered. Megnyugtattam. Igaza van. Útba igazítottam, hogy a Haditörténeti Intézet Levéltárának Hadik anyagában a tőlem pontosan vezetett iratjegyzék, vagy Hadik maga kezével írt életleírásában van ilyen felterjesztésről szó, erre határozottan emlékszem, nézzen utána. Pár hét múlva találkoztam vele, s örömmel közölte, hogy valóban megtalálta a Bécsbe küldött memorandumról szóló feljegyzést, tehát az minden kétséget kizárólag Hadiktól származott. A Hadik-munkát egy részét Makkai közzé is tette „Hadik András az erdélyi mezőgazdaságról” címen az Agrártörténeti Szemle 1957. évfolyamában.²⁵²

1940-ben még egy érdekes megbízást kaptam. A Miniszterelnökség sajtóirodájának főnöke, Pataky Tibor államtitkár²⁵³ felkért, hogy állítsak össze egy emlékiratot a régi székely határőrség történetéről. Röviden összefoglalva ismertessem annak keletkezését, fejlődését, szerepét és megszűnését. Kérésének oka az volt, hogy Erdély visszacsatolása után az erdélyi politikusok, s főleg katonatisztek, magasabb rangú tábornokok, ezredesek körében felmerült a gondolat, hogy újból életre kellene hívni a régi Erdélyi Fejedelemséget, s mint önálló államszervezet illeszkedne Magyarországgal szoros kapcsolatot tartva, de attól függetlenül Kelet-Európa új politikai alakulatai közé. Az erdélyi haderő megszervezésénél pedig arra gondoltak, hogy annak alapja lehetne a régi székely határőrségi szervezet, számolva a mostani új helyzettel.

A határőrszervezet rendszere – mint ismeretes – már a XVI. század óta fennállott a Monarchiában Magyarország, közelebbről Horvát-Szlavónia, a Bácska és Bánát területén, s célja a törökök berohanás ellen való véderő megalapítása volt. A szervezet az ún. Határőrvidék, Militärgranze a föld- és házközösségén alapult, a kincstár ezt azért adta, hogy az ott letelepedő családok férfijai ellenszolgáltatásképpen fegyveres szolgálatra voltak kötelezve. Ez a szervezet, mint kitűnő katonai alakulat, valóban megfelelt céljának, s a törökök végleges kiverése után is megmaradt, egészen a XIX. század közepéig. Akkor a Határőrvidék katonai jellegét megszüntették,²⁵⁴ az intézményt polgárosították, s a fegyverre fogható férfiakat a rendes hadsereg ezredeibe osztották be. A volt közös hadsereg kitűnő horvát nemzetiségű ezredei és tisztjei mind a határőrvidék volt családjai sorából kerültek ki.

Hogy Erdély földjét a keleti határát fenyegető tatárok betörése elől megvédjék, s hogy a pestis behurcolását s a csempészést megakadályozzák, Mária Terézia királynő rendeletére 1761-ben megkezdték az előbb említett példa szerint a székely határőrség felállítását.

²⁵² Makkai László: Hadik András az erdélyi mezőgazdaságról. Agrártörténeti Szemle, 1. évf. (1957) 1–2. sz. 37–50.

²⁵³ Pataky Tibor a Miniszterelnökség II. (Nemzetiségi és Kisebbségi) Osztályának vezetője volt 1921-től 1944-ig.

²⁵⁴ Ennek végső megszüntetésére 1871 és 1881 között került sor.

sát.²⁵⁵ De az Udvari Haditanács igen balkezesen fogta meg a dolgot, amikor annak megszervezésével Buccow tábornokot bízták meg, mert ez a magyar és erdélyi viszonyokat nem ismerő, durva, erőszakos ember a szervezést az erdélyi rendek megkérdezése nélkül kezdte meg, s olyan elkeseredett hangulatot keltett Erdélyben, hogy kénytelenek voltak őt 1763-ban a magyarul beszélő Siskovics tábornokkal felváltani. De Siskovics sem tudta a felzaklatott székelyeket lecsillapítani. Amikor pedig a lázongások tovább folytak, a csíki-széki ellenszegülők megfélemezésére küldött karhatalom parancsnoka egy utasítást tévesen értelmezve Madéfalva községet 1764. január 6-án éjjel körülfárta, ágyúkkal összelövette és lakosainak egy részét felkoncoltatta. Az életben maradt megriadt székely lakosság nagy része kivándorolt Bukovinába.²⁵⁶ Bécs kénytelen volt belátni, hogy ezen a végleg kátyúba jutott ügyön csak olyan okos, tapintatos, nagy tekintélyű, magas rangú katona tud segíteni, aki magyar. Mivel a porosz királlyal vívott hosszú háborús időszak egyik legkiválóbb hadvezére, Hadik András gróf az országban nagy tekintélynek örvendett, a királynő 1764 júniusában őt nevezte ki Erdély katonai parancsnokává, s megbízta a határőrség új alapokon való megszervezésével.²⁵⁷ Ez Hadiknak teljes mértékben sikerült. A székely határőrség parancsnokává az ő javaslatára egy erdélyi, nagy tiszteletben álló, kiváló magyar katonát, gróf Gyulay Sámuel tábornokot nevezték ki. Hadik a sorozó bizottságokat utasította, hogy a székely nép jogainak és szükségleteinek figyelembe vételével kezdjék meg e csapat újbóli megszervezését, ami sikerült is. A székely határőr ezredek még a napóleoni háborúk alatt is vitézül harcoltak, s később beolvadtak az állandó hadsereg szervezetébe.

Gondosan áttanulmányozva az e kérdéssel foglalkozó szakirodalmat, memorandumomat egy hét alatt elkészítettem, s felvittem a Miniszterelnökségre. Később érdeklődtem sorsa iránt. Azt hallottam, hogy a minisztertanácsban szóba került, s érdeklődéssel hallgatták. De hogy lett-e az ügynek folytatása, nem tudom. Egyik erdélyi, lelkes lófő-székely-primor barátom, magas rangú katona tudott írásomról, elolvasta, s mikor kérdeztem, hogy miképpen gondolják – ha valóban sikerülne, amit nem igen hiszek, az önálló fejedelemség megalkotása – a fejedelem személyének kiválasztását, azt felelte, hogy ez a kérdés máris eldőlt. Az erdélyiek nagy többsége Bethlen Istvánra gondol, akinek már eddig is megvan a hírneve Európa politikusai közt. Hogy azonban Bethlen értesült-e erről a tervezetetről, és hogy helyeselte-e a lelkes székelyek tervezetéseit, arról nem tudok.

²⁵⁵ 1762-ben. Vö.: Szádeczky Lajos: A székely határőrség szervezése 1762–64-ben. Okirattárral (1761–1790). A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó hivatala, Budapest, 1908. (Reprint: Históriaantik Könyvesház Kiadó, Budapest, 2012.)

²⁵⁶ 1763–64 fordulóján a császári erőszakos besorozás elől a székely férfilakosság jelentős része – esetenként a nőkkel, gyermekekkel együtt – a közeli erdőségekbe menekült, a bujdosók pedig idővel tömegekbe szerveződtek. Madéfalván a császáriak 1764. január 7-én hajnalban körbezárták a falut, majd ágyútűz kíséretében rohamot indított a székelyek ellen. Kb. 200-an meghaltak és kétszer ennyien fogságba estek, akiket néhány nap után szabadon engedtek. Áprilisban megkezdődött az események kivizsgálása, melynek során számos székely vezető – főleg plébánosokat – ismét börtönbe vetettek. A székely székek végül 1764 folyamán letették a hűségesküt, s felállították a Mária Terézia által kért ezredeket. Az év folyamán azonban több ezren keltek útra a Székelyföldről a Kárpátok túoldalán, török fenntarthatóság alatt lévő Moldvába, hogy megmeneküljenek a katonai szolgálattól. Összefoglalóan lásd: Trócsányi Zsolt: A határőrség megszervezése: a Siculidicum. In: Erdély története. Második kötet 1606-tól 1830-ig. Szerkesztette Makkai László, Szász Zoltán. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1998. 1028–1032.

²⁵⁷ Hadik erdélyi tevékenységéről lásd: Frivaldszky János: Hadik András erdélyi jelentése. Erdélyi Múzeum, 62. évf. (2003) 3–4. füzet, 67–74. (Interneten is hozzáférhető: <http://epa.oszk.hu/00900/00979/00303/pdf/007.pdf>, a letöltés időpontja: 2014. január 27.)

TUDOMÁNYOS KAPCSOLATAIM A KÜLFÖLDDEL

Bár jogosan hihetnők, hogy a kis Magyarország hadtörténelmi múltja a nyugati külföld széleskörű és nagyobb távlatokban gondolkodó köreit aligha érdekli, mégis örömmel kellett tapasztalnom, hogy külföldi kollegákkal létrejött személyes kapcsolataimon kívül elég sok írásom, sőt, egy nagy munkám is megjelenhetett külföldön.

Mindenekelőtt szeretnék beszámolni egy igen értékes, sajnos fiatal korában a flandriai csatatéren hősi halált halt francia történétíróval, Emile Pilliasszal való legszorosabb kapcsolatomról.

Pillias, a párizsi Bibliothek National tisztviselője 1934 nyarán írt egy jelentést a Magyar Tudományos Akadémiának, amelyben közölte, hogy II. Rákóczi Ferenc francia kapcsolataival, a fejedelem és utódainak franciaországi életével óhajt behatóan foglalkozni, s már eddig is igen sok, még fel nem tárt levéltári adatot talált. De hogy eredményes munkát folytathasson, szüksége lenne neki egy Rákóczi felkelésének történetében járatos magyar történésszel érintkezésbe lépni, azzal állandó kapcsolatot találni, hogy a Rákóczi háborúját érintő magyar vonatkozásokban segítségére lehessen. Az Akadémia akkori főtitkára, Balogh Jenő engem nevezett meg, mire rövid idő múlva már megkaptam Pillias első kérését. Nyolc oldalas levelében 25–30 kérdőpontban foglalta össze kívánságait. Áttanulmányozva a tőle felvetett kérdéseket, láttam, hogy komoly, művelt ember, a Rákócziról francia nyelven megjelent irodalmat jól ismeri, s kívánságai pontosan körvonalazott szakszerű kérdések voltak. Láttam, hogy ezzel az emberrel érdemes lesz a kapcsolatot felvenni, hiszen tőle igen sok adatot kaphatunk, amiket az eddigi magyar Rákóczi kutatók nem ismertek, mert nem juthat-

Emile Pillias francia történész

tak hozzá. Úgy emlékszem, 10–12 oldalra terjedő részletes válaszom minden tőle feltett kérdésre megadta a kért felvilágosítást. Hálásan köszönő levele után megindult köztünk a sűrű levélváltás. Elküldtük egymásnak fényképünket is, hogy legalább így ismerjük meg egymást. Igen sok értékes adatot kaptam tőle, főleg Des Alleurs tábornok, XIV. Lajos király Rákóczihoz küldött katonai tanácsadója bizalmas leveleinek másolatait a kuruc háború fontosabb hadműveleteiről, csatáiból. 1935 tavaszán azt írta, hogy nyáron három hónapot szándékszik Magyarországon tölteni főleg azért, hogy velem és más Rákóczi kutatókkal személyes eszmecserét folytathasson, felkeresse a fejedelem életével kapcsolatos helyeket, Kassát, Sárospatakot stb., s egyúttal több hetet tölt Debrecenben, ahol a nyári egyetemen tart egy előadást.

Nagy örömmel vártuk érkezését. Franciául elég jól tudok, feleségem még jobban, folyékonyan beszélt, így hát az érintkezés Pilliasszal könnyen lehetséges volt. Pünkösdvasárnap délután szobaleányunk riadt arccal jelenti, hogy egy úr van itt, akivel nem tud beszélni. Kisietek az előszobába. Elegáns, úgy 30 év körüli, pápaszemés, mosolygó arcú úriember lép elé; „Mon colonel, je suis Emile Pillias.”²⁵⁸ – Örömmel ragadom meg kezét: „Soyez le bienvenu, Monsieur”,²⁵⁹ s bevezetem szobámba. Kedves, közvetlen modora miatt megtaláltuk a rokonszenves kapcsolatot vele. Érdeklődtünk tervei felől. Az Eötvös Collegiumban kapott igen kellemes szállást. Két határozott kérése lenne hozzánk. 1. Ismertesük meg őt több, franciául vagy angolul tudó családdal, mert szeretné a magyar társadalmi életet megismerni. 2. Arra kér, hogy mutassam be őt az Akadémiában, és hozzam össze olyan történészekkel, akik Rákóczival foglalkoznak. Mind a két kérését könnyen teljesíthettük. Legközelebbi rokonaim családjában jóformán mindenki beszélt franciául. Kivittük őt legelőször Elischer Vilmos ügyvéd unokafivérénekhez, kinek felesége, Gerbeaud Marcelle lévén itt teljesen francia légkört talált. A Sztehlo–Haggenmacher család, továbbá Pósch Gyula, a Nemzeti Bank akkori elnökének családjába vezettük be őt, ahol szintén tudott mindenkiel beszélni, és mindenki magyaros vendégszeretettel fogadta. Mikor három hónap múlva hazautazott, büszkén mondta nekünk, hogy egyik család továbbadta a másiknak, s a végén 45 családdal tartott fenn meleg kapcsolatot.

Bemutattam őt az Akadémiában Balogh Jenőnek és Berzeviczy Albertnak, azután összeismertettem Szekfű, Domanovszky, Lukinich professzorokkal, s felvittem a Hadilevéltárba, ahol László József alezredes barátom, aki a párizsi Sorbonne-on végzett egy évet, tudta őt tovább kalauzolni. Akkor volt autónk, könnyen mozogtunk. Elvittük őt a Balatonhoz és az esztergomi ásatásokhoz. Mikor ő lement Debrecenbe, mi pedig nyári hónapjainkat birtokunkon, Dénesháza pusztán, Győr fellett töltöttük, tovább leveleztünk, s hazautazása előtt Győrben kiszállva, pár napig vendégünk volt pusztai öreg kúriánkban. Elvittük feleségem egy unokafivéréhez – nagybirtokos –, ahová éppen egy nagy vadászatra érkeztünk. A vacsoránál 25-en ültünk az asztalnál, földbirtokosok, katonatisztek, mérnökök, orvosok stb., s büszkén mondhattuk Pillias barátunknak, hogy a 25 ember közül csak ketten voltak, akik nem tudtak franciául. A többiek közt voltak olyanok, akik már jártak Párizsban vagy a Rivierán, a házigazda Oxfordban hallgatott egy szemesztert, s francia barátunk mindenkiel tudott jól-rosszul beszélgetni. Rendkívül imponált ez neki, s azzal a meggyőződéssel utazott haza, hogy a magyar középosztály átlagos műveltsége, főleg nyelvtudása a franciákénál sokkal nagyobb. A debreceni nyári egyetemen is kitűnően érezte magát, s igen örült, mikor mondtam neki Dénesházáról való elutazása nap-

²⁵⁸ Ezredes úr, Emile Pillias vagyok. (fr.)

²⁵⁹ Üdvözlöm Önt, Uram. (fr.)

ján, hogy a következő nap én is Bécsbe utazom egyheti kutatásra a Kriegersarchivba, tehát ott találkozhatunk. Ennek különösen örült, mert szülei és testvéröccse saját autójukon Bécsig eléje jöttek, s néhány napot ott szándékoztak tölteni. Tehát nagyon kapóra jönné neki, ha vállalnám azt, hogy megismertetem velük Bécs nevezetességeit. Németül nem tudnak, s félték attól, hogyan fognak ott boldogulni. Megnyugtattam, francia és angol nyelvtudással segíthetnek magukon. Négy napot töltöttem velük Becsben, minden délután megnéztünk valamit, a Burgot, Schönbrunn, a kapucinusok kriptáját, a múzeumokat stb. Családja minden tagja igen kedves volt, s szülei hálásan köszönték nekem, hogy Emil magyarországi tartózkodását annyira megkönnyítettük, s hogy kutatásai terén oly sok adathoz, ismeretséghez hozzásegítettem.²⁶⁰

1938-ban ismét volt alkalmam találkozni Pilliasszal a Zürichben tartott nemzetközi történeztudományi kongresszuson. Erről alább számolok be részletesen. 1939-ben még egyszer eljött Magyarországra, de már nagyon komor hangulatban, mert előre látta a hamarosan bekövetkező világháborúhoz vezetett. Nagyon borúlátóan nyilatkozott: ő ezt nem fogja túlélni. Feleségem próbálta vigasztalni. – „Madame, c'est inutile. Je resterai sur le champ de bataille”²⁶¹ – Sejtelmé sajnos valóra vált. Mint a francia hadsereg tisztje egy angol magasabb parancsnokságnál szolgált, mint összekötő tiszt, s a flandriai nagy csatában 1940. május 27-én Ypern mellett, egy harcokosi támadás alatt hősi halált halt. Őszintén meggyászoltuk ezt a lelkes magyarbarát tudós munkatársunkat, benne hazánk egy[ik] őszinte barátját veszítettük el. Meleg hangú megemlékezésben búcsúztattam el őt a Magyar Szemle 1941. évi márciusi számában²⁶² és még egy hosszabb megemlékezésben franciául a Nouvelle Revue de Hongrie folyóiratban. Mindkét írást – a Magyar Szemle-ben megjelent nekrológomat franciára fordítva – elküldtük szüleinek.

Mindaz, amit itt Pilliasról eddig írtam, vonzó személyiségének csak külső jelenségeiről számol be. A magyar történetírás számára annyira értékes tudományos munkásságáról röviden ezeket írhatom.

Első, Rákóczi-val foglalkozó összefoglaló munkája egy tervezett sorozat első köteteként jelent meg Párizsban: „Études sur François II. Rákóczi, Prince de Transylvanie” címen. Elénk tárta a Rákóczi és XIV. Lajos közti kapcsolat sok, eddig nem világos részletét, és tisztázott sok olyan kérdést, amellyel magyar történetkutatók az adatok hozzáférhetlensége miatt eddig nem foglalkozhattak. Azután tisztázta a Rákóczi feleségének párizsi életére és halálára vonatkozó kérdéseket, s felkutatta szorgos helyszíni kutatásokkal, nem csak Párizsban, hanem a szóba jöhető kis franciaországi községek egyházi, s más levéltáraiban is Rákóczi két szerencsétlen fiának és egyetlen unokájának, a párizsi Visitációs Nővérek apácájának²⁶³ életét, halálát, s ezzel fényt derített az egykor olyan hatalmas Rákóczi

²⁶⁰ Pillias Rákóczi-kutatásainak eredményeképpen megjelent: Rákóczi és Franciaország közbelépésének igazi története. Franklin Társulat, Budapest, 1935.; Études sur François II Rákóczi prince de Transylvanie. Ernest Leroux, [Paris,] 1939. Tevékenységéről, műveinek ismertetése Markó Árpád tollából: Rákóczi Párizsban. Pillias Emil Rákóczi-tanulmányai. Magyar Szemle, XXXVII. kötet, 3. (147.) sz. (1939. november) 176–178.; Émile Pillias: Études sur François II. Rákóczi, Prince de Transylvanie. Paris 1939. Librairie Ernest Leroux. Nagy 8°, 165 lap, 1 képmelléklettel. Hadtörténelmi Közlemények, 40. évf. (1939) 280–283.

²⁶¹ Helyesen: inutile. Asszonyom, teljesen fölösleges. Ottmaradok a harcmezőn. (fr.)

²⁶² A magyar történetírás háborús halottai. 2. Pillias Emil. [Nekrológ.] Magyar Szemle, XL. kötet, 3. (163.) sz. (1941. március) 149–151.

²⁶³ Rákóczy Mária Erzsébet, II. Rákóczi Ferenc unokája, Rákóczy József törvénytelen leánya. 1755-ben lépett be a vizitációs nővérek párizsi rendházába, ekkor vette fel a Jozefa Sarolta nevet.

család szomorú kimúlásának történetére. Erről gyűjtött adatait zürichi találkozásunk alkalmával átadta nekem, s felhatalmazott, hogy azokat ismertessem meg a magyar társadalommal. Ezt szívesen tettem, a Történeti Társulat 1940-ben tartott ülésén elhangzott előadásomban, amelynek szövege megjelent a Turul folyóirat, a Heraldikai és Genealógiai Társaság hivatalos lapjának 1940. évfolyamában.²⁶⁴ Ígérte, hogy ha a Rákóczi-kérdésről újat már nem tud mondani, kiterjeszti kutatásait Thököly és az idősebb Rákóczyak francia kapcsolataira. Arról is értesített, hogy az utolsó Rákóczyról, az apácáról írt részletes munkájának francia szövegét, amihez sikerült neki Serédi akkori hercegprímástól előszót szerezni, családja, ha ő nem tér vissza a háborúból, nekem fogja elküldeni. Arra kér, hogy azt rendezem sajtó alá francia kiadásban, s az én fordításomban magyarul is. Lelkesedéssel foglalkozott a Rákóczi-kornak nemcsak írásos emlékeivel. Felkutatta a grosboisi kamalduli szerzetesek kolostorának kertjében azt a helyet, ahová állítólag Rákóczi szívé az ő végrendelete szerint egy arany urnában elásták. A szívet ugyan nem találták már meg, csak egy emlékkő nyomait. Az ő fáradozásának köszönhető, hogy a párizsi magyarok itt egy magyar–francia feliratú emlékkövet állítottak fel. Hozzám intézett leveleiben mindig vigasztalt, hogy ne csüggedjünk el a trianoni békediktátum okozta nyomorúságunkban: „Ismerjük a megcsonkított Magyarország kétségbeejtő helyzetét, és teljes erőnkől azon kell fáradoznunk, hogy ezt az igazságtalanságot jóvátegyük. Nekünk történetíróknak leg-hathatósabb eszközünk erre minél több történeti tanulmány közzététele lesz, hogy tájékoztassuk a francia közönséget az Ön hazájának tiszteletreméltó múltjáról.” Pillias levelei közül néhányat és néhány válaszlevelem fogalmazványát többi történelmi adatgyűjteménnyel együtt letétbe helyeztem 1960 elején a Tudományos Akadémia Kézirattárában.

Az én Rákóczi kutatásaimban Pillias felbecsülhetetlen szolgálatot tett. Ő küldte el nekem Des Alleurs sok jelentését, s Lemaire francia kuruc hadmérnök-brigadéros, Rákóczi műszaki tanácsadója Párizsba küldött több érdekes emlékiratát. Ezek közül néhányat a második világháború után a Hadtörténelmi Közleményekben tettem közzé.²⁶⁵ Pillias kutatásai lényegesen tisztázták és hézagot pótló adatokkal világították meg a kuruc háború sok részletkérdését. Igen nagy örömet okoztunk neki, amikor az Akadémia javaslatára a Grosboisban leleplezett emlékmű körül és a Rákóczi-kor adatainak felkutatása terén a magyar történetírásnak tett nagy szolgálatai elismeréseként megkapta a Magyar Érdemrend Tiszti Keresztjét. Az apáca Rákóczy Jozefáról írt kézírata megmaradt. Azt szüleitől Molnos Lipót, a párizsi volt magyar tanulmányi központ vezetője,²⁶⁶ akivel Pillias élénk összeköttetésben volt, a második háború után átvette és Magyarországra haza hozta. Tudomásom szerint a kézirat egy ideig az Egyetemi Könyvtárban volt, de onnan máshová került. Én nem foglalkoztam már ezzel a kérdéssel, mert a mai viszonyok közt egy francia könyvet, amely szigorúan egyházi jellegű, s amihez a magyar hercegprímás írt előszót, ma amúgy se lehetne kiadni.

Pilliaszt méltón sorolhatjuk a magyar történetírás legkiválóbb külföldi munkatársai közé. Nem túlzás, ha azt mondom, hogy az első világháború utáni időszakban Pillias Emil

²⁶⁴ A Rákóczi-család legutolsó tagjai. Turul, 54. évf. (1940.) 80–87.

²⁶⁵ Le Maire francia-kuruc brigadéros emlékirata II. Rákóczi Ferenchez 1706 elején. Hadtörténelmi Közlemények, új folyam, 2. évf. (1955) 2. sz. 432–451.; Le Maire francia-kuruc hadmérnök brigadéros szemlejelentése Szatmár és Ecsed várainak állapotáról 1705 februárjában. Uo., új folyam, 2. évf. (1955) 3–4. sz. 432–451.; Helyzetjelentések II. Rákóczi Ferenchez szabadságharcáról. Uo., új folyam, 3. évf. (1956) 2. sz. 177–188.

²⁶⁶ Az 1928-ban létrejött intézmény pontos megnevezése: Magyar–Francia Egyetemi Tájékoztató Iroda, 1933-tól: Franciaországi Magyar Tanulmányi Központ, 1942-től Párizsi Magyar Intézet. Molnos-Müller Lipót 1928–1943 között volt az igazgatója.

volt az egyetlen francia történekutató és író, aki hazánk történeti múltjával nagy tudással, felkészültséggel, megértéssel, szeretettel foglalkozott.

Az első világháború lecsendesedése után a világ nemzeteinek történettudásai, muzeális [sic!] és levéltári szakemberei elhatározták, hogy ötvenként nemzetközi történettudományi kongresszust tartanak, mindig egy másik ország valamelyik városában. A Varsóban 1933-ban tartott kongresszuson azt határozták el, hogy a következő kongresszust Zürichben tartják meg 1938. nyár végén. Magyarországról 25-en jelentkezünk, s a kongresszus vezetőségétől kitűzött tárgykörökből közülünk 19-en vállalták egy-egy előadás megtartását. A hadtörténet tárgyköréből a vezetőség nyolc témát javasolt. Az előadások nyelve német, francia, angol vagy olasz lehetett. Átolvasva a nekünk már 1937 őszén megküldött tájékoztatást, nekem legjobban az a téma felelt meg, amelynek címe „Einfluss der Tradition und Revolution auf die Heere der Napoleonischen Zeit”²⁶⁷ volt. A megjelentek közül erről hárman jelentettünk be előadásainkat, persze mindegyikünk a maga nemzetére vonatkozó kutatásait kívánta ismertetni. Piero Pieri messinai egyetemi tanár az olasz, Marian Kukiel lengyel generális, a krakkói Czartoryski Múzeum igazgatója a lengyel, én pedig a magyar katonaságra vonatkozó adatokról számoltam be. Pieri professzor olasz, Kukiel tábornok francia, én pedig német nyelven tartottam meg előadásomat. Annak részletesen kidolgozott, teljes szövegét a Hadtörténelmi Közleményekben és különyomatban is kiadtam 1939-ben.²⁶⁸ Előadásom, amely természetesen csak fél óráig tarthatott, ennek tömör kivonatát foglalta össze, ez a szöveg németül a Schweizerische Militärzeitungban jelent meg,²⁶⁹ teljes francia szövegét pedig a Párizsban megjelenő „Revue International d’Histoire Militaire” 1941. évfolyama,²⁷⁰ az alább említendő nemzetközi összehasonlító hadtörténet-tudományi bizottság közlönye közölte.

A kongresszus elnöke Harold Temperley angol tudós, a cambridge-i egyetem pro-

Markó Árpád 1960-ban

²⁶⁷ Hagyomány és forradalom hatása a napóleoni idők hadseregére. (ném.) Az előadás pontos címe: „Der Einfluss von Tradition und Revolution auf das ungarische Militär der Napoleonischen Zeit,” vagyis „Hagyomány és forradalom hatása a napóleoni idők magyar hadseregére”.

²⁶⁸ A francia forradalom és a napóleoni idők magyar katonája. Hadtörténelmi Közlemények, 40. évf. (1939) 34–73.

²⁶⁹ Pontos neve: Allgemeine Schweizerische Militärzeitung. A pontos lapszámok beazonosításához a svájci katonai szaklaphoz idehaza sajnos nem tudunk hozzájutni. Digitalizált formában csak az 1948. évi számoktól kezdve érhető el. (Lásd: <http://retro.seals.ch/digbib/vollist?UID=asm-004&id=browse&id2=browse4>, a letöltés utolsó időpontja: 2014. január 13.)

²⁷⁰ Az 1939-ben alapított folyóirat 1941. évi számát szintén nem sikerült kézbe vennünk.

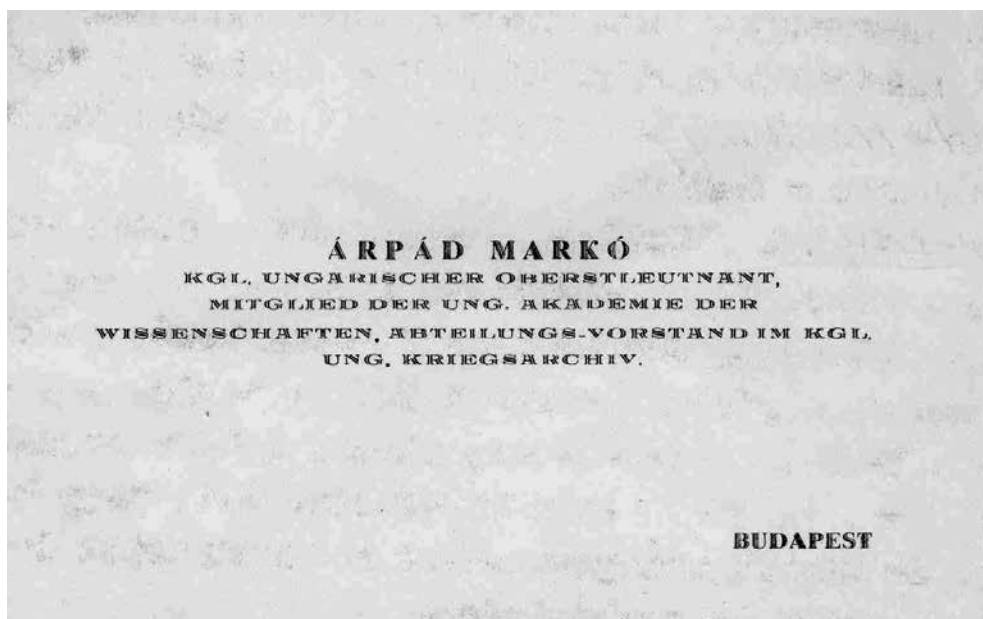
fesszora volt. Tekintélyes megjelenésű öregúr, de mi, magyarok nem nagy rokonszenvvel néztünk reá, mert ő volt a trianoni békediktátumnál annak a bizottságnak elnöke, amelyik Magyarország határainak megvonásánál Sátoraljaújhelynél elismerte a Ronyvapatatot határvonal számára alkalmas hajózható folyónak, holott az egy sekély patak csupán. A kongresszus díszelnöke a svájci köztársaság akkori elnöke, Philipp Etter volt,²⁷¹ aki a megnyitó ülésen, amelyet egy tágas templomban tartottunk, igen szívélyesen üdvözölte a messzi földről idejött tudósokat. A helyi rendezőbizottság elnöke Nabholz zürichi egyetemi történészprofesszor volt, s az egész mozgató, irányító főtitkára Georg Hoffmann ottani magántanár, rendkívül kellemes modorú, eleven, igen tevékeny és szíves természetű fiatalember. Sikerült a vezérkar útján az engedélyt e külföldi szerepléshez megkapnom, s mivel én ott mint a magyar Hadilevéltár osztályvezetője jelentem meg, tehát ezt a tudományos intézetet hivatalosan képviselhettem, utamat hivatalos kiküldetésnek minősítették, s megkaptam az útiköltségen kívül 14 napra a külföldi, elég magasán számított napi vezénylési pótdíjat. Így hát ezt az összeget valamivel megtoldva, feleségem is velem jöhetett, aminthogy a kongresszusi tagok közül igen sokan családjaikkal együtt érkeztek Zürichbe. A kongresszus vezetősége e szerint gondoskodott elszállásolásunkról, a Zürichi-tó lefolyását képező Limmat folyó partján lévő Pension Limmathofban kaptunk szobát. Amíg mi, férfiak az üléseken, tanácskozásokon részt vettünk, a családtagok számára Zürich kedves asszonytársadalma rendezett szép kirándulásokat a schaffhauseni vízeséshez. Baselt, Winterthurt, s a híres Stolwerck csokoládégyárat mutatták meg nekik. Az előadások a műegyetem szép, modern épületének²⁷² 12 tantermében voltak, estefelé pedig minden napra gondoskodott a rendezőség valami társas összejövetelről. Az egyetem, a város polgármestere, előkelő klubok és zürichi tekintélyes családok rendeztek vacsorákat, délutáni teákat nekünk, ahol alkalmunk volt sok külföldi emberrel, asszonnyal megismerkedni, s francia és német nyelvtudásunkkal jól is boldogultunk.

A műegyetem tágas, nagy aulájában külön postahivatalt állítottak fel. Az utazási iroda s más közérdekű vállalkozások is tartottak ott irodákat. A pályaudvaron külön iroda fogadta a beérkezőket, s átadta a nekik kiutalt szállodára, pensióra szóló utalványt. S amikor másnap reggel jelentkeztem Hoffmann főtitkárnál, megkaptam a kongresszus tagjainak pontos nevét, címét tartalmazó nyomtatott füzetet, egy másik füzetet az előadások napi beosztásával s minden egyéb tudnivalóval, s [annak,] aki igénybe óhajtotta venni, a kedvezményes ebédjegyeket a közeli házban működő kitűnő, önkiszolgáló egyetemi menzára. Mindegyikünk kapott egy kis svájci zászlócskát és egy kerek, ruhára kitűzhető, művészi plakettet a kongresszus emlékére. Ezt mindnyájan szívesen kitűztük, s láttuk a derék zürichiekén, hogy az ilyen jelvényt ellátottakat megkülönböztetett szívélyességgel üdvözölték és kalauzolták. Hiszen nagy haszna is volt a városnak ebből a kongresszusból, nemcsak annak tudományos jelentősége miatt. Itt élt két hétig 45 nemzet sok tagja, újságírókkal, egyéb érdeklődőkkel együtt, több ezer ember, és sokat vásárolt a kitűnő svájci árukból. Oroszországot kivéve Európa minden állama képviselve volt, de jöttek Észak- és Dél-Amerikából, Ausztráliából, a Fokföldről, sőt, Kínából is tudósok családjaikkal.

Az előadások a műegyetem tágas, világos tantermeiben reggel 9-től este 7-ig folytak. Az emelvényen katedra, s mellette felolvasó asztal. Az előcsarnokban egy nagy táblán az aznapra kitűzött előadások adatai, a tanterem, az előadó neve volt feltüntetve, úgyhogy

²⁷¹ Etter 1938-ban (és 1941-ben, 1946-ban és 1952-ben) alelnök volt, 1939-ben, 1942-ben, 1947-ben és 1953-ban volt köztársasági elnök.

²⁷² Zürichben, a Rämistrasse 71. szám alatt. Az épületet 1885-ben emelték.

Markó Árpád 1938-as zürichi nemzetközi történészkonferenciára készített névjegye

aki oda belépett, mindjárt tudhatta, hogy aznap kit és hol hallgathat meg. A posta mellett pedig ábécés fiókok voltak felszerelve, amelyből mindenki a neki szóló leveleket, üzeneteket, meghívásokat átvehette. Így például, ha egyik tudós más országbeli kollegával akart megismerkedni, oda bedobta névjegyét kérésével. Ilyen kongresszusokon már járt magyar kollegáimtól hallottam, hogy jó, ha német vagy francia nyelvű névjegyet viszek magammal, mert az a szokás, hogy ha valaki idegennel találkozik, kicserélik névjegyeiket, amelyen az illető otthoni, továbbá zürichi lakása és otthoni működési helye fel van tüntetve. Így hát én is készítettem ilyen német névjegyeket. Nagy hasznát is vettem, s viszont, legalább 30-40 idegen országbeli résztvevő névjegyével jöttem haza. Így meg volt a lehetősége annak, hogy történelmi kérdések ügyében később is kapcsolatba léphettünk egymással. Névjegyemen fel volt tüntetve, hogy a Tudományos Akadémia tagja és a magyar Hadilevéltár osztályvezetője vagyok, így tehát ez az intézet a nyomtatott névjegyzékben az *Offizielle Vertretungen*²⁷³ rovatban külön is fel volt tüntetve: „Ungarn. Königliches ungarisches Kriegsarchiv – Markó”²⁷⁴

A hadtörténelmi előadások a XI. szakcsoportba tartoztak, összesen hatan tartottunk előadást. A hadtörténész csoport elnöke egy igen elegáns, kedves öreg francia tudós volt, Monsieur Albert Depréaux, a párizsi Thiers-levéltár tagja. Egy este meghívta az összes hadtörténészt egy teára abba a pensióba, ahol feleségével lakott, sőt, az a kitüntetés ért, hogy beválasztottak a Párizsban működő világszervezet, a „Commission d’Histoire Militaire Comparée”²⁷⁵ igazgatóságába. E szervezet célja volt az összehasonlító hadtörténet-tudomány ápolása, azaz a különböző nemzetek hadtörténetíróinak munkásságát megismertetni és

²⁷³ Hivatalos képviselet. (ném.)

²⁷⁴ Magyarország. Királyi magyar Hadilevéltár – Markó. (ném.)

²⁷⁵ Pontos neve: Commission internationale d’histoire militaire.

összeegyeztetni más nemzetek szakembereinek munkáival. Örültem ennek a megtiszteltetésnek, így most már a Magyar Tudományos Akadémia tagságán és a Történelmi Társulat igazgató választmányi tagságán kívül még egy külföldi bizottság tagjaként levelezhetek külföldi szakemberekkel. Meg is ígértük egymásnak, hogy a közösen végrehajtott vagy egymás ellen küzdött háborúk összehasonlító történetében egymást kiségtjük.

Minden előadáson az illető szakcsoport tagjai közül kért fel a kongresszus vezetősége valakit az elnöklésre. A szeptember 3-iki ülés vezetésére engem tiszteltek meg ezzel a megbízással. Természetesen betanultam a szokásos megnyitó, üdvözlő, az előadást köszönő és bezáró mondatokat franciául és németül, és az előadást követő eszmeceserét, amelyre egy fél óra volt szánva, e két nyelven kellett levezetnem. De minden simán ment. Ezen az előadáson dr. H. G. Wirz, a berni egyetem magántanára, a haditudomány ottani előadója, s egyben a városi könyvtár vezetője²⁷⁶ tartott érdekes előadást a legelső svájci nyomtatott katonai szabályzatokról, s bemutatta azok unikum számba menő példányait. A második előadó Olle Norman svéd őrnagy, a svéd Hadtörténelmi Intézet tagja volt. Gusztáv Adolf stratégiájáról beszélt. Mind a két előadás német nyelvű volt.

A kongresszus ügyeivel foglalkozó könyveket, nyomtatott programokat, egyéb értesítéseket, névjegyzékeket gondosan összegyűjtve hazahoztam, nemkülönben az ott kapott és vásárolt értékes történettudományi könyveket. Fél évvel a kongresszus után pedig megkaptuk két vaskos kötetben az előadások rövid kivonatát azon a nyelven, ahogyan azok ott elhangzottak. A könyveket Párizsban adták ki. Címük: „VIII. Congrès International des Sciences historiques. Zürich 1938.,” „Communications presantées.” Mindezek az emlékeim sajnos a második világháború pusztításának áldozatai lettek. De Kosáry Domokos barátomnak legalább a Teilnehmerverzeichnis²⁷⁷ füzeté és a két említett könyv megmaradt, így hát alkalmam volt ellenőrizni visszaemlékezéseim adatait, tehát amit itt leírtam, dátumok, nevek stb. mind hitelesek.²⁷⁸

A kongresszus augusztus 28-tól szeptember 3-ig tartott. Azután még pár napot ott töltöttünk. Egy nap körülhajózáztuk a csodaszép Vierwaldstätti-tavat, közben fogaskerekűn felmentünk a Rigi csúcsára, de a sűrű köd miatt nem élvezhettük a svájci hegyek gyönyörű panorámáját; megnéztük Luzern városát. Másnap pedig Wirz professzor és kedves felesége meghívására őket látogattuk meg Bernben. Legalább Svájc fővárosát is megismerhettem, a hagyományos medvéket: a remek Löwendenkmal emléket, amelyet a francia forradalom alatt a király védelmében hősi halált halt svájci testőrök emlékére vájtt ki egy svájci művész egy merőleges szikla oldalán Thorwaldsen, a híres dán szobrász terve szerint.²⁷⁹ Wirz professzor felvitt a berni, igen gazdag múzeumba,²⁸⁰ s ott nagy örömmre tizenkét Mária Terézia korabeli magyar huszár ezredes és tábornok rézmetszetű képére hívta fel figyelmemet. Wirzcel igen összebarátkoztunk, ígértük, hogy a kapcsolatot tovább is ápolni

²⁷⁶ Wirz nem a berlini városi, hanem a hadtörténelmi könyvtár vezetője volt ekkor.

²⁷⁷ A résztvevők jegyzéke. (ném.)

²⁷⁸ A VIII. nemzetközi történetzkongresszus 1938. augusztus 28. és szeptember 4. között zajlott Zürichben. Kb. 770 fő vett részt, a Szovjetunió nem képviseltette magát. Az egyetemes történet gyakorlatilag összes akkori fontos kérdését tárgyalták a szekcióüléseken. Az időhatár 1914 volt. A leghangsúlyosabban szereplő témák között voltak a nemzetiségi, gazdaság- és társadalomtörténelmi kérdések. A kongresszus anyaga megjelent: VIII Congrès international des sciences historiques, Zürich, 1938. Communications, tom. 1–2. Zürich, 1939. Valamint: Actes du Congrès. Zürich, 1939. (Központi nagy magyarországi könyvtárakban nem találtunk belőle példányokat, ezért a továbbiakban említett előadások írásos változatának lapszámait nem tudjuk megadni.)

²⁷⁹ Az 1821-ben készített emlékmű a párizsi Tuillériák 1792-es ostromát szimbolizálja.

²⁸⁰ A berni történelmi múzeumról – Bernisches Historisches Museum – van szó.

fogjuk, s keressük a nyomokat a magyar katonaság és a Svájc közt. Meg is beszéltek, hogy ha időm enged, felkutatom a bécsi Kriegsarchivban és a magyar levéltárakban a napóleoni hadjáratoknak azt a hadműveletét, amelyben egy alkalommal 1799-ben svájci területen, Winterthur közelében is folytak harcok, s ezekben magyar ezredek is részt vettek. Tőle megkaphattam volna a helyszíni egyházi és egyéb levéltárakban található, esetleg nekem hasznos adatokat. De ez már nem volt lehetséges.

Szeptember 4-én délután került sor az én előadásomra.²⁸¹ Jóval előbb bementem, hogy Wirz professzorral beszéljek, mert ő elnökölt ezen az ülésen. Feleségem este elmondta, hogy amikor pár perccel az ülés előtt az előcsarnokba lépett, ösztönszerűleg a nagy táblára nézett. Olvasta: „Lehrsaal XII. Vortragender: Oberstleutnant Markó – Ungarn. Gegenstand: Kriegsgeschichte. Beginn: 16. Uhr.”²⁸² És ebben a percben gyúlt ki egy kis piros villanylámpa a nevem mellett, amely jelezte, hogy az előadás öt perc múlva kezdődik. Amikor elfoglaltam helyemet az előadói asztal mellett, átéreztem annak jelentőségét és szerény munkásságomat végtelenül megtisztelő elismerését, hogy én, az egyszerű magyar tiszt most itt, a világ legkomolyabb tudományos fóruma előtt képviselhetem szegény elnyomorított hazám hadtörténezeit. Nem tagadom, kissé elfogult érzéssel kezdtem előadásomat, de hamarosan megtaláltam szokott előadói hangomat a kitűnő akusztikájú amfiteátrumszerű teremben. Körülbelül 250-300-an hallgatták meg előadásomat, s láttam, hogy mondanivalóimat figyelemmel kísérték. Wirz professzor meleg hangon köszönte meg előadásomat, kiemelve azt, hogy most végre Magyarország egykori híres katonáiról közvetlenül hallhattak eddig nem ismert adatokat, mert hiszen, mint azt helyesen állapította meg, a magyar harcosok hőstetteinek története beleolvadt a volt Monarchia haderejének történetébe. Megnyitva az eszmecesterét, előadásomhoz négyen szóltak hozzá. Hárman németül, egyikük franciául. Az első jelentkező egy török tudós volt, Koşay Hamit Zübeyr, az ankarai közoktatásügy-minisztériumban a muzeális és régészeti ügyek előadója. Egyetemet Németországban végzett, tehát kifogástalan német nyelven azt kérdezte – mivel előadásomban többször beszéltem a huszárokról –, hogy vajon csak a tetszetős zsinóros egyenruhának köszönhető-e, hogy a huszárságot a XVII. század közepe óta jóformán minden állam utánozta. Megemlítette hogy Japánban járva ott is magyaros huszáregyenruhás lovasságot látott.²⁸³ Erre könnyen válaszolhattam, hogy a ruha csak külsőség, a lényeg az, hogy a magyar huszárság révén került egy újabb harcmodor, a könnyű portyázó lovasság harcmodora alkalmazásba. Ezt tanulták el tőlünk a franciák és különösen Nagy Frigyes porosz király, azután a többi nemzet. A zsinór, paszománt csak külsőség, amit tetszetős volta miatt valóban utánoztak a többiek is. Utána Rosetti román generális, a román Tudományos Akadémia tagja szólalt fel. Voltaképpen nem is előadásom lényegével foglalkozott, hanem azt magyarázta franciául, hogy valóban, a lovasság könnyű harcmodora világszerte ismertté vált, s ők a román hadseregben is alkalmazták, mégpedig nem a magyar mintára, hanem a francia könnyű lovasság után.²⁸⁴ Erre franciául röviden

²⁸¹ Lásd a 267–268., 285. jegyzetet!

²⁸² XII. tanterem. Előadó: Markó alezredes – Magyarország. Tárty: hadtörténelem. Kezdes: 16 óra. (ném.)

²⁸³ Koşay Hamit Zübeyr 1924-ben Eötvös-kollégista volt Budapesten, ismereteit a huszárokról valószínűleg magyarországi tanulmányai idején szerezte.

²⁸⁴ Rosetti történetsszemléletéről bővebben lásd: Radu Rosetti, Meinolf Arens, Daniel Bein, Demény Lajos. Rendhagyó nézetek a csángókról. Szerkesztette és az előszót írta Miskolczy Ambrus. ELTE Román Filológiai Tanszék • A Központi Statisztika Hivatal Levéltára, Budapest, 2004. Radu Rosetti a moldvai magyarokról és katolikus püspökségekről c. fejezet. A kötet interneten hozzáférhető: <http://mek.oszk.hu/03600/03654/03654.htm> (A letöltés időpontja: 2013. július 30.; lapszám nélkül).

azt válaszolhattam, hogy igaza van, de a francia könnyűlovasság megszervezője is magyar ember volt, Bercsényi László, aki elérte a francia hadseregben a Franciaország marsallja rendjét. Euler Nyström doktor, a koppenhágai állami levéltár tagja azt kérdezte, hogy a Magyarországra internált francia hadifoglyok, akikről előadásomban többször volt szó, mikor kerültek haza. Erre tudtam válaszolni. Végül Verners Tepfers lettországi generális érdeklődött aziránt, hogy – mivel ismerte régi Monarchiánk kitűnő hadszervezetét – vajon a Monarchia felbomlása után az új magyar hadsereg a régi bevált alapokon épül-e fel, vagy teljesen más hadrendek szerint lesz most felállítva. Erre tapintatosan azt válaszoltam, hogy a Monarchia 400 éves állandó hadseregének bevált alapstruktúráját megtartják, de ebbe a keretbe illesztjük be az új fegyverek, a háborús tapasztalatok és a technika vívmányai miatt szükséges változtatásokat a fejlődés figyelembevételével.

Előadásomról a következő napokban a zürichi napilapok, néhány német és osztrák lap és – bizonyára francia vonatkozásai miatt – a párizsi *Le Temps* emlékezett meg.²⁸⁵ Magyar lapok nem igen törődtek velünk, aminthogy szinte restellnünk kellett, hogy svájci külképviseletünk egyáltalán nem vett tudomást ottani jelenlétünkről. A kongresszusi napirendi tájékoztatóban olvastuk, hogy [az] egy[ik] nap estéjét szabadon tartják, hogy minden delegációt országának külképviselete meghívhasson egy barátságos összejövetelre. Hát bizony a berni magyar követség nem törődött velünk. Volt ugyan, mint hallottuk, Zürichben egy magyar konzul, ottani kereskedő, de az nem is a városban lakott, hanem a Zürichi-tó partján, az egyóránnyira fekvő Rappertswyl városkában. Mikor oda egy társas hajókirándulást tettünk, hogy a régi várkastélyt megtekintsük, jelentkezett ez a svájci úriember és kereste a magyarokat, de rövid kézfogáson kívül egyebet nem kaptunk tőle.

Sok előadást hallgattam meg, és igen élveztem nemcsak azok tárgyi érdekességeit, hanem az előadók rendkívül magas fokú szónoki képességét is. Két előadásra emlékszem vissza különösen. Halecki Oszkár, a varsói lengyel egyetem professzora beszélt a nagy keleti és nyugati egyházszakadás után a XV. században a pápák és zsinatok közti ellentétről. Őt már ismertem, mert többször járt Budapesten, s emlékszem egy érdekes előadására, az Akadémiában II. Lajos²⁸⁶ lengyel királynévá lett Hedvig leányról tartott érdekes előadást.²⁸⁷ Francia nyelven beszélt kifogástalan nyelvkészséggel. De még nagyobb hatást váltott ki bennem a kielii egyetem evangélikus teológus professzora, dr. Ottó Scheel előadása. „Der Mensch Luther”²⁸⁸ címen világította meg azt az érdekes kérdést, hogy mennyiben magyarázható Luther reformátori tevékenysége vele született lelki és testi habitusában rejlő adatokkal, illetve, hogy ezek milyen befolyást gyakoroltak hittisztító működésére. Lenyűgöző szónoki készséggel előadott mondanivalóit a közönség szinte lélegzetét visszafojtva hallgatta.²⁸⁹

²⁸⁵ A kongresszusról és Markó Árpád előadásáról a *Neue Zürcher Zeitung* 1938. augusztus 28-i, szeptember 4-i és 5-i, valamint a *Le Temps* szeptember 8-i száma jelentetett meg beszámolót. Lásd: Adrien Blanchet: VIIIe Congrès des sciences historiques. Nouvelles et Correspondance. Congrès international des sciences historiques, a Zürich. *Journal des savants*, Sptembre–octobre 1938. 223–224. Interneten elérhető: http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/jds_0021-8103_1938_num_5_1_3004 (A letöltés időpontja: 2013. szeptember 9.) Német nyelvű ismertetése: VIII. Internationaler Kongreß für Geschichtswissenschaften, 28. August–4. September 1938 in Zürich: Protokoll. *Bulletin*, 11. (1939) 275. skk. (Utóbbi Magyarországon fellelhető példánya különnyomatként megtalálható az Országgyűlési Könyvtárban, jelzete: 359.113.)

²⁸⁶ Tévesztés, I. (Nagy) Lajosról van szó.

²⁸⁷ Halecki professzor szakterülete a középkori Lengyelország és Litvánia és a Bizánci Birodalom története volt.

²⁸⁸ Luther, az ember. (ném.)

²⁸⁹ A kiváló szónoki képességekkel rendelkező Otto Scheel teológus professzor volt, teológusként és történészként a reformáció kutatásának nagytekintélyű és nagyhatású szakembere a két háború között és az első

Mi magyarok természetesen magyar kollegáink előadásain mind részt vettünk. Ezek közül különösen érdekes volt Kosáry Domokos előadása és az utána következő vita. Kosáry – akkor már a fiatalabb magyar történettudósok egyik legkiválóbbika – kifogástalan franciasággal tartott érdekes előadást az Osztrák–Magyar Monarchia államainak politikai mozgalmairól 1848-ban. Természetesen közben többször szóba került Erdély akkori helyzete és az ott folyó nemzetiségi helyzet. Kifejtette, hogy az 1848-ban egész Európán végigvonuló szabadságmozgalom szintetikus megvizsgálásánál éppen a Monarchia élete ad tanulságos adatokat. Előadását igen élénk és ellenfelei részéről szenvedélyes vita követte. Ennek megértésére meg kell mondanom, hogy a románok igen nagy felkészültséggel vonultak fel a zürichi kongresszusra. Legelső történészeik, élükön Iorgával, Brătianu, Lupaş és más ismert nevű politikus történészek készültek fel arra, hogy ha bárki is az ő elfogult nemzetiségi történet szemléletüket bírálná, azonnal visszavágnának. A helyzetet elmérgesítette, hogy röviddel ezelőtt Domanovszky professzornak megjelent egy könyve francia nyelven „La methode historique de M. Jorga” [címmel].²⁹⁰ Ebben alaposan felvilágosította a történészköröket arról a történet hamisításról, amit főleg Jorga professzor a román történetírásban a magyarok rovására végez, amikor a mai románokat mindenképpen a római Trajanus utódainak akarja bebizonyítani, s nem akarja elismerni, hogy Erdély őslakossága magyar, a székelység volt, s az oláhok csak később szivárogtak le a hegyekről, mint pásztorkodó vlachok, s szorították ki a magyarságot. A kongresszuson előadásokat tartó magyarok előadásaira mindig testületileg felvonultak a román delegátusok, s ha valaki kiejtette a szót: Erdély, vagy oláhok, vagy erdélyi nemzetiségi kérdés, a vita során azonnal felhorkantak. Kosáry Domokos előadása után felpattant székéből Giurescu bukaresti egyetemi tanár, s hevesen támadta Kosáry néhány megállapítását. Domokos fölényes nyugalommal tudott védekezni, kiváló francia nyelvtudásával, kapásból sorra megcáfolta a román professzor kijelentéseit, ami annál könnyebb volt, mert a professzor éppen olyan megállapításokat helytelenített, amiket Kosáry Scotus Viator²⁹¹ – valódi nevén Seton Watson –, a magyarokat gyűlölő és Romániát támogató, nálunk nagyon is ismert angol publicista cikkeiből merített.²⁹² De Giurescu nem tágitott, mindig újabban, s igen heves hangon is gesztikulálva próbálta támadásait folytatni. Más románok is beleszóltak, mire Domokos higgadtan, nagy örömeinkre igen szépen tudott visszavágni. Legjobban mulattunk az ülésen elnöklő öreg Levi Mario milánói egyetemi tanár izgalmán, aki feszült figyelemmel kísérte a román részről mind szenvedélyesebbé váló vitát – már talán attól félt, hogy ezek a heves vérű kelet-európaiak öltre mennek. Folyton az óráját nézte, s nagy megkönnyebbü-

---

világháború után. Tevékenységéről lásd: Karl-Heinz Fix: Otto Scheel (1876–1954). Der vergessene zweite bzw. erste Vorsitzende (1918–1946). In: Luise Schorn-Schütte (Hrsg.): 125 Jahre Verein für Reformationsgeschichte. Gütersloher Verlagshaus. H. n., 2008. 60–99., újabban: Oliver Auge – Martin Göllnitz: Landesgeschichtliche Zeitschriften und universitäre Landesgeschichte: Das Beispiel Schleswig-Holstein (1924–2008). In: Thomas Küster (Hrsg.): Medien des begrenzten Raumes. Landes- und regionalgeschichtliche Zeitschriften im 19. und 20. Jahrhundert. (Forschungen zur Regionalgeschichte Bd. 73). Paderborn, 2013. 69–125.

²⁹⁰ Domanovszky Sándor: La méthode historique de M. Nicolas Jorga a propos d'un compte rendu. Budapest, 1938.

²⁹¹ Pontosan Scautus Viator: álnév, jelentése: vándorló skót. (lat.)

²⁹² Álláspontjáról, tevékenységéről lásd: Beretzky Ágnes: Scotus Viator és Macartney Elemér: Magyarországi-kép változó előjelekkel, 1905–1945. Akadémiai, Budapest, 2005. és Uő: R. W. Seton-Watson és a trianoni békeszerződés (1918–1920). Valóság, LI. évf. (2008. december) 12. sz. A tanulmány internetes változata: <http://www.valosagonline.hu/index.php?oldal=cikk&cazon=225&lap=0> (A letöltés időpontja: 2013. szeptember 10.)

léssel rázta meg csengőjét a vitákra kiszabott fél óra leteltével. „Mesdames, Messieurs la session est terminée”²⁹³ – és lesietett az emelvényről.

Igen nagy örömünk volt, hogy eljött a kongresszusra Pillias Emil barátunk is, s tartott egy érdekes előadást a II. köztársaság (1870–1914) levéltári anyagáról a párizsi levéltárakban.

Szabad óráinkban szinte naponként együtt voltunk Pilliasszal és Kosáry Domokossal, s együtt sétálgattunk Zürich utcáin. Eltávozásunk előtt pedig egy kedélyes ebéden búcsúztunk egymástól.

Mint már említettem, délutánjaink és estéink igen kellemesen teltek el. Egy este az egyetem adott fényes estélyt tiszteletünkre, másnap Zürich város tanácsa, azután a kongresszusi tagokat kisebb csoportokban látták vendégül az ottani egyetemi professzorok, s más városi előkelőségek. Minden reggel, ha beléptem a műegyetem előcsarnokába, először a postahivatal ábécés rekeszét néztem meg, s mindig volt benne valami számomra is. Egy alkalommal a Pestalozzi család – a híres Pestalozzi leszármazóinak egyike –, Rechtsanwalt dr. Hans Pestalozzi hívott meg estére. Leadtam személyesen névjegyemet gyönyörű, emeletes villájának portásánál. De sajnos másnap az az üzenet várt, hogy egyik gyerekük ragályos betegsége miatt az estélyt nem tarthatják meg otthon, hanem kéri a meghívottakat, hogy a Zürichi-tó partján lévő rendkívül elegáns Baur au Lac szálloda termeibe jöjjenek. Igen élveztük Ilusommal ezt a szép környezetet, a finom hideg büfét, nekünk Magyarországon ismeretlen kitűnő szendvicsekkel s különféle gyümölcsborokkal. A büfénél összetalálkoztunk a török tudóssal, aki előadásomhoz hozzászólt. Felesége, érdekes, orientális arcú asszonyka, franciául jól beszélt. Egy kis asztalhoz ültünk velük, s igen jól elbeszélgettünk. A kongresszuson résztvevő egyik magyar kollega felesége, aki csak magyarul beszélt, s alig németül, másnap szemrehányólag mondta nekünk, hogy miért nem vagyunk velük többször, néhány magyar házaspárral együtt, egy kávéházban, ahol minden délután összegyűlnek. Azt feleltük nekik, hogy hiszen mi magyarok otthon bármikor találkozhatunk és együtt lehetünk, külföldön tartózkodásunkat ellenben szívesen használjuk fel arra, hogy minél több külföldi, rokonszenves emberrel ismerkedjünk meg, mert sok érdekes dolgot hallunk tőlük. Önhittség nélkül mondhatjuk, hogy ilyen fesztelen beszélgetések alkalmával sokat használunk hazánknak, mert hangzatos frázisok és kirívó propaganda helyett higgadtan világosítjuk fel őket hazánk nyomorúságos helyzetéről. Azóta is az a meggyőződése, hogy akármilyen szakma: kereskedelmi, tudományos, művészi, vagy ipari vonatkozású nemzetközi kongresszus ül össze valahol külföldön, oda mindig minél több szakembert kellene küldeni, de olyanokat, akik nem a magyar virtuosos, cigányzene, pusztaromantika és egyéb sallangos külsőségekről beszélnek külföldön, hanem komolyan, higgadtan, szóval nem üres propaganda céllal mondják el rólunk azt, ami a magasabb kultúra szempontjából is dicsérendő, és ebben a tekintetben nem is kell szégyenkezniük. Van nekünk elég értékünk, mind tudományos, mind művészeti és technikai téren is, amelyből a külföld tanulhat. Persze nagy hátrányunk magyar nyelvünk rokontalansága, elszigetelt volta Európában, de épp ezért minél több művelt nyugati nyelvre fordított értékes könyvvel kellene szerepeelnünk a Nyugat könyvpiacán.

Még egy délutáni tea közben lefolyt jelenetet kell megemlítenem, ami bár nem függ össze tudományos szereplésemmel, de érdemesnek tartom erről megemlékezni. Nabholz professzor, a zürichi rendezőbizottság elnöke is meghívott minden délután egy-egy csoport külföldit egy pensió társalgójába, egy alkalommal mi is hivatalosak voltunk. Megjegyzem, hogy ha ilyen összetalálkozásoknál a beszélgetés közben megtudták, hogy magyar tiszt

²⁹³ Hölgyeim és Uraim, az ülészak befejeződött. (fr.)

vagyok, aki az első világháborúban a fronton voltam, akkor különösen, a háborút elméletből ismerő nemzetek, svédok, svájciak – még az asszonyok is – igen érdeklődtek háborús élményemről, mert mint mondták, örülnek, hogy egy olyan valakivel beszélgethetnek, aki ellenséges tűzben állott, s ütközetekben mint harcos katona vett részt. Nabholz professzor teáján is fordultak ilyen kérdésekkel hozzám, s a beszélgetés körülöttem erről folyva, áttóldott politikai síkra. Akkor Hitlerék már megcsinálták az Anschlusst Ausztriával, s minden jel arra mutatott, hogy a közeljövőben Csehország szudéta-német vidékeit fogják bekebelezni. Tőlem, mint magyartól főleg a mi nemzetiségi helyzetünkről érdeklődtek, mert teljesen tájékozatlanok voltak a Trianonban elcsatolt területekre vonatkozólag. Őszintén, higgadtan elmondtam, hogy bizony valamennyi, az első világháborúban legyőzött ország és nemzet közül a magyarokat érte a legnagyobb területi veszteség és méltánytalanság, mert Trianonban tőlünk olyan, több millió lélekszámú, zárt tömböket szakítottak le és adtak át az újonnan alakuló Csehszlovákiának [és Romániának]: a Csallóközt és Erdély székely lakta területét, amelyek teljes lakossága színmagyar volt. Ezen nagyon csodálkoztak, mi pedig szomorúan csak azt állapíthattuk meg, hogy a békeszerződésnél, jobban mondva békeparancsok megszövegezésénél még a Teleki Páltól, a nagyvilágon is elismert tudós geográfustól szerkesztett és a tárgyalások asztalán fekvő térképeket és statisztikai adatokat sem vették figyelembe, s így fosztottak meg minket országunk területének kétharmad részétől. Azt megértjük, hogy például Felső-Magyarország szlovák lakta, Dél-Magyarország szerb lakta területeit átadták az új országalakulatoknak, s hogy Ausztria felé is kellett méltányos határváltoztatást intézni, de színmagyar területek elajándékozása sem etnográfiai, sem történeti alapon sem volt indokolható és igazságos.

A társaságban jelenlévő egyik francia professzor, aki elzász-lotaringiai eredetű lévén, s ott német iskolákat végzett, tehát németül tökéletesen beszélt, látván azt, hogy bár franciául tudok, de a német beszéd nekem könnyebben esik, németül folytatta a beszélgetést, s azt kérdezte, hogy mi ott Kelet-Európában, hogy ítéljük meg Hitler expanziós terveit, s vajon elképzelhető-e, hogy az új német birodalom most ráteszi kezeit a Szudéta-földre? Erre csak azt válaszoltam, hogy nemcsak elképzelhető, de a közeljövőben meg is fog történni. A professzor erre megdöbbenve azt mondja: „Hát akkor miért nyertük meg mi a nagy háborút, ha a vesztes fél azóta folyton erősödik, s területét önhatalmúlag gyarapítja, hiszen a végén mi leszünk a vesztesek?” – Megfogadtam magamban, hogy nem folytatom ezt a kényes vitát, de azért mégis nyugodtan azt válaszoltam, hogy ha mindez bekövetkeznék, minden baj és várható komplikáció gyökerei a Párizs körüli békeszerződésekre vezethetők vissza, amelyeket nem a méltányosság, hanem a gyűlölség diktált. És sajnos meg fogjuk látni, hogy ennek folytán egész Európa teste még talán évtizedekig a lázas beteg nyugtalan képét fogja mutatni. Mi, legyőzöttek beigazolva látjuk a Brennus-mondást, amikor a rómaiakon kivívott győzelem után diadalittasan a kardját dobta a hadisarcot lemérő mérleg serpenyőjére „Vae victis” – Jaj a legyőzötteknek! kiáltással.²⁹⁴ És beigazolódott annak a mondásnak igazsága is, amit Hannibál egyik hadvezére, a karthágói Maharbal mondott neki, amikor győzelmének eredményét túlfeszítve nem helyesen használta ki helyzetét:

²⁹⁴ A gallok Brennus vezetésével Kr. e. 391. törtek be Itáliába, Clusium etruszk várost ostrom alá fogva. Az etruszkok a rómaiakat hívták segítségül. A rómaiak épp a clusiumiakat segítve hadban álltak, így a gallok Róma ellen vonultak, seregüket megsemmisítették, majd az elhagyott Rómába hatoltak, ahol a Capitoliumot tervezték az éj leple alatt megszállni. A monda szerint Róma – egyebek (a védelem) mellett – a ludak gágogásának köszönhetette, hogy a gallok meghátráltak. Innen ered az a közmondás: Vae Victis! – Jaj a legyőzötteknek! (lat.)

„Vincere scis Hannibal, sed victoria uti nescis”²⁹⁵ – Győzni tudsz, de a győzelem utáni helyzetet nem tudod helyesen kihasználni. Ha a győztes entente-hatalmak megértéssel, természetesen a győzelem adta előnyeiket figyelembe véve kötik meg a békét legyőzött ellenfeikkel, s például Magyarország ügyében teret adnak a Millerand-féle jegyzékben megcsillagított újabb elbírálás lehetőségének,²⁹⁶ talán sikerülne egy újabb, még szörnyűbb világháborút elkerülni, ami ilyen helyzetben azonban nagyon is lehetséges. A francia professzor komolyan maga elé meredve nem válaszolt semmit.

A pillanatnyi szünetet felhasználva, a mellettem ülő kedves svájci asszony, Wirz professzor felesége hozzám fordulva azt kérdezte, hogy érezzük magunkat Svájcban, s mi a véleményünk a svájci népről. Örömmel ragadtam meg ezt a fonalat, és természetesen a legmesszebbmenő előzékenységgel beszéltem arról, hogy mennyire tetszik nekünk minden, amit itt látunk, a lakosság szívélyes szeretete, a kongresszus vezetőségének rendkívül gondos tevékenysége, s általában minden, amit itt látunk, mert érezzük a svájci nép ősi becsületességét, nagyfokú általános műveltségét. És nekem, mint katonának különösen imponál, hogy bár országuk csak a védelemre berendezkedett, s Európában egyedülálló katonai rendszerében képezi ki és tartja fenn békében egész kis létszámú hadseregét, itt mindenki katona, s bármilyen furcsán hangzik, a békés, semleges Svájc voltaképpen Európa talán a legkatonásabb nemzete. Erről hazatértemben írtam egy értekezést a Magyar Szemle 1938. decemberi számában „A katonai hagyományok tisztelete Svájcban” címen, s azt németre fordítva elküldtem Wirz professzornak Bernbe.²⁹⁷

Igen boldog vagyok, hogy ezen a VIII. történéskongresszuson részt vehettem, s ott annyi emberrel megismerkedve és oly sok szépet és jót megélve, történet-kutató szemeim előtt új távlatok nyíltak meg. Szerettem volna német hadtörténészekkel is megismerkedni, de ez nem sikerült. A Német Birodalomból – beleértve a már beolvasztott Ausztriát – száznál többen jöttek el a kongresszusra, de ők nem kerestek kapcsolatot senkivel, nem barátkoztak, érezve talán azt, hogy volt ellenfeleik nem szívesen látják őket. Az osztrákok közül örültem, hogy megismerhettem dr. Srbik híres egyetemi professzort és Bittnert, Ausztria legelső levéltári szakemberét, továbbá már ismertem Kissling ezredes, a Kriegsarchiv igazgatóját. Velük, ha találkoztunk, jól elbeszélgethettünk. A németek közül csak egy hadtörténéssel sikerült megismerkednem. Amikor, mint említettem, a hadtörténelmi csoport elnöke, Monsieur Depréaux egy teára összehívott minket, eljött oda egy német ellentengernagy, Hermann Lorey, a berlini híres Zeughaus, a hadimúzeum igazgatója.²⁹⁸ Mervez, szófukar úriember, akivel nem igen lehetett barátságosabban elbeszélgetni. Persze megemlítettem neki, hogy békében és háborúban a kassai 34. gyalogezredben szolgáltam, amelynek ezredtulajdonosa a német császár volt, hogy II. Vilmos miniket a fronton kétszer is meglátogatott, s első alkalommal tőle személyesen kaptam meg a német Vaskeresztet. Erre kissé barátságosabb lett, de egyébről nem volt szó közöttünk, s az általános beszélgetésben sem vett részt.

²⁹⁵ Maharbal állítólag a cannaei csata (Kr. e. 216.) után mondta ezt Hannibálnak, miután tanácsát, hogy induljon azonnal Róma ellen, Hannibál nem akarta megfogadni.

²⁹⁶ A Millerand-féle kísérőlevél (1920) a trianoni békeszerződés mellékleteként számon tartott okmány, amelyet Alexandre Millerand francia miniszterelnök írt. Homályos és nehezen érvényesíthető ígéretet tartalmaz arra vonatkozóan, hogy a Trianonban megállapított határmódosítások és szankciók megváltoztathatók, és abban a francia miniszterelnök segítségére lesz a magyar kormánynak.

²⁹⁷ A katonai hagyományok tisztelete Svájcban. Magyar Szemle, XXXIV. kötet, 4. (136.) sz. (1938. december) 347–353. Német nyelven tudomásunk szerint végül nem jelent meg.

²⁹⁸ Lorey ellentengernagy a berlini Haditengerészeti Múzeum igazgatója volt, az is később, 1940–45 között.

De kapcsolatot szerezhettem külföldi kollégákkal, akikkel megállapodtunk abban, hogy az érintkezést fenntartjuk, s közös vonatkozású kutatásaink eredményét egymással közöljük. Különösen értékes volt nekem a kedves modorú Marian Kukiel lengyel generálissal való megbarátkozásom, aki mint a Czartoryski Múzeum igazgatója abban a helyzetben volt, hogy Rákóczi Ferenc lengyel kapcsolatairól ígérhetett nekem eddig nem publikált adatokat. Egy hollandus kollégának – nevére sajnos nem emlékszem, mert a második háború utáni zűrzavaros időkben, amikor rendőrségi házkutatások gyakran előfordultak, jobbnak láttam ártatlan külföldi névjegy-gyűjteményemet elégetni, nehogy valami külföldi reakciós szervezkedés gyanújába keveredjem – megígértem, hogy megírom Sigray Mihály magyar huszár ezredes történetét, aki a XIX. század elején tőlünk átlépett holland szolgálatba.²⁹⁹

Zürichi szereplésem és visszaemlékezésem szép történetének leírását megint csak azal fejezhetem be, hogy mindezeket a szép és eredményesnek ígérkező tervek a második világháború romba döntötte, végleg lehetetlenné tette. Wirzcel, Kukiellel, Piliasszal még pár levelet váltottunk – ezeket is átadtam 1960-ban az Akadémia Kézirattárának –, s azután a velük való kapcsolatom is szétszakadt.

A kongresszus elnöksége úgy döntött, hogy a következő kongresszust 1943-ban Rómában tartjuk, amin újonnan szerzett külföldi barátainkkal újból találkozhattunk volna. A kongresszust meg is tartották, de arra minket németeket, magyarokat már nem hívtak meg.³⁰⁰

²⁹⁹ Megjelent: Sigray Mihály magyar–holland huszárezredes. Magyar Katonai Szemle, 12. évf. (1942) 6. sz. 702–704.

³⁰⁰ A tervezett római kongresszust nem tartották meg. 1950-ben Párizsban rendezték a következőt, lásd: <http://www.cish.org/presentation/liste-congres.htm> (A letöltés időpontja: 2014. április 28.)

TUDOMÁNYOS ÉLETEM A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁN

A második világháborúban hála Istennek már nem kellett részt vennem. 1940. május 1-jén nyugállományba kerültem, a felülvizsgálati lelet szerint mint „minden katonai szolgálatra alkalmatlan”. Így hát nem hívtak be, s életem további sorsát korlátlanul intézhettem.

Mikor Budapest bombázása már kezdett gyakoribbá válni 1943 tavaszán,³⁰¹ budai lakásunkat átrendeztük. Egy szobába bezsúfoltuk értékeesebb bútorainkat, könyvtáramat, s egyéb értékeinket. A többi szobát átrendeztük úgy, hogy az elkerülhetetlen katonai beszállásolásokra, vagy erdélyi, alföldi menekültek befogadására alkalmas legyen, mert ezek a szegény hontalanokká vált családok akkor már tömegesen tódultak a fővárosba.³⁰² Mi pedig leköltöztünk Győr megyébe, Dénesháza pusztán lévő kúriánkba, remélve, hogy ott nem leszünk bombázásoknak kitéve, mert ez a puszta 7 km-re a falutól, 15 km-re Győrtől olyan helyen volt, ahol sem közel, sem távol semmiféle kaszárnya, katonai épület, vagy hadiüzem nem volt, tehát ezt a térszínt nem volt érdeke az ellenségnek bombázni.³⁰³ Ebben nem is csalódtunk. De nyugalمام tudományos elmélyedésre, kutatásokra mégsem volt, bár Győr városának levéltárait s azok vezetőit jól ismertem, s ott bőséges anyag állott rendelkezésemre. Sőt, a világháború kitörése előtt, amikor a város elhatározta, hogy kiadja Győr részletes történetét egy több kötetből álló sorozatban, a szerkesztést [illetően] a vezetők, dr. Bay Ferenc városi főlevéltáros és Valló István, a polgármesteri hivatal kultúratanácsosa engem tiszteltek meg azzal a felszólítással, hogy vállalam annak a kötetnek a megírását, amely a város kuruc kori történetét fogja ismertetni. Gyönyörű feladat lett volna, amihez igen bőséges levéltári anyag állott rendelkezésemre a katolikus és protestáns egyházi levéltárakban, a városi, vármegyei levéltárakban. És biztosan számíthatam arra is, ezt tapasztalásból mondhatom, hogy ha a munka megindul és a helyi lapokban egy felhívást teszek közzé azzal a kéréssel, hogy akinek van a birtokában bármilyen vonatkozású XVIII. századból való okmány, irat, magánlevelezés, tudassa velem, s akkor megnyílnak előttem a családi gyűjtemények is. Derülátóbb perceimben elképzelhettem, hogy milyen nekem való, kedves foglalkozás lesz ez a kötetlen kutatói és írói munka. De hát mindez már nem történhetett meg.

Ezekben az években, a háború közepén egyébként sem lett volna meg a munkához

³⁰¹ Budapestet 1944 áprilisáig kétszer érte bombatámadás, tehát a gyakoriságra utalni ekkor enyhe túlzás.

³⁰² Lásd erről részletesen a „Hatvanöt esztendő muzsikája. A hegedű szolgálatában” c. rész „Miskolc és a második világháború 1941–1948” c. fejezetét is!

³⁰³ Vö. a „Katonaéletem története 1905–1921” c. rész „Utázkiképzésem a komáromi 13. Pionierbatalionnál 1910. október 10-től 1911. július 1-jéig és befejezése 1912. június 1-jétől október 1-jéig ugyanott, az 5. Sappeurbatalionnál” c. fejezetével!

szükséges nyugalom, mert házunk állandóan tele volt rokonokkal, jó barátokkal, idegen menekültekkel, s november közepén lefoglalta egész pusztánkat egy német hadtápalakulat, egy Veterinarkompagnie, azaz állatorvosi század, és megszállta 250 lóval, 60 szekérrel, 80 emberrel pusztánk minden zugát. Parancsnoka igen rendes, udvarias és szigorú, feyelmet tartó állatorvos százados, Königsbergből való művelt úriember volt. Semmi zavar vagy kellemetlenség, erőszakosság ott nálunk nem történt, mindent készpénzzel fizettek, viszont nekünk a gazdaságban, kertben sokat segítettek. A háború véstes hónapjait tehát ott éltük át, de annak végén, 1945 januárjában már nem maradhattunk meg a pusztán, mert minden készletünk elfogyott, 7 km-re a falutól télvíz idején segítség nélkül nem maradhattunk. Belső személyzetünk bejelentette, hogy ha a harc vonal ideér, hazaszaladnak, lovaimat pedig vagy az utolsó magyar–német vagy az első orosz csapat elrekvirálja. Így tehát hátrább mentünk Sopron megyébe, Beled községbe – ahol egy rokonom volt a Rába megerősítési vonal kiépítésének vezetője – abban a reményben, hogy a háború most már Budapest elfoglalása után hamarosan véget ér, s akkor visszamehetünk Dénesházára. De hát ez sem volt lehetséges, mert Beledről a német katonai parancsnokság intézkedésére hátra kellett menni Ausztriába, amíg végre a háború befejezése után a Salzkammergut legszebb pontján, Altaussee fürdőhelyen letelepedhettünk már amerikai megszállás alatt lévő területen, ahonnan 1945. október közepén végre hazatérhettünk.³⁰⁴

De itthon mindent feldúlva találtunk. Budai lakásunkat 22 bomba telitalálat szétrombolta, mindenünk odaveszett. Dénesháza pusztánkat felprédálták, a lakóházba két hívtalan család betelepedett, ott is mindenünk elveszett. S így kénytelenek voltunk – szegény feleségem akkor már súlyosan beteg volt egy, az előző évben végrehajtott epeműtét után – Rábapatonai községünkben egy szerény, bútorozott szobában meghúzni magunkat, s a derek falusi gazdák és családjaik megértő jószívúsége és támogatása tette lehetővé, hogy életünk széttöredezett cserepeit újból összerakhattuk. Feleségemet hat havi szörnyű kínlódás után májrák betegsége 1946. július 3-án sírba döntötte, s én ottmaradtam magamra hagyatva, egyedül, de legalább jó emberek közt, akik nem hagytak cserben. Ezredesi nyugdíjam még megvolt, így hát tovább tengethettem életemet, amíg sikerült újból valahogy szilárdabb talajt szerezni lábam alá. Persze az alatt a pár év alatt, 1946-tól 1948 nyaráig, amíg még ott, a faluban éltem, tudományos munkához nem igen volt kedvem. Megmaradt birtokrészünk kezelése, s a mindennapi megélhetés gondjai lefoglaltak.

Amikor 1948 végén birtokunkat állami kezelésbe kellett adnom, már nem volt értelme, hogy tovább is ott morzsoljam le életem hátralévő éveit, tehát végleg Budapestre költöztem. Eleinte három évig egy kedves unokafivérem, dr. Belohorszky Gábor tüdő-szakorvos villájában kaptam szobát és kedves családi körében nyugalmas otthont. Amikor pedig nagy lakásukat széjjel kellett választani, s nekem már nem tudtak helyet biztosítani, kértem felvételemet az akkor megalakult Evangélikus Diakóniai Osztály kezelésében lévő egyik budai szeretetotthonba. Ennek az áldásos intézménynek az ügyvezető igazgatója kedves unokaöcsém, Sztehlo Gábor lelkész volt. Készséggel adott helyet, s 1951. október 15. óta itt élek a Hűvösvölgy végén. Pár évig a Vöröshadsereg utca 193. szám alatti házban, 1956 februárja óta pedig a Modori utca 6. szám alatt lévő szeretetotthon lakója vagyok, és sorsommal a mai napig igen meg vagyok elégedve. Külön kis szobámban egyedül lakom, tehát zavartalanul, nyugodtan élhetek és dolgozhatok.

Amikor 1948 nyarán végleg a fővárosba költöztem, az utcákon, tereken még erősen lehetett látni a szörnyű ostrom nyomait. Bár az emberi hullákat és lótetemeket addig már

³⁰⁴ Minderről részletesen lásd a Hontalanságunk két éve c. részt a II. kötetben!

elvitték az utcákról, de a villamosközlekedés még nagyon hiányos volt, s alig volt olyan utca, tér, ahol ne meredeztek volna a szétbombázott, leégett házak vigasztalan romjai. A lakosságon is erősen látni és érezni lehetett a szörnyű ostrom alatt átélt hónapok nyomorúságait, mintha mindenki legalább tíz évet öregedett volna. A valamikor rendezett viszonyok közt élő emberek kopott, rongyos, foltozott ruhákban vánszorogtak az utcán. Az összes híd a Dunán hiányzott. Csupán a volt Ferenc József-híd alá beépített pontonhídon lehetett állandóan közlekedni, továbbá a Döbrentei és Petőfi teret összekötő és a Margitsziget déli csúcsán átépített szükség- és hajóhidakon, de ezek csak a nap bizonyos óráiban voltak használhatók, így tehát amíg az ember Budáról a Ferenc József hídon át Pestre átvergődött, a torlódó embertömeg miatt egy délelőttbe került.

Volt magasabb rangú tisztek, valamikor fontos állásokat betöltött köztisztviselők, egyetemi professzorok a szó szoros értelmében elnyomorodva keresték mindennapi kenyerüket, s mindenkinél, főleg az öregeknél az a probléma állott [fenn], miként csatoljon életet hátralévő éveikhez. Látva ezt a sivár, kétségbeesett állapotot, bennem felülkerekedett az elhatározás: én nem merülök letargikus beletörődésbe, nem tétlen éveket akarok csatolni életemhez, hanem egy új életet kezdve, ezt csatolom éveimhez. Nem akartam testi munkában eldurvulni, ehhez sem kedvem, sem tehetségem nem volt, szerettem volna ismét visszakapcsolódni a történettudomány munkakörébe, bár azt már láttam, hogy ez nem lesz könnyű dolog, mert a háború utáni megváltozott magyar világképben, éppen a történetírás terén olyan gyökeres szakítás fog a múlttal bekövetkezni és olyan új történet szemlélet lesz az irányadó, amihez én nem értek, s ahol az én munkásságomra nem lesz már szükség. Ha tudományos vonalon nem tudok elfoglaltságot találni, akkor még itt van a hegedűm. Régi muzsikusi barátaim (hiszen közel negyven évig voltam magas színvonalú kamarazenész társaságok prímhegedűse, sok művésszel, zenetanárral játszottam és ismerkedtem meg) majd csak besegítenek egy koncertzenekarba, esetleg színházi zenekarba, vagy végső esetben egy mozizenekarba.³⁰⁵

Belohorszkyéknál való letelepedésem után gondolkodni kezdtem, hogy miképpen fogjam meg a dolgot. A legfontosabb lesz először tájékozódni azokról a lehetőségekről, amelyek révén mint Rákóczi kutató talán mégis kaphatok egy könyvtárban vagy levéltárban alkalmazást. De nem is kellett ezen a vonalon megindulnom; két régi barátom és munkatársam megnyitotta előttem újabb munkásságom lehetőségének ajtaját, s megtudtam tőlük, hogy a változott viszonyok közt mire számíthatok.

Pár nappal Budapesten való végleges letelepedésem után, igen nagy örömmel, az első régi jó barát, aki felkeresett Belohorszkyéknál a II. [kerület] Pázsit utca 9. alatti lakásomon, László József volt, akiről e lapokon már többször szóltam.³⁰⁶ Nem tudom, hogy tudta meg címemet, s meghatott kedves figyelme, hogy azonnal felkeresett. Tőle azután minden engem érdeklő kérdésben felvilágosítást kaphattam. Elsősorban a Hadilevéltár sorsa érdekelt, nem pusztult-e el, s kik élnek még ottani régi, kedves barátaim közül.³⁰⁷ Nagy volt az örömem, amikor hallottam, hogy az Országos Levéltárnak csak abban a szárnyában okoztak a gyújtóbombák nagy kárt, amelyben jórészt világháborús anyagunk volt elhelyezve.

³⁰⁵ Részletesen minderről lásd a „Hatvanöt esztendő muzsikája. A hegedű szolgálatában” c. rész „Miskolc és a második világháború 1941–1948.” c. fejezetét is!

³⁰⁶ Eddig egy alkalommal említette. László József alezredes, tanári végzettségű levéltáros volt, a Sorbonne-on is végzett végzett egy évet, Markó Árpád jó barátja.

³⁰⁷ László József a Hadtörténelmi Levéltárban 1932. november 1-je és 1949. június 27. között az iratrendezési alosztály vezetője, majd az első világháború kutatója volt.

Ennek egy része elpusztult ugyan, de az én régi kedves osztályom, a Régi Levéltári Osztály anyaga megmaradt. Mivel az épületet az ostrom után át kellett adni teljesen az Országos Levéltárnak, a Hadilevéltárat átszállították a közeli Kapisztrán téri Nándor-laktanyába, amelynek egyik, a Bátyasétányra néző felében már amúgy is működött a Hadimúzeum.³⁰⁸ Így hát épségben maradt a tölem féltő gonddal kezelt Hadik-levéltár is. A Hadilevéltár vezetője pedig szintén régi barátom és volt referensem, dr. Erdélyi Gyula tüzérezredes, egyetemi rendkívüli tanár. Persze termékeny munka a Hadik-levéltárban még nem folyhatott, mert az átszállítás nyitott teherautókon, gyorsan történt, úgy, hogy a levéltári fasciculusokat, könyveket szinte „ömlesztve” dobálták fel a kocsikra, s így azokban kutatni még sokáig nem lesz lehetséges.³⁰⁹ De az a fontos, hogy megmaradt. A nagy könyvtárunkat, amely az Országos Tiszti Kaszinó könyvtárának beolvadása után mint Hadtudományi Könyvtár működött a Váczi utcai Kaszinó épületében, áttették az Üllői út 8. alatti kényelmes házba.³¹⁰ Tehát ha ez a két intézmény rendbe jön, akkor tovább kutathatunk és dolgozhatunk. A szaksajtó teljesen elnémult a háború alatt, s amikor én 1948-ban Budapestre jöttem, még sem a Századok, sem a Hadtörténelmi Közlemények nem jelentek meg.³¹¹

Felkerestem Erdélyi Gyulát, örömmel fogadott, s ígérte, hogy megpróbál nekem egy tiszteletdíjas helyet biztosítani az intézetben, ez azonban nem lesz könnyű, mert a volt tiszteket a politikai pártvezetés nem kívánja támogatni, s elhelyezkedésüket megnehezíti. De ezt a kérdést ki is kapcsoltam terveimből, mert Erdélyit rövid idő múlva nyugdíjazták, a Hadtörténelmi Levéltár pedig egy, a Kommunista Párttól irányított intézmény lett, melynek vezetője a szakember Erdélyi után egy gyógyszerész, utána egy festőművész lett törzstiszti ranggal, s az intézet csak az 1919. évi tanácsköztársaság és a most lezajlott háború dolgaival foglalkozott.³¹² Szomorúan kellett egy napilapban olvasni egy magas katedráról elhangzott kijelentést, hogy Magyarország története voltaképpen csak 1945-ben, a második világháború orosz győzelmével kezdődik. Ami azelőtt történt, az gyűlöletes Habsburg uralom, feudális, a proletariátust elnyomó, kizsaroló élet volt, amivel nem érdemes foglalkozni.

Hála Istennek ez a merev, egyoldalú és teljesen történelem ellenes felfogás az évek során enyhült, a kedélyek lehiggadtak. Az 50-es évek vége felé már a Hadilevéltár képe is megváltozott, s előtérbe lépett annak komoly, levéltári tudományos kutatóintézet jellege, persze továbbra is a pártigények hangsúlyozásával. A következő, már komoly történelemsz parancsnok dr. Horváth Miklós tüzér alezredes, egyetemet végzett középkor-tudós alatt a személyzet terén is helyes irányban mozgott a kiválasztás. Már csak egyetemet vagy történelem főiskolai kurzusokat végzett katonatiszteket és polgári férfi és női munkaezőket osztottak oda be, utóbbiakat tudományos kutató címmel, s megindulhatott a kaotikus ösz-

³⁰⁸ Ma Hadtörténelmi Múzeum, a Tóth Árpád sétány 40. sz. alatt.

³⁰⁹ Ma teljes egészében kutatható. Lásd a 245. jegyzetet!

³¹⁰ Jelenleg a Hadtörténelmi Könyvtár gyűjteményében vannak a kötetek, a HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Kapisztrán téri épületében.

³¹¹ A Századok 1948-ban, a Hadtörténelmi Közlemények 1954-ben indult újjá.

³¹² Erdélyi Gyula ezredes, parancsnok ezt követően nagyon hamar, 1949. február 25-én elhunyt. Utóda Szentneményi Béla festőművész, ezredes volt, aki a múzeummal közös intézményt parancsnokként 1949. január 19. és 1950. szeptember 1-je között vezette. 1950–54 között a múzeum és a levéltár külön működött, Szentneményit a levéltár élén Ozorai Imre ezredes (1949. április 1-je és 1950. február 15. között) követte, majd Neogrády László őrnagy (1950. február 15. és november 1-je és november 9–15. között), ezután megbízott igazgatóként Ozorai Imre ezredes (1950. november 15. és 1951. március 31. között). Őt követte Vértes Imre ezredes, aki 1951. április 1-je és 1953. február 5. között volt a levéltár megbízott igazgatója. A debreceni egyetemen szerzett vegyész mérnöki diplomát.

szevisszaságban bezsúfolt levéltári anyag rendezése, ami sokévi munka után sikerült. Ma a Hadilevéltárba szívesen járok fel, mert rendezett anyagban, előzékeny kutatók tudnak felvilágosítást adni.

László látogatása után pár nap múlva újabb öröm ért. Felkeresett Esze Tamás. A kuruc Esze Tamás fivérének, Esze Jánosnak leszármazottja, református lelkész. Teológus kora óta foglalkozott Rákóczi háborújával, már akkor felkeresett engem a Hadilevéltárban, s azóta állandó szívélyes kapcsolatban voltunk egymással. Mivel akkor a mai honvédségben még pár évig megtúrték a tábori lelkészséget, ő most alezredesi ranggal ott volt beosztva, de pár év múlva a vallást kiküszöbölték a katonaság életéből. Egy ideig vidéken lelkészkedett, azután visszakért Budapestre, később református teológiai tanár lett, majd a református levéltárak, könyvtárak központi igazgatója, most pedig a magyar honi református konvent világi elnöke. Igen értékes tanulmányokkal gazdagította a Rákóczi-kor történetírását, főleg azzal, hogy kutatásainak hangsúlya a kuruc mozgalom szociális, társadalmi, gazdaságtörténeti terén nyugodott. Tőle azután mindent megtudtam, ami engem a történettudomány akkori helyzetéről érdekelt, és szívesen ajánlotta fel támogatását.

Ennek látható bizonyítékát nemsokára már tapasztalhattam. Kaptam egy levelet a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium egyik ügyosztályától, hogy jöjjen fel egy tudományos segélyezési ügyben való megbeszélésre. A dolog úgy kezdődött, hogy Esze találkozott Tolnai Gáborral, aki még a háború előtt mint gyakornok a Nemzeti Múzeum könyvtárában dolgozott. Jelenleg mint irodalomtörténész működik és a minisztériumban a tudományos ügyek egyik előadója.³¹³ Azt kérdezi Eszétől, nem tudna-e egy-két régi tudóst megnevezni, aki tudományos segélyre érdemes, mert ő állítja össze a számba jöhető névsorát, s a nyugdíjasok sorában még van egy-két helye. Esze rögtön engem említett meg. Tolnai csodálkozva mondja: „Hiszen én Markót ismerem, de mikor érdeklődtem utána, azt hallottam, hogy még a háború előtt vidékre költözött, s azóta nem tudunk róla semmit”. Esze megnyugtatta, hogy élek, éppen tegnap találkozott velem, mire Tolnai azonnal feljegyezze címemet a kezében lévő listára. A Kultuszminisztériumban az illetékes előadó Klaniczay Tibor irodalomtörténész, fiatal tanárember volt.³¹⁴ Őt ugyan nem ismertem, de családját [igen,] mert édesatyja, s annak testvérébátyja Rozsnyón az evangélikus főgimnáziumban végzett, s nagybátyja osztálytársam volt. Felírta adataimat, s valóban alig telt el pár hét, megkaptam az értesítést, hogy ezentúl havi 400 forint tudományos segélyben részesülök. Az első legnagyobb akadály ezzel elgördült utamból, most már tudják az illetékes körök, hogy élek, itt vagyok. Egész tudományos múltam alatt, sem a világháborúban politikailag nem tevékenykedtem, tehát nem vagyok „háborús bűnös”, ezért dolgozhatok nyugodtan tovább. Mivel pedig Rákóczi személye a mai történetiszemlélet szerint is elismert nemzeti nagyság, akivel lehet és kell foglalkozni, Esze Tamás megígérte, hogy kezemre fog járni újabb tanulmányaim dolgaiban. Ez azért is volt lehetséges, mert azt, amit Rákócziiban a mai történetiszemlélet megdicsér, hogy ti. ő mint feudális nagyúr felismerte az elnyomott szegénység siralmas sorsát s igyekezett azt felségíteni elnyomott helyzetéből, én már húsz évvel ezelőtt, a fejedelemtől írt munkáimban hangsúlyoztam, tehát nem mondhatják, hogy most érvényesülésem érdekében mondom ezeket, hogy a mai történetiszemléletnek eleget tegyek. Esze Tamással azután a következő években gyakran találkoztam, megbeszéltem

³¹³ 1945-től a Magyar Nemzeti Múzeum elnöki hivatalának vezetője, 1948-tól a Vallás és Közoktatásügyi Minisztériumban osztályfőnök, egyidejűen az Országos Széchényi Könyvtár főigazgatója, 1949–50-ben római magyar követ volt.

³¹⁴ Klaniczay Tibor 1948–1949-ben volt a minisztérium előadója.

vele értekezéseim tárgyait, feldolgozási módját, s igen gazdag könyvtárát használhattam, ami fontos volt nekem, mert az állami nagy könyvtárak még nem nyíltak meg a kutatók számára, lévén az ostrom után mindenütt óriási rendetlenség és zűrzavar.

Megnyugodtam. Most már eléggé biztosítva láttam tudományos életpályám folytatásának lehetőségét, annál inkább, mert a másik történelmi nagyság, akiről több könyvem, értekezésem jelent már meg, Zrínyi Miklós [volt], a mai történetiszemlélet szerint is értékes ember. Vele éppen az előbb említett Klaniczay Tibor foglalkozott behatóan, s nekem alkalmat adott egy könyv összeállítására.

A következő kérdés, ami érthető módon igen foglalkoztatott, a Tudományos Akadémia sorsa volt. Az Akadémia élete a háború alatt szünetelt, s mivel épületét a Lánchíd mellett komoly, igen súlyos bombarobbanások érték, az ostrom után is csak lassan tudott megindulni. Volt elnökünk, József főherceg a háború alatt Németországba távozott, s nem is jött többé vissza. A tagokat újabb elnökválasztásra összehívni nem lehetett. Főtitkárunk, Voinovich Géza csodás módon életben maradt, amikor a Ménesi úti villáját egy bomba-telitalálat tökéletesen szétrombolta, s felesége is ott pusztult el. Egy sebtiben tartott ülésen, amelyre csak 10–12, a pesti oldalon lakó tagot tudtak összehívni, elnökké megválasztották Kornis Gyulát. De amikor már a közlekedés a városon belül, s a vasúti forgalom az országban is javulni kezdett és a tagok közül már sokan jelentkeztek, ezt a választást megtámadták, Kornis lemondott.³¹⁵ Ekkor a Nobel-díjas Szent-Györgyi professzor lett az elnök,³¹⁶ de csak rövid ideig, mert kieszközölt magának egy hivatalos kiküldetést Amerikába, Bostonba, s többé nem is tért vissza. Így került az Akadémia élére pár évig a mindenkitől tisztelt és az egész világon elismert Kodály Zoltán.³¹⁷ Akkor azonban már az élet technikai, természettudományi, orvosi vonalon olyan hihetetlenül óriási haladást mutatott és az új államrendszer új világnézetű bölcsészettudományi megalapozása annyira tért hódított hazánkban, hogy az Akadémia eddigi keretei már szűknek bizonyultak. Eljött az ideje annak, hogy az Akadémia életét új szempontok szerint kelljen átszervezni. Ennek szükségességét mi, régi, konzervatíván gondolkodó tagok is éreztük, de sajnos az átszervezés mégsem úgy történt, ahogy szerettük volna. Kodály után egy tudós orvosprofesszor, dr. Rusznyák István egyetemi tanárt választották meg elnökké.³¹⁸ Egy sereg új osztállyal kellett az Akadémia ügymenetét bővíteni, s így beállott az a helyzet, hogy Széchenyi tulajdonképpen Akadémiája háttérbe szorult, s annak kebelében most már a műszaki, természettudományi, s az ezekkel kapcsolatos, gyakorlati tudományok fejlesztését tették az Akadémia elsőrendű feladatává.

A humanista tudományágak, de legfőképpen a történettudomány vallotta ennek kárát, mert teljesen háttérbe szorult, s azt mondhatnám, a műszaki tudományágak mögött már szinte quantité negligee-á³¹⁹ vált. Sokat beszélgettünk erről tagtársaimmal, akik közül az ostrom után még Domanovszky, Lukinich, Szekfű professzorok, s az utánuk következő értékes történész generáció akadémikusai életben maradtak, s mindnyájunknak az volt a véleménye, hogy az Akadémiát ketté kellene választani. Maradjon Széchenyi akadémiája annak, ami eddig volt. Az új, csodálatos eredményeket felmutató műszaki és természet-

³¹⁵ Kornis Gyula előbb, 1945. március 7-től az Akadémia ideiglenes elnöke, utóbb elnöke volt 1945. május 28-tól (1946. október 29-ig.)

³¹⁶ Szent-Györgyi nem volt elnök, csak az Akadémia átalakítását szorgalmazta.

³¹⁷ Kodály Zoltán 1946–49 között volt az Akadémia elnöke.

³¹⁸ 1949–1970 között töltötte be a tisztséget.

³¹⁹ Elhanyagolható mennyiségű. (fr.) Itt: jelentéktelen dolog, mellyel nem kell számolni.

tudományi osztályokból pedig indokolt volna egy új, Műszaki Tudományos Akadémiát felállítani, amelyet a világhírű magyar kutató tudósok közül vagy Eötvös Lorándról, vagy a Bolyaiakról nevezhetnének el. De erre nem is gondolt az Akadémia újonnan megválasztott elnöksége. Közben Voinovich Géza, az utolsó régi főtitkár is meghalt. 1948-ban megkezdték az előmunkálatokat az új alapszabályok megszerkesztésére, s az 1951. évi közgyűlés végleges tervezetét a Kormány jóváhagyása után 1952-ben kiadták. Ezzel az újjáalakított Akadémia új összetételében megkezdte, illetve folytatta működését. A sok új osztálybizottság elhelyezésére az amúgy is erősen megsérült régi palotában nem volt hely.³²⁰ Ezt átalakították, főként az Elnökség díszes helyiségeivé, fogadó, tanácskozó termekkel, büfé helyiségekkel. Ottmaradt a Könyvtár régi földszinti helyiségeiben, és a Kézirattár a régi Akadémia volt főtitkári irodáiban. Az osztályok elnökségeit és egyéb, most már az Akadémiához tartozó bizottságok irodáit a szomszédos Széchenyi rakpart 3. sz. bérházának egyik részében, a sok természettudományi és műszaki osztályt a város különböző helyein helyezték el. Ez is mutatja, hogy milyen ésszerű megoldás lett volna az Akadémia kettéválasztása. Az új Műszaki Akadémiát felépíthették volna a Lágymányosi városrészben, a Műgyetem szomszédságában üresen álló telkeken.

Az új alapszabályok azonban nekünk, idős akadémiai tagoknak egy különös és bántó intézkedést is hoztak. Azokat a régi akadémikusokat, akiket politikai bűnösöknek minősítettek, megfosztották akadémiai tagságuktól, azokat pedig, akik csak tudományuknak élve, politikával nem foglalkoztak, de akikről feltételezték, hogy az új irányzatokat nem lesznek képesek szívvel-lélekkel szolgálni, egy újonnan szervezett tagsági csoportba degradálták. Vagyis ezek a rendes és levelező tagok ezentúl az újonnan alakított „tanácskozó tag”-ok csoportjába tartoznak. Ide jutottam én is, s megkaptam erről még az alapszabályok kihirdetése előtt az 1949. november 16-án kelt, nyomtatott értesítést, s 1952 decemberében az Akadémiai Értesítő számában³²¹ az új alapszabályok szövegét. Ebből végre megtudtam, hogy mi a helyzetem az Akadémiában, mert szóbeli érdeklődésemre választ nem adtak, s máig sem sikerült megtudnom, hogy velem együtt kik tartoznak ebbe a mellékvágányra, jobban mondva holtvágányra tolt csoportba. Csak barátaimnál való érdeklődésem révén értesültem megnyugtató módon arról, hogy nem kell szégyenkezni e degradálás miatt, mert a régi egyetemi professzorok, s más régi érdemes tagok mind velem együtt tartoznak ebbe a csoportba. Azt is hallottam, persze nem hiteles forrásból, hogy ennek az intézkedésnek nemcsak ideológiai, de anyagi háttere is volt. Az új szabályzat szerint megmaradt rendes és levelező tagok ezentúl havi illetményt kapnak, tehát azok létszámát szűkebbre szabták és nagyon természetesen [sic!] csak olyanokat vettek oda be, akikre ideológiai szempontból számíthatnak, s így lehetővé válik új, fiatal tagok felvétele. Az új alapszabályok a tanácskozó tagok csoportjára vonatkozólag ezt állapítják meg: „A tanácskozó tagok tagsági címüket »tanácskozó« megjelöléssel használhatják, az Akadémia ülésein – zárt üléseket kivéve – részt vehetnek, és tudományos kérdésekben felszólalhatnak, szavazati joguk, valamint szervezeti és vagyoni kérdésekben felszólalási joguk nincs.”

Ezzel tehát helyzetünk az Akadémiával szemben tisztázódott, azaz papír szerint tagjai

³²⁰ 1948-ban alakult meg a Magyar Tudományos Tanács, amelynek egyik fő célja az MTA átalakítása/szétvétele volt. Ez – furcsa módon – elsősorban a szovjet tiltakozás miatt hiúsult meg. Ugyanakkor az ő javaslatokra szervezték újjá az intézményt, s minősítették vissza „tanácskozó taggá” korábbi tagjainak nagy részét. Minderről bővebben lásd Huszár Tibor: Találkozások. Beszélgetések a két világháború közötti magyar szellemi-politikai mozgalmakról. Corvina, Budapest, 2005.; Uő: Kádár: a hatalom éve, 1956–1989. Corvina, Budapest, 2012.

³²¹ A Magyar Tudományos Akadémia hivatalos lapja, az Akadémiai Értesítő 1952-ben alakult újjá (jogelődje 1840-től jelent meg).

maradtunk, de mivel sem szavazati jogunk nincs, sem pedig az Akadémia életében részt nem vehetünk, s nem használhatjuk az „akadémikus” címet, ez, hogy egy hasonlattal éljek, annyit jelent, hogy az Akadémia belső termeiből kitessékeltek az előszobába, s ott várhatjuk, amíg egyszer talán visszakerülhetünk becsületes munkával kiérdemelt régi akadémiai helyünkre.

Az 1956. októberi mozgalmak idején meg is történtek a kezdő lépések, hogy ezt a sérelmet orvosolni fogják, de a jó szándék végrehajtására nem került sor. Így hát mi, tanácskozó tagok ezután természetesen nem keressük fel az akadémiai üléseket, s nem veszünk részt annak életében. Megkapjuk ugyan az Akadémiai Értesítő és régi hivatalos folyóirata, a Budapesti Szemle utódjaként megjelenő Magyar Tudomány folyóiratot és meghívókat is kapunk ünnepélyesebb akadémiai ülésekre, de ezekből is csak azt tapasztalhatjuk, mi régi történések, hogy a mi tudományágunk ott csak igen szűk keretek közt szerepel.

Az engem és velem együtt sok nálam sokkal értékesebb történész, irodalmár, közgász stb. tagtársamat ért intézkedés ellenére személyemet illetően nem panaszkodhatok az Akadémia II. Társadalom és Történettudományi Osztályának magatartására. Az osztály szaktitkárnője, a nemrég elhunyt Fejér Klára tanárnő³²² akkor nemcsak engem, hanem általában az öreg tudósokat igen megértően támogatta tudományos munkáiban, ha hozzá fordultunk. Neki köszönhetem, hogy gyakran kaptam bírálatra értekezéseket, többször kérték írásbeli szakvéleményemet hadtörténeti kérdésekben. A legnagyobb jótéteményt velem akkor gyakorolta, amikor 1954-ben kieszközölte az Akadémia útján az 1950-ben beszüntetett nyugellátásom helyett egy újabb nyugellátás folyósítását. Ő is, valamint utódja, Reisz (Rozsnyói) Sándorné mindig kifogástalan előzékenységgel tárgyaltak velem, és ha évente egyszer benyújtottam egy elkészült értekezésemet, ezért s a lektorálásokért és szakvéleményekért rendszeren igen szép összegű prémiumot vagy tiszteletdíjat kaptam.

De ugyanilyen udvarias és megértő magatartást tapasztalok a Történettudományi Intézet és a Történelmi Társulat tagjai és vezetői részéről is. Megbízásokat kaptam történeti munkák adatgyűjtésére, amivel rendszeres havi tiszteletdíj járt.³²³ Így azután abban a helyzetben voltam és vagyok ma is, hogy anyagilag függetlenül, mondhatnám gondtalanul élhetek, mert a nyugdíjamból fedezhetem a szeretetotthonban való eltartásom költségeit, a többi jövedelmemből egyéb szükségleteimet (ruha, ágynemű, könyvek, közlekedés stb.).

A második világháború utáni évtizedekben eddig csak egyszer voltam egy kellemetlen támadásnak kitéve. A keleti demokrata államok történészei 1954-ben Budapesten tartottak kongresszust. A Történelmi Intézet vezetősége felkért, hogy tartsak azon előadást Rákóczi Ferenc hadvezéri értékeléséről. Elvállaltam azzal a kikötéssel, hogy az értekezést megírom, de kérem, hogy azt valaki más olvassa fel, mert én azokban az években gyakori szédülésekkel, s egyéb ideges tünetekkel kínlódtam, így például nem tudtam sokáig nyugodtan ülni egy helyen, különösen sok ember közt rettenetesen rosszul éreztem magam, és egyébként sem akartam a nyilvánosság előtt szerepelni.³²⁴ Ezt elfogadták. De amikor benyújtott kéziratomat lektorálásra kiadták egy fiatal történésznek, az munkámat becsmérő személyeskedő bírálatot írt. Elismerete ugyan tudásomat és tapasztalatomat, de azt állította, hogy itt most csak a már sokszor elmondott dolgaimat ismétlem, pedig éppen ez

³²² Fejér Klára 1958-ban hunyt el.

³²³ Lásd a továbbiakban a Zrínyi- és Rákóczi-kutatásokról szóló részeket!

³²⁴ Markó Árpád vegetatív idegrendszeri problémái, melyek minden bizonnyal a háborús évek megrázkód-tásai és egzisztenciájának teljes megsemmisülése miatt egyfajta kimerültséghez vezettek, az 1950-es évek végén megszűntek.

nem volt igaz, és hogy egész írásomból kiérezni, hogy a mai történetfelfogásnak „ellensége” vagyok. Ez olyan súlyos kritika volt abban az időben, amikor egy névtelen feljelentés vagy az az állítás, hogy valaki az akkori helyzetet ellenséges szemmel nézi, elég volt ahhoz, hogy letartóztassák és bizonytalan időre internálják, hogy ha ez a kritika a nyilvánosság elé jut, minden további munkásságom lehetetlenné válik. Erre természetesen csak azt felelhettem, hogy visszakértem a kéziratot, s bejelentettem, hogy nem kívánom, hogy nevem a kongresszuson szerepeljen. De a vezetőség, a velem szemben mindig lojálisan viselkedő Pach Zsigmond Pállal – később egyetemi professzor – mindenképpen szeretne volna az ügyet nekem megfelelő módon elintézni. Mivel kijelentettem, hogy azt, amit a bírálóm kíván, hogy ti. értekezésemet a mai történelmi felfogásnak megfelelően teljesen átdolgozzam, nem vállalom, arra kértek, hogy adnak mellém egy modern hadtörténészt, beszéljem meg azzal a dolgot, s talán lehetséges lesz az ügyet úgy áthidalni, hogy én adom a pozitív, hadtörténetileg tőlem már megállapított, s a történettudomány által már elismert és helyesnek tartott adatokat, s a kolléga fogja ebbe a keretbe beállítani a modern mondanivalókat. Ebbe beleegyeztem. Pár nap múlva felkeresett Borús József főhadnagy, a Hadtörténelmi Levéltár egyetemem végzett tagja, s mielőtt még megkezdtük volna tárgyalásunkat, azzal kezdte, megbízása van, hogy kifejezésre juttassa a vezetőség és a Párt sajnálkozását az engem ért szerintük is méltatlan inzultus felett. Az illetőt a Párt is felelősségre vonta, eljárását egy idős szaktudóssal szemben kifogásolta. Ezt én tudomásul vettem annál inkább, mert később hallottam, hogy az illető törtető fiatalember azelőtt éppen nem a mostani ízlésnek megfelelő cikkeket írt, s most, hogy ezt jóvátegye, s magát a Párt segítségével előbbre juttassa, írta ezt a kritikát. Ezzel nem volt célja engem megbántani, hanem a maga értékét és megbízhatóságát akarta előtérbe tolni. Borussal, akivel azóta is tartom a kapcsolatot, mert komoly hadtörténelmi kutató, és mint a 48-as szabadságharc katonatörténetének szakembere értékes írásaival gyarapítja e háború történetét,³²⁵ hamar megállapodhattam értekezésem átdolgozása ügyében. Áttanulmányozva az egészet megállapodtunk azokban a részekben, amiket ő szó szerint átvehet az én írásomból, s ami az előadásnak körülbelül a fele lehetett. Hozzáfűzve a maga mondanivalói, egy hét múlva újból felkeresett az újonnan megszövegezett előadással. Figyelmesen átolvasva nem találtam benne semmi nekem nem tetsző meg állapítást, úgyhogy hozzájárultam ahhoz, hogy a munka mindkettőnk közös munkájaként szerepeljen a kongresszuson, s azt Borus fogja felolvasni. Én persze nem mentem oda.

De ebből a kis incidensből is láttam, és orommal állapíthattam meg, hogy Rákóczi háborújának az a feldolgozási módja, amit én végeztem, minden időben helytálló lesz, s ezt a mostani fiatal történészek is elismerik. Igen nagy segítség nekik, hogy az azóta kiterelvényesedett Rákóczi történelmi irodalomban nekik nem kell a háború lefolyásával, a hadsereg szervezési adataival stb. foglalkozni, mert azok hitelességéről az én publikációimból meggyőződtek. Rákóczi nyolc évig tartó felkelése voltaképpen nyolc évig tartó háború volt. Bármilyen szemszögből dolgozzák is fel a felkelés történetének szociális, gazdasági, s egyéb részletkérdéseit, lépten-nyomon a háború eseményeibe botlanak, s ekkor csak le kell venniök a könyvespolcra erre vonatkozó könyveimet és a szaklapokban megjelent értekezéseimet, s mindent készen találnak. Ennek különben igen megnyugtató és ezt az állításomat igazoló nyomtatott bizonyosságát is idézhetem. 1955-ben jelent meg egy kitűnő Rákóczi életrajz Köpeczi Béla és Várkonyi Ágnes közös munkájaként. Mindenütt hivat-

³²⁵ Önálló monográfiája: Dembinski fővezérsége és a kápolnai csata. Zrínyi Kiadó, Budapest, 1975. A Hadtörténelmi Közleményekben több alkalommal publikált, s annak 1954-től szerkesztője is volt.

Markó Árpád társaságban 1955-ben

koznak az én kutatásaim eredményeire, s a bibliográfiái összefoglalásban ezt olvashatom: „A két világháború közti korszakban megjelent tanulmányok között jóformán csak Markó Árpád történeti tanulmányainak van maradandó értéke.” (Köpeczi – Várkonyi: II. Rákóczi Ferenc. Megjelent a Művelt Nép kiadóhivatalban 1955-ben, 399 oldal.)³²⁶ Ez a vélemény tehát megerősíti azt, amit Szekfű munkásságomról már 1938-ban megállapított, amint arról már beszámoltam, hogy nemcsak hadtörténeti vonalon, de a Rákóczi felkelés politikai viszonyait illetően is „hosszú időkre szóló megállapításokat” hoztam létre. Vagyis mindezek a tudós és a Rákóczi-korral behatóan foglalkozó szakemberek így határozták meg munkáim helyét a magyar történetírásban. Igen megnyugtató volt nekem, hogy munkáimat a hozzáértők maradandó értékűeknek ismerték el. Ezzel kiállították a bizonyítványt arról, hogy nem vagyok a mindenkori politikai áramlatoknak kedveskedni kívánó író, hanem munkáim standard jellegű források lehetnek mindenkor. És ebben igazuk is van, mert ha bárki, bármilyen figyelmesen olvassa el a mostani időkben kiadott írásaimat, csak azt mondhatja, hogy azok ugyanezzel a szöveggel megjelenhettek volna akár Ferenc József király, akár Horthy kormányzósága éveiben, akár ma is, mert én mindig a szigorú forráskritikára felépítve, pozitív alapon mérlegeltem az eseményeket. *Sine ira et studio*³²⁷ bíráltam el mind a magyar, mind az ellenséges kézből származó forrásokat, s csak azokat fogadtam el, amelyek az egymással szembeállítás mérlegén megvizsgálva a legelfogadhatóbb adatokat tartalmazták.

A Budapestre való visszatérésem utáni pár év, 1948–60-ig a tájékozódás, és mikor már láttam, hogy történettudományos téren nyugodtan dolgozhatom, az anyaggyűjtés és

³²⁶ Újabb, átdolgozott kiadásai: Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976. és Osiris Kiadó, Budapest, 2004.

³²⁷ Harag és részrehajlás nélkül. (lat.)

tervezgetés évei voltak. Egyelőre természetesen Rákóczi korával kívántam foglalkozni, annál inkább, mert a Rákóczi-kultusz erősen fellendült, és igen sok fiatal kutató dolgozott már ebben a tárgykorban. Sokan felkerestek, s kérték tanácsomat, nemcsak már dolgozó történészek, hanem professzoruk utasítására egyetemi hallgatók és hallgatónők is, mivel a régi történész generációból már csak én voltam még élő Rákóczi-szakember. Így kersett fel egyszer Várkonyi Ágnes, a Történettudományi Intézet fiatal munkatársa, aki Vak Bottyánról írt egy tanulmányt.³²⁸ Első beszélgetésünkből láttam, hogy rendkívül komoly, helyes történetkutatói érzékkel, és mint később írásaiból megállapíthattam, kitűnő íráskészséggel rendelkező munkatárs, akiből pár év alatt a Rákóczi-kor leghivatottabb ismerője lett. Azóta is meleg barátság köt össze velem és férjével, Ruttkay Kálmán szintén tudós kutatóval. Kölcsönösen sokat tanultunk egymástól. Az Intézet és a Történelmi Társulat köréből mindig több újabb és újabb komoly kutatóval kerültem összeköttetésbe, Benczédi László, Perjés Géza és a régebbiek közül Barta István, Benda Kálmán, Komjáthy Miklós értékes tanulmányait, értekezéseit nagy érdeklődéssel olvasom. Ők pedig szívesen támogatnak kutatásaimban, s általában mind a Történettudományi Intézet, mind az Országos Széchényi Könyvtár és a Hadtörténeti Intézet Levéltárában dolgozó szaktársak részéről velem szemben csak a legnagyobb előzékenységet állapíthatom meg. Ez a mai világban, mikor sajnos sokszor érvényesül a régi latin közmondás igazsága, hogy „homo homini lupus”,³²⁹ igen megnyugtató tudat. De különösen Kosáry Domokossal újítottam fel a régi barátságot, minden tudományos problémámat vele tanácskozom meg, s szívesen fogadom el útbaigazításait. És remélem, hogy még lesz alkalma a magyar történetírás terén az őt megillető helyzetbe kerülni.³³⁰

Ugyancsak igen szívesen emlékszem vissza egy kedves történész kolleganővel, Jászay Gabyval való megismerkedésemre és közös tudományos kutatómunkánkra. Köpeczi Béla, akkor, 1954-ben, ha jól emlékszem, a Történettudományi Intézetben dolgozott.³³¹ Vele már régebben kapcsolatban voltam. Igen széleskörű irodalmi és történettudományi érdeklődéssel és képzettséggel bíró ember, Párizsban tanult, Pillias barátommal is kapcsolatban volt. Felkért, legyen segítségére egy Rákóczi franciaországi diplomáciai terveiről készülő munka adatainak gyűjtésében. Több ízben Párizsban járva megtalálta – amiről már Pillias minket tájékoztatott, amint előbbi fejezetemben megemlítettem – a francia külügyminisztérium levéltárában a Rákóczi-korral foglalkozó levéltári anyagot. A mai modern technika már lehetővé tette, hogy az iratokat nem kellett kézzel kimásolni, ami hosszadalmas és fáradságos munka, és talán évekig tartó Párizsban lakást tett volna szükségessé, hanem a kitűnő Leica-fényképezőgép segítségével az iratokról pár perc alatt kitűnő mikrofilmeket lehetett készíteni. Egy ilyen 40–50 méter hosszú filmszalagra többszáz levél felkerülhetett, mert a filmen egy egész nagy ív egy levélbélyeg nagyságú felvétel volt. Ezeket a filmtekercseket itt, az Országos Levéltár filmsztálya egyik sötétíthető szobájában berendezett vetítőgépbe behelyezve, alulról élesen megvilágítva, fehér üveglapon, tetszés szerinti nagyságra felnagyítva, kényelmesen, sőt, tisztábban lehetett a régi írásokat elolvasni, mint a régi elfakult írású, piszkos, nem fehér eredeti lapokon. Nagy örömmel

³²⁸ A témáról monográfia készült: Várkonyi Ágnes: Vak Bottyán. Budapest, 1951.

³²⁹ Homo homini lupus est: ember embernek farkasa. (lat.)

³³⁰ Az óhaj bekövetkezett, Kosáry Domokos a XX. századi magyar történettudomány meghatározó személyisége volt, 1990 és 1996 között a Magyar Tudományos Akadémia elnöke.

³³¹ Köpeczi Béla 1953-tól a hazai könyvkiadást koordináló, előzetes cenzorálását és engedélyezést végző ún. Kiadói Főigazgatóság elnökhelyettese, 1955-től pedig elnöke volt, ahogyan az alábbiakban is említetik.

vállaltam Köpeczi megbízását, aminek folytán a Történelmi Társulat ezért nékem munkám tartamára elég szép tiszteletdíjat folyósított. Köpeczi közölte velem, hogy egy franciául kitűnően tudó, történelmi képzettségű munkaerőt is kapok, s így a munkánk gyorsabban fog menni.

Így kerültem össze 1954-ben Jászay Gabriellával, s igen nagy örömem volt, amikor első beszélgetésünk után láttam, hogy benne nemcsak képzett munkatársra, de rokonszenves, kedves ismerősre tehettem szert, akivel azóta is állandó összeköttetésben vagyok. Jelenleg az Országos Levéltár tudományos munkatársa, Köpeczi Béla pedig évek óta egy nagyon neki való helyen dolgozik, a Kiadói Főigazgatóság vezetője és igen eredményesen működik e téren.

Jászay Gabyval való munkánk abból állott, hogy a Köpeczitől Párizsból beszerzett filmtekercseket az Országos Levéltár filmszobájában lepergettük, közösen átfutottuk tartalmát. Én kijegyeztem azoknak a leveleknek adatait, amiket vagy amiknek bizonyos részleteit Köpeczi készülő munkájánál felhasználhatott. Azután Jászay Gabi írógéppel kiírta a filmről ezeket a leveleket. Majd összeolvastuk, én lefordítottam magyarra, s így adtam át Köpeczinek. Azt hiszem, sok száz ilyen fotokópiás levelet dolgoztunk így fel, s ez a munka két évig folyt. 1956-ban elkészültünk a Párizsból küldött anyaggal,³³² s ez a munkám, jövedelemem megszűnt. Ezzel a munkámmal összefüggésben, de attól teljesen függetlenül egy másik munkába fogtam. Rákóczi kutatásaim során sokszor volt kezemben a fejedelem egy maga kezével írt, bizalmas levelező könyve 1706-ból, amely az osztrák Kriegsarchiv anyagából került a felszámolás folytán a mi birtokunkba. A körülbelül hatvan levelet tartalmazó kötet Magyarországon még nem került nyilvánosság elé. Ezt akartam magyarra fordítva kiadni. Azután megtaláltam, ugyancsak az Országos Levéltár Rákóczi anyagában még egy más[ik] évből származó ilyen bizalmas levelező könyv töredékét. Mivel azonban Köpeczi Béla amúgy is foglalkozott egy Rákóczi diplomáciai tevékenységéről készülő munka kiadásával, amibe ezeknek a levelező könyveknek adatai mind bekerültek volna, beláttam, hogy az én munkám felesleges, tehát abbahagytam.

Ezután a Történelmi Társulat felkért, hogy Benczédi Lászlónak egy készülő Thököly-munkája anyaggyűjtésében legyek segítségére. Ez a munka rövid ideig tartott, mert Benczédi más, fontosabb megbízásokat kapott, s a Thököly-munkát egyelőre félretette.³³³ De ezután nem is vállaltam ilyen kiegészítő munkát, mert munkáim már kezdtek a nyilvánosság előtt megjelenni. S anyagilag sem szorultam erre a külön jövedelemre, mert mint írtam, 1954 óta nyugellátásban részesülök, s ezt megelőzőleg megkaptam a „történettudományok kandidátusa” tudományos fokozatot, amivel szintén egy illetménykiegészítés, díjazás jár együtt. Ennek a rövid története a következő.

Azt szívesen elismerjük, hogy a mai államrendszer a tudományos munkát rendkívül bőkezűen támogatja, s olyan anyagi segítséget nyújt a komoly tudományos dolgozóknak, amiről a régi világban nem is álmodhattunk. Az 50-es évek elején megjelent egy kormányrendelet, amely felszólította az összes tudományos dolgozót, hogy nyújtsák be az Akadémia kebelében felállított Tudományos Minősítő Bizottságnak eddigi működésük adatait és kérjék tudományos fokozatuk megállapítását. Hallottam erről, biztattak is, hogy je-

³³² Markó Árpád munkájának eredményei – nevének említése nélkül – bedolgozásra kerültek többek között a II. Rákóczi Ferenc válogatott levelei. Szerkesztette Köpeczi Béla. Budapest, Bibliotheca, 1958. és Köpeczi Béla: A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország. Budapest, Akadémiai, 1966. c. művekbe.

³³³ Benczédi Lászlónak, aki szisztematikusan kutatta a kérdést, „A Thököly-felkelés és kora” c. munkája végül 1983-ban jelent meg Budapesten az Akadémiai Kiadónál.

lentkeztem, de azt gondoltam, hogy ez inkább a fiatal, törekvő, tehetséges tudósjelöltek előrelépését kívánja megkönnyíteni, és azt is hallottuk, hogy a jelölteket mindenféle ideológiai tanfolyamok meghallgatására és vizsgák letételére fogják kötelezni, tehát nem jelentkeztem. Amikor azonban 1950 nyarán az összes katonatiszti, rendőrségi, csendőrségi, belügyi, s egyéb nyugdíjakat egyszerűen beszüntették, s 1952 elején az Akadémia is megváltoztatta eddigi tudományos segélyeket szabályozó rendszerét, és a segélyeket beszüntette, itt állottam 62 éves koromban állandó kereset vagy jövedelem nélkül, s csupán esetleges kutatói megbízásokból vagy szakfolyóiratokban megjelenő értekezéseim után járó bizonytalan jövedelemre számíthattam, amiből bizony nem lehetett megélni. Beszélgetve sanyarú helyzetemről barátaimmal, Esze Tamás ajánlotta, hogy sürgősen kérjem tudományos fokozatom elbírálását, ő tájékozódni fog Tolnai Gábor egyetemi professzornál, aki a Tudományos Minősítő Bizottság akkori vezetője volt, lehet-e reményem ügyem kedvező elbírálására. Pár nap múlva már tudatta velem, hogy a legjobbkor érdeklődtem. Tolnai megírja nekem, hogy mit kell tennem, és valószínűleg minden tanfolyam stb. nélkül bejuthatok az első tudományos fokozatba, a kandidátusok közé, mert most fogják ezt az intézményt átszervezni, de kapuzárás előtt még hajlandók néhány érdemes régi tudóst „rövidített eljárással” felvenni, mert ezután a kandidátusi fok elérését csak többévi ún. aspirantúra, azaz tanfolyamokon való előkészítő vizsgák, tudományos viták stb. útján lehet majd megszerezni. Tolnai levelét pár nap múlva megkaptam, írja, hogy sürgősen adjam be kérvényemet rövid életrajzzal, kidomborítva abban eddigi tudományos tevékenységemet. Mivel Eszétől tudja, hogy megjelent munkáim egy-egy példányát – amit kívánnak –, nem tudom bemutatni, mert könyvtáram az ostrom alatt elpusztult, ez nem akadály. 1934 óta akadémiai tag vagyok, tehát megelégszenek azzal, hogy az Akadémiai Almanach évenként megjelenő köteteiben – ahol a tagoknak az évi munkái fel vannak tüntetve, s az első alkalommal eddigi munkáik adatai is – kikeressem a reám vonatkozó adatokat, azokból készítek egy kivonatot, s azt mellékeljem. Mert hiszen ha az Akadémia Almanachja ezeket az adatokat nyilvánosságra hozta, úgy azok hitelesek. Ezt gyorsan megtettem, és igen kellemes karácsonyom volt, amikor megkaptam az értesítést 1952. október 20-i kelettel, hogy „eddigi munkásságom elismeréseképpen rövidített eljárás szerint” megkaptam a kandidátusi fokozatot, amivel havi 472 Ft illetménykiegészítés jár. Így tehát – főleg amikor két év múlva besoroltak egy magasabb nyugdíjfokozatba – megélhetésem biztosítva volt, s anyagi gondoktól nem zavarva megkezdhettem előre kidolgozott tervem szerint tudományos munkálkodásomat. Persze arról szó sem lehetett, hogy olyan széleskörű munkásságot fejtsék ki, mint a két világháború között, mert egyrészt sajtóm sem volt ehhez, hiszen csak a Századok és a Hadtörténelmi Közlemények akkor lassan meginduló füzetek kezdtek feléledni, másrészt pedig a történelmi érdeklődés főleg csak az 1919. évi Tanácsköztársaság vörös háborúja és a második világháború eseményei felé fordult, s a folyóiratok terjedelmének túlnyomó részét ilyen és más politikai célú történelmi cikkek számára kellett fenntartani, a régi történet csak igen szűk, kis helyet kaphatott.

Ennek ellenére még 1950-ben alkalmam nyílt egy nagyobb méretű munka kiadására, mégpedig régi történetírásum második munkaterületéről, Zrínyi Miklós életéből. Klanczay Tibor felkeresett 1950 tavaszán, közölte velem, hogy az Irodalomtörténeti Társaság hajlandó lenne egy könyvet kiadni, amelyben nyilvánosságra hoznám Zrínyi Miklós eddig már ismert és még tőlem felkutatandó leveleit, emlékiratait. Azért kérnek fel erre engem, mert Zrínyiről kiadott munkáim bizonyítják, hogy ezt az anyagot ma én ismerem a legalaposabban, tehát leghivatottabbnak tartanak e munka összeállítására. Örömmel vállaltam ezt a megbízást, amivel főleg Klanczaynak egy készülő nagy, részletes Zrínyi-

életrajz megírásához nyújtottam kiadós segítséget, mert megszabadítottam őt a hosszú ideig tartó fáradságos kutatásoktól.³³⁴ Néhány hónapi kutatás után fővárosi és szóba jöhető dunántúli levéltárakból beszerzett írásokat közlő könyvem az Akadémiai Kiadó 1950. karácsony hetében bocsátotta a könyvpiacra. A Zrínyi Miklós levelei című könyv 172 oldalon, vászonba kötött kiadásban, egy eredeti Zrínyi kézírású levél fotókópiájával 72 levelet, memorandumot, vitairatot, eredeti magyar, latin, német és horvát nyelvű szöveget és azok magyar fordítását közöl. A latin szövegek helyes fordításában Friedrich Endre kegyesrendi történettanár kedves barátom volt segítségemre, a horvát nyelvűeket a Széchényi Könyvtár egyik horvátul tudó szakembere fordította le, a németeket én magam. A levelek között volt 18 olyan, amelyeket eddig senki sem kutatott fel. Ezeket az Országos Levéltár, Nemzeti Múzeum és a dunántúli levéltárak anyagából ástam ki.³³⁵ Amikor 1939-ben a Magyar Szemle Zrínyi prózai írásairól készített könyvem³³⁶ kiadta, a körmendi Batthyány-levéltár rendkívül gazdag és sok Zrínyi levelet tartalmazó anyaga még rendezetlen állapotban volt, tehát azokhoz nem tudtam hozzájutni. Azóta Iványi Béla, volt egyetemi történészprofesszor rendezte és 1943-ban kiadta „A két Zrínyi Körmendi levelei” című könyvében a költő, író-hadvezér Zrínyi 204 levelét.³³⁷ Ha tehát a jövőben egy Zrínyi életét kutató maga elé teszi Iványinak ezt a könyvét és az én most említett akadémiai kiadványomat, igen sok fáradságos munkától mentesül, mert készen kapja időrendbe sorolva Zrínyi addig előkerült összes levelét. A munkám kéziratát kiadás előtt bíráló egyik lektorom véleménye ez volt: „összefoglalva a kézirat olvasása nyomán nyert benyomásokat, a mű hézagpótló, nagy jelentőségű tudományos munka, hosszú, elmélyedő fáradság eredménye.”

Ezzel a könyvvel tehát 1951 elején ismét megjelent nevem a szaksajtóban, s azóta megszakítás nélkül tudtam eredményesen dolgozni. Többször kérdezték tőlem, amikor a katonai nyugdíjakat beszüntették, és dénesházi birtokunkat is elvesztettem, hogy miképpen tudok megélni. Mivel most is a Rákóczi-kor történetírásában dolgoztam, azt felelhettem, hogy Isten kegyelméből és a Nagyságos Fejedelem jóvoltából élek. Amikor pedig 1951 májusában sokezer volt katonatisztet, s az állami vezetők felfogása szerint nem kívánatos egyént családjával együtt a fővárosból kiutasítottak, s falusi kényszerdeportálásra ítélték, engem ez a sanyarú sors elkerült. Kiegészíthettem a fentebb tett kijelentésemet azzal, hogy a kitelepítés alól pedig egy másik régi magyar főúr mentett meg. Gróf Zrínyi Miklós, mert valóban nem lett volna indokolható, hogy valakit ily kegyetlenül büntessenek, akinek tudományosan elismert könyvét pár hónappal ezelőtt éppen a legmagasabb tudományos fórum, az Akadémia adta ki.

A következő években, egészen a mai napig zavartalanul dolgozhattam szakmában, sokan keresnek fel még ma is, és kérik szaktanácsaimat, főleg valami Rákóczi-, Zrínyi-munkában való közreműködésemet.

De az is megtörténik, hogy nem ezekkel a korokkal foglalkozó történészek is felkeresnek, s kérnek útbaigazítást tőlem. És lektorálásra is küld nekem az Akadémia II. osztálya, vagy a Századok, a Hadtörténelmi Közlemények szerkesztősége ilyen vonatkozású

³³⁴ Klaniczay Tibor: Zrínyi Miklós c. 548 oldalas monográfiája 1954-ben jelent meg az Akadémiai Kiadónál.

³³⁵ Markó Árpád: Zrínyi Miklós levelei. (Magyar irodalmi tár.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1950. A kötet 170 számozott lapot tartalmaz, sajnos nem derül ki belőle, ki volt a horvát nyelvű források fordítója.

³³⁶ Gróf Zrínyi Miklós prózai munkái. Sajtó alá rendezte, bevezetéssel és magyarázatokkal ellátta Markó Árpád: (A Magyar Szemle Klasszikusai.) Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1939.

³³⁷ Iványi Béla: A két Zrínyi Miklós körmendi levelei. Királyi Magyar Pázmány Péter-Tudományegyetem Magyarságtudományi Intézete, Budapest, 1943.

értekezéseket. Ilyenkor persze, ha nem ismerem annak a kornak bibliográfiáját, elég sok kutatásomba kerül, amíg lelkiismeretes bírálatot mondhatok. Így kaptam például egy kandidátusi disszertációt a huszita szekérvárharc kihatására az akkori magyar hadviselésre,³³⁸ vagy kérték véleményemet egy katonai enciklopédia tervezett szerkesztéséhez. A múlt évben felkeresett az egyik tudományos intézet alkalmazottja azzal a kérdéssel, hogy hol található adatokat a középkori magyar hadsereg fegyverzetéről és harcmodoráról. Szerencséje volt, hogy éppen volt alosztályvezetőm, Erdélyi Gyula írt a két háború közt erről egy munkát.³³⁹ Ezt és forrásait tehát jól ismertem, s felelhettem kérdéseire. Megkérdeztem tőle, hogy ha nevémet ismerte, talán tudta, hogy én a XVII–XVIII. század magyar hadtörténetében dolgozom, tehát neki inkább a Történettudományi Intézetbe kellene menni, s ott az illető korszakkal foglalkozó szakemberrel beszélni. Azt felelte, hogy már volt ott, de mind azt ajánlották neki, hogy engem keressen fel, mert „az Ezredes Úr minden hadtörténeti kérdésben felvilágosítást tud adni”. Hát ez eléggé megtisztelő vélemény, s hogy valóban tudom a hozzám fordulókat – úgy ahogy – útbaigazítani, azt megint csak jó emlékezőtehetségemnek köszönhetem. A múlt napokban is fordult hozzám egy kedves, fiatal egyetemi hallgató leány, egy rozsnyói tanárom unokája azzal a kéréssel, hogy mit tudnék neki mondani Bercsényi Lászlóról, aki Franciaország marsallja lett. Ő ugyanis francia szakos, és professzorától azt a feladatot kapta, hogy dolgozza fel Bercsényi Lászlónak az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában lévő francia nyelvű leveleit.³⁴⁰ Nagy örömet okoztam neki, amikor megmondhattam, hogy Bercsényiről hol talál adatokat, és hogy ez a kéziratos könyv volt már az én kezemben. Sőt, foglalkoztam a gondolattal, hogy lefordítva kiadom. De mivel annak tartalmában semmi magyar vonatkozás nem volt, ezt a tervemet elejtettem.

Helyzetemet illetően a mai hadtörténetírók között meg kell említenem, hogy soha sem kívánta tőlem senki, hogy átnyergeljek a politikai történetírás mezejére. Megkérdeztem egyszer egy hadtörténész tiszt kollegámat, aki meggyőződéses párttag, de nem elvakult gyűlölködéssel tekint másokra, s akivel többször volt alkalmam a Hadilevéltárban beszélni, hogy minek köszönhetem azt, hogy engem senki sem zavar, senki sem kívánja tőlem, hogy ideológiai szemináriumokat hallgassak, s hogy történetírásomban teljesen elfogadjam a ma uralkodó történet szemléletet. Azt mondta, hogy ennek oka az, hogy csendben, visszavonulva élek és dolgozom, nem vagyok senki útjában. Nem verem a mellem, hogy én megértem a mai időket, haladó irányban szándékozom meggyőződésből velük együtt dolgozni, mert ezt amúgy sem hinnék el. Aminthogy több esetről hallottam én is, mikor magukat felkínáló kutatókat, író-katonákat egy rövid ideig foglalkoztattak, aztán szépen, ha jelenlétük zavarta őket, rövidesen elintézték. Bennem a párt történész tagjai is azt becsülik, hogy nem színészkedem, eddigi munkáimat ismerik, tudják rólam, hogy miképpen gondolkodom. S mivel írásaim, amint már többször említettem, a mai történetírás számára is használható források, örülnek, hogy a régi történészgárdából még itt vagyok és dolgozom. Nagy megnyugvás volt ez számomra, s valóban zavartalanul tudtam 1951-től

³³⁸ A kérdéssel Tóth Zoltán hadtörténész foglalkozott, disszertációjának eredménye megjelent: A huszita eredetű szekérvár. *Hadtörténelmi Közlemények*, 17. évf. (1947) 1. sz. 265–311. és A huszita szekérvár a magyar hadviselésben. Uo., 19. évf. (1949) 1–2. sz. 1–32.

³³⁹ Erdélyi Gyula: *A magyarok hadi szervezete és hadvezetési művészete ezer éven át*. Hungária Nyomda Rt., Budapest, 1944.

³⁴⁰ A forráscsoport azóta is feldolgozatlan.

mind a mai napig dolgozni, s írásaimat a két szaklap, a Századok és a Hadtörténelmi Közlemények szívesen közölték.

Következő munkám is a Hadtörténelmi Közleményekben jelent meg. A Hadilevéltárban ismerkedtem meg Tóth Gyula egyetemet végzett főhadnagy történész-tanárral. Ő is szívesen foglalkozott Rákóczival, több értékes közleményt írt, és felkutatott néhány újabb, tőlem eddig nem ismertetett szabályzatot a kuruc hadsereg életéből. Mivel nekem ebből a tárgykörből már sok adatom volt, s éppen azzal a gondolattal foglalkoztam, hogy azokat egy összefoglaló értekezésben hozom nyilvánosságra, felajánlottam Tóth Gyulának, hogy állítsuk össze ezt a tanulmányt közösen. Szívesen elfogadta javaslatomat. Alaposan megtárgyalva és átbeszélve összes adatainkat, együtt írtuk meg azt a részletes értekezést, amely a Hadtörténelmi Közlemények 1954. évi 3. számában jelent meg.³⁴¹ A következő években is még Rákóczi háborújával foglalkozva, kiadtam Le Maire francia kuruc brigadéros két érdekes írását, ugyancsak a Hadtörténelmi Közleményekben az 1955-ben megjelent két füzetében.³⁴² Az egyik a francia brigadéros szemlejelentése volt Rákóczihoz, aki őt 1706 januárjában átküldte a Dunántúlra, hogy az onnan érkező, egymásnak sokszor ellentmondó helyzetjelentésekből kiigazodni nem tudó fejedelmet mint tapasztalt katonát a személyes szemlekorútján észlelt valódi helyzetről tájékoztassa. A második jelentése Rákóczi megbízásából beszámol az 1705 februárjában tett útjáról, Ecsed és Szatmár várainak állapotáról. Mindkét eredeti francia nyelven írt és az utóbbihoz csatolt szép, színes helyzetvázlatával ellátott írást az Országos Levéltár Rákóczi anyagában találtam meg, s ültettem át magyar nyelvre. Az említett történelmi szaklap 1956. évi 2. számában kiadtam két érdekes írást ugyancsak az Országos Levéltár Rákóczi anyagából. Egyik levél Rákóczi sajátkezű fogalmazványa Miksa Emanuel bajor választófejedelemhez, amelyben a Zsibó mellett elszenvedett súlyos vereségét igyekszik megmagyarázni. A másik írás Rákóczi egy[ik] megbízottjának aláírás nélküli, francia nyelvű, érdekes kémjelentése a sziléziai tartomány lakosságának hangulatáról 1708 tavaszán, amikor Rákóczi a „sziléziai expedíció” tervével foglalkozott.³⁴³

1957-ben kikutattam az utolsó Bercsényi, a kuruc Miklós dédunokája, gróf Bercsényi László huszár alezredes adatait. Ez a László apjával, Ferencsel a nagy francia forradalom idején jött ki Franciaországból, s 1799-ben egy magyar huszárezred tisztje lett. Végigharcolta a napóleoni háborúkat, s mint rokkant alezredes halt meg Kassán 1835-ben. Vele a székesi gróf Bercsényi család kihalt. A bécsi Kriegsarchivból beszerzett személyi okmányai és a Kassáról kapott adatok alapján röviden összefoglalhattam életének képét.³⁴⁴

Rákóczi háborújáról még két közleményt tudtam összeállítani. A Századok 1957. évi 1. számában közölte azt a hosszabb tanulmányomat, amelyet a Károlyi levéltárban, Károlyi Sándor tábornagy irataiból készítettem. „Adalékok a Rákóczi szabadságharc hadihelyzetéhez Erdélyben” címen, közel 50 oldalas értekezésemben ismertettem azokat a had-

³⁴¹ Markó Árpád – Tóth Gyula: A Rákóczi-szabadságharc legfontosabb katonai szabályzatai. Hadtörténelmi Közlemények, új folyam, 1. évf. (1954) 3–4. sz. 155–183. – Markó Árpád ekkor önállóan a Közleményekben még nem publikálhatott.

³⁴² Le Maire francia-kuruc brigadéros emlékirata II. Rákóczi Ferenchez 1706 elején. Hadtörténelmi Közlemények, új folyam, 2. évf. (1955) 2. sz. 432–451. és Le Maire francia-kuruc hadmérnök brigadéros szemlejelentése Szatmár és Ecsed várainak állapotáról 1705 februárjában. Uo., új folyam, 2. évf. (1955) 3–4. sz. 432–451.

³⁴³ Helyzetjelentések II. Rákóczi Ferenchez szabadságharcáról. Hadtörténelmi Közlemények, új folyam, 3. évf. (1956) 2. sz. 177–188.

³⁴⁴ Lásd: A Bercsényi család legutolsó tagja gróf Bercsényi László huszárezredes. 1781–1835. Hadtörténelmi Közlemények, új folyam, 4. évf. (1957) 1–2. sz. 227–240.

műveleteket, amelyek Károlyi vezetésével 1705 novemberétől 1706 tavaszáig ott folytak.³⁴⁵ Ennek kiegészítéseképpen pedig a Hadtörténelmi Közlemények 1957. évi 3. füzetében tettem közzé Károlyi egy részletes helyzetjelentését 1706 tavaszáról, amelyet külön futártiszt vitt Egerbe, a fejedelem akkori főhadiszállására.³⁴⁶

Ezzel a két írással befejeztem Rákóczi-kutatásaimat. Most már oly sok és valóban komolyan hozzáértő fiatal történész foglalkozik a kuruc kor eseményeivel, hogy nekem már felesleges lenne újból mélyebben belemerülni e kor levéltári anyagának kutatásába. De azért szívesen állok ma is rendelkezésére azoknak, akik ebben a vonatkozásban kéréseikkel hozzám fordulnak, mert a háború hadműveleti, hadszervezeti eseményeit mégis csak én ismerem alaposan. Meg kell itt említenem, hogy éppen ezzel kapcsolatban nálam beigazolódott az az ismert mondás, hogy a tudás, hatalom. Egy alkalommal a Nemzeti Múzeum Rákóczi-kiállítást rendezett,³⁴⁷ egyik tárlójában kitették néhány Rákóczi munkát is. A rendezőbizottság a megnyitás előtt pár nappal, amikor a kiállított tárgyakat a helyszínen megnézte, azt találta, hogy egy falrész még üres. Oda véleményük szerint egy-két színes helyzetvázlatot kellene kiakasztani Rákóczi hadjáratának helyzetéről a trencsényi vereség után, 1708 végén, amiből kitűnnék, hogy a fejedelem magára hagyatva volt kénytelen a háborút a magyar hadszíntéren folytatni. Szövetségeseitől, főleg a franciáktól segítséget már nem kaphatott, mert a háború súlypontja átkerült Nyugat-Európára. Nagyon célszerű volna ezt a helyzetet megfelelő vázlatokon bemutatni, feltüntetve azokon a hadviselő hatalmak hadseregcsoportjainak helyzetét egész Európában, létszámát, a parancsnokok neveivel, mert egy ilyen helyzetvázlatból tűnik ki Rákóczi magárahagyottsága a legjobban. De hát kit kérjenek fel ennek a sürgős munkának az elkészítésére? Valaki a jelenlevők közül megszólal: „Ezt csak az öreg Markó tudná megcsinálni!” – Felhívunk telefonon, hogy jöjjenek azonnal a múzeumba. Válaszom: influenza után lábadozó beteg vagyok, egy-két napig még nem hagyhatom el a szobát. De ha ma estig ideküldik nekem ezeket meg ezeket a könyveket, küldenek egy megfelelő európai térképet, oleáta papírt, akkor azonnal hozzáfogok, s másnap este jöhetnek a legendával ellátott vázlatokért, de ez csak fogalmazvány lesz. Örömmel fogadták ezt a készségemet, a vázlatokat az ő grafikusuk fogja úgyis színesen, szépen megrajzolni. Este 8 órára csakugyan eljött a múzeum egy megbízottja, hozta a tőlem kért könyveket s minden egyebet. Főleg a „Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen” [című] nagy munka VII. kötetére³⁴⁸ volt szükségem, mert jól emlékeztem, hogy abban vannak részletes hadrendek és helyzetjelentések 1708 végéről. Másnap korán reggel hozzáültem, s délután már megtelefonálhattam a kiállítás rendezőségének, hogy este 7 órára küldhetnek a vázlatokért. Másnap telefonon érdeklődtem a kiállítás főrendezőjénél, Mihalik Sándor igazgatónál,³⁴⁹ hogy megfelelnek-e rajzaim és a mellékelt fűzött magyarázataim. Nagyon kitűnőnek találják, nincs semmi kiegészítésre szükség, s arra kér, hogy jöjjenek be személyesen hozzá tiszteletdíjam ügyében. Pár nap múlva bementem

³⁴⁵ Adalékok a Rákóczi-szabadságharc hadihelyzetéhez Erdélyben. (1705 novemberétől 1706 nyár elejéig.) Századok, 91. évf. (1957) 1–4. sz. 163–197. (Orosz rezümé: 509–510., francia rezümé: 520–521.)

³⁴⁶ Károlyi Sándor tábornok beszámoló jelentése Rákóczihoz az erdélyi hadi helyzetről 1706 tavaszán. Hadtörténelmi Közlemények, új folyam, 4. évf. (1957) 3–4. sz. 382–395.

³⁴⁷ 1953-ban.

³⁴⁸ Spanischer Successions-Krieg. Feldzug 1705. Nach den Feld-Acten und anderen authentischen Quellen bearbeitet in der Abtheilung für Kriegsgeschichte von Josef Rechberger Ritter von Rechkorn... Wien, 1881. (Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen. Hg. von der Abtheilung für Kriegsgeschichte des k. k. Kriegs-Archives. I. Serie. – VII. Bd. Wien, 1881.)

³⁴⁹ Pontos titulusa: főigazgató.

a Múzeum Történeti Osztályára Mihalikhoz. Arra a kérdésére, hogy mennyi tiszteletdíjra tartanék igényt, szerényen azt válaszoltam, hogy mivel egy teljes napomat lefoglaló, gyorsított munkáról van szó, 100 forintot kérek. „Arról szó sem lehet – feleli Mihalik –, mi nem óradíjat vagy akkordmunka-árat fizetünk, mi a tudást honoráljuk” –, s elég tesz egy nyugtát 500 forintról. Hát, mondhatom, ilyen könnyen eddig még nem szereztem ilyen szép összeget, de ezt – mint ismétlem –, csakis jó emlékezőtehetségemnek köszönhettem, ami nem az én érdemem, hanem egy velem született adottság, ami hála Istennek, még ma is csorbítatlanul megvan.

Még Rábapatonán laktam, 1947-ben, amikor a Győri Kisfaludy Irodalmi Társaság elnöke, Harsányi Lajos prelátus kanonok, kedves jó barátom arra kért, hogy mint a társaság tiszteleti tagja tartsak egy előadást a szabadságharc századik évfordulóján, 1948 egyik napján tartandó díszközgyűlésen, egy Győr városában vagy megyében lezajlott 48-as hadieseményről. Azt válaszoltam, hogy az előadást szívesen összeállítom, de kérem, hogy azt valakivel olvastassa fel, mert én nem óhajtok sehol sem nyilvánosság előtt szerepelni. Megbeszélve a dolgot Harsányival, elfogadta azt a tervemet, hogy a Győr megyében, Csorna községben 1849. június 13-án vívott ütközetet fogom ismertetni, amely a honvédcsapat győzelmével végződött, sőt, a császári sereg parancsnoka, Wyss tábornok ott elesett. Azért választottam ezt a témát, mert emlékeztem, hogy a bécsi Kriegsarchivból kapott 48-as anyagban erről a harcról elég sok adatot kaptunk és lakóhelyem, Rábapatoná vonaton alig fél órányira Csornától fekszik, tehát odamehetek a küzdelem színterét megvizsgálni és ottani levéltárakban is kutatásokat végezni. Ez sikerült. Egyszer Budapestre pár hétre felutazva, a Hadilevéltárban feldolgoztam a honvédvezérek, főleg a harcot vezető Kmety, továbbá Zám belly ezredes, Pöltenberg és mások jelentéseit, megtaláltam az esetekről készített pontos jelentéseket és a csornai katolikus plébánia levéltárában a plébánia akkori historia domusában a plébános pontos leírását az utcai harcról, végül az esetek eltemetéséről. Előadásomat Győrben 1948 tavaszán felolvasták. Kéziratomat pár év múlva benyújtottam a Hadtörténelmi Közlemények szerkesztőségének. A kedvező lektori vélemény után közlésre elfogadták, csupán arra kértek, hogy a lektor által megjelölt részeket még részletesebben dolgozzam ki. Erre már nem nagyon volt kedvem, mert hiszen én ennek a kornak hadtörténetével nem foglalkoztam. Ezért megkértem a Hadilevéltár egyik hadtörténészét, Gömör megyei földimert, Balázs József századost, aki a szabadságharc hadtörténetével igen behatóan foglalkozott, vállalja el a kívánt kiegészítés megszerkesztését. Szívesen megtette, s a közlemény a Hadtörténelmi Közlemények 1960. évfolyamának 1. füzetében kettőnk neve alatt látott napvilágot.³⁵⁰

Zrínyi Miklósról Klaniczay Tibor írt egy igen bőséges és minden részletkérdésre kiterjedő életrajzot.³⁵¹ De ezen felül felmerült az a terv, hogy a katonai részről is ki kellene adni egy olyan munkát, amely Zrínyi hadtudományi írásaival foglalkozik behatóan, mert az én 1939-ben kiadott nagy Zrínyi könyvem³⁵² már sehol sem kapható, pedig még most is állandóan keresik. Azon kívül felmerült az a kívánság, hogy Zrínyi katonai munkáit a mai hadviselés szempontjából megvilágítsuk. A katonai munkák kiadására hivatott Zrínyi Kiadó ezt a munkát egy munkaközösséggel óhajtotta elvégeztetni. Odahívtak megbeszél-

³⁵⁰ Markó Árpád: A csornai ütközet. 1849. június 13. Hadtörténelmi Közlemények, új folyam, 7. évf. (1960) 1. sz. 201–209. Balázs Józseffel közösen.

³⁵¹ Lásd a 334. sz. jegyzetet. A kötet 1964-ben második kiadásban is megjelent.

³⁵² Gróf Zrínyi Miklós prózai munkái. Sajtó alá rendezte, bevezetéssel és magyarázatokkal ellátta Markó Árpád. (A Magyar Szemle Klasszikusai.) Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1939.

lésre engem, a már többször említett hadtörténész kollegáim közül Perjés Gézát, Benczédi Lászlót, Tóth Gyulát és a nemsokára azután elhunyt fiatal hadtörténészt, Rohonyi Gábor hadnagyot. Láttam, hogy hozzáértő kollegákkal dolgozhatom együtt, szívesen vállaltam e megbízást, annál inkább, mert az kevés munkát okozott. A terv ugyanis az volt, hogy az én említett nagy Zrínyi könyvemet vennék át, természetesen úgy, hogy a kiadóhivatal a szerzői jog respektálásával felkért engem az újraközlés engedélyének megadására, amiért nagyon tisztességes szerzői jogdíjat fizettek. Így azután 1957-ben megszületett ez a kitűnő könyv,³⁵³ amit a Zrínyi Kiadó finom kiállításban, vászonkötésben adott ki. Az én régi könyvemből átvettek kb. 12 ívet, teljes tartalmával, azaz Zrínyi négy nagy hadtörténelmi munkájának tölem meghatározott helyes szövegével, az ugyancsak tölem hozzáfűzött magyarózó jegyzetekkel. A kötetet kiegészítették Zrínyi azóta felkutatott, tisztán hadtudományi és katonai szervezési kérdésekkel foglalkozó leveleivel. Két valóban értékes, mélyenszántó tanulmány magyarózta Zrínyi katonai életének értékét. Az egyik Benczédi László műve, a „Zrínyi Miklós és kora”. Perjés Géza pedig tanulmányában „Zrínyi Miklós, a hadtudományi író” címen boncolgatta a hadtudomány akkori állapotának problematikáját. Mind a két tanulmány olyan érdekes és értékes, hogy e könyvtől függetlenül is maradandó értékű hadtudományi értekezés. Zrínyi munkái előtt Tóth Gyula, Perjés Géza és Rohonyi Gábor ismertették az illető munka keletkezéstörténetét és a mai szemszögből megítélt maradandó értékét. Én csak egy rövid fejezetet írtam, amelyben a Zrínyi munkásságával foglalkozó bibliográfiái adatokat soroltam fel.

Most már végleg lezárva Rákóczival és Zrínyivel eddig évtizedeken keresztül folytatott kutatásaimat elhatároztam, hogy ezentúl más, általánosabb vonatkozású kérdések tisztázásával fogok foglalkozni. S itt elsősorban visszatérek régi vesszőparipámhoz, az elrontott magyar katonai nyelv tisztításának kérdéséhez. Kedves Olvasóim ezeken a lapokon már sokszor találkoztak ezzel a törekvéssel. Elérkezettnek láttam az időt 1958-ban, hogy a kérdést, azaz a magyar katonai nyelv fejlődéstörténetének múltját behatóbban ismeressem. A Hadtörténelmi Levéltár akkor még mint önálló tudományos intézmény működött, parancsnoka a már említett történész, dr. Horváth Miklós tüzér-alezredes volt. Felkerestem azzal a kérdéssel, nem volna-e a Hadilevéltár hajlandó kiadni egy kis munkámat, amelyben feldolgoznám a magyar katonai nyelv fejlődéstörténetét Zrínyi Miklóstól az első világháborúig. Egy kb. 100-200 oldalra terjedő munkára gondolnék, mert eddigi kutatásaimból látom, hogy ennyi anyagom lenne a könyv összeállításához. Horváth nagy érdeklődéssel fogadta tervemet. Külön könyvben kiadni azonban nincs módjában, mert a Hadilevéltár kiadásaiban az ott beosztottak munkáit fogják megjelentetni, s az erre szánt költségvetési keretük igen szűk. De mégis tudna egy megoldást ajánlani, hogy teljes munkám megjelenhessen. A Hadilevéltár egyik alosztályát képezi a Hadtörténelmi Közlemények szerkesztősége, e folyóiratot ők állítják össze, és ő a szerkesztőbizottság elnöke. A legközelebbi szerkesztőségi ülés előtt küldjem meg neki munkám tervezetét, ő azt ott előadja és az a gondolata, hogy a folyóirat nyisson egy új rovatot a katonai nyelv kérdése számára az én rendelkezésemre. Neki e kérdés felvetése azért is tetszik, mert a mostani katonaság nyelve még mindig rossz magyarságú. Részben azért, mert átvették a régi honvéd nyelv minden hibáját, részben pedig, mert az új szabályzatok orosz és más külföldi szabályzatokból átvett részek rossz fordításai. Abban állapodtunk meg, hogy én megírom az első hat fejezetet Zrínyitől az első világháborúig, ő pedig folytatja a mai napig. A szerkesztőbizottság ülése után felhívott telefonon, közölte, hogy tervemet egyhangú érdeklődéssel

³⁵³ Zrínyi Miklós hadtudományi munkái. Zrínyi Kiadó, Budapest, 1957.

fogadták, jöjjenek fel a részletek megbeszélésére. Felmentem, behívta Mucs Sándor alezredest, a Közlemények főszerkesztőjét, s hármasban végleg letárgyaltuk az ügyet. Mucs alezredest, valamint munkatársai részéről is állandóan a legmesszebb menő támogatásban részesülök, úgyhogy most már nyugodtan nekiülhettem munkámnak. Előnyös helyzet volt az is, hogy nem vagyok határidőhöz kötve. Én írom folyamatosan a munkát, egy-egy fejezetet, ha elkészül, beadom a szerkesztőségnek, s ők azt a lap terjedelme szerint az erre szánt oldalakon folytatásokban közlik. Az új rovat címe „A magyar katonai nyelv fejlődése” lesz. Legelső közlésünk a folyóirat 1958. évi 1–2. füzetében jelent meg.³⁵⁴ A szerkesztőség rövid bevezetésben ismertette e rovat célját, tartalmát, s egyúttal közölte a készülő fejezetek címét és mindjárt folytatólagosan első közleményemet a katonai nyelv történetéről Zrínyi Miklóstól Rákóczi Ferenc koráig. A Hadtörténelmi Levéltárat a következő évben összevonták a Hadtörténelmi Múzeummal, s ma a Hadtörténelmi Intézet egyik osztálya.³⁵⁵ De ez nem változtatott a helyzeten, a Hadtörténelmi Közlemények szerkesztősége továbbra is ott működik. A két folyóirat következő füzeiteiben – sajnos papírhiány miatt évente csak két füzet jelenhetett meg – ismertettem a XVIII. századi magyar katonai nyelvet, a francia forradalom utáni és a Napóleon korabeli magyar katonaság nyelvét.³⁵⁶ Különösen érdekes és eddig senkitől fel nem kutatott anyagot találtam a Tudományos Akadémia Kézirattárában a következő, reformkorból, úgyhogy ez a fejezet szerény véleményem szerint az egész tanulmány legérdekesebb része, mert ismerteti az Akadémia – akkor Tudós Társaság – lelkes katona tagjainak fáradozását a katonai nyelv tisztítása érdekében. Mindezek a fejezetek már megjelentek a Közlemények 1958–59. és a 60-as évek füzeiteiben.³⁵⁷ Már átadtam a szerkesztőségnek az 1848–49-es szabadságharc magyar katonai nyelvéről feldolgozott részt. Ez valószínűleg ez év, 1961 tavaszán kerül ki a nyomdából,³⁵⁸ s ugyanakkor leadom utolsó fejezetemet, aminek külön érdekessége lesz az a kevésbé ismert dolog, hogy Kossuth emigrációja alatt már Törökországban, Kütahyában hozzáfogott egy új magyar katonai szabályzat megszerkesztéséhez, munkáját Turinban folytatta. Teljes kézírata az Országos Levéltárban van. Remélem, hogy onnan érdekes adatokat tudok kibányászni.³⁵⁹ Végül feldolgozom a kiegyezés után felállított magyar honvédség elrontott katonai nyelvezetét és lelkes tisztek fáradozását a kezdettől fogva elrontott honvéd nyelv

³⁵⁴ Adalékok a magyar katonai nyelv fejlődéstörténetéhez. 1. közlemény. A katonai nyelv kezdete Zrínyi kora előtt. Hadtörténelmi Közlemények, új folyam, 5. évf. (1958) 1–2. sz. 148–157. és Adalékok a magyar katonai nyelv fejlődéstörténetéhez. 2. közlemény. Zrínyi Miklóstól II. Rákóczi Ferencig. Hadtörténelmi Közlemények, új folyam, 5. évf. (1958) 3–4. sz. 203–224.

³⁵⁵ Az összevonás még 1958-ban megtörtént, az intézmény 1960-ig Hadtörténelmi Levéltár és Múzeum néven működött, jelen kézirat elkészültekor, 1961-ben Hadtörténelmi Intézet és Múzeum néven.

³⁵⁶ Adalékok a magyar katonai nyelv fejlődéstörténetéhez. 3. közlemény. A XVIII. század magyar katonai nyelve. Hadtörténelmi Közlemények, új folyam, 6. évf. (1959) 1. sz. 151–166. és Adalékok a magyar katonai nyelv fejlődéstörténetéhez. 4. közlemény. A francia forradalom és a napóleoni háborúk időszakának magyar katonai nyelve. Uo., új folyam, 6. évf. (1959) 2. sz. 295–317.

³⁵⁷ Lásd az előző jegyzeteket, valamint: Adalékok a magyar katonai nyelv fejlődéstörténetéhez. 5. közlemény. A magyar katonai nyelv körüli fáradozások a reformkorban. A Tudós Társaság katona tagjainak munkássága. Hadtörténelmi Közlemények, új folyam, 7. évf. (1960) 2. sz. 169–181.

³⁵⁸ Megjelent: Adalékok a magyar katonai nyelv fejlődéstörténetéhez. 6. közlemény. Az 1848/49. évek szabadságharcának katonai nyelve és szabályzatai. Hadtörténelmi Közlemények, új folyam, 8. évf. (1961) 1. sz. 212–232.

³⁵⁹ Oly módon sikerült a forrást feltárni, hogy 1966-ban doktori értekezésének címűül és témájául választotta: Kossuth Lajos hadtudományi munkálatai törökországi emigrációja alatt 1850–1851-ben. Kézirat. (Doktori értekezés.) Ismertette Szász Zoltán és Vida István. Századok, 101. évf. (1967) 3–4. sz. 807–810.

megtisztítása érdekében. Ez az értekezésem ez év végén fog megjelenni. Ezzel ezt a vállalt feladatomat megoldottam.

1960 őszén egy könnyű és kellemes munkára kért fel a Magvető kiadóvállalat. Kiadták egy ma élő híres francia író és költő, Louis Aragon egyik történeti regényét, Kolozsvári Grandpierre Emil, ismert magyar regényíró fordításában. A könyv címe: „La semaine sainte”, magyarul: A Nagyhét.³⁶⁰ Címe ellenére nem egyházi vonatkozású vagy vallásos tárgyú könyv, hanem érdekes módon elmondja annak a tíz napnak történetét, amikor Napóleon 1815-ben Elba szigetéről megszökve ismét Franciaországba érkezett, s éppen a Nagyhét alatti napokban haladt győzedelmesen Párizs felé. A regény egy ismert francia festő életének ezeket a napjait írja le az események kavargó forgatagában. Géricault festőművész mint francia testőrtiszt követi a Párizsból menekülő Bourbon királyt és katonai kíséretét. A regény érdekes korpék az akkori francia élet fejvesztettségéről, amikor mindenki zavarban volt, hogy elfogadja-e ismét Napóleon uralmát vagy megmaradjon a király hűségén. A kiadóhivatal felkért, hogy vállaljam a szaklektor szerepét, azaz bíráljam felül és helyesbítsem a katonai, hadművelési, általában háborús szakkifejezések magyar műszavait, mert hiszen a regény állandóan katonák közt forgó életet ír le. Érdekes és könnyű munka volt. Elolvastam a regényt franciául, párhuzamosan ezzel a magyar fordítást, s a kitűnő Eckhart Sándor-féle szótár³⁶¹ segítségével elvégezhettem a rám bízott feladatot.

Ezekben az években két megtiszteltetés ért. Beválasztottak a Történelmi Társulat igazgató választmányába. A Tudományos Akadémiában pedig megalakult egy Történeti Főbizottság, amely több albizottságban végzi munkáját. Meghívást kaptam a Hadtörténeti Albizottságban való részvételbe, amit természetesen elfogadtam.

Végül be kell számolnom egy érdekes és egyben utolsó nagyobb munkámról, mert ezután már csak kisebb terjedelmű és kevesebb fáradsággal, kutatásokkal járó munkákra vállalkozhatom, hiszen már a 76. életévemben vagyok. Bár hála Istennek emlékezőtehetségem, ami egy történetírónak egyik legfontosabb követelménye, még teljes, csorbítatlan birtokában vagyok, a mélyebb kutatásokat kívánó munka, különösen ősztől tavaszig, amikor innen a Hűvösvölgy végén lévő lakásomból nem igen tudok a városba bejárni, már nem okoz nekem olyan nagy örömet, mint eddig. Érdekes, hogy az öregkorral járó fogyatékoságok közül a feledékenység, ítélőképesség hanyatlása nálam eddig még nem mutatkozik. A korommal járó törődöttséget abban érzem, hogy hallásom megrosszabbodott, járásom elnehezedett, viszont örömmel állapíthatom meg, hogy most sokkal gyorsabban belátok a dolgok, az események hátterébe, és tisztábban tudom a helyzeteket visszatekintve megítélni, mint fiatal koromban. Ennek oka bizonyára a korommal járó élettapasztalat, a sok tanulmány, olvasás és talán az a szerencsés lelki alkatom, hogy sohasem voltam hebehurgya, „lesz, ahogy lesz” természetű ember, hanem mindent logikus rendben szerettem lebonyolítani. És ma is, hála jó látásomnak, sokat olvasok, komoly tudományos, történeti, természettudományi munkákat, jó regényeket magyar és német nyelven. Állandóan olvasok francia könyveket, mert szeretem ezt a finom nyelvezetet és szellemességet. De a nekem mindig kedves latin nyelvet sem hanyagolom el. Minden este elolvasok egy-két oldalt Kempis Tamás De Imitatione Christi munkájából, egy jó bilingvis kiadásom van. Bal olda-

³⁶⁰ Louis Aragon: A nagyhét I–II. Ford. Kolozsvári Grandpierre Emil. Magvető, Budapest, 1960.

³⁶¹ Eckhardt Sándor: Francia–magyar szótár. 1936-ban jelent meg első ízben az Akadémiai Kiadónál.

lon az eredeti latin szöveg, jobb oldalon pedig Pázmány Péter magvas, kitűnő magyar fordítása,³⁶² amelyben Zrínyi Miklós zamatos akkori magyar nyelvezetével találkozom.

E kitérés után azonban most legutolsó nagyobb munkám ismertetésére térek át. Úgy emlékszem, még az 1950-es évek egyik napján felkeresett egy eddig nekem ismeretlen úriember, dr. Jakó István nyugalmazott rendőrfőtanácsos. Elhozta ősenek, Jakó László huszárcapitánynak, aki a napóleoni háborúk alatt élt és harcolt, egy érdekes magyar nyelvű, hadtudományi kérdéssel foglalkozó 1809-ben nyomtatásban is megjelent könyvét: A Hadtudomány lelke. Elmondta, hogy ősenek, ennek a derék magyar író-katonának még van egy kiadatlan kézirati munkája az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában, és nekik, a családnak birtokában van igen sok eredeti levele, írása, végrendelete stb. Azt kérdezte, nem volna-e kedvem ezzel a régi derék magyar író-katonával foglalkozni, s megírni élete és tudományos működése történetét. Örömmel vállalkoztam erre, annál inkább, mert belapozva a könyvbe láttam, hogy hiszen ez is egy kitűnő példa és adat lesz magyar katonai nyelvtörténetem egyik fejezetéhez, mert abból a korból csak egy ilyen természetű munkát ismerünk, tehát érdemes lesz ezt a tudós katonát előhúzni a feledés homályából. Meglátogattam Jakó Istvánt lakásán, s áttanulmányozva az elem tárt családi leveleket, örömmel vettem át tőle feldolgozásra Jakó kapitány sok eredeti, az olasz harctérről írt levelét, iskolai bizonyítványait stb. Mindebből kialakult lelki szemeim előtt egy értékes katonaelet, amivel érdemes foglalkozni. Megkezdtem kutatásaimat, kerestem nyomát irodalomtörténeti helyeken is, mert kora neves íróival, Kazinczyval, Virág Benedekkel, s a műgyűjtő Jankovich Miklóssal levelezett. Még a székesfehérvári levéltárban is megtaláltam nyomát. Így tehát sikerült egy kb. 70–80 gépírásos oldal terjedelmű kis munkát összeállítani. Ezt a Hadtörténelmi Közlemények vagy a Századok nagy terjedelme miatt nem közölte. Így azután megkérdeztem Bartha István, régi jó barátomat, aki a Történettudományi Intézetben az Akadémia kiadásában megjelenő sorozat: „Értekezések a történettudomány köréből” szerkesztője, nem volna-e lehetséges munkámat ott kiadni. Barta átolvasva kéziratomat és a kedvező lektori vélemény szerint is kiadásra alkalmas munkámat úgy emlékszem, 1958 elején átvette, de mindjárt megmondta, hogy legyek türelmes, mert nem tudja megmondani, mikor sikerül kéziratomat nyomdába adni. A sorozatból évente kb. négy füzetet adnak ki, abból legalább három kizárólag a mai modern történetsszemlélet szerint írt munkák számára van fenntartva, s a régi történettel foglalkozó munkát, amiből szintén van íróasztalában már néhány előbb beérkezett írás, csak nehezen sikerül neki a kiadványok sorába becsúsztatni. Megköszöntem így is, hiszen nekem mindegy, hogy mikor jelenik meg az írásom, a fő dolog, hogy elkészítettem, munkámat befejeztem, s türelemmel várom megjelenésének lehetőségét. Végre 1960. július végén értesített, hogy kéziratom minden elbírálásra hivatott fórumon már keresztülment, s leadta az Akadémiai Kiadóba. De még így is várni kellett, amíg végre megkaptam a kiadótól az első korrektúrát, s a füzet 54 nyomtatott oldal terjedelemben, ízléses formában, finom papíron 1961. január végén a könyvpiacba került.³⁶³ Nagy örömet okozott nekem ez a kiadás, amelyben nemcsak Jakó kitűnő új, magyar katonai nyelvezetét állapíthattam meg, és sok tőle készített helyes magyar műszót, hanem testvéreirez írt hosszú levelei a harctérről érdekes kortörténeti, katonakultúrára vonatkozó képet adnak.

³⁶² Magyarul: Krisztus követéséről. Az 555 oldalas kétnyelvű munkát a Franklin Társulat jelentette meg latinul és Pázmány Péter fordításában Budapesten, 1943-ban.

³⁶³ Markó Árpád 55 oldalas kismonográfiája: Egy elfelejtett magyar írókatonája: Jakó László huszárcapitány: 1781–1833. (Értekezések a történeti tudományok köréből.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1960.

Komoly hadtörténész életpályámat tehát egy szép kis könyvecskével fejezhettem be. De ezután sem teszem ölbe kezeimet, hanem amíg friss ésszel tudok dolgozni és látóképességem nem romlik, tovább dolgozom, csak hát persze most már csak kisebb, szűkebb tárgykörű munkákat igyekszem összeállítani. Kutatásaimnál főleg abban érzem a korommal járó hanyatlást, hogy a mélyebbre ható kutatás fáraszt, és kevesebb eredménnyel is megelégszem mint azelőtt. Ha egy probléma megoldásához elég érthető és elfogadható adatokat találok, azt mondom magamban: ez elég. Pedig talán nincs igazam és régebben nem is elégedtem volna meg ezzel a részeredménnyel, hanem tovább kutattam volna, amíg a kérdést gyökeresen nem tisztázom. Ha pedig most megelégszem részeredménnyel, kitehetem magam annak, hogy valaki újabb adatokat találva munkámat jogosan lekritizálja. Én pedig utolsó éveimet nem akarom vitatkozásokkal, esetleg szaklapokban folyó polémiával keseríteni.

Hogy ismét egy hasonlattal éljek: rozsnyói diák koromban felültem egy helyiérdekű tudományos vonatra. A Wiener Neustadt-i katonai akadémiában átszállhattam egy gyorsabb személyvonatra, megtanultam, megkedveltem a hadtörténetet, s ezen a vonaton gurult történelmi érdeklődésem tovább katonaéveim alatt, majd Budapesten letelepedve a Hadilevéltárban megkezdhettem történetkutatói és írói tevékenységem kifejlését. Azután 1934-ben megnyílt előttem a Tudományos Akadémia kapuja. Ide belépve átszállhattam a tudományok gyorsvonatába, s most már intenzív munkásságban, gyorsvonati sebességgel utaztam tovább a történetírás tájain, mindaddig, amíg országunk sorsával együtt tudományos gyorsvonatom is egy nagy kataklizma áradatában össze nem tört. Egy ideig a tespedés évei következtek, de eljött az idő, amikor újból talpra állhattam, bár most már csak egy gyengébb személyvonatra szállva utaztam végállomásomhoz. Ide értem ez év kezdetén. Kiszállok a vonatból kis, megmaradt tudományos poggyászommal, a tovarobogó vonat után nézek, és nem érzek az üres sínpár láttán semmi szomorúságot vagy csalódást. Kis poggyászommal kezemben hazamegyek, s visszatekintve hosszú életpályámra, azzal a megnyugtató érzéssel lépek kis szobámba, hogy ami tőlem telhetett, azt megtettem, az Úristentől belém plántált értékekkel úgy hiszem, híven sáfárgódtam, s nem voltam történettudományunk haszontalan munkása.

Gyakran kérdezik tőlem, hogy milyen terveim vannak még, milyen történelmi témák feldolgozásával fogok még foglalkozni. A felelet könnyű. Éppen e napokban, amikor ezeket a sorokat írtam, bukkantam egy olyan levéltári adatgyűjteményre, amely rendkívüli érdekességénél fogva érdemes a feldolgozásra és nyilvánosságra hozatalra. A katonai nyelvtörténet 1848-as fejezetén dolgozva találtam a források egyikében egy rövid utalást arra, hogy Kossuth Lajos emigrációja alatt magyar katonai szabályzatok tervezgetésével és szerkesztésével foglalkozott, s hogy ezek az írások turini hagyatékában, ma az Országos Levéltár birtokában vannak. Csakugyan megtaláltam ezt az anyagot, amely Kossuthnak nem kevesebb, mint 25-26 sajátkezű katonai szabályzattervezetét tartalmazza, de ezeken túl igen sok hadsereg-szervezési kérdéssel és a magasabb hadászat problémáival is foglalkozik. Ugyanitt vannak, ebben a gyűjteményben, német nyelvű hadtudományi munkák és szabályzatok, amiket ő valószínűleg tanulmányozott. Mivel ennek a nagy értékű anyagnak lényeges részét nem lehetett a katonai nyelvtörténetem következő fejezetibe beilleszteni, mert ezek a Kossuth fogalmazványok már nem csak nyelvtörténeti értéküknél fogva fontosak, elhatároztam, hogy azoknak csak a nyelvtörténeti értekezésbe beilleszthető adatait fogom ott közölni, és az összeállítok egy külön tanulmányt Kossuth hadtudományi és hadsereg-szervezési munkásságáról emigrációja alatt. Erről eddig egy Kossuth életével foglalkozó munka sem törődött. Katonaírók nem foglalkoztak Kossuth életével az emigráció

éveiből, a polgári történetírókat pedig ez a voltaképp légüres térben mozgó munkássága nem érdekelte. Megbeszéltem az ügyet a Hadtörténelmi Közlemények szerkesztőségével, s arra kértek, hogy valóban dolgozzam ki ezt az eddig senkitől nem tárgyalt témát egy részletes tanulmányban. A szerkesztőség szívesen bocsát rendelkezésemre erre a célra a folyóiratban három ív terjedelmet, és külön Okmánytárban közölhetem az érdekesebb szövegrészeket is, így hát mihelyt a katonai nyelvtörténet még vállalt utolsó fejezetét elkészítem, ezt a tanulmányt fogom megírni.³⁶⁴

Ezen kívül van két kiadatlan kéziratom, amiket az Akadémia a múlt években prémiummal tüntetett ki. Az egyik Lemaire francia kuruc brigadéros hosszú emlékirata XIV. Lajos királyhoz a Rákóczi-szabadságharc állapotáról a romhányi utolsó csata után.³⁶⁵ Ennek hű másolatát még boldogult Pillias barátom küldte el nekem Párizsból. A másik Hadik András tábornagy érdekes találkozását írja le Nagy Frigyessel, amikor II. József császár kíséretében egy hétig együtt volt vele, s megfigyeléseit külön noteszkönyvben jegyezte föl.³⁶⁶ Ezekon kívül van egy még feldolgozatlan jelentés birtokomban a kuruc hadtörténet eddig még kellően meg nem világított jelenetéről, Andrássy tábornok löcsei kapitulációjáról. Az arra leghivatottabb egyén írása, báró Löffelholz császári altábornagy igen részletes beszámolója a Szepességen lefolyt hadműveletekről és Lőcse behódolásának részletes leírása. Ezt a bécsi Kriegsarchivban másoltattam le magamnak. Csodálatos, hogy ezt a perdöntő írást eddig egyik komoly magyar hadtörténet-kutató sem kereste és közölte, s ezt az eseményt a magyar közönség azt hiszem, leginkább csakis Jókai Lőcsei fehér asszonyából, Thaly és Márki szűkszavú ismertetéseiből, s néhány ezek nyomán készült rövid írásból ismeri.³⁶⁷ Ha a magyar nyelvtörténeti sorozatom a Hadtörténelmi Közleményekben véget ér,³⁶⁸ le fogom adni ezt a három kéziratomat a szerkesztőségnek, s majd talán helyet adnak a folyóirat későbbi számaiban.

Közben, mint eddig is, írogatom életem történetének érdekesebb jeleneteit egy kaleidoszkópnak nevezett sorozatban, de csak családom és jó barátaim számára.³⁶⁹ Ugyancsak ilyen célból állítottam össze zenei életem történetét egy hosszabb írásomban, vázolva benne azt az utat, amit a rozsnyói kis diák kezdetleges muzsikálásától kezdve bejártam, amíg Kassán és Budapestre érve, magamat a legkomolyabb kamarazenének szentelve, negyven évig lehettem magas színvonalú vonósnégyes társaságok elsőhegedűse (Hatvanöt esztendő muzsikája a hegedű szolgálatában). Most talán harmadik életmunkámnak megírom még katonai életem történetét, s akkor ebben a három írásban és az említett kaleidoszkópos

³⁶⁴ A tanulmány nem készült el. A kérdés feldolgozásáról azóta lásd: Ács Tibor: Kossuth és a hadtudomány. In: <http://www.zmne.hu/kulso/mhtt/hadtudomany/2002/2/acstibor/chapter1.htm> (A letöltés időpontja: 2013. augusztus 19.)

³⁶⁵ Megjelent: Le Maire francia kuruc hadmérnök brigadéros emlékirata XIV. Lajoshoz Rákóczi szabadságharcának utolsó idejéből. 1710. augusztus 1. Hadtörténelmi Közlemények, új folyam, 9. évf. (1962) 2. sz. 102–118.

³⁶⁶ A kézirat kiadására nem került sor.

³⁶⁷ Megjelent: Adalékok Lőcse kapitulációjának történetéhez. 1710. február 14. Századok, 98. évf. (1964) 1–2. sz. 176–200.

³⁶⁸ Lásd: Adalékok a magyar katonai nyelv fejlődéstörténetéhez. 5. közlemény. A magyar katonai nyelv körüli fáradozások a reformkorban. A Tudós Társaság katona tagjainak munkássága. Hadtörténelmi Közlemények, új folyam, 7. évf. (1960) 2. sz. 169–181.; Adalékok a magyar katonai nyelv fejlődéstörténetéhez. 6. közlemény. Az 1848/49. évek szabadságharcának katonai nyelve és szabályzatai. Uo., 8. évf. (1961) 1. sz. 212–232.; Adalékok a magyar katonai nyelv fejlődéstörténetéhez. 7. közlemény. A magyar katonai nyelv állapota a szabadságharc után az első világháborúig. Uo., 2. sz. 730–766. című, megjelent munkáit.

³⁶⁹ A Kézirat a Magyar Tudományos Akadémia kézirtárába került, bizonyos fejezetei magántulajdonban vannak, lásd a „Hatvanöt esztendő muzsikája. A hegedű szolgálatában” c. rész 1. fejezetét!

visszaemlékezéseim sorozatában benne van egész életem. De mindezeket nem a nyilvánosságnak szántam. Legfeljebb a tudományos életem története érdekelheti később a történészeket, ha esetleg halálom után ebből részletek napvilágra kerülhetnek.

Még egy gondolattal foglalkozom, egy munka tervével, amit talán még elvégezhetek, ha szellemi és testi erőm még egy ideig megmarad, mert nem jár fáradtságos kutatómunkával és minden, ehhez szükséges adatot egy helyen, a Tudományos Akadémia Kézirattárában megtalálhatok, tehát nem kell sokfelé járnom. Az Akadémia Kézirattárának mostani vezetője, Csapodi Csaba kitűnő történész, régi kedves barátom, és beosztott referensei mindig nagy előzékenységgel fogadnak. A kutatóterem kényelmes berendezése, nekem autóbusz vonalon fekvő közelsége igen könnyűvé tenné az ottani munkát. Szeretném ugyanis megírni, illetve összeállítani azoknak a katonáknak névsorát, ismertetni röviden életüket és bővebben tudományos működésüket, akik az akkori Tudós Társaság címen életre hívott Akadémia megalapítása óta egészen az első világháború kitöréséig az Akadémia tagjai voltak. Az ösztönzést nekem erre az adja, hogy ha ma rádióban, napilapokban a régi, az első világháború előtti katonatisztekéről van szó, már szinte sablonosan halljuk azt a kijelentést, hogy a régi közös hadseregben, s az 1867 után felállított honvédségben „buta, tökfejű, a háború alatt hátul dorbézoló tisztek kergették halálba nélkülöző agyonkínzott katonáikat.” Hát azt szeretném ezzel az összeállítással bebizonyítani, hogy bizony ezek között a „buta tökfejű” tisztek közt volt egy Széchenyi István, egy Bolyai János és sok más értékes hadmérnök tiszt, s talán kevesen tudják, hogy a 48-as hadügyminiszter, Mécsáros Lázár is levelező tagja volt Akadémiánknak.³⁷⁰

³⁷⁰ Pontosabban akkori nevén Magyar Tudós Társaságnak. A munka nem készült el.

VÉGSZÓ

Nemrég olvastam Goethének egy igen bölcs mondását; „Keine Kunst ist's alt zu werden. – Es ist eine Kunst es zu ertragen!”³⁷¹ – Ezt a művészetet igyekszem elsajátítani, amióta életem legnagyobb vesztesége, szegény jó feleségem 1946-ban történt halála óta egyedül élem magános életemet. Nagy szerencsém van, hogy alaptermészetem szerint nem vagyok elégedetlen, lázongó ember. Az első világháború sok viszontagsága, a halál torkából nem egyszer történt szerencsés kiszabadulásom, sok mindenre, elsősorban türelemre megtanított. Felhoztam lelki életemet egy olyan egyensúlyi helyzetbe, amelyben a velem és körülöttem történő eseményeket lehiggadt nyugalommal veszem tudomásul, s amin nem tudok segíteni, azon nem lázongok, vagy kesergek. Egy nagyon kedves, szellemes

Markó Árpád a Hűvösvölgyben 1960-ban

³⁷¹ Pontosan: „Keine Kunst ist's, alt zu werden; es ist Kunst, es zu ertragen.” Az öregkort nem megélni, elviselni művészet. (ném.) Goethe: Sprüche in Prosa. Első magyarországi kiadása: 1819.

fiatalasszony rokonunk ezt nálam úgy jellemezte, hogy már elértem azt a filozófiai fokot, amelyen mindent „intelligens közönnyel” nézhetek. Érdekes, hogy ennek a megállapításnak majdnem szó szerinti mását olvastam nemrég egy német könyvben, amelyben egy tudós ember élete végén elérkezett oda, hogy bármi érte is őt, mindent „mit heiterem Verzichten” vett tudomásul. Vagyis derűs lemondással, beletörődéssel.

Életem ennek ellenére sem szürke. Tudok sok dolognak örülni, a természetben mindent megfigyelek, s örülök, ha szép fákat, virágokat, madarakat látok, érdekes könyveket olvasok, kedves emberekkel beszélgethetek, s mindenben igyekszem a szép, jó oldalt megtalálni. Így örülök az utánam következő történészgeneráció tagjai előmenetelének is, mert látom, hogy sokan közülük igen komoly hozzáértéssel dolgoznak és előreviszik a magyar történetírás tudományát. És hiszen, hogy azok a tehetséges fiatalok is, akik ma ifjúi hevíletükben talán még nem érkeztek el a történelmi szemlélet helyes, tárgyilagos, higgadt felfogásának felismeréséhez, idővel megtalálják a helyes utat.

Visszatekintve hosszú életem során, akár tudományos, akár zenei téren elért sikereimre, minden alkalommal elismételtem magamban Pál apostol mondását, a korinthusbeliekhez írt leveléből: I. Kor. 15–20., s ezzel fejezem be egész tudományos múltamról készült emlékiratomat: „Isten kegyelme által vagyok, ami vagyok, és az Ő hozzám való kegyelme nem lőn hiábavaló, sőt többet munkálkodtam... mint mások, de nem én, hanem az Istennek velem való kegyelme!”

Budapest, 1961. február 16.

Markó Árpád

KATONAÉLETEM TÖRTÉNETE
1905–1921

I. kötet: Békeévek.

Az első világháború első szakasza,
1903. október 1. – 1915. szeptember 15.

[BEVEZETÉS]

A legelső kérdés, amire e visszaemlékezéseim megírásakor felelnem kell az, hogy miért lettem én katona? Miért választottam ezt a családban eddig ismeretlen élethivatást, mikor akkorra már kialakult egyéniségem, zenei tehetségem és érdeklődésem szinte predesztinált a zenei pályára, közelebről – amint tanáraink ismételtlen megállapították és én magam is legjobban éreztem – a karmesteri hivatásra. Erről részletesen beszámoltam a zenei életem történetéről készült írásomban (Hatvanöt esztendő a hegedű szolgálatában).

1902 szeptemberében a kassai VI. hadtest őszi nagy gyakorlatait Észak-Gömörben tartotta.¹ A hadtestparancsnok, a híres Mádi Kovács tábornagy főhadiszállása² a gyakorlat alatt Rozsnyón, a püspöki palotában volt.³ Két hétig az egész város tele volt katonákkal, s ezt akkor senki sem tekintette tehernek, a beszállásolt katonákat, tiszteteket, legénységet egyaránt mindenki szívesen látta vendégül, hiszen az egyébként csendes életstílusú városba elevenséget, sok látnivalót, romantikát hoztak. Gyalogság, lovasság, tüzérség kényelmesen elfért a házakban, csűrökben. Hozzánk egy vezérkari ezredest – úgy emlékszem Ebertnek hívták – szállásoltak be. Kellemes, idősebb úriember, kényelmes vendégszobánkban igen jól érezte magát. Megérkezése után mindjárt tisztelgő látogatást tett szüleimnél, s azután, mivel ők látták, hogy kellemes, udvarias, művelt úriember, többször meghívták

¹ A cs. és kir. VI. hadtestparancsnokság (békeállomása: Kassa) szervezésében és fennhatósága alatt álló területen. A Kassa állomáshelyű, 1734. május 16-án megalakult ezred felállításával III. Károly Kőkényesdi László Szatmár vármegyei birtokos nemest bízta meg 1733. november 24-én kelt paténsével. Az ezredtörzs ekkor két gránátos századdal és az I. zászlóaljjal Kassán gyülekezett, a II. zászlóalj állomáshelye ekkor Nagyváradon, a III. zászlóalj pedig Aradon volt. Kőkényesdi ezredét az udvari haditanács ekkor Magyar hajdúezrednek („Hungarisches Heyducken-Regiment”) nevezte el. Az ezred a 34. számot 1769-ben kapta, amikor Mária Terézia elrendelte, hogy a hadsereg egységesebb vezetése érdekében számmal lássák el. Az ezred századainak gyülekező állomása egységesen 1809-ben lett Kassa, ettől kezdve emlegeti „kassai háziezred”-ként. 1871-ben a német-francia háború befejezése után, amikor I. Vilmos porosz királyt német császárrá kiáltották ki, az ezred megkapta az „I. Vilmos német császár és porosz király” elnevezést. – A 34. gyalogezred története, 12–13., 16., 28.

Az ekkor, 1902-ben a cs. és kir. 34. magyar gyalogezred, melynek aztán Markó Árpád hivatásos katonatisztként tagja lett, a VI. hadtesthez tartozott. A VI. hadtestet alkotó alakulatok: a cs. és kir. 15. gyaloghadosztály, a cs. és kir. 27. gyaloghadosztály, a cs. és kir. 6. lovasdandár, a cs. és kir. 6. tüzérdandár.

A közös hadsereg 1900-ban 15 hadtestből állt, melyek közül a budapesti IV., a pozsonyi V., a kassai VI., a temesvári VII., a nagyszabeni XII. és a zágrábi XIII. volt magyar kiegészítésű.

² Markó Árpád itt a Mádi Kovács György tábornagyról írt téves információkat megismétli, lásd a „Hatvanöt esztendő muzsikája. A hegedű szolgálatában” c. rész 55. jegyzetét, 43.

³ Rozsnyó Mária Terézia uralkodása alatt lett püspöki székhely, amely kiterjedt Gömör és Torna vármegyék teljes területére, valamint Nógrád, Abaúj és Zólyom megyék egyes részeire. A főhadiszállás tehát 1902-ben a rozsnyói római katolikus püspökség rezidenciáján volt.

vacsorára. A városban lakott az eperjesi 67., téglavörös hajtókás gyalogezred.⁴ Zenekara minden délután 5 órakor térzenét adott a püspöki palota előtt, mindnyájunk nagy örömére. Szóval reggeltől estig mozgalmas, változatos élet folyt az egész városban. A piac közepén a Rákóczi torony tövében lévő üzlethelyiségek közül néhány üresen állt, ott helyezték el a tiszti főőrséget, körülötte is mindig volt látnivaló. A 67-esek minden délben a gyakorlatról való bevonulás után ott adták le az ezred zászlóját, ami szabályos katonai parádéval történt. A zászló, minden ezred szent és külön tisztelettel kezelt jelvénye, a régi hadseregek háborúiban még fontos szerepet játszott. Az első világháborúban már elvesztette régi jelentőségét – ezredem legelső ütközeténél 1914-ben egyszer szerepelt a tűzvonalban –, s ma csak üres szimbólum, amelynek már semmi szerepe nincs a harcok alatt, mint régen, amikor lengő zászlóval élükön rohantak gyalogosaink az ellenségre. A zászló volt az a szentség, amit utolsó emberig védeni kellett, hiszen arra esküdtek fel. Ha a zászlót őrizési helyére leadták vagy onnan elvitték, akkor – olvasóim közül a volt katonák és idősebb, nem katonák is emlékezhetnek erre – az úgy történt, hogy egy szakasz – tiszti vezetésével, mellette a zászlótartó – a zászlóval vonult az ezredzene hangjai mellett arra a helyre, ahol a zászlót őrizték. Közeledtükre az őrség fegyverbe lépett, a zászlós szakasz velük szemben felállt, mind a két tiszti tisztelgést vezényelt, kardjával tisztelgett, a zenekar a néphimnusznak – Volkshymnem, [!] Magyarországon Gotterhaltének – nevezett ünnepélyes zenedarabot (a szöveg így kezdődött: Gott erhalte stb.) [játszott], amíg a zászlós tiszti a zászlótartóval bement az őrség helyiségébe, s ott elhelyezték a zászlót, azután a tiszti kardjával még egyszer tisztelegve a zászlónak, visszatért szakaszához, s azt egy vidám induló hangjainál hazavezette. Ez a jelenet akkor Rozsnyón minden nap reggel és délután így játszódott le, s a tiszti főőrség előtt mindig nagy tömeg nézte ezt az ünnepélyes katonai parádét.

Ezzel kapcsolatban ki kell térnem egy jelenetre, amely, bár nem tartozik szorosan katonaeletemhez, hiszen akkor nyolcadik gimnazista voltam, de mint egy tragikusan bevált prófécia, ma is élénken emlékezetemben van. Kedves házi orvosunk, dr. Pösch Dezső bácsi, édesatyám jó barátja lelkes katonabarát, és mint akkor a felvidéki lakosság túlnyomó része, szigorúan királyhű ember volt. Egy délután, amikor már hallani lehetett a katonazene hangjait a gyakorlatról bevonuló ezred élén, találkozok velem a piacon, hiszen erősen romantikus hajlamú lévén, engem nagyon érdekelt ez a mozgalmas, most először látott katonaelet, és minden szabad órát az utcán töltöttem. Megszólít: „Árpád, gyere a főőrség elé, szépet fogsz látni.” – Mire odaértünk, kezdődött a zászlóátadási, előbb vázolt szertartás, ami valóban nagyon lekötötte figyelmemet. Utána azt mondja Dezső bácsi: „Emlékezzél vissza, Fiam, arra, amit mondok. Amíg ezt a dalt itt nálunk játszik és arra minden katona tiszteleg és minden civil – akár tetszik neki, akár nem – kénytelen megállni és kalapját levenni, addig rend lesz Magyarországon, és életünk biztos mederben folyik. Ha ezt egyszer majd nem szabad játszani itthon, akkor vége a nyugalmas, biztos életünknek.” – Azóta sokszor eszembe jutott Dezső bácsinak, ennek a nagyon éles eszű, bölcs embernek a jóslata. A Gotterhalte dallama – talán olvasóim közül nem sokan tudják – Haydn egyik vonósnyegyeseinek adagiója, ahol a mester ezt a zeneileg igen szép melódiát variációkkal cifrázva illesztette be a XII. kvartettbe.⁵ És annak egyáltalában nem volt magyarelles színézete vagy jelentősége, az kizárólag a hadsereg katonahimnusza volt.

⁴ A megfogalmazás félreérthető, az 1860-ban alapított cs. és kir. 67. magyar gyalogezred állomáshelye Eperjes volt, aktuálisan tartózkodott Rozsnyón.

⁵ Franz Joseph Haydn 12. vonósnyegyese: C-dúr versenymű (1769–70 k.).

Hiszen Magyarországon minden ünnepélyen Erkel himnuszát játszották és énekeltek, és soha senkinek sem jutott volna eszébe azt akár politikai, akár társadalmi vagy iskolai ünnepélyeken eljátszani.

A hozzánk beszállásolt ezredes igen szép színekben festette [le] a katonatiszti pályát, s mikor hallotta, hogy jeles tanuló vagyok, biztatott, hogy kérjem felvételemet a bécsújhelyi katonai akadémiába, s majd annak idején igyekezzem bejutni a Hadiiskolába, mert onnan kikerülve, mint vezérkari minősültségű tiszt, szép jövőre számíthatok. Sógorom, Radwány Pista tartalékos huszár főhadnagy lelkes katona volt, akkor Rozsnyón családi bõrgyárunk kereskedelmi igazgatója. Édesatyám, aki a rozsnyói kerület első királyi közjegyzője volt, s helyettese, dr. Kubinyi János lelkes tartalékos tüzértiszt szintén nagy érdeklődéssel figyelte a város katonai mozgalmait. Egy hétköznap, nem tudom mi okból, iskolai szünetünk lévén, hárman összebeszéltünk, hogy kimegyünk megnézni egy gyakorlatot. Az ezredesünktől megtudtam, hogy az a gyakorlat melyik térszínen fog lefolyni, s hol lesz a döntő harc, szóval hol láthatunk a legtöbbet. Sógoromnak megvolt Rozsnyó vidékének 1:200 000-hez [arányú] katonai térképe, s így felszerelve kora hajnaltól délig ott mászkáltunk a katonák közt. Délben pedig felmentünk arra a dombra, ahonnan az ezredes tanácsa szerint a legtöbbet láhattunk. Párszáz méterrel odább, egy magasabb dombon állt a gyakorlat vezetősége Jólész község közelében, ahonnan az egész térszínt Rozsnyó, Krasznahorka, Hárskút, Jólész, Berzété közt jól lehetett látni. Itt azután alkalmunk volt mindenféle harcalakzatot megfigyelni, csapatok szétbontakozását, tüzérség felvonulását, egy lovasrohamot, s a főhadiszállás körül folyó mozgalmakat jelentő lovasok stb., parancsőrtsztek ide-oda száguldását. Nagyon érdekes volt, s mivel két kísérom ilyenekben már részt vett, mindent meg tudtak nekem szakszerűen magyarázni.⁶

Minden bizonnyal ez a két katona-hét Rozsnyón indított engem arra, hogy azután komolyan foglalkozzam azzal a gondolattal, hogy katona leszek.⁷ Szüleim csodálkozására a karácsonyi kívánságcédulámra felírtam egy népszerű, a katonaéletet ismertető, Bécsben kiadott, vastag könyvet, szép illusztrációkkal. A címére nem emlékszem, szerzője Mirbach osztrák katonairó volt.⁸ Ezt a könyvet a beszállásolt ezredes ajánlotta nekem. Amikor 1903 tavaszán már döntenem kellett, hogy érettségi után hová menjek, megkértem szüleimet, hogy egyezzenek bele katonai pályaválasztásomba. Nehéz szívvel, mert tőlem mást vártak, de nem gördítettek akadályt elé. Édesatyám csupán azt kívánta, hogy ha már erre a pályára lépek, akkor kérjem felvételemet a volt Monarchia legelső katonai főiskolájába, a Mária Terézia királynőtől 1751-ben alapított Wiener Neustadt-i Katonai Akadémiába, ahová a katonai főrealiskolát⁹ végzett növendékeken kívül civilből egyenesen is be lehetett

⁶ Az itt leírtakat vö. „Hatvanöt esztendő muzsikája. A hegedű szolgálatában” c. részben leírtakkal, 43–44.

⁷ Vö. Markó Árpád pályaválasztásáról lásd részletesen a „Hatvanöt esztendő muzsikája. A hegedű szolgálatában” c. rész Rozsnyó, 1893–1903 c. fejezetét is!

⁸ Mirbach nevű osztrák katonairóról nem tudunk. Valószínűleg Gilbert Anger: „Illustrierte Geschichte der k. u. k. Armee. Fest-Ausgabe zum 50-Jährigen Regierungs-Jubiläum Sr. Majestät des Kaisers Franz Joseph I.” című kétkötetes munkájáról van szó, amely először 1898-ban jelent meg Bécsben, és 56 litográfiát tartalmazott. Unter Mitwirkung von J. Lukes, Karl Eduard Schimmer, Oscar Teuber, Conrad Ritter von Zdekauer, Moritz Bermann. (Újabb kiadásai: Bécs, 1900., reprintje: uo., 2004.)

⁹ Az Osztrák–Magyar Monarchia katonai iskolarendszerének alapjait Adolf Wurmb ezredes, a Kriegsministerium (közös Hadügyminisztérium) 6. tanügyi osztályának vezetője dolgozta ki 1874-ben. Eszerint voltak négy évfolyamos alreál-, három évfolyamos főreál-, négy éves hadapródiskolák és hároméves akadémiák. Az alreáliskolából csak a kiváló tanulók kerülhettek át a főreálba (aki nem, a többség a hadapródiskolába került, amelynek elvégzése után hadapród-tiszthelyettesi rendfokozattal csapathoz kerültek; 1908 októberától a rendfokozatuk megnevezése: zászlós volt.) A főrealiskolát végzettek az akadémiára mehettek, onnan avatták őket

*A Markó család nyaralója
a dobsinai jégbarlangnál*

jutni jeles érettségi bizonyítvánnyal és egy – közös hadseregbeli intézményről lévén szó, s a hadsereg szolgálati nyelve a német volt – német nyelven, az akadémiában leteendő felvételi vizsga után.

Édesatyám érintkezésbe lépett az akadémia parancsnokságával, megkapta onnan a felvételi feltételeket, a vizsga anyagának részletezését, s meghozattuk Bécsből a szükséges könyveket. Katonaorvosi bizonyítványt is kellett a kérvényhez mellékelni. Leutaztam Miskolcra, ahol kedves nagybátyám, Markó Laci bácsi orvos elkísért egy kaszárnyában dolgozó katonaeorvos kollegájához, dr. Florea Oktavió ez-

redorvoshoz, s az a szabályos blanketta rovatainak megfelelően megvizsgált, s kiállította a bizonyítványt, hogy katonai szolgálatra alkalmas vagyok.

Persze a Dobsina-jégbarlangi nyaralásom ezen a nyáron el volt rontva,¹⁰ mert alaposan elő kellett készülni a felvételi vizsgára. Németül folyékonyan, jól tudtam, de más dolog a mindennapi beszélgetést egy idegen nyelven lefolytatni, s más dolog a szaktárgyak szakkifejezéseit idegen nyelven megtanulni. A felvételi vizsga tárgyai, ha jól emlékszem, a Monarchia történelme, német nyelv és irodalom, matematika, földrajz és fizika voltak, s egy írásbelit is kellett készíteni, amelynek nem volt előre meghatározott tárgya; a vizsgabizottság képet akart magának alkotni a pályázó általános műveltségéről.

Augusztus elején megkaptam az értesítést, hogy jelentkezem felvételi vizsgára Wiener Neustadtban szeptember 4-én. Az első lépés megtörtént, s most már jövöm attól függött, hogy megfelelek-e a felvételi vizsga követelményeinek.

A felvételi vizsgára édesatyám kísért el. Szeptember 2-án utaztunk el Rozsnyóról, este értünk Bécsbe. A következő napot ott töltöttük, s este az operában hallgattuk meg egy akkor feltűnt francia komponista, Charpentier operáját, a Lousiét.¹¹ Bár jobban szerettem volna egy Wagner-operát végigélni, de hát ez is nagyon lekötötte a figyelmemet. Nemcsak a híres operaház belseje, de a remek zenekar, s a tökéletes előadás is. 4-én reggel utaztunk Neustadtba, Bécsből gyorsvonaton mindössze 3/4 óra út, 9 óra előtt az akadémiában voltunk. A parancsnoksági irodában már volt egy-két civil ruhás fiatalember, legtöbben apjuk kíséretében. Az akadémia segédtsztje, Wittas százados névjegyzékkel kezében kontrollálta a beérkezetteket, s amikor az aznapra berendelt jelöltek – úgy emlékszem tízen voltunk – együtt volt, közölte, hogy most legelőször menjünk át a hatalmas régi várkastély egyik szárnyában működő Akademiespítálba, s ha a vizsgálaton átestünk, az

---

hadnagyokká. Eleinte két ilyen tanintézet (Militär-Ober-Realschule) működött, az egyik 1875-től Mährisch Weißkirchenben 1875-től, a másik Kismartonban 1909-től. 1897-ben a honvédség képzőintézményei bővültek, két honvéd hadapródiskolát (Nagyváradon és Pécsen) és egy főrealiskolát szerveztek Sopronban. A Ludovika Akadémiát akadémiai rangra emelték és megjelent a honvéd főrealiskola és hadapródiskola. Az akadémia, a Theresianische Militär-Akademie Bécsújhelyen, ahol Markó Árpád is tanult, s a Technische Militär-Akademie Bécsben három éves képzést jelentettek.

¹⁰ Markóék családi nyaralóhelyén, a dobsinai jégbarlang közelében lévő villájukban, amit Markó Árpád édesapja 1894-ben vásárolt.

¹¹ Lásd a „Hatvanöt esztendő muzsikája. A hegedű szolgálatában” c. rész 57. jegyzetét, 44.

első emelet egyik tantermébe, ahol a vizsga fog lezajlani. Egy ordonánc kísért, mert hiszen az óriási épületben nem tudtunk volna tájékozódni. Az orvosi szemle rövid volt, csak általános vizsgálat, mintegy a kérvényhez csatolt katonaoorvosi bizonyítványban feltüntetett lelet helyességének ellenőrzése.

A nagyterembe lépve egy főhadnagy fogadott, tájékoztatott a vizsga menetéről, leültetett az első asztalok mellé. A szülők jelen lehettek, helyet kaptak az utolsó asztaloknál. Aztán bejött a vizsgabizottság egy ezredes elnökletével. Leültek a széles pódiumon lévő katedrára és székekre, és ábécésorban hívtak ki a táblához a szóbeli vizsgára. Mikor a sor reám került, bizony szurkolva léptem a pódiumra, de hála Istennek, nem volt lámpalázam, s úgy éreztem, nyugodtan tudtam felelni a kérdésekre mind a hat tárgyból. Persze azt már láttam, hogy jeles eredményt ugyan nem fogok elérni – már csak azért sem, mert hiszen német nyelvtudásom akkor még nem volt tökéletes –, de azért az volt az érzésem, hogy talán sikerült a vizsgám. A szóbeli vizsga kezdetén egy császárvadász kapitány a katedra mögötti, egész falat betöltő fekete táblára felírta az írásbeli vizsga tételét, s megmondta: aki a szóbelin átesett, hozzáfoghat annak kidolgozásához, amire egy óra munkaidőt adtak, kijelentve, hogy két-három oldalnál többet nem kell írni. A feladott kérdés: „Warum wird Rom die ewige Stadt genannt?”¹² Mindenesetre ügyes kérdés, amiből igen jól meg lehet ítélni a dolgozat írójának nemcsak szellemi képességét, de általános műveltségét is, ami a dolgozat tulajdonképpeni célja volt.

Összeszedve gondolataimat, sikerült két és fél oldalt írni a feltett kérdésről. Vázoltam Rómát mint a klasszikus műveltség bölcsőjét, írtam a latin klasszikusokról, akiket gimnáziumi éveimben alaposan megismerhettem. Vázoltam Rómát mint a kereszténység központját, mint az építészet, szobrászat, irodalom fejlesztőjét, az államvezetés és a hadvezetés iskoláját, s azzal végeztem, hogy mivel Róma minden téren maradandó, ma is megcsodált dolgokat produkált, méltán megérdemli az örök város kitüntető jelzőt. A vizsga ezzel véget ért, s kihirdették, hogy 12 óraker legyen mindenki ismét itt, az eredmény kihirdetésére, addig lemeheztünk a gyönyörű parkba sétálni.

Az eredménykihirdetés ünnepélyes formák közt történt. Az akadémikus zászlóalj parancsnoka, Hauska ezredes felolvasta a vizsga eredményét, s nagy kő esett le szívemről, amikor hallom: „Aspirant Markó hat die Prüfung mit gutem Erfolg bestanden.”¹³ – Jelen volt három idősebb, rokonszenves képű kapitány, a három akadémiai század parancsnoka, s mindjárt magához hívta azokat, akik a századjaiba kerültek. Egy évfolyam összesen 450 akadémistából állott, három századba tagolva. Mindegyik században volt első, második és harmadik évfolyamhoz tartozó akadémikus. A három századot A., B., C. Kompanienak nevezték. Egy magyaros bajuszú, szikár, a nagyváradi gyalogezerd meggypiros hajtókájú egyenruháját viselő kapitány¹⁴ – később megtudtam, hogy lovag Rizetti Pál a neve – kiáltotta nevemet. Hozzálépve kezét fogott velem, s üdvözölt mint most már hozzája tartozó katonáját. Édesatyámhoz is pár udvarias szót intézve arra a kérdésre, hogy felvételelem most már biztos-é, azt válaszolta, hogy a vizsga eredménye szerint én véglegesen fel lettem véve, mégpedig mivel érettségi bizonyítványom szerint jeles képesítem van, s édesatyám királyi közjegyző, királyi tanácsos, teljesen ingyenes helyet kaptam. Ez tehát

¹² Miért nevezik Rómát az örök városnak? (ném.)

¹³ Markó aspiráns a vizsgát jó eredménnyel letette. (ném.)

¹⁴ Itt és a továbbiakban a kapitány kifejezés használatakor egy Markó Árpádra jellemző, következetes gyakorlatnak lehetünk tanúi. A kapitány a lovas fegyvernem századosainál használt terminológia, ugyanakkor ő a gyalogos csapatnemek századosaira is használja.

azt jelentette, hogy háromévi akadémiai életem alatt szüleimnek egy fillérbe sem fog kerülni életem és kiképzésem, csupán egy kis kötelező havi pénzt, havi minimum 20 koronát kellett nekem biztosítani. Ruhát, fehérneműt, tankönyveket, s minden egyéb szükségleti cikket az intézettől kapok. Tulajdonképpen az volt a szabály, hogy a felvételi után azonnal beöltöztetnek, s ott maradunk mi, újonnan felvettek. De pár nap előtt az épület belsejében beomlott a vízvezeték és csatornahálózat, a vízszolgálat egy ideig lehetetlen volt, így tehát azt az utasítást kaptuk, hogy mindenki hazamehet, a tanítás október 1-jén kezdődik. Képzhetők, hogy milyen boldogan utaztunk haza.¹⁵ Az a három hét – amit azután még otthon tölthettem – volt a tulajdonképpeni vakációm. Szép őszi volt, sorban bejártam szép kirándulóhelyeinket, elbúcsúzva szívemhez nőtt Rozsnyó vidéki hegyeinktől, erdeinktől, mert hiszen ezután oda már csak rövid szabadságokra térhetek haza.

Szeptember 30-án reggel elindultam otthonról. Csak kis kézipoggyászt kellett magammal vinnem, toalettszereket, két pár jó cipőt, néhány darab fehérneműt, pár könyvet, mert hiszen ott mindent kapok. Civil ruhámat a beöltözésem után a századparancsnokság hazaküldte Rozsnyóra. Este 10 óra felé értem Wiener Neustadtba. A Goldener Hirsch szállóban töltöttem az éjjelt, s október 1-jén reggel 9 előtt jelentkeztem a századparancsnokság irodájába. Rizetti kapitány, a századhoz beosztott két főhadnagy, Stanslicki Adam és Goppolt Károly és egy Nussbaumer nevű irodista őrmester-altiszt voltak a szobában. Szívélyesen fogadtak, beírták személyi adataimat a század nyilvántartásának könyvébe, azután az őrmester elvezetett a ruharaktárba. Türelmesen végigpróbáltatott velem minden ruhadarabot, amíg az alakomnak megfelelőt megtaláltuk. Kaptam egy mindennapi hordásra való Waffenrockot, hivatalos nyelven „mohrengrau” sötétszürke színűt. Gallérja és mandzsettája kárminvörös, sárga gombokkal, zubbonyt, kék pantallót. Két pár erős fűzős cipőt, egy használtat mindennapi hordásra és egy újat, fekete sapkát sárga zsinórral, fekete köpenyt, hat darab nappali, hat hálóinget és hat alsónadrágot. Minden darabba beleütöttek egy olyan fekete festékű 30-as számot, ami egész három évem alatt a nyilvántartási számom marad, azaz a hálószobai szekrényen, tantermi asztalomon, könyv- és írószerszekerényemen mindenütt ez a szám volt feltüntetve. Megkaptam a 30-as jelzésű Mannlicher puskát és szuronyt,¹⁶ a bajonétot, amit oldalszíjon a városba járáskor viseltünk sárga zárt kardbojttal. Csupán a III. évfolyamosoknak volt a kiváltsága a tiszti kard, és karjukon egy körülfutó arany stráf. Az épület minden részében a középén széles folyosó választotta el a hálótermet a tanteremtől, s világítását a tanteremnek ide nyíló ablakain keresztül kapta. Egyik falán számozott ruhafogasokon lógtak köpenyeink, a másik oldalon a puska és alatta a szurony. A hálószobában hatalmas terem, hosszában közepén oszlopsorral, s a parkra nyíló nyolc nagy ablakkal, 50-en aludtunk benne, de a kifogástalan szellőztetéssel mindig friss volt a levegő. Az ágyak – szolid vaságyak – matraccal, köztük egy kisebb trümónak beillő éjjeliszekrény, ahol fehérneműnk, s egyéb kis holminkat tartottuk. Minden hálóteremben két ordonánc végezte a takarítást és a cipők, csizmák tisztítását. Ruháinkat természetesen magunk gondoztuk. Minden osztály öt Kameradschaftra (pajtáság) volt beosztva, tízen alkottunk egy ilyen csoportot a hálószoba fekhelyeinek számozása szerint. Az ajtó melletti ágy volt a szobaparancsnok fekhelye: harmadik évfolyamos akadémista; egyúttal a reggeli torna vezetője.

¹⁵ Markó Árpád pályaválasztásáról, a felvételi vizsgáról lásd a „Hatvanöt esztendő muzsikája. A hegedű szolgálatában” c. részt is, 43–45.

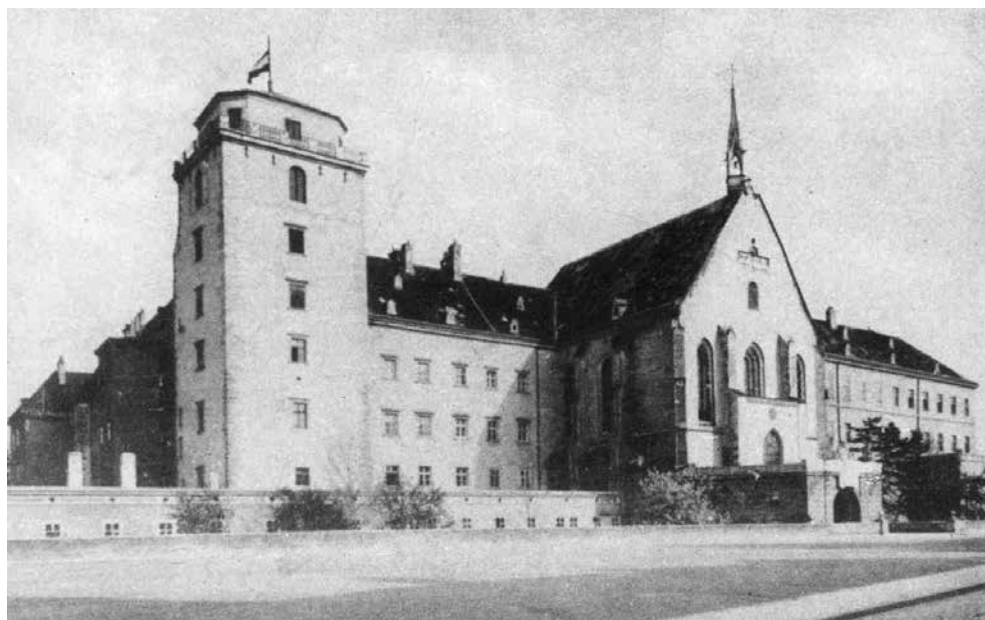
¹⁶ Egy 1895 mintájú Steyr-Mannlicher ismétlőfegyvert, az Osztrák–Magyar Monarchia legelterjedtebb gyalogsági löfegyverét.

A WIENER NEUSTADT-I AKADÉMIÁBAN, 1903–1906

1903. október 1-jén tehát megkezdtem katonaeletemet ebben az érdekes, régi, hatalmas várkastélyban, a Babenbergi uralkodó hercegek volt rezidenciájában. A hivatalos elnevezésünk nem „Zögling”, növendék volt, mint a többi katonai nevelőintézetben, hanem „Militär-Akademiker”, rövidítve: Mil. Akad.¹⁷ A valamikor négy saroktoronnyal megerősített vár, melynek alaprajza s felépítése hasonlított az ismert pozsonyi és diósgyőri várkastélyokhoz, a város szélén volt, mögötte 100 hold terjedelmű park. Egy része még Mária Terézia korában ültetett háromsoros vadgesztenye sétányokkal, nagyobbik részében pedig gondozott mezőgazdasági üzemmel, majorsággal berendezve. Egyik nagy gyeptáblája volt a gyakorlótér, egy másik pedig szabadtéri lovagló terep, a szélén ugratásra szolgáló akadályokkal, volt külön strandfürdő, szabad uszodánk, aminek vizét a parkon keresztülfolyó bővizű patak, a Kehrbach szolgáltatta. A várkastély közepén tágas négyszögletű udvar, oly nagy, hogy az akadémiai zászlóalj felsorakozva abban kényelmesen elfért, egyik falán, a vártemplom külső falán volt a művészettörténetben is megemlíthetett Wappenwand. A fal egész magasságában 107 kőbe faragott címer volt beillesztve. A Habsburg-család és vele rokon családok és más előkelő német és osztrák családok címerpajzsa. Itt említtem meg, hogy a második világháborúban a kastélyt tökéletesen szétbombázták, a remek, a korai középkorban épült falak tövig elpusztultak. Láttam egy azután készült felvételt. A Wappenwandot igen ügyes előrelátással mégis meg tudták menteni. Elébe, közvetlenül mellé felhúztak egy erős betonfalat. Amikor az épületnek ez a része, a templom erős bombákat kapott, ez a falrész a betonfalra dőlve, vele együtt teljes egészében zuhant a földre, s nem tört darabokra. Az osztrák kormány és hadügyminisztérium hagyománytisztelét dicséri, hogy a nyugodtabb idők beállta után teljesen – legalább is külsejében – a régi formában állították helyre, s így a Wappenwand is régi helyére visszakerült.¹⁸ Persze a többi, a porrá zúzott dísztermekből az akadémia kincseket érő berendezésének csak kis részét lehetett megmenteni. Két nagy dísztermünk volt. Az Ehrensaal és a Maria Theresienritter Saal. Mind a kettő Mária Terézia idejéből való aranybrokát bútorokkal, értékes képekkel. A Mária Terézia-rend dísztermében az összes lovag arcképével. Akkor, 1906-ban már csak egy Mária Terézia-rendi lovag élt, báró Fejérváry Géza, volt honvédelmi miniszter. A megmaradt torony a Rákóczi-Turm nevet viselte, mert annak egyik földszinti szobájában volt II. Rákóczi Ferenc elzárva 1701-ben, amíg Lehmann német kapitány segít-

¹⁷ A „Zögling” a hadapródiskolában volt használatos és a katonai al- és főreálban (is). A mödlingi Technische Militär-Akademie hallgatói is „Militär-Akademiker”-ek voltak.

¹⁸ A címerfal a 107 osztrák nemesi címerrel 1449 és 1460 között készült. Az 1945-ben megsérült alkotást 1957-re állították helyre.

A bécsújhelyi katonai akadémia

ségével nem sikerült neki onnan kimenekülvé Lengyelországba jutni.¹⁹ A másik három torony még 1768-ban omlott össze egy földrengéskor. Rákóczi börtönszobájában volt az én időmben az akadémia régi fegyvergyűjteményének múzeuma. Gróf Daun marsallt nevezte ki Mária Terézia 1751-ben az akkor felállított katonaiskola első parancsnokává azzal az utasítással, hogy a növendékekből „...mach Er tüchtige Officiere und rechtschaffene Manner daraus!”²⁰

A park és az épület közt egy tágas udvar, a Theresienplatz terület el szép bronz Mária Terézia-szoborral, ott zajlottak le a katonai parádék. Később, Ferenc József halála után a tér egyik sarkába szobrot állítottak neki.²¹ Távolabb az első világháborúban elesett repülőtiszték emlékműve.²² De különösen szép volt a park egy külön gondozott részében felállított „Gefallenendenkmal”, azaz az iskola felállítása óta hősi halált halt akadémisták neveit, hősi haláluk dátumát tartalmazó szép emlékmű. Széles márványfal, arany betűkkel. Itt emlékszem meg arról, hogy a két háború közt a régi neustadtiak szövetsége ezt a szép emlékművet egy oldalszárnyal kiegészítette, hogy legyen helye az első világháborúban elesettek neveinek. Ennek ünnepélyes leleplezése 1938 nyarán volt.²³ Az utódállamok kö-

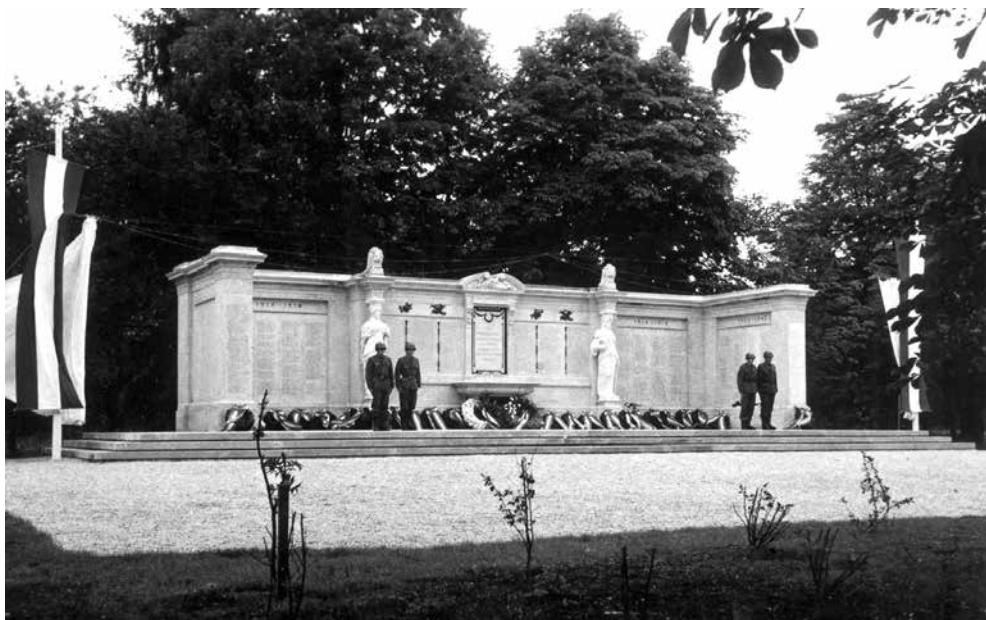
¹⁹ Gottfried Lehmann kapitányt, a bécsújhelyi börtön parancsnokát II. Rákóczi Ferenc fejedelem szökésében való közreműködéséért (1701. november 7.) felnégyelték. (Rákóczi november 12-én lépte át a lengyel határt.) Lásd: Köpeczi Béla – R. Várkonyi Ágnes: II. Rákóczi Ferenc. (Második, átdolgozott és bővített kiadás.) Budapest, 1976. 98–103.

²⁰ Csináljon belőlük rátermett katonatiszteket és becsületes férfiakat. (ném.)

²¹ A bécsújhelyi akadémiát Mária Terézia alapította 1752. augusztus 31-én. A mauthauseni gránitból és bronzból készült alkotást, Hans Gasser és Anton Dominik Fernkorn művét az intézmény alapításának 110. évfordulóján avatta fel Ferenc József császár.

²² Értelemszerűen ez az emlékmű Markó Árpád bécsújhelyi tanulmányainak idejében még nem volt meg.

²³ Markó rosszul emlékezett, illetve az évszám tekintetében talán csak elgépelésről van szó, mert az ün-

A bécsújhelyi Gefallenendenkmal

zül Magyarország reagált csupán a meghívásra, hogy azon a régi neustadtiak jelenjenek meg. Honvédelmi Minisztériumunk megengedte részvételünket, s így én is örömmel kikutaztam. Valóban felemelő, szép ünnepély volt, s örülök, hogy azon részt vehettem. Volt szobáinkat nem kívántuk felkeresni, mert akkor az épületben egy civil fiúinternátus lakott, és más nem katonai intézmények használták. Az ünnepélyen részt vett az akkori osztrák hadügyminiszter, Vaugoin,²⁴ s a Brauhausban tartott díszebéden mondott üdvözlőbeszédben bejelentette, hogy a jövő tanévben már ismét átveszi a Hadügyminisztérium, és az addig egy másik osztrák városban működő katonai akadémiát ide visszahelyezi, ami meg is történt.²⁵ A Hitler-uralom idejében az akadémia parancsnoka egy ideig az afrikai háború híres hadvezére, Rommel tábornagy volt.²⁶ Mélyen meghatva böngésztem végig a leleplezési ünnepély után az új hősi halottak névsorát. Tanáraink közül igen sokan, köztük Rizetti mint ezredes, Stanslicki, Goppolt, s mások is mint századosok, őrnagyok estek, a növendéktársaim közül mintegy 60-an.

---

nepély 1928. május 20-án (tehát a világháború lezárásának tizedik évfordulóján) volt. Lásd Peter Broucek: Ein General im Zwielflicht. Die Erinnerungen Edmund Glaises von Horstenau. Bd. 1.: K.u.K. Generalstabsoffizier und Historiker. Böhlau, Wien–Köln–Weimar, 1980. 115. (168. jegyzet.)

²⁴ Carl Vaugoin kis megszakítással 1921–33 között volt Ausztria védelmi minisztere. (Ez is megerősíti, hogy Markó tévesen adta meg az ünnepély időpontját.) 1938 nyarán, az Anschluss után német birodalmi helytartóként (Reichsstatthalter) a hadügyminiszteri teendőket Arthur Seyß-Inquart látta el.

²⁵ Az elmondottak összességében megfelelnek a valóságnak, de az időrend ismét pontatlan, vagy két különböző ünnepélyes alkalom mosódik össze Markó emlékezetében. Az épületben 1919 és 1934 között működött szövetségi fiúiskola, s 1934 őszén (tehát nem a Gefallenendenkmal kibővítését követő tanévben) költözött vissza az addig a felső-ausztriai Enns városában működő katonai akadémia (Heeresschule in Enns). Peter Broucek i. m. 110. skk.

²⁶ Erwin Rommel 1938 novemberétől 1939 augusztusáig volt az akadémia parancsnoka, akkor még ezredesi rangban.

Megtaláltam a névsorban rokonom, Sarudy Tibor nevét, aki alig hogy elhagyta az intézetet, hősi halált halt.

Mindebből azt hiszem, láthatják kedves olvasóim, hogy milyen környezetben, milyen hagyományos, tiszteletreméltó légkörben éltem végig a következő három évemet. Meg kell még mondanom, hogy a nemzetiség kérdése sem köztünk, sem tanáraink bánásmódjában velünk szemben nem játszott szerepet. Egyetlen egy esetről sem tudok, amikor valakit azért, mert magyar, vagy cseh, vagy horvát volt, mellőzés, sérelem ért volna. Mindnyájan egy akkor nagy és külpolitikailag jelentős Monarchia 400 éves tradícióval bíró katonaságának tagjai voltunk, és ebben a közösségben jól éreztük magunkat.

E hosszú kitérő után visszatérek mindennapi életfolyásom rövid ábrázolásához. Mindjárt első nap a századirodában alá kellett írnom egy nyilatkozatot, amelyben tudomásul veszem, hogy az akadémiában ingyenes helyen töltött három évem ellenszolgáltatásaképpen kötelezem magam, hogy minden ott töltött évért hadnaggyá történő kinevezésem után három évet, összesen kilenc évet kell tényleges szolgálatban eltöltenem, tehát ez alatt nem léphetek ki a katonaságtól. Ugyanakkor kezembe adtak egy nyomtatott házirendet és osztályom tanrendjét.

A házirendből megtudtam, hogy az ébresztő télen 6, nyáron 5 órakor van. Ekkor a legénységi különítmény két dobosa vagy két kürtöse felváltva végigment az összes folyosón, s fújta vagy verte az ébresztő jelet. Tudjuk, hogy a kürtjeleket mind Haydn József komponálta, s ezek közt különösen a pattogó ritmusú gyalogsági induló, az esti takarodó és az imához hívó kürtszó volt nagyon hangulatos. Az esti takarodót 9 órakor szintén kürtszó jelezte. Mivel a tantermek, étkezőtermek, kaszinó ablakai mind a belső várudvarra nyíltak, ott álltak fel a kürtösök, s a jól visszhangzó zárt udvarban fújták el azt.

Akkor mindenki sietett a hálószobába lefeküdni, mert a szobaparancsnok fél 10-kor eloltotta a lámpákat. Reggel fél 7 órától víg reggeli torna: Gelenksübungnak hívták. Ezt pajtáságok szerint harmadévesek vezényletével csináltuk, jó időben az udvaron, egyébként a tágas folyosón és a hálóteremben, ahol bőségesen volt hely a négy sor ágy közt. Nagyon egészséges foglalkozás volt, amolyan egyszerű talajtorna, s szép időben futógyakorlat a parkban. Utána siettünk a reggelihez. Minden évfolyamnak külön étterme volt. Hatalmas bolthajtásos terem, hosszú asztalokkal. Az asztalfőn harmadévesek prezideáltak. A reggeli: nagy csésze elkészített meleg tejeskávé zsemlével. 8 órakor kezdődtek az előadások a tanteremben. Abban nem szűk iskolapadok voltak, hanem széles, zöldre fényezett fiókos asztalok. Három-három személy kényelmesen elfért mellettük. Minden fiók kulccsal volt zárható. A szoba hátsó falánál nagy szekrények, széles és tágas fiókokkal, ott tartottuk tankönyveinket és írószereinket. Dohányozni csak a folyosón volt szabad, ami azért is kellemes intézkedés volt, mert az alvást kivéve egész életünk a tanteremben folyt le. A délutáni előadások után ott tanultunk, olvastunk, aki akart, sakkozhatott vagy más-képp szórakozhatott.

A délelőtti tanítás reggel 8-tól 12-ig tartott. Közben 10 órakor negyed óra szünet. Ez alatt tartotta századparancsnokunk a raportot, kihallgatást, ahol mindenki előadhatta kérelmét, jelentette a szolgálat átvételét. Minden században volt ügyeletes szolgálat, egy harmadéves mint naps káplár és egy másodéves mint Inspektionsgefreiter. Ilyenkor kérhettünk engedélyt kimaradásra, vagy szombat délutántól vasárnap estig [tartó] távozási engedélyt ún. Absentierungra, a városból való távozásra. E szünet alatt az ordonánc behozott minden tanterembe egy nagy kosárban császárzsemleket, bennük egy szelet felvágott, pástétom vagy lekvár. Ebéd fél 1-től 1-ig. Utána egy óra szünet, amit rendszeren nagy sétára használtunk fel a remek parkban, s az előadások azután 2-től 5 óráig tovább folytak.

5 óra után már szabadok voltunk, és ebben az időben volt kijelölve minden osztály számára a heti fürdés órája. Vacsora este 8-kor. Utána két kaszinónak berendezett helyiségben szórakozhattunk. Egy őrmester felesége tartott ott egy egyszerű büfét, ahol vaját, teát, süteményeket, cukorkát stb. lehetett vásárolni. S kialakult az a szokás, hogy a jó barátok kis társaságokat alkotva ott, egy szekrényben tarthatták saját csészéiket, a teáskannát, kanalakat. Forró vizet a büfénél kapva maguk készíthették el teájukat. Volt ott egy jó zongora is – erről még részletesebben beszélek. Az egyik folyosón trafik volt, ahol napilapokat is vásárolhattunk.

A főépületből a nagy lovarda felé vezető folyosóból nyílt két terem ajtaja, a vívó- és tornatermeké. A tágas vívóterem parkett padlójával, s a falakon az antik görög–római olimpiai játékok jeleneit ábrázoló művészi freskókkal arra is szolgált, hogy ott ünnepélyesebb vívó- és egyéb versenyeket tartsanak, s ott zajlott le évenként egyszer a farsang alatt a városban már ismert Akademiaball. Erre mindenki meghívhatta bécsújhelyi, bécsi ismerőseit, rokonait, fiatal leányokat. Persze a névsort előzőleg be kellett mutatni a parancsnokságnak, s ott az ismeretleneket szigorúan elbírálták, nehogy valaki egy cukrászdai mucuskát vagy masamódkisasszonyt becsempészhessen a meghívottak közé. A bált hangverseny előzte meg, zenekarom ott is szépen szerepelt,²⁷ s voltak humoros előadások, egyéb produkciók. A 81. ezredzenekar hangjainál kezdődött a tánc. A szomszédos tornaterem büfének volt berendezve. Minden évben kitűnően sikerült ez a multság, különösen Giesl tábornok parancsnoksága alatt,²⁸ aki jovialis kedvességével valóban a szeretetreméltó háziúr szerepét játszotta. Éjfél után 1 és 2 óra közt a zenekar rázendített a Radetzky-indulóra, ez volt a jel, hogy a bál véget ért. Másnap délelőtt reggel 9-ig alhattunk, s délelőtt nem volt előadás.

Ez volt tehát a napirendünk a téli félévben, azaz október 1-jétől április 1-jéig. Akkor kezdődött a nyári félév, egészen más munkabeosztással. Az elméleti oktatás kissé háttérbe szorult, s a legtöbb órát gyakorlatozás, lovaglás, a helyőrség lövöldéjében tartott éles lövészet foglalta le, előkészületek a terepfelvetélhez, s kirándulások a közeli nevezetesebb katonai telepek megismerésére. Wiener Neustadt és Fischau közt volt egy kb. 9 km széles kopár legelő, a Heide. A garnizon nagy gyakorló- és lovaglóttere és nem messze e várostól északra feküdt Wöllersdorf, a hadsereg tüzérségi éleslövésre berendezett lövöldéje. Ezeket látogattuk meg szakszerű vezetéssel, sőt Klosterneuburgba is elvittek, hogy lássuk, miként köti át a Dunát az ottani Pionierbataillon vaspontonokra épített hadihíddal. Bécsújhelyen egy-két érdekesebb gyárba is elvittek, s megtekintettük a vasút fűtőházát, ahol egy vasúti mérnök magyarázta meg a mozdony alkatrészeit, a vezetés és egyéb vasúttechnika kérdéseit. Június-júliusban már nagyobb harcászati gyakorlataink voltak század, zászlóalj kötelékben, s részt vettünk a helyőrség ilyen gyakorlatain is. A városban egy gyalogezred, az én időmben a 81. számú morva, lila hajtókájú ezred és az 5-ös, sárga hajtókájú dragonyosezred²⁹ állomásozott.

Elméleti kiképzésünk igen alapos és komolyan főiskolai színvonalon mozgott. Az I. év-

²⁷ Markó Árpád Bécsújhelyen szalonzenekart szervezett az akadémistákból. Lásd a továbbiakat, valamint a „Hatvanöt esztendő muzsikája. A hegedű szolgálatában” c. rész Wiener Neustadt c. fejezetét!

²⁸ Arthur Giesl Freiherr von Gieslingen (1857–1935) lovassági tábornok 1905 szeptembere és 1910 áprilisa között volt az akadémia parancsnoka. Markó Árpád logikusan egyetlen alkalommal vehetett csak részt olyan mulatságon, ahol és amikor Giels volt a parancsnok.

²⁹ A cs. és kir. 81. gyalogezred karmazsinvörös hajtókájú, ezüstkombos volt hivatalosan, talán a karmazsin árnyalata hasonlított számára a lila színre. A cs. és kir. 5 dragonyosezred valóban sárga hajtókájú és fehérgombos egyenruhát viselt.

folyamban még volt néhány ún. civil tantárgyunk, amiket nem nagyon szerettünk. Szabadkézi rajz, ábrázoló geometria, egészségtan, amit dr. Schifferer főtörzsorvos, kedves idősbácsi, kórházunk parancsnoka adott elő. De a katonai tárgyakból az Exerzierreglement és Dienstreglement – gyakorlati és szolgálati szabályzat – mind a három évfolyam alatt megmaradt. I. évfolyamban ehhez jött a Heeresorganisation – hadseregszervezet – tantárgy, amit egy vezérkari százados adott elő, Weiss von Schleissenburg. A II. évfolyamban már tisztán katonai tárgyak maradtak, kivéve a német nyelv- és irodalomtörténetet, itt már a taktika, hadtudomány, katonai földrajz oktatásán volt a hangsúly, s ami – akkor még persze nem is sejthettem – életem további folyásában mint domináló tényező irányította működésemet, a hadtörténet volt, legalábbis nekem, a legrokonszenvesebb tantárgy. Előadója Felix zur Helle, idős főhadnagy, egyetemet végzett, történet szakos [tanár]. Hangsúlyozom, hogy mindazokat a tantárgyakat, amelyek a civil tudomány részei is voltak, tehát a földrajz, német irodalom, tereptan, térképezés, mind olyan tiszték adták elő, akik egyetemet végeztek, tehát minden vonatkozásban komoly szakemberek voltak. A tanári kar többi tagját is igen megválogatták. Lovaglótanáraink – a II. és III. évfolyamban volt hetenként három lovaglós óránk – a világhírű bécsi Reitlehrerinstitut³⁰ végzett tisztjei, tehát a Monarchia legjobb lovasai közül valók [voltak]. Vívó- és tornatanáraink pedig a Wiener Neustadtban működő Turn- und Fechtlehrerkursban³¹ kapták kiképzésüket. A tisztán katonai tárgyak tanárai elsőrangú csapattisztek. Két századtisztem közül Stanslicki főhadnagy a brucki Armeeschieschulét³² végzett lövésügyi szakember adta elő a Schiesswesent, Goppolt főhadnagy volt a vívó- és tornatanárunk. A soknyelvű hadsereg viszonyaira való tekintettel a németen kívül valamennyi ezrednyelv számára megvoltak tanáraink. Mindenkinek be kellett jelenteni, hogy milyen nemzetiségű ezredhez kívánczik majd, tehát milyen ezrednyelvet akar tanulni.³³ Minden nyelvkurzusban voltak kezdők és haladók. Én persze a magyart választottam. Tanárunk, mohácsi Párducz Sándor érdekes ember volt. A budapesti vadászszászlóalj főhadnagya, komoly zongorista, Wagner-rajongó, a Wiener Neustadt-i Wagner Verein³⁴ alelnöke, tartott néhányszor előadást Wagnerről, amit persze élvezettel hallgattam. De ezen felül drámákat is írt német nyelven. Egyiket elő is adták a színházban Sonnenuntergang címen, a Napóleon korabeli ismert jelenetet, a Schill-huszárok önfeláldozó szabadságmozgalmát³⁵ dramatizálta igen sikerülten. Mentünk is meg-

³⁰ Pontosabban: Militär-Reitlehrer-Institut vagy más néven k. (u.) k. Equitationsinstitut. Az 1850 és 1918 között működő bécsi intézetben lovaglótanárokat képezték a hadsereg számára.

³¹ A Wiener Neustadt-i Akadémiához tartozó intézmény, illetve képzés, pontosabb néven k. k. Militärische Turn- und Fechtlehrerkurs vagy Offiziers- Turn- und Fechtlehrerkurs.

³² A Bruck an der Leithában 1868-tól működő k. u. k. Armeeschießschule az osztrák–magyar hadsereg számára fegyvermesterek, 1908-tól géppuskások (Maschinengewehrschule), elsősorban a gyalogságnál szolgáló tisztek lövészetben és fegyverzettechnikai téren történő ki- és továbbképzését biztosító intézmény volt.

³³ A közös haderő különböző alakulatainál a legénység által ismert nyelveket „hivatalból” ismernie kellett a tiszteknek. Az alakulatoknál, ha a legénység húsz százaléka használt egy nyelvet, akkor az adott nyelv ún. ezrednyelvnek számított. (Voltak olyan alakulatok, ahol két-három ezrednyelv is volt.)

³⁴ A Bécsújhelyi Wagner Egyesület egy hivatalosan nem bejegyzett egyesület, Wagner zenéjéért rajongó, magánszemélyeket tömörítő baráti társaság volt.

³⁵ Naplemente (ném.). Ferdinand Baptista von Schill (1776–1809), aki 1809-ben a berlini 2. Huszárezred (ún. Schill-szabadcsapatok) parancsnoka lett, megtervezte Poroszország, valamint az egész német nép felkelését Napóleon ellen. Engedély nélkül betört Szászországba, ahol azonban ellenállásba ütközött, ezért Mecklenburgon át csapatával Stralsundba menekült. A porosz király is ellenezte vállalkozását. Stralsundban dán és holland csapatok támadták meg a francia császár parancsára, s Schill a harcokban elesett. 11 foglyul esett tisztjét Weselben halálra ítélték és főbelőtték.

hallgatni, s lelkesen tapsoltunk. A tereptan egyik tanára az ismert Bézard százados volt, a Bézard-bussola szerkesztője, akinek ezt a kitűnő delejtűjét a világháborúban – ezt tapasztalásból mondhatom – kitűnően használtuk.³⁶ A II. évfolyamban tanultuk a katonai igazságszolgáltatás szervezetét, dr. Brosig hadbíró őrnagy adta elő. A III. évfolyamban pedig Schindler törzsállatorvostól a hippológiában, azaz lóismeretben kaptunk alapos tájékoztatást.

Volt még két kellemes óránk, amiből nem kellett vizsgázni, de hallgatása kötelező volt. Az I. évfolyamban minden héten egy este bejött frakkba öltözve egy mozgékony idősebb emberke, Kundmann, városi tánctanár, aki az akkor divatos táncokra tanított meg minket. Persze női segédlet nélkül, a vállszalagunkra kötött zsebkendő jelölte meg a női partnereket. De különösen érdekesek voltak dr. Cyriakus Bodensteinnek, a bécsi képzőművészeti főiskola egyik idős professzorának előadásai. Minden második szombat délutánján került az én osztályomra a sor. A rendkívül kedves, barátságos professzor megható lelkesedéssel, vetített képekkel tarkítva magyarázta nekünk az építő-, festő-, szobrászművészet történetét az ókortól napjainkig. Sokat tanultam tőle, mert a gimnáziumban bizony ilyenre nem tanítottak. Most már nem álltam, mint borjú az új kapunál egy szép gótikus, román stílű templom, vagy barokk palota előtt tudatlanul, mert visszaemlékeztem Bodenstein professzor ezekről tartott előadásaira. Meg kell még említenem, hogy a III. évfolyamban még két nehéz, de érdekes tantárgyunk volt. Waffenlehre, Wilczek von Schild tüzértörzskari kapitány adta elő. A várépítés tudományát pedig Meangya István műszaki törzskari ezredes. A fegyvertanban megismertük a lövő fegyverek fejlődéstörténetét, a különböző puska- és ágyútípusokat, a külföldi hadseregekben akkor használt fegyvereket. Az akadémiának gazdag fegyvergyűjteménye volt, úgyhogy mindezeket a puskákat be is mutathatta nekünk. A várépítés történetét főleg a világhírű Vauban belga várépítő rendszerével kezdtük, aki a XVII. században alkotta meg csillagsáncszerű várait, s azok típusát utánozta a többi európai állam. Volt a III. évfolyamban még egy eléggé érdekes tantárgyunk. Miliártechnologie címen, báró Waldstätten kapitány előadásában. A gőzgépek, elektromosság, fűtéstechnika, s egyéb olyan műszaki kérdésekről beszélt, amiről egy művelt tisztnek tudnia kell. Persze drótnélküli távirásról, repülőgépekről akkor csak mint próbálkozásokról beszélhetett. A rádióknak még híre sem volt. Idegen nyelvek közül a francia nyelv volt kötelező tantárgy, végig mind a három évfolyamban, kezdő és haladók csoportjában. Francia tanárunk báró Baillou ulánus kapitány volt. Finom modorú, kedves úriember, a francia irodalomban is jártas, tökéletes franciasággal tanított. Engem mindjárt a haladók csoportjába osztott be.

Mindebből láthatjátok kedves olvasóim, hogy a Wiener Neustadt-i akadémia valóban főiskolai színvonalon tanító, kitűnő intézet volt, ahol nemcsak katonai vonatkozású életre neveltek minket, hanem általános műveltségre is. Mikor a felvételit tettem, édesatyám megkérdezte Rizetti kapitányomat, hogy mivel jól hegedülök, van-e annak lehetősége, hogy ezt ott is gyakorolhassam. Megnyugtató. A II. emelet két helyisége erre szolgált. Mindegyikben volt egy zongora, azon felül kulccsal zárható tágas fiókok hangszereink és kottáink számára. Az ajtóra függesztett beosztás szerint minden jelentkező kapott hetenként 2-3 félórát, amikor ott zavartalanul gyakorolhatott. Aki pedig tovább akart tanulni, ahhoz bejárhatott a városi zeneiskola illető szaktanára.³⁷

Ellátásunk kifogástalan és bőséges volt. Jól főztek. Ebéd három tál étel, leves, főzelék

³⁶ Az ún. Bézard-rendszerű iránytű (bussola: iránytű, ol.) a tájolóknak egyik alaptípusa. Egészen 1996-ig gyártották.

³⁷ Minderről lásd bővebben a „Hatvanöt esztendő muzsikája. A hegedű szolgálatában” c. rész Wiener Neustadt c. fejezetét!

vagy krumplics hússal és valamiféle tészta. Vacsorára egy tál étel, pörkölt, finom virsli bor-sópürével vagy más ilyenféle egyszerű étel. Vasárnap vacsorára nagy adag hideg felvágót-tat, vajot kaptunk.

Egészségügyi gondozásunk is kifogástalan volt. Az első évfolyambelieket még a tanév elején alapos általános kórházi vizsgálatnak vetették alá, azután minden félévben mindenkit újból megvizsgáltak. Kórházunkban az öreg főorvos-orvos mellett két fiatalabb katonatorvos volt beosztva, az egyik képzett fogorvos, s a kórházban szépen berendezett fogorvosi rendelő. Negyedévenként mindegyikünk fogait végigvizsgálták, s a hibákat helyrehozták. És aki rosszul érezte magát, a délelőtti szünet alatt felkereste az orvosi rendelőt, s ha baja fekvést kívánt, bevonult a kórházba. A reggeli mosakodást a hálóterem melletti mosakodóban végeztük. Keskeny szoba, hosszú falán húsz vízcappal, jó magasan, hogy fejünket alá lehetett dugni, s alatta hosszában egy széles bádognályú. Minden csap mellett egy kis polc, hogy a mosdószereket letehessük. Erre a célra éjjeli szekrényünkben volt egy doboz, ún. Spiegelschatulle, fedelének belső oldalán tükörlappal, benne hely fogmosó pohárnak, szappannak, kefének stb. A fürdést a téli félévben is igen élveztük. Hatalmas terem, falai kővel burkolva, félemelet magasságában körbefutó folyosón vetkező fülkék. Alattuk felszerelve legalább 20–25 zuhany igen széles szitával úgy, hogy nagy körterületet eláraszt-hatott vízzel. Langyos zuhany; egy ilyen rózsza alatt öt-hatan is kényelmesen elfértek. A fal mellett pedig hideg zuhanyozók voltak. Nyári félévben igen élveztük a remek szabad uszodát, különösen, ha gyakorlatokról vagy tereplovaglásnál porosan tértünk haza.

Vívást minden évben tanultunk, torna csak az első évfolyamban volt. Lovaglást a második és harmadik évfolyamban tanultunk. Lovaglósizmat, nadrágot kaptunk ugyan, de ezek a kincstári holmik olyan nehézkesek voltak, hogy szabad volt ilyen darabokat magunk költségére beszerezni és használni. Nagyon ajánlották a soproni huszárezred³⁸ suszterét és szabóját, mint ezeknek a kényes ruhadaraboknak specialistáját, úgyhogy én is, amikor egyszer Sopronban rokoni látogatást tettem, ott rendeltem meg ezeket. Nem is bántam meg. A lovaglósizmamát még a háborúban is, sőt, azután, dénesházi birtokunkon való életem idejében is használhattam. A téli hónapokban két fedett lovardában, nyáron pedig a parkban lovagoltunk, szigorúan a lovassági szabályzat szerinti iskolalovaglásra tanítottak. A három század mindegyikének külön lovaglótanára volt, rendszerint egy dragonyos-, egy ulánus- és egy huszártiszt, főhadnagy, százados, vagy esetleg törzstiszt. Melléjük beosztva, mint segéd, egy szintén magasabb lovas iskolát végzett továbbsholgáló őrmester. Úgy emlékszem kb. 200 lóból állt az akadémia Kavalleriedetachmentje. Parancsnoka az egyik lovaglótanár. Két lovardánk volt. Egy nagy, tágas, díszesebb és egy kisebb. A nagy lovardának emelvényén annak a két lovas szobornak mása, amelyek a bécsi Burg udvarán láthatók, Savoyai Jenő és Károly főherceg szobrai. Istállóink mintaszerűek voltak. Lovaink kitűnően gondozott, szép állatok. Ebéd után szabad volt az istállót felkeresni, vittünk lovainknak kenyeret, cukrot. Lovaglótanárom mind a két évben egy ulánus kapitány, Fröhlich von Fröhlichtsthal volt. Remek lovas, tudott kedélyes lenni, de néha hihetetlenül gromba is. Keményen befogott, s igen kitűnően tanított. Eleinte kengyel nélkül lovagoltunk, hogy az ülést, testtartást megtanuljuk, később azután kengyellel, s az év második felében sarkantyúval. Az óra végén vagy behoztak pár akadályt, gerendát, sövnyet stb., amiken keresztül kellett ugratni, vagy pedig a voltizsirozást, azaz lovas tornát gyakoroltuk. Külön betanított kis lovon csak egy heveder volt két bőrfogantyúval felszerelve. A futószáron, amelynek végét őrmesterünk, Arató huszár őrmester tartotta, a lovacska könnyű galopp-

³⁸ A cs. és kir. 9. Nádasy-huszárezred.

ban, mint a cirkuszi ló vágatott körben, s nekünk a körön belül így kellett rá felugrani. Mindez sokkal veszélyesebbnek látszik, mint a valóságában van, mert csak az volt a fontos, hogy eltalálja az ember a ló futásának ritmusát, s azzal összhangban végezze mozdulatait. Persze eleinte nem ment simán a dolog. Mindnyájan, jómagam is párszor lezuhantunk a lovarda puha fűrészpörába, de nevetve felkeltünk, s folytattuk a cirkuszt tovább. Ha kapitányunk jókedvű volt, odaszólt Aratónak, mutasson valami új figurát. Hát mutatott is olyanokat, hogy alig egy páran tudták utánacsinalni. Kisült, hogy fiatal korában otthonról megszökött egy vándorcirkusszal, ott tanulta ezeket.

Nagyon élvezetes volt a lovaglás a nyári félévben, részben a park szabad négyszögén, amelyek szélén komoly akadályokon: vizesárok, magas sövény, fatörzs, téglából épített kis emelvény – angol, lovas nyelven Irish-Bank-nek: ír padkának hívják. Vagy pedig kilovagoltunk a városból, s a szép sík terepen vagy erdős vidéken lovagoltunk egész délelőtt vagy délután. Két ilyen kilovaglásnál mulatságos dolog történt velem. Belovagoltunk Sopron felé, s a Rozália-hegység szép erdei útján jöttünk haza. Az osztrák–magyar határ határfolyója, a Lajta mindössze egy kilométerre volt akadémiánk parkjának hátsó falától, ott is volt egy kapu. Rekkenő meleg nap volt. A folyó előtt, mely ott kb. fél vagy legfeljebb egy méter mély volt, azt látjuk, hogy kapitányunk nem a Katzelsdorf melletti híd felé vezeti lovascapatát, de egyenesen neki a folyónak, s a part sekély részén szépen belovagol a vízbe. Mi utána. A folyó közepén megállást parancsolt, hogy lovaink kissé élvezzék a vizet, ihassanak. Egyszer csak azt érzem, hogy lovam kezd alattam elfogyni, szépen lassan térdre ereszkedik, s be akar feküdni a vízbe. Szerencsére nem vesztettem el lélekjelenléteimet, leugrottam a nyeregből, be a vízbe, amely ott kb. derékgig ért. Ha nem sikerül idejében kihúzni lábaimat a kengyelekből, s a ló lefekszik, én a vízben alája kerülök. Könnyen megfulladhattam volna, amíg ki tudnak a sok ló közül szabadítani. Így nem történt semmi bajom, mindenki nagy hahotával fogadott, amikor bőrig átázva kikászálódtam a túlsó partra. Persze lóra, a nedves nyeregbe nem ülhettem, így hát gyalog baktattam a parkon keresztül haza.

Egy másik kilovaglásunk már több izgalmat és szurkolást okozott. A második évfolyam elején – úgy emlékszem október közepén –, gyönyörű verőfényes délután, amikor lementünk a lovardába, csodálkozásunkra a lovakat lovászaink nem mint rendesen, a lovardában vezették, hanem az istállóudvarban álltak fel. Mi szabály szerint velük szemben. Pár perc múlva jön Fröhlich kapitány. Fogadja jelentésünket, azután vezényel: „Aufsitzen!”³⁹ Ő maga is gyönyörű sárga telivérjére száll, Arató őrmester szintén lóra kap. Akkor már kengyelvással lovagoltunk, de bizony a 6–10 lovaglóra után még nem nagyon éreztük biztosan magunkat a nyeregben. Fröhlich felemeli lovaglópalcáját: „Mir nach! Rudel, Schritt marsch!” (Azaz utánam, csoportban lépés, indulj!) Mi lesz ebből? Szépen lépésben kivezet minket az akadémiából Bécsújhely főutcájára a Neunkirchnerstrassén keresztül, a város déli kijáratánál lévő vasúti aluljáróhoz, ahol kezdődött a nagy, már említett Heidegyakorlótér. Tehát úgy látszik, itt akar egy kicsit gyakorlatozni velünk. De hát ebben az esetben Fröhlich tervezett és a bécs–trieszti gyorsvonat végzett. Mert amikor egész csoportunk, kb. húsz lovas a vasúti átjáró alatt volt, fejünk felett dübörgött végig a gyorsvonat. A nagy zajt az alagút falai sokszorosan verték vissza, lovaink megriadva, mint egy, a kasból kirepülő méhraj, kivágtattak rendetlenül az alagútból és veszett iramban neki a – szerencsére teljesen sík – gyakorlótérnek. A kapitány és őrmester is kénytelenek voltak utánunk eredni, s Fröhlich humorosan kiabálta utánunk „Ja, wer hat den Galopp kommandiert?”⁴⁰

³⁹ Itt: Felülni! [Lóra!] (ném.)

⁴⁰ Igen, ki vezette a vágót? (ném.)

Gondoltam magamban: beszélhetsz most akármit, a fő dolog, hogy le ne forduljak a nyeregből. Lábaimat erősen a kengyelvasba süllyesztve hiába próbáltam lovamat észre téríteni s visszatartani. Rohant a megriadt lovaknál ismert tömegszuggesztői törvénye szerint a többi után. Erősen megkapaszkodtam egyik kezemmel a nyereg kápájában, a másikkal a gyeplő szárában. Szerencsére előttünk 8-9 km sík térszín. Tehát ha lovainkból kifogy a szusz, aminek ilyen örült száguldásban hamar be kell következni, hiszen ezek nem versenyparipák, hanem derék kincstári lovak, akkor majd csak sikerült őket megállítani. Így is történt. 4-5 km száguldás után már éreztem, hogy lovam kifárad, lassan úrrá lettem felette, s nemsokára sikerült vágatását lépésre, majd megállásra kényszeríteni. Lassanként a többiekkel is ez történt. Senki sem zuhant le, s amikor kapitányunk köré gyülekeztünk, már nevetve tárgyaltuk ezt a nem várt jelenetet. Fröhlich pedig mosolyogva mondta: „Látjátok gyerekek, nem kell a lótól félni. Én ugyan mást akartam veletek itt most gyakorolni, de ez a vágatás nagyon jó lecke volt mindnyájatoknak.” – Igaza volt, ez az önkéntelen lovasroham mindnyájunkban megerősítette a lovagláshoz szükséges bátorság érzetét.

Még egy lovas jelenetről szeretnék megemlékezni, ami bizony majdnem végzetes lehetett volna rám nézve. A parkban a lovaglóra végén tanárunk kisebb, 6–8 lovasból álló csoportokat állított össze, s annak vezetőjévé olyan lovaszt állított, akinek lova ismertén jó ugró volt. Ez a III. évfolyam nyári hónapjában történt, amikor már valóban szilárdan ültünk a nyeregben, s ismertük a lónak minden mozdulatát, s az összes akadályt mindig simán ugrattuk át. Egy ilyen kis csoport vezetője én lettem. A Szamócza nevű kedves, kitűnően ugró lovon ültem. Feladat: a nagy négyszög oldalain lévő összes akadályon átugratni, könnyű, nem gyors galoppban, s az utolsó után belovagolni az istálló elé. Az akadémia parkja nyilvános sétahelye volt a város lakosságának s ilyenkor szép időben igen sokan, férfiak, nők, gyerekek sétáltak ott s nézték a látnivalókat, lovas és gyalogos gyakorlatokat. Szép csendes elindulok, szabályszerű nyugodt vágásban vezetem csoportomat. Már három-négy akadályt átugrattunk, amikor a vastag fatörzshöz értünk. Itt a sétaúton, közvetlenül az akadályul szolgáló fatörzs sarkánál állt két hölgy és gyönyörködött a lovas mutatóanyagokban. Amikor a fatörzs elé érek 8-10 lépéssel engem követő, hasonló nyugodt tempóban lovagló csoportom előtt, az egyik hölgy hirtelen mozdulattal kinyitja világos lila színű napernyőjét, éppen amikor én már az akadály felett lebegek. Szamócza megriad, elkezd vágatni, mint a megijedt lovak szoktak, legerősebb iramban, s ilyenkor a kantárszár erős fékezésével sem lehet mérsékelni. Lovasaim abban a hitben, hogy szándékosan gyorsítottam a tempót, sarkantyúba kapják lovaikat, s száguldanak utánam. Láttam a bajt, itt most azt kell tennem, hogy befordítsam a lovat a gyakorlótér közepébe, ahol lecsendesíthetem, mert máskülönben – mint az megriadt lovaknál szokás – bevágtat az istállóba, s akkor annak az alacsony kapujában fejem szétroncsolódik. De nem ez történt. A jó Szamócza mint derék iskola-ló tudta, hogy neki most még a többi akadályon is át kell ugrani, tehát vitt tovább a következő akadály felé, az Irisch Bank elé. Ez egy kb. fél méter magas téglalapítmény, tetején kb. 2-3 méter széles sima felület, gyeptéglával borítva. A lónak tehát egy ugrással fel kell ugrani erre, s amikor mind a négy lábával ott van, a következő ugrással onnan leugrani. De miközben lovam felugrott oda, társaim is már odaértek, s egyikük lova ferdén ugorva kibillentette az én lovamat az egyenes vonalból, félreugrott, s nem várt mozdulattal engem kivetett a nyeregből. Földre zuhantam az akadály tetején, csak azt láttam, hogy fejem felett, közvetlen arcom előtt egy csomó lóláb vaspatkóval száguld át, de Istennek hála, egyik sem sértett meg, úgyhogy egy erős csípőzúzódáson kívül csodálatosképpen nem történt bajom.

Hogy az akadémiaiban ilyen alapos lovas kiképzésben részesültünk, annak egész kato-

naéletemben nagy hasznát vettem. A hadapródiskolát végzett vagy önkéntesből aktivált gyalogos tisztek télen egyszer egy hathavi Infanterieequitationban vettek részt. Lovas vagy tüzér csapattestnél tanították meg őket lovagolni, legalább annyira, hogy mint századparancsnokok, segédtisztok a követelményeknek megfelelték. Mi neustadtiak az ezredekben el voltunk ismerve mint jó lovasok, s ezért az idősebb századosok, főleg a törzstisztek szívesen kértek fel, hogy lovagoljunk le lovaikat, télen lovardában, s nyáron is, amikor nekik nincs arra szükségük. Így nekem az első naptól kezdve ezredemben állandóan volt alkalmam lovagolni, s amikor a Regimentspionierabteilung, az ezredutászoztag parancsnoka lettem, háborúban és nagy gyakorlatoknál mindig kincstári lovat kaptam, tehát egész szolgálati időm alatt élvezhettem a lovaglás szép sportját. Az akadémia II. évében csak jó osztályzatom volt, de már a harmadik évben megkaptam lovaglásból is a jeles osztályzatot. Azok a társaim, akik lovassági szolgálatra jelentkeztek, a III. évfolyamban már nem vettek részt a gyalogsági kiképzésben, azokat az egyik lovastiszt vezetésével a lovassági szolgálatra képezték ki. Fröhlich kapitány kérdezett, hogy miért nem jelentkezem a lovassághoz, ő javasolná. De nekem ehhez nem volt kedvem, s mivel régi családi ősapámtól, Markó Páltól 1782-ben alapított rozsnyói bőrgyárunk azokban az években már inogni kezdett – nem bírta a konkurenciát az akkor a fővárosban hatalmas tőkével dolgozó Machlup-, Mauthner-bőrgyárakkal,⁴¹ s 1908-ban végleg felszámolni volt kénytelen, édesatyám s családunk többi tagja minden vagyonukat elvesztették –, tudtam, hogy állandó pénzbeli támogatásra otthonról többé nem számíthatok. Így hát nem vállaltam a költségesebb lovas szolgálatot.

A lovagláson kívül torna és vívás, továbbá éles céllövészet, s minden nyáron egyszer egy, rendszeren a Schneeberg lábánál, nagy hegyek oldalában beépített harcszerű lőtérben gyakorolt lövöldözés voltak az elméleti tantárgyaktól eltérő, felfrissítő foglalkozásaink. A tornában és lövésben közepes, vívásban jó közepes eredménynél többre nem vittem. Az osztályozás számegegységek szerint történt. A legjobb jegy, a kitűnő öt egységet számított, a jeles négyet, a jó hármat, az elégséges kettőt, az elégtelen egyes jegyet jelentett, s ez egységek összeadásából tűnt ki, hogy az illető megérdemli-e a jókat jellemző egy, a jeleseknek járó két arany stráfot a gallérjára. A kitűnők ezen felül a két stráfra két gombot kaptak. Nagy örömem volt, amikor az újonckiképzésünk befejeztével november elején napiparancsban kihirdették, hogy megkaptam egyrészt jeles érettségim figyelembevételével, másrészt a felvételi vizsgán bemutatott eredményem miatt a jó, az egyes kitüntetéssel, s másnap már fel is varrta az akadémia szabóműhelye díszkabátomra s zubbonyomra az arany stráfot. Később mindig előbbre jutottam a jó osztályozás felső szintje felé, s a harmadik év elején már megkaptam a jeles eredményt mutató kettős aranystráfokat.

Az I. és II. évfolyamosoknak hetenként kétszer volt szabad kimenőjük csütörtökön délután 5 óra után és vasárnap, a délelőtti Istentisztelet után, este 9-ig. A III. évfolyamosok még kedden is kimehettek 5 óra után. Mi újoncok az I. évben persze csak az újonckiképzés befejezte után, november végén kaptuk meg az engedélyt kimenetelre.

Bécsújhely érdekes régi városka. Közepén négyszögletű piac, körülötte régi barokk kori és még régebbi épületekkel, a Városháza régi lábasház, benne a városi múzeum érdekességekkel, sok Mátyás királyra emlékeztető muzeális tárggyal, hiszen tudjuk, hogy Mátyás, amikor Bécsset ostromolta, hosszabb ideig Bécsújhelyt is birtokában tartotta, s a régi várkastélyban, a mi akadémiánkban lakott. Egy rendes kávéház, több jó étterem, cukrász-

⁴¹ Machlup Adolf (1833–1895) testvérével, Edével 1855-ben alapított Magyarországon bőrgyárat, amelyet örökösök 1867-től „Machlup H. és Fiai Első Magyar Bőrgyár Rt.” néven működtettek. Az újpesti, 1899-ben alapított Mauthner Testvérek és Társai Bőrgyárral együtt 1946-ig, az államosításig működött.

da, mozi, állandó színház és a belső várost körülzáró, még részben akkor is megmaradt városfalon kívül szép park sétányokkal volt ilyenkor kedves szórakozóhelyünk. Pár szép régi templom, s a vasúti állomáshoz vezető utca egyik templom falán kívül [így!], középkorból megmaradt szent szoborcsoportozat volt nagyon értékes. A főtemplom, a Leopoldkirche igen szép műemlék, régi szobrok, képek, az oltár, szószek, mind a régi román és gót stílus építkezés műemlékei. Többször kértem távozási engedélyt, Absentrerungot vasárnap egész napra. Ilyenkor vagy Sopronba utaztam egy kedves rozsnói rokonom meglátogatására, vagy Bécsbe, ahol édesanyámnak egy nagynénje férjével és vénkisasszony leányukkal élt. Ez nem volt könnyű látogatás, mert az öregek – hetvenen túl járó emberek –, von Buggenmos udvari tanácsos, a legfelsőbb semmisítőszék nyugalmazott elnöke volt, felesége nagyanyámnak nővére. A világ legkedvesebb emberei, de kedvességükkel agyongyötörték az embert. Főleg abban a tévhitben, hogy az intézetben biztosan nem jól főznek, agyonetettek. Egy tavaszi vasárnap délután barátaim rábeszélésére megnéztem a közeli Kottlingbrunnban, Ausztria legnagyobb versenypályáján egy szép lóversenyt, s ha volt pénzem, a fürdőhelyek közül Badent kerestem fel.

Wiener Neustadt környékét különben volt alkalmunk megismerni. Minden év júniusában a Schneeberg lábánál, Puchberg községben tartózkodtunk egy hétig. Ott volt a harcszerű lőgyakorlatra berendezett lőtér egy tágas hegyoldal előtt. Hazamenet gyalogmenetben, de fesztelen kirándulás módjára bekalandoztuk a Schneeberg és Rax hegységek gyönyörű alpesi tájait. A II. évfolyam nyári félévében három hetet töltöttem Mappierungon, azaz terepfelvételen, térképrajzolás és tervezés begyakorlására Felső-Ausztria egy kedves városkájában, Wieselburg an der Erlaufban, St. Pölten és Pöchlarn közelében. Egy sörgyár tánctermeben voltunk bekvártélyozva húszan. Vezetőnk Spielberger százados volt, kedves úriember, fiatal feleségével, a sörgyári étteremben kaptunk igen jó ellátást. De a kirándulások legérdekesebbike volt a III. évet s ezzel egész akadémiai életünket befejező ún. taktische Übungsreise. 20-25-ös csoportokba osztva gyalog bejártuk a Monarchia olyan részeit, ahol hadtörténelmileg nevezetes események játszódtak le, s azokat ott a helyszínen tárgyaltuk meg. Azt a csoportot, amelyikben voltam, Benes magyar származású vezérkari százados vezette. Bejártuk Dél-Tirol vidékét, a napóleoni háborúkban ott szerepet játszott hadszínteret. Innsbruckon keresztül a Brenner-hágóig vonaton mentünk. Onnan többnapig gyalogtúrákon Brixen–Bozen–Trient–Rovereto érintésével a Garda-tó északi csücskén lévő csodaszép fekvésű Riváig. Útközben megtekintettünk a Franzensfest várrendszeréhez tartozó, erős, modern földalatti beton ágyúállásokkal kiépített völgyzáró erődöt. Rivából a csodaszép Dolomitokon, Villachon át vonatkáztunk haza.

Voltak köztünk olyan fiúk is, akiknek szülei nem éltek, talán testvéreik sem voltak olyan helyzetben, tehát nem volt családi körük, ahol a két nyári szabadságos hónapot eltölthették volna. Az akadémia ezekről is szépen gondoskodott. Már régebben megvette egy felszámolt főúri erdőbirtok gazdátlanul maradt kényelmes vadászkastélyát, 8-10 szoba, nagy ebédlővel, mellékhelyiséggel, szép, tágas erdő-parkkal. Egy megbízható erdőkezelő házaspár gondozta ezt a kistelepést, amely az osztrák Alpok gyönyörű vidékén, a Rax-hegység északi lejtőjén 710 m magasságban feküdt Nasswald község szomszédságában. A szobákat berendezték hálóknak, egy szobát kényelmesebben tisztí lakásnak, felszerelték a konyhát, mosdó-, fürdőhelyiséget. Amikor a tanév véget ért, egy tanárunk – rendszerint nő, családos ember jelentkezett erre a szolgálatra szívesen – lett az üdülő parancsnoka. Kellő számú konyha és takarító személyzetet, 8-10 hátaslovat is küldtek oda. Emlékszem, hogy minden nyáron kb. 20-25 társam vette igénybe ezt a kellemes nyaralási lehetőséget. Ott nem volt szigorú kaszárnyarend. Csupán az ébresztő, takarodó és az étkezési órákat

kellett betartani, amiket harangkongatással jeleztek, egyébként mindenki kedve szerint sétálhatott, lustálkodhatott, tehetett kisebb-nagyobb sétákat. Ha társaságok nagyobb, egész napos kirándulásra indultak, megkapták az ebédet turista proviant alakjában.

Mindebből láthatjátok kedves olvasóim, hogy az a három év, amit a Wiener Neustadt-i ősi Babenbergi-várkastély falai közt átéltem, rendkívül sok érdekes élménnyel, tapasztalattal gazdagította életemet, s katonai magasabb fokú elméleti és gyakorlati kiképzésemet. A csapatnál nekünk, neustadtinak igen jó hírünk volt, és feljebbvalóink elismerték, hogy sokkal képzetesebb tisztek vagyunk, mint a hadapródiskolából kikerült zászlósok vagy önkéntesből ténylegesített tisztek. Ennek megfelelően az ezrednél – mint a következő fejezetemből kitűnik – megtisztelő beosztásokban szolgálhattunk. És a bécsújhelyi iskola volt a Hadiiskola, a Kriegsschule előiskolája, amelynek elvégzése után lehetett bejutni a vezérkarba.⁴²

Tanáiraímról már beszéltem, most még néhány szót szeretnék elmondani magasabb vezetőinkről és akadémiai társaimról, barátaimról. Az I. és II. évfolyamom alatt bruckheimi Drathschmidt Károly táborszernagy volt az akadémia parancsnoka. Ez az állás valóban kitüntető, reprezentatív állás volt. Drahtschmidt nem volt rokonszenves egyéniség. Idős, 70 felé járó elegáns öregúr,⁴³ aki velünk, akadémistákkal egyénileg nem törődött. Ünnepeken tartott beszédeket, nagy ritkán bejött egy-egy előadásra, de előkelő zárkózottságából nem tartotta szükségesnek alább szállni. A III. évfolyamban került helyére báró Giesel Artúr tábornok. Teljes ellentéte elődjének, hatalmas termetű, pirospozsgás, mindig derűsen mosolygó, jovialis ember, aki állását helyesen úgy fogta fel, hogy ő nemcsak parancsnoka ennek a nagyhírű intézetnek, de a növendékek atya is. Lovastiszt volt. Alakjához mért szép irlandi lován a gyakorló-, lovaglótéren állandóan köztünk mozgott, gyakran bejött az előadásokra, közbeszólt, kérdezett, de mindig kellemes udvariassággal. És ha a parkban sétált fejedelmi megjelenésű, nagyon szép feleségével vagy egyedül, gyakran megszólította egyik-másikunkat, vagy leült mellénk egy padra, s elbeszélgetett velünk.

Én azután személy szerint még közelebbi kapcsolatba kerültem [vele], amikor sikerült nekem zeneértő és hangszert játszó társaimból egy szalonzenekart összeállítani. Központja Zausner akadémista volt, bécsi fiú, kitűnő zongorás. A zenetermekben gyakorlókat meghallgatva láttam, hogy lehetne egy kis zenekart összeszedni.⁴⁴ Jelentkeztem az akadémia segéd-tisztjénél, előadva tervemet, amit ő örömmel fogadott, s még aznap délután magához hívatva tudatta, hogy a tábornok úr nagyon lelkesen fogadja javaslatomat, s ha az első bemutatkozásnál kiderül, hogy zenekarom használható, a legmesszebbmenően fogja azt anyagilag is támogatni. Összehívtam az érdeklődőket, meghallgatva mindenki játékát, kiderült, hogy kb. 10-12 jó hegedűs, három csellista, két fuvolás van köztünk, sőt, brácsajátékra és nagybőgőre is jelentkeztek cseh nemzetiségű társak. Pár kottát az egyik bécsi fiú hozott, s a próbák alatt mindig jöttek új jelentkezők, akik eddig nem mutatkoztak. A végén háromheti gyakorlás után jelenthettem a segéd-tisztnek, hogy készen várjuk 24 tagú zenekarommal a tábornok urat bemutató előadásunkra. Másnap este 8 órakor a kaszinó egyik termében fogadtuk őt, nemcsak felesége, segéd-tisztje, de a tisztikar több

⁴² Hadiiskolára ugyanakkor bárki jelentkezhetett, így hadapródiskolát végzett és tartalékos tisztből hivatásossá vált személy is.

⁴³ Karl von Drathschmidt von Bruckheim címzetes táborszernagy 1905. október 1-jei nyugállományba vonulásáig volt a bécsújhelyi akadémia parancsnoka (akkor 68 éves volt).

⁴⁴ Markó Árpád bécsújhelyi zenei élményeiről, muzsikusi tevékenységéről lásd a továbbiakban leírtakat és bővebben a „Hatvanöt esztendő muzsikája. A hegedű szolgálatában” c. részt!

tagja családjaival együtt eljött meghallgatni. Persze még minden a rögtönzés jegyét viselte magán, még nem volt pódiumunk, a kottaállványok is saját összecuszkható állványaink voltak, de az első debut szépen sikerült. Kezdtem a Radetzky Marschsal, Strauss Jánosnak, a Denevér híres komponistájának indulójával, amely az akadémia hivatalos indulója volt. Azután játszottuk a Barcarollét Hoffmann meséiből, és egy akkor divatos operett, a Bruder Straubinger egy potpurriját.⁴⁵ Igen szép sikerünk volt, Giesl melegen szorongatta kezemet, gratulált, s fülünk hallatára adta meg az utasítást Wittas százados segédtszjtjének, hogy beszélje meg velem, mire lesz szükségünk, pénz nem játszik szerepet. Másnap azután a segédtszjt magához hívatott. Kértem, hogy a házi asztalosműhely készítsen kottaállványokat, s egy megfelelő nagyságú pódiumot. Bérelni kellene egy hangszerüzletben két brácsát, egy nagybőgőt. Kértem engedélyt, hogy húrokat vásárolhassunk, s kapjak pénzt kották vásárlására. Mindezt megkaptam. A hangszerkereskedő, akinél megrendeléseimet megtettem, megprezentált egy egyszerű dirigensi pálcával, mert eddig csak egy bokorról levágott vesszőt használtam. Ezután, amint repertoárunk bővült, minden szombat 9–10-ig hangversenyt adtunk a kaszinóban, amelyet most már nemcsak parancsnokunk és tanáraink hallgattak meg, hanem hoztak magukkal a városból is vendégeket. Nyáron pedig a magasföldszinten lévő kaszinónk ablakait kitarva, az ablakok előtt helyezkedtünk el, s adtunk térzenét a parkban sétálóknak, vasárnap este 4–5-ig. Az első vasárnap után híre ment ennek, s egy hét múlva már szép nagy közönség sétált az ablakok alatt, és lelkesen tapsolt meg minden számot. Pár hét múlva pedig az egyik helyi lap írt egy igen elismerő cikket zenekarunkról, amely „...unter der Leitung des Herrn Militärischen Akademikers Markó des II. Jahrganges...”⁴⁶ valóban zeneileg értékes komoly szórakozást nyújt nemcsak önmaguknak, de hallgatóiknak is.

Giesl tábornok nagyon szerette zenekarunkat. Ha meglátott engem a parkban vagy gyakorlatok közben, mindig hozzám jött érdeklődni újabb számaink felől. Repertoárunkat most már alaposan kibővítettem. Strauss Fledermaus-nyitányát, Rossini Tell Vilmos-nyitányát, Lehár akkor feltűnt, szép darabjait, Kék Duna keringőjét, Mendelssohn Ruy Blas-nyitányát⁴⁷ is elő tudtuk adni. A tábornok minden alkalmat felhasznált arra, hogy minket szerepeltessen. Ha előkelő vendégek látogatták meg az akadémiát – pl. 25 vagy 50 éves találkozóra odasereglett régi növendékek vagy külföldi katonai attasék –, azonnal üzent értünk, s ebéd után játszottunk előttük.

Egy ilyen 25 éves találkozó nál egy nekem kedves jelenetben volt részem. Kb. 30 magas rangú törzstiszt jött össze baráti találkozóra, s mint ilyenkor szokás, mindegyikük végigjárta azokat a háló- és tantermeket, amelyekben annak idején élt. Egy alkalommal 5 óra után, amikor már előadásaink véget értek, s mi a tanteremben tanultunk, olvastunk, bejött három ezredes. Az egyik hozzám lép, kezét szorít velem, s mondja, hogy három évig ezen e helyen ült, s most pár percre szeretne ide visszaülni. Persze felugrottam, átadva helyemet. Pár kedves mondat után azt mondja nekem: „Schau weg!”⁴⁸ – Nem sejtettem, hogy mit akar, hátraléptem s félrenéztem. Ő ezalatt benyúlt a tárcájába, s becsúsztatott

⁴⁵ Lásd a „Hatvanöt esztendő muzsikája. A hegedű szolgálatában” c. rész 50. és 52. jegyzetét, 48. A Bruder Straubinger Edmund Eysler 1903-ban Bécsben komponált operettje. Potpurri: több szerzeményből összeállított zenei mű.

⁴⁶ Markó úr második évfolyamos katonai akadémista vezénylete alatt. (ném.) – NB. Markó fentebb (a parancsnokváltás kapcsán is) kifejezetten a III. évfolyamhoz kapcsolja a szalonzenekar megalapítását, itt pedig másodévesként szerepel.

⁴⁷ Lásd a „Hatvanöt esztendő muzsikája. A hegedű szolgálatában” c. rész 68. jegyzetét, 48.

⁴⁸ Nézz amarra! (ném.)

valamit a fiókomba, aztán gyorsan elbúcsúzott. Megyek vissza a helyemre, hát a fiókban egy 20 koronás papírbankjegyet látok. Siettem utána, hogy megköszönjem, de már nem találtam. Kedves figyelem volt tőle, bizonyára visszaemlékezhetett, hogy 20 korona egy akadémistának milyen nagy örömet okozhat. De legalább nevét sikerült kipuhatolnom, gróf Huyn ezredes⁴⁹ volt. Az első világháborúban néha olvastam nevét magasabb parancsnoki helyen.

De a legérdekesebb, személyemmel összefüggő jelenet az volt, amikor négy katonai attasé látogatta meg intézetünket. A III. évfolyamban a félévi kollokviumok egyik napján halljuk az esti napiparancs kihirdetésében, hogy másnap négy külföldi katonai attasé látogatja meg intézetünket, s délelőtt 11 órakor a III/a osztály előadását fogják meghallgatni. No, hát ennek nem örültem, mert az az óra éppen hadtörténelmi óra volt, és én voltam előjegyezve kollokviumra. A terembe a padosorok elé behoztak öt széket a vendégek számára. Helle főhadnagy kihív a táblához, s feladja a kérdést, az 1877–78. évi orosz–török háború lefolyását kellett ismertetnem. Megkezdtem előadásomat, amikor nyílik az ajtó, s belép Giesl tábornok és a négy attasé. A francia, Marquis de Girodon a chasseur a cheval ezred elegáns fekete paszomántos ruhájában, a belga van Kalcken alezredes, az olasz őrnagy, Conte Sigray de San Marzano – [aki,] mint maga mondta, a magyar Sigray-grófok egy már régen Olaszországba szakadt ágából való – és a török Recuf bej vezérkari százados. Giesl megkérdezi tanáromat, miről kell nekem felelni, s meghallva a tételt, felém fordulva mondja: ne részletekről beszéljek, hanem csak nagy vonalakban ismertessem ezt a háborút, illetve annak nevezetesebb eseményeit. Színes krétával gyorsan felvázoltam a táblára a két haderő előnyomulását, a nevezetesebb ütközeteket, s amikor a Sipka-szoros ismert harcairól szoltam, ahol a törökök 1877 júliusától 1878 januárjáig szívós bátorsággal védtek annak minden átjáróját,⁵⁰ megemlítettem, hogy ennek a védelmi szakasznak parancsnoka egy „...ausserst tüchtiger, tapferer, zogen vorzüglicher türkischer General...”⁵¹ volt. A török attasé – nagyon rokonszenves külsejű, nyurga, fiatal százados, aki a szobában is fezzel fején ült – kezével int felém, s odafordulva Giesl tábornokhoz azt kérdezi udvariasan németül, hogy tehetné-e ő egy kérdést a vizsgázó akadémistához? Giesl természetesen készséggel hozzájárult, mire a török felém fordulva azt mondja: „Herr Kamerad haben erwähnt dass der Verteidiger des Sipka Passes ein tapferer, vorzüglicher türkischer General war? Können sie vielleicht auch den Namen dieses Generalen sagen?” – „Jawohl, Herr Hauptmann – felelem – er war der General Reojf Pascha”⁵² – Erre a török ünnepélyesen feláll székéből, jobb kezét szívére teszi, felém meghajolva ezt mondja: „Ich danke sehr, er war mein Vater!”⁵³ – Azután Giesl tábornok felé is meghajolva, szinte átszellemült arccal leül. Képzeltetik kedves olvasóim ezt az örömet, hiszen nem lett volna nagy baj, ha nem tudom a nevét, de így most már nemcsak a török, nemcsak én, Giesl tábornok, a tanárom, s az egész osztály örült, de a többi attaséra is igen jó hatást tett ez a jelenet. Az-

⁴⁹ Karl Graf Huyn (1857–1938) vezérezredes, az első világháborúban hadtestparancsnok, majd 1917–18-ban Galícia helytartója volt; 1879-ben végezte el az akadámiát.

⁵⁰ Az 1877–78-as orosz–török háború során 1877 nyaratól szeptemberig védte magát a Sipka-szorosban lévő katonai táborban a törökök 4-5000 fős hadserege 5000 bolgár és 2500 orosz katona támadásával szemben. A török hadsereg vezére Süleyman Hüsnü pasa tábornok volt, nem pedig az alábbiakban említett Reojf (a név valószínűleg elírás).

⁵¹ Kivételesen ügyes, bátor, rátermett török tábornok. (ném.)

⁵² Bajtárs úr, tud arról, hogy a Sipka-soros védelmezője egy bátor, rátermett török tábornok volt? Esetleg tudja mondani ennek a tábornoknak a nevét? – Igenis, százados úr – felelem –, ő volt Reojf Pasa tábornok. (ném.)

⁵³ Nagyon köszönöm, ő az én apám volt! (ném.)

után eltávoztak, a török külön odajött hozzám, melegen szorongatta kezemet: „Ich danke sehr für diese grosse Ehre und Freude die Sie mir erwiesen haben Herr Kamerad.”⁵⁴ Giesel még az ajtóból is visszajött gratulálni nekem, hogy így kivágtuk a rezet.

Zászlóaljparancsnokom két évig Hauska Otto[kar] ezredes volt, a harmadik évben utódja báró Fiedler Henrik ezredes lett. Egyik órája után kihívtott engem a folyosóra, amikor már ki lett hirdetve a minisztérium döntése, hogy ki milyen ezredhez kerül, s mondja, hogy garantálja nekem, hogy a kassai 34-es ezredhez leszek felavatva. Kitűnő csapattest, a magyar ezredék közt elitezred, és ott szolgál az ő öccse, Fiedler Rudolf százados. Fiedler százados, amikor Kassán jelentkeztem, igen melegen fogadott, bátyja tájékoztatta felőlem. Élete végéig igen szívélyes viszonyban éltünk egymással. Felesége a Kassa melletti Nagyida földesurának, báró Schell Gyulának nővére volt. Rendkívül kedves asszony, feleségemmel is igen összebarátkoztak.

Szomorúan vettük tudomásul a második évem végén, hogy Rizetti kapitány századparancsnokunk őrnagyi kinevezés előtt állván bevonul ezredéhez, utódja Mühlberger Rudolf kapitány lett. Őt már ismertük, mert egyik tereptan tanárunk volt. Szintén kellemes ember, de nem olyan katonás, imponáló egyéniség, mint Rizetti volt.

Még röviden szeretnék egyet-mást elmondani társaimról. A 450 akadémista közt volt néhány osztrák gróf, báró. Magyarok közül csak egy báró, Mattyasovszky Zoltán,⁵⁵ értékes ember, aki a világháború alatt mint vezérkari tiszt szépen működött. A növendékek zöme katonagyerek vagy állami tisztviselő fia. Egy érdekes fiú is volt köztünk, egy főherceg törvénytelen fia. A főherceg egy cseh lovasezrednél szolgálván összeállt egy csinos falusi leánnyal, s fiuk született. Még jóval a fiú születése előtt a leányt gazdag hozománnyal, s egyébként is bőkezűen ellátva férjhez adták ezredének egy nőtlen őrmesteréhez, úgy-hogy a fiú már ennek neve alatt született. A főherceg tovább is törődött a gyerekekkel, s az ügyes, jó tanuló lévén, bejutatta az akadémiába. Nagyon rendes, szerény ember volt, szerettük. Hogy tudta-é származását, nem tudom.

Magyarok, az egész intézetben, úgy emlékszem, 30–40-en voltunk. Évfolyamomban Fabinyi Guszti, a kolozsvári egyetemi professzor fia,⁵⁶ Lehoczky-Semmelweis András, a híres orvos⁵⁷ unokája, Saly Iván, Grivicic Gyula, bánáti magyar, régi katonacsalád tagja. Farkas, dunántúli földbirtokos fiú, Ghyczy Józsi, a család horvátországi ágából való, Boroviczenyi Elemér, Kdecsey Géza, Slaha Feri, Filla Géza besztercebányai fiú, Lengyel Richard, Titl Rezső, Baross Emil és még mások, akiknek nevére hirtelen nem emlékszem. Mint fiúinternátusokban természetes, az egyforma gondolkodású fiatal emberek hamar egymásra találnak és kötnek barátságot. Így már az első év közepén kialakult minden osztályban több baráti csoport. Én különösen négy társammal kerültem meleg barátságba. Dietl Walter az osztályelsőnk, Tisljar Zivko,⁵⁸ Kosatzky János, Morawek Pista és Rochefort Eugene. Utóbbi – a Szent Bertalan éji vérengzéskor⁵⁹ Párizsból menekült hüge-

⁵⁴ Nagyon köszönöm ezt a nagy megtiszteltetést és örömet, amelyet ön, Bajtárs úr, irányomban tanúsított. (ném.)

⁵⁵ A bécsújhelyi katonaiskolai tanulmányok idején Mattyasovszky Zoltán Tamás, illetve a család még nem rendelkezett a bárói méltósággal, azt később, 1912-ben kapta meg édesapja, Mattyasovszky Mátyás.

⁵⁶ Fabinyi Rudolf (1849–1920) vegyész, 1878-ban lett a kolozsvári, 1881-től Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetem Vegytani Intézetének vezetője.

⁵⁷ Semmelweis Ignác Fülöp (1818–1865) magyar orvos, szülész, sebész, „az anyák megmentője”.

⁵⁸ „Ueber Energie in der Kriegführung: Beitrag zum Studium der Kriegsgeschichte Für den ausschließlichen Gebrauch der k.u.k. Kriegsschule als Manuskript gedruckt” c., az akadémiáról szóló munkája Bécsújhelyen 1906-ban nyomtatásban is megjelent.

⁵⁹ A francia vallásháborúk egyik legfontosabb eseménye, az 1572. augusztus 23-áról 24-ére virradó éjszakán

notta család sarja – evangélikus fiú, a há-
lóban mellettem lakott, s a tanteremben
is egymás mellett ültünk. Morawek Pista
gyengébb tanuló volt, de nagyon kedves,
hú barát, a többiek mind kitűnő tanulók,
valamennyien magas rangú katonák gye-
rekei. Közülük Dietl, Tisljar és Rochefort
elvégezték a Hadiiskolát. Ma már csak
Dietl van rajtam kívül életben, vele szok-
tam levelet váltani. Mi öten alkottunk
egy teázó társaságot, kimenőkor gyakran
együtt mentünk a Bahnhofgassén lévő kis
Dannert étterembe. Olcsó, de kedves hely
volt, s minket nemcsak itt, de a városban
mindenütt az üzletekben is igen figyelme-
sen szolgáltak ki, az egész város büszke
volt az akadémiára.

Még meg kell említenem, hogy a kato-
likusoknak kötelező volt minden vasárnap
a mise meghallgatása. Az akadémiának
szép vártemploma volt, tiszta gót stílus-
ban. Oltára alatt feküdt I. Miksa császár,
I. Ferdinánd és Mária, a mohácsi csatában
elpusztult II. Lajos magyar király feleségé-
nek édesapja.⁶⁰ Az akadémiának külön lel-
késze volt, egy cseh ember, Horacek tábo-
ri esperes. Nekünk, protestánsoknak ha-

vonta négyszer volt istentiszteletünk az egyik teremben. Felváltva evangélikus és reformá-
tus tábori lelkészek jöttek. Mindjárt az első közt volt Taubinger Rezső, akkor századosi
rangban, Feldkurat, aki később itthon a Nemzeti Hadsereg megalakulása után egy ideig
tábori főesperesként volt a protestáns lelkészi kar vezetője. Mindjárt érdeklődött a ma-
gyar fiúk után, s mi az Istentisztelet után köréje ültünk, s jól elbeszélgettünk. A neustadti
akadémia híre, súlya a régi hadseregen belül igen nagy tekintélynek örvendett. A régi
neustadtiak mindig összetartottak és egymást támogatták. A világháború szerencsétlen
befejezése után is megmaradt egy Alt-Neustadt-Verein,⁶¹ elnöke Gróf Dankl, a világhá-
borúban kitűnt hadvezér volt.⁶² Bécsi barátaimtól mindig kaptam értesítést, ha valami
ünnepélyt tartottak. Az egyiken, az elesettek emlékművének leleplezésén ott is voltam.⁶³
De már a második háború óta, bár igen melegen hívtak pl. az 50 éves találkozóra 1956-ban
és tavaly az 55 éves találkozóra, csak levélben köszönhettem meg a meghívást.

Én csak tisztelettel és hálával tudok arra a három évre visszatekinteni, amit az akadémiá-

*Markó Árpád III. éves növendék
1906 tavaszán*

a békülési céllal Párizsba gyűlt hugenották (francia reformátusok) nagy részét a francia király beleegyezésével
lemészárolták.

⁶⁰ Tévesztés, I. Miksa I. Ferdinánd és Mária magyar királyné nagyapja volt.

⁶¹ A Bécsújhelyi Katonai Akadémia mai napig működő bajtársi egyesülete.

⁶² Viktor Graf Dankl von Krasnik (1854–1941) 1874-ben fejezte be az akadémiát. Az első világháborúban
lovassági tábornokként, illetve vezérezredesként és hadseregarancsnokként tűnt ki az orosz és az olasz fronton.

⁶³ 1928-ban. Lásd „A Wiener Neustadt-i akadémiában 1903–1906” c. fejezetet!

ban eltöltöttem. Testileg, lelkileg megerősödve, kitűnő katonai kiképzettséggel, tudással kerültem ki onnan a csapathoz. És azt, hogy katonaéletem második felében a harcos csapatszolgálattól elfordulva, a hadtörténet-kutatást és -írást választottam további élethivatásomnak, annak indítását szintén az akadémiában kapott alapos hadtörténet-tanításnak köszönhettem. Helle főhadnagy előadasmódja kedveltette meg velem ezt a tudományágat, s az akadémia gazdag könyvtárában talált hadtörténeti könyvek fejlesztették tudásomat. Szóval megszereztem az alapot, a biztos fundamentumot, amire később munkásságomat eredményesen tudtam felépíteni. Tanárainra ma is csak tisztelettel tudok visszagondolni, s hogy kitűnő katonák voltak, bizonyítja a Gefallenendenkmal – a hősi halált haltak névsorát tartalmazó emlékmű –, amelyen olvashattam, hogy az én három évem alatt ott szolgálatot teljesítő összes századparancsnokból, igen sok beosztott tisztból, s a 150 hadnagyból, aki 1906. augusztus 1-jén tették le esküjüket, 60 osztálytársam halt hősi halált.⁶⁴

A dél-tiroli utazásról augusztus 13-án délután érkeztünk haza. Ezután már nekünk felavatandóknak nem kellett a szigorú házirendet betartani, hiszen ezerféle elintézni valónk volt. Leadtuk ruháinkat, tankönyveinket, megkaptuk új felszerelésünket, a kincstártól ajándékozott ruháinkat, fehérneműt, egyéb felszerelési tárgyainkat. Szüleim igen gondosan, valahányszor egy gyermekük született, letettek a Rozsnyói Takarékpénztárban egy betétkönyvet a nevére, s abba karácsonykor s más adandó alkalmakkor mindig tettek be új összegeket. Mikor felavatásom előtt még mint akadémista húsvéti szabadságomat töltöttem otthon, édesatyám átadta betétkönyvem tartalmát, 400 koronán felüli összeget, hogy abból magamat illően felruházhassam. Az akkor tekintélyes összeg volt, amikor erős bagaria lovaglósizmám sámfákkal együtt mindössze 30 koronába került. Egy bécsújhelyi szabónál, Habetinnak hívták, rendeltem egy finom sötétkék kamgarn Waffenrockot igazi ezüst ún. medvetalpakkal: a magyar gyalogezredek kitüntető jelvényével a kabát ujjain, sötétkék zubbonyt, kék és fekete szalonnadrágot, sapkát, s az akkor divatos ún. paramatta anyagból⁶⁵ készült esőköpenyt. A kincstártól kapott ruháink is igen finom anyagból készültek, de hát persze sablonos, előírásos formában, s nem igen voltak pontosan testhez szabva. Kaptunk hat nappali, hat hálóinget, hat alsónadrágot, Waffenrockot, zubbonyt, köpenyt és kék nadrágot. Választani lehetett, aki zsebórát akart, azt kapta, vagy pedig távcsövet. Én ezt választottam. Persze akkor még nem ismerték a kitűnő Zeiss Triäderket,⁶⁶ ezek hála Istennek még a háború kitörése előtt jöttek forgalomba, s nélkülözhetetlen felszerelési tárgyunk lett. Kaptunk új kardot, arannyal borított kardszíjat és valódi aranykardbojtot. És aminek különösen örültünk, finom iszphán selyemből⁶⁷ készült sárga, rézcsatos övet, fekete beszövéssel, rajta két nagy ugyanilyen bojtal. Ez volt a gyalogos tisztek szolgálati jelvénye, a „Feldbinde”.

Hálótermünk nagy zsisbvásárhoz hasonlított, mindenki jött-ment, csomagolt, ruhát próbált stb. Vettem egy tágas, nagy fonott kosarat, amit személypoggyásznak lehetett feladni. 14-ére a Habetin cég rendesen leszállította rendelt ruháimat, így hát csupán a felavatáshoz és az elutazáshoz szükséges holmimat tartottam vissza, s minden egyebet a lakattal jól zárható kosárban már 15-én feladtam Rozsnyóra a házunkat nyáron gondozó szakácsnőnk

⁶⁴ Javítva erről: hatvan osztálytársamnak nevét olvashattam ott.

⁶⁵ Valószínűleg viaszosvászon.

⁶⁶ Zeiss gyártmányú távcsöveket.

⁶⁷ A finom, jó minőségű selyem elnevezése. (Nevét Iszfahánról, a XVI–XVII. századi perzsa fővárosról kapta, amely több kereskedelmi út találkozásánál épült, s lakosai többek között selyem-, pamutkelme, bársony és posztófélék előállításával foglalkoztak.)

címére, mert családom akkor még a dobsinai jégbarlangi nyaralónkban nyaralt. A kincstártól kaptunk még egy erős, bórszegéllyel ellátott, vitorlavászon borítású, elég nagy kézi koffert, amit még be lehetett vinni a kupéba. Így azután 16-án és 17-én kényelmesen, minden izgalom nélkül sétálhattam a parkban, s kimentem a városba ebédelni, vacsorázni barátaimmal, ami azért is volt lehetséges, mert a századirodában megkaptuk az október 1-jéig érvényes szabadságlevelet és hadnagyi fizetésünket erre az időre. Erről az akadémia hivatalosan értesítette új ezredeinket. Ma mosolyoghatunk, ha elmondom, hogy a hadnagyi havi fizetés akkor 160 korona volt. Igen ám, de akkor a tisztí étkezdében az ebédért napi 1 koronát fizettünk, egy bútorozott szoba bére 20–30 korona volt.

Végre érkezett augusztus 18-ika, Őfelsége Ferenc József királyunk születésnapja, amely napon volt minden katonaiskolában a végzett tisztek, tisztjelöltek felavatása. Ragyogó nyári napra ébredtünk. S nekem az is nagy örömet okozott, hogy Jolán nővérem férjével, Radwány Pistával, aki lelkes katonabarát, tartalékos huszártiszt volt, akkor a közeli Badenban nyaralt, s eljöttek az ünnepélyre, amely a nagy nyilvánosság előtt zajlott le, az akadémia tágas külső udvarán, Mária Terézia szobra előtt.

Reggel 8 órakor, még akadémistai ruhánkban gyülekeztünk a Theresienrittersaal dísztermében. Bejött báró Giesl tábornok segédtitjével. Felolvasta a kinevezésünket tartalmazó Rendeleti Közlönyt, s a segédtitst mindnyájunknak kezébe adta a díszes, a hadügyminisztertől aláírt hadnagyi kinevezési okmányunkat. Giesl azután még rövid beszédben üdvözölt, szerencsét kívánt további életpályánkon, s mindegyikünktől meleg szavakkal, kézsorítással búcsúzott. Ezután rohantunk hálótermünkbe, hogy átöltözzünk hadnagyi díszegyenruhánkba. Nagy öröm volt ez, amikor oldalunkra kötve az arany kardbojtos kardot s a selyemdíszes Feldbindét, a fejünkre tettük a széles arany szalaggal díszített csákót. Azután siettünk le a parkba, ahol a hivatalos ünnepség 9 órakor kezdődött. Már nagy közönség gyülekezett ott, s nagy öröömre hamar megtaláltam nővéremeket, s olyan helyre vezethettem, ahonnan az egész parádét közelről jól láthatták.

A Theresienplatzon felállt az akadémikus zászlóalj szintén díszben, szembe velük pedig egy zászlóalj a 81. ezredtől, és egy dragonyoszászad. A szülőkön, rokonokon és kíváncsi nézőkön kívül ott volt a városi tanács és egyéb városi és állami funkcionáriusok. Sok tábornok, tiszt. Oldalt egy tábort oltár előtt az akadémia lelkésze, várva a jelet, hogy megkezdhesse a tábort misét. Kürtjel hangzott fel, amikor Giesl szintén tábort dízben, arany Feldbindével derekán lejött a lépcsőn, s a zene hangjainál elléptetett a zászlóalj előtt. Mi, felavatandó hadnagyok a zászlóaljjal szemben állottunk fel. Színes csoport lehettünk, a gyalogosok különböző színű gallérjaival és hajtókáikkal, vadászok, huszárok, dragonyosok, ulánusok.

A zenével kísért tábort mise után Giesl rövid beszédben vázolta az ünnep jelentőségét. Közben előrelépett a II. évfolyamos zászlótartó a még Mária Teréziától adományozott zászlóval, s a segédtitst melléje állva felolvasta az eskü szövegét, amit hangosan utána-mondtunk. Utána az új hadnagyok képviselője volt osztályelsők lépett a zászló mellé. Rövid beszédben mindnyájunk nevében fogadást tett, hogy békében és háborúban híven és vitézül fogjuk kötelességünket teljesíteni. Végül felszólított, hogy kardot rántva erősítsük meg azt, amit mondott. Kardjainkat magasra emelve összecsaptuk ezzel a kiáltással „Treu bis in den Tod!”⁶⁸ – Hogy ez nem volt csupán előírásos, üres fogadkozás, bizonyítja a hősi halottak emlékművére felvéssett hatvan osztálytársunk neve. Azután a tábornok

⁶⁸ Mindhalálig hűség! (ném.)

A Theresienritter-Saal

mögött felsorakozva fogadtuk az előttünk elvonuló zászlóaljunk díszmenetét, s ezzel az ünnepség véget ért.

Délben a nagy lovaglóiskolában kb. kétszáz terítékű asztalokon vendégelte meg az akadémia a tanári kart, az új hadnagyokat, s a külön erre meghívott előkelőségeket. Az emelvényen katonazene játszott régi indulókat és alkalmi zenedarabokat. Közben Giesl tábornok elmondta szokásos köszöntőjét őfelségére, s felolvasta a Felsőnek mindnyájunk nevében küldött hódoló, üdvözlő táviratot, program szerint ezután az osztályelsők köszöntö meg a parancsnokságnak és tanárainknak fáradságát, velünk törődését. Több beszéd nem volt. Giesl tábornok felállt, s meleg ováció és pohárcsengés közt elhagyta a termet, s ezzel jelezte, hogy az ünnepély véget ért. Mi öten, említett jó barátok így díszruhánkban siettünk a fényképészhez, hogy egy csoportképben megmaradjon neustadti barátságunk emléke.

Ez a szép kép is, mint minden egyéb értékes képem akadémiai és harctéri életemből, valamint összes bizonyítványom, kinevezési okirataim stb. mind elpusztultak Buda ostroma és Dénesháza puszta felprédálása alatt.

5 órakor már utaztam Bécsbe. Nővéremék a Hotel Pestben rendelték szobát nekem, ők még pár napig Bécsben maradtak. Este – szép, tiszta nyári este volt – kimentünk a Práterba, s kellemesen elszórakoztunk a kedélyes bécsi ünnepi hangulatban. Másnap reggel Rozsnyóra utaztam. Este érve oda csak egy éjjelt töltöttem ott. Nagy örömmel láttam, hogy a pár nappal előreküldött kosaram már megérkezett. Reggel továbbstiettem a jégbarlangi nyaralónkba, ahol szüleim és még Rozsnyón élő két nővérem fogadtak. Két hétig még ott, azután Rozsnyón töltöttem szabadságom hátralevő részét. Édesanyám és nővéreim ez alatt felszereltek mindennel, ami egy legényember háztartásához szükséges. Csomagoltak matracokat, a szükséges ágyszalvétákat, törülközőket, lepedőket, szalvétákat, három

személyre teás és feketekávés készletet, evőeszközöket, pár edényt. Fehérneműmet átvizsgálva kiegészítették azt, s így teljesen felkészülve indulhattam új lakóhelyemre, Kassára. Szeptember 29-én elbúcsúztam családomtól, délután Kassára értem, egyelőre a Schalkházban⁶⁹ nyitattam magamnak kis szobát, amíg lakáskérdésem elintéződik.

⁶⁹ Lásd a „Hatvanöt esztendő muzsikája. A hegedű szolgálatában” c. rész 73. jegyzetét, 51.

BÉKESZOLGÁLATOM ELSŐ SZAKASZA KASSÁN, a császári és királyi 34. gyalogezredben, 1906. október 1. – 1910. október 1.

Szeptember 30-án elbúcsúztam szülői házamtól, s Kassára utaztam. Délután odaérve a híres Schalk-ház szállóban szálltam meg. Megérdeklődtem, hogy hol vannak a kaszárnyáink. Tájékoztattak, hogy két kaszárnyánk, az ún. Nagykaszárnya és átellenben vele az Újkaszárnya a 2 km hosszú Főutca felső végén, a VI. Hadtestparancsnokság közelében van, egy harmadik kaszárnya ugyanabban a városrészben a Tordássy utcában – régi, több épületből álló, tágas udvarral bíró elhelyezés –, végül pedig egy egészen modern, pavilonrendszerű kaszárnyánk a város alsó, déli végén levő külvárosban. A tisztí főőrség a Nagykaszárnyában, az ezredparancsnokság az Újkaszárnyában van. Legcélszerűbbnek tartottam, ha elmegyek a két kaszárnya vidékére, ott délután 4–5 közt biztosan találkozom fiatal tisztekkel, vagy bemegyek a főőrségre, hogy felvegyem a kapcsolatot ezredemmel. Végigsétálva – akkor még nem volt villamos vasút – a Főutcán, e remek, tágas utcán, élém táruult Kassának minden érdekes szépsége. Jobbra, balra régi barokk, reneszánsz főúri paloták, a középületek, megyeháza, városháza szintén ilyen régi patinás házakban. Az amúgy is széles utca a közepén kitágulva tágas teret zárt körül. Itt épült a gyönyörű dóm, mellette a Mihály-kápolna, az Orbán-torony, mind művészettörténeti értékű műemlék. A dómtól északra szépen gondozott park, szélén az állandó színház szép épülete.

Szerencsém volt, hogy a Nagykaszárnya elé érve, a kapu alatt a tisztí főőrség előtt, egy barátságos, fiatal 34-es hadnagy – fején csákó, derekán szolgálati öv – állott a kapuban, a főőrség parancsnoka. Bemutakoztam neki; Holz Antal hadnagy, Temes megyei magyar fiú, persze, hogy mindjárt magyarra fordítottuk a beszédet. Bevezetett a tisztí őrszobába, s mindent megtudtam tőle, amit jelentkezésemmel kapcsolatban tudnom kellett. Ezredparancsnoki kihallgatás délelőtt 11 órakor van, de mindjárt átküldött az ezredirodába, tudva azt, hogy az ezredsegédtisztet még ott találom, hogy iratkozzam fel a másnapi raportra. Latterer főhadnagy segédtiszt szívélyesen fogadott. Lakáskeresés ügyében Holz Tóni, akivel egészen az első világháborúban bekövetkezett hősi haláláig a legmelegebb, jó barátságban éltem, felajánlotta, hogy addig is, amíg találok megfelelő bútorozott szobát, lehetőleg annak a laktanyának közelében, ahol majd szolgálni fogok, költözsem hozzá. Tágas, nagy szobája van, dívánnyal, ágyneműje is van, tehát ott nyugodtan ellakhatom akármeddig. Köszönettel elfogadtam, s másnap reggel kis kézipoggyászzal odaköltöztem, nagy poggyászsomat a vasúti ruhatárban hagytam.

Másnap, október 1-jén díszbe öltözve reggel 9 órakor bementem az ezredirodába. Latterer főhadnagy megmondta, hogy a 14. századba lettem beosztva. Kapitányom Voit Rudolf, idősebb, kitűnő csapattiszt. Azt ajánlja, hogy mivel az ezredparancsnoki kihallgatásig még két óra időm van, menjek át a Nagykaszárnyába, mutakozzam be új beosztási helyemen, legelőször századparancsnokomnál, azután a IV. zászlóalj parancsnokának

s a zászlóalj másik három századparancsnokának, hiszen katonaeletem most ebben a családban fog megkezdődni. Mindenütt szívesen fogadtak, s máris sok tiszttel tudtam megismerkedni. Zászlóaljparancsnokom, Strell őrnagy, grazi osztrák ember valamit tudott magyarul, szeretett így beszélni, de sokszor komikusan hatott nemcsak kiejtése, de mondatfűzése is. Zászlóaljsegédtisztje, kedves, fiatal főhadnagy, Schreiber Mihály volt, bécsi fiú, de már folyékonyan beszélt magyarul. A három századparancsnok is jó benyomást gyakorolt reám. A 13. század parancsnoka Maric György százados, horvát ember, tipikus „Grenzer”, azaz a régi horvát határőrség egyik katonacsaládjának tagja. A 15. század élén Kraus József őrnagy állott. Igen rokonszenves, művelt ember, mint Wiener Neustadt-i bajtársat különösen kedvesen fogadott, édesapja valamikor a nagyvárad ezred parancsnoka lévén, folyékonyan, jól beszélt magyarul, s az ezredben vezérkari minősültsége révén nagy tekintélynek örvendett. A 16. század parancsnoka különösen rokonszenves ember volt. Német neve ellenére tipikus alföldi csongrádi magyar, Wertheim József. Felesége, egy gazdag német gyáros leánya, szintén kedves asszony, velük hamar összebarátkoztam. A zászlóalj tisztjei mind magyar emberek voltak, századom főhadnagya Rátvay Zoltán, önkéntesből aktivált tiszt, jó megjelenésű, ügyes csapattiszt. A 15. századnál szolgált Korompay Ottó főhadnagy. Őt már ismertem, mert a Wiener Neustadt-i vívó- és tornatanári tanfolyamot végezte, amikor én is ott éltem, s mihelyt megtudtam, hogy a 34-esekhez kerülök, felkerestem, s már tőle megtudtam egyet-mást ezredem életéből. Holz hadnagy a 16. században szolgált, a 13-ikban pedig Pavellics Sándor főhadnagy és Ilkanics József zászlós, egy magyar őrmester fia. Az ezrednek akkor mind a négy zászlóalja Kassán volt, kb. 60 tiszt létszámmal, köztük úgy emlékszem 15-16

volt nős, családos. Október hónapban valamennyi tisztnél tettem bemutatkozó látogatást, s a nők közül majdnem mind szívesen hívtak, hogy keressem fel őket máskor is. Általában azt már az első napokban éreztem, hogy ezredemben szívélyes, barátságos, bajtársi hangulat uralkodik. Nem volt semmi merev, „kincstári” színezetű hang közöttünk. A nem magyar tisztek, ha nem tudták magukat beleélni a mi magyar életviszonyainkba, rövid szolgálat után kérték áthelyezésüket, de a legtöbben igen jól érezték magukat, megtanultak magyarul, sokan magyar leányt vettek feleségül, s gyermekeik már egészen magyarokká váltak.

A tisztikar zöme főleg felvidéki magyar úri családokból került ki, a bécsi hadügyminisztérium, amennyire lehetett, megválogatta, hogy kit oszt be ezredünkhöz, mert az ezred tulajdonosa, a Regimentsinhaber a mindenkori német császár volt. Az ezredtulajdonosi méltóság úgy keletkezett, hogy a XVII. században gazdag főurak saját költséjükön

Báró Kökényesdi László ezredalapító márványszobra a bécsi Kriegsarchivban

állítottak fel egy gyalogos- vagy lovasezredet, ennek a tulajdonosa volt, s amíg élt, az ő nevét viselte. Később ez a méltóság már csak kitüntető cím volt, amit az uralkodó külföldi uralkodóknak vagy híres hadvezéreknek adományozott. A 34. ezredet báró Kökényesdi László Szabolcs megyei nagybirtokos állította fel, mint Kökényesdi-hajdúezredet 1734-ben.⁷⁰ Kökényesdi, mint tudjuk, II. Rákóczi Ferenc franciaországi követe volt. A szatmári béke után egy ideig visszavonult, azután katonai szolgálatot vállalt, s mint tábornok Cremona várának parancsnokaként halt meg.⁷¹ A bécsi Kriegsarchivban⁷² látható márvány mellszobra után készült gipsz-szobor, amely őt mint mellvértbe öltözött hadvezért ábrázolja, tisztí étkezdékben állott.⁷³ Az ezred később⁷⁴ mint Batthyány-hajdúezred tüntette ki magát. 1769-ben Mária Terézia királynő alatt a hadsereg már feszes hadrendi keretek között lett megszervezve, ekkor kapta ezredünk a 34. sorszámot.⁷⁵ Mint Kray-, később Davidovich-ezred harcolt a napóleoni háborúban vitézül.⁷⁶ 1841-ben adományozta az uralkodó az ezredtulajdonosi méltóságot Hohenzollern Vilmos porosz hercegnek. Az ezred ettől kezdve viseli a „Vilmos bakák” nevet, s amikor a herceg mint I. Vilmos porosz király Németország császára lett, Vilmos császár ezrede lettünk.⁷⁷ A '48–49-es szabadságharcban ezredünk két zászlóalja Lembergől hazajött, s Görgei Artúr honvédseregében harcolt. A harmadik zászlóalj olasz földről nem tudott hazajönni.⁷⁸ Tisztí étkezdék dísztermében sok egyéb, az ezred dicsőséges múltjára emlékeztető kép, emléktárgy mellett a falon lógott öt olajfestmény, öt Mária Terézia-renddel kitüntetett ezredbeli tisztünk képe, akik ezt a legnagyobb és bárói ranggal járó kitüntetést a XVIII. század háborúiban kapták. Köztük egy Esterházy herceg, Antal mint százados Belgrád ostrománál 1789-ben.⁷⁹ Legszebb⁸⁰ haditettét ezredem 1864. február 3-án hajtotta végre, amikor a Dánia elleni háborúban a dánok legerősebb vonalát, a Danewerket⁸¹ koronázó Königsberg-magaslatot csikorgó téli hidegben rohammal elfoglalta. A támadásra indító parancsot Gondrecourt tábornok – dandárparancsnok – egy papírlapra írt, rövid mondattal adta meg: „In Gottes Namen – drauf!” Ez lett ezredünk jelmondata, magyarul: „Az Úristen nevében – rajta!”

⁷⁰ Az ezred részletes történetét lásd: A 34. gyalogezred története, 12. skk. III. Károly 1733. november 24-én kelt pátensével bízta meg Kökényesdit az ezredtulajdonosi teendőkkkel. Uo. 12.

⁷¹ Pályafutásáról a Rákóczi-szabadságharc alatt: Köpeczi Béla: Vetési Kökényesdi László kuruc diplomata 1680?–1756. Budapest, 2001. A birodalmi hadseregben: A 34. gyalogezred története, 12–14. A cremonai helyőrség parancsnokaként hunyt el 1756. június 22-én. Uo. 14.

⁷² A bécsi Hadilevéltárban. Javítva erről: Heeresmuseumban.

⁷³ Fotóját közli: A 34. gyalogezred története, 13.

⁷⁴ Kökényesdi halála után. Részletesen lásd: uo., 14–15.

⁷⁵ Lásd uo. 16.

⁷⁶ A sorszám ellenére 1769 után az ezredeket tulajdonosuk nevében is nevezték. Uo. – A napóleoni háborúk alatti időszak története és a tulajdonosokról lásd: uo., 16–21.

⁷⁷ Részletesen lásd: uo. 22.

⁷⁸ Az 1848-as szabadságharc kitörésekor az ezrednek csak egy zászlóalja tartózkodott Bécsben, a gránátosok. A forradalom kitörésekor ez az egység Radetzkyhez került, s részt vett az 1848. július 24-i custozai, majd 1849. március 23-i novarai csatában. Az ezred többi egysége „engedett annak a parancsnak, amely az összes honos magyar ezredeket, az újonnan kinevezett első felelős magyar minisztérium rendelkezésére bocsátotta és Mészáros Lázár magyar hadügyminiszter alá rendelte.” Az ezred 1848. szeptember 9-én érkezett Kassára. Uo. 22. Az ezred szabadságharc alatti tevékenységéről lásd: uo., 20–25.

⁷⁹ Belgrád ostroma 1789. szeptember 15. és október 8. között zajlott. Az esetről bővebben szól: uo., 16.

⁸⁰ Javítva erről: Másik legszebb.

⁸¹ Danewerk: erődrendszer Schleswig-Holstein és Dánia között, melynek utolsó, illetve legújabb erődjeit az 1864-es ún. schleswigi háborúban emelték.

S ezt a napot ünnepeltük minden évben mint ezred-emléknapot.⁸² Erről még fogok beszélni. Ekkor kapta az ezred a 'vasdandár' megtisztelő jelzöt. Mindezek után érthető, hogy ezredünkben igen nagy volt a hagyománytisztelet és minden 34-es tiszt, altiszt, közbíró élete végéig büszke volt arra, hogy a Vilmos bakák soraiban szolgált. Erről a hagyománytiszteletről esetenként fogok még beszélni. Az ezredtulajdonosnak joga volt, ha az ezredet meglátogatták, 34-es ezredesi egyenruhát viselni. II. Vilmos élt is ezzel, s amikor ezredünket a harctéren 1917-ben másodszer felkereste, 34-es ezredesi egyenruhát öltött. Az ezredparancsnok többször kapott meghívást Berlinbe a császárhoz, s tiszti küldöttségek is részt vettek meghívásra német katonai parádékon és nagy gyakorlatokon. Német „testvérezredünk”, a Kaiser Franz Garde Grenadierregiment⁸³ volt, amelynek tulajdonosa a mi uralkodónk, I. Ferenc József volt. Velük is tartottunk kapcsolatot.

Térjünk vissza az ezredparancsnokság irodájába. Latterer főhadnagy bejelentett ezredesemnek, s betessékelte szobájába. Ezredparancsnokom Mladenovic György ezredes volt.⁸⁴ Komoly, férfias megjelenésű, idősebb ember, kitűnő csapatost, amit az is bizonyít, hogy vezérkari képzettség nélkül lett ezredes és éppen a mi elitezredünk parancsnoka, akinek a parancsnokság átvétele után fel kellett utazni Berlinbe, hogy bemutatkozzék II. Vilmos császárnál. Az ezred élére ezért minden tekintetben – katonai tudás, reprezentatív megjelenés szempontjából is – kifogástalan törzstisztet kellett állítani. Fesztes testtartásban elmondott bejelentkezésem után keztem fogott velem és röviden, de barátságos hangon mondta, hogy bizonyítványomból örömmel látja, hogy jelesen végeztem az akadémiát, reméli tehát, hogy itt is kivívom magamnak azt a helyet, amit egy Wiener Neustadtból származó tiszt megérdemel. Azért is osztott be a 14. századhoz, mert Voit kapitány kiváló, igen nagy gyakorlattal bíró csapatost, tehát a keze alatt sokat fogok tanulni. Ne sértődjem meg, ne kedvetlenedjem el, ha igen keményen fog kezelni. Ő egy minden tekintetben kiváló tiszt és ember, akit tisztelni lehet. Röviden érdeklődött magán családi viszonyaim felől. Állandóan figyelemmel fogja kísérni szolgálatomat, amíg kellően meg nem ismer. Végül az ezred jelszavával fejezte be a kihallgatást: „Also Herr Leutnant, in Gottes Nahmen – drauf!”⁸⁵ – Keztem szorítva elbocsátott. Amikor kiléptem az ezredparancsnokság irodájából, valahogy olyan jóleső érzés fogott el. Éreztem, hogy Mladenovic ezredesem olyan előjáróm és feljebbvalóm, akire tisztelettel nézhetek fel, s aki, ha még parancsnoksága alatt kellene hadba vonulnom, ott is kitűnően vezetné kétszáz éves hősi múlttal bíró szép ezredünket.

Innen felmentem a kaszárnya első emeletére, amelyet teljes egészében tiszti étkezdénk, dísztermünk, s még két kisebb szoba foglalt el. A tágas előszobában az ebédlő ajtaja előtt felállottam, hogy az ebédre érkező tisztársaimnak bemutatkozhassam. Az étteremben öt-hat asztal állott, mindegyiken tíz terítéssel.

Az étterem melletti Ehrensaal, díszterem igen értékes emlékeket tartalmazott. Egy tárlóban volt I. Vilmos császár 34-es ezredesi díszkabátja. Az én ottani szolgálatom alatt II. Vilmos császár volt az ezredtulajdonosunk és másodszülött fia, Eitel Fritz porosz herceg ezredünk tiszteletbeli ezredese. Az egyik kisebb szoba játék- és olvasószoba volt, ahol kártyázni, sakkozni, olvasni stb. lehetett. Volt egy kb. 200 könyvből álló könyvtárunk is, magyar és német szépirodalmi és főleg hadtörténeti és hadtudományi könyvekkel. Az

⁸² Részletesen lásd: A 34. gyalogezred története, 26.

⁸³ Ferenc császár gárda gránátosvezred. (ném.)

⁸⁴ Mladenovic György ezredes 1906-tól haláláig, 1910-ig volt az ezred parancsnoka.

⁸⁵ Tehát, hadnagy úr, az Isten nevében, rajta! (ném.)

A Cs. és kir. 34. sz. „I. Vilmos német császár és porosz király” magyar gyalogezred 1859 mintájú zászlaja, elő- és hátlap

utolsó helyiség az ún. „64-es szoba” volt, azaz az 1863–64. évi dániai hadjáratban való részvételünk emlékeinek szánt szoba. Hosszú falán impozáns, gyönyörű olajfestmény, 1 méter 80 cm hosszú, 1 méter magas, Röchling híres német csatafestő művészi értékű festménye, széles arany rámában. Azt a jelenetet ábrázolja, amikor az ezred Dániából hazavonulva 1864 nyarán Berlinben az Unter den Linden széles utcán díszmenetben vonul el I. Vilmos császár⁸⁶ előtt, aki nagy lovaskíséret élén 34-es ezredesi egyenruhában fogadja ezt a tiszteletadást. Ezt a képet II. Vilmos császár adományozta az ezrednek. A szobában néhány légifénykép, tisztí csoportképek, a hadszíntér térképe, üveg alatt akkori levelek, s egyéb emlékek.

Meg kell még említenem, hogy ősi, még Mária Terézia korából származó ezredzászlónk egyik szalagját Vilmos császár felesége, Augustza császárnő hímezte, az ezred színeivel, buzérvörös (krapprot) alapon ezüst fonallal. Az ezredzászlót a tisztí főőrségen őrizték szép faragott tölgyfa üvegajtós szekrényben.

A tisztí étkezde előtt megismerkedhettem a tisztikar nőtlen tagjainak nagy részével, mind kedves bajtársi szeretettel fogadtak. Holz Tóni ahhoz az asztalhoz vezetett, ahol ő s néhány fiatalabb tiszt ült, ott volt üres hely. Ez volt asztaltársaságom mindaddig, amíg 1912-ben meg nem nősültem. A tiszték közül különös meleg barátsággal fogadott két testvérpár, mind a négyen szintén neustadtiak, Szártory Richárd és Géza, és Bosits Miklós és Károly. Mindkettejük édesapja, Szártory tábornok és Bosits ezredes már nyugalomban éltek, de szintén régi 34-esek voltak, amint hogy az ezred tisztjei közt még volt több olyan fiatal tiszt, akik szintén 34-es tiszték leszármazói voltak, mert az ezredben igen nagy volt a családi összetartozás érzése, ami azt bizonyítja, hogy mindenki, aki ezredünkben szolgált, ott jól érezte magát. És jellemző az ezredben meghonosodott ezredszellemre, hogy igen sok tisztünk, akik idővel más ezredhez vagy a honvédséghez lettek áthelyezve, magukat mégis csak mindig 34-eseknek tartották. A két világháború közti években, amikor ezredünk már nem volt meg,⁸⁷ volt tisztjei⁸⁸ a Budapesten és Kassán működő 34-es bajtársi szövetség tagjai maradtak, s buzgón látogatták összejöveteleinket, mert csak ebben a csa-

⁸⁶ I. Vilmos ekkor még nem, 1871-től volt német császár.

⁸⁷ Javítva erről: létezett.

⁸⁸ Sorközi betoldás.

ládi kötelékben érezték magukat otthon. Különösen Szártory Gézával és Bosits Károllyal voltam halálukig a legmelegebb barátságban, még akkor is, amikor már nem egy városban éltünk, s a háború alatt is más hadszíntéren harcoltunk.

Így most már nagyjában megismerkedve ezredem tisztjeivel, legfőbb gondom volt megfelelő bútorozott szobát találni, lehetőleg laktanyám közelében. Több kudarcos próbálkozás után sikerült is egy nagyon kényelmes, jól bebútorozott szobát hálófülkével és legényem számára az udvarban egy kis kamrát szerezni a Kovács utca 48. sz. alatt, laktanyámtól alig pár percnyi távolságra. Régi egyemeletes kis ház földszintjén volt a szoba, rendes, még a biedermeier korból való bútorokkal berendezve. Teljesen különálló helyiség, közvetlenül a kapu melletti ajtóval. Az emeleten lakott a ház tulajdonosa, özv. Lóga néni, úgy 80 év féle közeledő öreg dáma vénkisasszony leányával. Ez a szoba rendesen tisztnek volt kiadva, s örültek, hogy most ismét tiszt lakójuk lehet. Hamar összebarátkoztunk, az öreg dáma nagynya volt egy igen kedves úri leánynak, Naményi Elzának, akivel szintén hamar megismerkedtem, mivel Szártory és Bosits barátaim állandó, mint akkor mondták, „zsúrtársaságához” tartozott, úgyhogy nála is, aki a Főutcán egy másik öreg rokon néninél lakott, hamar levizittem.

Századunk, a 14. század kitűnő rendben volt, az ezred általánosan elismert, legjobb századai közé tartozott. Szolgálatvezető őrmesterünk, Orosz őrmester régi, már a 12. évét szolgáló derék altiszt, nőtlen, tehát ott lakott külön szobában a század körletében, s bizony láttam, hogy a gyakorlati katonaélet, a mindennapi kaszárnyaszolgálat, s később, amikor már újoncokat kaptunk, a bakák kiképzése terén természetesen sokkal többet tudott, mint én a hároméves akadémiai tanultságommal. A század írnoke – mint magyarul mondták a nehézkes Rechnungsunteroffizier helyett „manipuláns őrmester” – egy szerény, udvarias Wiener Neustadt-i születésű őrmester volt, aki az ezredzenénknél szolgálta le a három évét, s annyira megszerette a mi életünket, hogy egy tanfolyam elvégzése után „bezu-pált”, azaz tényleges további szolgálatra jelentkezett. Így került ez a derék, megbízható Neumayer Sándor őrmester századunkba.

A közös hadsereg szolgálati nyelve a német volt, de ilyen színmagyar ezrednél, mint a miénk – és pl. az egri 60-as Wasa, a debreceni Don Miguel 39., a budapesti 32. Mária Terézia, a kecskeméti 38.⁸⁹ – annyit jelentett, hogy a német nyelv csak a zászlóaljparancsnokságtól felfelé volt használatban. A századoknál minden magyarul ment. Az ezred-, zászlóalj-, századnapiparancsokat természetesen németül fogalmazták, de azt mi, tiszték a mindennap délutáni parancskihirdetésnél természetesen magyarul olvastuk fel. A továbbbszolgáló hivatásos altisztek, a századok szolgálatvezető őrmesterei, s az intelligensebb alsóbb rendfokozatú altisztek jól megtanulták a német vezényszavakat, sőt, igyekeztek a tisztektől ellesni más német hivatalos kifejezéseket is, mert azzal is emelték tekintélyüket a közlegénység előtt, hogy tudnak németül. Persze bakáink a német szavakat magyaros fonetikával ejtették ki, s ezeken sokat kellett mulatnom, és humoros jelenetek is adódtak. Például amikor az újonckiképzésnél ott tartottunk, hogy a fegyverfogásokat tanítottuk a bakáknak, hallom, hogy az egyik kitűnő kiképző segéd-altisztem így magyarázta meg azt az egyszerű fegyverfogást, amikor a „beim Fuss” kommandóra a baka leveszi a válláról a puskát és a lába mellé állítja: „Ha azt kommandérozom, hogy beim Fuss, akkor a puskát

⁸⁹ Az egri 60-as Wasa: az 1789-ben alapított, egri állomáshelyű cs. és kir. 60. magyar gyalogezred; a debreceni 39. Don Miguel: az 1756-ban alapított, debreceni állomáshelyű cs. és kir. 39. magyar gyalogezred; a budapesti 32. Mária Terézia: az 1741-ben alapított cs. és kir. 32. magyar gyalogezred; a kecskeméti 38: az 1814-ben alapított cs. és kir. 38. magyar gyalogezred.

levesszük a vállról így (mutatja) és a jobb lábunk mellé állítjuk. Ti nem tudtok németül, hát majd megmagyarázom. Beim Fuss, annyit jelent mint „Lábhöz”, mert a 'beim' magyarul a 'láb', a 'Fuss' a 'hoz'. Megértettétek?” – Hát persze, hogy megértették.

Mint újdonsült hadnagy a téli foglalkozásnál a szobában oktatom hadinépemet valamire, amikor az egyik segédoktatóm, a derék Karikó Péter Gefreiter, magyarul frajter, honvédül örvezető elkésve érkezik az oktatásra. Keményen összecsapva bokáit jelenti: „Herr Lajdinant, mendige horzám (melde gehorsamst)⁹⁰ elkéstem, mert a kapitány úr küldött egy levéllel a felváltó kommissiós táfelhez. Fogalmam sem volt, miféle csodabogár nevű hivatal lehet az? Óra után megkérdeztem Orosz őrmestertől, s így tudtam meg, hogy az ezred gazdasági hivatalát, amelyik az ezredtörzsnél, tehát a Regimentsstabsnál⁹¹ dolgozik, s német nevét Verwaltungskommission beim Stabe, magyarították meg így, és nem is rosszul, a derék Sajó- és Hernád-parti parasztjaink. Amikor megkérdeztem Karikó frajtert, hogy honnan veszi ő ezt a hivatali címet, igen logikusan azt felelte, hogy ez a hivatal kezeli a regiment anyagi ügyeit és többször látta, hogy a kapitány úr, Milz – az ezredünk kezelőtisztje – ott váltja fel apróra a nagy pénzeket, hogy a századoknak módjuk legyen a heti „Lénungot” – értsd Löhnungot, a zsoldot – a bakáknak apróban kifizetni. Hát ez volt a magyar ezredék német szolgálati nyelve, a legénységgel való érintkezésnél.

Említettem, hogy a tiszti étkezdében Holz hadnagy az ő asztalához invitált, ahol csupa fiatal, magyarul beszélő hadnagy, főhadnagy ült. Korompay Ottó főhadnagy, Holub Emil cseh anyanyelvű, de már magyarul is jól beszélő, kedélyes főhadnagy, Répás András óriás termetű Tolna megyei magyar fiú, aki egy honvéddhadapród iskolából kérte hozzánk való beosztását. Szegény pár év múlva tüdővészben meghalt. Sekanina Márton óbudai magyar és Nyomárkay s Ilkanics zászlósok. Ha pedig ügyeletes szolgálata volt, velünk ebédelt ezredünk egyik legkitűnőbb fiatal tisztje, akivel 1914-ben történt hősi haláláig a legmelegebb barátságban éltem, Pajtás József.⁹² Édesapja mint honvéd őrnagy a kassai népfelkelőparancsnokságnál dolgozott, s Pajtás természetesen szüleinél lakott.

A tiszti étkezde kitűnő ellátást adott. Igen ügyes szakácsnő főzött, hétköznap három, vasárnap négy tál étel; s többszörösen is lehetett utána hozatni. Egy hozzáértő tiszt felügyelete alatt Rédvay őrmester volt az étkezde vezetője. Havonta 30 koronát kellett fizetnünk, tehát egy ebéd 1 koronába került. Külön az ételekért, italokért, feketekávéért Rédvay őrmester szedte be a pénzt minden ebéd után. Egy csésze feketekávé – risum teneatis amici⁹³ – 10 fillérbe került. Borainkat a váci püspökség kitűnő pincéjéből vásárolták, s egy liter könnyű rizling ára 30 fillér volt. Ha valakinek külön alkalma volt valamit ünnepelni, a finomabb borok sem voltak drágák, s egy üveg pezsgőért 5 koronát fizettünk. Az ebédhez hétköznap – rukkolás⁹⁴ után természetesen – szabad volt ilyen ruhában, csizmában stb. leülni. Vasárnap kötelező volt a Waffenrock, fekete szalonnadrág.

Amikor az ezredparancsnoknál való bejelentkezésem után a tiszti étkezdében asztalhoz ültem, társaim kíváncsian várták, hogy melyik századhoz osztott be ezredesünk. Megtudva, hogy a 14. századhoz, Voit kapitány keze alá kerültem, ijesztgettek, hogy nem lesz könnyű sorsom, mert igen szigorú, szűkszávú, mogorva, idős agglégény, őt csak

⁹⁰ Hadnagy úr ... alázatosan jelentem. (ném.)

⁹¹ A cs. és kir. közös hadsereg ezredei egyenként ezredtörzsrre, négy táborig zászlóaljra és pótzászlóalj-keretre tagolódtak.

⁹² Tévesztés, Pajtás Jenő.

⁹³ Meg tudnátok állni nevetés nélkül, barátaim? – Horatius Ars Poeticájából vett idézet (5. sor). (lat.)

⁹⁴ Bevonulás után, a német einrücken: bevonul szóból.

a szolgálat érdekli, és tisztjeit alaposan befogja. Azt azonban mind elismerték róla, hogy kitűnő csapattiszt és hogy százada ezredünk egyik legstrammabb (erre nincs megfelelő magyar szó, ami ezt a fogalmat teljesen fedi⁹⁵) alosztálya, és hogy ő kifogástalan úriember, akit mindenki csak tisztelhet. No, nem ijedtem meg, hiszen úgys szívvel-lélekkel akarok szolgálni, s magam is szeretem a rendet. Ha goromba lesz hozzám, nyelek egyet, de nem hagyom magamat elkedvetleníteni, s igyekezni fogok mindent elkövetni, hogy minél előbb beleéljem magam a magyar ezred szokásaiba és gyakorlati életébe. Azzal tisztában voltam, hogy a századnál én is voltaképpen újonc leszek, mert akár Orosz őrmester úr, akár Árokszállásy Zugsführer úr, akár Érsek-Bera káplár úr jobban tudnak újoncokat kiképezni, s a gyakorlati szabályzatot alkalmazni, mint én, a háromévi akadémiai elméleti jeles tanultságommal. De hát ebbe hamar bele fogok tanulni. Azért mégis kissé szorongva kopogtattam be a 13. század irodájába⁹⁶ első jelentkezésemkor. Szikár, jóarcú, idősebb katonás megjelenésű, alacsony férfi állt fel az asztal mellől, Voit kapitány. Jelentkezésemet nem ridegen, inkább bajtársi barátságos módon fogadta, azután maga mellé ültetve elmondta, hogy továbbképzésemet mi módon fogja irányítani. Baj volt az, hogy a pár hónap előtt a magyar parlamentben lezajlott obstrukciók miatt a király az Országgyűlést feloszlatta, új főispánokat, kormánybiztosokat nevezett ki, a minisztérium élére hűséges katonáját, báró Fejérváry Géza honvédelmi minisztert nevezte ki teljhatalommal, s bekövetkezett pár hónapig az ún. „ex-lex”, azaz törvényen kívüli állapot. Vagyis ez évben, 1906 októberében nem kaptunk újoncokat, mert az újoncmegajánlást az Országgyűlésnek minden évben újonnan kellett megszavazni, most pedig ezt nem tették meg.⁹⁷ Tehát csak a régi legénység maradt, akikkel Rátvay főhadnagy foglalkozott, s nekem Voit nem tudott olyan beosztást adni, ahol a bakatudományt, illetve annak ábécéjét megtanulhattam volna. Így hát csak az irodában adott foglalkozást, legalább megismertem egy század belső berendezését, ügykezelését, laktanyarendet stb. És érdekesen beszélt velem arról, hogy ne érezzem magam megsértve, ha kezdetben sokat kifogásol magatartásomon, a front előtt való fellépésem, mert ezt az iskolában nem lehet elsajátítani, ehhez csapatgyakorlat kell, de reméli, hogy hamarosan beletanulok. Voit nem tett reám kellemetlen benyomást, s láttam, hogy olyan feljebbvaló kezébe kerültem, aki szigorúan, de jóindulattal fog irányítani. Nem is volt okom megbánni, hogy ennek a keménykötésű, becsületes, derék öreg katonának keze alá kerültem, sőt, talán azt is mondhatom, hogy azt, hogy későbbi szolgálatomban minden helyen jól megfelelhettam, Voit kemény, fegyelmezett nevelésének köszönhettem, mert valóban sokat tanulhattam tőle. Osztrák ember volt, de egész katonai szolgálatát magyar ezredeknél töltötte, teljesen megismerte a magyar baka lélektanát, kitűnően tudta tekintélyét velük szemben tartani, bár magyarul csak éppen a szolgálatnak megfelelően beszélt. De érdekes, hogy bakái igen jól megértették néha komikus magyarságú mondatait. Valóban, mint egy lelkiismeretes nevelő gyámkodott felettem, sokszor talált kifogásolni valót fellépésemben, de kioktatásait mindig tapintatosan, négy szemközt mondta meg. Rendkívül pontos, fegyelmezett, jó katona volt, tehát a legjobb példa egy fiatal tiszt számára. Amikor úgy körülbelül fél év múlva már eltanultam a legénység oktatása és fegyelmezése

⁹⁵ Javítva erről: értelmezi.

⁹⁶ Korábban 14. század szerepel.

⁹⁷ A parlament feloszlására 1905. január 3-án került sor. Ferenc József új választásokat írt ki, amely az addig kormányzó Szabadelvű Párt vereségét hozta. Az uralkodó a Monarchia szétesésétől tartva 1905. június 18-án átmeneti jelleggel kinevezte báró Fejérváry Géza tábornagyot miniszterelnökké, ami általános közfelháborodást váltott ki, s egyetlen párt támogatását sem kapta meg. A válságnak az 1906. évi választások vetettek véget.

körül apró-cseprő fogásokat és az első újonczszakaszomat 1907-ben igen jól képeztem ki, meg volt elégedve. Voit kapitány ridegsége is fokozatosan enyhült és igen jó viszonyba kerültünk egymással.

A tiszti kaszinó laktanyánk közelében lévő szép épületében volt egy kitűnően berendezett vacsorázó hely, egy tiszti özvegy vezette. A nőtlen tiszték közül sokan ott vacsoráztak, néha én is elmentem, s ekkor alkalmam volt Voittal – aki rendszeresen ott vacsorázott – kedélyesebb beszélgetéseket is folytatni. Igen nagy kitüntetésnek tarthattam, mint hadnagyársaim mondták, hogy Voit néha meghívott legénylakására egy csésze teára. Erre nagyon kevés tisztjét érdemesítette. Négy évig szolgáltam alatta, azután mint idős, betegségre hajló, harctéri szolgálatra alkalmatlant őrnaggyá való előléptetésével áthelyezték egy osztrák város, azt hiszem Olmütz városparancsnokságához. Amikor századát utódjának átadta, s a legénységet sorba állítva tőlük is elbúcsúzott, jóleső érzéssel láttam, hogy a derék magyar bakák mennyire sajnálják ennek a szigorú, de igazságos parancsnokuknak távozását. Behívott a század irodájába. Kezet szorított velem, s megindult hangon csak ezt mondta: „Herr Leutnant ich danke Ihnen sehr für Ihre vorzüglichen Dienste. Ich war mit Ihnen sehr zufrieden.”⁹⁸ Azután egy borítékot nyújtott át ezekkel a szavakkal: „...das übrige lesen Sie am Bild!”⁹⁹ – s ezzel, hogy ne vegyem észre meghatottságát, elfordult arccal ki-sietett a szobából. A borítékban jól sikerült arcképe volt, alatta az ajánlás: „Meinem braven Herrn Leutnant Markó, den ich als Offizier und als Menschen hochschätzen lernte.”¹⁰⁰ – Mélyen meghatott ez a nagyon megtisztelő nyilatkozat, büszke is voltam erre az ajándéokra. Szép rámában íróasztalomon volt egészen a második világháborúig, amikor ez is minden egyéb értékemmel budai lakásunkban elpusztult. Távozása után kitűnt, amikor az étkezdénkben az egész tisztikar búcsúzott tőle, hogy ezt a magányos embert mennyire tisztelte, becsülte mindenki, s az ezredesüinktől kezdve végig mindenki csak sajnálta, hogy kiesett sorainkból.

Azután még párszor írtunk is egymásnak, majd a harctérről írtam neki rendszeresen tábori lapokat, s tájékoztattam őt derék 14. századának harcselekményeiről. Amikor 1915-ben a kárpáti súlyos harcok után megkaptam a Katonai Érdemkereszt osztályát¹⁰¹ hadiékítménnyel és kardokkal –, „für tapferes Verhalten vor dem Feinde”¹⁰² – és ő azt a Verordnungsblattban olvasta, azonnal írt nekem: „Ich bin stolz auf meinen ehemaligen braven Leutnant. Gott schütze Sie Weiter (sic)!”¹⁰³

Voit távozása után utóda, Pratzner Vilmos százados alatt már csak az újonckiképzés ideje alatt szolgáltam századnál. Az újoncokból azokat, akiknek kellő intelligenciájuk volt és összegyéniségüknél fogva altiszti állásra alkalmasnak látszottak, a századuk az ezreden belül felállított altisztképző iskolába vezényelte. Minden századból négy-öt tehetséges fiatal bakát küldtek oda. Ebbe a külön alosztályt képező altiszti iskolaszázadba, amelynek parancsnoka egy kiváló, nagy gyakorlattal bíró, idős főhadnagyunk, Farkas Gyula volt, s mellé én kerültem több éven keresztül. Megtisztelő beosztás volt ez nekem mint egész fiatal hadnagynak, s annak köszönhettem, hogy az előző években a Voit alatt kezem alá adott újonczszakasz kiképzésével mind ő, mind pedig Mladenovic ezredes, amikor minden

⁹⁸ Hadnagy úr, nagyon köszönöm Önnek kitűnő szolgálatát. Nagyon elégedett voltam Önnel. (ném.)

⁹⁹ A többit olvassa el a képről. (ném.)

¹⁰⁰ Az én derék Markó hadnagy uramnak, akit tisztként és emberként is megtanultam nagyra becsülni. (ném.)

¹⁰¹ A III. osztályát kapta meg.

¹⁰² Az ellenséggel szemben tanúsított bátor magatartásáért. (ném.)

¹⁰³ Büszke vagyok egykori derék hadnagyomra. Isten óvja Önt a továbbiakban! (ném.)

évben az újonckiképzés végén igen alaposan megszemlélte szakaszomat, igen elismerően nyilatkozott az elért eredményről és szakaszom katonás fellépéséről, a fegyverfogások és mozdulatok fegyvelmezett végrehajtásáról, amire mindig különös súlyt vettem. Nekem az újonckiképzés, amikor az első kezdeti nehézségeken túlestem, s már biztos voltam dolgomban, igazán örömet okozott. Az orvosi vizsga után – amin nekünk újonckiképzőknek jelen kellett lenni, hogy megismerjük testi alkalmasságukat, esetleges hibáikat, a Voittól mellém beosztott egyik megbízható szakaszvezetővel és négy hasonló jó katona káplárral és frajterrel – minden újoncot alaposan kihallgattam, hogy meggyőződjem szellemi képességről, s beszéd közben megtudjam magánéletének, családi viszonyainak részletkérdéseit, szóval igyekeztem lelkiségéhez közel férközni. Azt mondhatom, „anyagunk” kitűnő volt. Az újoncok túlnyomó száma Abaúj és Borsod megyék parasztlegényekből került ki. A Kassáról és Miskolcra származó fiúk közt persze voltak nyugtalanabb, viszont értelmesebb emberek, és a kiegészítő kerületünkhöz tartozó két nagy ipartelep, Ózd és Diósgyőr munkásainak fiai is szívesen szolgáltak nálunk. Mindegyiküknek már az apja is 34-es volt, és ezredünkben szépen kivirágzott az ezredszellem. A 200 éves hősi múltra visszatekintő hagyománytisztelet is hozzájárult ahhoz, hogy mindenki büszke volt arra, hogy a Vilmos bakáknál szolgálhat. Hogy a háromévi katonai szolgálat milyen óriási előnnyel járt a magyar férfiak erkölcsi, fegyvelemtisztelet, rend, pontosság iránti értékének felkeltéséhez és áldásos kihatásához, azt az akkori magyar társadalom korlátlanul elismerte. Bevonult egy csomó derék, jóra való, de esetlen, csámpás, eléggé műveletlen, nehezen mozgó, gondolkodó fiatal siheder,¹⁰⁴ s háromévi katonáskodás után hazament mint egyenes tartású, nyalka legény, aki a katonakiképzésen kívül is sokat tanult, s biztos fellépésével imponált falujának, különösen, ha valamelyik altiszti rendfokozatot is elérte. És érdekes, hogy bár a magyar, főleg alföldi falukban a huszárokat szerették és becsülték a legtöbbször, a mi két megyénkben szinte íratlan szokásjog volt, hogy a községi bírói méltósággal mindig csak olyan kiszolgált katonát tiszteltek meg, aki 34-es volt, és legalább káplári vagy zugsführeri ranggal került haza. A katonaviselt embereken életük végéig meglátszott az, hogy katonák voltak. Nagyon igaza volt egy osztrák tábornok ismerősömnek, akivel egyszer Bécsben az első háború után a Kriegsarchivban találkoztam, s az új hadseregekről beszélgettünk, hogy minden legyőzött nemzetnek a világháborút befejező ún. békeszerződések azzal ártottak legtöbbször, hogy megszüntették az általános védkötelezettséget, mert ezzel kikapcsolták a nemzet életéből egy igen kitűnő testfejlesztési és erkölcsnevelő tényezőt. Persze ez akkor így igaz volt. De a világ képe a második világháború után oly óriási fordulatot vett, a műszaki tudomány hihetetlen haladása folytán olyan útra tért, hogy bár ismét van általános védkötelezettség, a régi, etikai szempontok szerint megítélt, a szónak nemesebb értelmében vett militarizmus ma már végleg letűnt a hadtörténet és az államok életének színpadáról, az túlélte magát és soha többé vissza nem térhet.

A régi háborúban a hadviselés kizárólag a hivatásos, arra kiképzett katona-férfiak dolga volt, s részben még a középkori lovagi életszemléletből eredő felfogás és szokások szerint zajlott le. A háború bármilyen sokáig is tartott, a hátországot, a családok békés otthonát nem érintette, kivéve, ha azon a területen folyt a harc. És a háború okozta nehézségeket az otthoni lakosság hosszabb háború esetén csak akkor érezhette, ha – eltekintve a hősi halottaik elvesztése révén sok családot ért szomorúságtól – főleg az ellátás terén voltak korlátozva. Ma pedig – de már a második világháborúban is – a hivatásos hadseregek mérkőzése helyébe az esztelen és egész országok területére kiterjeszkedő, ártat-

¹⁰⁴ Javítva erről: legény.

lan lakosságot kipusztító, városokat, falvakat a föld színéről eltörlő tömeggyilkolás lépett, a műszaki, főleg a vegyészeti tudományok előrehaladása folytán ma már rendelkezésre álló, elképzelhetetlen hatású fegyverek hatásaként. Az első világháború volt az utolsó, még félig-meddig lovagias formák közt vívott hadjárat, ahol a nemzetközi jogot, a hadikövetek sérthetetlenségét, a hadifoglyokkal való bánásmódot, emberiességet még meg lehet állapítani. A második világháborúban hadseregünkben már elhalványult a bajtársi összetartás érzése, az érintkezés a tisztek és legénység közt – tisztelet a kivételeknek – már nem volt olyan őszinte, gondoskodó és együttérző, mint az első világháborúban. Szomorúan tapasztaltam a harctérről hazatért tisztek és legénység elbeszéléseiből, hogy tisztjeikről csak gyűlölettel tudnak beszélni. Itt tehát honvédségünk legfőbb vezetői és tisztikara valahol utat tévesztettek. Pedig a hadsereg szellemének, harckészségének irányítói minden időben a tisztikar tagjai voltak. Nagyon igaz van Nagy Frigyes megállapításának: „Der Geist einer Armee hängt von denen Officiers ab!”¹⁰⁵ A mi első világháborúunk után már nem ez volt a hangulat. De egészen a mai napig megmaradt a még életben lévő harctéri bajtársak, tisztek, legénység közt – ezt alkalmam van még ma is lépten-nyomon tapasztalni – a régi bajtársi ragaszkodás, tisztelet feljebbvalók és alantosok közt.

Vagyis a régi ún. ezredszellem, amely egy meleg sorsközösséggé kovácsolta össze az ezredet, mert mindenki, aki a háborúban és már az ezt megelőző békeévekben nálunk, a 34-eseknél szolgált, büszke volt ezredére és annak dicséretes haditetteire. Bár érdekes lenne, nem akarok itt túlságos részletekbe bocsátkozni, ezért csak egy jelenetet mondok el röviden, mint meggyőző bizonyítékot erről, amit egyébként az 1939. év februárjában megjelent Magyar Katonai Szemle és a Nyukosz (Nyugdíjasok Országos Szövetkezete¹⁰⁶) újság hasábjain mindenki megtalálhat,¹⁰⁷ s láthatja, hogy nem túlzok. Amikor Kassa a bécsi döntés folytán visszakerült a magyar impérium alá, ezredünk budapesti és kassai bajtársi szövetsége 1939. február 3-án ezredünk hagyományos emlékünnepén bajtársi találkozót rendezett Kassán. A két városban, Kassán és Miskolcon megjelent lapokban csak egy rövid bajtársi meghívót közöltünk erről, és íme, az ünnepség napján csikorgó téli hidegben kb. 5000 emberünk gyülekezett Kassán. Miskolcra külön vonatot kellett beállítani, s a Kassa körüli falvak hosszú székérsora, a falvak felirati tábláival, nemzeti zászlók alatt szállította nemcsak a világháborús volt harcosokat, de az öreg, régi 34-eseket is a találkozóra. Itt nem kellett az ünnepségre az embereket erőszakkal kirendelni vagy propagandával odakényszeríteni. Elég volt nekik az újsághír, hogy odasiessenek, mert szívük odahúzta őket. S az ünnepélyes napnak talán legmeghatóbb része az volt, amikor a déli órákban a dóm és a színház közti szabad téren kavargott a régi Vilmos bakák tömege. Hangosan kiabálva keresték volt tisztjeiket, s ha megtalálták, ölelgették őket, szorongattak kezüket. Nem tagadom, könnyeztem, amikor régi katonáim ilyen megható szeretettel üdvözöltek, s örültek annak, hogy még életben itt láthatnak. S ez húsz évvel a háború befejezése után történt! Tehát a régi bajtársi összetartás, szeretet fénye, ereje egy csöppet sem halványult el még ilyen hossza idő után sem!

Ez most már és a jövőben is a hadsereg nagy családjában elképzelhetetlen. A honvédség ma már nem a szó régi értelmében vett katonaság, hanem egy kétségkívül igen

¹⁰⁵ Egy hadsereg szelleme annak tisztjeitől függ! (ném.)

¹⁰⁶ Helyesen: Nyugállományú Katonatisztek Országos Szövetsége (NyukOSz).

¹⁰⁷ Lásd: Markó Árpád: Gondolatok egy ezrednap körül. Magyar Katonai Szemle, 1939. 3. sz. 241–243. és a Nyukosz c. lapban: A Nyugdíjas katonatisztek és katonai hivatalnokok, katonatiszti és katonahivatalnokai özvegyek és árvák országos szövetségének hivatalos közlönye, 18. évf. (1938) 18. sz. 7–9.

képzett, műszaki szakmájukban elsőrendű tudással rendelkező tisztektől vezetett testület, közelebbről meghatározva, a nagy állami gépezetnek egy olyan fegyveres üzeme, mint bármilyen más nagyüzem vagy gyár. Ezeknek a mai hatalmas hadseregeknek nincsenek elődei, ősei, akiknek hagyománytiszteletét, hősi szerepléséből merített tanulságait továbbfejleszthetik és példaképpen ápolhatják. A mi első világháborúnkban szereplő géppuskásoknak, gyorstüzelő, messze hordó ágyúinknak megvoltak az előalakulatai a régi, bár ezekhez képest primitívebb formában. A mai hadseregek azonban teljesen új, a műszaki, vegyszeti és fizikai tudományok hihetetlen arányú, szédületes gyorsasággal fogantatott alakulatai. Tehát teljesen elődök nélkül, nem fokozatos katonai fejlődés útján, de szinte egyszerre ugrottak fel a polgári természettudományok talajáról egyenesen a világtörténelem színpadára. Az atom, hidrogén és ki tudja milyen más fegyvernemeknek valóban nem is lehettek elődei. Ezek a most kezdődő gigantikus méretű hadviselési módok legelső képviselői, megalapítói. S a jövő háború lefolytatásához már nem zseniális hadvezéri tehetséggel bíró fő- és alvezérek kellene, hiszen a háború sorsa már annak megindítása előtt eldőlhethet, mielőtt az egyik hadviselő fél a másik országát hadüzenet nélkül is bármikor, s a világról bármelyik pontjáról néhány atom- vagy hidrogénbombával tökéletesen elpusztíthatja, s a hadsereget még békeállomásán, a vélt hadszíntérre való szállítása előtt otthon legyilkolhatja az ártatlan polgári lakossággal együtt. Nagyon szomorú perspektíva ez a Kasszandra-jóslat! Adja Isten, hogy ne legyen igazam, ami csak úgy képzelhető el, ha létrejönne az összes hatalmak közt egy általános leszerelés, de olyan, amit minden állam szó szerint betart.

Bocsánat e hosszú kitérésért, de valahogy szükségét éreztem mindennek elmondására, hogy így annál jobban megértsük, hogy mit jelentett nekem a katonai hivatás és milyen szép szerepem volt hősi hagyományokban gazdag derék gyalogezredemben békében és háborúban.

Az altisztképző iskolaszázadnál való szolgálatomat még jobban megszerettem, mint a regrutakiképzést, mert itt ügyesebb, intelligensebb legényekkel kellett foglalkoznom, akik valóban érdeklődéssel fogadták a magasabb bakatudomány körébe vágó tanításainkat. Velük már nemcsak a szabályzatok alsó, elemi részét vettük át alaposan, de továbbmenve, oktattuk őket az altisztek hatáskörébe vágó előőrparancsnoki, járőrparancsnoki teendőkre, tehát a harcászat alsó elemeire is, írásbeli jelentések megfogalmazására, egyszerű lineáris helyzetvázlatok szerkesztésére, s minden alkalommal igyekeztünk beléjük nevelni egy altiszti parancsnoki öntudatot. És természetesen a gyakorlatok, fegyverforgások még pontosabb végrehajtására is besulykoltuk (a német Drill fogalomnak magyar fordítása) őket úgy, hogy ez a század ünnepélyes kivonulásoknál, vagy ha főőrségre kerülünk az én kommandóm alatt, mindenkor feltűnt mintaszerű fellépésével mint elitalakulat. Tartottam nekik előadásokat ezredünk kétszáz éves dicsőséges hadimúltjáról. Ehhez kitűnő segédkönyv volt a 400 oldalnál vastagabb díszes kiállítású, német nyelven a bécsi Kriegsarchivban összeállított *Regimentsgeschichte*,¹⁰⁸ és oktattuk őket egyszerűbb műszaki szolgálat elvégzésére is, sáncolás, fedezékek, kis rögtönzött hidak stb. elkészítésére. A félévi iskola után a kitűnőbbeket javaslatunkra a századparancsnokok káplárrá, a többieket őrzetőkkelé léptették elő, s ezzel olyan megbízható, jól képzett és – azt mondhatom – kedvvel szolgáló altiszti karunk volt az ezredben, amely valóban megbízható támasza lett minden századparancsnoknak. Az éleslövészetet kitűnő Mannlicher-puskánkkal szintén

¹⁰⁸ Lásd: Julius Kreipner: *Geschichte des k. und k. Infanterie-Regimentes Nr. 34. für immerwährende Zeiten Wilhelm I. deutschen Kaiser und König von Preussen 1733–1900.* Kaschau, 1900.

behatóan gyakoroltuk a Kassai-hegyen, a helyőrség kb. egy óra járásnyira, a hegyek között berendezett lövöldjében. Aki a pontosan vezetett lólapjának találati egység számait összeadva elért egy bizonyos számot, az megkapta a jó lövész jelvényt, a piros, gömb alakú, széles paszomántra felszerelt három gombolyagot, aminek egyik végét a vállpántba, a másikat a zubbony-díszkábát gomblyukába akasztva hordták. Aki pedig még ennél is nagyobb eredményt ért el, az megkapta az éleslövész jelvényt, amelyen a piros gömbök arany paszomántra voltak felfűzve. Erre különösen büszkék voltak bakáink. És a századok versenyeztek, hogy kinél van több „Scharfschütz”¹⁰⁹

Amikor 1910-ben elvégeztem az egyévi műszaki tanfolyamot a komáromi 13. hidász-zászlóaljnál, s ezredparancsnokom kinevezett az ezred utászosztágának parancsnokává – erről később beszélek – az altiszti iskola mellett még volt egy másik megtisztelő beosztásom is. Az ezred önkéntes iskolájában adtam elő a katonai műszaki oktatást. Persze ez akkor még csak a gyalogság harcaiban előfordulható egyszerű műszaki feladatokra adott oktatást, de érdekes tantárgy volt, s láttam, hogy a 40-50 önkéntes szívesen hallgatja hadtörténelmi példákkal élenkített előadásaimat, és a záróvizsgán szépen meg is feleltek. A tavaszi félévben az oktatásra néha kaptam egy fél napot, ilyenkor kiveztem az önkénteseket egy faluba, erdőbe, folyó mellé, s ott a helyszínén tettem fel a kérdéseket, miképpen gondolnák a falu, vagy egyes házak megerősítését, a torlaszok készítését, a patakok átfektetését rögtönzött deszkapallóval elvégezni stb. Szóval egész békebeli szolgálatom alatt nem éltem a csak szűklátókörű csapattiszt alsó szolgálati tevékenységből álló életét, s így érthető, hogy szerettem szolgálni.

A téli hónapokban délután hetenként több órán keresztül külön tisztí foglalkozásunk is volt. Vívó óra a tanfolyamot elvégzett Korompay főhadnagy vezetésével és a harcászati alkalmazó megbeszélések, amiket vagy maga az ezredparancsnok, vagy egy törzstiszt tartott egy erre külön kijelölt teremben, ahol széles asztalokra ki lehetett teregetni a térképeket. A helyőrség tisztí kaszinójában pedig a városparancsnokság rendezett hetenként tudományos előadásokat, tisztán katonai, hadtudományi tárgyokról. A hadtestparancsnokság képzett vezérkari, műszaki tisztjei, hadbiztosai tartották ezeket a gyakran igen érdekes, de néha unalmas előadásokat. A lovaglásban állandóan volt alkalmam magam gyakorolni. Idősebb kapitányok és a törzstisztek, akiknek nem okozott örömet télen fedett lovardában lelovagolni csataménjeiket, szívesen kértek fel erre. Így állandóan volt kitűnő alkalmam télen a lovardában, a tűzéreknél, nyáron a gyakorlótéren vagy a terepen szép túrákat csinálni, rendszeren Száratory és Bosits barátaimmal együtt.

Egyik évben az a kitüntetés ért, hogy ezredesem engem bízott meg az ún. Lehrersatz, azaz tanítói szakasz kiképzésével. Az elemi iskolai tanítók akkor a négy gimnázium utáni tanítóképzőt végezték el, de ez nem járt érettségi vizsgával, tehát nem volt meg a képesítésük ahhoz, hogy a hároméves katonai szolgálat helyett az egyéves önkéntes iskola elvégzése után tisztí rangot kaphassanak. Másrészt viszont a tanítói testület annyi sok tagját, akik sor alá kerültek, nem lehetett három évre elvonni a tanítástól, mert ez nagy fennakadást okozott volna az elemi iskolák tanmenetében. A véderőtörvény tehát megadta a hivatásos tanítóknak azt a kedvezményt, hogy nem a tényleges, hanem az ún. póttartalék állományba helyezte őket, ami annyit jelentett, hogy csupán a nyári hónapok alatt kellett nekik katonáskodniuk nyolc hétig.¹¹⁰ Minden gyalogezrednél erre az időre felállítottak egy ilyen

¹⁰⁹ Mesterlövész (ném., helyesen: Schütze).

¹¹⁰ 1868. évi XL. törvénycikk a véderőről. 27. §. „A népiskolai tanítójelöltek s a népiskolai tanítók... a hadse-
regbe (hadi tengerészethez) vagy a honvédségbe történt besoroztatásuk után a népoktatást és illetőleg a gazda-

szakaszt, megfelelő tiszt parancsa alatt. Így kerültem én egy alkalommal ilyen helyre. Igen szívesen és örömmel vállaltam ezt a szolgálatot. Kiválasztottam a századparancsnoktól rendelkezésemre bocsátott altisztek közül négy intelligens, jó modorú káplárt, kaptam éppen az én laktanyámban két tágas legénységi szobát, ahol tanítóim – úgy emlékszem 35-en voltak – jól elfértek. Öröm volt ezekkel az intelligens fiatalemberekkel foglalkozni. Eleinte kissé tartózkodóan, bizonyos szorongással figyeltek és félték a katonai „drill”-től és talán a rossz bánásmódtól, de amikor látták, hogy sohasem gorombán, de mindig jó-akarattal, megértéssel tanítottam őket a bakamesterség elemeire, igen szívesen fogadták és viselték el a kiképzés minden nehézségét. És amikor a második félidőben a terepen magyaráztam nekik a harcászat elemeit, s gyakorlati példákkal igyekeztem érdeklődésüket felkelteni, örömmel láttam, hogy ez nekik is már nem rideg szolgálat, hanem érdekes foglalkozás. Elvezettem pl. őket egy kis faluba, s azt a feladatot adtam fel, hogy háború esetén a férfi lakosság hadbavonult, csak asszonyok, öregek, gyerekek maradtak otthon, s a falusi intelligenciából is csak egy tanító. Híre jött, hogy ezt az alkalmat felhasználva egy vidéken garázdálkodó fegyveres banda akarja a falut megrohanni és kifosztani. Feladat: milyen intézkedéseket tenne a tanító, amikor természetesen kezébe veszi a falu védelmének irányítását, a falu megóvására. Egy óra időt adtam gondolkodásra. Láttam, hogy érdeklő őket az ügy, tanakodtak, bejárták az utcákat, s végül összegyülekezve néhányan, akiket megkérdeztem, igen talpraesett feleleteket adtak, hogy miként torlaszolnák el a bevezető utcákat, melyik házat milyen módon rendeznék be védelemre, miképpen foglalkoztatnák az asszonyokat, öregeket célszerűen stb.

A nyári félév az ezrednél sok változatosságot hozott. Májusban a század-, júniusban a zászlóalj-, július–augusztusban az ezredgyakorlatok következtek. Hetenként egyszer, szombaton a Kassa felett elterülő Hlinik-dombon fekvő tágas gyakorlótéren a zárt rendű fegyelmező gyakorlatok, s a többi napokon harcászati gyakorlatok, s azok utolsó szakaszában augusztus végén az egész kassai helyőrség többi alakulataival, tüzérség, lovasság stb. végzett harcászati gyakorlatok, a felettes dandár és 27. gyaloghadosztály-parancsnokság rendezésében. A szombati zártrendű ezrednapokon ezredzenénk¹¹¹ is kivonult: gyakoroltuk a díszmeneteket, és hangulatos zeneszóval vonultunk be délben Kassa városába, a Deák Ferenc utcáról bekanyarodva a Főutcán végig laktanyáinkba, a városi lakosság nagy örömeire. Valóban impozáns látvány volt a fegyelmezett menetben végigvonuló háziezred ütemes menetelése. Századparancsnokaink, zászlóaljparancsnokaink, a segédtiszték lovasítva, kitűnő lovakon – erre is igen nagy figyelmet fordítottak tisztjeink, s ezredesünknek is két igen szép paripája volt.

A századkiképzés idején a századokat szétszórták a Kassa vidékén lévő falvakra. Egy zászlóalj kapott négy, egymással szomszédos falut. Egy faluban egy század valóban kényelmesen elfért, mi tiszték is jó szállást kaphattunk, és minden falu szinte mint családjaikhoz tartozókat fogadott, s mindenben segített. Így kerültem én egy[ik] évben, mivel a 4. századnál tiszthiány állott elő, Petróczy Ferenc kapitány kitűnő századához Perény községbe. Délelőtt harcászat gyakorlatot rendeztünk, mégpedig rendszerint a szomszéd faluban lévő századokkal úgy összebeszélve, hogy egymással verekedtünk. Kellemes, szép élet volt ez, délelőtt gyakorlat, délután egy kis csendes foglalkozás a falu melletti gyakorlótéren, s néha éjjeli gyakorlat rendezésével tarkáztuk ottani életünket.

---

ság kezelését legkevésbé akadályozó időszakban, nyolcz hét alatt katonailag kiképzendők, azután szabadságolándók és béke idején ezen felül csak az időszakai fegyvergyakorlatokban való részvételre szorítandók.”

¹¹¹ Értsd: ezredzenekarunk.

Vasárnap télen-nyáron, s ha az őszi gyakorlatok alatt kint voltunk távoli falvakban, ott is, a legénységet tisztek vezették felekezetük szerinti Istentiszteletekre. Kassán a katolikus katonai templom a premontrei rend szívességéből az ő templomuk volt. Ilyenkor élén az ezredzenekarral vonult oda minden zászlóaljtól tiszt vezetése alatt a legénység, s a mise alatt a zenekar játszott a kóruson. Az izraelitáknak pedig szabad volt, amikor Istentiszteletük volt, azon részt venni. Állami ünnepeken, amikor minden templomban tartottak ünnepélyes Istentiszteleteket, az ezredtől mindenütt egy négy-öt tagú küldöttség vett részt díszbe öltözve. Egyszer engem a zsidó hitközség Istentiszteletére kijelölt küldöttségbe osztottak be, Ferenc József királyunk születésnapján.¹¹² A templom ajtajában a hitközség egyik vezető tagja fogadott, s vezetett helyeinkre, s közben már az ajtónál figyelmeztetett, hogy a csákót tartsuk fejünkön, s a templomban is. Szívesen tettük, legalább nem kellett kézben tartani.

Nekem, mint zeneértő embernek, különös örömem volt, hogy ezredzenék Neidhart Alajos, bécsi származású kitűnő karmesterünk alatt zeneileg is magas színvonalon állott. Az ezredzenekar céljának, mint Marschmusiknak megfelelően, voltaképpen csak fúvósokból állott, hogy menet közben jó-rossz időben is tudjon játszani. De minden zenekarban voltak jó muzsikusok, akik a vonós hangszerekhez is értettek. S erre nálunk Kassán Neidhart különös figyelmet fordított, mert a mi zenénk¹¹³ játszott a Kassai Színházban is, amely nemcsak zenés operetteket, hanem hetenként egyszer komoly operaelőadásokat is tudott produkálni. A színházban a színház karmestere – akkor Simándy, pár év múlva pedig az igen tehetséges, fiatal, Zeneakadémiát végzett Fischer karmester – dirigálta a zenekart, s télen zenekarunk komoly klasszikus hangversenyeken is szerepelt, pesti neves karmesterek vezényletével. Itt, tőlük hallottam először Csajkovszkij hatalmas VI. patetikus szimfóniáját,¹¹⁴ ami nagy hatást tett rám, s ma is örülök, ha a rádióban hallhatom. Vasárnap este pedig zenekarunk Neidhart dirigálásával a Schalkház nagy éttermében játszott, nyáron térzenéket adott és természetesen az összes bálon mint tánczenekar is szerepelt.¹¹⁵

Látva, hogy ilyen kitűnő zenekarunk van, megemlítettem Neidhartnak, hogy szívesen játszanék velük adandó alkalommal, ha a tisztikarunk, mint minden évben egyszer, az étkezőkben műsoros estét ad, amin nemcsak a tisztikar családjai, de meghívott vendégek is resztvettek. Szívesen eljátszanám pl. Bériot 9. hegedűversenyét,¹¹⁶ ha meg tudná szerezni a zenekari kíséret szólamait. Neidhart örömmel fogadta tervemet, persze eljátszottam neki a darabot, s még pár más rövidebb darabomat is, ő kísért zongorán, el volt ragadtatva, és azonnal írt egy bécsi karmester kollégájának, aki el is küldte a kért szólamokat. Eddig még nem igen volt alkalmam a tisztikarban beszélni muzsikus voltomról, szándékosan, mert féltem attól, hogy majd családokban kell gyenge zongorakísérettel sekélyes darabokat játszani, s udvariasságból – nekem, aki már akkor a legkomolyabb zene síkján mozogtam – végigkínlódni ilyen dilettáns próbálkozásokat. Mikor bejelentettük szándékunkat a rendezőbizottságnak, örömmel fogadták, s arra kértek, tartsuk titokban a dolgot, mert mulatságos módon fogják azt a műsorba illeszteni. Az ezredirodában gép-

¹¹² Augusztus 18-án.

¹¹³ Értsd: zenekarunk.

¹¹⁴ Lásd a „Hatvanöt esztendő muzsikája. A hegedű szolgálatában” c. rész 80. sz. jegyzetét +lapszám!

¹¹⁵ Részletesebben lásd erről a „Hatvanöt esztendő muzsikája. A hegedű szolgálatában” c. ímű rész leírását, 52.

¹¹⁶ Lásd a „Hatvanöt esztendő muzsikája. A hegedű szolgálatában” c. rész „Kassa–Komárom az első világháború előtt és alatt, 1906–1917” c. fejezetét! Bériot tíz hegedűversenye közül a kilencedik az a-moll hegedűverseny, op. 14.

pel sokszorosított műsoron tehát az volt olvasható, hogy Bériot 9. hegedűversenyét játsza Giuseppe Paganinelli olasz hegedűvirtuóz az ezredzene kíséretével. Vezényel Neidhart Alajos. Az ebédlőt pódiummal, széksorokkal hangversenyteremmé átrendezve, zsúfolt közönség várta és izgatottan tárgyalta, honnan szereztek egy olasz művészt. Én pedig, amikor a zenekar elhelyezkedett, bátyámtól Rozsnyóról kölcsönkapott elegáns frakkban, fejemen a színházból szerzett bozontos művészparókéval, mellemen egy csomó színes karton-kotillon rendjellel a zenekar elé állottam, óriási derűtség közepette – sokan nem ismertek fel –, s kezdtem játékomat. Bériot-nak ez a darabja igen tetszetős, finom, szellemes francia zene, bravúros részekkel, úgyhogy igen nagy tetszést arattam. Utolsó tételét meg is kellett ismételnem.¹¹⁷

Azután az öltözőnek berendezett egyik szobában átöltözve egyenruhába, az előadás végén bejöttem a terembe. Legelsőnek ezredesem felesége, igen disztिंगvált, kedves, finom, nagyon művelt, elegáns úriasszony sietett hozzám gratulálni, s örömét kifejezni, hogy nem is sejtette, hogy tisztikarunkban hegedűművész is lappang, s felkért, hogy szeretne velem szonátázni. Persze megint elfogott a félelem; ha ezredesem felesége csak lelkes, de rossz zongorista, hogy fogom magamat a csávából kihúzni, de hála Istennek erre nem volt szükség. Szerényen megkérdezve, hogy milyen kottái vannak, mosolyogva mondta, gondolja, hogy zavarban vagyok, de ne aggódjam, ő Bécsben nevelődött, ott néhány évig a Zeneakadémia zongoraszakán tanult, s az összes Beethoven-hegedűszonátát, s más hegedűdarabokat is jól ismeri, sokat játszott, tehát nyugodtan vállalhatom a szonátázást. Ezután persze már örömmel megbeszélhettem vele az én kottatáram darabjait, s megállapodtunk, hogy a legközelebbi hétfőn 5 órakor jöjjenek hozzájuk. Odahívta férjét, ő is bekapcsolódva beszélgetésünkbe örömmel hozzájárult felesége meghívásához, s örült, hogy feleségének eddig nélkülözött zenei szórakozásban lehet része. Az asszony, Stefanovits Zorica egy zimonyi bankár leánya volt.¹¹⁸ Vagyonos emberek, a Sörház utcában szép hatszobás lakást tartottak, gyermektelen házaspár, remek Bechstein-zongorával. Mindjárt az első délután láttuk, hogy nem csalódtunk egymás zenei kapacitásában, s ettől kezdve, amíg ezredesem életben volt, egy-két hetenként játszottam az asszonnyal, s teázás közben kellemesen lehetett vele beszélgetni.

Ezredsegédtszünk, lovag Lindner Gusztáv százados ezekben az években már ezredünk egyik legkiválóbb és legjobban szeretett és tisztelt tagja volt. Édesatyja admirális volt, ő azonban már magyar ezredeknél szolgálva, főleg pedig, amikor fiatal hadnagyként hozzánk került, s Lőcsén megnősült, teljesen beleélt magát a mi magyar életviszonyainkba, szívesen és jól is beszélt magyarul. Egy-két téli hónap alatt bevezényelt maga mellé az ezredirodába, hogy a segédtszti szolgálatot és ügykezelést megismerjem, s ha egy zászlóaljsegédtszti szabadságra ment vagy beteg lett, én helyettesíttem.

A késő nyári hónapok voltak akkori katonaeletem legszínesebb, legkellemesebb hónapjai, amikor a nagy őszi gyakorlatokra Kassáról kivonulva, Felső-Magyarország más vidékein csatáztunk. Először a Brigadekoncentrierungnál, amikor a mi 53. dandárunkhoz tartozó losonci 25-ös gyalogezreddel és a besztercebányai 32-es vadászászlóaljjal¹¹⁹

¹¹⁷ A farsangi események leírását vö. a „Hatvanöt esztendő muzsikája. A hegedű szolgálatában” c. című részben leírtakkal, 52.

¹¹⁸ Vö. uo., az 52. oldalon!

¹¹⁹ A két említett alakulat a kassai cs. és kir. 53. dandárparancsnokság alárendeltségébe tartozott. Losonci 25-ös gyalogezred: az 1672-ben alapított, losonci állomáshelyű cs. és kir. 25. magyar gyalogezred. A besztercebányai 32-es vadászászlóalj: az 1859-ben alapított cs. és kir. 32. tábori vadászászlóalj állomáshelye Eperjes volt.

Markó Árpád 1908-ban

voltak közös gyakorlataink. Ezt követőleg még nagyobb egységben, a hadosztályban, s végül a hadtestben gyakorlatoztunk igen komoly, több napig, éjjel is tartó gyakorlatokon. Egyik évben Zemplén, másikban Észak-Gömör és Nógrád megyékben és egy évben – ez különösen kedves emlékem – a Szepességben folytak ezek a gyakorlatok.

A kedves, barátságos szepesi városkákban mindenütt szívélyesen fogadtak, kitűnő kvártélyainkban élveztük a Zipserek vendégszeretetét, amit azzal viszonoztunk, hogy ha nem nagyon későn voltunk be éjjeli szállásunkra, szombaton, vasárnap ezredzenénk térzenét adott. Sőt, szombat este a város fiatalságával kis táncmulatságot is rendeztek tiszteletünkre a kedves, csinos szepesi fiatal leányok. Így megismerhettem Felső-Magyarország nagy részét, bejártam a Magas-Tátra vidékét is. A nagygyakorlatok – ahogy röviden hívtuk: a manőverek – szeptember közepén értek véget. Kassára hazavonulva a harmadik évet kiszolgált legénységet elbocsátottuk. A századok nagytakarítással stb. készültek az október 1-jén bevonuló újoncok fogadására, s a szolgálat – amint egy régi német katonamondás mondta: „...des Dienstes ewig gleichgestellte Uhr...”¹²⁰ a megszokott mederben tovább folytatódott.

1908-ban Ferenc József uralkodásának 40. évfordulójára kaptunk egy emlékérmét,¹²¹ s ugyanakkor egy szerény fizetés-emelést, ami nálam, mint hadnagynál,

havi 5 korona többletet jelentett. Nem sok, de ha tudjuk, hogy pl. egy csésze feketekávé akkor az étkezdében 10 fillérbe, egy nagy zsemle 2 fillérbe került, mégis örömet okozott mindnyájunknak.

Minden tisztnek joga volt századától egy tiszt legényre. Erre a szolgálatra szívesen jelentkeztek, de Voit kapitány ebben is a katonai kiképzést tartotta elsődrendű érdeknek, tiszt legénynek tehát csak olyan embert adott, aki mint frontharcos – részben ügyetlensége,

¹²⁰ Az idézet pontosan: „...des Dienstes immer gleichgestellte Uhr...” Áprily Lajos fordításában: „a szolgálat, e pontos óramű...” (ném.) Friedrich Schiller: Wallenstein. Második rész: A két Piccolonimi. Az idézet a katonai szolgálat monotonítására utal.

¹²¹ Az ún. Katonai Jubileumi Keresztet.

részben gyenge testi állapota miatt – kevésbé volt alkalmas. Így lett az első tiszti legényem a hangzatos András György névre hallgató Borsod megyei asztalos legény. Vézna, gyenge emberke, de igen tisztességes, jóra való, engem jól kiszolgáló legényem volt, s nekem azért is hasznos, mert magammal hozott képeimhez, arckép-, csoportképekhez egyszerű, jó rájáratot készített a század asztalosműhelyében, mert bárhol is laktam, igyekeztem szobámnak mindig megszerezni azt a légkört, amiben otthonosnak érezhettem magam. Lóga néni házából sajnos pár év múlva ki kellett költözködnöm, mert a család egyik tagjának volt erre a szobára szüksége. Több helyen laktam, jó szobákban, végül Komáromba való vezénylésem előtt hosszabb ideig a Tordássy utcán egy magas, földszintes, tágas, utcai, jól bebútorozott szobában, s legényemnek is volt ott egy kis fülkéje.

Későbbi legényeimmel, Veress Sándorral, Fazekas Jánossal is meg voltam elégedve, de különösen azzal a derék emberrel, Bóczér Sándorral, aki a háborúban volt legényem. Róla még fogok beszélni.

Szerettem a társas életet, s szabad estéimet rendszeren társaságban töltöttem. A kapcsolatot nem volt nehéz megtalálni. Az ezred női családjai révén, de Kassán élő rokonaim révén is igen sok kellemes családdal kerültem közeli kapcsolatba. Állandó zsúrtársaságom, mint említettem, Naményi Elzáék köre volt. Ő a háború alatt ment férjhez Rátz Jenőhöz, a honvédség későbbi vezérkari főnökéhez,¹²² egy ideig honvédelmi miniszterhez, akivel a két világháború közötti években Budapesten is meleg barátságban éltünk. Kedvesen emlékszem vissza Svehla Kálmán főtörzsorvos, a kassai VI. hadtest egészségügyi főnökének családjára, Margit leánya jól zongorázott, néha ott is játszottam. Markó rokonaim közül is elég sokan laktak a városban. Legelőször édesatyám unokatestvéreit kerestem fel, Széman Józsefné Markó Ilonka nénit és Markó Guszti bácsit, aki akkor mint mérnökember a kassai államépítészeti hivatal főnöke volt. Csinos, kedves, bálozó leánya, Irénke révén sok vidám multságban volt részem. Markó Zoltán, a Felvidék legnagyobb vaskereskedésének egyik tulajdonosa szintén rokoni szeretettel fogadott, s általuk ismerkedtem meg a Frank gyár német-szász származású kedves igazgatójának, Bittelmeyer Mártonnak családjával, négy szép, fiatal leányuk közül akkor már kettő bálozó sorban volt, s a legidősebb leány, Elza ezredorvosunk, dr. Szarvassy László jó barátom felesége lett. Esküvőjükön mint egyik vőfély büszkén vezettem karomon Kassa egyik legszebb fiatal leányát, Zobel Gyula, a Nemzeti Bank ottani főnökének leányát, Márthát.

Mint említém, ezredünk minden évben a dániai hadjárat königsbergi rohamának emlékére február 3-án tartotta ezredünnepét. Reggel 9 órakor a nagy dombon volt az ünnepélyes Istentisztelet, ahová a königsbergi rohamnál szerepelt zászlót kibontva vonult az ezred a Főutcán végig. A zenekar a hagyományos Fridericia-marsot játszotta. Ezt a nagyon szép indulót az akkori karmesterünk komponálta, amikor ezredünk bevonult Dánia egyik nagy városába, Fridericiába. A mise közben Vágás András, a hadtest katolikus tábori esperese tartott ünnepi beszédet. Utána minden századnál egy tiszt méltatta a nap jelentőségét, s a századok aznap ünnepi ebédet kaptak. Mi pedig, tisztok a tiszt étkezdében gyűltünk össze díszebédre, amelynél nemcsak katonai előjáróink, de a megye, a város fejei, a katolikus püspök, a jászóvári premontrei prelátus is vendégeink voltak. Ebéd előtt ezredparancsnokom átnyújtotta nekem az ezredgyűrűt, amit minden tiszt megkapott és hordott, aki ezredünk tagja lett. A gyűrű ötvösművészettel készült ezüstgyűrű volt, pajzsán ezredünk vörös email színében, ezüsttel: W. I. – I. Vilmos –, szalagrészén, kívül domború betűkkel: Eiserne Brigade, belül pedig bevésve a gyűrű tulajdonosának neve, s a nap,

¹²² Helyesen: a Honvéd Vezérkar főnökéhez.

amikor az ezred kötelékébe lépett. A tartalékos tiszték közül pedig azoknak volt joguk a gyűrűt viselni, akik az ezreddel harcban vettek részt. E kis jelvény jelentőségére csak azt kell megemlítenem, hogy amikor az 1914. évi mozgósításkor derék tartalékos tisztjeink bevonultak, első kérdésük volt, hogy ugye most már megkapják a gyűrűt, és csakugyan, amikor valaki közülük a harctérről betegen, sebesülve, vagy szabadságra hazajött, első kérése volt, hogy a gyűrűt megkapja. Sokan közülük később is állandóan viselték, és büszkék voltak erre. Én is állandóan ujjamon viseltem ezt a szép gyűrűt. Sajnos, a második világháború alatt abba a kis vasdobozba rejtettük feleségem többi ékszere közé, amely budai lakásunkban az ostrom alatt elpusztult.

1908 tavaszán változás állott be hadseregünkben, mert a II. zászlóaljunkat a Hadügyminisztérium lehelyezte Boszniába Rogatica városába. Ünnepelesen búcsúztattuk őket, legjobb barátaim, Bosits, Szártory, Holz is velünk ment. Soha többé nem találkoztunk már a zászlóaljjal, mert az a háborút a déli hadseregek kötelékében a balkáni és olasz harctéren harcolta végig becsülettel, a hadsereg újjászervezésekor pedig az újonnan felállított és Ukrajnába vezényelt 134. gyalogezredben.¹²³ Ott fejezték be a háborút.

1909-ben eljött az ideje, hogy jelentkezhettem a Kriegsschuléba, a bécsi vezérkari iskolába való felvételre, aminek feltétele kétévi kifogástalan csapatszolgálat és két vizsga letétele. Bejelentettem szándékomat Mladenovic ezredesnek, szívesen fogadta, s megmondta, hogy kérvényemet melegen fogja pártolni. Meg is kaptam a behívót az első ún. Vorprüfungra, elővizsgára, amely Kassán a Hadtestparancsnokságnál zajlott le. 1908¹²⁴ őszén rendelték be a vizsgára, addig otthon szorgalmasan tanultam, amit lehetett. A vizsga csak írásbeli volt. A VI. hadtest ezredeiből mindössze hatan jelentkezünk, valamennyien a gyalogság soraiból. Egy teremben mindegyikünket külön asztalhoz, egymástól távol ültettek le. Minden nap reggel 8-kor kellett ott jelentkezni öt napon keresztül. Általános történelem, hadtörténelem, taktika, katonai műszaki tudomány és egy, az általános műveltséget megmutató feladatot kellett megoldani. Nehéz kérdések voltak, s bizony többre nem tudtam felelni, pl. emlékszem, hogy az egyik történelmi kérdés volt: „Die Jülich–Cleve Frage”. Németország két kis államának egymással való vitája a XVIII. századból,¹²⁵ amiről bizony fogalmam sem volt. A taktikai feladatra kaptunk térképeket, oleátapapírt.¹²⁶ Az első kérdés volt egy megadott saját és ellenséges helyzet közepette való felvonulás ábrázolása az oleátán.¹²⁷ Egy óra után beadtuk az oleátát, s akkor kaptuk meg a második harchelyzetet, amit tovább kellett kifejteni. Ekkor már látni lehetett, hogy az első kérdésre jól vagy rosszul feleltünk-e meg. Így ment ez öt órán keresztül a harchelyzet végleges lebonyolításáig. Az általános műveltséget illető kérdés volt, hogy az európai nagyhatalmak felkészültségének ismeretében miképpen képzelhető el a tengeri és szárazföldi haderők harmonikus együttműködése. Bizony nehéz kérdés.

Nem sok reményem volt ahhoz, hogy behívjanak a Hauptprüfungra, amit már Bécsben a Hadiiskolában kellett letenni. Volt a Hadiiskolának egy tanára, Ferjentsik Ottó ve-

¹²³ Valószínűleg számtévesztés, és a m. kir. 314. sz. honvéd gyalogezredről van szó.

¹²⁴ Tévesztés, 1909 őszén.

¹²⁵ A Jülich–Cleve kérdés. (ném.) A vita a két, 1540-ig önálló, szomszédos német tartomány önállóságának elvesztéséhez vezetett, 1742-ben porosz fennhatóság alá kerültek (1801-ig).

¹²⁶ Oleáta: eredetileg olajjal, növényi zsiradékokkal (vö.: zsír-papír) átlátszóvá tett papír.

¹²⁷ Az átlátszó papírlapot a térképre helyezték, így a rajz összes részlete áttekinthető volt. A csapathelyzeteknek különböző időpontokban való ábrázolása vált ily módon lehetővé: a térkép adatait nem kellett újból és újból lerajzolni, hanem például csak a csapatok helyzetét különböző időpontokban, s ezek egymásra vetítésével az egész folyamatot lehetett szemléltetni. Más, ennél is praktikusabb ok: nem maradt nyom az alaptérképen.

zérkari százados, később a két háború közt honvédségünk magas rangú tisztje Tövisházy-Ferjentsik néven.¹²⁸ Felvidéki magyar ember volt, és több jó barátja szolgált ezredünknel. Írtak neki érdeemben. Meg is ígérte, hogy figyelni fog beérkezett dolgozataimra, de már előre jelezte, hogy aligha juthatok be, hacsak nem találok valami zseniális megoldást a foga kérdésekre. Oka ennek a vezérkarban akkor beállott rendszerváltozás volt. Évtizedeken át a már kiöregedett báró Beck tábornagy volt a vezérkar főnöke, s utolsó éveiben olyan túltengés mutatkozott a vezérkarban, amire nem volt szükség. Utóda a hadsereg legkiválóbb tábornoka, hőtzenorfi Conrad Ferenc¹²⁹ lett, akinek harcászati könyveit¹³⁰ már akkor mindnyájan ismertük, modern gondolkodását az orosz–japán háború tapasztalatai alapján, főleg a gyalogsági tűzharcot illetően el is fogadtuk, s ezért az egész hadsereg örömmel üdvözölte kinevezését. Működését azzal kezdte, hogy a Hadiiskolát új alapokra fektette. Beck alatt évente 130 hadnagyot vettek fel az első évfolyamba. Conrad leszállította ezek számát évenként 40 főre. Éppen abban az évben, amikor én kerülhettem volna az első évfolyamba, s a 40 főben meg volt határozva, hogy közülük hány lehet gyalogos, lovas, tüzér, műszaki tiszt. Mivel pedig a jelentkezők zöme a gyalogság soraiból került ki, érthető, hogy a vizsgabizottságnak könnyű dolga volt ezek közül – úgy emlékszem 150 körüli számból – a legjobb 20-at kiválasztani. Így hát Ferjentsik arról értesítette ezredembeli barátait, hogy bár feleleteim általában véve megfelelők voltak, s ha nem gyalogos, hanem huszártiszt lettem volna, biztosan bejutok, mert közülük alig jelentkezett több, mint amennyi a lovasság számára volt fenntartva, így azonban nem hívhatnak be a fővizsgára. Csöppet sem bántódtam, amikor ezredesem közölte velem ezt a hírt, ő is tájékozva volt a rendszerváltozás számomra¹³¹ káros következményeiről, és mindjárt megkérdezett, hogy nem lenne-e kedvem az ezred utász-szolgálatában tovább dolgozni. Azonnal beoszt a jelenlegi beteg parancsnok mellé egy évre, a következő évben vezényeltetni fog egy Pionierbataillonhoz az előirt egyévi szakkiképzésre, s annak elvégzése után kinevez az utászosztag parancsnokává. Természetesen örömmel köszöntem meg ezt a kitüntetést, hogy mint fiatal tiszt ilyen helyzetbe kerülhetek. A Regimentspionierabteilung parancsnok a nagy gyakorlatok alatt és a háborúban kincstári lovat kap, ami szintén kellemes. Csiskó Miklós főhadnagy, kedves barátom mellé kerültem tehát az 1910. évi kiképzés alatt, s amikor az őszi gyakorlatról szeptember közepén hazaértünk, azzal fogadtak, hogy egy évre Komáromba vagyok vezényelve a 13. sz. Pionierbataillonhoz. Én jelentkezésemkor – mert választani lehetett három helyőrség közt – Pozsonyt, Budapestet és utolsó sorban Komáromot kértem, de hát a végeredményben megnyugodtam, s szívesen készültem fel szeptember végén legényemmel, Czihai Ferencsel a Komáromba való átköltözésre.

Még egy jelenetről kell megemlékeznem, mielőtt megkezdéném a Komáromban folytatott szolgálatom leírását. Minden év június 1-jén a hadosztályunk négy ezredének, a losonci 25., a kassai 34., az eperjesi 67. és a lőcsei 85. gyalogezredek¹³² utászosztagait

¹²⁸ A kettős nevet már nyugállományúként vette fel. A Honvédség Főparancsnokának volt helyettese, gyalogsági tábornoki rendfokozatban.

¹²⁹ Franz Conrad Hötzenorfi gróf, cs. és kir. altábornagy.

¹³⁰ Zum Studium der Taktik, zwei Teile: 1. Einleitung und Infanterie, 2. Artillerie-Kavallerie-Vom Gefecht-Sicherungs- und Aufklärungsdienst. Bécs, 1891.; Taktik Aufgaben. 1–3. füzet. Bécs, 1892–1896.; Vorgang beim Studium unserer taktischen Reglements. Bécs, 1893.; Die Gefechtsausbildung der Infanterie. Bécs, 1900.; Infanteristische Fragen und die Erscheinungen des Boerenkrieges. Bécs, 1903. műveiről lehet szó.

¹³¹ Az eredetiben: nekem.

¹³² A cs. és kir. VI. hadtest 27. gyaloghadosztályának ezredei (a már említett 34. kassain kívül) ekkor: az 1672-ben alapított, losonci állomáshelyű cs. és kir. 25. magyar gyalogezred; az 1680-ban alapított, eperjesi ál-

két hónapi kiképzésre Kassára vezényelték a város melletti barakktáborba, ahol a műszaki anyagraktárunk volt. Bár a Hernád nem nagy folyó, de csónakokkal a vízi szolgálatot is megtanultuk. Az egyesített utászosztág parancsnoka és kiképzőtisztje egy rendkívül ügyes, műszakilag képzett 85-ös főhadnagy, Gyarmathy László, nagy gyakorlattal bíró tiszt, kellemes bajtárs volt, akitől sokat tanulhattunk. Mivel ezredem utászosztágának parancsnoka, Csiskó Miklós főhadnagy sokat betegeskedett, az 1910. évi összpontosításhoz ezredem osztagát már én vezettem.

Az első különleges munka, amiben részem volt, egy útépités volt. A kassai VI. hadtest nagyszabású őszi gyakorlatait Abaúj, Sáros, Zemplén megyék területén rendezte. A térszín megismerésénél kiderült, hogy egy igen fontos útvonal Abaúj és Zemplén közt csak egy rozoga falusi dűlőút volt, szakadékos, sziklás hegyvidéken, amelyen nagyobb seregtestek, főleg pedig tüzérségi vonatosztagok nem tudtak volna előrejutni. Mivel mindössze kb. 2 km hosszú útszakasz átépítéséről volt szó, amit egyesített osztagunk el tudott végezni, s ez egyúttal kitűnő gyakorlásszámba is mehetett, a hadosztályparancsnokság érintkezésbe lépett a megyei hatóságokkal, az államépítészeti hivatallal közölte tervét és kérte az illetékes szervek segítségét. Mindnyájan örömmel vállalták, hiszen ezáltal a megye úthálózata egy értékes darabbal szaporodik, s ez nekik alig kerül valamibe. A helyszíni szemlén részt vett Gyarmathy főhadnagy, Dobozy István abaújszántói főszolgabíró, a megyei útbiztos, s megállapodtak abban, hogy Fony községben adnak szállást négy tisztnek, 160 embernek, adnak megfelelő raktárhelyiségeket a szerszámok és robbanóanyag tárolására, és a főszolgabírói hivatal minden nap kirendel Fonyból tíz kétlovas szekeret fél napi munkára. A szomszédos falvak kovácsműhelyeit pedig kötelezték, hogy szerszámainkat díjtalanul javítsák, élesítsék stb. Munkánk abból állott, hogy az utat, amely elég meredek, sziklás dombon át vezetett, 3 méter szélességben járhatóvá tegyük Regécke község felé, az útba eső sziklákat eltávolítsuk, a kátyúkat, vízmosásokat betömjük stb. Élelmi cikkeinket a szolgabírói hivatal szabályozása szerint a szomszédos községek természetesen ármegterítéssel szállították minden nap este Fonyba. Konyhafelszerelést, szakácsokat vittünk magunkkal, mi tisztok pedig a falu egyetlen korcsmájában béreltünk ebéd-, vacsora-kosztot. Igen rendes, tiszta, de csak kóser kosztot főző zsidó korcsma volt. Legalább ezt is megkóstoltam. Minden kitűnően volt elkészítve, főleg libaszírral, de sok étel nekünk szokatlan módon.

Dolgoztunk az úton, amely a falutól alig pár száz méterre kezdődött reggel 6-tól 12-ig, s délután 2-től 6 óráig, szép hegy-völgyes, erdős vidéken. A domb tetejéről láttuk Regécke várának romjait, egykor Rákóczi Ferenc birtoka volt. Kéthónapi munka után egy bizottság megsejtelte, s a megye átvette az utat és annak további gondozását. A kultúrmérnök szakemberek igen meg voltak elégedve munkánkkal. Dobozy főszolgabíró még megkért, hogy robbantsunk szét egy, a közelben álló hatalmas sziklát, hogy legyen útjavításra alkalmas anyaguk. Szívesen tettük volna, de Gyarmathy a magunkkal hozott ekrazittal úgy gazdálkodott, hogy az utolsó napon az utolsó töltenyünket is elhasználtuk, hogy ne kelljen abból semmit hazavinni. A főbíró azt mondta, hogy holnap reggelre küld nekünk robbanóanyagot, amit ott, a hegyaljai szőlőkben hasonló célokra használnak. Másnap meghoztak néhány fekete lőporból készült, régi robbanópatront. Mivel a kezelését Gyarmathy ismerte, két szakembert (bányászokat) nekiállított, akik megfúrták ferdén a föld felé több helyen a sziklát, s azután a kellő óvatossággal fadoronggal, nedves agyaggal ledöngölték és

---

lomáshelyű cs. és kir. 67. magyar gyalogezred és az 1883-ban alapított, lőcsei székhelyű cs. és kir. 85. magyar gyalogezred.

befedtek a lyukakat. És ekkor az egyik, még mielőtt a robbantás lyukába bevezetett méteres gyújtózsínór végét meggyújthattuk és onnan elfutni időnk lett volna, a szikla hatalmas detonációval szétrobbant, szerteszórva kődarabjait és szilánkjait. Szerencse, hogy a fúratok ferdén irányultak a föld felé, tehát a robbanás ereje nem vízszintesen, hanem felfelé hatva vetette szét a sziklát. Ha vízszintesen fúrunk, akkor mind én, aki pár lépéssel oldalt állottam, mind a két szakemberünk elpusztult volna. A két ember azonban elég súlyos sérüléseket szenvedett a fején, arcán, az egyiknek a fülét is leszakította a robbanás, egem pedig a légnyomás felemelt és vagy öt méterrel odább földhöz vágott, de csak zúzódásokat szenvedtem, s a fülem csengett még jó ideig. Az embereket azonnal a kassai kórházba szállítottuk, ahol pár hét múlva meggyógyultak. Persze másnap bevonulva Kassára azonnal jelentést tettünk e sajnálatos esetről és vizsgálatot kértünk. Vegyes bizottság, katonai műszaki tisztek és polgári robbantási szakértők a tanúkihallgatások útján megállapították, hogy a nekünk Abaújszántóról küldött anyag már évek óta hevert egy ottani raktárban, tehát nem lett volna szabad kiadni, mert a napsütéstől felhevített sziklában és a fúrás okozta melegben öngyulladás következett be. Gyarmathynak legfeljebb csak azt kifogásolhatták, hogy nem kellett volna ezzel az anyaggal a robbantást elvállalnia, viszont azt, hogy ez már elromlott minőségű volt, a külsejéről megállapítani nem lehetett.

UTÁSZKIKÉPZÉSEM A KOMÁROMI 13. PIONIERBATAILLONNÁL 1910. október 10-től 1911. július 1-jéig és befejezése 1912. június 1-jétől október 1-jéig ugyanott, az 5. Sappeurbataillonnál

1913. szeptember 30-án délután érkeztem Komáromba. Sem a városban, sem a helyőrség tisztikarában nem ismertem senkit. Az első pár éjjelt a Magyar Király szállodában töltöttem. Október 1-jén reggel díszbe öltözve kigyalogoltam a Pionier-hidászsászlóalj parancsnokságához, a Duna déli partján lévő tágas öreg várerődbe, a Sandbergnek, magyarul Monostori erődnek nevezett, a föld színe alatt épült tágas laktanyába. A komáromi vár a Vágnak a Dunába való beömlésénél épült, tágas parktól körülveve, amit „Angliá”-nak neveztek¹³³ és a városbeliek kedvenc üdülő- és sétateret volt. A vár már a török hódoltság alatt is megvolt, de tulajdonképpen csak az 1848/49-es szabadságharcban játszott nevezetesebb hadtörténeti szerepet. Vauban-rendszerű, vastag falakkal épült kényelmes vár volt.¹³⁴ Körülötte 8-10 km távolságban köröskörül épültek önálló erődök, a XIX. század várépítési szabályai szerint mint „Vorwerke”. A Dunától északra úgy emlékszem 8-10 ilyen várerőd volt, délre pedig három. Az említett Sandberg a vasúti állomás közelében. Az igmándi erőd a Nagyigmánd felé vezető úton, végül a Csillagsáncnak nevezett Fort Donau a Tata felé vezető úton. A Monostori erőddel kapcsolatban volt egy barakktábor. Az erőd úgy volt úgyesen építve, hogy még közvetlen közelről sem lehetett falaiból semmit sem látni, mert az egész alapterülete, közepén egy olyan tágas udvarral, hogy azon egy egész ezred felvonulhatott, a föld színe alatt volt, még kéményei sem látszottak ki. Csillagsánc rendszerű külső falai előtt pedig 8-10 méter mély várárok úgy, hogy az erődbe csak a Zwinger-rendszerrel épült, egyetlen kapun lehetett bejutni.¹³⁵

A nagy kazamataszerű termekben voltak a kényelmes legénységi szobák, az irodák, a két méternél mélyebb ablakmélyedésekből kialakított kis szobákban. Az udvar szélén egy külön épületben volt a zászlóaljparancsnokság, néhány szoba nőtlen tiszteknek és

¹³³ Az angolpark után.

¹³⁴ Téves, nem Vauban-rendszerű (bár a korábbi szakirodalomban is elterjedt információ) volt. (Csikány Tamás szíves közlése.)

¹³⁵ I. Ferdinánd 1550-ben alakította ki a későbbiekben Öregvárként emlegetett épületegyüttest, melynek alapjai még korábbiak, a XV. századból valók. A külső vár építése III. Ferdinánd uralkodása idején, 1656-ban kezdődött Giovanni de Galliano Pieroni (1586–1654) itáliai hadmérnök, építész, matematikus tervei alapján. – Éppen ellenkezőleg, a komáromi vár a török hódoltság idején vált kiemelkedően fontos, elsőrangú erősséggé, melynek meghatározó szerepe volt a Habsburg Birodalmat védő magyarországi végvárrendszerben. Csikány Tamás: Komárom, a szűz vár, 1809. Budapest, 2012. 11–17. – A komáromi erődrendszer az Öreg- és Új-Várból, a Vág- és Nádor Vonalból, a Vág túlsópartján lévő, sáncaiban megmarad Vág-Hídfőből (Szlovákia), és a magyarországi sáncrendszerből állanak. A magyarországi sáncrendszer (erődök) részei: a Csillagerőd, az Igmándi erőd és a Monostori erőd. A vár építéstörténetéről vö. összefoglalóan: uo. 18–67. A szabadságharcban betöltött szerepéről összefoglalóan lásd: Kecskés László: Komárom, az erődök városa. Budapest, 1984. 166–204.; Csikány Tamás: Csata Komáromnál 1849. július 2-án avagy a szabadságharc harcászata. Budapest, 2003.

a tisztí étkező. A kapu mellett egy tágas kázin, ahol nemcsak a mindennapi szükséges dolgokat lehetett bevásárolni, hanem jó vacsorát is kaphattunk.

A zászlóaljnak nagy raktárhelyiségekre volt szüksége, hiszen a hadihidak építéséhez szükséges nagy vasponzonok, hídanyag, csónakok, nagy társzekerek és egyéb műszaki szerelések igen sok helyet foglaltak el. Mindezeket egy külön, műszaki szakemberekből összeállított század, a „Zeugsdepo” kezelte. Ezek a raktárhelyiségek részben az erődön kívüli barakk-táborban voltak, s ugyanott volt az 5. sz. lovaglótüzér-osztály is barakkokban elhelyezve. Mindez nekem teljesen új világ volt, tehát érdeklődéssel figyeltem meg mindent.

Velem együtt még hat gyalogos és lovas tisztársam jelentkezett a reggeli zászlóalj-kihallgatáson mint oda tanfolyamra beosztott tiszt. A zászlóalj parancsnoka, Müller von Elblein Arthur alezredes, segédtisztje Dötz Gyula százados, osztrák emberek voltak, magyarul nem tudtak. S bizony a tisztikar sem volt olyan összeállítású, mint amihez én szép kassai ezredemben szokva voltam. A zászlóalj öt századból állott, az öt százados századparancsnok közül senki sem volt magyar. Illetve éppen az én századom, a 4. század parancsnoka egy erdélyi, magyarul tökéletesen tudó, de szász nemzetiségű kapitány, Clompe Henrik volt, aki azonban csak a legénységgel beszélt magyarul. Ha mi, magyar tiszték a gyakorlótéren vagy étkezés közben magyarul beszélünk, s ő köztünk volt, szívesen vett részt a társalgásban, de szigorúan mindig csak németül. Mi persze ezzel nem törődve ilyenkor hozzá is mindig magyarul szólunk, s ő németül válaszolt. Tipikus, ahogy mondták „bakszász” volt. A hadnagyok, főhadnagyok közül körülbelül 30–35 % volt színmagyar. Mogán Béla, Kreischer Oszkár, Juhász Ernő, Bene Albert, Schmidt Viktor, Georgievits György, Kozma Károly, Batta András, Korányi Imre, Vitányi Barna, Mittacsek Árpád, s ezredorvosunk, dr. Gaál Menyhért sárospataki diák.

Itt említem meg, hogy a német műszaki kifejezések megmagyarítását a magyar ajkú műszaki tiszték igen jól tudták megoldani. A magyar hajózási és halászéletből vett szavakat vették át. Így lett a Zilléből ladik, Zillenfahren: ladikjárás, Ruderből evező, Kranzlból hajóorr, Steuerből kormány. Kissé különös, de érthető, hogy a 100 méter hosszú, majdnem karvastagságú hajókötélből a hidászoknál használt 30 méteres kötelet a német Drittelből harmadkötélnek nevezték el. Sprengladung: robbanótöltet, Behelfsbrücke: póthíd, Hojerbeck: a cölöpverésnél használt súlyt ütökosznak hívták. Tretmine: taposóakna, Kontaktmine: érintőakna nevet kaptak, Schiffshackenből helyesen csáklya lett. És az érthető, hogy a nemzetközileg ismert idegen műszavakat, mint pl. a nehéz vascsónakokat a magyar műszaki nyelv is pontonnak, a vastag, hídlábak gyanánt bevert cölöpöket pilótáknak hívták. De találkoztam néha mulatságos magyarításokkal is. A kassai barakk-táborban mellettünk gyakorlatozott a kassai 9. honvédegyalozereg utászosztága. Hallom, hogy az egyik szárazföldi gyakorlatnál ismételt „pótpőzspad”-ról beszélnek. Kérdésemre felvilágosítottak, hogy a német Faschinét, magyarul vesszőnyalábot, vesszőkből összefűzött köteget ők pőzsnak hívják, tehát a vesszőnyalábokból hevenyészve épített padkát, azaz a tábori erődítményekben a lőállásoknál szükséges lépcsőt pótpőzspadnak nevezték el.

Ha valakit olvasóim közül érdekelne a magyar katonai nyelv kialakulásának – elég szomorú – története, legyen szabad figyelmét felhívnom egy nagyobb tanulmányomra, „A magyar katonai nyelv fejlődéstörténeté”-re, amelyet a Hadtörténelmi Közlemények 1958-tól 1962-ig megjelent számaiban hét folytatásban hozott nyilvánosságra.¹³⁶

Olvasva így a névsorban sok német, szláv hangzású nevet, amelyek viselőjéről mégis azt állítom, hogy színmagyar emberek voltak, talán nem végzek haszontalan munkát, ha

¹³⁶ Leírásukat lásd a „Markó Árpád életmű-bibliográfiája” című mellékletben, a II. kötetben!

röviden foglalkozom a közös hadsereg tisztikara nemzetiségi hovatartozásának kérdésével és idegen nevük elemzésével. Azt tudjuk, hogy nálunk Magyarországon tisztán a név hangzása után nem lehet megítélni, ki magyar és ki német vagy szláv, mert a nemzeti hazafias érzés a sok száz éves etnográfiai keveredés folytán, különösen a volt közös hadseregben nem igazodott a magyar nevek szerint. Csak pár kirívó példát említek. A Wiener Neustadt-i akadémiában volt egy társunk, a színmagyar Tamássy de Fogaras névre hallgató, tisztán osztrák fiú, akinek még dédapja költözött Ausztriába, s végleg ott honosodott meg, s ismertem a háború alatt egy Székely de Doba nevű osztrák Landwehr ezredest, akinek ősei szintén több nemzedék óta osztrákok voltak. A hadsereg, a régi császári, majd cs. és királyi hadsereg 400 éves történeti múltja alatt Európa minden országából szívesen vette soraiba a katonai hivatásra jelentkező férfiakat, és különösen akkor, amikor Savoyai Jenő, annak a korszaknak legkiválóbb hadvezére aratta győzelmeit a nyugati hatalmak és a törökök felett. Sok külföldi, hadibabérokra vágyó tiszt jelentkezett nála szolgálatra, mert csakis az ő keze alatt lehetett a hadimesterséget és a vezetés művészetét elsajátítani. Ezek közül az idegen tisztek közül azután sokan itt ragadtak, jól érezték magukat a császári seregben, vezető tábornoki állásokat is kaptak, sokan magyar asszonyt vettek feleségül s így utódaik magától értetődően idegen származásuk ellenére, de megtartva ősi családnevüket jó magyarokká váltak. A spanyol Henriquez, az olasz Marenzi, a francia Lamotte és mások leszármazói ma is itt élnek. És mulatságos volt például, hogy a katonai akadémiái éveim alatt a legsovínisztább magyar érzésű, s ezt nyíltan is hangoztató társamat, a szín cseh hangzású Cvrček Alfrédnek hívták, akinek édesapja¹³⁷ is már magyar honvéd generális volt.

A hidászszázlój felSOROLT tisztjei közül is például Ereischer pozsonyi, Schmidt törőlmetszett szegedi, Mittacsek felvidéki, Georgievic győri származású volt, éppen olyan jó magyarok, mint jómagam.

Amikor a zászlóalj-kihallgatásnál közölték velem, hogy a 4. századhoz lettem beosztva, először oda mentem bemutatkozni. Clompe, az idős, nem rokonszenves, vörös kecskeszakállas százados szívesen fogadott, mint mondta, örül, hogy egy neustadti végzettségű tiszte ismer meg bennem. Műszaki kiképzésemre egyelőre még nincs alkalom, mert a régi legénység elbocsátása után alig maradt öreg legénység a századnál, mivel a nyár folyamán mindenkit az erősen elhasznált szertár takarítására, rendbe szedésére vezényeltek, a hivatásos pioniertisztek pedig elméleti oktatások, harcjátékok, írásbeli feladatok megoldásával voltak elfoglalva. Mi, a beosztott gyalogos tisztek igen szívesen látott vendégek voltunk, mert természetesen reánk bízták az újonckiképzést, hiszen minden műszaki katonának is előbb el kellett sajátítani az általános gyalogos szolgálat minden részletét, azaz az újonckiképzésük teljesen azonos volt a mi gyalogsági kiképzésünkkel, s csak azután kezdtek meg velük a különleges műszaki szolgálat betanítását. Erről már Kassán hallottam, tehát magammal hoztam az ezredünkél bevált kitűnő újonckiképzési programot, amely napról napra felsorolja, hogy a két hónapig tartó kiképzés alatt mikor, hogyan és mit kell begyakoroltatni. Persze itt nem volt olyan könnyű dolgom, mint otthon Abaúj-Borsod megyei magyar parasztjaim közt. A zászlóalj a kassai VI. hadtest zászlóalja volt. Mozgósítás esetén századait mint önálló műszaki egységeket pontonjaikkal, egész – igen sok kincstári és falusi szekérrel felmálházott – műszaki felszerelésükkel a hadtest hadosztályaihoz osztották be, azaz minden hadosztály kapott egy-egy ilyen műszaki századot. A zászlóalj legénysége ezért az egész kassai VI. hadtest területéről lett besorozva, tehát Felső-Magyar-

¹³⁷ Franz Cvrček vezérőrnagy, (később altábornagy) 1914-ben az 1860-ban alapított cs. és kir. 74. cseh gyalogezred parancsnoka.

ország keleti feléről. Így hát a nagyjából magyar újoncok közt volt elég sok szlovák, rutén, szepesi német és Bereg–Mármaros megyei zsidó újonc, az utóbbiak jóformán csak az otthon beszélt jiddis-német nyelven társalogtak. Altiszti segéd kiképzőim közt tehát kaptam egy ruténül és tótul tudó káplárt, a jiddis zsidókkal – volt újoncszakaszomban négy-öt ilyen alak – németül megértettem magam. Kiképzési programomat megmutattam Clompe századosnak, természetesen teljesen jóváhagyta, s ha hetenként egy-kétszer ki is jött a gyakorlóterre, amely közvetlenül az erőd szomszédságában volt, sohasem avatkozott kiképzési módszerembe, s igen boldog volt, hogy a bemutató szemlén november végén újoncszakaszommal Müller alezredes is igen meg volt elégedve. És jól esett hallani, amikor megdicsérettel azzal, hogy „...man sieht an Ihrer Abteilung, dass Sie die Abrichtung bei einem der vorzüglichsten Eliteinfanterie Regiment unserer Armée erlernt haben.”¹³⁸

Műszaki szolgálatom a téli hónapokban eléggé unalmas, de néha az újdonság ingerével hatóan eléggé érdekes volt. A szobában tanultuk a kötések gyakorlatban, azután kis famodelleken a hídépítést. Előadásokat hallgattunk a különféle, a csapatnál háború alatt előfordulható műszaki munkálatokról. Falak építése, házak, hidak, városok, falvak műszaki berendezése védelemre és támadó hadjáratokban. Részletesen foglalkoztunk vasúttechnikai kérdésekkel is, és állandó várak, erődök körül folyó harcok lefolyásával. A legénységgel nekem most már csak annyiban volt dolgom, hogy a szombat délelőttöt teljesen gyalogsági, zártrendű és harcászati gyakorlatokra kellett felhasználni, amelyek összeállítását és vezetését századparancsnokom teljesen reám bízta. S a végén gyakoroltuk a díszmenetet, hogy a helyőrség ünnepélyes kivonulásainál ne valljunk szégyent.

Komárom tipikusan katonaváros volt. A város, a régi Révkomárom a Duna északi partján épült túlnyomó részben földszinti házakból, mert a régi várépítési szabályok szerint állandó várak, erődök közelében nem volt szabad emeletes házakat építeni, hogy a szabad kilövést ne gátolják. Fő utcája, a Nádor utca az öreg várát körülvevő Anglia parktól végig húzódott a város alsó végéig. Néhány párhuzamos és pár összekötő utcán kívül volt egy-két nagyobb tere. Szép öreg templomok, a pannonhalmi bencés rend gimnáziuma, s néhány modernebb épület kivételével az egész város nekem, az ünnepélyesen szép Kassa után úgy tűnt fel, mint egy alvó kisváros, amelynek életébe csak a sok katona hozott némi elevenséget. Nagy helyőrsége volt. A szombathelyi kitűnő 83. közös gyalogezred három zászlóalja, a 12. gyalogezred¹³⁹ egy zászlóalja, Vártüzérezred, egyéb tűzeralakulatok, egy Ballonabteilung, azaz léghajósosztag,¹⁴⁰ s a várral kapcsolatban műszaki szertárak, patrongyár, katonai kórház, élelmezési raktár stb. mind helyet kaptak a városban és várban. S a városhoz tartozott a Dunán átvezető hídral összekötve Újszőny község mint Újkomárom külvárosa. Itt volt a budapest–bécsi vasútvonal állomása, és egy modern lovasági laktanyában az akkor a Radetzky marsall nevét viselő 5. sz. huszárezred.¹⁴¹

Nem volt nehéz lakást találni. Jelentkezésemkor hozzám lépett a zászlóalj egyik főhadnagya, Streitenfels Frigyes, s felajánlotta saját házában, amit ő ilyen célra építtetett Újszőnyben, a Sandberg erdőtől alig tíz percnyi távolságra, most megürült egyik szobáját.

¹³⁸ Látni az Őn szakaszán, hogy Őn a kiképzés módját hadseregünk egyik legkiválóbb elit gyalogsági ezredénél tanulta. (ném.)

¹³⁹ Komáromi 83. közös gyalogezred: az 1883-ban alapított cs. és kir. 83. magyar gyalogezred – nemzeti-ségüket tekintve az ezred kb. harmada német volt. 12. gyalogezred: az 1702-ben alapított cs. és kir. 12. magyar gyalogezred.

¹⁴⁰ Léggömbosztag. (ném.)

¹⁴¹ Az 1798-ban felállított, 1889-től pozsonyi békeállomáshelyű cs. és kir. 5. Huszárezred, melynek nemzeti-ségi összetételében az első világháború alatt kilencven százalék volt a magyarok aránya.

Ebéd után odamentem. Tágas, barátságos földszinti szoba, rendesen bebútorozva, s a ház végén volt egy tágas szoba, ahol a házban lakó tisztek legényei lakhattak. Rögtön lefoglaltam ezt a szobát, amit később a félemeleten lévő még szebb szobával cseréltem fel, amikor az megürült, és nem is bántam meg. Zavartalan, kényelmes szállásom lett, közel a laktanyához. Elég rendes üzletek, posta, minden volt a községben, s ha kedvem volt, este a közeli vasúti állomás éttermében vacsorázhattam társaimmal. De hát természetesen nem elégedtem meg a tisztán a katonai élet nyújtotta szórakozási lehetőségekkel, hanem itt is szerettem volna társaságba járni. Ez sem okozott nehézséget. Kreischer főhadnagy felesége, Dömötör Berta csallóközi földbirtokos leány meleg rokon kapcsolatban volt a város főkapitányával,¹⁴² nagyszeghi és ákosházi Sárkány Ferenc családjával. Sárkány a feleségét két évi házasság után elvesztette. Özvegyember, háztartását egy kedves idős néni, egy osztrák ezredes leánya, Cybulz Mária vezette, mert két leánya otthon volt, az idősebb Magda, akkor érettségizett a bencés gimnáziumban, s Budapesten beiratkozott az orvosegyetemre. A fiatalabb, Ilus most került haza Sankt Pöltenből, az Angolkisasszonyok nevelőintézetéből. Kreischer ígérte, hogy elvezet hozzájuk, s ott megismerhetek sok más kedves úri családot, akik szívesen fogadják a tiszteket. Pár nap múlva az utcán egy fényképész kirakatában láttam egy csoportképet, alatta a felírás: Sárkány Ferenc és leányai. Elegáns úriember, két csinos leánnyal. Tehát így már megismertem, nem is sejtve akkor, hogy a fiatalabbik Sárkány leány, Ilus alig háromnegyed év múlva menyasszonyom lesz, s azután 34 évig hűséges, megértő, ideális feleségem, aki boldoggá tette életemet. Akkor jöttek divatba az ún. Gyermekvédő Liga teadélutánjai.¹⁴³ Komáromban is voltak ilyenek, s így a Sárkányéknál való bemutatkozásom után mindjárt ajánlották, hogy jöjjenek el egy ilyen teadélutánra a megyeháza nagytermébe, s ott sok leánnyal megismertetnek. Így kerültem kapcsolatba kedves házaspárokkal és fiatal leányokkal. Békeffy nyugalmazott huszár ezredeséknél, Antal Gábor református püspökéknél, Lončarovíc tüzér főhadnagyéknál mindenütt igazán szívélyesen fogadtak, úgyhogy alig pár hét múlva már majdnem minden estére volt kedves program, amit csak az rontott meg, hogy mindjárt komáromi életem elején egy súlyos, makacs vastagbél-hurutban megbetegedtem. Első jelét akkor éreztem, amikor mindjárt október második felében egy szomorú jelenetre, Mladenović ezredesem temetésére Becsbe utaztam.

Mladenović ezredes – mint akkor szokás volt – négyévi ezredparancsnokság után került volna sorra brigadérosi beosztásra s tábornokká való előlépésre. Ennek feltétele volt, hogy az őszi gyakorlaton már ne ezredét vezesse, ezért egy dandár parancsnokságával bízták meg. Még az őszi gyakorlat előtt súlyos vesebajban megbetegedett. Hiába tiltották orvosai, hiába könyörgött neki felesége, hogy jelentse magát betegnek, s ne vegyen részt az őszi gyakorlaton, ezt nem volt hajlandó megtenni, mint mondta, restellte volna, ha éppen most mond csődöt, kipróbálás előtt. Katonai kötelességtudása és ambíciója ezt nem engedte. A gyakorlatok elején állandó orvosi kezeléssel ment a dolog, de akkor olyan hideg, viharos hetek következtek, hogy ezt a megerőltető szolgálatot súlyos betegen nem bírta ki. Nehéz szívvel betegét jelentett. Bécsbe szállították, s ott az Auersperg Ringen lévő híres

¹⁴² Sárkány Ferenc 1891–1912 között Komárom város rendőrkapitánya volt, a városi társadalmi élet egyik vezető személyisége.

¹⁴³ Az Országos Gyermekvédő Liga Révkomáromban 1906-ban rendezte meg első gyermeknapját. A teadélutánok a gyermeknapi rendezvény költségeinek, a kiosztásra kerülő ajándékok előteremtésének céljából szerveződtek, s egyben a helyi társadalmi érintkezés kiváló lehetőségét jelentették.

Löw-sanatóriumban¹⁴⁴ október közepe táján meghalt. Az ezredparancsnokság ezt sürgőnyileg azonnal bejelentette a bécsi Kriegsministeriumnak és II. Vilmos német császárnak mint ezredtulajdonosunknak. Engem is értesítettek azzal, hogy Kassáról népes tiszti küldöttség fog Bécsbe utazni, s ha tehetem, csatlakozzam hozzájuk. Természetesen kaptam erre a zászlóalj-parancsnokságotól három napi szabadságot, s felutaztam. Mladenović ezredes holttestét átszállították az egyik bécsi katonakórház kápolnájába, ott felravatalozták és a délelőtt tartott gyászmise után elszállították kívánsága szerint Zimonyba. Kassáról 15-20 tiszt jött fel, több Bécsben élő, volt 34-es öreg nyugdíjas is megtudta [a hírt], úgyszólván a kápolna szépen megtelt. Belép a kápolnába egy magas, elegáns úriember fekete öltözve, cilinderral kezében, mögötte két egyenruhás ember egy hatalmas koszorút hoz, rajta széles fehér selyem szalag, W. II.¹⁴⁵ nagy arany betűkkel. Az első padosor szélén ültem, a cilinderes úr hozzám lép, megkérdezi hogy van-e itt valaki az ezredes hozzátartozói közül. Mondtam neki: ott, a középben tisztikarunktól körülveve ül özvegye és annak nővére. Odalépett, s szóban is átadta császáranak megbízásából az ő és a német bajtársak őszinte részvételének kifejezését. Megtudtuk, gróf Wrede német nagykövet¹⁴⁶ volt az illető. Az özvegy mellett helyet adtak az előkelő úrnak, s ott végighallgatta a gyászszertartást. Utána még egyszer meleg hangon vett búcsút az asszonytól, azután felénk hajolva, búcsút intve távozott.

E szomorú ünnepélyes aktus után másnap hazautaztam Komáromba. Az unalmasabb téli foglalkozást márciusban az érdekesebb tavaszi, nyári kiképzés váltotta fel. Ekkor már állandóan a Dunán dolgoztunk. Persze az olyan gyakorlatoknál, amikhez nekünk, nem műszaki csapatbeli tisztnek, semmi közünk nem volt, pl. vaspontonokon a Dunán keresztül épített hadihidak készítésénél vagy nagy, szintén pontonokra épített Überschiffungsglieder, tutajszerű erős alkotmányok összeállításánál. Csapatok, lovak, ágyuk áthajózásánál stb. csak mint érdeklődő nézők szerepeltünk, de annál jobban befogtak az egyéb csapatműszaki szolgálat gyakorlásánál. Megtanultunk, szabályosan evezni, a Zillének nevezett – magyarul ladik – csónakok kezelését, mély vízben evezőkkel, a part mentén pedig ár ellenében hosszú csákyákkal (Schiffshacken) ütemesen előretolva a csónakot, ami kitérő, de elég megerőltető testgyakorlat volt. Hevenyészett hídverést, jobban mondván megvasalt facölöpökre: pilótákra épített hidak készítését erős kötélkötésekkel stb., s minden egyéb, a folyók körül felmerülhető, háborús szolgálatban előfordulható gyakorlati műszaki feladatokra megtanítottak. Közben a szárazföldi műszaki szolgálat elemeit is megismertük, a lövészárkok, lakásra alkalmas földalatti kunyhók építését rögtönzött, a helyszínen található fa alkatrészekre vagy pótanyagokon, szekrények, ágyak, más lakásberendezések felhasználható alkatrészein. A MÁV fűtőházában vasúti forgalmi tisztviselők oktattak ki a vasutak, az állomásberendezések lényegére, és hogy miképpen lehet legérzékenyebben kárt okozni felrobbantások útján az ellenségnek.

Sajnos mindezeket az érdekes gyakorlatokat csak fél erővel tudtam végezni és élvezni, mert amikor ezredesem temetéséről hazajöttem, erős bélzavarokkal küzdöttem. Ezredorvosunkkal együtt eleinte azt reméltük, hogy csak valami akut gyomorrontás vagy bélzavar

¹⁴⁴ Sanatorium Loew: 1859-ben alapított, kiváló hírű bécsi intézmény, amely a mai napig működik, és Európa egyik leghíresebb magánklinikája. 1882-től Bécs 9. kerületében, a klinikai negyedben, a Mariannengasse 18–20. sz. alatti épületben működött.

¹⁴⁵ II. Vilmos császár nevének rövidítése.

¹⁴⁶ Valószínűleg névtévesztés. Két személy jöhet szóba. Karl Leo Julius von Wedel herceg, aki 1902–1907 között volt Németország bécsi nagykövete, valamint Botho von Wedel gróf, aki 1899-től volt Németország bécsi nagykövete és 1904-ben budapesti főkonzul.

lehet az oka, de amikor sem megfelelő diéta, sem orvosságos kezelés nem használt, felmentem Pestre. Felkerestem unokabátyámat, dr. Elischer Gyula egyetemi orvos magántanárt, aki akkor Korányi professzor klinikáján dolgozott. Alaposan kivizsgált, próbareggeli, röntgen, s minden egyéb akkor divatos vizsgálási módszerrel. Az egyetlen pozitívum, amit meg lehetett állapítani, az volt, hogy alig van gyomorsavam. Erre adtak acidol pepsin cseppeket, egyébként csak azt mondták, hogy diétán éljek, majd rendbe jövök. Hát ez bizony tavasszal már nagyon kellemetlen volt nekem, nem is annyira a szolgálatomban, amit el tudtam látni, de akkor már komolyan udvaroltam későbbi feleségemnek, Sárkány Ilusnak, s június közepén meg is tartottuk eljegyzésünket azzal, hogy bevárjuk a novemberben esedékes főhadnagyi előléptetésemet, s addig remélhetőleg egészségi állapoton is rendbe jön. De bizony javulás alig mutatkozott. Mivel most, hogy naponként az estét Sárkányéknál tölthetem, terhes volt nekem éjjel gyalog a Duna-hídon átmenni Újkomáromban lévő lakásomra, beköltöztem a városba, a Duna-parton nagyon rendes bútorozott szobát sikerült szerezni. Vettem egyúttal egy kerékpárt is, így tehát a Sandbergre való kijutás könnyű és fáradság nélküli lett. Amikor azonban láttam, hogy állapotom, bár nem romlott lényegesen, de stagnál, s nem tudom régi frissességemet visszazerezni, felkerestem a komáromi katonakórházban a belgyógyászati osztály vezetőjét, dr. Rold törzsorvost, aki lelkiismeretes, kitűnő belgyógyász volt. Ő is csak azt állapíthatta meg alapos vizsgálatok után, amit a pesti klinikán hallottam. De mint gyakorlati katonaeorvos azt mondta, hogy ha ilyen állapotban tovább erőlködöm szolgálatom rendes elvégzésében, ez csak hátráltatja vagy megakasztja teljes gyógyulásomat. Ő tehát azt javasolja, hogy kérjek háromhavi betegszabadságot, s azalatt vagy menjek egy diétás szanatóriumba, vagy legalábbis, ha nyugodt otthonom van, haza. Utóbbi megoldást választottam. Leendő apósoméknál – ő dr. Roldot ismerte, s vele is beszélt – abban állapotunk meg, hogy valóban három hónapra hazamegyek szülői házamba Rozsnyóra. Június közepén tehát megtartottuk eljegyzésünket, s én benyújtottam kérvényem háromhavi betegszabadságért. Meg is kaptam.

A zászlóalj parancsnoksága, s tiszt barátaim is sajnálattal vették ezt tudomásul. Müller alezredes pedig azt közölte velem, hogy ő fel akart engem szólítani, hogy kérjem áthelyezésemet a műszaki csapatok állományába, az ő zászlóaljához való beosztásomat biztosítja. Így ez nem volt lehetséges, de nem is fogadtam volna el, mert szép ezredemtől nem akartam volna végleg elválni. Müller alezredes azonban azt is mondta, hogy így most éppen a legfontosabb három nyári kiképzési hónapot elmulasztva nem kaphatom meg a csapatutász tisztté való alkalmazásomhoz szükséges bizonyítványt tőlük. De ezen úgy segíthetünk, hogy a jövő évben, 1912-ben tavasszal kérjem e három hónapra való pótvételemet, amit meg is fogok kapni. Ezt szívesen köszöntem meg, mert hiszen ekkor már Ilus feleségem lesz, tehát apósom Nádor utcai szép öreg kúriája második otthonom lesz e három hónap alatt.

Elutazásom előtt még egy érdekes műszaki gyakorlaton vettem részt mint szemlélő. A hadosztály június elején rendezte ezt, annak bebizonyítására, vajon a Pionierbataillon képes lenne-e háború esetén rövid idő alatt hajóhidat verni a Dunán keresztül, és azon és erős vastutajokon mindenféle csapatnemet átszállítani.

E célból egy reggel – szép nyári nap volt – korán elindultunk a Sandberg vízi gyakorlóteréről vagy 30 vasponttonnal, rajtuk a megfelelő hadihíd és tutaj építéshez szükséges anyagokkal és szerszámokkal, s ezzel az impozáns kis flottával végigelve a Dunán, le Nyergesújfaluig, az ott előre kiválasztott helyen a hídverést a déli órákban megkezdtek. Bebizonyította a zászlóalj, hogy műszakilag vízi szolgálatra kitűnően van kiképezve. Minden parancs szerint, zökkenés nélkül ment, úgyhogy a híd este 8 órára készen állt. Persze

arra is kellett számítani, hogy a közepén legyen egy olyan hídrész, amit könnyen ki lehet bontani és megint vissza, beépíteni, hogy a Dunán folyó hajóközlekedés meg ne akadjon. Ez mindig kb. egy félórás feltartóztatást jelentett, de csak nappal. Amikor este 10 órakor a Budapestről Bécsbe menő személyhajó a nyíláson áthaladt, éjjel már nem volt több zavarás. A hídon éjjel először a hadosztályparancsnok és a törzse, a zászlóaljparancsnokság kelt át lóháton. Azután jött a gyalogság, utána a huszárszászad, s végül a tábori tüzérüteg. Minden simán ment, sehol nem lazultak a kötések, kapcsolások, s az áthajózás a tutajokon is zavartalanul megtörtént. Persze arra kell gondolnunk, hogy mindez békében, ellenséges zavarás nélkül így simán megtörténhetett. De az első világháború megmutatta, hogy pionierjaink akkor is, pl. az Al-Duna átkötésénél is kiválóan működtek.

Müller alezredes megengedte, hogy másnap reggel nekünk, akiknek nem volt beosztása a gyakorlatot végző századoknál, nem kell a Dunán felfelé való unalmas hajókázást a ponton flottillával végigélni, hanem vonaton hazamehettünk. Ürülök, hogy egy ilyen katonai gyakorlatot is végigélhettem. A Birago műszaki ezredestől a XIX. század második felében megszerkesztett hadihídanyag és hídépítési mód fényesen bevált, a Monarchiának ez a műszaki felszerelése a többi hatalmakénál jobb volt.¹⁴⁷

Fájó szívvel búcsúztam el Komáromtól. Rozsnyón szülői házamban régi házi orvosunk, Pösch Dezső bácsi vett kezelésbe. Hogy bajom miért ilyen makacs, azt sem ő, sem később mások sem tudták megnyugtatóan megmagyarázni, de ez a három hónap az otthoni nyugalomban és gondozásban mindenesetre lényegesen javított állapotomon. Szeptember végén bevonultam szolgálattételre Kassára, ezredemhez. Mladenović ezredes után Nöhring Miksa ezredes lett ezredparancsnokunk. Ő eddig a Boszniában, Rogaticában állomásozó zászlóaljunk parancsnoka volt. Mivel még nem voltam teljesen alkalmas megerőltető frontszolgálatra, ezredsegédtisztünk, a kedves Lindner százados javaslatára irodai szolgálatra osztott be az ezred hadkiegészítő parancsnokságához. Nem bántam, legalább a hadsereg életének ezt az ágazatát is megismerhettem. Parancsnokom Fischer-Colbrie Lajos ezredes, a kassai katolikus püspök öccse volt. Szolgálatom nem volt nehéz. Begyakorolt tisztek s altisztek mindent elintéztek, nekem sok dolgom nem volt. Így morzsoltam napjaimat december közepéig, unalmas irodai szolgálatomban. Erről az időről tehát nincs különösebb mondanivalóm. Nagy örömem volt, hogy apósom Ilussal és másik leányával feljöttek nyáron Rozsnyóra, hogy szüleimmel megismerkedjenek, s onnan velem együtt Kassára utaztunk. Hála Istennek, szüleimmel és János bátyámmal hamar összemelegedtek, és mindkét részről most már megnyugvással néztek házasságunk elé, megismerve családi viszonyainkat, teljesen azonos társadalmi helyzetünket, szóval látták, hogy Ilus szerető családi környezetbe fog kerülni.

Elvittem őket dobsinai jégbarlangi nyaralónkba is, megmutattam Krasznahorka várát, azután Kassára utaztunk. Ottani rokonaim szintén meleg szeretettel fogadták őket, és segítettek a lakáskeresésben, mert idejövételük egyik célja ez is volt. Apósom felkereste Nöhring ezredes ezredparancsnokomat, mert őt már ismerte abból az időből, amikor Nöhring mint fiatal tiszt Komáromban szolgált. Nöhring szívélyesen fogadta, s mint hallottam, igen jó bizonyítványt állított ki rólam. Több lakást megnéztünk, s végül az Eszterházy utcában egy kicsi, háromszobás lakást vettünk ki. Főleg apósom kívánságára, nekünk nem nagyon tetszett. Három kicsi, egymásba nyíló szoba egy bejárattal, cselédszoba nélkül, de hát

¹⁴⁷ A magyar szakirodalomban Birago Károly néven ismert, milánói születésű, 1814-től az osztrák hadseregben szolgált utász-hídász műszaki tiszt 1825-ben kidolgozott és felterjesztett hadi hidkészlet-rendszere, melyet apróbb módosításokkal több európai hadseregben is alkalmaztak.

apósom hangoztatta, hogy szerény főhadnagyi lakbérből többre nem telik. Novemberben léptem elő.

Egészségi állapotom sehogy sem akart véglegesen rendbe jönni. Mindig őszintén referáltam Ilusnak írt leveleimben erről, mire december elején apósom arra kért, jöjjenek fel Pestre és az ő megnyugtatóra vizsgáltsam meg magam rokonával, dr. Imrédy Béla egyetemi magántanárral, a Vöröskereszt kórház¹⁴⁸ akkori vezető igazgatójával, aki neves belgyógyász. Természetesen szívesen tettem eleget kérésének. Elkísért Imrédyhez. Ő futólag kikérdezett, megvizsgált, s ajánlotta, hogy jöjjenek be pár hétre a Vöröskereszt kórházba, mert alaposabb kivizsgálást szeretne elvégezni rajtam. Ezt is szívesen vállaltam, mert e kórház egyik igazgató főorvosa, kedves rokonom, dr. Rapcsák Lajos sebész volt, tehát rokoni kezelésbe kerülhettem. December közepén betegszabadságot kérve felutaztam. Kaptam a kórház szanatóriumi részében egy szép különszobát. Édesatyám biztosított, hogy a költségeket vállalja, mert hiszen kis fizetésemből erre nem lettem volna képes. De erre sem volt szükség, mert Rapcsák Lajos bizalmasan közölte velem, hogy Ferenc Ferdinánd trónörökösnek van egy alapítványa a Vöröskeresztnél, azaz egy tényleges katonatiszt felvételének, ellátásának, kezelésének költségeit ebből lehet fedezni. Írjak egy kérvényt a főherceg főudvarmesteri hivatalának, a kórház csatol ehhez egy orvosi leletet, és igazolja igényjogosultságomat, és azt, hogy ez a hely jelenleg nincs betöltve. Ezt megírtam, s két héten belül megkapta a kórház a főudvarmesteri hivatal értesítését, hogy a helyet nekem adományozza. Így hát ez a gond is lement fejünkről. Imrédy és segédorvosai, valamint az akkor kitűnő vöröskeresztes ápolónők, akiknek központja és iskolája Ibrányi Alice főnőkösszony kiváló vezetése alatt ott, az épületben működött, valóban megható kedvességgel gondoztak. Imrédy tanár már karácsony táján közölte velem, hogy semmi akadályja nincs annak, hogy esküvőmet az év elején már megtarthassam. Semmi vészes vagy gyógyíthatatlan bajra mutató tünetet nem talált. Ez egy makacs vastagbél hurut, amit a szervezetem majd kellő életmód mellett ki fog dolgozni magából. Apósom, Ilus is gyakran meglátogattak Komáromból, s ezt a döntést szintén nagy megnyugvással vették tudomásul. Imrédy azt ajánlotta, hogy mivel eltartásomat a főherceg pénztára amúgy is biztosítja, ő nyugodt lelkiismerettel még január második feléig itt fog tartani, akkor hazamehetek.

Így tehát most már eldöntöttük, hogy esküvőnket Komáromban február 7-én (apósomnak ez volt esküvői évfordulója) fogjuk megtartani. Itt jegyzem meg közbevetőleg, hogy feleségét kétévi házasság után elvesztette, s a két leányt nagyanyjuk nővére, Gyapay Dénes, Győr megye alispánjának felesége, Lippay Malvin – maga is vagyonos Győr megyei földbirtokos – vette magához. Mikor ő 1908-ban meghalt, Ilust beadta az Angolkisasszonyok St. Pölten-i anyaházának internátusába, s onnan 1910-ben került haza 18 éves korában, pár hónappal azelőtt, hogy én Komáromba lettem vezényelve.

Februárban megtartottuk esküvőnket, igen díszes keretben. Az én tanúm Nöhring ezredes volt, Ilusé nagybátyja, apósom fivére, Sárkány Lajos kúriai bíró. Ezredemből még három tiszt jó barátomat hívtam meg, úgyszintén a komáromi utászszázalaj két tisztjét, és különös fényt adott ünnepélyünknek, hogy Darányi Ignác, akkori földművelésügyi miniszter, apósom jó barátja és Komárom melletti földbirtokos parádés hintóját gyönyörű ezüstös magyar szerszámmal, magyar ruhás kocsissal, huszárral a bakon küldte be

¹⁴⁸ A mai Sportkórházról, illetve annak elődjéről van szó, amelyet a Magyar Vöröskereszt, pontos nevén a Magyar Szent Korona Országainak Vöröskereszt Egylete alapított, és 1884. október 19-én avatott fel I. Ferenc József a Vöröskereszt Erzsébet Kórházává. Az első világháború éveiben hadikórház szerepét töltötte be az ekkor 800 ágygal működő intézet.

nekünk. Esküvő után három hétre Bécsbe utaztunk, azután haza Kassára.

Itt most félbeszakítom kassai ezredszolgálatom további leírását, mert azt hiszem, logikusabb lesz, ha a komáromi műszaki kiképzéssel szerves kapcsolatban lévő, 1912 nyarán történt pótvezénylésem hónapjairól számolok be, ami lehetővé tette műszaki kiképzésem befejezését.

Amint Müller alezredes ajánlotta, tavasszal benyújtottam egy kérvényt a bécsi Kriegsministeriumhoz, vázolja súlyos betegségem miatt történt kiesésem az egyéves műszaki tanfolyam utolsó hónapjaiból, s kértem vezénylésemet erre a három nyári hónapra ismét a komáromi zászlóaljhoz. Időközben a műszaki csapatokat átszervezték. A vízi és szárazföldi szolgálatot szétválasztották és a pionierzászlóaljak egy részéből Sappeur-zászlóaljakat, azaz árkász-zászlóaljakat állítottak fel 1911. október 1-jével. A komáromi zászlóalj

átváltozott 5. számú Sappeurbataillonná. Az én kérésemen ez nem változtatott semmit, megkaptam a rendeletet, hogy július 1-jén jelentkezem a komáromi zászlóaljnál három hónapnyi befejező kiképzésre. Örömmel mentünk Ilus hazájába, volt otthonába, s ezt a három hónapot valóban kellemesen éltük ott át. A zászlóalj tiszt állománya lényegesen megváltozott. Müller alezredest beosztották a hadügyminisztériumba, a zászlóaljparancsnok Jobst Frigyes alezredes lett, igen képzett műszaki tiszt, a várépítések, várharok szakértője. Őt már ismertem, mert még első vezénylésem alatt került a zászlóaljhoz, tehát mint ismerőst, kedvesen fogadott jelentkezésemmel. Régi tisztjeink közül alig találtam néhányat ott, csupa új arc, de kellemes volt nekem. A zászlóalj segédtszjtje Máriássy Andor főhadnagy, Gömör megyei földi, a Rozsnyó melletti Berzétén lakó földbirtokos fia volt. Egykorúak lévén, egyszerre végeztük, ő a mödlingi Műszaki Akadémiát, én a Wiener Neustadt-it, s minden karácsonyi stb. szabadság előtt és után Béctől Rozsnyóig rendszeresen ugyanazzal a vonattal utaztunk, s összebarátkoztunk.

A három hónapos árkász kiképzés súlypontja az erődítések körüli harcok és építkezések körül volt. Gyakoroltuk a várat körülvevő kisebb-nagyobb erődök mellett a várívás és -védelem részleteit, s minden egyéb, az árkász szolgálattal összefüggő vakondokmunkát, robbantó aknák stb. ásását. Mivel azonban az én vezénylésem a múlt évi műszaki tanfolyam befejezése volt, s akkor nem végezhettem el a kötelező két írásbeli vizsgát, ezeket most kellett pótolnom. A feladatokat nyugodtan, otthon, segédkönyvek segítségével lehetett kidolgozni. [Ezek] egy hevenyészett hídépítés és egy szárazföldi műszaki feladat kidolgozása voltak.

1. Alapos helyszíni szemrevételezés, mérések stb. alapján kellett kidolgozni egy tervet, hogy miképpen, milyen munkaeszközökkel, mennyi idő alatt köthetném át a Vág-Duna egyik, kb. 30-40 méter széles, 2 méter mély holtágát a helyszínen rekvirálható anyagból,

*Markó Árpád és felesége, Sárkány Ilona
1911-ben*

csupán gyalogság számára, másfél méter szélességben járható, hevenyészett híddal, a várostól fél óra járásnyira fekvő Lándor pusztánál.

2. Dolgozzak ki egy pontos tervet a Komárom melletti Ács község vasúti állomásának felrobbantására és használhatatlanná tételére.

Mindegyik feladat elvégzésére egy-egy heti határidőt kaptam. Azonnal hozzáfogtam. Először kimentem Lándor pusztához, két ügyesebb katonát magammal vittem. Kikerestem a legmegfelelőbbnek látszó partrészt, tájékoztattam magam, hogy a közeli házakban milyen hídépítésre használható anyagot találhatok, cölöpöket, gerendákat, deszkákat, köteleket, szerszámokat stb. Ott két csónakot is találtam, amikre okvetlenül szükségem volt, s mindezeknek az adatoknak birtokában most kidolgozhattam a részletes tervezetet helyszíni vázlatokkal, számadási táblázatokkal kiegészítve.

Az Ács melletti vasútállomásra kiutazva a forgalmi irodában az állomásfőnöknek elmondtam, hogy miről van szó. Már ismerte ezt a tárgykört, az az előtti években is fordultak hozzá ilyen dolgozatok készítői. Rendelkezésemre bocsátotta az állomás sínrendszerének pontos tervrajzait. Bejártam az egész területet, s a kérdést úgy véltem legcélszerűbben megoldhatónak, ha az állomás épületét, illetve annak forgalmi irodáját légből repítem, természetesen a használható felszerelést, távirókészülékeket stb. előbb magamhoz véve, azután a síneket két helyen robbantom fel az állomás be- és kijáratánál ott, ahol a kettős sínpár az állomási sok sínpár-rendszerre kitágul. A keleti kijáratnál nem messze folyik a Concó-patak. Tehát itt a robbantást a patakon keresztül vezető hídon végezném el, ezzel kétszeres akadályt okozok az ellenségnek. Otthon azután kiszámítottam a szükséges robbantóanyag mennyiségét, egyéb adatokat, időtartamot stb.

Mind a két dolgozatomat benyújtottam a zászlóalj-parancsnokságnak. Pár hét múlva Jobst alezredes magához hívatott, s közölte, hogy a szakértő bizottság mind a két dolgozatot igen jól sikerültnek minősítette. Így hát, mint mondta, örömmel állítja ki az ezredparancsnokságához küldendő bizonyítványt arról, hogy a csapatutász tiszt szolgálatához szükséges műszaki tanfolyamot kiváló eredménnyel elvégeztem.

Visszatérek most Kassára, az ezredemben esküvőm utáni időszakban végzett szolgálati életem leírására az első világháború kitöréséig.

BÉKESZOLGÁLATOM MÁSODIK SZAKASZA KASSÁN

az első világháború kitöréséig,
1912. október 1. – 1914. augusztus 4.

Így szolgáltam csendesen a hadkiegészítőnél 1910. október 1-jétől 1912. február elejéig, amikor háromheti szabadságot kérve Komáromba utaztam, s ott, mint említém, február 7-én megtartottuk esküvőnket. Háromheti Bécsben való nászút után, március 1-jén jelentkeztem ismét Kassán ezredemnél. Lindner kapitány segédtszűnk örömmel fogadott, s megkérdezte: mondjam meg őszintén, tudok-é már csapat-szolgálatot végezni, vagy meghagyjon továbbra is a hadkiegészítőnél? Nyugodtan kérhettem, hogy osszon be csapat-szolgálatra. Hetenként két délután állott ügyis rendelkezésemre a századoktól kiválasztott utászlegénység kiképzésére, mert Lindner azt is mondta, tudja, hogy ügyis kérni fogom háromhavi vezénylésemet műszaki kiképzésem befejezésére, tehát július elején távozom, javasolni fogja, hogy ezredparancsnokom már most nevezzen ki az ezred utászosztágának parancsnokává. Vezénylésem alatt valakivel helyettesíteni fognak. Ezért tehát nem oszbt be állandóan egy század keretébe, hanem mindig olyan századnál fogok szolgálatot teljesíteni, ahol éppen tiszthiány állott elő. Így most pl. a 12. századnak nincs egyetlen alantos tisztje sem, mert a főhadnagyot vezényelték a századosi előléptetést megelőző Korpsschuléba, azaz a hadtestparancsnokságtól felállított tanfolyamra, a zászlós pedig beteg. Örültem ennek, a 12. század parancsnoka, Michel Ferenc kapitány kedves ember volt. Kitűnő lovát gyakran adta át nekem lovaglásra. Így hát ismét egy rendes század kötelékében szabályos, rendszeres katonai szolgálatot végezhettem.

De szegény jó llusomnak nemsokára tapasztalni kellett, hegy egy katonatiszt feleségének nincs olyan zavartalan, nyugodt élete, mintha egy polgári foglalkozású egyénhez ment volna feleségül. Április végén egy éjjel 2 órakor csengetnek, a napos káplár hoz egy sürgős parancsot. A Zemplén megyei Szinna községben lázadás tört ki, a hadtestparancsnokság a vármegye kérésére katonai karhatalomként az ezredből egy fél zászlóaljbat, 80–80 főből álló két századot rendelt ki egy zászlóaljparancsnok parancsa alatt, s a szállítmány a Kassáról hajnalban Sátoraljaújhely felé induló személyvonathoz csatolandó vagonokban lesz odaszállítva.

Szegény feleségem nagyon elszomorodott, mert hiszen bár az ezred családos tisztjeinél már megtettük látogatásunkat, s rokonaimnál is bemutattam őt, de mégis még teljesen idegenül érezhette magát új környezetében. Szerencsére lakásunkkal szemben lakott Zsedényi József kapitányunk, és a szomszéd utcában Lindner századosék. Mindkét asszony igen kedves szepességi asszony volt, akik még délelőtt felkeresték llust, értesülve férjeiktől az én kirendeléséről, s egész idő alatt jóleső szeretettel törődtek vele.

Az ezredparancsnokság a fél zászlóaljbat a III. zászlóaljból rendelte ki, Marzsó Tibor alezredes parancsa alatt a 11. és 12. század készült fel az útra. Én a 12. századnál lévén, természetesen odatartoztam. A nekem küldött parancs úgy szólt, hogy legalább kétheti

távollétre felszerelve siessék azonnal a laktanyába. Gyorsan összekészültem, fél óra múlva már a laktanyában voltam, s átvettem a többi század állományából kiegészített szakaszomat, kiosztottunk élestötnyeket, mi, tisztek természetesen teljes hadi felszereléssel, revolverrel stb. ellátva indultunk hajnali 3 órakor a pályaudvarra. A déli órákban értünk Szinnára. Zemplén megye északi csücskén, már az országhatárhoz egészen közel fekszik ez a nagyközség, járási székhely, szín tót lakosságával. Hogy mi volt a lázongás indító oka, eredete és célja, arra már nem emlékszem, de úgy látszik, a szlovák proletariátus megmozdulása lehetett a magyar közigazgatás ellen, mert úgy nyilvánult, hogy a magyar tisztviselőket, intelligenciához tartozó embereket az utcán nyíltan inzultálták, ablakokat törtek, az úri gyerekeket az utcán a járdáról letaszították, kövekkel dobálózta. A helyben működő főszolgabírói hivatal vezetője, báró Fischer főszolgabíró, a rendelkezésére álló csendőrszakkasszal nem bírta lecsendesíteni a lázongókat, tehát a nagyobb bajok elkerülése érdekében katonai karhatalom kirendelését kérte.

Délben érkezünk Szinnára. Gyönyörű kárpáti erdők, hegyek közt fekvő község, rendez, szép házakkal, kövezett járdával. Báró Fischer hivatalának személyzetével és a községi előjáróság magyar tagjaival fogadott, s elkísértek szállásainkra. A legénység, 160 ember négy egymás melletti ház csűrjeiben kényelmesen elfért, a házak konyháján főztek nekik. Mi tisztek – 8-an voltunk – szintén igen jó szállásokat kaptunk. Én egy Marton nevű, idős, nyugalmazott tanítóék saját, szép házában kaptam szép szobát. Fiuk szolgabíró volt ott, a helységben. Igen jól elláttak. Reggelire minden nap beküldtek egy tálcan finom tejszínes kávé, vaj, mézet, kalácsot. Ebédet és vacsorát a főbíró¹⁴⁹ az egyetlen vendéglőben biztosított a tiszteknek. Megjegyzem, hogy a karhatalmi kirendelések költségeit a törvény szerint azoknak kell viselni, akik a kirendelést kérik, így tehát nekünk az ott tartózkodás nem került semmibe, sőt, a katonai ellátási törvény szerint még karhatalmi kirendelési pótdíjat is kaptunk.

Bevonulásunkat dob- és trombitaszó mellett a lakosság nagy érdeklődéssel nézte. Láthattunk komor, elkeseredett pofákat is, de általában nagy megnyugvást okozott a lakoságnak egy ilyen elég tekintélyes haderő katonás rendben, fegyelemben való megjelenése. Ebéd után Fischer főbíró megbeszélte velünk a tennivalókat. Szolgálatunk abból állott, hogy nappal, de különösen éjjel erős járőrök cirkáltak az összes utcán, minden csoportosulást szétzavartak, és a két század közül naponkénti felváltással egy század mindig lakásán készen volt, hogy ha szükség lenne beavatkozásra, pár perc alatt a helyszínen teremhessenek. Úgy emlékszem, tíz napig tartott az ottani kirendelésünk. Hála Istennek, nem történt semmi olyan súlyosabb incidens, hogy fegyveres erővel kellett volna közbe lépni. Éjjel egyszer egy nagyobb csoportot egyik járőrünknek sikerült szétzavarni, s a fő bujtogatókat letartóztatni, akik az egyik magyar hivatal épületét készültek felgyújtani. Egyszer pedig egy délelőtt lélekszakadva rohant hozzánk a szolgabírói hivatal küldönce: kéri sürgősen a készenléti kivonulását, mert több száz főből álló tömeg akarja a főszolgabírói hivatalt megostromolni. A készenléti feltűzött szuronyokkal futólépésben pár perc múlva a helyszínen termett. Erős lárma, zajongás fogadta őket, de a tüntető csoport mégis megriadt a szuronyos bakák láttára, s eldobva köveiket, amivel az ablakokat kezdték betörni, hamarosan széjjelszaladtak. Láthatták, hogy a magyar katonasággal nem lesz jó dolog ujjat húzni. A főszolgabírói hivatal a község szélén, egy elhanyagolt barokk kastélyban volt, amely valamikor a híres utazó és katona, gróf Gvadányi József tulajdona volt. Nekem pedig egyszer egy fél század élén egy érdekes szolgálatot kellett végezni. Szombaton dél-

¹⁴⁹ Itt és alább helyesen: főszolgabíró.

előtt a helybeli római katolikus plébános felkereste Marzsó alezredest, s arra kérte, tegye lehetővé, illetve segítse meg őt karhatalommal abban, hogy vasárnapi miséjét zavartalanul megtarthassa. A múlt vasárnap szlovák férfiak, nők mise előtt összegyűltek a templom előtt, a misére jövő magyarokat visszakergették, egy csoport fűtykösökkel kezükben a plébános lakásának kapujában várta őt, s amikor a kapuban megjelent, erőszakkal visszakergették lakásába, s nem engedték ki az utcára. Marzsó természetesen megnyugtatta az igen aggódó, idős főtisztelendőt, hogy majd elrendezzük, ő meg fogja tartani miséjét, s azon a katonaság is részt vesz tisztjeivel együtt. Én kaptam a feladatot, hogy a plébánost bántatlanul bevezessük a templomba, s a misét megakadályozni kívánó garázda tömeget szétverjem. Két szakasszal egy fél órával a mise kezdete előtt felvonultam a templom elé. Az egyik szakaszt két részre osztva felállítottam a templom főbejáratának két oldalán. Bakáink lábhoz tett szuronyos fegyverrel rendben oda állottak. A másik szakaszt pedig felosztottam úgy, hogy a plébániától a templom kapujáig és a sekrestye bejáratáig kettős kordonvonalat állítottam fel, egyik ember a másiktól három lépés távolságra. Én pedig egyik altisztemmel vártam a papot, beüzenve neki, hogy már nyugodtan jöhet. Amikor kilépett a kapun, altisztemmel kétfelől közrevettük, így kísértük be őt a templomba, s a mise végeztével vissza. Nem is történt semmi. A szlovák parasztok látható dühvel nézték mindent, de nem mertek megmoccanni.

Pár nap múlva értesített a főszolgabíró, hogy köszöni közreműködésünket, már nem lesz szükség reánk, bevonulhatunk Kassára. Hogy miképpen sikerült a kedélyeket megnyugtani, s ismét békés életet teremteni Szinnán, azt nem tudom, de hát ez minket nem is érdekelt, s örömmel vonultunk be kassai kaszárnyánkba.

Az 1912–1914-ig terjedő években nem sok feljegyzésre méltó dolog történt körülöttem, végeztem szolgálatomat. Csupán két dologról szeretnék még a világháború kitörése előtti évekből beszámolni. Az egyik, amikor éles harcászati lőteret kellett berendeznem két alkalommal, a másik, amikor 1913. október közepén részt vehettem a Bécsben tartott nagy katonai parádén a Napóleonon aratott Lipcse melletti nagy csata százéves fordulójának emlékűnépén.

A gyalogság kiképzésének gerince akkor a lövésben való kiképzés volt. Az egyéni kiképzés, a fegyverrel való bánásmód, lövés télen és tavasszal a kaszárnyában és az erre a célra külön berendezett lövöldében a várostól egy óra járásnyira a kassai hegynek nevezett erdőben volt. De ez csak egyéni kiképzés lehetett. Nagyobb kötelékekben, harcszerű alakba kibontakozva, ellenség ellen való előnyomulásnál a gyakorlatok alatt természetesen csak vaktölténnyel lövöldözhattünk a sapkán kék szalagot viselő ellenségre. Hogy a tisztek és legénység legalább némi fogalmat kapjanak arról, hogy ha élesen lövünk, miképp kell viselkedni, mozogni, előrefutni, a tüzelést helyesen vezetni, évente egyszer, nyár végén kiépítettünk valahol Kassa közelében, arra alkalmas térszínen, magasabb hegy lábánál egy különleges harcászati lőteret. Azaz ott 3-4 km hosszúságban elhelyeztünk deszkából készített és az egyenruha színére festett emberi alakokat, álló, futó, térdeplő és fekvő helyzetben, teljes lovas alakokat, egy-két ágyút tűzvonalban, s ez ellen a több száz céltáblából – bakanyelven „sajbából” – álló ellenséges rajvonallal rendezett az ezred szabályos támadást élestölténnyel. Az említett ellenséges vonalat úgy választották ki, hogy előtte legalább 6-7 km tágas, járható tér legyen, hogy az ezred tudjon szabályosan harcra kifejlődni, rajvonalakban előrerohanni tüzelés közben, meghatározott időben tartalékokat bevetni stb. Mindez állandó élestölténnyel való tüzelés közben történt, s így a szakasz- és századparancsnokoknak ügyesen kellett csapataikat vezetni, hogy bele ne fussanak a melléttük már rajvonallal lövő osztagokba, s amellettsé minél több találatot tudjanak elérni

a fa céltáblákon, ha a távolságot helyesen megbecsülve parancsolták meg a tüzelést. Hogy ez az egyoldalú háború ne legyen egészen egyhangú, a fa céltáblák beépítésénél különféle alakzatokat és furfangos eljárásokat kellett berendezni. Mély fedezékeket építettünk azok előtt, egy-egy csoport céltáblát kerekas gerendákra felszerelve lehetett adott pillanatban drótokkal előrehúzni, a sajbákat a bokrok közt jól elhelyezni úgy, hogy a tiszteknek triaderükkel igen meg kellett figyelni a terepet, hogy a jól lepezett célokat felfedezzék. Az ilyen élesharcserű lőter berendezése az ezredutászoztag feladata volt. Előzőleg az ezred lövész szakmáját irányító törzstiszttel megszemléltük a kiválasztott térszint, ott a helyszínen megbeszéltünk mindent, és elkészítettem a szükséges vázlatokat, amelyekből kitűnt, hogy a célvonal melyik pontján, milyen céltáblacsoportokat fogunk beépíteni, hol és mily módon lesznek mozgatható célok berendezve. Az erdőből előrerohanó ellenség jelzését pedig úgy oldottuk meg, hogy ezt a deszka rajvonalat az erdő szélén beépítettük, s a gyakorlat előtti napon este vastag bokor- és rőzsekötegekkel eltakartuk. Ezeket azután adott pillanatban kötéllel elrántottuk, s a kép valóban úgy festett, mintha az ellenség akkor bukkant volna elő az erdőből. Szóval mindenféle furfangos kitalálást rendeztünk be; embereim közt voltak ezermesterek, akik leleményesen tudták megoldani ezeket a játékokat. A vonal közepe előtt ástunk egy nagyobb, erős fedezéket, ott volt az én hadiszállásom, asztal, szék stb., több telefonkészülék, úgyszintén hátrafelé, az ezredparancsnokság előre megjelölt álláspontjához, ahol a lövésügyi törzstiszt is tartózkodott a gyakorlat alatt, s onnan adta nekem a telefonparancsokat, hogy melyik pillanatban milyen célcsoportot kell mutatnom stb. Mindez csak telefonon történhetett, mert nekünk a fedezékekből, amelyek állandó éles tűzhatások alatt voltak, persze még az orrunkat sem lehetett kidugni, ha a trombitajelre a támadás megkezdődött, s már hallottuk is fejünk felett zizegni az élestöltények ólom magvait. Amikor a támadás elérte azt a vonalat, ahol a tűzharcot beszüntette a valóságban megindult volna a roham, a gyakorlatot lefűjták, s mi is kibújhattunk a föld alól. Ekkor azután az ezred végigszélt a célvonalon, s minden tiszt és legény láthatta, hogy a fasajbák közül hányat lyukasztottak át a golyók. És ez tanulságos is volt, mert minden század előnyomulási irányából azután meg tudta állapítani, hogy a vele szemben lévő ellenségben milyen kárt tett. Nagy volt egy-egy század bakaságának öröme, ha éppen öelőttük feküdt a legtöbb, szilánkká lőtt ellenség. Két gyakorlatot mint kezdő hadnagy még magam is mint szakasparancsnok éltem át, tehát jól emlékszem, hogy az első pár percben különös érzés volt, amikor élestüzelésemet megindítottam, s azután előre kellett rohanni, miközben mellettem még tovább lőttek. Ha nem is felelt meg a valóságnak ez a harci jelenet, mert hiszen az ellenség nem lőtt vissza, mégis kitűnő gyakorlat volt.

Az első világháború előtt kétszer volt alkalmam ilyen harcászati lőteret berendezni. Ezekről szeretnék egyet-mást elmondani. 1910-ben a Sáros megyei Boroszló (tótul Bresztow), 1913-ban pedig Jászó mellett. Hadinépem ellátását egyszerűen oldottuk meg. Megkaptam az ezredtől valamennyi emberem számára az egész vezénylési időre szóló élelmezési pénzt, hozzátettem a magam részére a tiszti étkezésemben az ebédért fizetett napi 1 koronát, s helyettesem, Hajdu Béla őrmester rendezte ellátásunkat. Kitűnő, takarékos és ügyes gazda volt, s a falun olcsóbban és jobban éltünk, mint a kaszárnnyában. Különösen Jászón, amely község szintén ezredem kiegészítő kerületéhez tartozván, az öreg 34-esek felkerestek, s alig múlt el nap, hogy ne hozott volna egy jóasszony pár kiló krumplit, lisztet, gyümölcsöt, főzelékre valót a „közvitéz urak”-nak. Boroszlón a legénységi kosztom éltem, s ha néha kedvem szottyant valami finomabbra, háziasszonyom, aki, mint mondta, Eperjesen úri családnál volt szakácsnő, szívesen sütött nekem rántott csirkét, bécsi szeletet stb.

Jászón meg úri dolgom volt, mivel ott ebédre a Premontrei Konvent vendége voltam. A boroszlói szolgálatom alatt nem történt semmi érdekesebb megemlíteni való esemény.

A másik, harcszerű lőtér berendezésére történt kirendelésem hónapjára Jászóvárra ellenben szívesen és örömmel tudok visszagondolni. Ezt a lőtér Kassától nem messze, Jászón, illetve a községtől északnyugatra fekvő Doboldi-hegy lábánál kellett berendeznem 1913 augusztusában. A lőtér berendezéséhez szükséges anyagot vasúton szállítottuk oda, augusztus 1-jén reggel 5 órakor elindulva gyalogmenetben a kb. 15 km-es utat megtéve a délutáni órákban értünk Jászóra. Hajdu őrmesteremet az anyaggal két nappal előbb odaküldtem, ő gondoskodott szállásokról, s megszervezte az ellátást. Szép, tiszta parasztszobát kaptam, igen szíves, rendes embereknél, a férfi maga is régi 34-es volt. Embereim pedig tágas csűrökben jól voltak elhelyezve. Jászó, mint ismeretes, a jászóvári premontrei rend prépostságának székhelye volt. A rendház gyönyörű, egyemeletes nagy kastély, közepén kéttornyú, remek templommal, országos viszonylatban is elsőrendű műemlék. A premontrei kanonokrendet II. István király telepítette le Magyarországon 1130-ban. A templom ol-tárképeit és gyönyörű freskóit 1745-ben Kracker Lukács, szobrait Krauss Antal készítette, mindketten annak a kornak kiváló művészei. Gyönyörű parkja a rendház mellett kezdődött. A rajta keresztülfutó patak¹⁵⁰ felduzzasztásával mindjárt az elején kedves kis tó volt. A vadregényes park szép sétautakkal a mögötte álló, őserdőtől borított hegyoldalon folytatódott, úgyhogy az ember órák hosszat sétálhatott, s nem érte el a végét. A premontrei rendnek Kassán, Rozsnyón és Nagyváradon voltak rendházai és gimnáziumai. A rozsnyói fehérpap urakat jól ismertük, a város köztisztelőben álló tagjai voltak, szüleim házába is bejáratosak, s így én is ismertem közülök még néhány, most Jászón élő tanár urat. Mindjárt beérkezésünk után tisztelgő látogatást tettem Szepesi Géza főszámvevő úrnál, aki engem Rozsnyóról kiskorom óta ismert. Nagy szeretettel fogadott. A prior, Novotny főtisztelendő úr szabadságon lévén, ő volt mint subprior a konvent vezetője. Azzal fogadott, hogy sajnos szállást nem tud adni, mert összes vendégszobáikban bel- és külföldi tudósok laknak, akik ott levéltári kutatásokat végeznek, de egyszer s mindenkorra meghív, hogy ebédeljek náluk. Ezt köszönettel elfogadtam, hiszen a munkahelyem nem volt messze a községtől, s a kincstártól kapott lovam velem lévén, könnyen mozoghattam. A rend főnöke akkor Takács Menyhért prépost-prelátus úr volt, de külföldi fürdőhelyen lévén csak hazatérte után, augusztus közepén tisztelegtettem nála. Impozáns megjelenésű, daliás termetű férfi, kedves modorával, férfiasan szép fejével, a premontreiek fehér, világoskék fonott gombokkal és ugyanilyen színű selyemcingulussal övezett rendi ruhájában valóban a tekintélyes egyházfejedelem képét mutatta.

A paptanárok kivétel nélkül igen kedvesek voltak hozzám. Ha estefelé vagy vasárnap a parkban sétáltam vagy ültem egy padon, gyakran csatlakozott hozzám egyik-másik közülük, s jól elbeszélgettünk. Voltak köztük olyanok, akiket a katonai dolgok érdekelték, másrészt viszont én, az olvasni szerető és a természetet imádó ember fordultam hozzájuk ilyen kérdésekkel. De a fiatal teológusok is szívesen csatlakoztak hozzám. Felajánlották, hogy elvezetnek nagyobb kirándulásokra a környék szép hegycsúcsaira. Bár szívesen mentem volna, de munkám minden napomat betöltötte. Amikor láttam, hogy a fiatal urak a tavon lévő kis ladikban próbálnak csónakázni, de nagyon ügyetlenül kanalaznak az evezőkkel a vízben, felajánlottam, hogy megtanítom őket szabályszerűen evezni, amit köszönettel fogadtak.

Persze megtekintettem a rendházban található minden nevezetességet, így tehát a könyvtárat és különösen a levéltárat is, amely Sándor főtisztelendő tanár úr vezetésében állott.

¹⁵⁰ A településen a Bódva-patak fut át.

Megilletődve néztem ott a kora középkori okmányokat és sok más érdekes, régi írást, amelyeket Sándor tanár úr kedvesen magyarázott. Nem sejtettem még ekkor, hogy néhány év múlva a levéltári szolgálat lesz hivatásbeli kedves foglalkozásom és tudományos pályafutásom alapja.

A legszebb napom Jászón augusztus 18. volt. Ezen a napon, Ferenc József királyunk születésnapján mindenütt országos ünnepség volt. A katonaságot felekezete szerinti templomba vezettük, ahol pedig csak egy vallásfelekezetnek volt temploma, minden katona ott vett részt az ünnepi Istentiszteleten. Pár nappal ezelőtt megkértem a subprior urat, hogy adjanak helyet pár hátulsó sorban nekünk, a Jászón dolgozó katonáknak, hogy az ünnepi misén részt vegyünk. Örömmel fogadták bejelentésemet. Másnap ebéden azt mondja nékem az öregúr: „Ejnye, Főhadnagy Uram, nem lehetne a mise után valami kis katonai parádét rendezni nekünk?” – Mondom: szívesen, de mással nem tudok szolgálni, mint hogy katonáimat a rendház előtti tágas tér felső sarkában sorakoztatom, azután díszmenetben elvonulunk a prépost úr és kísérete előtt, akiket kérek a templom kapujában felállani, s tisztelgést vezényelek neki. Bár szolgálati szabályzatunk szerint papi személyek közül csakis a hercegprimásnak dukált – ha valahol megjelent – a díszszázad és a kivonuló csapat fegyveres tisztelgése, ezen túltettem magam. Előző napon délután bakáimmal párszor elgyakoroltam a díszmenetet, kürtösöm meg egész délután egy erdőben fújta az indulót, hogy nyikorgással ne zavarja a díszelgést. Ma már talán nem sokan tudják, hogy a közös hadseregben és a 67-es Honvédségben is használatos kürtjeleket a híres Haydn József komponálta.

A parádé szépen sikerült. A prépost úr felállt a templom előtt, mögötte a többi rendtagok. Lovamat odahoztattam, nyeregbe szállva, díszmenetben elvonultunk, s amikor az ő felállítási helyéhez értünk, harsány hangon vezényeltem tisztelgő fővetést, magam pedig kivont karddal tisztelgetem. Délután megjelent a legénység szállásán a rendház egyik gazdasági embere azzal, hogy a prépost úr küldi ezt a kis hordó sört, szalonnát, kenyeret a délelőtti kivonuláson résztvevőknek.

Ma 1962-t írunk. Egy emberöltőnél több idő, ötven év viharzott el közben fejkünk felett. Amit mi, az akkori katonaság komolyan gyakoroltunk ilyen éleslőgyakorlatokon, az ma már szinte komikus gyermekjáték számba megy. A mai atomfegyverek korában mindegyik már nincs szükség.

Katonaéletemnek kétségkívül legpompásabb, legérdekesebb jelenete volt az a káprázatos pompás katonai és udvari parádé, amely 1913. október 13-án¹⁵¹ zajlott le Bécsben, délelőtt a Schwarzenbergplatzon, este pedig a schönbrunni császári palotában a száz évvel ezelőtt vívott nagy lipcsei csata emlékére, amelyben Európa majdnem minden nemzete verekedett itt négy napig a Völkerschlacht néven ismert küzdelemben, s Napóleon seregét döntő csatában megverte.¹⁵² A császári sereg fővezére Schwarzenberg herceg tábornagy volt.

A nagy emlékűnnep két helyen zajlott le, Bécsben október 15-én,¹⁵³ és Lipcsében 18-án. A bécsi ünnepre a Hadügyminisztérium elrendelte, hogy mindazok az osztrák és magyar ezredek, amelyeknek elődezei ebben a harcban már résztvettek, küldöttséget vezényeljenek a bécsi parádéhoz. Az én ezredemet, a kassai 34. gyalogezredet báró Kökényesdi még 1734-ben alapította mint hajdúezredet, s ebben a csatában annak gránátoszászlóalja Lipcse mellett Konnewitz és Dölitz községekből verte ki véres kézitusában a franciákat.

¹⁵¹ A következő bekezdésben október 15-ét említi.

¹⁵² A „népek csatája” 1813. október 16–19. között, ténylegesen nem négy, hanem három napig tartott, mert a harc 17-én szünetelt.

¹⁵³ Vagyis az évfordulót megelőző napon.

A hadügyminiszteri parancs szerint a küldöttség tagjai: az ezredparancsnok, egy fő-tiszt, egy alantos tiszt és a zászlótartó őrmester. Eleinte úgy volt, hogy régi zászlónkat is magunkkal visszük, amely már ott lengett a Lipcse körül harcoló századaink előtt, de azután a minisztérium úgy döntött, hogy zászlót ne vigyünk, csak a zászlótartó jön, s a küldöttségek a bécsi Heeresmuseumból fognak kapni régi zászlókat. Ezredparancsnokom – akkor Nöhring Miksa ezredes –, a főtisztok közül Petróczy Ferenc kapitányt, alantas tisztok közül engem mint fiatal főhadnagyot jelölt ki. Zászlótartónk, Tóth Bálint őrmester öles termetű, szép szál ember volt. Nagy örömmel készültem erre az útra, hiszen a program szerint a délelőtti díszkivonuláson a Schwarzenbergplatzon a győztes tábornagy szobra előtt Őfelsége I. Ferenc József fogja a kivonuló küldöttségeket meg szemlélni, s este pedig Schönbrunnban voltunk hivatalosak az ún. „Empfang bei Hofé”-ra, azaz udvari fogadásra, vagyis ott újból fogjuk látni a királyt és a cercle után hideg büfével vendégelnek meg. Mind a két alkalommal teljes díszben – sötétkék Waffenrock, világoskék nadrág, csákó és természetesen lakkcipő, fehér glazékesztyű – kellett megjelennünk. Petróczy kapitány, régi szepességi ősnemesi család tagja, császári és királyi kamarás volt, tehát ilyen alkalomkor, amikor az Udvarnál megjelent, jobb csipője felett volt egy arany zsinórba beillesztve arany kamarási kulcsa.

A bécsi Schwarzenberg tér tágas, nagy térségén felvonult az egész bécsi helyőrség, s mi, az ezredküldöttségek ezredeink sorszáma szerint állottunk fel a szoborral szemben. Jobbra tőlünk, 34-esektől a budapesti 32. Mária Terézia ezred, balra pedig a nagyváradi 37. József főherceg nevét viselő ezred¹⁵⁴ küldöttsége állott. Egy sorban állottunk, az ezredes, Petróczy, én és mellettem Tóth őrmester a zászlóval. Pontosan 9 órakor éles kürtjelzés. A Ringen a Burg felől autók kanyarodnak a térre. Az elsőn a szárnysegédek ültek, amely megállt a szobor előtt. A következő autóból kiszáll Őfelsége gróf Paar lovassági tábornok, főhadsegéd kíséretében. Bécsi bajtársaink azt mondták, hogy a királynak ez volt az első autóba szállása, mert általában nem szerette a műszaki újításokat. A kivonuló bécsi helyőrség parancsnokának, Lukás altábornagnak jelentése után a király végigment a kivonult csapatok előtt, közeledett hozzánk, az ezredküldöttségek felállítási helyéhez. Ellépve mellettünk minden ezredküldöttség előtt megállt, az ezredparancsnoktól megkérdezte, hogy melyik ezred az, és hol van békeállomása, s mindegyikkel pár szót váltott. Így amikor a mi csoportunkhoz érkezett és Nöhring ezredessel kezdett beszélni, közvetlen közletről, alig egy lépésnyire alkalmam volt az öregurat alaposan megfigyelni. Akkor már betöltötte a 83. életévét, de egyáltalán nem tette egy törődött aggastyán benyomását. Csukaszürke köpenyben, fején a világoszöld, struccollas, kétszarvú tábornoki kalap, frissen mozgott és beszélt, és amikor elhaladt mellettünk, mindenkinek a szemébe nézett. A sor végére érve gyorsabb léptekkel újból elhaladt mellettünk a nagy tér felső sarkán, már a Ringen, felállt mögötte díszes katonai kísérete, s fogadta a kivonult csapatok díszmenetét. Először a gyalogezredek, azután a lovasság, huszárok, dragonyosok, végül a tüzérség elvonulása után autóba szállt, s a Ringen zsúfolt sorokban szorongó bécsi lakosság ovációja közben hajtattott vissza a Burgba. Katonaszívünket valóban gyönyörködtető, felejthetetlen látvány volt ez a díszkivonulás.

A schönbrunni esti fogadás meghívója szerint pontosan $\frac{3}{4}$ 7 órakor kellett ott a megjelölt lépcsőn felhaladva helyünket elfoglalni a Grosse Galerie nevű hatalmas díszteremben. Dús aranyozásával sok ezer villanykörte fényében ragyogott ez, a kastély legnagyobb szertartásterme. A lépcsőházban minden kanyarodónál és a ruhatárban díszes burgzsandárok

¹⁵⁴ Az 1741-ben alapított 37. magyar gyalogezred.

igazították el az érkezőket. A nagyterembe lépéskor aranyozott hímzésű frakkos, fehér selyemharisnyás udvari tisztviselők mutatták, hogy körülbelül hová kell állanunk. Itt már nem volt olyan feszes felállítási séma, mint a délelőtti paradén, amely kifejezetten csak katonai ünnepély volt. A nagyteremben kb. 300 meghívott gyülekezett. Az ezredküldöttségek tisztí tagjai a katonai akadémiák küldöttségein kívül, a tábornoki kar sok tagja. De ott voltak mind a két országrész, Magyarország és Ausztria kormányának tagjai, bíborosok, püspökök, az összes külföldi követ és katonai attasé, és más polgári előkelőségek is. Pazar látvány. A sokféle egyenruha közt a katolikus főpapság bíborosa, több díszmagyar, lengyel mágnás-kosztüm, ami nagyon hasonló volt a mi díszmagyarjainkhoz, csak a szűk nadrág helyett hordtak a lengyel főurak a csizmára visszahulló bő térdnadrágot. A civil előkelőségek természetesen frakkban, de majdnem mindegyik nyakában lógott valami nagy kitüntetés vagy vállán keresztül egy nagy érdemrend szalagja. Egyetemi tanárok, s a Monarchia ügyeit intéző legfőbb személyek. Szóval itt együtt láthattam a császári és királyi udvar fényében az államainkat irányító legfőbb személyeket, csak azt sajnáltam, hogy nem volt idő és alkalom ahhoz, hogy mindenkiről megtudjam, hogy kicsoda. Külön csoportban állottak a külföldi nagykövetek aranyos hímzéssel borított fényes díszruháikban, élükön a pápai nuncius bíborpalástjában. A rendet az Ancierenleibgarde – az osztrák testőrség tagjai – irányították úgy, hogy a terem közepén egy kör alakú szabad tér maradt, és egy út az egyik kétszárnyú ajtó felé. Úgy ügyeskedtem, hogy a mi küldöttségünkkel a körvonal belső vonalán az első sorba kerüljek, tudva azt, hogy a király ott fog elhaladni.

Alig tíz perccel beérkezésünk és elrendezkedésünk után besietett [a terem] közepébe Montenuovo herceg főudvarmester – aranyos frakk, fehér selyemharisnya, fekete selyem térdnadrág, lakk escarpin –, jobb kezében egy kb. másfél méteres fekete ébenfa bottal, amelynek felső végét arany korona díszítette, alsó végén pedig fehér elefántcsont hüvelyben valami szerkezet. Megállva a kör közepén az említett ajtó felé fordulva, botját magasra emelve pár pillanatig úgy tartotta, mire a terem zsvajgása, mintha elvágták volna, megszűnt, s néma csend következett. Akkor leeresztve botját háromszor erőset koppantott a parkettára. Mondom, hogy valami rezonáló szerkezet lehetett a bot alsó gombjában, mert az ütések sokkal hangosabbak, ércesebbek voltak, mintha az ember egy egyszerű bottal megkoppogatná a padlót.

A harmadik koppantásra a kétszárnyú ajtó szárnyai egy pillanat alatt kitárultak, s bevonult Őfelsége az udvarral. Előtte két öreg főhadsegéde, Paar gróf és báró Bolfras tábornokok. Pár lépéssel utánuk pedig – mint az abszolút tekintély megtestesülése – I. Ferenc József tábornagyí díszben, párduckacagányos magyar nemesi testőrök sorfala között. Fehér Waffenrock, piros pantalló arany lampasszal, zöld tollas kalapját bal kezében tartotta kardjának markolatán, lakkcipőben fehér glaszékesztyűvel. 8-10 lépéssel mögötte jöttek az uralkodóház tagjai, élükön Ferenc Ferdinánd trónörökössel. Hatalmas termetű, kellemetlen arckifejezésű férfi. Fejjel kimagaslott a családtagok közt feltűnő, szép férfias fejével Jenő főherceg, tábornoki díszruhája felett a Német Lovagrend kereszties palástjával. Azután jöttek a többi főhercegek, köztük a magyar József főherceg huszár tábornoki egyenruhában, s a fiatal főhercegek közt egy sárga hajtókás, mosolygós képű, gyerekes arcú fiatal dragonyos főhadnagy, Károly főherceg, a későbbi szerencsétlen sorsú IV. Károly király.

A királyi családhoz csatlakozva következtek az ünnepségre külföldről megjelent uralkodók s más előkelőségek, néhány német herceg. Ezután az előkelő vendégcsoport után következett a király és a magasabb katonai funkciót betöltő főhercegek katonai kísérete. Rögtön felismertem köztük unokafivéremet, Markó Gerőt, aki mint Fregattenleutnant (tengerészkapitány) Ferenc Ferdinánd trónörökös gyermekeinek volt magyar kísérője.

Sötétkék tengerész ruhájában, vállán nagy arany epolettekkel és mellén keresztül a szárnysegédi széles selyemövével valóban feltűnő, elegáns megjelenésű, szép férfi. Bár ezzel elérték a tárgytól, de röviden el kell mondanom, hogy szegény Gerő élete regénybe illő fordulatokban volt gazdag. Már régebben áttért a katolikus egyházba, és hivatást érezve magában a szerzetesi életre, jezsuita barát akart lenni. Ekkor érte a trónörökös udvartartásába való berendelése, s tervét egyelőre el kellett ejtenie. Mivel Ferenc Ferdinánd meggyilkolása után nem hagyhatta ott a családot, csak a főhercegi udvartartás feloszlata után, 1914 késő őszén jelentkezhetett a Flottafőparancsnokságánál. Ekkor a nagy hadihajók tisztii állásai már mind betöltve lévén egy dunai monitor parancsnoka lett, s az Al-Dunára került. Itt egy motorcsónakkal a Kolumbara folyóra küldték telefonállomás letelepítésére, abban a hitben, hogy az a folyópart már a mienk. Amikor ki akartak kötni, a bokrokból a szerbek heves puskatűzzel fogadták. Gerő térdébe kapott lövéssel a vízbe esett, a szerbek foglyul ejtették. Szerbia elfoglalása után olasz fogságba adták át Elba szigetére. Onnan az Abbruzzók vad vidékén az umbriai Nocera mellett egy karmelita kolostorba helyezték át más táborba. Súlyosan megbetegedett, a karmelita atyák szeretettel ápolták, s ekkor megfogadta, hogy ha életben marad, karmelita lesz. A háború befejezésével nem is tért haza Miskolcra, hanem elvégezte a teológiát, karmelita páterre szentelték és beosztották az olasz Riviérán a Loano községben lévő karmelita rendházba.¹⁵⁵

Bocsánat e kitérésért – menjünk vissza a schönbrunni császári palota termeibe. Körülbelül egy kis óráig tartott, amíg a király a belső körön járva sok személyt megszólított és velük röviden elbeszélgetett. Ez alatt természetesen a teremben halotti csend honolt, szinte lehetett érezni a levegőben azt a nagy tekintélyt és tiszteletet, amelyet ennek az uralkodónak jelenléte parancsolt, aki mint a pontosság, kötelességtudás és tekintélytartás példaképe immár 60 év óta hordta öregedő vállain egy kevert nemzetiségű monarchia széthúzó politikájában az államhatalom minden terhét, és boldogtalan, tragédiák sorozatával tarkított magánéletében sem volt sok vigasza.

Amikor oda közeledett, ahol mi álltunk, csendesen reméltem, hátha megszólít, mert észrevettem, hogy a nagyfejű állami méltóságok és főpapok, tábornokok után válogatás nélkül szólított meg minden rendű és rangú tisztet is. De sajnos, hasztalan vártam erre. Mellettem állt a budapesti Ludovika Akadémia küldöttsége, Perneczky százados vezetésével öt-hat Ludovikás növendék. Ferenc József hozzájuk lépve először a századostól érdeklődött, hogy milyen szolgálati beosztása van az akadémián, azután megszólította – persze szintén magyarul – a százados mellett álló harmadéves Ludovikást. Jóváágású, fess gyerek volt, minden elfogultság nélkül, bátran felelt a király kérdéseire. Azt kérdezte, hogy milyen ezredhez fogja kérni az akadémia elvégzése után a beosztását. A fiú azt felelte, hogy erdélyi származású lévén a kolozsvári vagy egy székely gyalogezredhez szeretne kerülni. Mire a király: „Ismerem Erdélyt, szép vidék, és a székelyek jó katonák. Tanuljon szorgalmasan, hogy az évet szép eredménnyel fejezze be.” – Azután továbblépett a következő csoporthoz. Ferenc József magyar beszédéről, különösen a régi ellenzéki körökben, mindig gúnyolódva szerettek beszélni. Hát, mint fültanú mondhatom, hogy kifogástalan magyarsággal, nyelvtanilag is helyes mondatfűzésekkel beszélt. Talán csak a kiejtésén lehetett érezni kissé azt, hogy ez a nyelv neki nem anyanyelve. A teremben, mint említém, csend volt, s így jól hallottam, amikor egy frakkos urat – valami cseh potentátum lehetett – csehül, egy lengyel mágnást lengyelül szólított meg, és a diplomatákkal folyékony franciasággal beszélt.

¹⁵⁵ Convento di Monte Carmelo: 1602-ben alapított karmelita kolostor.

Amikor a cercle vége felé közeledett, az udvari hivatalnokok a tömegben keresztül utat nyitottak egy, a terem túlsó végén lévő ajtó irányába. Montenuovo herceg főudvarmester vezetésével akkor a király és családja a velük lévő meghívott külföldi vendégekkel s néhány magasabb funkcionáriussal, akiknek meghívóján ez fel volt tüntetve, oda elvonult, minket, többieket pedig betessékeltek egy másik ajtón a büfétermekbe. Négy-öt egymásba nyíló teremben volt a termék hosszában húzódó asztalsorokon a finom enni-, innivaló feltálatva, az asztalok mögött udvari lakájok állottak. Egy tálalóról mindenki maga vette át tányérját és evőeszközét, s azután az asztalról a lakáj a tányérra halmozta azt, amire az embernek kedve volt. A termekben voltak ugyan kis gömbölyű asztalok székekkel, de hát ezeket a bennfentes, illetve ilyen udvari fogadásokban járatosabb, idősebb urak hamar elfoglalták, s a magamforma szerény tiszt állva költötte el az innivalóját. Megfigyeltem, hogy mindenki a csákójába tette a tányért, így én is. Odafurakodtam az első teremben lévő, hideg süttekkel telerakott asztalhoz. Hogy ne kelljen a késsel is vesződnöm, vadpástétomot és finom vagdalt húsféleséget rakattam tányéromra, francia salátával, tartármártással. A másik teremben voltak sütemények és gyümölcs, a harmadikban az italok, pezsgő, mindenféle bor, sör, tea és feketekávé. A dohányosok részére egy oldalteremben dohányzó, gazdag szivar- és cigarettaállványokkal, égő kandeláberekkel és hamutartókkal. A süteményes terem egyik sarkán, egy asztalon hatalmas edényben sárga lakkpapírba csomagolt szaloncukorkák nagy tömege, mindegyiken a Habsburg családi címer aranynyomással. Azt tudtam, hogy ez arra való, hogy mindenki tegyen zsebre, amennyit akar, s vigye haza. Láttam, hogy öreg ezredek, miniszterek, nagykövetek jól belemarkoltak, s dugták a cukorkákat díszruhájuk zsebébe, hát én sem resteltem, és zsebre vágtam nyolc darabot, hogy Ilusomnak hazavigyem. Két darabot belőlük a vitrinünkbe tettünk emléкке, a többit jóízűen elfogyasztottuk. Finom, egyszerű szaloncukorkák voltak, éppen olyanok, amilyeneket mi a karácsonyfákra szoktunk felakasztani.

Még a nagyteremben, a cercle alatt sikerült Gerő kuzinomnak jelet adni, hogy hol vagyok. Ő azután egy alkalmas pillanatban hozzám lepert, s csak annyit súgott fülembé, hogy majd a büfében felkeres. Így is történt. Ott hamar rátaláltunk egymásra, ülőhely hiányában egy ablakmélyedés deszkájának támaszkodva egy jó negyedóraig elbeszélgethettünk. Engem persze nagyon érdekelt volna részleteket megtudni urának, Ferenc Ferdinándnak rejtélyes egyéniségéről és katonai értékéről, de Gerőt meg inkább az otthon, a családi dolgok érdekelték, hiszen amióta tengerésztiszt lett, világkörüli utakat tett, alig jutott haza, s így legközelebbi rokonain kívül, a család többi tagjáról alig tudott valamit. Azt azonban benső büszkeséggel állapítottuk meg, hogy jó érzés egy ilyen hatalmas államszervezet haderejében szolgálni. Abban a hitben ringatóztunk, hogy a német szövetséggel karöltve külpolitikai helyzetünk sziklaszilárdan áll. Büszkék lehetünk tehát – látva itt Bécsben ennek a nagy hatalomnak ilyen impozáns külső megnyilatkozását –, hogy mi is e nagy gépezet kis alkatrészei vagyunk. Ki gondolta volna akkor, hogy alig öt év múlva ez a szilárdnak látszó épület mint a kártyavár összeomlik!

Fél tíz után kezdtek a termék kiürülni, mi is ez előtt távoztunk.

Eszembe jut végül békebeli katonaeletemnek még egy mulatságosnak mondható epizódja, amit érdemesnek tartok itt leírni annak bizonyítására, hogy milyen fontos dolog volt akkor is, békebeli hadgyakorlatok alatt is, úgy viselkedni, mintha valóságos, élesthelyi felszerelt ellenséggel állottunk volna szemben. Ez a jelenet, úgy emlékszem, 1913 júniusában játszódott le.

Kassán és a tőle 35 km-re északra fekvő Eperjes városában nagy helyőrség volt elhelyezve. Évente egy-kétszer tartottunk ún. Garnisonsübungot, azaz a két helyőrség közt

vívott hadgyakorlatot, amely rendszerint két napig tartott, és az ütközet a térszín közepén, Abos tájékán zajlott le. Mind a két helyőrségből egy-egy, minden fegyvernemből összeállított csapat indult el az egyik nap déli óráiban, az éjjelt a két hadakozó fél már egymás közelében, a valóságnak megfelelő, harcszerű előőrs állásban töltötte a szabadban, s másnap reggel volt az összecsapás, utána a megbeszélés. Az egyik fél sapkáján ún. ellenséges jelzést viselt, azaz egy négy-öt centiméter széles világoskék szalagot. Minden csapatrészhöz döntőbírákat osztottak be, törzstiszteket, vezérkari tiszteket, akik azután az összecsapás helyére lovagolva eldöntötték, hogy az adott esetben melyik fél került fölénybe a másik felett, melyik a győztes, melyiknek kell visszavonulni.

A szóban forgó gyakorlatra kiadott utasítás szerint a távol felderítő járőröknek déli 12 órakor, a csapatoknak délután 2 órakor lehetett Kassáról, illetve Eperjesről elindulni. Egy ilyen távol felderítő járőr vezetésével ezredesem engem bízott meg. Kiválasztottam az altiszti iskolámból három ügyes altiszteket és tíz legényt. Szerencsés gondolat ötlött eszembe. Az út Abosig, ahol előreláthatóan az esti órákban ellenséges járőrökkel már összeütközhetek, 15 km. Ismertem az Eperjes felé menő vonat menetrendjét, s tudtam, hogy délben fél egykor indul egy vonat. Ha megspendírozom járőrömmel az útiköltséget – személyenként, úgy emlékszem, alig 30-40 fillér volt – akkor nagyon előnyös helyzetbe juthatok. Már 2 óra tájban kiszállok egy állomással Abos előtt a pihent emberekkel, felmászunk valamelyik közeli hegycsúcsra, ahonnan az Eperjes felé nyíló Tarca völgyébe beláthatunk. Tehát ott kora délután az országúton az Abos felé menő ellenséget minden bizonnyal megfigyelhetem, azután nyomon kísérhetem, amíg a szürkületkor valahol táborba száll és előőrs föllállításával biztosítja magát, a további felderítést lehetetlenné teszi. Tudtam, hogy ezredem kb. este 6-7 óra tájban fogja ugyanezt a falut – ahol én a vonatról kiszálltam – elérni, annak közelében száll táborba, tehát jelentéseimet oda küldhetem.

Tervem sikerült, jó triáderemmel egy fa tetejéről tisztán megfigyelhettem, hogy az országúton Eperjes felől délután 5 órakor egy gyalogezred menetoszlopa, mögötte pedig tűzérség volt látható. Azután láttam, hogy az ezred – az eperjesi 67. közös gyalogezred – Somos község elhagyása után zászlóaljanként különböző erdei utakon felvonult az Abost nyugat felől övező erdős hegyekbe. A tűzérség pedig szintén ütegenként más-más utakon halad tovább. 6 óra tájban elküldtem jelentésemet erről ezredparancsnokomnak, azután a hegyekből leereszkedve Abos környékére az volt a szándékom, hogy a Kőszeg¹⁵⁶ község körüli térszín, amely az abosi vasúti állomástól nyugatra feküdt, s ahová megfigyelésem szerint a 67-esek zöme elvonult, fogom óvatosan megközelíteni. Azután megpróbálom az előírt vonalon áttörni, hogy az ezred táborhelyét megállapítsam. Ha ez sikerül és jelentésem még éjjel előtt eléri ezredparancsnokságomat, az ezrednek sikerül talán egy éjjeli rajtaütéssel megrohanni az ellenség nyugvó táborát. De ehhez be kellett várnom az esti szürkületet, mert amint a községbe óvatosan belépő embereim jelentették, Abos községben és a vasúti állomás körül már látni „kék fejűeket”, ahogy bakáink a kékszalagos ellenséget nevezték. Így tehát óvatosan lehúzódtam az állomásig, s ott a sűrű erdőben jól megbújva vártam az esthomály leszálltát. Még a félhomályban feltűnt nekem, hogy az abosi vasúti állomás előtti téren katonalovak (6-8 db) állanak, néhány ember felügyelete alatt.

Este 8 óra tájban, már sötétben, óvatosan közeledtem a vasúti állomás felé, mert ott vezetett el az út Kőszegre. A vasúti vendéglő egyik ablaka az épületnek azon az oldalán volt, ahol nekem el kellett haladni. A kivilágított étterem minden asztalánál ültek utasok, várva a Szepesség felől jövő gyorsvonatot. Amikor szinte ösztönszerűen megálltam

¹⁵⁶ Sároskőszeg.

az ablak előtt, benéztem. Nagy öröömre látom az egyik asztalnál az eperjesi 67. ezred parancsnokát segédtsíztjével, még két tiszttel, ezredorvossal és társaságukban egy vezérkari tisztet, akinek a bal karján lévő széles fehér szalag jelezte, hogy mint döntnök van az ezredparancsnoksághoz beosztva. Az asztal feletti fogason lógtak a tisztek kékszalagos sapkái, térképtáskái. Szóval a hadiszercence a kezembe szolgáltatotta az ellenséges gyalogság egyik magasabb parancsnokságát, amely eléggé könnyelműen, biztosítás nélkül itt kedélyesen vacsorázott. Most már megértettem, hogy a lovak csoportja is hozzájuk tartozik. No, most mit csináljak? Ha komoly háborúban ér ez a nem várt szerencse, pár perc alatt vagy élve ejtem fogságomba ezt a parancsnokságot, vagy pedig ha védekeznek, megrohanással hamar elintézem őket, s a táskáikat, térképeiket gyorsan magamhoz véve eltűnök az erdőben. De így, békés viszonyok közt, egy vasúti étteremben mégsem játszhatom el ezt a színjátékot, hogy ti. járőrömmel berohanva a terembe körülfogjam asztalukat, s revolveremet az ezredesre irányítva felszólítsam: „Herr Oberst ergeben Sie sich, Sie sind mein Gefangener!”¹⁵⁷ – Hát most mit tegyek? Az biztos, hogy ezt a harcászatiilag indokolt és egyedül helyes jelenetet nem rendezhetem meg, mert az természetes, hogy ha én tíz szuronyos bakámmal berohanok az étterembe, s körülfogom a vacsorázó társaságot, ez feltűnés nélkül nem megy. A civil vacsorázók közül a kíváncsiak szintén odasereglenek, a katonaviselt emberek tálán megértenék a helyzetet, de az is biztos, hogy az ezredet nem tehetem ki ennek a megszegényítésnek. Eperjes kis város, ott igen sokan ismerik. Hamar el fog terjedni az incidens híre, s ha kimegy az utcára, majd nevetve suttoják utána: ez az az ezredes, akit egy hadnagy foglyul ejtett. Az is biztos, hogy a jelenlévő utasok elbeszéléséből Kassára is elterjed ennek a híre, a Kassai Munkás¹⁵⁸ legközelebbi számában majd egy csúfondáros cikk jelenik meg, amelyben a katonaságot gigányolja, bizonyára farsangi komédiának kiszínezve festi le ezt a jelenetet.

Pár pillanatilag gondolkodtam egy olyan megoldáson, amivel ezt az előnyös helyzetet az én harccsoportom számára kihasználhassam. Nagy szerencsém, hogy ott volt közöttük a döntnök vezérkari tiszt. A konyhaajtóhoz siettem, ott elfogtam egy pincért, az ablakon keresztül megmutattam neki a tiszt asztalt, s megkértem, menjen oda, ahhoz a sötétzöld zubbonyú, bársony hajtókájú vezérkari tiszthez, s kérje meg őt, hogy jöjjön ki az udvarra, mert egy tiszt szeretne sürgősen beszélni vele. Ez sikerült. A vezérkari kapitány csodálkozva jött ki, hozzáléptem, bemutatkoztam. Odavezetve őt az ablakhoz elmondtam a helyzetet, kértem döntését, mert véleményem szerint ezt az ezredtörzset sikerült mindenképpen ausser Gefecht, azaz harcon kívül helyezni, amint a katonai terminológia mondja. Másrészt viszont nem akarok egy, az ezredes számára tűrhetetlenül kínos helyzetet előidézni. A kapitány helyeselte higgadt magatartásomat, s félrevonulva megkérdezett, hogy háború esetén miképpen képezem el a parancsnokság foglyul ejtését. Elmondtam, hogy az étteremnek a konyhába vezető ajtajához küldeném egy altisztet három emberrel, a másik altisztet három emberrel a lovascsoport ártalmatlanná tételére, én pedig a járőr többi tagjával a vasúti peron felőli bejárathoz megyek, azután éles sípjelmeire mind a két ajtón berohanunk, körülzárjuk az asztalt, s ha fegyverhez nyúlunk, mi megelőzzük őket a lövésben, hiszen amíg meglepetésükből felocsúdnak, feltétlenül az én kezemben van a kezdés előnye. A vezérkari kapitány mosolyogva hallgatott, közben bólogatott fejével. „Elfogadható megoldás lehetne komoly esetben és feltétlenül sikerül” – mondta, de ő is helyesnek tartotta, hogy most mégis valahogy másképp kell elintézni a dolgot. Rövid eszmecsere után

¹⁵⁷ Ezredes úr, adja meg magát, Ön a fogolyom! (ném.)

¹⁵⁸ A Kassai Munkás a kassai szociáldemokrata párt 1910–30-as években működő helyi lapja. Történetéről összefoglalóan lásd: Botka Ferenc: Kassai Munkás, 1909–1937. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969.

abban maradtunk, hogy én embereimmel eltűnök az erdőben, ő pedig azonnal beszünteti a vacsorázást, tájékoztatja a gyanútlan ezredparancsnokságot a veszélyről, amiben forogtak, felszólítja őket, hogy azonnal siessenek vissza csapataikhoz. Azt is megmondtam a vezérkari tisztnek, hogy erről én természetesen jelentést teszek ezredparancsnokságomnak, tehát kérem őt, hogy megfelelő módon tegye szóvá ezt a jelenetet a gyakorlatot befejező megbeszélésnél, amit ő megígért. Még megvártam az ablaknál, amíg a vezérkari tiszt visszatért az étterembe, s láttam, hogy a tisztek sürgősen fizettek és kisiettek a teremből, azután hallottam, amint lóra szállva gyors ügétésben távoztak a helyről.

Következő feladatomban az ellenséges előőrs vonal megállapítása volt. Egy-két helyen megpróbáltam ezen a vonalon áthaladni, puskatűz fogadott (persze vaktölténnyel), végigpróbálva az egész vonalat térképen könnyen megállapítottam annak helyzetét. Majd az erdő sűrűjében egy erdőkerülő házában megírtan helyzetjelentésemet, s három ügyes emberrel hátraküldtem ezredparancsnokságomnak. Éjfél tájban odaértek. Ezredesem azonnal csendesen felriasztotta az alvó táborát, két óra tájban elindultak, még hajnali pirkadás előtt megrohanták az előőrs vonalat több helyen, s azt áttörve megtámadták az álmából éppen csak talpra állt ellenséges ezredet. Az a döntnökök utasítására kénytelen volt visszavonulni egy hátsó állásba. Ott a reggeli órákban még folyt a harc, s a tüzéség is bele szólt, amíg végre 10 óra tájban a gyakorlatvezetés megadta a jelet a lefújáshoz.

A megbeszélésen Abos mellett, egy jó kilátó ponton csak a lovasított tisztek vettek részt. Cvitkovic altábornagy, hadosztályunk parancsnoka, régi vágású, képzett katona, azelőtt a bécsi vezérkari iskola parancsnoka mindkét fél intézkedéseiről és a döntnökök révén a harc helyzet különböző mozzanatairól tájékoztatva lévén, megdicsérte az ezredet a jól sikerült éjjeli támadásért. Megbeszélése végén szóvá tette, hogy a valóságban még komolyabbra fordulhatott volna a kéksapkás ellenség helyzete, és pár szóban vázolta az abosi vasúti étterem körüli jelenetet, amelyről az említett vezérkari százados becsületesen tájékoztatta őt. Megbeszélését azzal fejezte be, hogy ez az eset igen tanulságos, mert azt bizonyítja, hogy még a legbékésebb gyakorlatnál sem szabad a kellő óvatosságot sutba dobni. Minden résztvevőnek a legmagasabb parancsnoktól lefelé úgy kell viselkednie, mintha minden pillanatban élesen lövő ellenféllel találkozhatna.

Délben még a gyakorlat színterén kaptuk ebédünket a tábori mozgókonyháról, azután vígan dalolva hazavonultunk.

Dalolva vonult az ezred haza Kassa városába. Bakáink nagyon szívesen énekeltek. Nótás ezred voltunk. Mihelyt a városból kiértünk, vagy őszi hadgyakorlatok alatt, a falvakon keresztül is, mindig énekelve masíroztunk. Hiszen a gyaloglás is könnyebben megy ütemes, víg nótaszó mellett.

Ezredünk legénysége szívesen énekelte a Monarchia magyar ezredeinél általában szokásos, közismert népdalokat, mint például „Ég a kunyhó, ropog a nád”, „Megy a gőzös, megy a gőzös Kanizsára”, vagy pedig ezt a kedves dalt:

Zsindelyezik a kaszárnya tetejét,
Mind elvitték a legények elejét,
Maradt itthon kettő-három nyomorult,
Rátok lányok még az ég is beborult.

De voltak különleges 34-es nótáink, amiket csak a mi bakáink énekeltek. Szerzőik éppúgy, mint a népdaloknál, ismeretlenek maradtak. A sok közül most e kettő jut eszembe. Az egyik az altiszti kar szerelmi ügyeivel foglalkozik ekképpen:

Minden 34-es tartson szeretőt,
Frajter úr is tarthat egyet vagy kettőt,

Káplárnak kisasszony, Führer frajlát tartson,
Csak az őrmester:
Éljen csendben-rendben feleségével!

A másik:
A jó harmincnégyes¹⁵⁹ reggel vígan egzecéroz,
Meg se moccan, ha a káplár „hapták” komendéroz.
Este aztán a babáját a kapuban kapja,
Így szól hozzá, ölelj meg hát szívem cakumpakja.

A „cakumpak” bakanyelven a teljes marsadjusztirungot, szóval a teljes felszerelést jelenti, amikor a baka mindenét magával viszi. A népies hasonlat jó és találó. A bakának Juliskája, Mariskája, Boriskája a szívének mindene, szóval cakumpakja. Ennél többet nem mondhatna.

Nagy vonásokban vázolva, így éltem le az 1906-tól 1914 nyaráig terjedő években katonaeletem első, békebeli szakaszát. Összegezve az elmondottakat, csak azt mondhatom, hogy szívesen, kedvvel szolgáltam, megszerettem választott hivatásomat, szerettem feljebbvalóimat, tisztársaimat, de legfőképpen Abaúj–Borsod megyéből való derék legénységünket. És még jobban megszerettem derék parasztjaimból álló hadinépemet a következő háborús évek alatt, mikor jóban-rosszban velük együtt élve, a legszorosabb kapcsolatban sohasem éreztem részükről mást, mint hozzám való ragaszkodást, vezetésemben való bizalmat és a legnehezebb helyzetekben bebizonyított segítőkészségüket. Tudom, hogy nem minden ezrednél volt ilyen ideális összhang tisztek és legénység közt, mint nálunk. Ennek okait mindkét részen kell keresnünk. Én csak azt mondhatom, hogy a legkedvesebb óráim a háború alatt azok voltak, amikor csendes napokon fiatal és öreg bakáink közt letelepedve tábornúznél pírítottam szalonnámat, velük elbeszélgetve.

Békés életünk a szarajevói gyilkosság napján végleg befejeződött.¹⁶⁰ A következő hetek már izgalmas hetek voltak, hadba vonulásra való előkészületek. Eszembe jut Lorántffy Zsuzsanna egy bölcs mondása, amit fiának, II. Rákóczi Györgynek mondott, amikor megindította könnyelműen azt a lengyel háborúját, amibe belebukott: „Az első ágyúlövést tudja ember. De az utolsót csak Isten tudja!”¹⁶¹

Az első ágyúlövést könnyű volt leadni, de az a háború, amely 1914 augusztusában megindult, voltaképpen még ma sem ért véget, s hogy mikor fog a világ minden nemzete, legfőképpen Európa közepe valóságos békében élni, reméljük,¹⁶² egy utolsó ágyúlövés nélkül, azt csak a jó Isten tudja!

¹⁵⁹ Javítva erről: baka minden.

¹⁶⁰ 1914. június 28-án, Ferenc Ferdinánd osztrák–magyar trónörökös és felesége, Hohenberg Zsófia hercegnő Szarajevóban történt meggyilkolásának napján, amely közvetett okot szolgáltatott az első világháború kitörésére.

¹⁶¹ Az idézet pontosan: „Az hadakozásnak kezdetit tudja ember, de végét csak az Isten tudja...” Lorántffy Zsuzsanna levele II. Rákóczi Györgynek, Beregszász, 1656. szeptember 8. Lásd: A két Rákóczi György fejedelem családi levelezése. Szerkeszti Szilágyi Sándor. Ráth Mór kiadásában, Budapest, 1875. 511.

¹⁶² A szó utólagos, sorvégi betoldás.

AZ 1914–18-AS VILÁGHÁBORÚ ELSŐ SZAKASZA, 1914. augusztus 4. – november 19.

Mozgósítás és első harcok, 1914. augusztus 4. – szeptember 10.

Előrebocsátom, hogy az itt következő világháborús fejezetben tárgyalt események leírása a legpontosabb, hiteles adatok nyomán készült, azokért a legteljesebb lelkiismeretességgel vállalom felelősséget.

Az első fejezetben ismertetett életemet egy olyan, egykorú, azaz október első felében készült részletes leírásom alapján írhattam itt le, amelyet Kassán, a harctérről súlyos betegséggel hazatérve, a lábadozásom alatti nyugodt napok alatt, harctéri noteszem rövid feljegyzéseire támaszkodva dolgoztam ki részletesen. Ezt az összeállítást tehát itt, stílárís csiszolások után, eredeti, teljes szövegében közlöm. Teszem ezt azért, mert ezekből a lapokból láthatni legalább egy fiatal tiszt helyzetét, s főleg pl. az augusztus 30-iki nap leírásánál,¹⁶³ ellenséges tűzben, a nehéz visszavonulás és egy mocsáron való átküszködés alatti lelki tépelődéseit, szóval a tűzharc alatt álló és mozgó tiszt pszichológiájának hű képét. Megismerjük ebből a fejezetből, hogy miképpen indul meg egy háború, milyen rendetlenség, kapkodás, tájékozatlanság közepette kezdődnek és fejlődnek ki a hadműveletek rendszeresebben vezetett és irányítható támadássá, védelmi harcokká. Légi feldehítés akkor még nem volt, tehát csakis a lovassági távolfelderítésre és kémektől szerzett, nem megbízható adatokra tehetett építeni a hadműveletek terveit. És láthatjuk itt azt a rengeteg nehézséget, amit a galíciai homokos, mocsaras hadszíntér okozta akadályok, a train-vonatcsapat és az ezredek szekéroszlopainak lemaradása eredményeztek. Vagyis a csapatok elégtelen ellátását, a sok éhezést, megerőltető menetek utáni harcbevetésének szükségességét vonták maguk után. A csapatnemek, osztályok stb. megnevezésénél többször megtartom a német szakkifejezéseket, pl. Train, Regiment, Bataillon, Regimentsstab stb. elnevezéseket, hiszen ezek annyira átmentek a magyar katona nyelvébe, hogy ma is mindenki megérti. A tiszteket régi nevükön nevezem meg, zárójelben egyszer odaírom a későbbi átnevezést (a vitézi rendbe való felvételekor vagy névváltoztatásnál felvett új nevet). Persze jó lenne, ha tudnék csatolni egy ún. általános katonai térképet 1:200 000 méretben, de ilyen nincs a birtokomban, tehát fontosabb részeknél rövid vonalas vázlatot fogok a szövegbe illeszteni.

Már a legelső ütközetekben megállapíthattuk az orosz hadseregnek nemcsak a taktikai vezetésben való erős fölényét felettünk, hanem ruházatuk és felszerelésük hadviselésre

¹⁶³ Utalás a kassai 34. gyalogezred első súlyos bevetésére, az 1914. augusztus 30-i, Janów melletti harcokra. (Lásd a továbbiakban!)

legalkalmasabb kivitelét. Khaki, piszkos sárga, földszínű ruhájuk úgy odasimult a terephez, hogy jó triáder nélkül pár száz lépésre sem lehetett őket meglátni. Mi pedig a háború előtti években rendszeresített csukaszürke ruhánkban, a lovasság pedig békebeli színes egyenruhában annyira elütött a terep színétől, hogy ez is okozta nagy veszteségeinket főleg a háború elején. Később áttértünk a tábori zöld ruhára.¹⁶⁴

Ami pedig az orosz csapatvezetés taktikai fölényét illeti, nem szabad elfelejtenünk, hogy ők tíz év előtt harcoltak már ugyanilyen, akkor modern fegyverekkel az orosz–japán háborúban, és ott megtanulták a lövészárokharcok elkerülhetetlen technikáját. Mi is ismertük és tanultuk is ezt, de a mi hadseregünk akkor még a győzelmet csak merész, megsemmisítő támadásokkal vélte elérhetőnek. Mindenütt, mindenkor a támadás lebegett szemünk előtt, s ez okozta – főleg a háború első szakaszában – óriási veszteségeinket. Azok az orosz tisztek, akik a japán háborúban¹⁶⁵ alantós tisztek voltak, most mint századosok, az akkori századosok most mint törzstiszt-, zászlóalj-, ezredparancsnokok vezették csapataikat, az orosz tábornoki kar ezredparancsnoki helyen szerezte meg a japán háborúban azt a vezetési rutint, ami nálunk teljesen hiányzott. Később saját bőrünkön tapasztalva a bajt, beletanultunk, s az 1915. évtől kezdve már mi is úgy harcoltunk, mint az oroszok. Azért is tartott ez a háború olyan sokáig, mert egymásnak egyenrangú ellenfelei lettünk.

Világháborús leírásom második fejezetében már nem fogom kedves olvasóimat ilyen harcászati, s egyéb aprólékos részletekkel untatni. Akkor mint ezredsegédtsízt – Regimentsadjutáns – már magasabb szintről volt alkalmam látni a hadvezetést, állandó érintkezésben voltam magasabb parancsnokokkal, a szövetséges német haderő tisztjeivel és csapataival, tehát sok érdekes dolgot láttam és tapasztaltam. Ezekről fogok abban a fejezetben beszámolni, s így remélem, hogy e két harctéri fejezet adataiból az olvasó elég plasztikus képet és korrajzot kap az első világháború dolgairól.

E fejezet leírásainak hitelességéért igazán nyugodt lelkiismerettel vállalom a teljes felelősséget. Az ezredsegédtsízt kötelessége volt a háborúban az ezredparancsnokság naplóját vezetni. Tehát 1915 márciusától ilyen minőségben 1917 augusztusáig én reggel, vagy hosszabb harcok, mozgások idejében a legelső kínálkozó alkalommal, lelkiismeretes pontossággal igyekeztem a naplót vezetni. És nagy szerencsénk, hogy ezt a naplót, az ezred sok hadműveleti iratát és az ezred ősi zászlaját sikerült a kassai Rákóczi Múzeum igazgatójának¹⁶⁶ előzékenysége folytán a múzeum anyagával Kassának a csehek által történt megszállása – 1918. december 29. – előtt Budapestre szállítani. A zászlót a magyar Hadimúzeumnak,¹⁶⁷ a naplófüzeteket és iratokat a Hadilevéltárnak adtuk át, azok ott ma is

¹⁶⁴ A cs. és kir. hadseregben 1908-ban a gyalogságnál és a harctéri szolgálatra rendelt egészségügyi csapatoknál, 1909-ben pedig a tábornoki karnál jelent meg először a csukaszürke ruházat. Azt tervezték, hogy a teljes átállás nyolc év alatt történik majd meg. 1914-ben a gyalogság már ebben, de a lovasság még korábbi, színes egyenruházatában vonult a frontra. 1915-ben tértek át közelítve a szövetséges német mintához, az ún. tábori sűrű (feldgrau) egyenruházatra, melyet tábori zöldnek is neveztek. Ságvári György: Magyar uniformisok a honfoglalástól napjainkig. Budapest, 2010. 157–161.

¹⁶⁵ Az Oroszország és Japán között 1904–1905-ben zajló háború tulajdonképpeni tétje a Távol-Kelet, elsősorban Kína és Korea gyarmatosítása volt. Japán célja a gyarmatszerzésen túl a terjeszkedő Oroszország kiszorítása volt az ázsiai területekről, Oroszországot pedig minél több keleti gyarmat megszerzése. Az 1905. szeptember 5-én megkötött béke értelmében Oroszország kivonult Mandzsúriából, lemondott Szahalin déli részéről és Port Arthurról, Korea pedig japán befolyás alá kerül.

¹⁶⁶ A kassai múzeum utolsó monarchiabeli múzeumigazgatója: Kőszeghy-Winkler Elemér festőművész, művészettörténész volt 1914–19 között.

¹⁶⁷ A sárga selyemből készült zászló leltári száma: HTM 0156/ZI. További sorsáról lásd az első világháborús visszaemlékezéseket lezáró Végszó c. fejezetet és annak 87. sz. jegyzetét kiadványunk második kötetében!

megtalálhatók.¹⁶⁸ Ezredünk Budapesten megalapított Bajtársi Szövetsége felkérésére 1935-ben egy szerkesztőbizottsággal én állítottam össze ezredünk történetét. A több mint 500 oldalas, díszes kiállítású könyvnek, amely 1937-ben jelent meg, első részét én írtam, az előszót, az ezred régi történetét, megalakulását 1734-től az első világháborúig 22 oldalon, azután az orosz harctéren való szereplését 140 oldalon, sok képpel, részletes helyzetvázlatokkal tarkítva.¹⁶⁹ Tehát katonaeletem történetének e fejezetében erre a hiteles adatforrásra támaszkodhattam, kiegészítve azt visszaemlékezéseimből fakadó adataimmal.

Feleslegesnek tartom a háború kitörésének előzményeit elmondani. Ezek a dolgok, Ferenc Ferdinánd trónörökös és felesége meggyilkolásának előzményei és következményei már alaposan fel vannak dolgozva. Kezdem ott, hogy a szarajevói gyilkosság napján, 1914. június 28-án Ilusommal együtt János testvérbátyám látogatására, aki akkor már két év óta edesatyám örökébe lépett mint királyi közjegyző Rozsnyón, ott tartózkodtunk. Már délután hallottunk olyan híreket, hogy valami szörnyű gyilkosság történt, amíg végre bátyám este a kaszinóból hazasietve hozta a rozsnyói hírlapoknak Pestről megtelefonált pozitív híret a gyilkosságról. Mélységesen megdöbrentünk, éreztük, hogy ennek csak egy háború lehet a folytatása, de akkor még abban reménykedtünk, hogy csak Szerbiával kell megverekednünk, s ezt a háborút győzelemmel röviden elvégezhetjük. Másnap siettünk haza Kassára. A következő napokban már megtudtuk, hogy a gyilkosság csak az utolsó jeladás volt a bekövetkezett nagy világháborúhoz, mert az orosz a szerbek mellé állt, s kitört az első világháború, amit ellenségeink, az orosz, francia, angol, szerb haderők már régóta előkészítettek. Szövetségeseink – az olasz, a román – a háború alatt eleinte semlegesen viselkedtek, de később átálltak ellenségeink oldalára, s amikor 1917-ben Amerika is belepett a háborúba, sorsunk már eldőlt.

1914. július 31-én délután ½ 4 óra körül érkezett a mozgósítási parancs Kassára a VI. hadtest parancsnokságához. Nem jött váratlanul. A pár nappal előbb elrendelt részleges mozgósítás Szerbia ellen már folyamatban volt, midőn Oroszország nyíltan Szerbia mellett foglalt állást. Ennek következményeképpen Őfelsége az egész haderő, haditengerészet, mindkét honvédség, a magyar és az osztrák (Landwehr¹⁷⁰) honvédség általános mozgósítását rendelte el Oroszország ellen. Először egy őrnagy a hadtestparancsnokságtól hozta a szóbeli parancsot az ezred részére, rövid negyedóra múlva azután kézbesítették az írásbeli mozgósítási parancsot is, melyben első mozgósítási napul augusztus 4. lett megjelölve, így hát az előkészületek megtevésére bőségesen volt idő. A városban e hírre igen lelkes volt a hangulat, katonazenekarok járták be az utcákat, főleg a Rákóczi-indulót játszva. Este 6-7 óra körül megjelentek az első falragaszok az általános mozgósítás elrendeléséről és az ezzel kapcsolatos külön intézkedésekről. Este 9-kor lelkes néptömeg kíséretében zenés takarodó volt. A városháza, plébánia stb. erkélyéről buzdító harcias beszédek hangzottak.

---

¹⁶⁸ Az eredeti napló ma már sajnos nincs meg a Hadtörténelmi Levéltárban. – Kemény Krisztián levéltáros szíves közlése.

¹⁶⁹ A cs. és kir. 34. magyar gyalogezred története 1734–1918. A „Patria” Irodalmi vállalat és Nyomdai Részyénytársaság kiadásában, Budapest, 1937. 10–34. illetve 35–173.

¹⁷⁰ Az Osztrák–Magyar Monarchia szárazföldi haderejének első vonalát a birodalom egész területéről kiegészült, német vezényleti és szolgálati nyelvű császári és királyi (közös) hadsereg, második vonalát a Magyarország területéről kiegészített, magyar szolgálati és vezényleti nyelvű magyar királyi honvédség, illetve a kiegészítését az Osztrák Örökös Tartományokból nyerő, német szolgálati és vezényleti nyelvű császári–királyi Landwehr együtt képezte.

Legnagyobb volt a tüntetés a hadtestparancsnokság épülete előtt, ahol Boroević gyalogsági tábornok, hadtestparancsnok intézett rövid magyar beszédet a lelkes tömeghez.¹⁷¹

Augusztus első napjai lázas tevékenység között folytak le. A kaszárnyákban szakadatlanul, éjjel-nappal folyt a munka. A behívott tartalékosok szép számban, igen gyorsan jelentkeztek. A lelkesedés olyan nagy és őszinte volt, hogy 31-én estére már százszámra jelentkeztek a tartalékosok, és másnap hajnaltól kezdve olyan tömegben vonultak be minden kényszerítés nélkül, fellobogózott szekereken, vonatokon énekelve derék katonáink, hogy azonnal fel kellett állítani kezdetben kettő, később hat hadfogadó bizottságot a bevonult fogadására és a századokra való szétszétvárosításra. Természetesen egy ilyen nagy test, mint egy gyalogezred mozgósítása, vagyis a békelétszámnak (kb. 7–800 ember) hadilétszámmá való felemelése (kb. 3000 ember), ezek felszerelése, az ezred trainjének, vagyis muniációs kocsik, mozgókonyhák, proviant-, bagage-szekerek stb. összeállítása, a falukról vásárolt lovak összeválogatása, befogatása, behajtása, hátszlovak kipróbálása stb., stb. nem mehetett nagyfokú súrlódások nélkül, azonban mindezek dacára az ezred a mozgósítási tervezethez képest az ötödik mozgósítási napon, vagyis augusztus 8-án délután 5 órára tetőtől talpig az új csukaszürke ruhában, új felszereléssel ellátva indulásra készen állott. Hogy mennyire rendesen elő volt készítve minden, legjobban az bizonyítja, hogy a mozgósítási parancs érkezése után 31-én délután 5 órára már több század aktív legénysége teljesen fel volt szerelve.¹⁷²

Nekem, mint a Regimentspionierabteilung, az ezred utászoztag parancsnokának az Abteilungom felállítása már több bajt és vesződséget okozott. A békelétszámomnak (21 ember) hadilétszámmá (56 ember) való felemelése könnyen ment, mert már évek óta folyton gondot fordítottam arra, hogy minden évben kellő számú, rendesen kiképzett embert tartottam nyilván, akik mind be is vonultak. Felszerelésük már nehezebben ment, mert a Pionieraufrüstunghoz való szerszámokat a 12. századtól kellett összeszednem, de derék Hajdú Béla őrmesterem – aki kezdettől fogva kezem alatt szolgált – segítségével pár nap alatt ezzel is rendbe jöttünk. Az ezred díszére kiutalt lovak közül kiválasztottam a nekem járó hátszlovat, s a robbanóanyagot szállító málhászlovat (Sprengmitteltragtier), s mindezeket felszerelve vártuk az indulási parancsot. Közben augusztus 7-én az ezred a gyakorlóterén egy éleslőgyakorlatot tartott, ekkor nyílt először alkalmunk a századokat a teljes hadilétszámban látni. Augusztus 7-én kaptuk a Marschplant, melynek alapján az ezred négy csoportba osztva augusztus 8–9. közötti éjjel és 9-én délelőtt vonaton elhagyja Kassát. Mégpedig az első szállítmány (az I. Bataillon) 8-án este 10 óra után, a második (a Regimentsstab és a három Maschienengewehr Abteilung éjjel 12 óra 45-kor), a harmadik (a III. Bataillon) hajnali 4 óra körül, s a negyedik (a IV. Bataillon) 9-én délben indult el. A Pionierabteilungom egyenletesen fel lett osztva a századokra, én magam mint ezredutásztiszt a Regimentsstabhoz tartoztam, a második transzporttal mentem, s egyúttal meg lettem bízva ennek a transzportnak (14 tiszt, 85 ember, 94 ló, 5 szekér) a bevagonírozásával, ami egész délutánomat igénybe vette. Délután 5-től este 10-ig volt dolgom a teherpályaudvaron, úgyhogy éppen csak hazaszaladhattam valamit enni, s elbúcsúzni, mert 11 óra után már ismét kint kellett lennem a pályaudvaron.

Ilusomat nagyon kértem – és ezt ő belátta, helyeselte is –, hogy ne kísérjen ki az állomásra, vegyünk búcsút egymástól lakásunkban, nyugodt, higgadt, Istenben bízó lélekkel, ne nehezsítsük meg egymás helyzetét az amúgy is nehéz órákban. Ilus nagy lelkierővel,

¹⁷¹ Minderről részletesen lásd: A 34. gyalogezred története, 35.

¹⁷² A 34. gyalogezred története, 36.

leküzdve sírását, valóban így búcsúzott el tőlem, én pedig csak arra kértem a jó Istent, adjon néki továbbra is ilyen erős szívet, nekem pedig azt a kegyet, hogy épségben vagy csak gyógyítható sebbel térhessek haza. Ha pedig ez nem lehetséges, akkor inkább essem el katonáim közt harc közben, s ne térjek nyomorék emberroncsként haza.

Előzőleg délután 4 órakor megkaptam a tüzérségi szertárból a felszerelésemhez tartozó robbanóanyagot (35 kg ekrazitot a hozzávaló gyújtó szerelékekkel együtt két háti kosárban pakolva). Elindulásunkkor az osztagom rajtam kívül a következő emberekből állott: helyettesem, Hajdú őrmester, 8 altiszt, 48 közvitéz, egy lovász, a tisztiszolga, egy hátszó és egy málhás ló.

Az ezred létszáma hozzávetőleg a következő volt. Ezredparancsnok: Boyer Ágost ezredes, segédtsiztje Horváth Gyula kapitány.

I. Bataillon (lovag Lindner Gusztáv őrnagy)

III. Bataillon (vezekényi Marzsó Tibor alezredes, cs. és k. kamarás)

IV. Bataillon (nemes Kraus József őrnagy)

az I., II. és IV. számú géppuskaosztály és ezredutasosztály

Összesen 95 tiszt¹⁷³

3200 ember

51 hátszó

80 málhás ló

13 mozgókonyha

12 lövészeres kocsi

13 proviantkocsi

8 málhás kocsi

1 szerszámkocsi

Összesen kb. 48 szekér (részint négy-, részint kétfogatós).

Markó Árpád és felesége a frontra indulás napján, 1914. augusztus 8.

Augusztus 9-én éjjel után hagytam el a második transzporttal, szakadó esőben, Kassát. Az állomáson – dacára a késő éjjeli órának – nagy és lelkes tömeg ünnepelte harcra vonulá-

¹⁷³ Az ezredtörzs és a zászlóalj parancsnokainak és tisztjeinek név szerinti, részletes felsorolását lásd: A 34. gyalogezred története, 36–37.

sunkat. Éjjel 1 óra körül hagytuk el a pályaudvart lelkes hangulatban, a jövőben s hadiszerecsénkben bízó reménységgel.

Az ezredtörzs tisztjei számára egy vagon (I. és II. osztályú szakaszokkal) volt a szállítmányban [biztosítva]. Nem nagyon kényelmesen ugyan, de elég jól elhelyezkedtünk négy-négy-négyen egy szakaszban. Négyen nemdohányzók összeállottunk egy szakaszba, aludni persze alig lehetett. Reggel 3 órakor értünk Legenye-Mihályiba, ahol 5 órát (reggel 8-ig) kellett vesztegelnünk. Megreggeliztünk, s ez a hosszú idő elég érdekesen telt el, mert az állomáson állandóan volt látnivaló. Tele vonatok jöttek-mentek élelmi-cikkkel, katonai árukkal, azután Galícia felől jött egy transzport (pár ezer ember) népfelkelő, akiket mint politikailag gyanús és megbízhatatlan embereket őrizet alatt a háború kiütésekor Magyarországra szállítottak, ahol aratási munkára lettek felhasználva. Hogy az időt még amúgy is rövidítsük, kiszálltunk az ezredzenekarunkkal a vagonokból, s a peronon játszottuk [őket], amíg csak ránk került az indulás sora. Miután még vonatunkhoz csatoltak nyolc tábori kenyérsütő kemencével megrakott kocsit, végre reggel 8-kor elhagytuk Legenye-Mihályit.

További utunk igen kellemesen folyt le. Az állomásokon mindenütt nagy ovációval, lelkesedéssel fogadtak, a nagyobb helyeken, mint Töketerebes, Nagymihály stb. mindenütt úri hölgyek jöttek vagonunkba, s virágokkal s enniválókkal halmoztak el.¹⁷⁴

Délután 2 óra körül értünk Mező Laborcra. Mivel a vasúti vendéglőben már nem lehetett egy falatot sem kapni, a mozgókonyhán főzött ebédünket fogyasztottuk el. Két órai pihenőnk alatt ismét sok érdekeset lehetett látni. Több katonatranszporttal találkoztunk. Osztrák ezredek, melyek Pesten átvonulva fel voltak díszítve magyar nemzeti színű szalagokkal és zászlókkal, a linzi 14. gyalogezred¹⁷⁵ vasúti kocsijai teleírkálva krétával, többé-kevésbé szellemes mondásokkal, mint: „Russland mit Serbien – werden bald sterben”.¹⁷⁶ Vagy: „Du armer König Peter – die Prügel kommen später”.¹⁷⁷ – Egy ügyesen rajzolt II. Miklós cárra hasonlító gorilla, alá írva: „Der Zar in Civil”¹⁷⁸ stb. stb.

Mező Laborczon a pálya emelkedése miatt vonatunkat két részre osztották. Délután 4 órakor indultunk innen. Gyönyörű erdős hegyvidéken kapaszkodva este 6 óra felé értük el a magyar határt a lupkowi alagútnál. Az alagút bejáratánál kis erődítmény népfelkelőktől megszállva mutatta, hogy háborús világot élünk. A vonat mentén minden hídnál, alagútnál katonai örök állottak már hetek óta. Az alagutat elhagyva Galícia földjén néhány nyomorúságos lengyel falut érintettünk, míg végre este 8-kor egy nagyobb állomásra – Zagórz – futottunk be. Restauratia¹⁷⁹ hiányában igen jól esett a hideg felvágott, s egy pohár bor, amit egy természetes lengyel hölgy borsos áron egy bódében az állomás közelében árult.

Első parancsunk úgy szólt, hogy Chyrowban leszünk kivagonírozva. Azért odaérkezésünk előtt – hajnali 4 órakor – készen állottunk a kiszállásra. Chyrowban azonban az állomásfőnök tört németiséggel tudatta, hogy tovább lettünk irányítva Przemyslig. Együttal lelkesedéssel tudatta az első harctéri jelentéseket, melyek szerint „unsere Aufsteher”¹⁸⁰ – ahogy ő a lengyel felkelőket nevezte – az oroszok egy betört csapatát állítólag megver-

¹⁷⁴ Az ezred a hadbavonulási tervzet szerint az északi hadszíntérre került, a felvonulási területen kijelölt állomáshelye a VI. hadtest többi alakulatával a Przemysl erődtől (lásd a továbbiakban) délre eső területen volt. Lásd: A 34. gyalogezred története, 38.

¹⁷⁵ Linzi 14. gyalogezred: az 1733-ban alapított, linzi állomáshelyű cs. és kir. felső-ausztriai 14. gyalogezred.

¹⁷⁶ Oroszország Szerbiával hamarosan elpusztul. (ném.)

¹⁷⁷ Te szegény Péter király, a verés még csak ezután jön! (ném.)

¹⁷⁸ A cár civilben. (ném.)

¹⁷⁹ Az eredetiben nyilvánvaló gépelési hibából: restauratio.

¹⁸⁰ Helyesen: Aufständische. A mi „felkelőink”. (ném.)

ték, és egy 700 főből álló cserkész csoport [!] állítólag szintén nagy győzelmeket aratott kózák csapatok felett, ami – mint utóbb kiderült – részben igaz is volt. Tovább vonatkáztunk tehát Przemysl egyik külső állomásáig, Przemysl-Bakońcyczig, ahol reggel 6-kor vonatunkat egy mellékvágányra tolvá tudatták, hogy kiszállhatunk. Ez azonban nem ment könnyen, mert a sorompók telve voltak lisztes zsákokkal s egyéb rakományokkal, úgyhogy a lovainkat és kocsijainkat nem lehetett a vagonokból kiszállítani, s így délelőtt 10 óra lett, mikor a tulajdonképpeni kivagonírozást megkezdhettük. Időközben Przemyslból kiérkezett ezredünk egy kapitánya, Veigl kapitány, aki pár nappal előbb Kassáról mint szállásrendező előre lett kiküldve, s hozta a parancsot, mely szerint a VI. hadtest gyülekezési helyül a Przemysltől északra fekvő falvak vannak kijelölve.¹⁸¹ Az ezred Nienowice faluba került, előreláthatólag 8-10 napig fog ott maradni, Galíciába felérkezik, s elhelyekedik a hadműveletekre nézve legelőnyösebb csoportosításban. 10 órakor megkezdtük tehát a kivagonírozást, s 12 órára az ezred menetre készen állott. Sokat mulattunk a stábhöz beosztott két tartalékos katonai lelkészen (Frimmer János római katolikus és Kovács József református), akik ekkor ültek először életükben lovon. De mindketten igen kedves, jó humorú, s tréfát értő, fiatal emberek lévén, maguk is tréfásan fogták fel a szokatlan helyzetet, s mondhatom annyira belejöttek a lovaglásba, hogy később bátor és a körülményekhez képest jó lovasokká váltak. Sajnálataunkra Kovács református lelkészt pár nap múlva a 25. ezredhez helyezték át, Frimmer „szent atyánkban” (ahogy hívtuk) azonban mindig igen kellemes, előzékeny bajtársat nyertünk, Nienowicében elvállalta a tisztí étkezdeák vezetését is, közmegelegetést aratva. A menet Przemysltől Nienowicéig (kb. legfőljebb 30 km¹⁸²) igen fárasztó volt. Déli forráságban indultunk útnak, a legénységen új ruha, új cipő, a bevonult tartalékosok tréning nélkül sokat állottak ki. Miután ½ 3-kor Walawa nevű faluban tartottuk ebéd-pihenőnkét, délután 4-kor folytattuk utunkat Nienowice felé, ahova este 8 órakor értünk. Útközben parancsot kaptam egy hídnál – melyet pionierscsapatok Barycz falu közelében a San folyón vertek¹⁸³ – kiegészítési munkálatokat végezni, mire azonban odaértünk, erre már nem volt szükség. Nienowicébe érve a legénység sátoártábot ütött a falu szélén, mi pedig a faluban kerestünk a sötétben lakást. A Regimentsstab részére lefoglaltuk az iskola három tantermét (a tanító konyháját is átengedte), szalmát hozattunk. Pár falatot elkölve a hálósákomba bújtam, s kitűnően aludtam másnap reggelig.

Másnap azután először a legénységet rendesen és kényelmesen elhelyeztük csűrökben és a kertekben felállított sátrakban, tekintettel arra, hogy előreláthatólag több napig maradunk ezen a helyen; igyekeztünk az egész községet céljainknak megfelelően, kényelmesen berendezni. A falu alatt folyik a Wisznia,¹⁸⁴ iszapos, lassú folyó, tehát fürdésre, mosásra való alkalom volt.

Az egész nienowicei tartózkodásunknak nagy hasznát vettük. Míg a kassai mozgósítási napok alatt éjjel-nappal a legénység felszerelésével, összegyűjtésével voltunk elfoglalva, itt végre alkalmam nyílt a parancsnokok embereit kiismerni, a századokat nyugodtan rendbe szedni, fegyelmezni, a tartalékosok kiképzését kiegészíteni, a felszerelésen egyet-mást rendbe hozni, a lovakat begyakorolni, úgyhogy egy hét múlva az ezred teljesen mindenképpen rendbe jött. Az öreg tartalékosok éppen olyan szépen dolgoztak, mint a fiatal, aktív

¹⁸¹ Vö. a 174. sz jegyzettel!

¹⁸² Javítva erről: kb. 40 km.

¹⁸³ A San (ukránul: Сян) Ukrajnában és Lengyelországban folyik, a Visztula jobb oldali mellékfolyója. Kb. 433 km hosszú, a Kárpátokban ered.

¹⁸⁴ A San folyó mellékfolyója, annak alsó szakaszán torkollik bele, Przemysltől délre.

katonák, s ami a harci kedvet illeti, az ezredben állandóan kitűnő volt a hangulat, mondhatnám minden ember meggyőződésből tudta, hogy ezt a háborút nem kerülhettük el, s igazán lelkesedéssel s türelmetlenül várta mindenki az előrenyomulási parancsot.

A hátszlovammal eleinte sok bajom volt. Azok a lovasított tisztek ugyanis, akiknek békében nincs állandó kincstári lovuk, mozgósításkor egy lovat kaptak teljes felszereléssel azok közül, amelyeket az ezred vásárolt. Természetesen ezek a lovak legnagyobb részét falusi kocsiban vagy szekérben járó lovak voltak, amelyek nyereg alatt még sohasem jártak, így hát lovagolni rajtok igen nehéz volt. Még Kassán kiválasztottam magamnak egy szép, erős, jó kinézésű sötét pejt, Nienowicében azonban többnapos kínlódás után beláttam, hogy nem lehet belőle hátszó, tehát a meglevő kocsilovak között tovább kerestem egy alkalmasabbat. Többszöri próbálás után végre egy igen csinos kis sárgát fedeztem föl, amelyet azután végleg megtartottam, amennyire lehetett, céljaimnak megfelelően belovagoltam magamnak, s nagyon meg voltam elégedve vele. Vilma névre hallgatott. A robbanóanyagot szállító málhás állatnak egy erős, zömök muraközi fajta szürkét választottam. Ezt a szegény lovat azonban az idomtalan kincstári málhás nyereg a 40 km-es menet alatt annyira feltörte, hogy az első ütközetek után a robbanóanyagot egy rekvirált kis kozák lóra pakoltam fel, s a szürkét kénytelen voltam agyonlövetni.

A napirend Nienowicében a következő volt. Reggel 5–11 óráig gyakorlatozás, minden alosztály önállóan, néha az ezred együtt csinált nagyobb szabású gyakorlatokat. 12 órakor ebéd, 2–6-ig ismét foglalkozás a legénységgel, rendszeren iskola háborúban való viselkedésről, elméleti oktatás szolgálati szabályzatokból, haditörvényekről, az orosz hadsereg szervezetéről. Közben lelkesítő előadásokat tartottam embereimnek ennek a háborúnak céljáról, minden egyes ember kötelességéről stb., szóval igyekeztünk embereinket mindenképpen előkészíteni, s az ezredünkben hál' Istennek amúgy is nagy fokban meglévő virtust és verekedési vágyat növelni. Este 7-kor vacsora, 9-kor takarodó. Egy vasárnap esett közbe, amikor pihenő volt, minden pap a saját híveivel tartott szabad ég alatt Isteniszteletet.

A Regimentsstobot az iskolában rendeztük be. Az ezredes a papnál lakott (utóbb ezt a papot ruszofil érzelmei miatt a csendőrök elkísérték Przemyslbe). Egyik tanterem volt a tiszti étkezdénk, a másik kettőben pedig a különböző irodákat helyeztük el. Én pár napig a Regimentsadjudántsággal együtt az irodában aludtam szalmán, később azonban az iskolával szemben egy kis parasztszobába kvártélyoztam be magamat.

Az élelmezésünk itt igen jó volt. A stábhoz beosztott tiszti szakácsunk jól főzött, a faluban szárnyasokat, tejet, tojást lehetett kapni, s mivel nagyobb városok, mint Przemysl, Jaroslaw, Radymno közel voltak, onnan mindenfélet, finomabb italt és ételeket is be lehetett szerezni. Ezt a feladatot zászlótartó kadétunk vállalta magára, peremártoni Nagy Pál tartalékos hadapród (máskülönben sárospataki jogász), derék ember, aki a tomaszowói csatában a zászlóval kezében kitüntette magát.

A tanító – kvázi háziurunk – igen kezünkre járt, türelemmel beszélt németül. Ő volt a tolmács köztünk, s a rutén lakosság között) – amikor azután a papot elfogták, ijedten hangsúlyozta és biztosított róla, hogy nem orosz érzelmű, s buzgón fordította részünkre a naponként érkező lengyeli és rutén újságokat, amelyek már ekkor hozták az első német–francia győzelmek hírének. A tábori postánk itt elég rendszeren működött, minden nap egy zászlóalj-segédtsízt, aki visszalovagolt a harmadik faluba a divízióhoz a másnapi parancsokért, magával vitte leveleinket, s hozta onnan a postánkat.

Úgy, mint mi, a legénység is igen jól volt ellátva, Nienowicében zöldséget, krumplit stb. lehetett venni, a lakosság elég szívesen adott, természetesen készpénzzel fizettünk min-

dent. Kenyeret ott, a falubeli kemencében sütöttek a legénységnek. A lakosság egyébként igen tartózkodóan viselkedett, fiatal asszonyokat, lányokat egyáltalán nem láttunk, férfit is keveset. Augusztus 12-én kaptuk a parancsot (a pap letartóztatása után) a falu felett a Standrechtet (statáriumot) kihirdetni. Ettől kezdve este 7 óra után egy falubeli lakosnak sem volt szabad az utcára kijönni, s a falut csak írásbeli engedéllyel lehetett nekik elhagyni. Egész idő alatt egyáltalán semmi incidens nem fordult elő, s mint említém, pénzért elég szívesen adtak mindent. A pénz különben háborúban egy katonánál nem játszik szerepet. Különösen a későbbi hadműveletek alatt a pénzre egyáltalán nem volt szükségünk. Bizonyítéka ennek, hogy mindenki, aki közben a háborúból hazajött, viszonyaihoz képest sok spórolt pénzt hozott magával. Én mint főhadnagy kaptam a háború kitörésekor 400 korona felszerelési pótlékot, azután havonként 183 korona 33 fillér havi fizetést és 155 korona Feldzulagét. Azon felül otthon maradt feleségem kapott havonként 70 korona Subsistenzbeitragot és a rendes negyedévi lakbért (215 koronát).

Mint pioniertiszt Nienowicében a rendes gyakorlatokon kívül még külön feladatokkal is meg lettem bízva. Mindjárt második nap a Wisznia folyó egyik részén kellett az összes hidat megvizsgálni, gázlókat keresni, s kipróbálni. Máskor egy észak felé terjedő nagy mocsáron kerestem átjárókat. Egy ízben pedig a távolabb eső San folyóhoz lettem kiküldve hidak és főleg gázlók konstataciója céljából. Ennél az alkalomnál majdnem rosszul jártunk. Belejutottunk a San egyik holtágának vélt régi mocsaras medrébe, lóháton hasig süppedtem már bele, embereim nagy része is térdig beragadt már, de sikerült valahogy kikászálódni a sárból. Mivel visszafelé a már megtett úton hazatérve igen nagy kerülő lett volna, s ránk sötétedett volna az est, inkább a veszélyesebb, de rövidebb utat választottam. Szerencsére sok keresés után találtak az embereim egy rozoga csónakot a sás között, négyenként átkeltünk vele a folyón, igaz, hogy míg a túlsó partra értünk, mindig tele lett vízzel, de azért ép bőrrel jutottunk mindnyájan haza. Igen jó gyakorlatok voltak ezek a legénységem részére. Mert habár ezen a vidéken ellenséges patrouilleket még nem igen várhattunk, mégis mindenkinek oly elővigyázattal kellett dolgozni, mintha az ellenség bármely percben meglephetne, s végül a falvak lakosságában sem lehetett feltétlenül bízni.

Augusztus 12-én délben éppen ebédhez akartunk ülni, mikor egy autón berobogott az iskola elé hadseregparancsnokunk, lovag Auffenberg gyalogsági tábornok, a 4. hadsereg parancsnoka, s összehíva az egész tisztikart, lelkesítő beszédet intézett mindnyájunkhoz, kifejtve hogy ez a háború, amibe indultunk, tulajdonképpen egy büntetőexpedíció az igazság érdekében. A Monarchia nem vágyik területháborításra, tisztán az oroszok nagyhatalmi állását kívánjuk megrendíteni azáltal, hogy legyőzni akarjuk őket azon aljas cselekedetükért, hogy az orgyilkos szerbekkel azonosítják magukat. Auffenberg mindnyájunkra jó benyomást tett, élénk, őszbe vegyült, alacsony ember, nagy határozottsággal beszélt, sokat közülünk boszniai szolgálatának idejéből személyesen ismert.¹⁸⁵ Más napokon a többi feljebbvalónk is meglátogatott, s augusztus 14-ére a hadtestparancsnok, Boroević Svetozar gyalogsági tábornok mondta be magát szemlére. Boroevićet Kassáról nagyon jól ismertük, szolgálatilag s privátim is nap-nap mellett találkozhattunk, s mindnyájan igen szerettük, tiszteltük, mert kiváló katonának bizonyult, igen belátó, nagyszabású hadvezéri tehetség, s nagyon kellemes előjáró volt mindig. Testileg is korához képest igen szívós és mozgékony (minden nap ezredkeretünkben teniszezett kitűnően), szóval minden tekintetben hadvezérnek alkalmas, erélyes egyéniségnek ismertük. Várakozásunknak meg is felelt, harcokban igaz, hogy sokat követelt, de mindig nagyon szépen vezetett bennünket, telje-

¹⁸⁵ A beszédet említi: A 34. gyalogezred története, 38.

sen megbíztunk benne, s őszintén sajnáltuk, mikor a hadjárat megkezdése és hadseregparancsnokká történt kinevezése után elhagyott minket. Augusztus 14-én reggel 7 órákor készen várta az ezred a korpskommandáns megjelenését a falu szélén elterülő tágas tarlón. Mondhatom, hogy impozáns és festői látvány volt szép ezredünk teljesen új ruhában és felszereléssel, teljes hadi létszámban, kibontott régi zászlónkkal, sapkáinknál zöld lomb – gyönyörűen nézett ki. Boroević nagy kíséretével először ellovagolt a front előtt. Azután összegyűjtve tisztikarunkat, rövid katonás beszédet intézett hozzánk, gratulálva először ezredünknek „[zum] brillianten Aussehen des Regiments”,¹⁸⁶ azután hivatkozva ezredünk szép múltjára, beszédét azzal végezte: „Ich fühle mich glücklich Euer schönes Regiment unter mir zu haben!”¹⁸⁷ – Mindnyájunk megilletődésére ezen utolsó szavakat nála szokatlan ellágyulással, s pár könnyel szemében mondta, azután hirtelen elfordítva lovát, ellovagolt – úgy látszik [azért], hogy ne vegyük ezt észre, de éppen ebből láttuk és éreztük, hogy ez nála nem üres frázis volt, s tudom, hogy mindnyájan magunkban megfogadtuk, hogy ennek a bizalomnak meg fogunk felelni. A történetek bizonyítják, hogy így is lett.¹⁸⁸

Augusztus 17-én egy ezredgyakorlat után véletlenül szembetalálkoztunk brigadetarunkkal,¹⁸⁹ a losonci 25-ös ezreddel, nagy éljenzéssel és lelkesedéssel üdvözlöttük egymást az egész hosszú, egymás melletti elmarsolás közben.

Délutáni parancsban volt, hogy Őfelsége a hadra kelt sereg tisztjeinél a szolgálati jelvényt (nálunk tehát a Feldbindét) eltörölte. Ez igen üdvös intézkedés volt, ami modern háborúban igen fontos, hogy a tiszt ne legyen a legénységtől megkülönböztethető (még így is feltűnő nagy volt a tisztí veszteségek százaléka). Nienowicén láttuk az első hadi aeroplanokat repülni. Közben jött a hivatalos hír az első nagy német győzelmekről, s a mi hadseregünk első ütközeteiről, a Deutschmeisterek¹⁹⁰ nagy veszteségéről. A szerbiai harc-térről jóformán semmi értesülést nem kaptunk.¹⁹¹ Időközben Przemyslbe érkezett főparancsnokunk, Frigyes főherceg, báró Conrad altábornagy vezérkari főnökével, s Károly Ferenc trónörökössel. A trónörökös Kassán autózott át kétszer, s mind a két ízben inkognitó kíséretével a Littmann pilseni sörccsarnokában¹⁹² ebédelt.

Augusztus 18-án Őfelsége születésnapját tábori misével és eskütétellel ünnepeltük meg. A Nienovice–Satub közötti legelőn állott fel az ezred. A front előtt rögtönzött tábori oltár és szószék. Katolikus papunk misézett, majd a református pap szónokolt igen szépen. Ezután az egész ezred (az előírásokhoz híven) újlag fel lett esketve, a zászlót a front elé hozták. Zsedényi kapitány az emelvényről hangosan előolvasta az esküt (az egyszerűség és jobban mondva célszerűség okáért csak egy nyelven: magyarul), amit mindnyájan, az egész ezred hangosan ismételt. Ha az Öregúr¹⁹³ Bécsben megérezte volna, hogy úgy, mint mi, abban az órában az orosz és szerb határokon álló egész hadserege mennyi igaz

¹⁸⁶ Az ezred briliáns kinézetéhez. (ném.)

¹⁸⁷ Szerencsésnek érzem magamat, hogy az Önök szép ezrede alám tartozik! (ném.)

¹⁸⁸ A sikerült szemlét említi: A 34. gyalogezred története, 38.

¹⁸⁹ Vagyis a 27. hadosztályhoz tartozó 53. dandár említett ezredével.

¹⁹⁰ Az 1696-ban alapított, 1896–1914 között bécsi állomáshelyű cs. és kir. 4. Alsó-ausztriai „Hoch und Deutschmeister” gyalogezred. Szerbia ellen sikertelenül küzdött a háború kitörésétől 1914. decemberig.

¹⁹¹ A német csapatok augusztus 4-én átlépték Belgium határát és hozzáfogtak a Schliften-terv megvalósításához (gyors sikereket kívántak elérni nagy haderő bevetésével Franciaországgal szemben, a védelmi vonalak megkerülésével Belgiumon keresztül). A Szerbia elleni augusztus-szeptemberi (illetve később decemberi) támadások minden fronton kudarcot vallottak, a cs. és kir. hadsereg csapatait a szerbek a Duna és a Száva vonaláig szorították vissza.

¹⁹² Littmann Sándor kassai bornagykereskedő Fő utca 10. sz. alatt lévő sörccsarnoka.

¹⁹³ I. Ferenc József.

és őszinte meggyőződéssel, mondhatnám vitézségi fogadalommal s tálán szinte gyöngéd áhítatossággal gondolt rá, azt hiszem ez lehetett volna életének legszebb pillanata, s a mi méltó válaszuk a megható kiáltványára: „Népeimhez” – „Mindent megfontoltam és meg-gondoltam.”¹⁹⁴

Augusztus 19-én reggel be lettem osztva a 2. számú linzi Pionierbataillon 3. századához¹⁹⁵ embereimmel, egy nagyobb útépítést kellett végrehajtanunk. Először egy nagyobb erdőrészt kellett kiirtanunk. Mikor már kb. 3-4 holdat letaroltunk, jött a parancs: mindent abbahagyni. A pionierszázad továbbmarsolt, mi pedig, az ezred, készülődjünk, mert a délután vagy éjjel folyamán megkezdődik az általános előnyomulás az orosz határon való betörésre. Ebéd után tehát parkoltunk, s vártuk türelmetlenül az indulási parancsot.

Összes holmimat három hasonló részre osztva csomagoltam el úgy, hogy mindenik részt (bármelyik is kerüljön közelembé) önállóan használhattam. A rajtam lévő ruhákon és zsebeim, s térképtáskám tartalmán kívül a nyereg táskámban volt egy teljes garnitúra ruhanemű, toalett-szerek, csokoládé, konzervek, kötözőszerek, citromsav, s más szükség apróságok. Ugyanezek a holmik voltak bővebb kiadásban a legényem, Fazekas János hátán lévő táskámban, azon felül a hálósákom és egy lóden körgallér. Összes többi holmim, egy garnitúra felső ruhával stb. a trénnél a mállás kocsin lévő kofferomban. Köpönyegem egy gumigallérral, s a triáderem tokja (magát a Göerz-triádert¹⁹⁶ napközben tok nélkül a nyakamban hordtam, a nyeregére volt felpakolva). Kardomon kívül magamon csupán még ismétlőpisztolyomat hordtam 30 patronnal. Ez a pakolási mód és egyáltalában a Kassáról magammal hozott teljes felszerelésem igen praktikusnak bizonyult, kivéve, hogy az összes konzervemet, csokoládét, magamnál kellett volna hordanom, mert ezekre lett volna a legnagyobb szükségem. Legényem ellenben sokszor a tűzben gyáván hátramaradt, s a mállás szekéren lévő kofferemet ettől a naptól fogva csupán csak egyszer láttam rövid félórára. Legényemmel általában, s lovászommal is sok bajom volt. Legényem más-különben is hanyagul végezte szolgálatát körülöttem, úgyhogy Kassára való visszatérésem után bevonultattam egy századhoz, s magamnak más legényt választottam.

19-én egész délután és este izgalommal vártuk az indulási parancsot, de az csak éjjel 2 órakor érkezett.

Az indulási parancs sorai között ki lehetett olvasni, hogy egy nagyobb orosz csapatot Rawa-Ruska felé betörést tervez, ennek meghiúsítására lettünk mi, a Kassai VI. hadtest (Boroević) erőltetett menetekkel előretolva. Célunkat el is értük, mi hamarabb léptük át az orosz határt, mint ők, s saját földjünkön kényszerítettük őket ütközetbe bocsátkozni, s augusztus 31-én öt hadtestüket győzedelmesen visszavertük. Ez volt a komarow–tomaszow–tyszowói csata,¹⁹⁷ amelynek magvát mi, a VI. hadtest képeztük. Hajnali 4 óra-kor hagytuk el Nienowicét. A 27. Infanterie Trupp Divisio¹⁹⁸ (lovag Gerstenberger altábornagy) két menetszlopban vonult előre. Mi, az 53. Brigade (dandár)¹⁹⁹ (Urbarz generális), mely állott

¹⁹⁴ Mindezt megemlíti: A 34. gyalogezred története, 38.

¹⁹⁵ Értsd: a cs. és kir. 2., linzi állomáshelyű utászszázalój 3. századához.

¹⁹⁶ Göerz-távcső: Carl Paul Goerz optikus, üzletember „Österr.-ungar. optische Anstalt C. P. Goerz” nevű üzemében, a róla elnevezett távcső gyártója. Bécsben és Pozsonyban voltak üzletei a Monarchiában.

¹⁹⁷ A szakirodalomba komaróvi csata néven vonult be, az oroszban tomaszówi csata néven említik. Az 1914. augusztus 26. és szeptember 2. között zajló csatát a továbbiakban Markó Árpád részletesen ismerteti „alul-nézetből”. Az oroszok ellen a Monarchia hadserege ekkor győzelmet aratott, az oroszok vesztesége mintegy 26000 fő volt, melyből 10000-en estek fogságba.

¹⁹⁸ Pontosán: Infanterie Truppen Division. A cs. kir. 27. gyaloghadosztály.

¹⁹⁹ A cs. és kir. 53. gyalogdandár-parancsnokság köteléke.

a 34., 25. gyalogezredekéből, a 29. vadászászlóaljából,²⁰⁰ egy hegyi tüzérosztályból, azután kellő számú lovasságból stb. egy úton vonultunk. Az utak, amelyeken az egész háború tartama alatt jártunk, borzasztó rosszak voltak. Műút alig került szemünk elé, s még a legjobb országút is, ha rajta egy hadtest az egész trainjével átmarsol (különösen esős időben), rövid időn belül használhatatlanná válik. Roppant kőhiány uralkodik Galícia e részében, a házak is mind fából vannak építve, a talaj mocsaras vagy homokos, ehhez képest tehát vagy mocsárban vagy pedig térdig érő, fehéres lisztszerű porban gázoltunk, ami az előrejutást, különösen a járműveknek, roppant megnehezítette. A mars nehezen ment. Az elővédnél beosztott utász szakasz nehéz szekerei minduntalan elakadtak, s feltartóztatták a menetet. Délben ½ 1-kor majdnem hatórai mars után Hryckowába értünk. 12 óráig pihenő volt parancsolva, s menage kiosztás. Mivel azonban tábori konyháink nem bírtak előrejutni, kénytelenek voltunk ebéd nélkül továbbmarsolni, s délután 4 óra 30-kor éjjelező helyünkre, Dromomysl faluba értünk. A legelső házat lefoglalva a Regimentsstab részére a legényem egy csűrbe beszorult, összes lovunkat egy másikba beállítottuk, magunk pedig – az ezredes, két kapitány, három főhadnagy, két kadét, a doktor, két pap – egy üres szobában azonnal lefeküdtünk. Este 9-kor felköltöztek, hogy megérkezett a mozgókonyha, persze a délre készített leves és hús este 9-kor nem volt már valami nagy delicatessa, de jól esett, különösen azután a legénységi feketekává, mely kitűnő ital, az egész hadjárat alatt sokszor egyedüli, de mindig nagyon jó táplálékunkat képezte. Az út, amelyet ezen a napon megtettünk, 40 km volt.

Másnap már könnyebb napunk volt. Reggel 4 óra 30-kor volt Abmarsch, s már dél előtt 9 óra után helyünkre értünk, egy dombtetőn Dąbrowa nevű tanyánál ütött az ezred táborát, mi, a Regimentsstab egy kertben. Szép időben sátorban aludni nagyon kellemes volt. Nagy örömmel vettük a délben érkezett parancsot, mely szerint a holnapi napot is Dąbrowán tölthetjük, mivel a rossz utak miatt a train nagy része egy napig járőföldre lemaradt,²⁰¹ minden csapatnak ezt be kell várni. A mi szekereink, hála provianttisztünk, Utczás hadnagy erélyes vezetésének, már délután megérkeztek, így hát két napig semmiben sem szenvedtünk hiányt. Reggel útközben nekem még külön munkám akadt, a losonci 16. tüzezezred²⁰² egy helyen egy gázlóban megrekedt egyik ütegét kellett embereimmel a mocsárból kisegíteni.

Délben 1 órakor (3 óráig) nagyszabású napfogyatkozásban²⁰³ volt részünk. Furcsa dolog volt nagyon, majdnem esti szürkület fogott körül, néhány csillagot tisztán lehetett látni. A természet nyugodt képe egészen megváltozott, valami nyomasztó hangulat volt a levegőben. A madarak örült vijjogással repdestek ide-oda, a lovak nyugtalankodni kezdtek. Legénységünket idejében, korán kiiktattuk efelől a természeti tünemény felől, babonás emberek könnyen rossz ómennek vehették volna. Embereimmel megtárgyalva a dolgot, közösen megállapodtunk abban, hogy ez csupán csak az oroszok pusztulását jelentheti – ebben azután mindnyájan megnyugodtunk.

Másnap reggel parancsot kaptam a Dąbrowa–Radruz közötti útszakaszt és az összes hidat megvizsgálni, s esetleg kijavítani. Szerencsére nem sok dolgom akadt, jelentésemet megírva s elküldve, délben 12-kor már otthon voltam.

²⁰⁰ Cs. és kir. 29. tábori vadászászlóalj.

²⁰¹ Az egész hadtest szekerei és tüzezségének egy része lemaradt, mert a forró homokban nehezen jutottak csak előre. Lásd: A 34. gyalogezred története, 39.

²⁰² A losonci állomáshelyű cs. és kir. 16. tábori ágyúezred (Feldkanonenregiment).

²⁰³ 1914. augusztus 21-én részleges napfogyatkozás volt délután (74–91% körül).

A délutánt privát kényelmünknek szentelhettük, utoljára borotválkoztam, s váltottam tiszta ruhát.

Reggel 7 órakor keltünk útra. Egy repülőgép (saját hadseregünké) repült fejük felett Oroszország felé, délelőtt 11 óra felé láttuk visszatérni. Ezután majdnem minden nap láttunk egy-két repülőt a fejük felett, csodálatosképpen a mi hadseregünk felett orosz légi jármű nem volt látható. Délelőtt 10 órakor kereszteztük Horyniec vasúti állomást, délben 12-kor egy regényes fekvésű falu és görög katolikus kolostor, Radruz közelébe értünk, ahol két óra ebédpihenő volt rendelve. A faluból kijött néhány lengyel úrihölgy, lehetetlen kinézetű ételekkel kínálva bennünket; legalább a tejet és kenyeret örömmel elfogadtuk.

A délutáni menet szép hegyes-völgyes úton vezetett. Egy kis patak feletti hidat egy automobil összerombolt, én kaptam parancsot ezt rendbe hozni, s a tüzéséget és traint a patakon átsegíteni. Este 6-ig dolgoztunk, amíg a következő csapat, a 25-ös Pionierabteilung²⁰⁴ fel nem váltott. Innen azután egyedül marsoltam 50 emberemmel az ezred után, csakis az irányt tudtam körülbelül, hogy merre mentek, s a falu nevét, ahol éjjel lesznek. Térképem nem volt, s így inkább csak ösztönöm és a lábnyomok után haladva, este 9-re szerencsésen meg is találtam az ezredet Dębiny faluban. Érdekes út volt ez. Sűrű erdőben, mocsaras vidéken,²⁰⁵ egyedül bolyongva 8-10 km-re az orosz határtól minden óvintézkedést megtevé marsoltam. Legényeimmel együtt igen harcias kedvben nagyon örültünk volna, ha egy kozák járőr valahogy belénk botlik, sajnos azonban – habár útközben minden házat, bokrot kikutattunk – nem zavart senki.

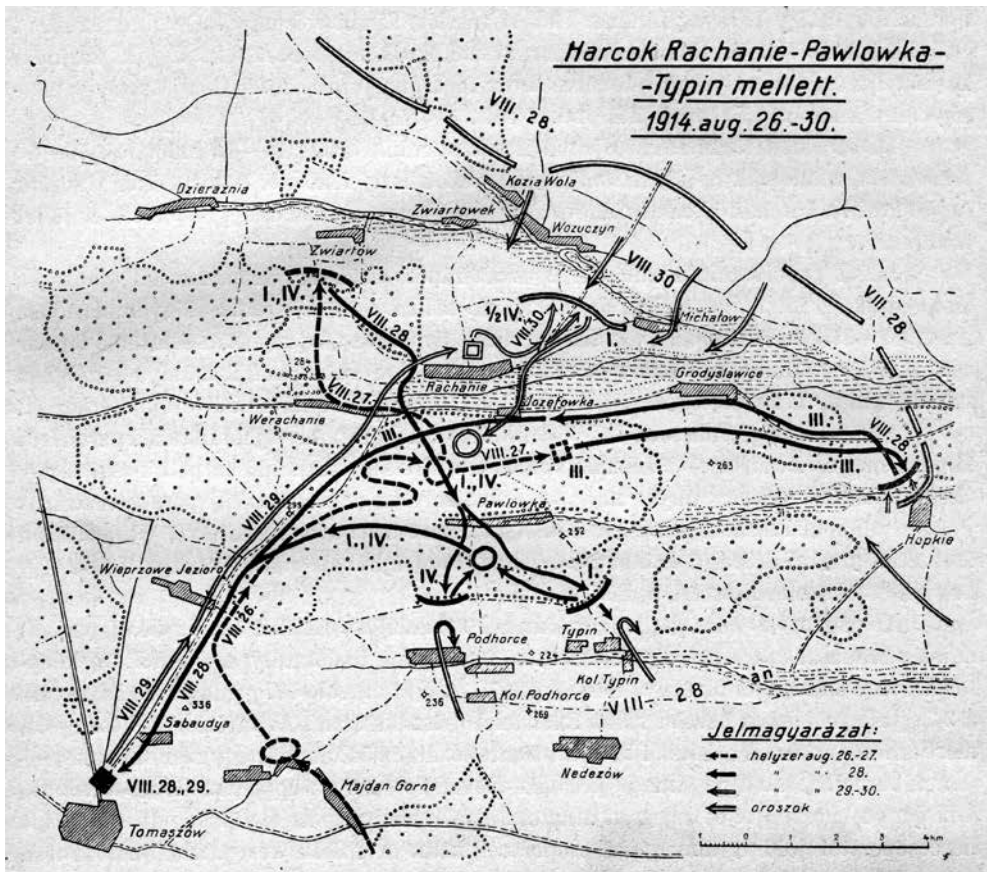
Tekintettel a legénység kimerült állapotára, s az ismét lemaradt szekereinkre, 24-ére nem kaptunk továbbnyomulási parancsot, tehát Dębinyben maradtunk. Én délután a közel fekvő hidakat és utakat szemléltem meg. Ezen a vidéken a lakosság már mindenütt kozák pusztításokról beszélt, a szomszéd kis mezőváros tényleg porig volt égetve. Egyik századunk egy kis erdőben talált egy kozák lándzsát, amit nagy gaudiummal hoztak haza. Félelmetesnek kinéző szerszám, kb. 3 méter hosszú, egészen öntött vasrúd (belül üres), igen erős acél három élű (Dreikant) hegygel. Későbbi útközetekben láttuk és hallottuk, hogy egy igen ügyetlen fegyver, amellyel könnyű elbánni. A szomszéd faluban lévő huszáraink közül aznap egy őrmester által vezetett patrouille tényleg szét is ugrasztott pár kozákot.

Hajnalba ki lettem küldve a szomszéd falunál, Jezkov-Ogrodnál²⁰⁶ egy hidat építeni. Javában dolgoztam, mikor egyszerre 8 óra 30-kor a falubeli csapatokban nagy készülődést vettünk észre, s hallottuk, hogy telefonice Divisionsalarm lett elrendelve. Rögtön abbahagytam a munkát, s siettünk haza Dębinybe, ahol az ezred már útra készen állott. Elmarsoltam arra a helyre, ahol az egész 27. gyaloghadosztályom gyülekezett. Engemet az ezredes az utolsó falunál – ameddig a telefonvezeték tartott – hátrahagyott, hogy az érkező további parancsokat az ezred után vihessem. Ottmaradtam tehát egyedül, a telefonállomásnál. Végre körülbelül egy órai várakozás után leírhattam jelentési blokkomba az érkező parancsot, mely szerint az egész 27. divisio azonnal elindul: a parancsban előforduló helységnevekből következtetni lehetett, hogy szándékunkban van ma az orosz határt átlépni. Határozott, áttekintő parancsokat az egész hadjárat alatt soha sem kaptunk, a brigadérostól lefelé mi tulajdonképpen soha sem tudtuk, hogy mi történik körülöttünk, csak mentünk, ha ellenséggel találkoztunk, összeverekedtünk. Ez a nagy titoktartás bár

²⁰⁴ Értsd: a cs. és kir. 25. gyalogezred utászosztaga.

²⁰⁵ Ma ezen a területen a Mazoviai Nemzeti Park (Mazowieccki Park Krojabrazow) található.

²⁰⁶ Jezkov-Ogrod: Jacków-Ogród.

Az 1914. augusztus 26–30. közötti harcok

a hemzseggő kémekek miatt talán indokolt volt, de minket igen sokszor és méltán elkedvetlenített, különösen, mikor egy ízben szépen győztünk, s annak dacára visszaparancsoltak, s csak hetek múlva tudtuk meg, hogy miért.

A telefonparancsot tehát zsebre vágva a lovacskámnak egy cukrot nyomtam a szájába, s azután vágattam az ezred után. Körülbelől fél óráig tartó galopp, és közben utolértem őket, átadva a parancsot, az egész brigade rögtön elindult; én, hogy szegény Vilmám kihajthassa magát, gyalog.

Minél jobban közeledtünk a határhoz, annál inkább lehetett látni a betörő orosz lovas patrouille-ok pusztításainak nyomait. Egy elég csinos, 5-6000 lakosú városkában (Lubycza) majdnem valamennyi ház a város kerületén fel volt gyújtva, a vasúti állomás, a városon kívül fekvő gyárak és majorok kifosztva, telegráf elvágva stb. A faluban csupán kaftános zsidókat lehetett látni, akik gyufát osztogattak szét az embereink között, hogy mi is gyűjtogassunk Oroszországban, s nagyban éljeneztek minket, magyarokat. A gyufákat, ha nem is ilyen célzattól, de szívesen fogadtuk, mert ebben állandóan nagy volt a hiány.

Este 7 órakor Żurawica falunál egy szép főúri kastély parkja mögött kikanyarodva szemben állottunk az orosz határral, előttünk körülbelől 2000 lépésnyire volt egy lapos domb tetején egy fenyőerdő, mely a határt képezte. A kastély mögötti réten egy óra pi-

henőt tartottunk, menázi-kiosztást. Érthető izgalommal néztük ezt a fenyőerdőt, s elfeledve, hogy majdnem 12 órát marsoltunk, alig vártuk már a percet, amikor átléphetjük a határt. Este 8-kor útnak indultunk. Nekem a Pionierabteilunggal ezúttal hálátlan és kellemetlen szerep jutott. Én képeztem az ezred utóvédjét a szekerek után, volt tehát dolgom a kátyúba jutott, felfordult vagy elakadt szekerek kíségetésével. Éjjel 11 órakor elhaladva egy fekete-fehér-narancssárga határoszlop mellett orosz földre léptünk, igen emelkedett hangulatban.

A szekerek mögött csak igen lassan tudtunk előrejutni, az ezredtől ennek következtében elszakadtunk, s amikor oldalról jöve egy egész tüzérezred előttünk keresztbe marsolva elzárta egy időre az utat, az összeköttetést az ezreddel teljesen elveszítettük. Egész éjjel bolyongva, kérdezősködve, végre hajnali 3 óra körül egy ezredestől véletlenül megtudtam, hogy az ezredes Majdan Górný falu felé vonult. Reggel 5 óra felé végre egy szép völgybe jutottunk, melynek végén látszott Majdan Górný templomtornya. A falu elé érve felejthetetlen látványban volt részem. Tágas legelőn gyülekezett egy egész lovashadtest egy altábornagy kommandója alatt. Körülbelül 10-12 000 lovas dragonyos, huszár, ulánus, lovastüzér egy rakáson, gyönyörű látvány volt, éppen indulni kezdtek. Két oszlopra szakadva lovagoltak be Oroszországba, feladatuk lett volna egy nagyszabású betörés és feldehárítás. Szegények, mint utóbb hallottuk, rosszul jártak, egy kisebb, rájuk nézve győzelmes ütközet után éjjel az orosz tüzérség és lovasság rajtuk ütött, s szétszórta őket. Egyáltalán az egész háború alatt őszintén sajnáltuk lovas csapatainkat. Míg az egész orosz hadsereg, gyalogság, lovasság, tüzérség mind egyforma szürkés zöld ruhát viselt, a mi lovasaink tarka uniformisukkal messzire feltűntek, s azon felül különösen az első időben túlzott bravúrral támadtak mindenütt, pedig a mai modern lőfegyverekkel szemben egy lovasroham hiábavaló vállalkozás. Mint magok a lovastisztek sajnálattal konstataáltak, békében igen kis gondot fordítottak a lovasság tűzharcban való kiképzésére, pedig erre lépten-nyomon szükségük volt. Ha már most pl. egy lovascsapat kénytelen volt lóról leszállva tűzharcba bocsátkozni, az oroszok rögtön konstatahették a ruhájukról, hogy ezek lovasok, tehát nem hivatásos lövészek, keveset is találtak, így azután az oroszok rendszeren nem rájuk tüzeltek, hanem a hátuk mögött levő lovakra, mire ezek rendszeren örült vágatásban eliramodtak, s a szegény dragonyosok ottmaradtak ló nélkül.²⁰⁷

Augusztus 26-án²⁰⁸ reggel 6 órakor megtaláltam az ezredet a falu túlsó szélén táborozva. Mialatt az ezredesnek leadom a jelentésemet, érkezett a Korpskommado parancsa.²⁰⁹ Az ellenség előttünk kb. 5–600 lépésnyire egy előre elkészített állásban van. A VI. hadtest, élén a mi divízióunkkal megkezdte a támadást, mégpedig azonnal, a konyhakocsi egy kisebb csapat őrizete alatt egyelőre hátramaradnak. Mivel az én osztagom az egész éjjeli kalandozásban teljesen kimerült, előtte való egész nap és éjjel jóformán semmit sem evett, az ezredes engemet rendelt a konyhák védelmére. Az ezred útra kelt, én pedig a kocsi-
kal egy kertben meghúztam magamat, s biztonsági öröket felállítva, a legénységemnek

²⁰⁷ A 19–25-i események összefoglalása: A 34. gyalogezred története, 38–39.

²⁰⁸ Javítva erről: Reggel.

²⁰⁹ A parancs tartalma: a 34. kassai gyalogezred avatkozzon be a 27. hadosztálynak a Podhorce községtől északra fekvő dombokon kezdődő harcaiba. Feladatuk az volt, hogy a véres harcokban kimerült 25. és 85. gyalogezredeket felváltsák, amire délután került sor (lásd a továbbiakban). Uo. 39. Vö. továbbá: Gerbert Károly: A kassai VI. hadtest harcai 1914. aug. 25–30.: A 4. hadsereg jobbszárnyának válsága a komarowi találkozó csatában. Harcászati tanulmány a középső és felső vezetős szempontjából. M. kir. Hadtörténelmi Levéltár, Budapest, 1929. (passim)

felváltva megengedtem az alvást. Időközben gyorsan feketekávéét főztem. Sokáig nem pihenhattunk.

Reggel 9-kor egy huszár hozta ezredesem parancsát, hogy a huszár vezetésével induljunk azonnal az ezred után. A huszár el is vezetett arra a helyre, ahol ő az ezredet tudta, időközben azok azonban már továbbmarsoltak. Ekkor, reggel 8 óra 15-kor hallottam az első ágyúlövést, ettől kezdve sűrű ágyúzás volt hallható, azonban még igen távolról. Az erdők mögött pedig nagy füstoszlopok emelkedtek. Szerencsére ott egy domb tetején találtam a brigadérosunkat, Urbarz generálist, aki megmutatta, hogy az ezred a Tomaszowo felé vezető országúton merre marsolt tovább, még éppen láthattam, amint az utolsó század eltűnt az erdőben. Arra véve tehát utamat, egy lejtőn ereszkedtem lefelé, mikor a szemközti hegyoldalon lévő erdőből egyszerre egy sortűz repült felém, ezt követte még két sortűz, de a golyók mind igen magasan süvítettek el fejkünk felett. Rögtön átkiáltottam (az első lövések dörrenésére) a konyhák előtt lovagló Utczás hadnagynak, hogy siessen le velük a völgybe, mellé parancsoltam őrmesteremet egy rajjal kíséretül, magam pedig azonnal rajvonalba fejlődve nekimentem az osztagommal az erdőnek, ahol a lövések hangzottak. Időközben a tüzelés megszűnt, mire felértünk, az erdőben nem találtunk senkit. Valószínűleg egy kozák patrouille lehetett, mely ijeszteni akart, s látva kifejlődésünket, elvágtatott. Ezen epizód után tovább folytattam utamat a sűrű erdőben, s nagy örömmel 10 óra körül rábukkantam Novák kapitányunkra, aki a századával várakozott egy oda érkezendő tüzérdivízióra. Csatlakoztam hozzá, legalább legényeim kissé kipihenheték magukat, időközben megérkeztek az elmaradt konyhák is. Ekkor már folytonos erős ágyú- és puskatüzelés hallatszott előlről, s helyünkről triáderrel jól lehetett látni, amint saját harcvonulunk egy helyen visszavonul. Tényleg jött is arra egy ordonánc tiszt jelentéssel, hogy a harc folyik, saját balszárnyunk ellenben a nagy túlerővel szemben válságos helyzetben van, segítségre van szüksége. A brigadéros ezredünket személyesen akarta odavezetni, időközben azonban másunnal érkezett segély, s így az ezred tulajdonképpen céltalanul lett az erdőben ide-oda vezetve. Nekem sikerült végre őket délután 3-kor megtalálni, nagy örömmel adtam le a konyhákat, kérve a Regimentsadjutánst, hogy lehetőleg most már el ne küldjenek többet, mert nincs kellemetlenebb, mint elszakadva, térkép nélkül, bizonytalanságban a harcvonal mögött bolyongani.

Délután 4-kor egy huszár kapitány vágatott felénk, hozva az örvendetes hírt, hogy az oroszok visszavonulófélben vannak, s a parancsot, hogy az ezred induljon azonnal üldözésükre, a Werechanie falu feletti magaslatra. Azonnal útnak indultunk. Itt láttam először orosz katonákat (öt fogoly), első pillanatra feltűnt mindnyájunknak roppant praktikus sárgászöld uniformisuk. Mindenütt az erdőben marsoltunk, hogy az ellenség, mely a túlsó dombokat megszállva tartotta, észre ne vegyen. Pacolowka helységet elhagyva láttuk először a háború borzalmas nyomait. Először csak elszórt fegyverek, torniszterek mutatták, hogy úgy látszik, sebesültek mentek erre hátra, később már bevert dragonyos sisakokból, srapnelhüvelyekből lehetett következtetni, hogy itt már folyt a harc. Az első halott, akit láttam, egy 25-ös baka szép nyugodtan feküdt hason, mintha aludna, pár lépéssel odébb egy orosz, fél arcát elvitte egy srapneladarab, borzalmas látvány volt. Ezután lépten-nyomon feküdtek oroszok és mieink vegyesen, holtan és sebesülve. Láthattuk, hogy itt napközben egy igen heves csata dúlhatott, s [abból,] hogy az ellenséges elesettek a mieinkkel egy helyen feküdtek, következtetni lehetett, hogy itt már kézitusára is sor kerülhetett. A legtöbb halott, különösen, akiket puskagolyó fejlövés ért halálosan, abban a helyzet-

ben feküdt, ahogy a löveg²¹⁰ érte. Pechünk volt, hogy éppen erre kellett vonulnunk, s így, még mielőtt magunk ütközetben lettünk volna, a háborúnak evvel a borzalmas hátterével kellett megismerkednünk. Sok emberemen meglátszott, hogy nem jól érzi magát, s magának is szükségem volt egy jó pohár konyakra, hogy belső egyensúlyom helyreálljon. Később már sokkal borzalmasabb képek is hidegen hagytak, az ember ilyen körülmények között hamar elfásul, a későbbi harcok után nyugodtan, sőt jókedvűen tudtunk elmenni holtak és sebesültek között, sőt, sovány menázsinkat is nem egyszer ilyen környezetben költöttük el igen jóízűen.

Mikor az erdőből kiléptünk, voltunk tulajdonképpen a csata színhelyén. Míg a sűrű erdőben csak egy-egy holttestet láthattunk egyszerre, itt a síkságon élénk tárult az egész aznapi küzdelem eredménye, egy tágas hegyoldal krumpliföldekkel, tele emberi és lóhullákkal, fegyverrel, torniszterrel, s más hadiszerekkel. Közöttük a domb tetején a vitéz losonci 25-öseink lövészárkából még adtak le néha egy-egy lövést a túlsó erdőben visszavonuló oroszokra, más részük pedig nyugodtan járt le a faluba vízért. Ekkor ért utol a parancs, hogy az egész nap harcban lévő 25. és 85. ezredet mi, 34-esek váltsuk fel, azok hátravonultak az erdőbe pihenni, mi pedig elfoglaltuk az előkészített állásokat. Egy zászlóaljunk és az én osztagom a dombtető és az erdő között mint tartalék egy hajlásban foglalt helyet. Eközben a 25-ösök parancsnoka, Horváth László ezredes (rég 34-es) elbeszélte a nap eseményeit. Amint az erdő szélét elhagyták, irtózatosságyú- és puskatűz fogadta őket, azt a dombot, amelyen most állunk, sűrűn orosz gyalogság védte. A mi bakáink rövid tüzelés után azonnal rohamra indultak, s kiverték onnan az ellenséget hosszas és borzasztó veszteséggel járó verekedés után. (A 85. ezredből egy délelőtt alatt elesett hat tiszt. Köztük két kapitány, akik két nővért bírtak feleségül.) A 85. ezred egyik gépfegyver-osztaga volt különben kritikus helyzetben. Hadnagy Domokos kapitány maga beszélt el nekem, hogy reggel 8-tól délután 3-ig volt az ő géppuskás osztaga orosz gépfegyvertűzben, anélkül hogy fel tudta volna fedezni az orosz gépfegyver állását. Elvesztett hat embert, majdnem az összes lovát, míg végre egy 85. patrouille rájött, hogy egy szalmakazal közepéből lőnek, nem látszott ki csak a cső vége. Egy merész altiszt odalopózva felgyújtotta a kazlat, úgyhogy az egész orosz gépfegyver-osztag ott veszett; másnap láttuk ezt a helyet nyolc megszenesedett holttesttel. A helyzetünk ezen a térségen nem volt valami kellemes. Tekintettel arra, hogy az orosz tüzérség egész nap erre a darab földre lőtt, tehát a távolságokat stb. pontosan tudta, tartani lehetett attól, hogy éjjel srapnelekkel rövid idő alatt összelőhet mindnyájunkat. Az őrizetemre bízott harminc orosz hadifoglyot elhelyezve ledőltem embereim közelében, Kovács Ferenc kapitány mellé, azonban egyikünk sem tudott nagyon aludni, felváltva figyeltük a túlsó dombot, ahonnan minden percben várhattuk az orosz tüzértámadást. 10 óra körül megjöttek a tábori konyhák, levest, marhahúst hoztak, nem nagyon volt étvágyam. Az oroszok éjjel, hál' Istennek, békét hagytak, úgy látszik, szintén sokat veszthettek.

Végre egy végtelennek tetsző éjjel után virradni kezdett, ekkor láttuk csak tulajdonképpen, hogy milyen kellemetlen helyzetben töltöttük az éjet, elesettek és nyöszörgő sebesültek között, környezve az orosz csataterék karakterisztikus szagától: krumplivirág-illat keverve erős bagaria bőrszaggal, mely az oroszok kitűnő bőrfelszerelését jellemzi. A reggel még érkező foglyokat gondosabban szemügyre véve láttuk, hogy milyen kitűnően vannak az oroszok felszerelve. Bőrszíjazatuk, csizmák, táskáik prima bagariából, egyéb holmijaik is mind elsőrangú anyagból, s nagyon praktikusán készítve. Ebből is, és álta-

²¹⁰ Értsd: lövedék.

lában harcmodorukból is lépten-nyomon látni lehetett, hogy milyen óriási előnyt nyújt egy néhány évvel ezelőtti harcolt háború (az orosz–japán háború) tanulsága. Az elfogott tisztok holmijai között is sok érdekes dolgot találtunk. A tiszti térképtáskákban a szokásos jelentési blokkok és egyéb szolgálati iratok között térképeket találtunk, de ezek nem valami pontos, elsőrangú reprodukciók voltak, azután majdnem mindegyikében egy több oldalra terjedő írást, végrendelet-féle lehetett, s egy orosz–magyar szótárt, illetve beszélgetési füzetet, 1913-ban lett kiadva Szentpéterváron. A mondatok magyarul voltak írva tökéletesen helyes ortográfiával, azután a kiejtés oroszul. Az oroszok úgy látszik komolyan foglalkoztak egy észak-magyarországi betörés tervével, mert az összes konverzációk a füzetben erről szóltak, pl. „Merre vezet az út Mező Laborcra?” „Ez a város Gálszécs?” „Mikor megy a vonat Miskolcra?” stb. – Több tiszti táskában női fénykép is volt, az egyikben egy megcímzett boríték, benne egy levél és 5 db papírrubel. A táskák tartalmát beszo­lgáltattuk a Korpskommandónak. Az oroszoktól elszedett kitűnő fejszékkel és ásókkal igen jól kiegészítettem osztagom felszerelését.

Délelőtt 9 óra 30-kor jött a parancs, hogy a tegnapi tervezett előrenyomulást Werechanie falu felé megkezdjük. Elindultunk, részben azon az úton, amin tegnap már haladtunk. A falu elé érve az erdőben kifejlődött az előrenyomulásra legelőnyösebb rajvon­al alakzattá, mert biztosan vártuk, hogy a faluból tűzzel fogadnak. Ez azonban nem történt [meg]. Zavarás nélkül nyomultunk előre délután 4-ig, tőlünk jobbra, balra, ameddig csak látni lehetett, mindenütt előrenyomulásunk volt észlelhető. 4 óra körül a Zwiartów falu feletti magaslatra érve Pump János főhadnaggyal (a későbbi nemzeti hadseregben²¹¹ a Barlay ezredes, majd tábornok²¹² nevet viselte) együtt félbalra, körülbelül 5–6000 lépésnyire egy dombtetőn ellenséges mozgolódást vettünk észre. Rögtön megállottunk, takarva a domb mögött, s triádereinkkel kitűnően láthattuk, hogy ott orosz tüzérség helyezi el ágyúit, s irányítja a tőlünk jobbra látható saját csapatainkra. Annál kellemetlenebb volt ez a dolog, mert pár perccel előbb jött a parancs, hogy minden csapat ott, ahol van, egy órát pihen s étkezik (a konyhák mögöttünk elég közel követtek) – erről persze most szó sem lehetett. Éppen nálunk tartózkodott az ezredes és a brigáderos is, küldtek egy ordonán­c lovast a völgyben marsoló ütegünkhöz, hogy azonnal jöjjenek ide fel, s vegyék tűz alá az ellenséges tüzérséget. Az oroszok azonban megelőztek, bámulatos gyorsasággal megkezd­tek a tüzelést a mi balszárnyunkra, s a domb­ról már azelőtt lemarsolófélben lévő csapatainkra. Az első srapnelek jóval fejünk felett zúgtak el, azonban előre látható volt, hogy rövid időn belül reánk kerül a sor. Lovainkat egy szalmakazal mögé állítva úgy-ahogy egy árokban elhelyezkedtünk. A velünk lévő nem kombattáns elemek – mint a Regimentsmusik, s a legtöbb tiszti legény – az első srapnel után a hátulsó dombok mögé futottak, s csak másnap jöttek ismét szemünk elé. Pár perc múlva a srapnelek már közvetlen felettünk robbantak szét. Nagyon kellemetlen percek voltak ezek. Embereim nyugtalanul moz­golódtak, keresve jobb takarást, csak nagy nyugalommal s hidegvérrel sikerült a rendet fenntartanom.

Ekkor vagy két Lage (8 lövés) után láttuk, hogy az ellenség, úgy látszik, tovább is ezt a pontot szándékszik tűz alatt tartani. Bevártam a következő szünetet (amit két-két sorozat között az ágyuk újratöltése s igazítása enged), s körülbelül 50 lépést előrerohanva egy lóherésben relatíve kedvezőbben helyezkedtem el osztagommal. Ekkor jön vágatva egy huszár, hogy a jobb oldalunkon lévő erdőben egy szakasz orosz gyalogság van felénk

²¹¹ Itt és a továbbiakban pontosan: a magyar királyi honvédségben.

²¹² Címzetes tábornok volt.

előnyomulóban. Mivel én voltam az erdőhöz legközelebb, rögtön arra vettem frontot, s a fegyvereket előre 300-ra beállítva vártam ezt az ellenséget. Ez által ugyan abba a kellemtelen helyzetbe jutottam, hogy most az előbbi orosz srapnelek oldalról repültek felénk, de hát mást nem lehetett tenni. Vártunk sokáig, végre az erdőből előbukkant egy osztrák Landwehr század. Kérdőre vonva a huszárt, hebegve vallotta be, hogy ő minden bakát, akinek nincs magyar nadrágja, ellenségnek tartott. Szomorú dolog, hogy ilyen előfordulhat, mert ha ez az epizód éjjel történik, okvetlen megnyitom a tüzet az erdő szélére, mihelyt ott mozgás hallatszik. Ezenközben pedig a srapnelek szakadatlanul repültek közénk, megfoghatatlan módon mi veszteséget nem szenvedtünk, annál többet a völgyben lévő csapataink. S a mi tüzeink még mindig nem nyitották meg a tüzet. Többszörös sürgetésre a tüzérkapitány visszaüzent, hogy nincs meggyőződve, vajon nem saját tüzérégységünk-e az, amelyik lő? Később pedig, hogy még nincsen készen a megfigyeléssel. Végre egy órai késedelem után hallatszott az első lövésünk, utána azután a rendszeres tüzelés, amely magára vonta az orosz ágyúk egy részét, sok kárt azonban egymásban már nem okoztak, mert időközben besötétedett, s így a tüzelés minden oldalról megszűnt, csupán a mellettünk rommá lőtt Zwiartów falu lángolt hatalmasan. Ez a másfél óra, amit sűrű srapnelmuzsika mellett töltöttünk – hál’ Istennek, veszteség nélkül – mindnyájunk számára igen jó iskola volt. Éjjelre ott, a dombtetőn elsáncoltuk magunkat, 10 óra felé megjelent a konyha, s egy csésze forró kávé mellett jókedvvel tárgyaltuk a lefolyt eseményeket.²¹³

Augusztus 28-án reggel gyönyörű napra ébredtünk nem sejtve azt, hogy mi vár reánk ezen a napon.²¹⁴ Reggel 6 órakor jött a parancs, hogy az ezred forduljon azonnal vissza, s támadja meg az oroszok egy csapatát, melynek háta mögé sikerült befurakodni. Ti. a jobbszárnyunkon harcoló miskolci 15. hadosztályt²¹⁵ az oroszok egy éjjel rejtékhelyről megtámadták, amidőn azok gondtalanul, a kellő biztosítás nélkül táboroztak Pukarzóv helységénél, az egész divisiót tönkretelve szétugrasztották, s az ezáltal a harcvonulunkban keletkezett nyíláson a hátunk mögé betört két orosz gyalogezred (a 151. és 152. számú) a tüzéréggel együtt. Nehogy ezek a mi hátul menetelő trénünkben kárt tehessenek, lettünk mi, a 34-esek odaküldve.²¹⁶ Szegény 15. divisio katasztrófájának színhelyét öt nappal ezután láttuk, borzalmas látvány volt. Parancsnoka, báró Wodniansky altábornagy, vezérkari főnöke, gróf Christalmiegg őrnagy látva menthetetlenül reménytelen helyzetüket, öngyilkosságot követtek el.

Marsoltunk tehát visszafelé a már pár nap óta ismert gyűlöletes werechaniei erdőben. Én a IV. zászlóalj végén Pump főhadnagy gépfegyverosztaga mellé voltam beosztva. Az erdőbe érve óriási tüzelés lármája hallatszott közvetlen közelből, de a sűrűség miatt tájékozódni nem lehetett. Sok vízmosás és szakadék miatt, melyeken a Masch. Gew. Abt. lovai miatt csak nehezen haladhattunk előre, teljesen elvesztettük az összeköttetést az előttünk menetelő századdal, s Pump főhadnaggal bolyongtunk az erdőben a lövések irányában, remélve, hogy mielőbb tisztázódni fog a helyzet.

Egyszerre egy domb mögött haladva ismét fülsiketítő puskatűz hallatszott balra és előre tőlünk, de az volt a legborzasztóbb, hogy nem tudhattuk, vajon saját vagy ellenséges

²¹³ A 27-i események összefoglalása: A 34. gyalogezred története, 39.

²¹⁴ Ez a nap volt „az ezred tulajdonképpeni tűzkeresztiségének napja”. Az események leírását lásd még: Uo., 39–42.

²¹⁵ Cs. és kir. 15. gyaloghadosztály.

²¹⁶ A hézag betömésére nemcsak a 34. gyalogezredet, hanem a 27. hadosztály ezredeit is – visszafordítva az északra tartó előnyomulástól – rendelték. A 34. gyalogezred a Rachanie melletti mocsáron áthaladva, déli irányba tartott, s a Pawłówka melletti erdőbe vonult be. A 34. gyalogezred története, 39.

lövöldözés-e ez. Akkor még nem ismertük az orosz fegyver és a mi fegyverünk hangjának különbségét. Egy percre megállottunk, én felkúsztam az előttünk lévő dombra, de hasztalan, látni ott sem lehetett semmit, továbbzaladtam oldalt úgy 50 lépésre, szinte eredménytelenül. Erre újból mindnyájan felkerekedtünk, az óriási zaj miatt beszélni nem lehetett, jelekkel megérttettem magamat Pumppal, s indultunk előbbi irányunkban tovább. Végre, mint egy megváltás, feltűnt előttünk az erdő szélé, s az előtt vagy 60-80 lépésre feküdt néhány 85-ös baka egy tartalékos kadéttal, s tüzeltek egy falu irányába, amelynek innen csak a tornya látszott. Embereimet még az erdőben rendes rajvonalba formálva előrohantam velük a 85-ös vonalba, ott egy kis árok mentén elhelyezkedve s orientálva magamat parancsot adtam a tüzelés megkezdésére. Szép nyílt terep feküdt előttünk, kb. 800 lépésnyire egy falu, Podhorce, előtte vagy 200 lépésre mély árok, tele orosz gyalogsággal, amely az erdőből előretörésünkkel élénk tüzzel fogadott. Pump főhadnagy gépfegyvereit tőlem jobbra elhelyezve, tűz alá vettük az árok felső vonalát. Az oroszokat jó triádereink dacára is alig láttuk. Mélyen az árokba húzódva, kitűnő uniformisuk nagyon megnehezítette számunkra a célzást. A 85-ös kadét átkiáltott hozzám, hogy a 800-as Aufsatzal lő; megpróbáltam, de golyóink mind messze hátul csapódtak be, kommandíroztam 600-at, ez jó volt, hallottam legényeim örömét, amint egymásnak átkiabáltak: „Treffer”, ha egy muszkát eltaláltak. Az orosz tűz bennünk nem sok kárt okozott, a golyóik mind túl magasan repültek, sajnos azonban ennek dacára talált néhány. Még az előreszaladásunk alatt elesett egy derék emberem, Jénei, vasgyári munkás. A mellén és hasán ment keresztül egy golyó, rögtön összeesett, s mikor este keresésére mentünk, láttuk, hogy utólag még egy srapnelhüvely mindkét lábát összetörte. Mellettem megsebesült egy emberem, észre sem vette, csak azon panaszkodott, hogy elzsibbadt a karja, nem tudja a puskát fogni, odanézek s látom, hogy a jobb vállából csurog a vér. Egy másiknak a bal kezét s mellét lőtte át egy golyó, még egy súlyos mellsebesültem volt, a többi könnyű kéz-, vagy lábseb.

Mindennek dacára legényeim gyönyörűen viselték magukat. Az első izgalomban ugyan sokszor kellett rájuk szólnom, hogy spóroljanak a patronnal (minden Pioniernál csak 40 patron van, később azonban a halottaktól s sebesültektől elvéve mindegyik ellátta magát 100–200 db-bal). Később, az első izgalmon túlesve oly nyugodtan, mondhatnám kedélyesen tüzeltünk, mintha Kassán a hliniki lőtéren lennénk éleslőgyakorlaton. Nagy öröömre láttam, hogy a jobbszárnyunkon egy 85-ös század jön ki az erdőből. Rögtön odaküldtem a kapitányhoz egy emberemet, az állandóan mellettem tartózkodó ordonáncomat, Jeszenszky nevű diósgyőri vasesztergályost, hogy tájékoztassa a mi helyzetünk felől, s egyúttal kértem, hogy a századdal vonuljon egyenesen a falu jobb szélé felé, hogy így az oroszokat körülfohassuk. A kapitány így is tett. Az ordonáncom pedig ellenséges tűz közepette odaszaladt hozzám, leadta jelentését, szépen visszajött, közben meg-megállt beszélgetni pár szót, rágyújtott, visszafeküdt mellém, s nem érte egy golyó sem. Óriási gyönyörrel láttuk, hogy az oroszok kezdenek egyenként az árokból visszaszaladni a falu felé.

Éppen készültem inteni a jobb szélső Schwarmom felé, hogy közelebb rohanunk az oroszokhoz, a jobbszárnyról kezdék meg az előrenyomulást, mikor egy újabb, s ránk nézve könnyen végzetessé válható epizód más irányba terelte figyelmemet. A bal szárnyamon lévő altiszt ugyanis átkiált: „Főhadnagy úr! Bal oldalról egész közelről egy csomó muszka rohan felénk!” – Felugrom, s látom, hogy tényleg, egy csoport, körülbelül 50-60 orosz gyalogos az erdőből körülbelül 200 lépésről rohan a bal szárnyunk felé. Rögtön felállítottam a tőlem jobbra fekvő rajvonalból 15-20 embert, magam is egy elesett fegyverét felragadván, Frontot [!] csináltunk ez ellen az új, közvetlen ellenség ellen, figyelmen kívül hagyva, hogy most már az előbbi ellenségünk oldalról összelöhet bennünket, de hát sok választás

nem volt. Nagy csodálkozásomra azonban az a hatvan orosz nem ellenséges szándékkal közeledett, hanem amint meglátták fegyvereinket, sapkáinkat, kezüket lóbálva jöttek felénk olyanféleképpen, mintha megadni készülnének magukat. Örömmel kiáltottam ezt át Pump főhadnagynak, ő is előrerohant, elővigyázatból azonban egy gépfegyvert odahozatott, s felállította ez ellen a muszka csoport ellen. Mikor kb. 50-60 lépésnyire lehettek, ismételen rájuk ordítottunk németül és tótul, hogy tegyék le a fegyvert a földre, s hogy mint hű lengyelek, jöjjenek át hozzánk. Meg is állottak, s tétováztak. Mi kész fegyverrel, mindenre elkészülve vártunk, mert már előzőleg hallottuk, hogy az oroszok megadást színelve szoktak néha közeledni, hogy azután közvetlen közelből ránk tüzelhessenek.

Egynehányan kezdték már lerakni a fegyvert, amikor egyszerre hátul az erdőből utánuk rohan egy tiszt, s revolverrel s bottal a kezében rájuk ordítva kényszerítette őket, hogy újból fegyvert ragadjanak. Tényleg, újra lehajoltak fegyvereikért, s már többen emelték puskacsöveiket felénk irányozva. Ezt azonban már nem vártuk be. Összenézve Pumppal rögtön tüzelést vezényeltünk, s pár pillanat múlva láthattuk örömmel, hogy mi vagyunk a helyzet urai. Ilyen közvetlen közelből gépfegyver- és puskatűzzel elárasztva az orosz csoport képtelen volt felénk kerekedni, sokan lőttek ugyan ránk, de eredmény nélkül. Az egész sűrű csoportjuk rögtön földre vágta magát, csúsztatva igyekeztek a krumplicsövek között tovább iramodni, az én bakám nagy gaudiumára, akik, mint egy körvadászaton a nyulak után, puffogtattak reájuk hangos kiabálással. Az egész irtózatosságváradásukból alig egy-kettőt láttunk fegyver, sapka nélkül a faluba berohanni, a többi ottmaradt. Este egy szanitéc altiszt jött újságolni, hogy egy helyen 58 elesett és súlyosan sebesült muszka fekszik, ezek voltak a mi szegény ellenfeleink. Ha lelővik az utánuk rohanó tisztjüket, bizony jobban jártak volna.

Ezen izgalmas jelenet után visszarohtunk előbbi állásunkba, ahol újabb kellemetlen meglepetés várt reánk. Az ottmaradt emberek kiabálták felém: „Főhadnagy úr, hátulról is tüzelnek reánk.”

Megdöbbenve láttam, hogy tényleg, az erdőből, ahonnan mi kijöttünk, sűrűn repülnek a golyók közénk, két emberem a hátán már meg is sebesült. Meg voltam győződve, hogy ez a lövő csapat saját hadseregünkbeli lehet, ezért kiabálni kezdtünk hátrafelé és sárga zászlóval integetni (a mi saját csapatunk ismertető jele), de hasztalan. Végre egy emberem önként jelentkezett – Holló Andrisnak hívták –, s a legnagyobb ellenséges tűzben, felkapva a sárga zászlót, rohant kiáltozva az erdő felé. Tényleg az eperjesi 67. ezred legénysége volt az erdőben, akik – nem tudni ijedtükben vagy rosszakarattal – lövöldöztek ki az erdőből; nagy fejletlenség uralkodott ott közöttük. Holló visszajött (bátor tettéért előterjesztettem előléptetésre), de a hátulról való tüzelés még mindig nem szűnt meg teljesen. Mivel láttam, hogy a velünk szemben volt oroszok a falu felé voltak visszavonulóban, ahol az előbb említett 85. század karjai közé futottak, s főleg, mivel a munícióm fogytán volt, visszavonultam az erdő széléig. Pump főhadnagy követett oda, patronokkal kísérett, s pár percig pihelve megbeszéltük további tennivalónkat. Helyzetünk nem volt kellemes, mert körülbelül fél óra óta az orosz tüzéség is tűz alá vette az erdő vonalát, s elég sűrűn hullottak a srapnelek a fák közé. Legfőképpen azonban a hátunk mögött dúló fejletlen rendetlenség aggasztott. 67-es, 85-ös²¹⁷ bakák tolongtak, lövöldöztek az erdőben. Félni lehetett, hogy ez a fejletlenség a mi embereinkre is átragad. Óriási megkönnyebbülésünkre nemsokára 34-es kiabálásokat, ismerős hangokat hallottunk, s a nagy zűrzavarból előretör ezredünk egy százada Mikoletzky kapitánnyal az élén, maguk előtt hajtva a csürhe tót

²¹⁷ Értsd: a 67. és 85. gyalogezredhez tartozó.

67-es bandát, s végre előkerült egy pár 67-es tiszt is. Mindenkit, aki nem 34-es, hátrazavartunk, s mi rendet csinálva embereink között, elfoglaltuk további támadásra készülve az erdő vonalát.

Erre azonban már nem került sor, bal oldalról kb. 4-500 lépésre láttuk, hogyan futnak ki az oroszok az erdőből. Pump gépfegyverei azonnal működni kezdtek, erős pusztítást okozva az oldalra futó oroszokban. Mivel az orosz tüzéség is eltávozott, mi is abbahagytuk a tüzelést, behúzódtunk az erdőbe, szétküldve patrouille-öket az ezredet keresni, egy kicsit pihentünk. Szerencsére hamar megtaláltuk az összeköttetést ezredünkkel, s onnan azt a parancsot kaptuk, hogy pihenjünk tovább az erdőben, s este 5 órakor zárkózzunk az ezredhez. A tábori konyháknak persze híre sem volt, pedig jól esett volna egy kis ebéd e nagy izgalmak után. Az erdőben rendbe szedtük magunkat. Sebsültjeinket bekötöttem, küldtünk szanitéckatonákat, s elvittük őket a segélyhelyre. Közben a járőrök megjelentek, hoztak foglyokat, köztük egy őrmestert, mellén az orosz–japán háborúban szerzett vitézségi éremmel.

Mialatt mi az erdő szélén harcoltunk reggel 8-tól 11-ig, szegény ezredem többi részének ugyancsak szintén kijutott a küzdelemből. Már az erdőben találtak orosz gyalogsággal, irtózatos küzdelem dúlt, az oroszok egy része a fák tetejéről lövöldözött, sőt, egy gépfegyvert is találtak embereink a fa tetején, az erdőn túli magaslaton pedig erős orosz gyalogság volt beásva Typin és Pawlówka falu közelében. Lindner őrnagy zászlóaljával egy bravúros támadással nekirontott a magaslatnak, s kibontott zászlóval az élén, szuronyrohammal kiverte az oroszokat onnan. Lindner őrnagy ezért megkapta a vaskorona-rendet,²¹⁸ Wendrinszky főhadnagy, aki a zászló mellett küzdött, s a zászlótartó kadét szintén ki lettek tüntetve. A III. Bataillon Marzsó alezredessel Hopkie falu közelében verekedett. Végeredményben sikerült ezredünknek két orosz gyalogezredet az erdőből kivenni, de sajnos óriási áldozatok árán. Az ezredből elesett három tényleges és több tartalékos tiszt és kadét, igen sokan súlyosan megsebesültek, köztük Zsedényi kapitány, aki haslövéllel orosz fogságba is került. Századonként volt 10-15 halott, s 40-50 sebesült. Az elesett három aktív tiszt volt baróthi Bede Zoltán kapitány, a 11. század parancsnoka, több sebből vérezve még mindig előrerohant, amíg egy srapnelhüvely fején nem találta; Wache főhadnagy szakaszával a túlnyomó orosz erő közé rohant, golyótól találva felbukott, mire az oroszok reávetették magukat. Azt hittük, hogy fogságba került, hetekkel később kaptuk pozitív halálhírét. A harmadik hősiezen elesett [katonatiszt] lovag Lindner Róbert zászlós volt, Lindner őrnagy fia, ki fiatalabb öccsével, Sándorral együtt augusztus 1-jén lett a kassai kadétiskolából ezredünkhöz beosztva. Az erdőből kirohanva, szakasza előtt egy srapnel fején, mellén találta. A legénység páratlan vitézséggel harcolt, többen vitézségi érmet kaptak, többek között egy szakaszvezető, aki sebesült kapitányát sűrű golyózápor között a hátán vitte ki a harcvonalból. A különböző érdekes, bátor és hősiez tettekről, miket a borsodi–abaúji bicskás legényeink elkövettek, köteteket lehetne írni. Valóságos szenvedéllyel rohantak szuronyrohamra, sokan a szuronyt a fegyverről levéve, s jobb kezükbe kapva, mint egy kést, mentek neki az oroszoknak.

Délután 5 órakor jött a parancs, hogy pihent csapatok jönnek az első vonalba, mi pedig visszavonulunk Tomaszowo felé pihenni. Kínos éjjeli mars volt ez, étlen-szomjan. Először ismét a tegnapelőtti csata terén egy segélyhely mellett kellett elmenni, ahol már készen, megásva állottak a nagy közös sírok a kétnapos ütközet áldozatai számára, azután koromsötétségben egy sűrű erdőn keresztül, út nélkül a delejtű nyomán. Hogy el ne szakadjak,

²¹⁸ Pontosabban a rend III. osztályát. Lásd: A 34. gyalogezred története, 41.

az előttem menő ló farkára fehér zsebkendőmet kötöttem, ami mégis világított egy kicsit, végül térdig érő homokban, teljesen kimerülve, hajnali 2 óra után Tomaszowo felé értünk, ahol tábort ütöttünk, A konyhák persze nem tudhattak követni, a legénységnek megengedtük a Reserveportio konzervét megenni; magam pár falat szalámit, csokoládét, s kis konyakot elfogyaszta bebújtam sátramba aludni, de kimerültségem dacára, vagy talán éppen azért, jó ideig még került az álom.

Hideg éjszaka után megdermedve ébredtünk, reggel 6-kor a táborhelyünket áthelyeztük egy kedvezőbb helyre Tomaszowóhoz közelebb, egész a város széléig.²¹⁹ De már 10 órakor feliasztottak, s újból előreküldtek a harcoló csapat megerősítésére.²²⁰ Alighogy táborunkat elhagytuk, 5 perc múlva mögöttünk már égett az erdő. Mint később rájöttünk, az oroszok minden előrenyomulásunkat kémeik által követték, akik egy szalmakazal, erdő vagy falu felgyújtásával jelezték marsolásunk irányát. Jellemző az oroszok hadviselésére, hogy még saját lakosságukkal szemben is kíméletlenül jártak el. A falvak, amelyek utunkba estek, mind porrá voltak égetve. Éjjel különösen borzalmasan szép látványt nyújtott ez a sok óriási máglya. Tűlzás nélkül mondhatom, egy éjjel annyira körül voltunk véve felgyújtott házaktól és kazlaktól, hogy az újság rendes nagyságú nyomtatását egész jól lehetett olvasni.

Az orosz csapatok visszavonulóban voltak ismét, mert előrehaladtunkban mindenütt csak a mieink előrenyomulását láttuk, s zavartalanul jutottunk este 7 órakor ismét arra a helyre Zwiartow felé, ahol 27-én este az első srapelzuhanyokat kaptuk.²²¹ Éjjeli pihenésre elhelyezkedve, éhes gyomorral vártuk a konyhákat, de hasztalan. A konyhákat vezető Proviant tisztünk ugyanis megkapta reggel a parancsot, hogy merre fogunk haladni, egy párhuzamos úton szépen követett is, de arról, hogy időközben már megállottunk, nem lett értesítve, s így marsolt nyugodtan egyenesen neki az oroszoknak. Véletlen szerencse hozott útjába egy 85-ös²²² patrouille-t, akitől megtudta, hogy 500 lépésnyire áll egy orosz tábori őrstől – rögtön visszafordult, de persze már csak reggel ért hozzánk.

Augusztus 30-án hajnalban tovább akartunk indulni az előző nap kapott értelemben, de más parancsot kaptunk, erősen jobbra kellett húzódnunk, s útközetbe lépni, amely már hajnali 3 óra óta hevesen dúlt. Ti. a 67-es ezred hajnalban támadást kezdett, de vissza lett verve. Velük együtt visszavonult egy honvéd csoport is, s most mi kaptuk a parancsot, ezeket magunkba felvéve, a támadást újból megindítani. Rachanie falu mellett – egy gyönyörű főúri kastélynál,²²³ igen nagy, kéttornyú templommal – vitt el utunk, lépten-nyomon nagy tölcserék mutatták a földben, hogy az ellenség itt gránátokkal dolgozott. Eredetileg, mint később hallottuk, az egész vonalunknak egyszerre hajnali 3-kor kellett volna támadásra indulni, ezt a parancsot mi azonban megfoghatatlan módon nem kaptuk kézhez.²²⁴

A hadjárat folyamán, különösen az elején igen sok súrlódás fordult elő a parancsok kiadása s továbbítása terén. A parancsokat igen gyakran egy-két órai késedelemmel kaptuk vagy egyáltalában nem értek hozzánk, ami sokszor káros eredményt okozhatott volna. Sajnos nap nap mellett előfordult, hogy egy parancsot rövid félóra múlva követett egy másik, ennek sokszor ellenkezője, pedig, mint egy francia katonai közmondás mondja,

²¹⁹ A következő mondat törölve: Itt találkoztunk a tegnapi utat. [sic!]

²²⁰ A mondat utólagos, lapteteji betoldás.

²²¹ A viszonylag rövid ideig tartó tűzértségi támadás leírása: A 34. gyalogezred története, 39.

²²² Értsd: a 85. gyalogezredhez tartozó.

²²³ A településnek két szép kastélya is van, a központban egy XVII. században épült és egy 1769–1797 között készült barokk stílusú épület, itt valószínűleg az utóbbiról van szó.

²²⁴ A 30-i eseményekhez lásd még: A 34. gyalogezred története, 42.

ordre – contreordre – désordre.²²⁵ Egyszer például reggel 7 órakor borzasztó sietséggel alarmíroznak, éppen kávékiosztás volt; mindent odadobni, felkészülni a továbbmarsra – öt perc műve volt, s az eredmény: még délelőtt 10 órakor is ott állt az egész Brigade szakadó esőben, teljes felszereléssel egy helyben, magunkban dühöngve, hogy legalább a kávé megihattuk volna.

Rachanie falun túlhaladva láttuk, hogy a tőlünk balra húzódó hosszú dombról csapataink tényleg visszavonulóban vannak. Egy mellettem hátrahaladó honvéd zászlóst kérdeztem, hogy mi történik tulajdonképpen, s miért jönnek vissza. Csak annyit tudott mondani: „igen sokan vannak”.

A falu jobb szélén egy házcsoporton vöröskeresztes zászló lebegett, mögötte pedig nagyobb gyárkémény (téglaégető) és egy majorság látszott. Én Abteilungommal a IV. Bataillon mellett ismét Pump főhadnagy géppuskáihoz voltam beosztva, s mivel messziről láttuk, hogy a gyárkémény körüli domb kimagasló, előnyös pont, oda igyekeztünk. Midőn azonban sűrű srapelhullások közben a vöröskeresztes házcsoportot elhagyva a nyílt terepre kiléptünk, Boyer ezredes, ki adjutánsával az utolsó ház előtt egy szántásban állott, átkiáltott hozzám, hogy hagyjam a gépfegyvereket egyedül továbbhaladni, magam pedig az embereimmel kanyarodjak ki balra egyenesen, neki a dombtetőnek, ahol a visszavonuló csapatok következtében egy 100-150 lépésnyi hézag volt harcvonalunkban. Kifejlődve, embereimet pár szóval buzdítva nekivágtunk a dombtetőnek sűrű srapel- és puskagolyó-zápor közepette. Közvetlen a dombtető mögött magunkat hasra vágva felkészültünk a tetőig, bár az egész terep előttünk nyíltan feküdt, s a golyók sűrűn csapódtak be körülöttünk, az orosz gyalogságot azonban sehol sem bírtam felfedezni. Végre kínos percek után észrevettem, hogy a szemközt, jó távolban lévő fasorból tüzelnek reánk. Messze voltak, körülbelül 1600-1700 lépéssel hátrább oldalt, egy erdő szélén. Megnyitottam a tüzet 1600-zal. Az orosz gyalogság és közöttem egy völgy feküdt, tágas falu, egy tóval a közepén. Wożuczynnak hívták, ettől jobbra két másik falu, Siemnica és Michalów, s az ezeket összekötő utak mentén feküdt az orosz gyalogság. A völgy jobbra tőlem kiszélesedett, úgyhogy messzire el lehetett látni ebben az irányban. A dombtetőn, amelyen feküdtem, kb. ezer lépésre, jobbra tőlem volt az említett téglagyár, mely körül ezredem két százada, a 2. (Mikoletzky kapitány) és a 3. (Farkas kapitány), továbbá Pump főhadnagy gépfegyverei heves tűzharcot folytattak. A hátam mögött Rachanie és Josefowka²²⁶ között, mint tartalék, Novák kapitány küzdötte magát (14.) századával a mocsáron keresztül, folytonos srapneltűz közepette.

Láttam, hogy tüzelésemnek ilyen nagy távolságra, fülig beásott muszkák ellen nem sok hatása lehet, rövid tüzelés után elhatároztam, hogy az előttem fekvő dombig előrerohanok. Nyolc emberrel, akik közvetlen mellettem feküdtek, felugrottam (a többieknek oda kiáltva, hogy kis csoportokban kövessenek), s rohantam előre a túlsó dombig. Körülbelül 100-150 lépésnyi út lehetett ez. Az oroszok rögtön észrevették előrefutásunkat, s nyolcunkra irtózatos puskatűzet zúdítottak. Az egész 150 lépésnyi előrefutásunk alatt zúgott körülöttünk a puskagolyó, mint egy sűrű jégeső, a golyók süvítésétől a fejünk egész elkábult, nekem folyton csak az az érzésem volt, mintha egy borzasztó jégeső elől rohannék el egy védő háztető felé. Ilyen pillanatokban az ember agya is hihetetlen gyorsasággal működik, a pár másodpercig tartó futás alatt megfoghatatlan módon volt időm mellettem futó káplárommal pár szót váltani (hogy mit, azt már nem tudom), jobbra-balra nézni, hogy

²²⁵ Parancs – ellenparancs – zűrzavar. (fr.) (Napóleonnak tulajdonított mondás.)

²²⁶ Ma: Józefów.

van-e legényeimnek bátorsága követni engemet. Láttam már magamat megsebesülve vagy holtan, s nem tudtam elképzelni, hogy ép bőrrel lehetséges lesz elérnem a túlsó dombtetőt, amely ebben a percben úgy tűnt fel előttem, mintha már évek óta vágyódnám csupán ennek a dombnak az elérésre.

Feljutottunk; nyolcunk közül egy ember sebesült meg a lábán. Felérve, az oroszok tüzelése kissé alábbhagyott, a többi emberem lassanként szintén feljutott hozzám. Ott találtunk már néhány 25-ös bakát egy főhadnagy barátommal, s a krumplicöldekben elhelyezkedve erősen tüzeltünk a faszor felé. Ekkor sajnálattal s ijedve láttam, hogy saját csapataink mindenütt visszavonulnak a túlnyomó orosz erők következtében, s csupán csak mi, s a téglagyár körüli csoport tartottuk még magunkat. A téglagyár ekkor már rommá volt löve, minden lángolt ott, s századaink csupán óriási erőfeszítéssel bírtak ottmaradni. Időközben a jobb oldal felé nyúló széles völgyön orosz gyalogság kezdett előrenyomulni, s minket körülkeríteni. Erre a szemben lévő orosz ütegek, hogy minket teljesen megtörjenek, reánk irányították tüzüket. Saját tüzéségünk észrevette a minket körülfogni készülő orosz rajvonalat, s oda tüzelt, de lövéseik mind rövidek voltak, s a saját jobbszárnyunkba hullottak. Irtózatoss egy helyzet volt, fülsiketítő zaj, ágyúdörgés, gépfegyver monoton kattogása, s több ezer fegyver ropogása olyan örületes hangzavart idéztek elő, amiről embernek fogalma nem lehet. Hozzá a déli, forrón tűző nap; nyelvem számba dagadva. Az óriási portól és ordítózástól tökéletesen berekedve képtelen voltam egy hangot kiejteni, csak sípjelkkel s karmozdulatokkal tudtam rajvonalam tüzelését irányítani. Belátva helyzetünk tarthatatlanságát parancsot adtam jelekkel a visszavonulásra, visszacsúsztunk, és szaladtunk állandó tűz között a hátunk mögött lévő 14. századig, s Novák kapitányt röviden tájékoztatva, vele együtt folytattuk a visszavonulást. A mi csoportunkat észrevehette egy ügyes orosz ütegparancsnok, mert ettől a perctől kezdve nyolc ágyú kizárólag a mi kis csoportunkra volt irányítva. Az első Lage (nyolc lövés) a fejünk felett robbant szét, füstbe, porba, a fojtó gyantagőzbe borítva, körülöttünk szórta ránk töltelékgyolyóit. Az óriási légnyomás mindnyájunkat földre sepert; felugrottunk, s kihasználva a következő srápnelsorozatig tartó szünetet, rohantunk vagy ötven lépést tovább, remélve, hogy kijutunk a srápnelszórás által veszélyeztetett területre, de hasztalan. Az oroszok bámulatoss pontosan löttek, ötven lépés múlva a nyolc srápnel már ismét a fejünk felett volt, s így követett bennünket, mondhatnám lépésről-lépésre. Irtóztató percek voltak ezek! Egy örökkévalóságnak tetsző idő után egy dűlőút árkában a hatodik, reánk remek precizitással irányított 8-as srápnelsorozat után végre eltűntünk az oroszok szeme elől. Mintha a pokol nyílt volna meg az ember körül, olyan érzése volt mindenkinek, az én agyamban folyton csak egy gondolat száguldott ide-oda: „ez a vég, ebből élve kikerülni lehetetlen”. S a legdeprimálóbb ilyen körülmények között az a tudat, hogy az ember nyílt terepen ekkora srápnelzapor ellen teljesen tehetetlen. Mert ha gyalogsági puskatűzben fekszik a rajvonal, de kezében fegyverrel visszalő, ez bizonyos biztonsági érzést ad az embernek, ezt nyugodtan elviseli. A háború első ütközeteiben, később a Kárpátokban magam is befeküdtem bakáim közé a rajvonalba. Egy elesett katonám fegyverét és töltényeit magamhoz véve buzgón löttem a szemben lévő orosz rajvonalat, s nem tagadom, hogy örültem, ha egy lövésem után szemben velem egy tányérsapkás muszka eltűnt, vagyis eltaláltam. Így lettem hát én is – az alapjában véve békés, szelíd természetű ember – gyilkossá. Hogy az Úristen miért tűrte és irányította így a nemzetek sorsát, azt hiába próbálták nekünk derék papjaink megmagyarázni. Én mentésemre csak az önvédelmet hozhatom fel. Ha én nem lövöm ki a muszkát, a következő percben talán az ő puszkagolyója fejezi be életemet.

És mégis, aránylag kevés volt a veszteségünk. Rólam embereim azt hitték, hogy eles-

tem, közvetlenül mellettem vágódott be egy srapelhüvely egy ízben, teleszórt kövel és homokkal.

Rachanie utolsó háza mögött állva megnéztem az utat, amit nekünk még meg kellett volna tenni, hogy a mocsár túlsó partján, Josefowka község körül a domboldalon elterülő erdőszéle végére biztonságba juthassunk. A két falu, Rachanie és Josefowka közt egy kb. harminc lépés széles, lomha folyó folyt, mind a két partján kb. 300-400 lépés szélességű mocsáron át²²⁷ vezetett egyetlen magas töltés az út, a folyón deszkahíd állott, eddig még sértetlenül. Így tehát 6-800 méter távolságnyi utat kell még megtennünk, amíg a túlsó parton az erdőben végre eltűnhetünk az oroszok szeme elől. És az is természetes, hogy kitűnő megfigyelők ezt éppen olyan jól észrevették, tehát az egész útvonal a töltés hosszában állandóan tüzéségi tűzben volt, s a híd jó célt mutató pallójára két géppuska szórta jégesőszerű kopogással lövedékeit. Szabad szemmel is jól lehetett látni a puha fenyőfa deszkák felforgácsolódását, ahová a lövedék becsapódott.

Áttekintve a helyzetet, kioktattam osztagomat, hogy miképpen jussunk át lehetőleg kevés veszteséggel a hídon. Más utunk nincs, ha nem ezt választjuk, az oroszok fogságába esünk. Az égő téglagyár felől már kezdtek leereszkedni orosz századok a falu felé. Nincs választás, nincs habozás, és különben is állandóan szemem előtt lebegett a Dienstreglement (Szolgálati szabályzatunk) ama bölcs mondata: In zweifelhaften Fallen ist der kühnere Entschluss stets der bessere.²²⁸ Úgy intézkedtem tehát, hogy egészen kis csoportokban hármasával–ötösével, egymástól legalább tíz lépés távolságot tartva, hogy lehetőleg kis célpontot nyújtsanak az orosz géppuskának, egyenként kell átfutni a töltésen; mindenki, amilyen gyorsan csak bír. Megjelöltem a túloldali parton egy, az erdő széle mögött jól látható, hatalmas koronájú tölgyfát: mindenki, ha átjut, oda igyekezzen, és várja be a többi. Az első csoportot Hajdú őrmesterem vezeti, én megvárom, amíg az utolsó emberem is átjut, s akkor hűséges ordonánccal, Holló káplárral és Blaskó szakaszvezetővel mi hárman is odaigyeksünk. Az utolsó előtti csoportban küldtem lovamat és a robbanóanyagokkal megrakott kis málhás lovat.

Isten nevében elindítottam az első csoportot, utána nem szabályos időközökben a többieket, s aggódva lestem sorsukat. Láttam, hogy páran felbuknak, páran ismét feltápáskodva továbbrohannak, s lassanként mind eltűnnek a túloldali erdő védelmet nyújtó széle mögötti bokrokban. Azután nagy nekifohászkodással én is elindultam. Egy futamban elértük mind a hárman a hidat. Nem hittem, hogy azon élve keresztüljutok, a muszka géppuska még mindig jégesőszerűen püfölte annak padlóját. A lélegzetem már kezdett fogyni, s az utolsó száz métert már csak a legnagyobb lelki és testi erőfeszítéssel tudtam leküzdeni, de mégis sikerült. Sértetlenül átjutottam a mocsáron. A széle és az erdő közt vezetett a Josefowkába menő országút. Még annak kb. másfél méteres árkat kellett átugrani, s akkor már az erdőben voltam. Ezt még bírtam, de azután teljesen kimerülve rogytam a túlsó árok partjára.²²⁹ De már akkor hozzám ugrott négy-öt derék bakám, felemeltek, és bevittek az erdőbe a nagy fa alá. Nem vesztettem el eszméletemet, de öt-hat percig kábultan feküdtem. Az embereimért való aggodás és felelősségérzet, a rendkívüli lelki és testi megerőltetés után most már úgy éreztem magam, mint aki végre elérte célját. Behunyt szemekkel jól esett a mozdulatlan fekvés, miközben gondos embereim körülöttem forgolódtak. A közeli kútból hoztak egy veder vizet, locsolták fejemet, tábori flaská-

²²⁷ A már említett Rachanka folyó.

²²⁸ Bizonytalan esetekben mindig a merészebb elhatározás a jobb. (ném.)

²²⁹ Így, de bizonyára az árok túlsó partja értendő.

ikből kínáltak kávé, rumot. Lelki szemeim előtt csodálatos módon ekkor szülővárosom, Rozsnyó öreg lutheránus templomának oltára jelent meg. Családi padunk közvetlenül mellette lévén, mindig láttam a sötét, bordóvörös oltárterítőn a több száz éves, de még mindig friss aranyhímzést araszos nagyságú betűivel: „Mindeddig segítségül volt nekünk az Úr. I. Sám 7. 12.” – Hát elmondhattam, most is segítségül volt nekem az Úr!

Magamhoz térve feltápázkodtam, az öreg tölgyfához támaszkodva felültem, odahív-
tam embereimet, hogy megtudjam, ki nincs már közöttünk. Aránylag nem sok veszte-
ségem volt. Három ember halt hősi halált. Az egyik, amint még a túlsó partról magam
is láttam, a töltésen futva egyszerre kiejtette kezéből puskáját, karjaival s lábaival kalim-
pálva, fejfelé előre befordult a töltésről a mocsárba, szegény valószínűleg fejlődést kapott.
Egyik a töltésen, a másik a hídon feküdt mozdulatlanul elterülve. Három súlyos sebesül-
tem volt. Egyikük térdlövessel puskájára támaszkodva szerencsésen kíváncszorgott a túlsó
partra, a másik haslövessel, a harmadik csípőlövessel feküdt a töltésen. Elrohanva mellet-
tük odakiáltottam, hogy csak maradjanak mozdulatlanul, nem hagyom őket itt. Ezeken
kívül volt még nyolc könnyebb sebesültem, akik a maguk lábán tudtak átjutni az erdőbe.
A hátsólovamon lévő nyeregtáskát fúrta keresztül egy éles orosz puszkagolyó, átlukasztva
a benne lévő fehérneműmet és toalettdobozomat, és a ló nyakán okozott egy 8-10 cm-es
könnyű karcolást. Az Abteilungba beosztott Sanitátspatrouille embereiből azután négyet
két hordággal leküldtem a súlyos sebesültekért. Már nyugodtan odasétálhattak, mert
utánuk több csapat nem jött át, tehát az orosz a tüzérségi és gyalogsági tüzelést beszünt-
tette, a nagy lárma elült. Josefowkában szereztünk egy muszka parasztszekeret, arra a se-
besülteket szalmába ágyazva elhelyeztük. Egy fél óra szünetet adtam még embereimnek,
hogy jól kifújják magukat, azután a szekeret közrevéve elindultunk az ezredet felkeresni.

Mialatt Hajdú őrmesterem kis csapatomat sorakoztatta, hozzám lép Blaskó szakasz-
vezetőm. Spontán mozdulattal felém nyújtja mind a két kezét: „Főhadnagy uramnak alá-
zatosán köszönjük, hogy így ki tetszett vezetni a nagy veszedelemből!” – Megszorítottam
kezeit: „Nem az én érdemem, Blaskó – válaszoltam –, engem is, másokat is az Úristen
kegyelme hozott ki a pokol tornácából, őt illeti a hála és köszönet.”

Ezredemet a kora délutáni órákban szerencsésen megtaláltam Pawlówka községben.
Örömrivalgással fogadtak, mert a Rachanie vidékéről visszafutó honvédek azt újságolták,
hogy mind egy szálig elvesztünk a domboldalra zúdított gyilkos tűzben.²³⁰

Napközben nem éreztem semmi fájdalmat, estefelé azonban, midőn ismét lóra akar-
tam szállani, megdöbbenve vettem észre, hogy az egész bal oldalam, különösen bal lábam
béna, nem bírtam rálépni. Az éjjel azután a sanitéckocsin dőcögtem át, másnap s har-
madnap nem volt nagy marsunk, s így teljesen rendbejöttem.

Rövid pihenő után folytattuk utunkat Tomaszowo felé, láttuk, hogy valamennyi csa-
pat arrafelé marsol. Útközben óriási szerencsénkre a konyháinkra akadunk, elfogyasztva
a tegnapi estére elkészült gulyást, továbbmentünk, s teljesen kimerülve, délután 4 órakor

²³⁰ A fentiekben leírt tüzérségi támadás háttere: augusztus 30-án hajnalban a cs. és kir. 54. gyalogdandár
csapatai erős orosz ellenállásba ütköztek, s a dandár megsegítésére irányították a 34. gyalogezredet a Rachanie
falutól északkeletre eső területre. Az intézkedés azonban későn érkezett, az 54. dandár egy része már visszavo-
nulóban volt, s az így keletkezett „hiátus” miatt kellett a 34. ezred IV. zászlóaljának a szeszgyár mellett harcoló
csapatokat megerősítenie. Ez a majdnem háromórás ellenállás könnyítette meg a dandár visszavonulását. Reggel
9 óra körül az oroszok Michałow falu felől hátra támadták a zászlóaljat, melynek soraiban emiatt zavar támadt,
de végül Kraus József őrnagy, zászlóaljparancsnok helyállása jóvoltából az osztagokat a Rachanie és Josefowka
közti mocsár keskeny földnyelvének keresztül kivezette a keresztútból. A 34. gyalogezred története, 42., s a 41. ol-
dalon lévő térkép.

a Tomaszowo melletti legelőn pihenésre leheveredtünk. Szerencsére a VI. hadtestnek ez a visszavonulása nem bírt döntő befolyással az egész aznapi csata eredményére, harcvonalkunk többi része győzedelmesen vonult továbbra is előre, s az orosz csapatok – amelyek bennünket visszaszorítottak – sem üldöztek tovább, úgyhogy zavartalanul s teljes rendben marsolhattunk vissza Tomaszowóig. Alig pihentünk ott $\frac{1}{4}$ órát, jött egy parancs, hogy a visszavonult csapatok azonnal térjenek vissza az előbbi harcvonalkukba, mert csak órák kérdése, hogy a jobb szárnyunk felé marsban lévő friss XIV. hadtest szintén beleavatkozzék a csatába, ami döntő befolyású lesz a mi javunkra, erre kell tehát minden erőnket latba vetve időt nyernünk. Képzeltető, hogy a napi küzdelem után agyonfáradva nem nagyon kellemesen érintett ez a parancs, de hát természetesen szó nélkül útnak indultunk. Visszafele az erdőben találtuk ezredem többi részét, s egyesülve vonultunk tovább előre. Nagy örömrivalgással üdvözöltek bennünket (a téglagyár körül küzdő csoportokat). Mindenki meg volt győződve, s biztosan tudta, hogy mindnyájan tisztak elesünk (még Kassára is eljutott ez a hír), az ezredesünk, aki álláshelyéről látta azt az óriási srapnelzivatarat s puska-tűzet, amelyen keresztülkínlódtuk magunkat, oly erős szívgörccsöt kapott, hogy összeesett; azt hitte, hogy közülünk senki sem jön élve vissza. Hiszen így is volt elég veszteségünk, másnap, ahogy a létszámot ellenőriztem, az ezred vesztesége 40 tiszt és 1094 ember volt (elesett, sebesült és távollévő, akikről nem tudtunk semmit).

Éjjel az erdőben kiosztottunk konzervet a legénység között, én pedig béna lábam miatt felkapaszkodtam ismét az ezred szanitéckocsijára, s kocogtam az ezred után, mögöttem lovászom hátsalovammal. Egyszerre azonban az ezred letért a jó útról, ahová nem követhettük, s én rövid idő múlva azon veszem észre magamat, hogy egyedül vagyok a kocsival s lovammal. Kellemetlen helyzet, hiszen éjjel nem tudhattam, hogy továbbmenve nem jutok-e oroszok kezébe. Végtelen megkönnyebbülésemre vagy félórai kalandozás után (körülöttem nappali világosság a felgyújtott falvak és erdők miatt) megállít egy „Halt! Wer da?”²³¹ kiáltás. Rögtön odamentem, egy 25-ös tábori őrs volt, a kocsit s lovat az erdőben elrejtve lefeküdtem a mögötte tanyázó 25-ös század táborában, csupán köpenyegembe takarózva, s hajnalban elindultam az ezredet megkeresni. Nagy megdöbbenésemre a szanitéckocsit s lovaimat nem találom, azok még éjjel elindultak az ezred után. Egyedül gyalog nekiindultam fájós lábammal, a 25-ösök útbaigazítása alapján. Egy tüzerkocsi útközben felvett, s így reggel 8-ra megtaláltam ezredemet, Werechanie falu mellett táboroztak.

Útközetbe nem kerültek volt [így!], mert az oroszok előbb visszavonultak. Délelőtt 10-kor jött a parancs, hogy a további előnyomulásnál a tegnap annyit szenvedett VI. hadtest második vonalba kerül, Boroević viszont minket, a 34. ezredet rendelt hadtesttartaléknak, hogy alkalmunk legyen magunkat restaurálni. Felkerekedtünk, s rövid egy óra múlva elértünk arra a helyre, amelyik számunkra ki volt jelölve a werechaniei erdő egy tisztásán. Persze az ilyen rezervában lévő pihenés csak relatív fogalom volt, mert hiszen minden percben el kell készülnie a további nyomulásra, s különben is néhány száz lépésnyire oldaltólunk az erdő szélén egyik saját ütegünk bömbölt szakadatlanul egész nap. De mégis, legalább fáradt csontjainkat kinyújthattuk. Gyönyörű nyári nap volt, egész délután aludtunk, elég jól étkezünk is. Estefelé azután óriási öröm ért. Megjelent egy proviantkocsi Utczás hadnagyunkkal, aki Tomaszowóban rekvirálni járt, s hozott sok egyében kívül néhány fantasztikus formájú üveg finom orosz pálinkát, pár üveg pezsgőt, málnaszörpöt, teát stb., s ami fő dolog, magával hozta postánkat, a mi 107-es számú tábori postahivatalunktól.

²³¹ Állj! Ki vagy? (ném.)

Hogy mit tesz az, mikor az ember hetekig, hónapokig elszakadva övétől és a külvilágtól, harcok, nélkülözések után egy elhagyott erdő közepén egyszerre csak váratlanul híreket kap otthonról – leveleket, újságokat –, csak az tudja kellőképpen értékelni, aki végigcsinálta. Nekem igen sok örömet okozott ez a nap, kis feleségemtől egyszerre öt levél és kártya, édesanyámtól s testvéreimtől szintén kártyák érkeztek részemre. Nem szégyellve egymás előtt, bizony könnyezve bontogattuk leveleinket, s újságotunk egymásnak a különféle híreket, hogy Szerbiában győzelmesen haladunk, a németek Franciaországban és Belgiumban szintén – mind idejét múlt események, de mi mindezekről semmit sem tudtunk.²³²

Éjjel, dacára a sűrűn szitáló esőnek, sátorban jól aludtunk, s örömmel üdvözlöttük a hírt, mely szerint még a mai nap folyamán is az erdőben maradhatunk mint tartalék. Időközben ismét kisütött a nap, s így a kellemes időben igen jól esett még egy napot lustálkodni; mosakodásról stb. a nagy vízhiány miatt szó sem lehetett, de hát már erről a luxusról régen leszoktunk. A napnak csupán egy epizódja érdemel említést. Dél felé két tábori csendőr hoz megkötvé egy öreg, kaftános, orosz zsidót. Figyelmeztettek bennünket, hogy ne gondoljunk ellenségre, ha lövést hallunk, mert ezt a zsidót, aki leshelyből hátulról reá lőtt egy tisztünkre, ki fogják végezni. Bementek a bokrok közé, két lövést hallottunk, s a csendőrök jöttek füttyöreszve egyedül vissza. A háború tartama alatt igen nagy volt az ily módon kivégzettek száma. Úgy Oroszországban, mint sajnos Galiciában is lépten-nyomon kémek által voltunk körülvéve. Szélmalomok, gémeskutak mozgásával, fehér, vagy fekete tehéncsordák terelésével jelezték az oroszoknak helyzetünket. Sőt, később Lemberg mellett, a magierói erdőben elásva nagy mennyiségű orosz tüzérségi és gyalogsági muniációt fedeztünk fel, ami már hetekkel ezelőtt ott, saját földünkön el volt rejtve.

Este 6 órakor parancsot kaptunk, hogy tekintettel a holnap meginduló előrenyomásunkra, helyezzük álláspontunkat előre, az erdő széléig. Csupán 600 lépést kellett előre-mennünk, s a védett helyen igen jól táborot üthettünk. Találkoztam ismét komáromi ismerőseimmel, egy sappeurszázaddal, igen nagy csemegével: száraz fehér kenyérral kínáltak, amit azután orosz teával viszonoztunk, és vadmézzel, amit egy furfangos katonám ügyesen kapart ki valahonnan egy fa odvából. Éjjel igen jól aludtam, sőt, altisztjeim még egy nagy tollpárnával is kedveskedtek, amelyet egy közeli szétrombolt majorságban találtak. Fogtak azután részemre egy kis gazdátlan kozák lovat, melyet táskákkal, köpenyemmel és sátorlapokkal felszerelve kineveztem állandó poggyászos állatommá.

Hadseregünk (Auffenberg [vezetésével]) ezalatt győzedelmesen nyomult előre, minket, a VI. hadtestet – mivel eddig a legjobban igénybe voltunk véve, s a legtöbbet vesztettünk – kíméltek, s a mostani előrenyomulásban is a jobbszárny mögé lettünk beosztva, s tartottuk az összeköttetést a tőlünk jobbra előnyomulásban lévő innsbrucki XIV. hadtesttel (József Ferdinánd főherceg hadtestével). Reggel 9 órakor indultunk, déltájban haladtunk keresztül Pukarzów mellett, azon a hegyen, ahol öt nappal ezelőtt a miskolci 15. Divisio katasztrófája bekövetkezett. A csatatér még így, öt nap múlva is borzalmas képet nyújtott. Az emberi hullák legnagyobbbrészt ugyan már el voltak takarítva, de rommá lőtt házak között halomszámra heverték összelőtt s összetört ágyúk (legalább 10-15), muniációs kocsik, köztük felpuffadt lovak, az út s a tarlók a sok ágyúlövéstől felszántva. Egy majorságban, ahol valószínűleg egy zászlóalj pihent, egy rakáson 2-300 torniszter, gyalogsági és Maschinengewehr felszerelés stb. mutatta, hogy ezeket a szerencsétlen csapatokat kellő biztosítás hiányában váratlanul meglepték. S a szerencsétlen véletlen úgy hozta ma-

²³² Lásd a 191. jegyzetet!

gával, hogy nekünk ismét egy fél órát kellett ebben a dögletes levegőben vesztegelnünk, ami bizony nagyon deprimálólag hatott mindnyájunkra.

Este 5 órakor Łaszczów faluban egy gyönyörű főúri kastély mellett vitt el utunk. Gróf Szeptycki tulajdona volt,²³³ orosz tábori kórháznak berendezve, tele volt orosz sebesültekkel, orosz orvosok, szanitéckatonák és igen disztिंगvált kinézésű orosz vöröskeresztes ápolónők – kíváncsian néztük egymást. Különben a kastély körül is nagy ütközet lehetett, a virágágyak szétgázolva, a gazdasági épületek porrá égve mutatták egy közelmúlt verekedés nyomát. Továbbmarsolva éjjel 11 órakor elérkeztünk Tyszowce kis város határában a Zagajne feletti magaslatra.²³⁴ Előttünk egy honvéd dandár volt előőrson, így mi nyugodtan lefekhettünk.

Szeptember 3-án reggel²³⁵ jött az örvendetes hír, hogy hadseregeink (Dankl és Auffenberg [vezetésével]) öt orosz hadtestet szétverték, s diadalmasan nyomulnak tovább előre. Óriási örömmel készültünk fel, mikor egyszerre egy újabb parancs bennünket, a VI. hadtestet, visszarendelt Lemberg felé. Nagyon nem szívesen teljesítettük ezt a parancsot, mert nem tudtuk okát adni annak, hogy miért vonnak minket ismét vissza, mikor győzedelmesen hatolunk mindig beljebb Oroszország felé. Egy ideig az a hír tartotta magát, hogy a VI. hadtestet – mint amelyik eddig az egész északi hadseregben a legtöbbet szenvedett – visszavonják a Monarchia határai mögé, ahol nyugodtan kipihenhetjük, s restaurálhatjuk magunkat az utánunk küldendő friss legénységgel a további harcokra. Ezt a magyarázatot szívesen fogadtuk, mert tényleg szükségünk lett volna pihenésre.

A valóságot – mely kevésbé szépen hangzott – csak később tudtuk meg. Ugyanis Brudermann lovassági tábornok 3. hadserege Lemberg körül vissza lett szorítva, az oroszok Lembergget megszállták, s Oroszország erős új csapatokat irányított Lemberg felé. Ezeknek útját állani és feltartóztatni lettünk mi visszarendelve. Úgy látszik, Brudermann generális nagy hibát követhetett el, mert visszarendelték a harctérről, s a 3. hadsereg parancsnoka Boroevic gyalogsági tábornok lett. A mi VI. hadtestünket pedig strauszenburgi Arz Artur altábornagy vette át, aki törzstiszt korában ezredünkben szolgált, jól ismertük. Nehéz és fárasztó menet után (déli 1 órakor indultunk) éjjel 2 óra 30-kor végre Jurów felett tábornok üthettünk. Dermesztő hideg volt, szakadt az eső. Hogy legalább az átázott földre ne kelljen feküdnöm, örömmel fogadtam doktorunk ajánlatát, s egy sebesültszállító hordágyon töltöttem az éjet.

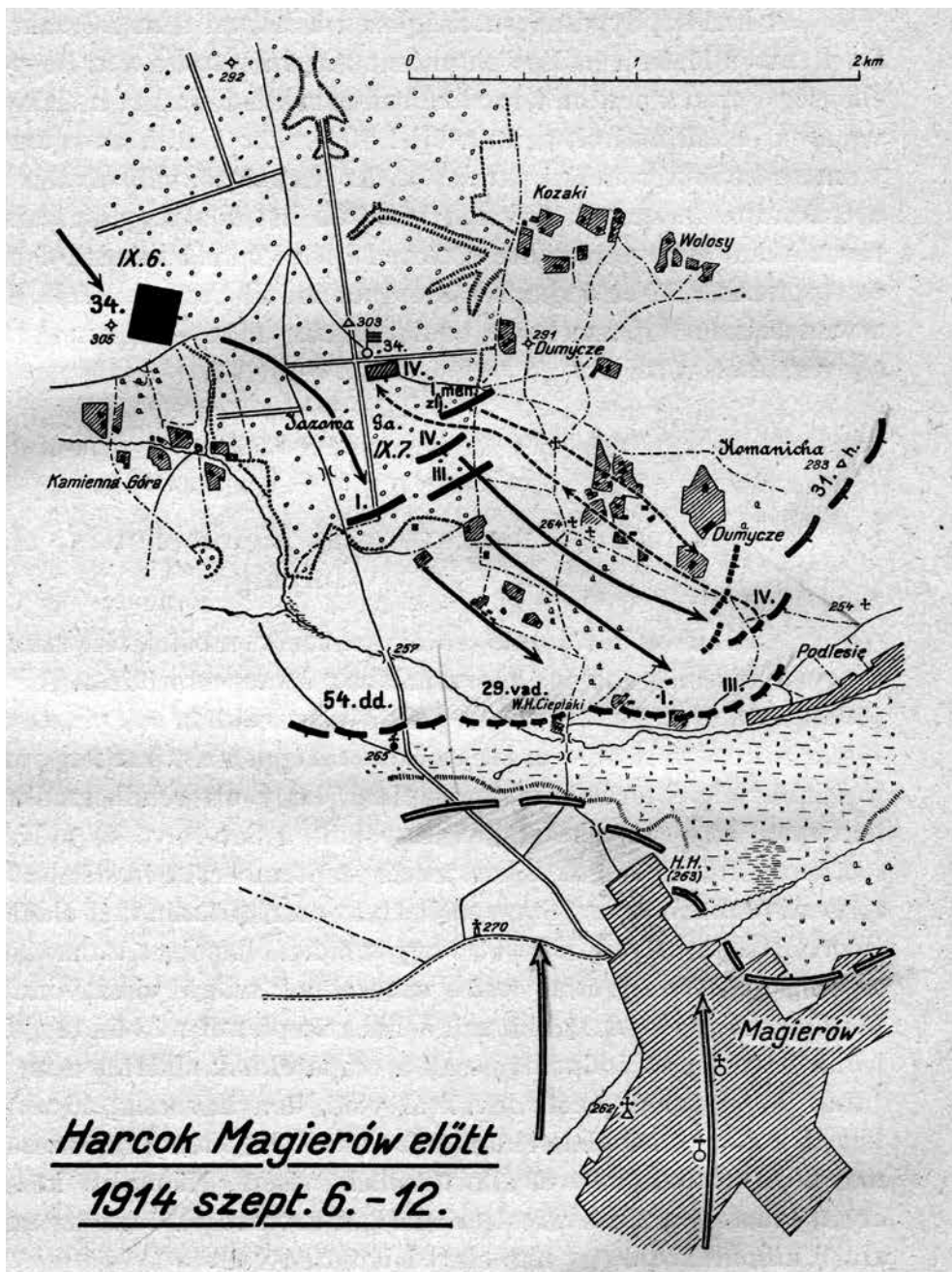
Reggel 7-kor alarm. Az eső még mindig esik. Felébredve láttuk, hogy pár lépésnyire tőlünk két nagy sírhalom emelkedik egyszerű fakeresztekkel. A keresztekre ceruzával írt jegyzet szerint a kisebbikben három tiszt (egy kapitány és két hadnagy), a másik, nagyobbban 75 ember volt eltemetve. Mindannyian a 35. gyalogezred²³⁶ 7. századából, úgy látszik, szegényeket váratlanul lephették meg az oroszok. A sürgős alarmnak nem volt sok értelme. Szakadó esőben még délelőtt 10 órakor is azon a helyen állottunk. Végre induláskor kellemes hírrel kárpótoltak. A mai nap folyamán csak rövid utunk lesz, délfelé rendeltési helyünkön leszünk, s azután pihenés holnap reggelig. Délelőtt 11 óra 45-kor léptük át ismét a fekete-sárga és fekete-fehér-narancs színű határoszlopoknál Galícia határát

²³³ Łaszczów előbb jezsuita kolostorát (XVII. század első fele) a Szeptycki család a XVIII. században kastéllá építtette át (1828-ban és 1902-ben kissé átalakították). Aktuális tulajdonosa Stanisław Maria Szeptycki lengyel tábornok volt.

²³⁴ A Sierzputy Zagajne településnél lévő Górkai Zagajne nevű magaslatra (górkai: domb).

²³⁵ Javítva erről: Reggel afelől.

²³⁶ Az 1683-ban alapított, pilseni állomáshelyű cs. és kir. 35. cseh gyalogezred.

Harcok Magierów előtt

Chodywańce orosz és Nowosiólki osztrák-lengyel faluk között. Természetes határ nincs, egy keskeny árok mindössze. Délután 2 órakor értünk Wierzbica faluba. Közben kiderült, azután megint szakadt az eső, örültünk, amikor végre tető alá juthattunk. A faluban egy

házat, melyben két tűrhető szoba volt, lefoglaltam a Regimentsstab részére, szalmán, ócska díványokon kényelmesen elhelyezkedtünk. Nagy élvezettel hosszú idő után megmosakodtam, de fehérneműt nem válthattam, mert a poggyászkocsik lemaradtak. Hat órákor megvacsoráztunk, 7-re már majdnem mindnyájan aludtunk. Reggel gyönyörű napra virradtunk, de a feneketlen sár, mocsaras út miatt marsunk csak nagyon lassan haladhatott. Voltak helyek, ahol egyfolytában több mint 10-20 percig kellett majdnem térdig érő vízben gázolni. Örültem, hogy lóháton ezt a kellemetlenséget megspórolhattam magamnak.

Rawa-Ruska felé vettük utunkat. Előzőleg egy kis vasúti állomás mellett mentünk el, melyet az oroszok már teljesen szétromboltak. Rawa-Ruskán délben 11 órákor mentünk keresztül. Csinos, rendez város benyomását tette, pár nap múlva majdnem teljesen rommá lőtték az oroszok.

A várost elhagyva rövid fél óra alatt három öt-öt perces irtóztató heves vihar fogott el, úgyhogy többször meg kellett állnunk, az óriási szél és a felhőszakadászerű sűrű eső miatt nem lehetett továbbhaladni. Délután 2-kor egy óra pihenés volt. Szerencsére a konyhák közvetlen mögöttünk jöttek, tehát megebédelhettünk. Délután elég hűvös időben továbbmarsolva, este 6 órákor a Glinik-Monasteryk²³⁷ falu közötti magaslaton, egy szép kis fenyőerdőben leheveredtünk éjjeli nyugalomra. Délelőtt 8 órákor előnyomulás Magierów falu felé, mely Rawa-Ruska és Lemberg között fekszik. Délfelé közvetlen közelből erős ágyúzás hallatszott, s a távolabbi dombokon mindenütt mozgás volt észlelhető. Tényleg, délfelé jött a parancs, mely szerint csapataink egy igen erős, Lemberg felé nyomuló orosz hadseregbe bukkantak (az orosz generális Plehve kommandója alatt²³⁸). Az ütközet reggel óta folyik, az ezrednek közvetlen parancsa volt Magierów felé nyomulva a falu felett lévő erdőt megszállani, s ezt az erdőt az esetleges orosz támadások ellen védeni. A sűrű erdőben való hosszas, igen kellemetlen kalandozás után (a srapnelek már elég közel repültek fejünk felett) délután 4-kor végre elértük az erdő szélét. Előttünk egy tágas, mocsaras völgyben Magierów falu, csinos nagyközség, új templomtoronnyal, melynek tetejét még állványok fogták körül. Az erdő és a község között egy nagyobb, faluszerű házcsoport, Podlesie. A falu közvetlen közeléből erős orosz ágyúzás irányult a tőlünk jobbra lévő csapatainkra. Sok keresés után sikerült felfedezni ezt az üteget tőlünk kétezer lépésre a falu szélén, nagy tölgyfák alatt volt nyíltan felállítva nyolc ágyú, pár száz lépéssel hátrább munitációs kocsijaik. Én az erdő szélén voltam Kraus őrnagy bataillonjával. Mi, különösen a fiatalok, erővel le akartuk rohanni ezt az orosz üteget, mert a helyzet ránk nézve roppant előnyösnek mutatkozott. Az ágyúk mind az oldalukat fordították felénk, nem is vettek volna észre, s mivel az oroszok a magyar rohamoktól borzasztóan tartottak, okvetlenül sikerült volna a 8 ágyút elfoglalnunk. Azonban Kraus őrnagy bölcs mérsékletre intett, s nagyon helyesen, mert később láttuk, hogy az előttünk lévő mocsár mélyebb, mint gondoltuk. Ha pedig roham közben a mocsárba ragadunk, az oroszok könnyen összelőhettek volna. Sajnos saját tüzeink nem voltak a közelben, mert ilyen jó cél[pont]juk, mint ez az orosz üteg, nem mindig akad.

Az erdő vonalát sáncokkal megerősítve vártuk az éjjelt. Közben azonban már sajnálattal láttuk, hogy a túlsó dombon Magierów felett (lőtávolon kívül) igen erős orosz csapatok – körülbelül egy brigáde lehetett – ereszkednek le a falu felé. Ha minket hamarabb előretolnak, már a falu és a túlsó domb is a kezünk között lehetett volna. Ez sajnos nem így tör-

²³⁷ Glinki és Manasterek.

²³⁸ Pavel Adamovics Plehve orosz tábornok 1914–15-ben az orosz 5. hadsereg, majd az orosz Északi Front parancsnoka.

tént, keservesen tapasztalhattuk ezt a következő napokon. Az oroszok állandóan küldtek újabb csapatokat Magierów felé, előnyomulásukat jól láthattuk a szemközti fekvő dombokon. Hadosztályparancsnokságunk szeptember 7-én hajnalban támadást rendelt a község és az azt környező dombok elfoglalására. Boyer ezredesünk eleinte az I. és III. zászlóaljat küldte az első rajvonalba, majd amikor a támadás a hadosztály egész vonalán a főlényes orosz tüzéségi tűzben megakadt, még a IV. zászlóaljat is bevetette. Én utászosztagommal a küzdővonal mögötti erdőben álltam beavatkozásra készen, de erre már nem került sor. A IV. zászlóalj előnyomulás közben veszélyes terepre jutott, egy áthatolhatatlan mocsár zárta el előnyomulásuk útját. Ezt látva ezredesünk a zászlóaljat visszarendelte az erdőbe, s a déli órákban a hadosztályparancsnokság is belátta, hogy itt nem erőltetheti a további előnyomulást, tehát elrendelte, hogy a rajvonalak az elért vonalban állják be magukat. Ekkor, a háború első heteiben még csak igen hevenyészve készített lövészárokszerű próbálkozásokról beszélhetünk.

A helyzet 8-a és 10-e közt nem változott, az orosz nálunk sokkal erősebb csapatokkal szemben velünk, de a dombok oldalán, előnyösebb helyzetben beásta magát, s nem nyomult tovább, tehát csak puskatűzharc folyt a két vonal közt. De az orosz tüzéség 10-én már nemcsak az első csatárvonalat szórta tele srapel és gránát tüzével, hanem a mögötte lévő erdőt, ahol a IV. zászlóaljunk, az én osztagom és az ezredparancsnokság tartózkodott. Sokan megsebesültek, s egy gránát bevágott arra a helyre, ahol 50-60 lépéssel mögöttünk lovaink állottak. A gránát ezredesem mindkét lovát szétszakította, a lovaszok megriadva elszaladtak, cserbenhagyva lovainkat, Vilma lovam szerencsére nem futott messze, hanem csatlakozott a legközelebbi lovascsoporthoz, úgyhogy délután visszahozták. A súlyos szívbajban szenvedő Boyer ezredesem, látva lovai pusztulását, olyan erős szívrohamot kapott, hogy eszméletlenül összeesett. Hátravitték, s a legközelebbi segélyhely orvosa olyan súlyosnak látta állapotát, hogy továbbszállították. Végül szeptember végén régi helyőrségébe, Brassóba vitette magát, s ott kórházban október havában meghalt. Az ezredparancsnokságát kedves ezredtársunk, a mindenkitől szeretett és tisztelt, soproni származású Sztrókay Lajos ezredes vette át, aki pár nappal előbb érkezett egy menetzászlóaljjal az ezred harc vonalába.

Sajnos, egészségi állapotom már kb. két hét óta rohamosan hanyatlott. Az előbbi fejezetben írtam hosszan tartó súlyos vastagbélhurutomról. Ez a baj most a háborús nélkülözések, elégtelen, rendszertelen és rossz táplálkozás, testi és lelki strapák folytán ismét jelentkezett, s két hét alatt annyira lefogytam és elerőtlenedtem, hogy ezredorvosunk és tisztársaim is sürgősen ajánlották, hogy menjek egy időre hátra valamelyik nagyobb kórházba, ahol alaposan kivizsgálhatnak. Így azután átadva osztagom vezetését Hajdú őrmesteremnek, szeptember²³⁹ 10-én este egy, a sebesülteket a legközelebbi tábori kórházba, Horyniecbe szállító szekéren helyet kapva, elköszöntem ezredemtől. Nehéz szívvel, mert igen restelltem, hogy már a háború elején ilyen állapotba jutottam, de valóban képtelen lettem volna a megerőltetéseket tovább is elviselni ilyen leromlott állapotban.

Aznap nagy fordulat állott be harc vonalunk e részén. A hadsereg-főparancsnokság az általános, nem kedvező helyzetre a Lemberg mellett elszenvedett vereség következtében és csapataink agyonhajszolására való tekintettel az egész délkeleti arc vonal hátravonását rendelte el. A csapatok, így ezredem is simán, nagyobb veszteség nélkül szakadtak el az ellenségtől, s indultak vissza nyugati irányba, de a hadosztályok vonatait, az ezredek rengeteg sok szekerét ilyen gyorsan nem lehetett a szörnyű galíciai homokos utakon zavartalan

²³⁹ A hónap októberről javítva.

menetoszlopokba sorolni, hanem a visszavonulási rendeletre megindult a sok ezer szekér rendszertelenül kavargó és egymásba torlódó áradata nyugat felé.²⁴⁰

Az én sebesültszállító kocsim sok vesződés után egész éjjel lépésben dőcögve reggel, 11-én elérkezett Horyniecbe. A tábori kórház parancsnoka, egy előzékeny, idősebb, bécsi orvos, elolvasta ezredorvosom leletét rólam, meghallgatta szív működésemet, s látva nagy testi leromlásomat, nem is foglalkozott velem behatóan. Kértem, hogy küldjön egy nagyobb kórházba, Galícia valamelyik közeli városába, de azt felelte, annak nincs semmi értelme, mert hiszen – ő már jobban tudta – egész arcvonalunk a Sanig vonult vissza, tehát Galícia nagy része orosz kézre került. Megkérdezte, hogy mi a békegarnizonom. – Kassa. – „Akkor kiállítok egy igazolványt és útlevelet a kassai kórházba, jelentkezéssel ott kezelésre.” – Örömmel fogadtam ezt a megoldást, de most el kellett jutnom a lembergi vasúti vonalhoz, hogy valahogy Kassára utazhassak.

Elindultam gyalog Niemirów városka felé, de igen nehezen vánszorogtam, s igen örültem, amikor egy szekérsor élén egy vonatcsapatbeli hadnagyot láttam. Megkértem, adjon alám egy lovat, mert nem bírok gyalogolni. Úgyis egy irányban haladunk Jaworów felé, tehát szívesen adott egy vezetéklovat. Így most már könnyebb lett helyzetem, de egyúttal újabb bajom történt. Az országúton párhuzamosan sűrűn, szoros sorokban tolongtak a szekerek. A hadnagy után lovagolva két szekérszlop között igyekeztünk előrejutni. Egyszer erős rúgást érezek bal lábszárcsontomon. A mellettünk haladó szekér lova rúgott meg igen erősen. Szerencsére vastag lovagló bőrkamáslim némileg felfogta az ütés erejét, ha ez nincs rajtam, lábszárcsontom eltört volna. Azt éreztem, hogy erősen megsérültem, de sem idő, sem alkalom nem volt ahhoz, hogy sebemet vizsgáljam, így hát mentünk tovább. Jaworówban ismét véletlenül összeakadtam hátramenetelő ezredünk egy osztagával. Ott volt súlyos beteg ezredesünk is, és még két más, szintén beteg tiszt. Egy ügyes altisztnak sikerült másnap reggel egy szekeret szerezni, arra felülve kocsiztunk a lembergi vasúti vonal egyik állomásához, nevére nem emlékszem, s onnan kétnapi viszontagságos utazás után végre szeptember 16-án reggel Kassára érkeztem. Az oroszok nyomon követték visszavonuló arcvonalainkat, kisebb utóvédharcok voltak, de a legnagyobb veszteség az volt, hogy a Niemirówban és környékén összegabalyodott szekértömeget az oroszok könnyen hatalmukba kerítették. Ott veszett ezredünk szekereinek nagy tömege. Valamennyi lőszerkocsink, poggyászkocsink, s ami a legközvetlenebbül érezhető veszteség volt, a 13 mozgókonyhánk közül, úgy emlékszem, 9 esett az oroszok kezébe, tehát a századoknak a falvakban rekvirált kondérokban kellett főzni, amíg hosszú idő múlva otthonról kaptak tábori konyhákat.

Ilusom Kassán nagy örömmel, de egyben látva siralmas állapotomat, nagy aggodalommal fogadott. Itthon most először, levetkőzve, megfürödve néztem meg alaposabban lábsebemet. Bizony csúnya volt. Mivel öt napig nem volt lehetőségem kezelteni, erős gennyesedő csonthártyagyulladás keletkezett a rúgás helyén. Még délelőtt jelentkeztem orvosi bizonyítványaimmal a helyőrségi kórház parancsnokánál. Megvizsgált, de azt mondta, ő nem vehet fel, mert a kórház túlnyomó részben sebesültgondozásra van átállítva. De azonnal írt egy beutalást a nemrég épült Közigazgatási Tanfolyam²⁴¹ nagy épületében most berendezett kórházba, amely szintén alája tartozott. Délután odamentem. Nagy öröömre a folyosón találok dr. Platzer Sándor kedves barátommal, aki bár nőorvos

²⁴⁰ Vö.: A 34. gyalogezred története, 44–46.

²⁴¹ Az ún. Kassai községi közigazgatási tanfolyam, azaz Kassa közigazgatási székhelyének épülete, amely 1912-ben készült el. Ma Kassa óvárosának városházája található az épületben.

volt, most itt a belgyógyászati osztály vezetője lett. Azonnal megvizsgált, s arra kért, hogy csak holnap délután jöjjenek be, addig megürül egy ágy az osztályán. És lábsebemet is ő fogja kezelni. Nagy megnyugvással mentem haza ezzel a jó hírrel, s másnap délután jelentkeztem a kórházban, délelőtt pedig ezredem Kassán maradt pótkeretének parancsnokánál, Vaskó alezredestnél, hogy tudjanak rólam.

Két hétig voltam a kórház kezelésében, persze lábam miatt feküdnöm kellett.

Október közepe felé Platzer dr. közölte velem, hogy további kezelésre nincs már szükségem, igen alaposan megvizsgáltak, próbaregeli, röntgen stb. Az eredmény ugyanaz volt, mint a háború előtti hosszás, súlyos vastagbélhurutom budapesti klinikai kivizsgálásánál, azaz savhiány s gyomoridegesség. Lábsebemet is szépen kikúrálták, így hát megnyugodva, hogy nincs súlyos bajom, hagytam el a kórházat. A kórház igazgatósága úgy döntött, hogy még kétheti szabadságra van szükségem, mielőtt ismét kimehetnék a frontra. Ezt a döntést örömmel fogadtam. Másnap jelentkeztem pótzászlóaljunk parancsnokságánál, hogy megtudjam, mikor küldik a legközelebbi menetalakulatot az ezred után, hogy ahhoz csatlakozhassam. Egyedül, magányos utasnak a hadtáp- és harcterületen bolyongani igen kellemetlen dolog lett volna, mert az ezredek harcvonali hadrendbe való beosztását, tehát pillanatnyi tartózkodási helyét természetesen titokban tartották. A levelezés az ezreddel csak egy tábori postahivatal számának feltüntetésével volt lehetséges – akkor a mi tábori postánk a 107-es számot viselte –, onnan irányították a postát az illető hadosztályokhoz, s azt innen kapták meg az ezredek. Tehát az egyedül utazó tisztnek néha hetekig kellett bolyongani a harcvonalon mögött, amíg végre megtalálta ezredét. A menetalakulatokat ellenben a központi szállításvezetőség – amely mindig tájékozva volt az ezredek hollétééről – úgy irányította, hogy a szállítmány a legrövidebb úton eljutott az ezred elhelyezésének legközelebbi vasúti állomásáig, s onnan gyalogmenetben már könnyen odatalált.

Ezt a két hetet boldogan töltöttem volna otthon, ha nem lett volna az a kellemetlen érzésem, hogy én – alig egyhavi harctéri szolgálat után máris, habár csak ideiglenesen – harcképtelenné váltam, otthon kényelmesen élek, mialatt ezredem kint harcol és nélkülöz.

A pótzászlóalj-parancsnokságnál nagy öröömre megtudtam, hogy november legelső napjaiban indítják útnak a IV. menetzászlóaljat Kirtsch Vilmos kapitány (a későbbi Nemzeti Hadseregben Kircsfalusy nevet viselt) parancsa alatt az ezredhez, amely a szeptemberi visszavonulás közben a San partján, a Rudnik–Ułanów körüli harcokban sok veszteséget szenvedett. Bejelentettem, hogy csatlakozom hozzájuk. Kirtsch különben is jó barátom, az ezred humoristája, mindig jókedvű tiszt volt, rajtam kívül még két-három tényleges tiszt csatlakozott hozzájuk, akik vagy sebesülés után, vagy mert eddigi beosztási helyükön nélkülözhetetlenek voltak, csak most mentek ki a harcterre. A menetzászlóalj, úgy emlékszem, november 2-án vagy 3-án indult Kassáról este 9 órakor.

A rendelkezésemre álló két hetet jól kihasználtam. Ilusom nagy gonddal újból felszerelt, hiszen a niemirówi nagy zűrzavarban az ezred poggyászos kocsijait, mint említém, az oroszok elzárkányolták, minden ruhám ottveszett. Most már a téli hadjáratra is fel kellett készülni, tehát meleg holmikra, prémes bundára volt szükség. Köpönyegembe vastag báránybőr bundabélést varrattam, halinacszmát, melegebb kamáslit stb. is vittem magammal. Eddigi legényemet, Fazekas Jánost, aki haszontalan, s velem keveset törődő ember volt, bevonlattam a pótzászlóaljhoz, s kértem onnan egy másik legényt. Igen nagy szerencsém volt, amikor az egyik pótszázadparancsnok, jó barátom azt ajánlotta, hogy vigyem magammal a századához nemrég bevonult idősebb, úgy 40 év körüli tartalékost, Bóczér Sándort. Borsod megyei, megyaszói születésű, rendes parasztember, családos,

a falujában suszter. Megnéztem, első tekintetre máris tetszett nekem, olyan becsületes, hűséges szemű, rendes, tiszta ember benyomását keltette. Kérdéseimre örömmel vállalta a szolgálatot körülöttem. Nem is csalódtam. Ez a derék ember – róla még többször fogok megemlékezni – harctéri szolgálatom egész tartama alatt kifogástalan gondossággal, hűséggel törődött velem, mindig szolgálatkész, ügyes embernek bizonyult. Pedig nem volt könnyű dolga, mert amikor a következő év márciusától ezredsegédtsz lettem, s ő a többi tiszt legénnyel a proviantos kocsik mellett gyalogolt, mihelyt megtudta, hogy hol található meg, veszélytől nem félve, fáradságot nem ismervé mindig felkutatott, holmijaimat rendben tartotta.

A két hetet jól eltöltöttem. De nem mutatkoztam az utcán. Szégyelltem magam, hogy itthon vagyok, csak estefelé mentem el lakásunkból, s napközben azzal foglalkoztam, hogy összeállítottam első harctéri heteimben szerzett benyomásaimat, tapasztalataimat, részletesen kidolgozva noteszemben feljegyzett vezérszavak után ezeknek a válságos heteknek a pontos történetét. Ez életleírásom alapján írhattam meg teljes hitelességgel az e fejezetben tárgyalt eseményeket, s gondolom, hogy írásomon lehet érezni a személyes átélések zamatát.

November 3-án este ismét búcsút kellett vennem, s itthagyni a teljes bizonytalanságban kedves feleségemet. És ez a búcsú nekem is azért volt nehezebb, mert most már nem azzal a tömegszuggesztióban érzett lelkesedéssel indultam el, mint a mozgósításkor, hanem azzal az érzéssel, hogy most már tudom, mi a háború, minek nézek elébe. S ezért is igen jó volt, hogy nem egyedül, hanem kedves ezredtársak közt utazhattam ki a harctérre. Szállítmányunk Kassáról Eperjes–Kisszeben–Héthárs–Orlón keresztül gurult Galícia földjére, s Neu Sandezen át másnap délután értünk Tarnów városába. Itt kiraktak, az éjjelt barakkokban töltöttük, s másnap ismét bevagoníroztak egy Krakkó felé irányított szállítmányba.²⁴²

Itt már hadszíntér [volt], bár nem harctér, mindenütt a csapatok nyugat felé való vonulásából láttuk, hogy a hadsereg-átcsoportosítás még nem ért véget. Sok ácsorgás után, november 6-án végleg kiszállítottak vagonjainkból, a VI. hadtestparancsnokság akkori álláspontján.²⁴³ Ott már pontosan megtudhattuk, hogy ezredünk másnap fogja elérni Žarów községet, minket tehát gyalogmenetben oda továbbküldtek. Késő este értünk a faluba. Másnap délelőtt megérkezett az ezred Marzsó alezredes parancsnoksága alatt, mert Sztrókey ezredes súlyos lábbajjal megbetegedve harctéri szolgálatra teljesen alkalmatlanná vált. 27. hadosztályunk parancsnoka ekkor már Kosak Ferdinand altábornagy volt. Kiváló ember, az orosz háború végéig alatta szolgáltunk, tiszteltük, szerettük őt barátságos, de határozott modora és ügyes hadvezetése miatt, ő pedig folyton hangoztatta, hogy milyen öröm neki szép, megbízható ezredünket vezetni, s amikor csak alkalma nyílt, nem is fukarkodott elismerésével.

November 7-én tehát ismét átvettem utászosztagom parancsnokságát, amely a derék Hajdu őrmesterem alatt távollétemben is dicséretesen végezte nehéz szolgálatát. Ezzel megkezdtem harctéri szolgálatom második szakaszát.

²⁴² Markó Árpád lábadozásáig, 1914. november 3. előtt a San partján heves harcok dúltak (12 napnyi állás-harc). November 4–5-én a San folyó partjától a hadtest a Wisłok folyó vonaláig vonult vissza. Lásd: A 34. gyalogezred története, 46–53.

²⁴³ A Wisłok folyót elérve a csapatokon átcsoportosítást hajtottak végre (november 6–9. között), mellyel párhuzamosan azok továbbvonultak vissza, nyugat felé, a Dunajec vonalát is átlépve. Uo. 52–53. o.

Már ekkor, de különösen, amikor láttam és átéltem a háború folytatásának sok szép vagy szomorú jelenétét, kialakult bennem küzdelmünk célja, lényege felett való véleményem. A háború kitörésekor mindnyájan szilárdan hittük, hogy hazánk, magyar nemzetünk létérdeke kívánja hadba szállásunkat. Ezt így, meggyőződéssel, komolyan tudtuk legénységünknek megmagyarázni, különösen akkor, 1914 késő őszén, amikor az orosz haderő már Magyarország határain betört, s megszállta Észak-Magyarország elég nagy részét. Bártfa vidékéig, Zemplén, Bereg megyék északi szegélyein túlhaladva készült a magyar Alföldre előrenyomulni, s Budapestet elfoglalni. Akkor még jogosan beszélhettünk önvédelmi háborúról, s ezt legénységünk is elhitte. Tehát őket hazafias lelkesedésre lehetett buzdítani. De amikor a háború már évekig elhúzódott, az oroszokat sikerült Magyarország területéről visszaszorítani, a Gorlice mellett kezdődő hatalmas győztes előnyomulás után őket egész Galícia kiürítésére kényszeríteni, s végül 1915 őszén már mélyen orosz területre benyomulva álltunk, s hadvezetőségünk rendelkezésére egy úgynevezett „Dauerstellung”-ban, jól kiépített lövészárkok-rendszerbe merevedett az egész arcvonal, Rigától Romániáig, akkor már nehéz lett volna megmagyarázni abauj–borsodi parasztjainknak, hogy mi itt hazánk megvédéséért harcolunk. Itt ekkor már semmiféle hazafias propagandaszólalomnak nem volt helye és ideje. Azt főparancsnokságunk nyíltan is kihirdette, hogy tovább nem fogunk előrenyomulni, mert semmi[féle] területszerzési terveink nincsenek. Már csak arról van szó, hogy ebben az állásban kitartsunk a háború végéig. Ekkor lépett előtérbe a frontarcosok életében az a valóság, hogy a katonai hivatás legfontosabb kelléke nem a hazafias lelkesedés, hanem a fegyelem, engedelmesség, amely egyedül teheti lehetővé, hogy ilyen messze hazánktól kitartsunk. A militarizmusnak, a katonai becsületnek ezeket az oldalait kellett érthetően megmagyarázni gondolkodó legénységünknek, vagyis azt, hogy ha mi most nem tartjuk magunkat erősen, hanem destruktív szólalom hatása alatt a szilárd frontot felbontjuk, ezzel nemcsak hadseregünk teljes csúfos felbomlását okozzuk, de eddigi ellenfeleink győzelmét magunk segítjük elő. Tehát a háború második felében azokat a katonai erényeket kellett tisztjeinkben és legénységünkben éberem tartani – azaz a bátorságot, szívós kitartást, bizalmat előljáróink iránt ápolni –, amelyek birtokában lehetünk csak képesek a még reánk váró nehéz időket átélni. Ha nyugodtabb hetek alatt alkalma volt az ezredparancsnokságuknak napiparancsokat kiadni, vagy bármilyen kínálkozó alkalmat, tisztí értekezleten, legénységi oktatásoknál ezt a kérdést a bakák nyelvén megtárgyalni, erre most különös súlyt helyeztünk. És hogy magamról beszéljek, én is ezt a meggyőződésemet hangoztattam mindenki előtt, én is őszintén megmondtam, hogy a katonai esküben fogadott engedelmesség, fegyelemtisztelet, hűség az, amivel én most itt kitartok, s ezredem további életét mint ezredsegédtiszt irányítani fogom, hogy kétszáz éves hős múlttal bíró, szép ezredünk becsületét, hírnevét mocsoktalanul, szeplőtlenül vigyük haza, s bárhogy végződik is a háború, lelkiismeretünk Isten és az emberek előtt tiszta legyen. Ezt a most itt készülő írásomat is azért állítom össze, hogy a régi hadseregünk most bemocskolt becsületét helyreállítsam, s ezért ez írásom talán hézagpótló jelentőségű forrásmunka lehet később az akkori hivatásos tisztikar szellemének rekonstruálására. Olyan világot szeretnék ebben megörökíteni, amely akkor óriási jelentőségű volt, s többé már vissza nem térhet.

*Vonulások és harcok 1914. november 7-étől 19-éig,
Krakkó felett történt megsebesülésemig.
Itthon 1915. január végéig.
Visszatérés a harctérre február első napjaiban*

Hajdú őrmesterem gondot viselt arra, hogy a nyeregtáskámban lévő ruháim stb. el ne vesszenek. Sok baja volt Vilma lovam haszontalan lovászának magaviseletével. Hanyag, lusta ember, nem gondozta kellően a lovat, ha szeszhez jutott, berúgott, javasolta tehát felváltását. Nagy szerencsémre pár nap múlva jelentkezett nálam egy derék volt katonám, Czihai Ferenc Borsod megyei, Hejőpapiba való parasztfiú, aki már pár év előtt, éppen komáromi vezénylésem idejében tisztii legényem volt, és igen meg voltam vele elégedve. Arra kért, nem venném-é magamhoz tisztii legénynek. Ezt nem tehettem, mert a most magammal hozott Bóczér Sándorral meg voltam elégedve, de tudva azt, hogy Czihai ért a lovakhoz, azonnal intézkedtem, hogy őt kapjam meg lovászsomul. Választásomat nem volt okom megbánni. Ferenc ebben a szolgálatában is derék, gondos és hozzám nagyon ragaszkodó embernek bizonyult, s mindvégig lovászsom maradt. Nagy megnyugvás volt ez nekem, hogy két olyan derék ember áll mellettem, akik törődni fognak velem, mert különösen, amikor már mint ezredsegédtiszt az egész ezred vezetésének, ellátásának, s minden egyéb, ezzel a megtisztelő állással járó gondjaival voltam éjjel-nappal elfoglalva, nem értem rá, hogy a magam egyéni kényelmével, szálláskereséssel stb. törődjem.

Ez a két derék ember még a legkritikusabb helyzetben is azon fáradozott, hogy megtaláljon engem, s ha az ezred valahol nyugalmasabb helyre került, biztosan tudtam, hogy Ferenc a lovalammal, Sándor pedig a poggyászsommal egy-két órán belül meg fog találni. Bármily kicsinyes dolognak is látszik ennek felemlítése, az, aki harcteret járt, visszaemlékszik, hogy milyen áldás volt a sok nyomorúság között egy megbízható derék legény.

E két derék emberem, mint az ezredtörzshöz tartozó katonák, menetek és ütközetek alatt a proviantura szekereinél tartózkodtak. Derék éllemező tisztüntől, Utczás Károly főhadnagytól mindig megtudták, hogy mi a helyzet, mikor és hol található meg engem, s ha csak lehetett, siettek felkeresni. Ha pedig odaérkeztek, ahol az ezredtörzs már letelepedett, de én még nem voltam ott, mert vagy a divíziónál vagy a brigádénál, vagy a szomszédos parancsnokságoknál kellett a helyzetről, újabb parancsokról tájékozódni, amikor táborhelyünkre értem, mind a ketten már a nekem kijelölt szállás előtt vártak, szabad táborozásnál már felverték sátoromat, jó sok szalmából kényelmes fekvőhelyet készítettek, mellette egy padon mosdótál vízzel, friss ivóvíz, törülköző, szappan, minden gondosan odakészítve. S ha megjöttem, boldogan ugrottak eléem. Ferenc rögtön gondozásba vette lovom, Sándor pedig sietett a mozgókonyhára, hogy ételt, italt hozzon. S mikor lefeküdtem, szorgoskodott körülöttem, csizmámat lehúzta, s el nem mozdult addig, amíg hálósákombba be nem bújtam. S reggelre tiszta csizmával, ha kellett, friss fehérneművel várta felébredésemet. Persze én is igyekeztem hűségüket minden módon meghálálni és szolgálatukat megkönnyíteni. Ha egy menetalakulat Kassáról az ezredhez felvonult a harctérre, rendszeren szekereket is hozott magával. Ilyenkor ezt megüzenték a tisztii családoknak, s a gondos feleségek, anyák így tudtak mindig szeretetcsomagokat kiküldeni. A legnagyobb örömet az okozta két derék vazallusomnak, hogy jó feleségem a nekem küldött csomaghöz mindig tett egy külön csomagot, benne szalonnát, kolbászt, meleg kesztyűt, sálát stb. „Bóczér Sándor és Czihai Ferenc közvitézeknek, szeretettel” felírással. Erre nagyon büszkék voltak.

Marzsó alezredes tájékoztatott, hogy parancsunk úgy szól, hogy a hadosztálytól megjelölt útvonalon egyelőre Krakkóig fogunk visszavonulni.²⁴⁴ Záróvról tehát másnap, 9-én továbbmentünk, 10-én elvonultunk a Bochnia-Wieliczka²⁴⁵ melletti híres sóbányák mellé. Sajnáltam, hogy Wieliczkán nem volt időnk a méltán világhírű sóbányát megtekinteni. Azt mondják, hogy több emelet mélységben csodaszép látvány a ragyogó sókristályok közt kivájt bánya.

Közben egy Wiatowice nevű faluban 12-én egy csűrben hajnalban tűz ütött ki. A szalmatetős házakban, csűrökben gyorsan elharapózó tüzet nehéz volt eloltani, s két századunknak²⁴⁶ bizony sok felszerelési tárgya, ruhakészlete otthamvadt. 12-én este érkeztünk Krakkó délkeleti külvárosába, Podhorceára. A városrész sok háza üresen állott, mert a lakosság nagy része a harcfront közelébe onnan elköltözött. Így hát a tisztok, legénység is kitűnő kvartélyokat kaphatott, és két napig ott jól pihenhetett. A VI. hadtestparancsnokság úgy intézkedett, hogy az akkor Krakkótól 9-10 km-rel északra már folyó harcoknál ezredem egyelőre a hadtest tartalékát alkotja, 14-én reggel berendelték Krakkó város központjába, s ott kitűnő szállásokban voltunk 17-én hajnalig. Örültem, hogy megismerhettem ezt a gyönyörű és a Zsigmond királytól Lengyelországnak elzálogosított tizenhat szepesi város kereskedelme révén sok magyar kapcsolattal, emlékekkel bíró várost. Egyik ódon épületében, a Tuchlauben nevű áruccsarnokban a falakon voltak e városok címerképei. A város közepe megőrizte középkori jellegét. Központja a királyi várpalota, a Wawel gótikus épülettömbje templomával, s annak egyik kápolnájában Báthory István, erdélyi fejedelemről lett lengyel király monumentális síremléke. Az ezredtörzs tisztjei a Krakowicz szállodában kaptak szobákat, mellette volt egy gőzfürdő, amit kimondhatatlanul élveztünk.

Az antik belvárost a régi várfalak előtt lévő árok vette körül, amit háború esetén a városon keresztülfolyó Visztulából lehetett akkor elárasztani. Most ez az árok betömve; egy szép, tervszerűen ültetett díszpark, a Plantation²⁴⁷ vette körül, s azon túl épült Krakkó modern negyede pazar villákkal, szép épületekkel. Az élet a városban, bár a háború elég közel folyt, s maga Krakkó is vár jellegű erődítményekkel volt körülvéve, akkor még elég nyugodtan folyt. Vendéglők, a híres Kabelka étterem a kéttornyú Mária-dóm mellett, az elegáns kávéházak jól öltözött publikummal minden nap megteltek, színházak is működtek, de előadásukat korán kezdték, mert este 9 órakor volt záróra. A háború alatt először és utoljára volt alkalma tisztikarunknak fehér asztalnál bajtársi vacsorára összeülni, a Drobner-Stepanski elegáns étteremben. Egyébként jól élhettünk e pár napig Krakkóban, csak természetesen, mivel hadtesttartalék voltunk, a harcbevetésünkre bármely órában számítani kellett, senki sem távozhatott messzire lakásától, hogy riadó esetén azonnal útra készen álljon.

Egy váratlan, kedves találkozásom is volt Krakkóban. Az utcán összetalálkoztam Erzsike húgom férjével, Klobusiczky Bélával, aki mint a 11. honvéd gyalogezred²⁴⁸ tartalékos főhadnagya ezredével szintén ott volt egy fél napig. Nagyon megörültünk egymásnak. Béla sógorom nemsokára ezután súlyosan megsebesült, bokalövésével harctéri szolgálatra alkalmatlanná vált, s élete végéig sántított.

²⁴⁴ A Krakkóig történő visszavonulást és a Krakkó feletti harcok történetét összefoglalja: A 34. gyalogezred története, 53–60.

²⁴⁵ Bochnia és Wieliczka mellett.

²⁴⁶ A 9. és 10. századnak. A 34. gyalogezred története, 54.

²⁴⁷ Pontosabban az ún. Plantacja.

²⁴⁸ A m. kir. munkácsi 11. honvéd gyalogezred.

November 16-án reggel 6 órakor érkezett a parancs: legyünk „marschbereit”, azaz azonnali indulásra készen. Aznap még nem volt reánk szükség, 17-én hajnali 2 órakor azonban már megjött a parancs, hogy azonnal induljunk útnak Gorna község felé a varsói országúton, s reggel jelentkezzünk Gorna Wieśnél a szomszédos 54. dandár parancsnokánál, Watterich Frigyes ezredesnél.²⁴⁹

Mint az ezredutaszozsztat parancsnoka az ezredtörzsből az ezredparancsnok és segédtiszt mögött lovagoltam osztagom élén, s ezért rendesen engem bíztak meg azzal, hogy mint a menetoszlop élén vonuló csapat, vezessem az ezredet térkép szerint a kijelölt útvonalon. Ez nappal nem volt nehéz feladat, s katonai térképeink kitérők voltak. De hogy találjam meg egy nagy város közepéből, a Gorna felé vezető út kijáratát? Jó ötletem támadt. Szállásunk előtt sétált egy városi rendőr. Egy lengyelül tudó tolmács segítségével felszólítottam, hogy vezessen ki a városból a varsói út kezdetéig. Egy kicsit fanyalogva, de elfogadta a megbízást, s csak akkor derült fel az arca, amikor megmondottam neki, hogy ha a legrövidebb úton odavezet, egy doboz (100 db) cigarettát kap.

Ezredünk akkor három teljes létszámú zászlóaljából állott, tehát elég hosszú menetoszlop volt. A várost elhagyva kezdődött az én nehéz, felelősségteljes feladatom. Sűrű köd, vaksötétség közt botorkáltunk az eléggé rossz országúton, s közben erős hóvihár zúgott fejünk fedett. Térképről tudtam, hogy hol kell a Gorna felé vezető útról jobb kézre letérni Gorna Wies felé, de semmi támpontom sem volt, útjelző táblák nem voltak, s éjjel senki sem járt az országúton. Órámat, a delejtűt figyelve már itt kell valahol lenni az útelágazásnak. Ha nem találom meg, s továbbmenetelünk, akkor már csak nappali világosságnál lehet majd tájékozódni. S ha már túlhaladtunk a keresztúton, vissza kell fordulni, ami nemcsak zavart okoz az ezred menetén belül, de nem lehetünk, amint parancsolva volt, idejében Watterich ezredes álláspontján. Már azon gondolkoztam, hogy megállítom az ezredet, s javasolni fogom, hogy várjunk egy keveset, amíg kissé kiderül, de hát ez a novemberi éjjeli hóvihárban még keservesebb lenne, mint a menetelés. Egyszerre csak hallom pár lovas közeledését az országúton. Nagy szerencsém volt, egy négytagú öreg galíciai népfelkelő lovas járőr egy németül tudó káplár vezetésével tért vissza egy kiküldetéséből Krakkóba. Ettől megtudtam, hogy hála Istennek, még nem tévedtünk [el]. Kb. száz lépéssel odébb lesz egy útszéli kereszt pár fenyőfa között, ott vezet be az út Gorna Wies felé. Ezt csakugyan könnyen megtaláltam, s így reggel 6–7 óra közt beérkeztünk Gorna Wies kis faluba.

Watterich ezredessel – akivel a háború későbbi folyamán igen sokszor kerültünk kapcsolatba, és igen erélyes, bár sokat követelő, de magát sem kímélő, kiváló érzékű harvezetőnek ismertük meg – délelőtt azt a tájékoztatást kaptuk, hogy erős orosz erők közelednek Krakkó felé, azok megállítása az ő feladata. Ezredünknek azt a parancsot adta, hogy délután Żerkowice községben álljunk készen beavatkozásra, mihelyt a helyzetről tiszta képet kap. Rövid idő múlva az I. és III. zászlóaljunkat már előrerendelte egy kijelölt vonal megszállására, IV. zászlóaljunk az én osztagommal a falu északi kijáratánál helyezkedett el, mint a dandárparancsnokság tartaléka. A két első zászlóalj alighogy elhelyezkedett a kijelölt vonalban, már erős ellenséges tűzbe került. Főleg egy magaslat ellen irányult az oroszok erős támadása, amely mögött egy kis major volt, Krasieniec falutól 5-6 km távolságra északra. Az oroszok közben másfelől is közeledtek, s ezt a majorságnál küzdő csoportot körülfogva támadták. Szívósan védekezett, s több orosz rohamot puskatűzzel

²⁴⁹ A Krakkóból való kivonulás leírása: A 34. gyalogezred története, 55.

visszavert. November 18-án a tűzharc már hosszú vonalon folyt,²⁵⁰ és a helyzet kezdett a túlerővel támadó oroszokkal szemben tarthatatlanná válni. Az én osztagomat Marzsó alezredes ezredparancsnokom még nem vetette harcba, utolsó tartaléknak magánál tartotta, s a délutáni órákban bevonultunk Krasieniec falu legészakibb házaiba, közvetlenül az előttünk álló lapos dombhát lábánál, amelynek tetején volt a közben harcba vetett zászlóaljunk tűzvonal. Már amikor Żerkowicéből odaértünk, láttam, hogy nem valami kellemes helyzetbe kerültünk, mert közvetlenül a tűzvonal dombjának lábánál lévén, mindazok az orosz lövések, amelyek kissé magasabban, a tűzvonal fölött repültek tovább, mind ide, a falu északi házaiba és udvaraiba hullottak. Békés odamenetelésünk alatt állandóan zizegtek a puszkagolyók körülöttünk, s egy ilyen eltévedt golyó az én osztagom közepén menő Jenei nevű bakámat találta el. Fejlövés, egy pillanat alatt vége volt. Még aznap este ott, a ház kertjében eltemettük. Az ezredparancsnokság, Marzsó alezredes, Horváth kapitány ezredsegédtiszt bementek a házba. Legénységemet a tágas udvar túlsó szélén épült csűrbe vezettem, ott kényelmesen elfértek. Az udvaron járni alig lehetett, olyan sűrűn repültek oda be a muszka puszkagolyók.

Nyugtalan éjszakánk volt, állandóan figyeltük, vajon az első vonal képes lesz-e az erős támadásokat kivédeni? 19-én hajnali 4 óra tájban érkezett egy küldönc a tűzvonalban küzdő IV. zászlóalj parancsnokságától. Kéri az ezredparancsnokságot, hogy küldjenek egy nyolc-tíz emberből álló csoportot utászosztagomtól ásóval, csákánnyal felszerelve, hogy a tűzvonalban elesett katonák holttestét a vonal mögé vigyék és elföldeljék, mert a holttestek akadályozzák őket a kilövésben. Már ébren voltam, hiszen az egész éjszakát teljesen felöltözve virrasztottuk át Marzsóval és Horváthtal. Marzsó átadja nekem a jelentést azzal, hogy intézkedjem. Kimegyek az udvarig. Koromsötétség. Jobb kezemben szöges botom – Krakóban vettünk ilyen, mert a harctéren tarlók, árkok közt szükség volt ilyen támaszra –, bal kezemet előre nyújtottam, hogy a sötétben bele ne ütközsem az udvarban esetleg álló szekérbe vagy bútorba, és sietek a csűr felé osztagomhoz. Egyszerre csak úgy érzem, mintha előre tartott bal kezem fejét valaki vagy valami meglökte volna, s egyidejűleg azt érzem, hogy két középső ujjam összecscuklik. Megállók, jobb kezemmel odanyúlók, s érzem, hogy meleg vér önti el kézfejemet. Tehát beleszaladtam egy eltévedt orosz puszkagolyóba. Még gyorsan odakiáltottam a csűr ajtajában őrt álló utászkatonámnak, hogy költse fel Hajdú őrmestert, s küldje be sürgősen hozzám, azután visszasiettem a szobába. Mutatom bal kezemet, Marzsó és Horváth is megdöbbenve nézik. „Szerencséd volt, hogy a golyó nem egy fél méterrel hátrább, a fejedbe talált” – mondja Marzsó. Az ezredtörzs nem kombattáns tagjai, orvos, tábori lelkész, s egyéb referensek harc közben egy hátsóbb helyen tartózkodtak, tehát orvos hiányában Horváth kapitány a minden tiszt-nél meglévő elsősegély-, sebkötöző csomagomat felbontva bekötözte sérülésemet. Ahogy a szerény gyertyavilágnál is láthattuk, az éles hegyű orosz puszkagolyó a bal kézfejem közepén fúródott be, s eltörve a középső ujjam csontját a tenyerem közepén kis nyíláson repült ki. Nagy szerencséről beszélhetek, hogy nagyobb baj nem történt. De hát most ismét el kellett hagynom ezredemet, hogy valamilyen hátsó kórházban rendbe hozzák sebemet. Átadva osztagom vezetését Hajdú őrmesternek, parancsnokom tanácsára még ott bevártam a reggelt, hogy ne kelljen éjjeli sötétben ismeretlen vidéken kóborolni, amíg egy segélyhelyet találok, s onnan továbbküldhetnek Krakkóba. Reggel 8 óra körül elbúcsúzva Marzsóéktól, legényemmel, Bóczér Sándorral a házakhoz lapulva szerencsésen kijutottam a falu déli kijáratánál a Krakkóba vezető úthoz. A tűzvonalon túlrepülő lövedékek

²⁵⁰ A 34. gyalogezerd története, 56.

ide már nem estek, úgyhogy nyugodtan marsoltunk az országúton tovább, amíg sikerült egy Krakkó felé menő katonai szekéren helyet kapnunk. Hajdú őrmesternek lelkére kötöttem, hogy vigyázzanak otthagyt kis poggyásomra Czihai Ferencsel, megengedtem neki, hogy Vilma hátsólovamat használhatja, ha szükségét érzi. Reggel 10 óra tájban látok egy községben [egy] vöröskeresztes zászlót. Leszálltam a szekérről. Egy osztrák Landwehr ezred sebesültkötöző helye volt. Orvosa megnézte bekötözött kezemet, s azt mondta, nem tartja szükségesnek a pár óra előtt tett kötést felbontani, hiszen délután Krakkóban úgys szakszerű kezelésben lesz részem. Együttal azt is közölte – s adott nekem egy odautaló szolgálati jegyet –, hogy nem egy ottani kórházba, hanem a vasúti állomáson lévő vöröskeresztes állomásra kell mennem, mert Krakkó vár lévén, s lehetséges, hogy pár nap múlva az orosz körülzárja, tehát a kórházakba a harcvonalból csak életveszélyes sebesülteket vesznek be, mindenkit továbbítanak Wadowice városkába, ahol a sebesültek, betegek szétosztása történik.²⁵¹

Délután 4 óra tájban érkeztem Krakkó vasúti állomására. Jelentkeztem az ottani Vöröskereszt állomáson. Szíves katonarvos fogadott s tájékoztatott. Kérdésére, hogy éhes vagyok-é, bizony mondtam, hogy reggel óta nem ettem jóformán semmit, adott egy cédulát, amellyel nekem és legényemnek az állomás éttermében adtak levest és valami főzeléket. Azután átmentem a sebesültkötöző helyiségbe. Az ajtóban ült egy orvos, beírta adataimat egy könyvbe, s azután intett a szomszéd asztalnál ülő vöröskeresztes ápolónői ruhában ülő idősebb hölgynek: „Frau Grafín, bitte nehmen Sie den Herrn Oberleutnant in Behandlung.”²⁵²

A hölgy felállt, hozzáléptem, bemutatkoztam. Impozáns megjelenésű, úgy 50 körüli dámának néztem. Később egy ápolónőtől megtudtam, hogy Marschall grófné, önkéntes ápolónő, de sebészeti klinikán végzett képesítéssel. Bevezetett a műtőszobába. Lebontva kötésemet érdeklődött, milyen körülmények közt, hogy és hol, mikor sebesültem meg. Ekkor láttam csak sebemet igazában. Aggódva kérdeztem a grófnőtől, vajon ez a kezem nyomorék marad-é. Mosolyogva megnyugtatót, hogy hiszen ujjaimat tudom mozgatni, tehát itt valószínűleg a már amúgy is kitapintható csonttörésről van csak szó a kézfej közepén, amint mondta, a metatarsust törte szét a golyó,²⁵³ de ez kellő kezelés után össze fog forrni, s a megsérült izomrészek is összenőnek, csak hát ehhez bizony legalább egy jó hónap időre van szükség. Ő most kiállítja nekem a leletet egy kórházban történő ambuláns kezelésre. Arra a kérdésére, hová szeretnék kerülni, Budapestet kértem. Nem kíváncsoztam Kassára, mert akkor már Ilus leveléből és a pótzászlóaljtlól érkezett hivatalos jelentésből is tudtam, hogy amikor az oroszok október végén Bártfáig jutottak, a Hadügyminisztérium rendeletére Kassát katonailag ki kellett üríteni, a katonai parancsnokság Székesfehérvárra, ezredem pótzászlóalja pedig Szekszárdra lett áthelyezve. A tisztai családoknak is ajánlották, hogy hagyják el Kassát. Ilusom Budapestre ment, hogy közelebb legyen Szekszárdhoz, ahol mégis tarthat összeköttetést az ezreddel. Pesten kedves jó barát néninél, özv. Ráth Zoltán elhalt egyetemi professzor özvegyénél – akinek leányaival Győrben együtt járt iskolába – kapott egy kis szobát a Bakács utcában, s ennek címét megírta nekem. Ezt én még a harctérről való távozásom előtt megkaptam, így hát természetes, hogy Pestre igyekez-

²⁵¹ Markó Árpád továbbiakban leírt sebesülése után és hazatéréseivel párhuzamosan, november folyamán zajlottak le a Krakkótól északra lévő harcok. Lásd: A 34. gyalogezred története, 59–60.

²⁵² Grófnő, kérem, foglalkozzon a főhadnagy úrral! (ném)

²⁵³ Metatarsus: jelentése szó szerint lábközép (lat.); itt a kézközép-csontok: metacarpus valamelyikének töréséről van szó.

tem. Marschall grófné tájékoztatott, hogy Wadowicében egy kis galíciai városkában, nem messze Krakótól van egy elosztóállomás, tehát nékem egyenesen oda kell menni. Ott azután a beérkezett sebesülteket elhelyezik a városi szükségkórházakban és szétosztják aszerint, hogy ki akar Bécsbe, ki Budapestre, vagy más nagyobb városba menni, ahová vöröskeresztes vonatok fognak keresztülfutni. Persze az elszállítás a sebesültek állapotától függ, a súlyos eseteket azonnal továbbítják, a járó betegek és sebesültek elszállítására akkor kerül sor, amikor valamelyik nekik alkalmas vonatra be tudják őket szorítani. Este 6 órakor indul a legközelebbi vonat Wadowicére, arra szálljak fel.

Nem is mentem el az állomásra, s jóval 6 óra előtt már ott voltam Sándor legényemmel a sínpar előtt, ahová a vasutasok szerint a Wadowicébe menő vonat fog beállni. Örültem, hogy ott két 34-es hadapród őrmester bajtárs csatlakozott hozzánk, a nevükre sajnos nem emlékszem, s az akkor vezetett noteszem már elveszett. Az egyik vállába kapott egy golyót, a másik súlyos vesegörcsök miatt volt kénytelen a frontról távozni. Este 8 óra felé begurult a minket elszállító vonat. Mi hárman gyorsan felugorva elfoglaltuk mindjárt az első fél fülkét. Persze világítás nem volt a fülkében, gyertyáinkkal segítettünk magunkon, s a fűtés bizony nem nagy meleget adott. Éjjel 11 óra felé értünk sok veszteglés után Wadowicébe. Ott mindjárt egészségügyi katonák futottak végig a vonaton, s közölték, hogy a vonaton kell tölteni az éjszakát, reggel fognak a városban szétosztani. Reggelit az állomás épületben működő vöröskereszt konyhán kapunk. November 20-án reggel – már elég világos volt – ismerős hangot hallok a peronon. Kinézek, hát nagy örömömre ezredtársamat, dr. Szarvassy Laci ezredorvost pillantom meg, amint ott intézkedik. Kilépek hozzá. Örömmel üdvözöl, ő volt a Wadowicén működő elosztóállomás vezetője.

Tájékoztatott, hogy reggel 8 órakor a vonatot ki kell üríteni, akkor a sebesülések, betegségek foka szerint fog minket csoportosítani az elszállításra. De azt is mindjárt megmondta, hogy bármennyire is szeretne minket, 34-eseket azonnal továbbküldeni, ezt nem teheti, mert igen sok súlyosabb esetről kell gondoskodnia. Megnyugtattam, nekünk most mindegy, hogy mennyi ideig veszteglünk itt, hiszen reméljük, hogy tisztességes szállást és tűrhető ellátást kapunk. Efelől megnyugtattott. Minket, ezredtársait a legjobb városi szükségkórházba küld, egy üres, volt mechitarista szerzet²⁵⁴ kolostorába. S reméli, hogy három-négy nap múlva fog itt egy Budapestről küldött vöröskeresztes vonat keresztülfutni, s azon majd helyet ad nekünk.

A nekünk kijelölt kórház a városka közepén feküdt. Elég nagy, egyemeletes, fehérre meszelt, régi ház, templommal összeépítve. Egy vöröskeresztes karszalagos civil úriember fogadott, ő volt a kórház vezetője. Kértem, hogy két ezredtársammal együtt tegyen egy szobába. Annak semmi akadálya sincs [– mondta –], hiszen most az összes emeleti cella üres, s minden cellában három fekhely van. Így hát kaptunk egy fehérre meszelt, tiszta szobát, benne három vaságy szalmazsákkal, pokrócokkal, asztal székekkel és mosdóasztal. Szóval háborús igényeknek nagyon is megfelelő kvártély. A házirend szerint napjában csak egy órára szabad eltávozni a házból, ha valamit akarunk vásárolni, mert soha nem lehet tudni, mikor üzennek értünk a vasúti állomásra. Egyébként a kolostorhoz tartozó kertben bármikor sétálhattunk. Sorsomra tehát pillanatnyilag nem panaszkodhattam. Az orvosi ellátás úgy volt szabályozva, hogy minden délben bejött egy városi orvos egészségügyi segédszemélyzettel, hogy a sebesülteket átkötözze, s mindenkit ellásson gyógyszerrel.

²⁵⁴ Mechitarista rend (lat.: Ordo Mechitaristarum): egy 1701-től működő örmény katolikus férfi szerzetesrend.

Nekem Krakóban azt mondta Marschall grófné, hogy a kötélket²⁵⁵ kezemről csak öt nap múlva váltassam fel, így hát megmondtam a doktornak, hogy két nap múlva, 22-én kérem átkötözésemet. A reggelit, ebédet, vacsorát felhozták a szobába. Rendes, egyszerű házi koszt volt, harctéri szerény igényeinkkel igen élveztük az asztal mellett, tiszta tányérokon, rendes evőeszközökkel elköltött étkezésünket.

Az első nap nem volt okom és kedvem kimenni a városba, boldogan élveztem a pihenést, alvást a jó ágyon. Másnap délelőtt kimentem borbélyhoz, egy könyvkereskedésben vettem néhány Ullstein-könyvet,²⁵⁶ felvágottakat, cukrot stb. Egyébként otthon szobánkban vagy a kertben sétálva beszélgettünk két szobatársammal, s más sorstársunkkal, akik közt találtam egy Wiener Neustadt-i bajtársat, aki két évvel alattam járt, de jól emlékezett reám, főleg mint a tőlem felállított zenekar vezetőjére.

Sebemet 22-én az orvos átkötötte. A vérzés már elállt. Új, tiszta kötéssel látott el, tehát három napig ismét nem kellett hozzányúlni.

Végre 23-án délután bejött cellánkba a gondnok, s egy Szarvassy ezredorvostól kiállított névjegyzék szerint felolvasta azok nevét, akiknek ma délután 6 órakor kellett kint az állomáson a továbbszállításra jelentkezni. Mind a három 34-es neve a listán szerepelt, tehát boldogan összeszedve kis holmijainkat este jelentkezünk Szarvassy Lacinál. Közölte, hogy 7 órára van jelezve Krakóból egy magyar vöröskeresztes vonat, amely innen egyenesen Pestre megy. Megnyugtató, hogy lesz abban helyünk. Valóban befutott a rendes, fűtött és világított vonat, s mind a hárman egy másodosztályos fülkében kaptunk helyet. Tehát ha napokig is tart az utazás, mégis párnázott üléseken tölthetjük az éjszakákat.

A vonat Bielitz-Bialán, Teschenen, a Jablunkai-szoroson át érte el Čadca mellett a magyar határt, és Zsolnán át a csodaszép Vág völgyén végigfutva a Bécs–Budapest vonalat Érsekújvárnál 25-én délelőtt. A budapesti Keleti-pályaudvarra délután 5 óra tájban érve azonnal Ilusom lakására siettem – őt már magyar területre érve Zsolnáról és Érsekújvárról táviratban értesítettem –, tehát amikor a Keletiből lakására siettem, már várt engem. Azt tudtuk, hogy hosszabb pesti tartózkodásról lévén szó a kedves Ráth család vendégszeretét nem vehetjük igénybe, az Ilusnak adott kis szobában nem is lett volna hely. Másnap reggel átköltöztünk egy penzióba, a Kecskeméti utcába. Én reggel azonnal a Vöröskereszt Kórházba mentem. Igazgatója még mindig Imrédy tanár volt törzsorvosi (örnagyi) egyenruhában, aki kedvesen fogadott. Azonnal áttelefonált a sebészetre, amelynek vezetője egy végtelenül kedves, rokonszenves, idős orvos-tanár, a szepességi dr. Haberern Jonathán volt. Átmentem hozzá, azonnal fogadott és alaposan megvizsgálta sérülésemet. Röntgen elé állított, s az eredmény kedvező volt. Valóban a bal tenyerem közepén lévő középcsontot törte ketté a lövedék, de fertőzés, gennyesedés nem mutatkozott, a krakkói első kezelése jó volt, így hát szabályos gyógyulásra lehet számítani. Felvett ambuláns kezelésre az osztály állományába, s utasított, hogy kétnaponként jelentkezem vizsgálatra, átkötésre, vigyázzak arra, hogy kézfejemet ütés stb. ne érje, s bal karomat felkötve hordjam.

Így hát igazán hálát adhattam a jó Istennek, hogy idáig megsegített. Haberern tanár véleménye szerint legalább egy hónapra lesz szükségem, amíg újból kimehetek a frontra. Mivel pedig a penzióban való lakás és élet ilyen hosszú időre igen sokba került volna, a másik kedves vöröskeresztes doktor rokonomék, Rapcsák Lajosék ajánlottak be egy rokonukhoz, akiknek volt egy üres kiadó szobájuk a József utca 9. szám alatt. Be is költöz-

²⁵⁵ Értsd: kötést.

²⁵⁶ Ullstein Verlag: egy 1877-ben alapított berlini könyvkiadó (1960-ra beolvadt a Springer kiadói konszernbe) könyveit.

tünk oda, dr. Babocsay ügyvéd és felesége, kedves szíves emberek adtak egy tágas, udvari, zavartalan, külön bejárású szobát, reggelit. Ebédre, vacsorára pedig vagy apósomnál²⁵⁷ voltunk, aki – akkor mint országgyűlési képviselő Tisza István pártjában – Pesten lakott öreg házvezetőnőjével, vagy vendéglőben ebédeltünk. Nem tagadom, jól éltünk december hónapjában Budapesten, elmentünk többször operába, színházba, hangversenyre, hiszen a mögöttes országrészt a háború nem zavarta, s akkor még az élelmezés sem volt korlátozva. Csak hát nagyon sokszor gondoltam harctéri ezredem sorsára, s resteltem, hogy nem lehetek köztük.

A Szekszárdon működő pótkeretünknel beosztott ezredtársaimtól nagy vonalakban tájékozva voltam életükről. A „nagy átcsoportosítás”-nak nevezett visszavonulás november végéig tartott. Közben heves harcokat vívtak a San partján Rudnik–Ułanów mellett, s előzőleg Maszkównál egy éjjeli rohamtámadásnál vitézkedtek, sok veszteséggel. December 5-én elszállították az ezredet Galícia földjéről Orosz-Lengyelországba.²⁵⁸ Az ott harcoló 2. hadsereg (Böhm Ermolli lovassági tábornok hadserege) kötelékében Gallwitz német tüzér tábornok harccsoportjában vett részt erős küzdelmekben. Büszkén olvashattuk a lapokban december 18-án, a hivatalos harctéri jelentésben (Höfer-jelentésnek hívtuk ezeket a mindennapi helyzetjelentéseket, a vezérkar főnökének helyettese, Höfer tábornok szerkesztésében), hogy „...Piotrków városát tegnapelőtt az I. Vilmos német császár és Poroszország királya nevével viselő 34. császári és királyi gyalogezred osztagai vették be rohammal.”²⁵⁹ Ugyanez a jelentés a német hadsereg hivatalos- és napilapjaiban is megjelent, így hát ezredünk vitéz haditettét mindenki olvashatta. Piotrkow bevétele után az ezred tovább üldözte az orosz csapatokat, s végül a Pilica partján, Cieblowice–Brzustów mellett ásta be magát, parancs szerint lövészárokharcra készen.

Haberern tanár december végén még pár heti masszázskézelést írt elő, naponként be kellett mennem a kórházba, s január elején gyógyultan bocsátott el. Aggódva kérdeztem, hogy nem leszek-e gátolva kezem használatában, mert a lövés következtében a középső ujjam egy jó centiméterrel lett rövidebb, s a kézfejen egy kis csontkinövés maradt meg. De megvigasztalt, ujjaimat teljesen tudom mozgatni, tehát nincs semmi baj. Engem főleg az izgatott, hogy fogok-e tudni hegedülni. A kezelés alatt sokszor kívántam: bár inkább a lábamba kaptam volna akármilyen súlyos sebet, azt inkább elviselném, mint egy olyan kézsérülést, ami lehetetlenné teszi hegedülésemet.

Kissé szorongva vettem kezembe a hegedűt, de már pár percnyi játszás után örömmel láttam, hogy nincs baj, még kissé szokatlan, hogy a rövidebbé vált ujjamat jobban ki kell nyújtani, de ehhez hamar hozzászoktam, s későbbi, negyven éves kamarazene társaságok prímhegedűsi szereplésimben ez a kis fogyatkozás semmiben sem zavart.

1915. január első hetében leutaztam Szekszárdra, hogy a pótzászlóaljtól még ebben a hónapban a harctérre induló menetalakulathoz csatlakozva térhessek vissza a harctérre. Szekszárdon kellemes szobát kaptam egy kedves, idős, úri család házában, özv. Sass Istvánné öreg kúriájában. Szolgálatom az volt, hogy a pótzászlóalj századainál lévő volt ezredutasz katonákat (voltak 15-20-an) naponként összegyűjtöttem, gyakorlatoztam velük, s iskoláztam a hadi–műszaki szolgálat dolgait.

Január közepén megjött a parancs, hogy a pótzászlóalj indítson útba január utolsó

²⁵⁷ Sárkány Ferencnél.

²⁵⁸ Az ottani, 1914. december 5. és 1915. február 4. között zajló harcokról lásd: A 34. gyalogezred története, 60–68.

²⁵⁹ Vö.: uo., 59.

hetében egy menetzászlóaljat Orosz-Lengyelországba. Feleségem erre az üzenetre lejött Szekszárdra, hogy elutazásom előtt legalább még néhány napig együtt lehessünk. Szállodában kaptam rendes szobát, az étkezés kérdése is könnyen megoldható volt, mert tisztí étkezdénk ott rendesen működött. Mivel pedig egy jó barátom, ezredtársam, Pavellić Emil főhadnagy,²⁶⁰ az egyik pótszázad parancsnoka lévén, családját odahozatta, s rendes lakásuk volt, felajánlották, hogy legényük elhozza a tisztí étkezdéből a mi ebédünket, s velük együtt ebédelünk. Nagy örömmel fogadtuk, mert az asszony, Kuenzlen Matild, svájci, Aarau városából való, kedves asszony, már Kassán igen összebarátkozott Ilusommal, s így a néhány napot, amit még Szekszárdon tölthettünk, kellemes baráti körben élhettük át.

Január 20. után – nem emlékszem pontosan a napra – Petróczy Ferenc kapitány parancsa alatt összeállt a zászlóalj, s délután elindult vonatunk Budapest felé. Petróczy mint kedves jó barát megengedte, hogy Ilus és még pár asszony, akik férjeiktől búcsúzni Szekszárdra jöttek, Sárbogárdig velünk utazzanak, s ott szállottak át a budapesti vonatra. Bizony nehéz volt a búcsú, immár harmadszor, s mikor a pesti vonat elrobogott, s ott álltam a sötét pályaudvaron magamban ismét a legbizonytalanabb jövő előtt, nem tagadom, kissé elszomorodtam. Miért kell ennek így lenni? Lesz-é ennek a mi háborúknak olyan eredménye, ami kárpótolja az emberiséget a temérdek megpróbáltatásért, szenvedésért és ártatlan családokat ért gyászért? Visszatérve a vasúti vendéglőben ülő ezredtársaimhoz nagy vigasztalás volt, hogy nem vagyok egyedül, hogy kellemes bajtársi körben mehetek bizonytalan jövőm elé.

Másnap hajnalban Kelenföldön átgurulva vonatunkat átterelték a Nyugati-pályaudvarról a Bécs felé vezető pozsonyi vonalra, s két nap múlva már Csehország északkeleti szegélyén, az Óriás-hegység gyönyörű vidékén szállítottak ki, Wildenschwert szudétanémet városkában. Egy napot kellett ott vesztegelnünk, amíg ismét továbbszállítottak. Glatz város mellett már porosz Szilézia területén voltunk, onnan Neisse, Oppeln, Lublinitz városokon áthaladva vittek tovább Czesztochowa felé. Neisse pályaudvarán kedves meglepetésben volt részünk.

Amikor vonatunk megáll, bejön a fülkébe egy német százados, a vasúti állomás parancsnoka, s közli Petróczyval, hogy kb. egy óra veszteglés után fogunk csak tovább mehetni, érdeklődött, milyen ezred vagyunk, s mikor meghallotta, hogy ezredtulajdonosunk Vilmos német császár, arra kért, hogy a tiszték jöjjenek ki a peronra, hogy bemutatthassa őket a német császár unokahúgának, egy Hohenzollern hercegnőnek,²⁶¹ aki mint öröskezes nővér itt teljesít szolgálatot, s biztosan örülni fog, ha egy a császárral kapcsolatban lévő magyar ezred tagjait megismerheti. Nagyon kedves, közvetlen hölgynek mondja, aki szívesen elbeszélget a transzportok tagjaival, csak arra figyelmeztetett minket és minden ott átutazó csapat tisztjeit, hogy a hercegnő nem szereti, ha barátságos kérdéseire csak röviden, egy szóval – igen, nem stb. – felelnek, mindig fűzzenek hozzá valami egyéb, a kérdésre vonatkozó mondatot. Gyorsan felsorakoztunk a peronon vagonunk előtt. Alig múlt el tíz perc, már jött a hercegnő a százados kíséretében, mögötte egy öröskezeses ápolónő, nagy kosárral karján. Valóban rokonszerves, úgy kb. 40–45 év közti, jól megtermett szőke asszony, kedves, mosolygós arccal lépett elénk, fogadta Petróczy bemutatkozását, azután sorban mindegyikünkhöz lépve kezét fogott, s pár szót intézett mindegyikünkhöz. Tőlem azt kérdezte, hogy hol végeztem katonaiskolámat, s addig milyen hadműveletek

²⁶⁰ Tévesztés, Pavellić 1915 januárjában százados volt.

²⁶¹ A kiterjedt Hohenzollern-dinasztiát tekintve Vilmos császár unokahúgának kilétét nem sikerült megállapítanunk.

ben vettem részt. Azután mindegyikünk kezébe nyomott egy kis csomagot, benne keksz, kis üveg dzsem, cigaretta, pástétomkonzerv stb. Azután azzal búcsúzott, hogy megírja a császárnak, hogy ma alkalma volt ezredének egy csoportjával találkozni. Végül legjobb kívánságaival Isten áldását kérve további harctéri életünkre, elbúcsúzott.

A német kapitány közben szólt Petróczynek, hogy jöjünk be az állomás éttermébe egy pohár sörre. Szívesen tettünk eleget hívásának – úgy emlékszem, tíz-tizenketten voltunk, s asztalunkhoz jött még az állomáson szolgálatot teljesítő négy-öt német tiszt is, és egy kedélyes félórát töltöttünk együtt. Eközben mesélte el a kapitány a következő humoros esetet, ami a hercegnő körül előtte való napon játszódott le. Begurult az állomásra egy német lovasezred egyik harctérre utazó menetszázada. A hercegnő, aki minden szállítmány elé kiment, hozzájuk lépett. A század tisztjei és egy továbbszolgáló öreg strázsamestere, marcona, viharedzett, kemény katona, kijöttek a vagonból. Az őrmestertől a hercegnő ezt kérte: „Nun, Herr Wachtmeister, sind Sie verheiratet?”²⁶² – Mire az öreg harcos emlékezve a kitanításra nem csak azt felelte, hogy nein, hanem így válaszolt: „Nein Euere königliche Hoheit, bisher habe ich mir meistens anderswie geholfen.”²⁶³ – A tisztok megrökönyödve hallgatták, de a hercegnő nem sértődött meg, mosolyogva kezét nyújtotta: „Gott mit Ihnen, Herr Wachtmeister, kehren Sie gesund nach Hause.”²⁶⁴

A következő nap délelőttjén érkeztünk a híres Czesztochowa városába, s már előre reménykedtem, hogy talán lesz időnk a híres pálos kolostort megtekinteni.²⁶⁵ Az állomásparancsnokság azt közölte, hogy még a délután folyamán gurulunk tovább Noworadomsk felé, de az órát biztosan még nem tudja. Így tehát bár kértük Petróczyt, engedjen el a kolostorig – nem volt nagy távolság, a vasúti állomás is a város szélén volt –, de ő aggályos természetű lévén, ezt nem merte megengedni, nehogy valaki lemaradjon. Egy pár vállalkozó tiszt suttymóban mégis elszaladt, amint mondták, a rendkívül érdekes, régi, várszerű kolostorba. Én persze mint Petróczy jó barátja s kupétársa nem hagyhattam őt cserben, s így a napot eléggé unalmasan töltöttük a vasúti állomás közelében, s egy vendéglőben ott megebédeltünk.

Délután 4 óra tájban továbbindultunk. Hamar sötétedett, csak azt láttuk, hogy hatalmas erdőségek közt ment vonatunk. Másnap délben érkeztünk az ezredünktől elfoglalt Piotrków (németül Petrikau) városába, s egy orosz laktanyában kaptunk szállást, mert vasúti utazásunk itt véget ért, másnap már gyalogmenetben kellett ezredünket felkeresni. Háromnapos gyaloglás után – miközben Wolbórz és Tomaszowo községekben töltöttük az éjjelt – érkeztünk 1915. február 4-én Cieblowice községbe, ahol ezredparancsnokságunk, IV. zászlóaljunk s az én utászosztagom volt beszállásolva. Az ezred többi része egy pár kilométerrel előbb, lövészárokbán.²⁶⁶ Január 17-én az ezredhez érkezett újonnan kinevezett végleges ezredparancsnokunk, gelderni Colerus Vendel ezredes, aki ezelőtt az erdélyi 61. gyalogezred²⁶⁷ alezredese volt. Régi, flamand eredetű, osztrák katonacsalád tagja, test-

²⁶² Nos, Őrmester Úr, Ön nős? (ném.)

²⁶³ Nem, Királyi Fenség, ezideig leginkább másképpen boldogultam. (ném.)

²⁶⁴ Isten Önnel, Őrmester úr, térjen haza egészségesen. (ném.)

²⁶⁵ A Nagy Lajos király által 1382-ben alapított Jasna Góra-i pálos kolostor Czesztochowa városban Lengyelország máig leghíresebb zarándokhelye.

²⁶⁶ Az 1914. december 5. és február első hete közti eseményeket összefoglalóan lásd: A 34. gyalogezred története, 60–68.

²⁶⁷ Erdélyi 61. gyalogezred: Az 1798-ban alapított, temesvári állomáshelyű cs. és kir. 61. magyar gyalogezred.

vérocse most egy másik hadseregünkben mint tábornok vezetett egy hadtestet.²⁶⁸ A faluba érkezésünk után azonnal jelentkeztünk nála. Rokonszenves, barátságos arcú öregúr, legalább 60 éves lehetett,²⁶⁹ dacára asztmájának, még jól bírta a hadműveletek fáradalmait, csak az volt a baj, hogy egy kukkot sem tudott magyarul, s így derék legénységünkkel nem tudott közvetlenül érintkezni. Pár meleg bajtársi szóval üdvözölt minket, s egyenként is kikérdezett eddigi beosztásaink, szolgálatunk felől. Én természetesen visszakaptam az ezredutaszosztag parancsnokságát, s így az ezredtörzshöz tartozván a következő napokban is többször találkoztam új ezredesemmel. Érdeklődött bécsújhelyi éveimről, mert ő is büszkén vallotta magát Neustadternek. Láttam és éreztem, hogy kellemes lesz vele a szolgálati és magánérintkezés is.

Csak négy napot töltöttünk ezután mostani állásunkban, mert parancs érkezett, hogy a 2. hadsereghez²⁷⁰ tartozó csapatokat kivonják az Orosz-Lengyelországban harcoló hadsereg kötelékéből, s a Kárpátok vidékén vetik be újból a harcvonalba. Bár örültünk annak, hogy közelebb kerülünk otthonainkhoz, mégis nehezen hagytuk el állásainkat a Pilica folyó mentén. A vidék gyönyörű volt, harcvonalunk a cár vadaskertjében húzódott végig, északra tőlünk pár kilométerre volt Spała községben a cár pompás vadászkastélya.²⁷¹ Az őserdő, kitűnően gondozott utakkal, méternél vastagabb törzsű fenyő-, nyír-, kőrisfákkal, ágaikon 30–40-cm-es hótakaró, a februári napban kristályos ragyogással gyönyörködte-tett, s a hideg soha sem volt elviselhetetlen. Eszembe juttatta Agnes Günther híres német író nő kitűnő regényében – „Die Heilige und ihr Narr”²⁷² – azt a fejezetet, amelyben egy észak-poroszországi téli, a mienkéhez nagyon hasonló tájék képét festi remekül. És még egy előnyünk volt a vadaskertben. Szakácsunk remek szarvas- és özpecsenyét tudott fel-szolgálni.

De láttam egy szomorú képet is ebben a gyönyörű környezetben, ha kimentem ellen-őrízni osztagom lövészárók-építési munkáit az erdőben. Egy valamikor szép, modern villa felgyújtott, szétdőlt romjai mellett vezetett utam. Látszott, hogy gondozott kertbe épült, értékes, kulturált emberek hajléka lehetett. A romok közt a hóban, sárban, gyönyörű festmények, értékes bútorok és gazdag könyvtár szétdőlt maradványai rothadtak. Az erdészlak gazdasági épületében lakó lengyel erdőkerülő elmondta, hogy a vadaskert e részének gondozója egy német származású kitűnő főerdész volt. Amikor a németek az orosz sereget innen kiszorították, az oroszok azt állították, hogy a főerdész kém, kertjében fel-akasztották, s mindenét szétdúlták. Az odaérkező legelső német csapat levágta a holttes-tet a fáról, s tisztességesen eltemette. A vastag tölgyfa ágán még én is láthattam a kötél ottmaradt darabját.

Egy alkalommal megnéztem a hóban heverő könyvtár roncsait. Főleg német klasz-zikusok, regények, útleírások, erdészeti és gazdasági szakmunkák, lengyel könyvek, de volt köztük sok francia is, látszott, hogy az erdész családja művelt, olvasni szerető embe-rekből állhatott. A könyvek közt turkálva szemembe ötlött egy régi pergamenbe kötött

²⁶⁸ Emil Silvester Colerus von Geldern gyalogsági tábornok, 1914. augusztus és 1915. március között a cs. és kir. III. hadtest parancsnoka az orosz fronton.

²⁶⁹ Colerus ezredes 54 éves volt ekkor.

²⁷⁰ Cs. és kir. 2. hadsereg.

²⁷¹ A spałai vadászkastélyt II. Miklós orosz cár építtette.

²⁷² Agnes Günther: „Die Heilige und ihr Narr” (A szent és az udvari bolondja) című romantikus regénye (magyarul „A szent meg a rajongója” címen ismerjük) a stuttgarti Steinkopf kiadónál jelent meg 1913-ban. A nagyon népszerű könyvet Magyarországon először Z. Tábori Piroksa fordításában adta ki a Nova Irodalmi Intézet 1929-ben a 182.(!) német kiadás alapján.

kézírásos, negyedrétnagyságú, vastag könyv. Bár még akkor nem értettem a régi íráskorának meghatározásához, láttam, hogy a könyv valószínűleg a XVII–XVIII. századból való lehetett, az utolsó bejegyzés 1746-i dátummal volt ellátva. A könyv tartalma amolyan házi kincstár volt. Francia, német, lengyel nyelven írt gyógyszerek, kozmetikai kenőcsök, illatszerek receptjei, minden akkori házi munka, szappanfőzés, szeszes italok készítése, különféle ételek, finom konyhareceptek, egyéb házimunkák, mint szövés, fonás, betegápolás, disznóölés, húsok konzerválása stb. volt abban leírva, de okos tanácsok gyerekek neveléséről, s egyéb, az életben előforduló esetekről. Ezt a könyvet magamhoz vettem, gondosan megőriztem. Sajnos a második világháborúban elpusztult könyvtárammal együtt ez is elveszett.

1915. február 7-én hajnalban jött a parancs, hogy a kolozsvári 51. gyalogezred²⁷³ aznap átveszi állásunkat, s mi vonuljunk gyalogmenetben, azon az úton, amelyen pár nap előtt én a menetzászlóaljjal idejöttem, tehát Tomaszowo-Wolbórzon keresztül Piotrkówba, s ott kapjuk a további parancsot a Magyarországra való bevagonírozásra. Tomaszowo városában egy tanár családjánál voltam beszállásolva. A férfi dolgozószobájában laktam, a falon gazdag, természetesen túlnyomó részben orosz, lengyel, de német, pár francia könyvvel teli polcokkal. A könyves állvány előtt állva nézegettem a könyveket, amikor az asszony rám nyitja az ajtót, friss vizet hozott. Hirtelen eszembe jutott egy magyar irodalmi s egyúttal hadtörténeti epizód. Fazekas Mihály, a Ludas Matyi szerzője mint huszártiszt a napóleoni háborúk valamelyikében egy francia városba került, s belépett egy család könyvtárába. A város ablakaiból polgári lakosság lövöldözött a bevonuló csapatokra, melynek megtorlásaképpen a hadtestparancsnokság egy órai harácsolást engedélyezett katonáinak, ami akkor az ellenségesen, fegyverrel fellépő lakosság ellen szokásos megtorlás eszköze volt. Fazekas mialatt huszárai a konyhát, kamrát stb. meglátogatták, pipára gyújtott, beült egy kényelmes karosszékbe, könyvet vett kezébe, s úgy várta be az egyórás harácsolás végét.²⁷⁴ Azután a könyvet szépen visszatette a polcra, s eltávozott. Mikor a lengyel asszony belépett szobámba, mosolyogva mondtam neki – persze sejtelve sem volt, hogy miért –, hogy legyen nyugodt, nem viszek el egy könyvet sem.

Február 11-én késő délután érkeztünk Petrikauba. Horváth százados, ezredsegéd tisztünk azonnal a német szállításvezetőséghez ment, hogy érdeklődjön továbbszállításunkról. Azt mondták, a mi ezredünk előreláthatólag csak négy-öt nap múlva kerül sorra, tehát helyezkedjünk el addig kényelmesen a városban. Provianttisztünk a német ortskommandónál megkapta a tisztok elszállásolására szükséges cédulákat, a legénységet a volt orosz laktanyában helyezhettük el, amely éppen üresen állott. A laktanya beosztása, berendezése egészen olyan volt, mint a mi laktanyáinké, úgyhogy bakáink mosolyogva mondták: „azt hisszük, hogy otthon vagyunk.”

Négy nyugodt, zavartalan napunk volt tehát ahhoz, hogy magunkat rendbe szedjük, kipihenhessük, mielőtt újra megindulnánk hadszínterünkre, a Kárpátok vidékére. Ezzel megkezdődött háborús életem következő és mondhatom legérdekesebb, leghosszabb és eseményekben, eredményekben leggazdagabb időszaka. Még néhány hétig az utászosztag

²⁷³ Az 1702-ben Kolozsváron alapított, marosvásárhelyi békeállomáshelyű von Boroevic 51. gyalogezred.

²⁷⁴ Fazekas Mihály 1782 áprilisában a cs. és kir. 84. gyalogzászlóaljba állt be önkéntes közlegénynek. Tizen-négy esztendeig katonáskodott, részt vett II. József, majd Ferenc császár törökországi és moldvai hadjárataiban, 1793-ban pedig a császári csapatokkal a francia köztársaság ellen vezényelték. A franciák ellen folytatott háború kellős közepén megundorodott az igazságtalan vérontástól, s 1796 végén főhadnagyi rangban kilépett a hadseregéből.

parancsnoka voltam, de a kárpáti harcok elején, március 5-én Colerus ezredes megbízott a betegen eltávozott Horváth kapitány helyettesítésével. 1915 májusában pedig százados-sá léptem elő, ebben a fontos szolgálati beosztásban véglegesen kinevezett ezredsegéd-tisztté. A háborút most már nem egy szűkebb keretbe szorított alantas csapatot szemén keresztül nézhettem, mert szolgálati tevékenységemnél fogva magasabb szintről, szélesebb perspektívával kísérhettem figyelemmel az eseményeket, állandóan magasabb parancsnokságokkal érintkeztem, s sokszor bizony nagyon felelősségteljes helyzetben kellett az ezred ügyeit, a hadvezetés technikáját, az ellátást, meneteket szabályozni és vezetni.

ÉLET PIOTRÓKBAN. SZÁLLÍTÁS A MAGYAR HATÁRRA, HARCOK A KÁRPÁTOKBAN, 1915. február 19. – május 6.²⁷⁵

Piotrków-Petrikauban tehát négy nyugodt pihenőnapra volt reményünk. Osztagomat kitűnően el tudtam helyezni a volt orosz laktanya két szobájában, élelmezésük is kifogástalan volt. Kihirdettem nekik, hogy mindennap eljövök a déli menázsikosztáshoz, és este 5 órakor még egyszer megnézem őket. Foglalkozást nem tartok, ezt a négy napot mindenki azzal töltse el, hogy magát és fegyverét, felszerelését rendbe hozza, egyébként pihenjen. A harmadik nap délután tartok fegyvervizsgálatot, ruháikat, felszerelésüket is megnézem, addig minden legyen rendben. Ez meg is történt. Hajdú őrmester és derék altisztjeim, Blaskó szakaszvezető, Antal és Holló káplárok, Somosi, diósgyőri vasmunkás és Sorger, mecenzéfi lakatos frajterek (Gefreiter, a szó magyarítása) a honvédségnél őrzővezető, rendes, becsületes, megbízható emberek voltak, úgyhogy szemléimen mindennel meg lehettem elégedve.

Amikor bevonulásunk után a laktanyában elhelyeztem őket, felkerestem a német Ortskommandónál a provianttisztünktől átvett szálláscédulával a nekem kijelölt szállást. Valami orosz név volt rajta, az utca és házszám, emelet megjelölésével. Bóczér Sándor legényemmel odamentünk. Szép, emeletes ház volt a város közepén. Becsengetek, egy libériás, borotvált képű, idős komornyikféle ember nyit ajtót. Megszólítom németül, átadva neki a szálláskiutaló cédulát. Tudott németül, bevezetett egy elegáns előszobán keresztül egy szép, antik bútorokkal berendezett szobába, mondva, hogy ebben a szobában laknak mindig a beszállásolt tiszték. Köszönöm, mondom, s kérdezem, ki a házigazdám. Azt feleli, hogy egy idős orosz grófné, özvegyasszony. Általában nem nagyon barátságosan fogadott, láttam, hogy ellenségnek tart, akinek kénytelen most engedelmeskedni. Mivel már késő este volt, átadtam neki német névjegyemet azzal a kéréssel, hogy jelentse meg a grófnőnek, hogy másnap délelőtt szeretném nála tiszteletemet tenni. Élveztem nagyon a tiszta ágyat, villanyvilágítást, s kényelmet. Bár láttam, hogy az előszobából nyílik egy fürdőszoba, de a szobámba volt bekészítve egy mosdószekekrény vízzel, tehát sejtettem, hogy a fürdőszobát nem igen fogják felajánlani. Bár a győző jogánál fogva egyszerűen megparancsolhattam volna a komornyiknak, hogy legényemnek legyen segítségére a fürdőkályha befűtésénél, de hát nem természetem az erőszakoskodás. Másnap délelőtt mondja a komornyik, hogy a grófnő kéret. Bevezet egy szép barokk szobába. Őreg, legalább 60 éves vagy idősebb, nem nagyon kellemes arcú dáma áll fel az íróasztal mellől. Udvariasan bemutatkozom, mondván, hogy pár napig lakója leszek, köszönöm a kellemes kvártélyt, s igyekszem, hogy ne legyek terhére. Fanyar mosollyal fogadta szavaimat, intett, hogy üljünk le, de egész magatartásán láttam, hogy ellenségnek tart, s nem óhajt velem barátságosabb hangon el-

²⁷⁵ Vö.: A 34. gyalogezred története, 69–83.

beszélgetni. Azt észrevettem, hogy németül gyengén beszél, franciára fordítottam a szót, mire kissé barátságosabb lett. Megkérdeztem, hogy van-é a városban fürdő – gondoltam, hogy erre talán felajánlja fürdőszobáját –, de röviden csak azt felelte, hogy van, egész közel, a szomszéd utcában. Erre felálltam, meghajtvam magamat, ő hidegen kezét nyújtott, s eltávoztam. A nevét sajnos nem jegyeztem fel, s így nem tudom, kivel hozott össze a sors. De ez nem is érdekelt. Persze reggelit nem küldött be, a közeli cukrászdában ittam egy „herbata bez nicsego”-t azaz minden cukor és rum nélküli teát, s valami süteményt hozza.

De ezután Sándor legényem hozta nekem reggelenként a kaszárnyából a jó katonakávé s kenyeret. A vendéglők, cukrászdák működtek, hiszen a harcivonal legalább 50 km távolságra volt, s üzletekben is lehetett egyet-mást kapni. De érdekes volt, hogy a városban akkor a német megszállás alatt háromféle pénzzel is lehetett fizetni, azaz német márkával, osztrák–magyar koronával és orosz rubellel keverve. Ez persze olyan zavaros dolog volt, hogy hiába szabta meg a német Ortskommando a valutaátszámítást, azzal senki sem törődött. A vendéglői étkezés egyszerű volt. Főleg galambokat kínáltak, s egy lengyel ételt, a „borscs” néven ismert, savanyú, répából készült levest, nem nagyon ízlett. A cukrászdákban, bár többféle piskótászerű süteményt árultak, de azok mind egyforma ízűek voltak.

Maga a város nem nyújtott sok látnivalót. Kb. 50 00 lakosú, tehát nagyobb vidéki város volt, de a gótikus római katolikus lengyel templomon s néhány barokk és rokokó kastélyfélén kívül nem láttam érdekesebb műemléket. Egy kedves találkozásom volt egyszer, amikor egy moziba akartam jegyet váltani. A mi hadseregünkben rajtuk kívül a nagyszabeni XII. hadtest csapatainak egy része volt ott az első harcivonalban Kövess gyalogsági tábornok vezetése alatt. Mikor a mozi pénztárhoz lépek, mellém áll egy kedves komáromi ismerősöm, Gaál László, akkor törvényszéki bíró, később a Kúria tanácselnöke, aki mint a székely 82. gyalogezred²⁷⁶ főhadnagya vett részt a háborúban. Megörültünk egymásnak, otthagytuk a mozit, s beültünk egy cukrászdába az estét jól elbeszélgetve.

1915. február 13-án megkaptuk a német vasúti szállításvezetőség értesítését, hogy az ezredet négy vasúti szállítmányra tagolva, másnap, 14-én fogják bevagonírozni. Az ezredparancsnokságot, s vele a törzshöz tartozó többi alakulatot, köztük az én utászosztagomat is 14-én este 6 órakor fogják útbaigazítani. Az ezred zászlaja akkor még mindig velünk volt, s én kaptam a parancsot, hogy azt a szokásos ünnepélyes módon átvegyem ezredparancsnokunk lakásából, s vigyem a vonathoz. Akkor ezredzenénknek csak egy kis részlege, úgy emlékszem, 14-16 tagból álló kis zenekara, a Marschmusik volt kint a harctéren. Annak hangjai mellett vonultam a kaszárnyából osztagom élén Colerus ezredes lakása elé. Ott felállva a ház előtt, a zászlótartó, akkor Blazsek tartalékos hadapród bement a lakásba, s mikor a zászlóval ezredesünk kíséretében a kapuban megjelent, a zenekar játszott a Gotterhaltét, én pedig kivont karddal eléjük menve a zászlónak tisztelegve kísértem azt osztagomhoz. Azután egy víg magyaros indulóval vonultunk végig bábász emberek közt a város utcáin a pályaudvarra. Emlékezetes nekem ez a jelenet, mert ekkor volt alkalmam zászlónk előtt utoljára kivont karddal tisztelegni, s én voltam az utolsó, aki ezt a tiszteletadást megadhatta.

Négy napig tartott a vasutazásunk, Częstochowán, Kattowitzon, Oderbergen, Zsolnán Lipótváron, Érsekújváron át Budapest felé. Ide éjjel 3 órakor érkeztünk, s rövid idő múlva folytattuk utunkat. Így lehetetlen lett volna Ilusomat értesíteni, hogy legalább pár percre találkozhassunk. Azután Debrecen, Nyíregyháza, Ungvár, Nagyberezna érintésével feb-

²⁷⁶ A székely 82. gyalogezred: az 1883-ban alapított, székelyudvarhelyi állomáshelyű cs. kir. 82. magyar gyalogezred.

ruár 18-án érkezett az ezred Zemplén vármegye északi csücskébe, Saslak, Csontos községkebe. De másnap már ismét bevagyoníroztak, s pár állomással tovább Fenyvesvölgy állomáson szállottunk ki, s ezzel megérkeztünk az Uzsoki-hágóért vívott harcok színterére.²⁷⁷

Világháborús életemnek ezután következő fejezeteiben kitűnő sorvezetőm az 1937-ben a Pátria kiadóvállalatnál megjelent szép kiadású könyv, „A császári és királyi magyar 34-ik gyalogezred története,” amelyet a háború után Budapesten összegyűlt 34-esek bajtársi szövetsége megbízásából egy szerkesztőbizottság élén én állítottam össze, és az orosz hadszíntéren lefolyt hadműveleteket én írtam meg az ezredparancsnokság hivatalos naplója és hadműveleti iratai alapján, amelyeket én mint ezredsegédtsízt akkor a harctéren szerkesztettem, és amelyeket sikerült Kassa első cseh megszállása előtt Budapestre áthozni. Ma a Hadilevéltárban vannak.²⁷⁸ Tehát nem követek el plágiumot, ha az események krónikaszerű felsorolásánál e leírásomban néha szóról-szóra ismétlem a nyomtatott ezredtörténet fejezeteiben közölt leírásokat, mert azokat ma sem fogalmazhattam volna meg másképpen. Ezeket élénkítem csupán itt a szubjektív, személyes megfigyeléseim, az események irányításában végzett szerepem kiegészítésével, melyeknek ott való felsorolása nem illett volna a hadtörténeti jelentőségű ezredtörténet lapjain való fejtegetésekbe.

1915. február 19-én és 20-án az ezred kínos menetelés után érkezett a Kárpátok magyarországi határgerincén átvergődve Wołosate faluba, már galíciai lengyel területre, 700 méter magasan a tenger színe felett. Csikorgó hidegben, alig járható úton, mély hóban, erős viharban kellett az ezer méternél magasabb hágón átkelni.²⁷⁹ Az ezred konyháit, társzekereit csakis az emberi és állati erő végsőkéig való fokozásával lehetett a hegyen átsegíteni. Ezredutászoztagomnak itt sok nehéz feladata volt. Wołosate nyomorúságos falu, alig volt az iskolaépületen kívül egy-két rendesebb háza, ahová mi, az ezredparancsnokság betelepedtünk. A tisztok a kémény nélküli szalmafedeles viskók szobáiba, a lakosság ottmaradt tagjaival s baromfijaikkal együtt voltak kénytelenek lakni, a legénységet nagy nehezen tudtuk a padlásokon, csűrökben elhelyezni. Az ezred egyelőre a 2. hadsereg (Böhm-Ermolli lovassági tábornok) és a pozsonyi V. hadtest alá tartozott mint hadtesttartó, s öt napig azzal foglalkozott, hogy utászoztagom vezetésével a faluból a harcvonal felé vezető utakat igyekezett járhatóvá tenni. Ezalatt az ezredvonat parancsnoksága és az élelmező tisztok igyekeztek a hegyi háborúban hasznavehetetlen nehéz szekereink rakományát, főleg a lövészert és élelmet málfás állatokra átpakolni és a könnyebb szekerek kerekerei alá szántalpakat erősíteni. De mindezek a rögtönzések a Kárpátok téli viharaiiban járhatatlanná vált utakon csődöt mondtak.

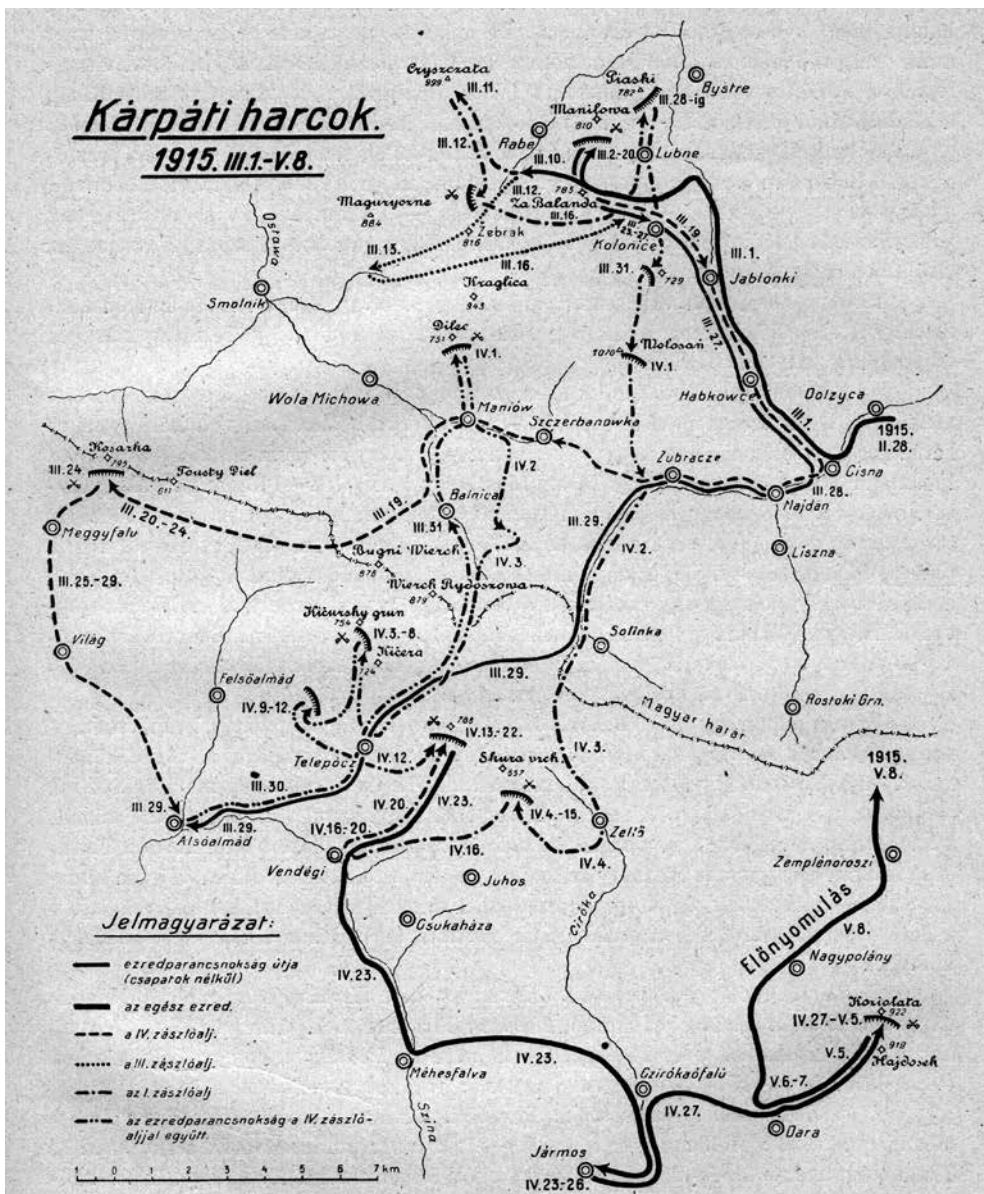
Február 24-én egy friss fél menetzászlóalj érkezett hozzánk, úgyhogy amikor február 26-án megkaptuk a parancsot, hogy Cisna faluba meneteljünk, ahol Tersztyánszky lovassági tábornok harccsoportjába leszünk beosztva,²⁸⁰ az ezred élelmezési létszáma 97 tiszt, 3512 ember, 349 ló 64 szekér, harcos állománya pedig 86 tiszt, 3300 ember volt. Gyönyörű erdei úton – ahol egy nyári turistakiránduláson élvezet lett volna átsétálni – érkeztünk be Cisna faluba. Nagyobb község egy fűrészteleppel; de annyira tele volt a budapesti IV. hadtest csapatainak alakulataival, hogy alig tudtak nekünk szállást adni. Mi, az ezredparancs-

²⁷⁷ Az ezred február 20-ára érkezett a Kárpátok gerincén vonulva az Uzsoki-szoros birtoklásáért folyó harcok színterére. A Kárpátokban 1915. február 19. és május 7. között zajló eseményeket lásd: A 34. gyalogezred története, 69–83.

²⁷⁸ Az ezrednapló ma nincs meg. (Kemény Krisztián levéltáros szíves közlése.)

²⁷⁹ Lapszéli javítás: 789 méter. – Elírás, az Uzsoki-hágó a tengerszint feletti 889 méteren van.

²⁸⁰ A Tersztyánszky-hadseregcsoporthoz ekkor hét osztrák–magyar hadosztály tartozott. Vö.: A 34. gyalogezred története, 70.

Kárpáti harcok, 1915. március 1. – május 8.

nokság a fából épült zsidó zsinagógában telepedtünk le. Így most mi, a IV. hadtest Schmidt von Georgenegg altábornagy alá kerültünk, s ebben a kötelékben harcoltunk majdnem az 1915. év végéig. De nagy örömeinkre eredeti hadosztályparancsnokságunk, Kosak altábornagy 27. hadosztályparancsnoksága pár nap múlva szintén ide érkezett, s így legalább ismerős vezetők alá kerültünk.

Március 1-jén jött a parancs, amely előre rendelt a harcoló vonalra. Egyelőre néhány kilométerrel odább Habkowce és Jablonki községekbe értünk mint hadtesttartalék, de már

a következő napokban egyik zászlóalj a másik után rendelték be a Manilowa hegycsúcsért vívott harcok tűzvonalaiba. Az orosz állás a Manilowa csúcsán és környező magaslatain, 800 méter magasan volt kitűnően beásva, és az orosz hadvezetőség e szakasz megvédésére különös súlyt vetett, mert itt volt a mi harcvonalunk a legközelebb a Przemysł várától keletre vezető vasúthoz és útvonalhoz. Így ha sikerül odajutnunk, a Przemysłt körülzáró orosz csapatokat hátukban megtámadhattuk volna, s Przemysł felszabadul. Sajnos erre nem volt elég erőnk és megfelelő téli felszerelésünk, s így a Manilowa birtokáért vívott elkeseredett harcokban ezredünk s a hadosztály többi ezredei is igen nagy veszteséget szenvedtek. Az orosz állás mindenütt jéggel borított, meredek, 800-1000 méter magas hegylánc gerincén feküdt, s az orosz tüzérség a környező hegycsúcsokról a mi állásainkat mindenütt jól belátva, azt állandóan tűz alatt tarthatta. Az a 25 nap, amit az ezred e hegycsúcs birtokáért vívott harcokban elszenvedett, örökké emlékezetes mindazok számára, akik azokban részt vettek. Az állásokba meleg ételt felvinni lehetetlen volt, helyenként 50-60 lépésnyire feküdt a két rajvonat egymással szemben. Csak este, sötétben lehetett valami ételt patronos faládákban – persze már hidegen – valahogy felküldeni.

Ez a 25 nap volt – nemcsak nekem, de mindazoknak a derék 34-es tiszteknek és legénységnek, akik ott harcoltak, nélkülöztek, csikorgó hidegben fagyoskodtak – a világháború legkritikusabb, legnehezebb időszaka. Én pedig azért is félttem a hadműveleteknek ettől az időszakától, mert a háború kitörése előtt tavasszal, egy viharos napon Eperjes ellen egy Garnisonsmarschübungon mint zászlóaljsegédtiszt lóháton kellett viharban, szél ellenében vágatva vinni parancsokat, s mire este hazaértem, már éreztem, hogy baj van. Másnap 38 fok lázzal orvosunk mellhártyagyulladás állapított meg. Három hétig feküdtem, azután még három hét betegszabadságomat Abbáziában, a tenger partján tölthettem, ami akkor még a Monarchiához tartozott, s ott a tengeri sós levegő teljesen kigyógyított ugyan, de orvosaim figyelmeztettek, hogy vigyázzak magamra, nehogy tüdőm vagy mellhártyám megbetegedjen. És íme, jött a háború, végigcsináltam a szörnyű kárpáti téli háború minden nyomorúságát anélkül, hogy egyet köhintettem volna. Az igaz, hogy akkor, a 29. évemben egyébként jó testi kondícióban voltam. De nemcsak én, hanem azt tapasztaltuk, hogy súlyos tüdőbajos emberek sem lettek betegebbek, sőt, talán állapotuk javult, amit orvosaink csak annak tulajdonítottak, hogy állandóan ebben a hideg, egyébként egészséges tiszta hegyi levegőben éltünk, tehát nem volt alkalom arra, hogy meleg lakásból vagy forró vasúti kocsiból átmenet nélkül hidegre lépve hirtelen meghüljünk.

Przemysł vára kétségbeesett helyzetben volt, teljesen körülzárva utolsó napjait élte.²⁸¹ Hadsereg-főparancsnokságunk ezt tudta, mert néha onnan egy ügyes repülő útján őszinte helyzetjelentést kapott, tehát igen kívánta, hogy a mi harccsoportunk Tersztyánszky lovassági tábornok alatt, legközelebb Przemysł alá érve (60-70 km választott el a vártól) talán erélyes támadásokkal elérhesse a vár hadszínterét, s hátba támadjuk az ostromzár egyik szakaszát. Ezért a márciusi harcok állandó, naponként ismétlődő heves támadások, helyi rajtaütések jegyében folytak le, de csak kis helyi, részleges térnyerést eredményeztek. A jeges kúpokon meredeken felrohamozni, amikor az orosz a csúcson beásva magát, kis

²⁸¹ Itt a Przemysł-i erőrendszerről van szó, amely egyike volt Európa három legnagyobb erődjének (Antwerpen és Verdun után). Építése a krími háború idején (1853–1856) kezdődött meg, a galíciai városok megerősítésének céljából. Tervezését 1873-ban fejezték be, pénzügyi okokból az erőd építése soha nem fejeződött be. 1914-ben Przemysłnek három védelmi vonala volt, de csak a belső (mintegy 45 kilométer hosszú, 21 nagyobb erődítményből álló gyűrű) volt megfelelően előkészítve a háborúra. 1914. augusztus 14–18. között 27 ezer munkás kezdte meg kiküszöbölni a hiányosságokat, több ezer kilométer futóárkot ástak, új aknamezőket telepítettek stb. Az erődöt ezt követően egy kb. 131 ezer fős katonaság védte.

lyukakon keresztül nyugodtan lőhette a támadókat, szegény derék bakáinknak lehetetlen volt. Szöges cipőikkel folyton visszacsúsztak, s képtelenek voltak elérni az orosz állást. Három zászlóaljparancsnokunk, [az] I. [zászlóaljból] Falzmann őrnagy, [a] III. [zászlóaljból] Marzsó alezredes, [a] IV. [zászlóaljból] Kraus őrnagy kitűnő, bátor vezetők és okos, higgadt katonák voltak, de a legjobb akarrattal sem tudtak előrejutni. Próbálkoztunk önkéntesen jelentkező rohamjárőrökkel betörni az orosz állásba. Március 2-án az ezredparancsnokságot, a III. és IV. zászlóaljat előrerendelték a Za Balanda²⁸² nyeregbe, párszáz lépéssel a Manilowa csúcsa alatt, az I. zászlóalj pedig már aznap az első küzdővonalba került, a kitűnő Balling ezredes, a lőcsei 85. ezred parancsnoka alá tartozó szakaszba. Rövid idő múlva a III. zászlóalj egy részét is oda kellett küldeni. Az eredmény mélyen lehangoló volt. A valóban páratlan vitézséggel megindított és végrehajtott támadás rettenetes véráldozatba került. Alig fél óráig tartott a próbálkozás, a hatalmas orosz tüzéségi és gyalogsági, főleg géppuskatúzból a támadó rajvonal kénytelen volt megtorpanni, s magát nagy veszteséggel beásni. A tisztek közül különösen tragikus volt Körtvélyesy Aladár tartalékos főhadnagy eleste. Bár 52 éves korában csak hadtápszolgálatra osztották be, de ő kijelentette, hogy családjá ősi hagyományaihoz híven fegyverrel kezében akarja hazáját szolgálni. Február 24-én érkezett az ezredhez, ez volt első és utolsó találkozása az ellenséggel.

A támadást másnap megismételték, persze megint eredmény nélkül. Amikor az oroszok látták, hogy a Manilowa alatt erősebb csapatok készülnek újabb támadásra, ők kezdtek támadni. Heves tüzéségi előkészítés után 4-én egy nap alatt hét orosz ellentámadás közeledett a mi – 25-ösök és 85-ösök – tűzvonalunk felé, de – s erre büszkék lehetünk – minden próbálkozásuk meghiúsult, a jeges földben csak hevenyészve ázott gyenge földkupacok mögött szívósan védekező derék századaink fegyelméletten vezetett tüzeiben.

Az 54. dandár parancsnoka, Watterich ezredes, aki alá akkor tartoztunk, késő este akart egy támadást indítani Petróczy Ferenc százados, a III. zászlóalj parancsnokának tűzvonalából. Marzsó alezredes betegen kénytelen volt távozni. Utódja lett Petróczy. Az ezredutászosztag a hidak felrobbantására magával hozott ekrazit patronokból drót- és vasdarabok, kövek segítségével kézigránátokat rögtönzött, s egy ilyen gránátdobó raj állott a támadó csoport élére. De ez a próbálkozás sem sikerült.

A hőmérséklet e napokban 15–18 fokra szállott fagypontra alá. Mivel szakadozott rajvonalban nem lehetett előzetes puskázás után megközelíteni az orosz vonalat, más eljárást kellett megpróbálni. Ezúttal a IV. zászlóaljra került a sor. Kraus őrnagy – már súlyos betegen – a támadást maga akarta március 6-án végrehajtani. [Terve szerint] egy tömegben az éj leple alatt csendben megközelíti az orosz állást, s akkor élén a kézigránátos ezredutászosztaggal a 13. század – a derék kitűnő Wendrinszky Sándor főhadnagy, kedves jó barátom vezetésével – betör az orosz állásba. A zászlóalj többi része s mögöttünk a budapesti 32. Mária Terézia gyalogezred két zászlóalja készen áll – ha a betörés sikerül –, hogy a támadás eredményét kiszélesítse. Éjfél körül előrementem osztagommal Wendrinszky századának bal szárnyára, ő a jobb szárnyat vezette, s koromsötétben csendesen megindultunk. Sikerült az orosz állást kődobásnyira megközelíteni, de éber figyelőik ekkor észrevették, s alig tudta osztagom néhány rögtönzött kézigránátját közéjük dobni, olyan erős géppuska- és puskatűz szakadt reánk, hogy képtelenek voltunk egy lépéssel is tovább jutni. Mellettem feküdt fejlődéssel derék Blaskó szakaszvezetőm, ottmaradt, s még egy-két

²⁸² A Balanda nyeregbe, a za Balanda jelentése: Balandához, Balandánál.

pionierom. Nem tehetünk mást, minthogy visszacsúsztunk kiinduló állásunkba, ami hála Istennek sikerült, de ezt a félórát soha sem fogom elfelejteni.

7-én hajnalban Colerus ezredestől telefonparancsot kaptam, hogy azonnal jelentkezem nála, mert a betegen eltávozott Horváth kapitány ezredsegédtiszt helyettesítésére engem választott, osztagom pedig szintén jöjjön le a Za Balanda nyeregbe földalatti kunyhókat építeni, mert már látszott, hogy a Za Balanda nyereg mint parancsnoksági álláspont és tartalékok pihenőhelye a további harcokban fontos szerepet fog betölteni.

Megkönnyebbült szívvel, hogy kiszabadultam a Manilowa csúcsa körüli pokolból, de nagy aggodalommal másztam – jobban mondva csúszkáltam – le a sötét éjszakában a Manilowa csúcsáról. Nagy megtiszteltetés, hogy ezredesem engem választott maga mellé, hogy így fejezzem ki magamat, központi ügyvezető igazgatónak, mert egy gyalogosezred segédtisztjének szolgálata itt, a Kárpátokban, a szétszaggatott ezredkötelék összetartására, a hátsó falukban lévő vonatosztagunkkal és provianturánkkal való összeköttetésre rendkívül nehéz és felelőséges volt. Mivel ezredesem nem tudott magyarul, mindent nekem kellett, felfelé németül, lefelé magyarul elintézni. És az ezredadjuvánsi állás voltaképpen idősebb századosi hely volt, de hát a háborúban minden lehetséges.

Horváth alig hagyott hátra rendes harctéri irodát, értem ez alatt az ezredparancsnokság naplóját és az elmúlt napokban, hetekben kiadott rendeleteket, létszámkimutatásokat, úgyhogy nekem most mindent újból meg kellett szereznem és szerveznem. Nagy örömem volt, hogy a zászlóaljparancsnokok, s általában az egész tisztikar örömmel vette tudomásul e változást, és minden módon igyekezett nehéz szolgálatomban segítségemre lenni.

A következő napok is meddő támadási próbálkozások közt folytak le. Legelső tevékenységem mint adjutáns az volt, persze ezredesem hozzájárulásával, hogy írtam egy komoly, de férfiasan panaszkodó jelentést, amelyben erélyesen kértem a hadosztályparancsnokságot, tegye lehetővé, hogy az ezrednek különböző más ezredek kötelékébe került alakulatai végre ismét egyesíttessenek az ezredparancsnokság kezében, mert így lehetetlen azok ellátását és nyilvántartását rendben elintézni. A jelentést persze Colerus ezredes írta alá. Már gyerekkoromban belém nevelt rendszeretemet, a katonai békeszolgálatom alatti rend- és fegyelemérzékem diktálta nekem ezt a javaslatot, hogy végre tisztán lássam, hány századunk van, milyen állapotban, s a tisztek közül ki van még itt, mert bizony sajnos sokan nem bírták az időjárás viszontagságait, megbetegedtek. A hadosztályparancsnokság végre március 9-én intézkedett, hogy ezredünk alakulatait az első vonalból felváltsák és a Za Balanda nyeregbe küldjék az ezredparancsnoksághoz.

Sokat szenvedett századaink tehát most itt voltak, persze csak kevésnek jutott hevenyészett földkunyhó, több század sátorban tanyázott a kis svarmkályhák körül (kis, hosszú, négyszög alakú bádogdobozok, elől tűzrakásra alkalmas résszel, minden szakasz kapott egy ilyet) kuporogva éltek. A századparancsnokok csak most tudták az elmúlt hetek veszteségeit megállapítani. Kitűnt, hogy a sebesülés okozta veszteségeken kívül ijesztően nőtt a rossz táplálkozás, fagyás és teljes kimerültségtől megbetegedettek száma. A szomorú statisztika, amit így képes voltam összeállítani, azt mutatta, hogy március 1-jétől 9-éig elesett 10 tiszt, 245 legénység, megsebesült 12 tiszt, 605 legénység, megbetegedett 21 tiszt, 370 legénység és elveszett 419 legénység. A tisztek közé számítottam a tisztjelölteket is. Az elvesztek vagy a Manilowa szakadékaiban, sűrű erdeiben eltévedve orosz fogságba estek, vagy talán csak könnyen sebesülve mozgásra képtelenül megfagytak. Ilyeneket is találunk. Az alig két héttel ezelőtt a kárpáti harcokra felvonuló ezred több mint 3000 főből álló létszáma e kilenc nap alatt 1500-ra apadt. S ez a létszám a következő hetekben is állandóan csökkent.

Nem sokáig tartott az örömem, hogy az egész ezred itt harcoló része együtt lehessen, s végre megállapíthassam létszámát és szorosabb kapcsolatot teremthessek a hátsó falvakban lévő ellátási hivatalunk és zászlóaljaink között, mert pár nap múlva már újból szétzavartak. A dandár- és hadosztályparancsnokságok belátták, hogy a múlt hetek harciban sokat szenvedett ezredünket egy ideig pihentetni kell, tehát az „ezreddel” mint ilyen-nel a következő támadások alatt nem diszponáltak. Az viszont elkerülhetetlen volt, hogy a tűzvonalban bekövetkezett hézagok kitöltésére vagy tartalékok céljaira kisebb alakulatokat, századokat, zászlóaljakat igénybe ne vegyenek. S ilyen célokra ismét csak mi, a Za Balanda nyeregben lévő ezredünk századait kellett előre rendelni. Most testvérezredünk, a losonci 25-ösök voltak az első tűzvonalban, s tőlük balra egy osztrák Landwehr ezred.

A derékon felüli hóban alig lehetett előrejutni, tehát minden támadás már csírájában kifulladt. Egy alkalommal, március 10-én éjjel egy, a hadtörténelemben talán páratlan eset fordult elő nálunk. A 25-ösök és a Landwehr közt a hadosztályparancsnokság tudomása szerint egy kb. 150 lépésnyi hézag keletkezett. Ennek betömésére nekünk kellett egy századot bevetni. A 12. századot javasoltam ezredesemnek, mert annak parancsnoka, Glózer tartalékos főhadnagy egyik legkiválóbb, legmegbízhatóbb századparancsnokunk volt, s most napok óta kellően kipihenheték magukat. Glózert pontosan kioktatva előrevezettem a Za Balanda nyereg szélére, ott megmutattam a távolban homályosan látható erdőt, amelynek szélén kellett a 25-ösök vonala végének lennie, és az irányt, melyben neki haladnia kellett. Az egész távolság odáig alig volt 4-500 lépés, tehát ha most este 7 óra felé elindul, a magas hó ellenére is kb. egy fél óra alatt oda kellett érnie. Vártam jelentését, hogy megtalálta-e a csatlakozást a 25-ösökkel és a Landwehrekkel, de jelentés csak nem érkezett. 10 óra után ezredesemmel együtt lefeküdtünk, gondolva, hogy Glózer biztosan már ott van, s talán a jelentést hozó küldönc tévedt el vagy bezuhant egy szakadékba, s nem tud éjjel már hozzánk jutni. De nem ez történt, hanem az, hogy Glózer sehol sem találta meg a csatlakozást a két említett csapattal, mert mint másnap reggel kiderült, a hézag nem 50, hanem majdnem 500 lépés volt, s ő a hézag közepén delejtűvel kezében helyes irányban küzdötte ugyan magát a havon keresztül, de így természetesen nem találhatta meg a levegőben lógó szárnyak végeit. 11 óra után már sejtette, hogy baj van, de éjjel tájékoztatni nem tudta volna magát, tehát nagy okosan befeküdt századával egy előtte feltűnő csűrbe abban a reményben, hogy majd reggel tájékoztatja magát. De amikor virradni kezdett, s ő a csűr túlsó oldalára menve körülnézett, nagy megdöbbenéssel vette észre, hogy a csűrtől alig 50-60 lépésre egy falu szélső házaiban gyülekezik az orosz gyalogság sajkájával kezében a reggeli kiosztáshoz. Vagyis ő az éjjelt már az orosz harcvonal háta mögötti Rabe község szélén töltötte. Szerencséje volt, hogy az oroszok nem biztosították éjjelre a falu kijárait. Így hát századával még a teljes reggeli világosság bekövetkezése előtt csendben kilopózott a csűrből. Egy közeli erdőparcellában eltűnhetett az oroszok szeme elől, s onnan visszafelé megtalálta a 25-ösöket, akik már akkor az osztrák Landwehr ezredtől felváltva készülődtek vissza. Így hát reggel 9 órára Glózer is szerencsésen hazaérkezett. Az ezrednél közmondásos hadiszerencséjének köszönhetette, hogy ez a kaland nem végződött siralmasan. Igaza van Zrínyi Miklósnak, amikor azt mondja, hogy különösen a háborúban kell „sors bona, nihil aliud”, azaz mindenképp felett az jó szerencse.²⁸³

A következő napokban kegyetlenül dühöngő hóvihár minden harci tevékenységet megbénított. Ezután az időjárás megváltozott, szinte szokatlan meleg következett, ami nekünk talán még kellemetlenebb volt, mint a száraz hideg, mert minden nedves lett, s az

²⁸³ Szó szerint: jó szerencse, semmi más. (lat.)

eddig járható hegyi utak rohanó patakokká vagy gázolhatatlan sárrá változtak. Közben parancsot kaptunk, hogy a két zászlóaljat apránként küldjük be a harctér másik kényes pontján, a Zebrák nyereg tájékán harcolók megsegítésére. Így most a Za Balanda-i táborban egyelőre már csak a IV. zászlóalj maradt az ezredparancsnokság mellett, s amikor ezt a zászlóaljat is a hadtestparancsnokság (XIX. hadtest, Trollmann altábornagy) mint hadtesttartalékot elvitte a 13. osztrák Landwehr-dandár²⁸⁴ háta mögé a Manilowa másik oldalára, az ezredparancsnokság itt maradt a Za Balanda-i táborban egyedül, minden csapat nélkül. A szétküldött zászlóaljak súlyos harcokba keveredtek, de mindenütt kitűnően megállották helyüket, s dicsérő írásbeli elismerésekkel térhettek [vissza] hetek múlva hozzánk. De a sok harci tevékenység, nélkülözés, kegyetlen időjárás miatt sok veszteségünk volt. Mind a három kitűnő zászlóaljparancsnokunk súlyos betegen kénytelen volt távozni. Marzsó alezredes után a súlyos szervi szívbeteg Falzmann őrnagy, utána Kraus őrnagy és Petróczy százados kénytelenek voltak kórházba menni. Március 16-án az ezred már csak két gyenge létszámú zászlóaljból állott Pawellich Sándor és Pump János századosok vezetése alatt. A századparancsnokok mind fiatal hadnagyok, főhadnagyok lettek, és meg kell mondanom, hogy szolgálatukat kiválóan látták el. A IV. zászlóaljat 20-án egy távolabbi helyre rendelték, a Kosarka magaslaton vívott harcokba vetették be, ahol Pump századosunk, ezredünk egyik legbátrabb, legkiválóbb tisztje a parancs ellenére sem vonult vissza, hanem a Kosarka magaslatot napokig szívósan védte, amíg az egész arcvonal visszavonása miatt kénytelen volt ő is hátrálni.

Meleg hangon kell megemlékeznem éppen a Kárpátokban tett személyes tapasztalataim alapján ezredünk tartalékos tisztjeinek kiváló magatartásáról. A háború kezdete óta az volt nekünk, tényleges tiszteknek az álláspontunk, hogy a „tartalékos” megjelölés elvesztette jelentőségét abban a percben, amikor az illető a mozgósított ezredhez a harctérre érkezett. Ettől a perctől kezdve sohasem tettünk megkülönböztetést tényleges és tartalékos tiszték közt, sem alkalmazás, sem megbecsülés tekintetében, mert ők – legalábbis legtöbben közülük – éppen olyan kitartással, becsületes fegyelemmel küzdöttek és vezették embereiket, mint a hivatásos tiszték. Mindig tudatában voltak annak, hogy egy kiváló múltú ezred tagjai, tehát kötelességük az ezred hírnevét mocsoktalanul megőrizni. Ezek a derék férfiak – volt köztük minden polgári foglalkozású ember, ügyvéd, bíró, mérnök, erdész, tanár, kereskedő, banktisztviselő, gazdász stb. – minden tiszteletet megérdemlő módon harcoltak, s mindig örültem, ha valamelyiküket kitüntetésre javaslatba hozhattam.

A fent vázolt helyzetben semmi értelme sem volt annak, hogy mi Colerus ezredessel tovább is a Za Balanda nyeregben játsszuk az ezred nélküli ezredparancsnokság értelmetlen szerepét. Kérésünkre a hadosztályparancsnokság megengedte, hogy a hegy lábánál fekvő Kolonica faluba menjünk, ahol mégis központiasabban fekvő helyről kísérhetjük figyelemmel két zászlóaljunk sorsát.

Március 23-án végre e faluba kerültünk, persze a Wolosatéhoz hasonló, siralmas, szalmafedeles kunyhóba. Legényemet előre küldtem, hogy készítsen nekem egy kádban vagy dézsában, vagy amilyen nagy edényt ott talál, meleg fürdővizet, mert hiszen amióta a Manilowára felvonultunk, azaz egy hónap óta, csak hólével tudtam kezét, arcot mosni. Fehérneműt pedig egy hónap óta nem válthattam. Még ma is emlékszem a fizikai kényeztetésre, amit abban a percben élveztem, amikor a Sándor legényemtől tágas fa szapulóban gondosan előkészített fürdőbe bemászhattam, s utána tiszta fehérneműt vehettem magamra. Ezután még egy örömem volt. Jelenti legényem, hogy egy 25-ös kadét úr szeretne

²⁸⁴ Cs. kir. 13. gyalogdandár.

velem találkozni. Belép a szobába Sztéhlo János kedves unokaöcsém, Gömör megyében Coburg herceg erdészetének²⁸⁵ erdőmérnöke. Akkor végezte el Losoncon a tartalékos tiszti iskolát, s jött ki egy menetzászlóaljja a 25-ös ezredhez. Nagyon megörültünk egymásnak, őt persze borzasztón érdekelte eddigi háborús múltam, írtunk gyorsan levelező lapokat hozzátartozóinknak, s nagy örömet szerzett nekem, amikor megajándékozott egy tábla csokoládéval, hiszen Losoncról bőséges szeretetadományokkal megajándékozva jött a harctérre. Szegény fiú aznap éjjel már a Manilowa alatti tűzvonalba került, s pár órai harc után máris orosz fogságba esett, ahonnan csak nyolc év múlva került haza.

Kolonícén végre alkalmunk volt provianttisztünkkel, a derék Utczás Károly főhadnaggyal és az ezred vonatát vezető tisztünkkel szóbelileg mindent megtárgyalni. Megkértem a vonatparancsnokot, Zöld Márton zászlóst – civilben földbirtokos –, hogy keressen nekem a lovak közt egy megfelelő, erős hátsólovat, mert a kis Vilma lovam arra a megerőltető szolgálatra, amit egy ezredsegédtsízt lovának ki kell bírni, nem volt alkalmas. Kaptam egy erős sötétpej lovat, Csillag volt a neve, de azzal a figyelmeztetéssel, hogy botlik. Ez most még – amikor úgyis hegyvidéken élünk, tehát hosszú vágatásokra, nagyobb túrákra nem kerülhet sor, s a ló inkább csak mint lépésben haladó szállító állat – nem volt akadály, s ígérték, hogy ha egy menetzászlóalj jobb lovat hozna ki, akkor lecserélik. Elődöm, Horváth kapitány hivatalos ezredsegédtsízi lovát elvből nem akartam igénybe venni, mert mostani beosztásomat nem tartottam véglegesnek, s nem akartam magamat kellemetlenségnek kitenni, lévén, Horváth igen nyers, durva, kötekedő ember.

Végre úgy hittük, elérkezett az idő, hogy az ezred szétszórt alakulatait összeszedhessük. A március 27-én jött parancs szerint Colerus ezredessel és szűkebb kíséretünkkel Žubraczén és Solinkán át már ismét magyar területre, Telepóc községből Alsóalmádba lovagoltunk, hogy odairányított alakulatainkkal találkozzunk. De ott sem hagytak nyugton. Zászlóaljaink még oda sem érkezhettek, csak a Kosarkáról odavonult Pump százados erősen lepadt századaival találkoztunk, amikor újabb parancs érkezett. Az ezredet Zananoni altábornagy 29. hadosztálya²⁸⁶ alá rendelték, az ezredparancsnokság induljon azonnal Balnica községbe. Március 30-án erős hóviharban érkezünk oda, ismét a Kárpátok galíciai oldalára a zászlóaljjal, többi századunkról semmi hírt nem kaptunk. Balnicán késő éjjel ismét megfogalmaztam egy erélyes kérelmet a hadosztályunkhoz, vigye végre keresztül, hogy ne szórjanak minket szét idegen parancsnokság alá, mert ez tarthatatlan állapot, hiszen érthető, hogy az illető idegen parancsnokságok nem fognak úgy törődni velünk és ellátásunkkal, mintha saját kötelékükben harcolnánk, de ennek a siralmas panasznak sem volt közvetlen eredménye. Április 1-jén délben a IV. zászlóaljat már újból harcba kellett vetni a 41. honvéd hadosztály²⁸⁷ – Schay altábornagy – harcvonalába, Maniów községtől északra. Késő este, zűrzavaros, felderítetlen körülmények közt került a zászlóalj a Dilec magaslaton ingadozó, vegyes kötelékektől megszállt vonalba, s az ezredparancsnokságot is a Schamschula tábornok²⁸⁸ alatt harcoló 82. honvéddandár²⁸⁹ alá

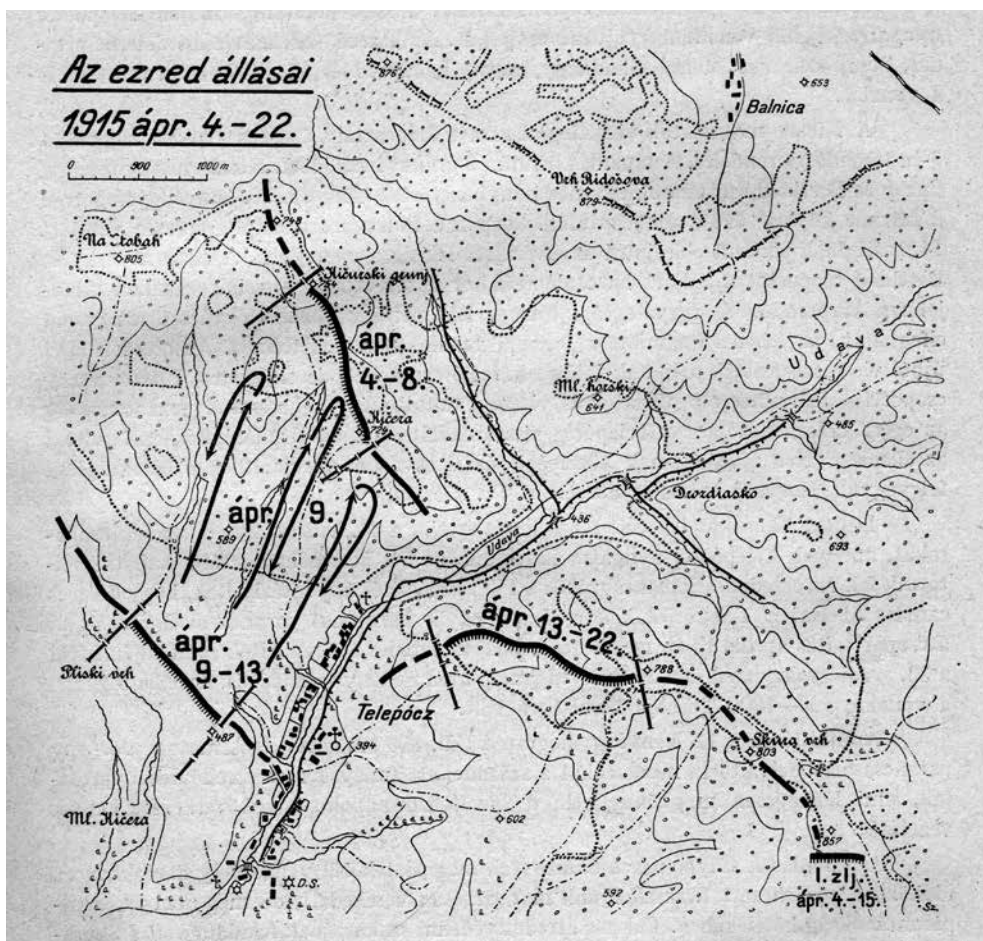
²⁸⁵ Szász-Coburg-Gotha-i Ferdinánd György, akit Magyarországon honosítottak és Koháry Mária Antónia leszármazottjainak erdőbirtokáról van szó, aktuálisan 1914-ben Károly Eduárd hercegéről.

²⁸⁶ 29. hadosztály: cs. és kir. 29. gyaloghadosztály. Eduard Zananoni vezérőrnagy 1915 januárja és júliusa között volt a hadosztály parancsnoka.

²⁸⁷ M. kir. 41. honvéd gyaloghadosztály a világháború kitérésétől, 1914 augusztusától kezdve 1916 decemberéig az orosz fronton harcolt.

²⁸⁸ Schamschula Rezső vezérőrnagy, később altábornagy.

²⁸⁹ 82. honvéddandár: a m. kir. 41. honvéd gyaloghadosztály kötelékébe tartozó (veszprémi békeállomáshelyű) m. kir. 82. honvéd gyalogdandár.

Az ezred állásai 1915. április 4–22.

rendelték. Mire azonban Colerus ezredessel április 1-jén reggel ott jelentkeztünk, a harc már eldőlt. Dacára Pump százados erélyes ellentámadásának a Kraglics magaslatra, azt visszafoglalni már nem volt lehetséges. A rendetlenül visszavonuló rajvonalcsoportok harcra képtelenek voltak, Pump maga is megsebesülve kénytelen volt századait Maniówba visszarendelni. Hogy mi maradt meg itt az ezredből, arról idézem az ezredtörténet 80. oldaláról a következő megállapítást: „A zászlóalj vezetését Kiszely főhadnagy vette át. Az éjjeli harcban szétszórt rajokat a délután folyamán Maniów községben Markó főhadnagy sorakoztatta, úgyhogy a késő délutáni órákban kezdetben két, estére három századot tudott összeállítani.”²⁹⁰ – Persze ez sem ment simán, mert bár, hála Istennek, az oroszok nem aknázták ki győzelmüket, megelégedtek az elfoglalt magaslatokkal, de Maniówot állandó tűzérsegi tüzellel borították be. Éjjel újabb parancs. A „zászlóalj-” és ezredparancsnokság menjen a balnicei hegyi vasúti állomás közelébe, s ott gyülekezzenek. Természetesen csak kis töredékek találtak meg minket ott, de legalább egy napot pihenhettünk, gyönyörű erdő

²⁹⁰ A 34. gyalogezred története, 80. A főhadnagy neve az eredetiben: Kiszelly.

vidéken. Az április 3-án hajnalban kapott parancs szerint ismét át kell lépnünk a Kárpátok határgerincét, menjünk egyelőre Telepóc községig, útközben fogjuk megkapni további parancsaikat.

Átkelve a Kárpátok határgerincén, már a magyar lejtőn lovagoltunk az Ondava-patak mentén Telepóc felé, amikor délelőtt 10 óraker utólért a 41. honvédhadosztály ordonánc tisztje a paranccsal, hogy az „ezred” Telepóctól északra, a Kičera és Kičurski Grunj csúcsok vonalát szállja meg, kezdjen ott egy erős védelmi vonalat kiépíteni, mert ezen a határgerincen lesz – ha az oroszok ismét Magyarországra akarnak betörni – a fő ellenállási vonal berendezve. A hadosztályparancsnokság azt hitte rólunk, hogy tekintélyes létszámú „ezred” vagyunk, s a rendelethez csatolt vázlat szerint ennek megfelelő, hosszú frontszakaszt osztott ki nekünk. Az ordonánc tiszttel küldtem egy jelentést, hogy mindössze egy igen gyenge létszámú zászlóaljunk van, tehát képtelenek vagyunk ilyen nagy kiterjedésű vonalat megszállni, kértem egy vezérkari tiszt kiküldését, hogy a helyszínen maga is lássa e rendelet végrehajthatatlanságát. Délután csakugyan kijött oda, amikor már ismét felmászva a Beszkid-Kárpátoknak erre a gerincére, Telepóc felett a hadosztály egyik vezérkari századosa, Stielly Walter, aki nagyon helyesen ítélte meg helyzetünket, s ígérte, hogy a rendeletet oly értelemben fogják módosítani, hogy a hosszú arcvonala ugyan Colerus ezredes parancsa alá tartozik, de küldenek oda még ma vagy holnap más csapatokat is, amelyek a mi zászlóaljunkkal együtt „Colerus-csoport”-ként fognak szerepelni. Másnap csakugyan jelentkezett nálunk Koszmovszky József honvéd vezérkari őrnagy a 12. honvéd gyalogezred egy zászlóaljával és Berchtold százados az eperjesi 67-es közös ezred két századával. Pump százados könnyebb sebesüléséből kigyógyulva ismét itt volt, s átvette a IV. zászlóaljunk parancsnokságát.

Gyönyörű tavaszi napsütésben élveztük a következő hetekben a kárpáti hegyvidék minden szépségét, legalábbis én, ebben találva vigasztalást az egyébként nagyon is válságos helyzetünkben. Az orosz támadás csakugyan hamar bekövetkezett. Április 8-án, húsvét vasárnapján hajnalban megkezdődött az oroszok tömegtámadása, hatalmas tüzereségi tüzrellyel borították be egész vonalunkat. Mi Colerus ezredessel alig 100-150 lépéssel az első vonal mögött szintén belekerültünk ebbe a tüzerviharba. Bár a segítségünkre küldött csapattestreszek már a vonalban voltak, ott nem tudták a lábukat megvetni, mert a jobb szomszédunkat, a 29. honvéd dandárt²⁹¹ az erős támadás visszavonulásra készítette, s éjjel a bal szomszédunk, egy cseh ezred szépen átsétált az oroszokhoz, s az így keletkezett hézagba egy orosz zászlóalj behatolt, s a mi ott lévő zászlóaljunkat körülfogva, hátulról támadta meg, s a másfél századot kemény közelharc után foglyul ejtette. Így hát mi is kénytelenek voltunk ezredesemmel lesietni a hegyről, nehogy orosz fogságba essünk, mert már az egész reggel még tőlünk megszállt vonal a hegygerincen az ellenség kezén volt, s onnan sűrű puskatüzet zúdítottak a hatalmas bükkfaerdőben hátráló századainkra, körülöttünk is állandóan zizegtek a golyók, hiszen az ellenség alig 2-300 lépésnyire feküdt le tőlünk a hegy gerincén. De hála Istennek, az oroszoknak megvolt az a jó szokásuk, hogy ha elfoglaltak egy nagyobb vonalat, megelégedtek ezzel az eredménnyel, s egyelőre nem mentek tovább.

Életemnek egyik kínos félóráját éltem akkor át. Colerus ezredes a nagy izgalomban súlyos asztmarohamot kapott; bár folyton ellenséges tűzben voltunk, meg-megállt, s már félni lehetett, hogy összeesik. Váltig mondogatta nekem, hogy fektessük le egy fa alá, hagyjuk őt itt meghalni vagy orosz fogságba jutni, de mentsük meg a mi életünket. Erről

²⁹¹ Ilyen alakulat nem volt, itt is és a gyalogezred-történetben is, a m. kir. 38. honvéd gyaloghadosztályról van szó. Vö.: A 34. gyalogezred története, 81.

persze szó sem lehetett. Velünk volt egyik ordonánc altisztem utászosztagomból, Antal szakaszvezető, erős ember. Kétfelől belekarolva ezredesünkbe, vittük őt, amilyen gyorsan bírtuk, lefelé, amíg végre egy oldalról nyíló vízmósásban eltűnhettünk az orosz puskák hatókörzetéből. Egy kicsit megpihelve azután még tovább segítettük az öregurat, amíg végre teljesen kijutottunk a bajból, s elértük azt a vonalat Telepóctól nyugatra, amit a következő ellenállási vonalnak kijelöltünk. Embereink még a délután folyamán ott gyülekeztek, de bizony siralmas volt az a kép, amit ezredtörténetünk 82. oldala röviden így jellemez: „Az ezredből már csak Colerus ezredes, Pump százados, Markó főhadnagy, Árvay hadapród és alig 400 ember érte el ezt a vonalat.”²⁹²

Másnap, április 9-én újabb támadási parancsot kaptunk a tegnap elvesztett állás visszafoglalására, de ez nem sikerült, mire a hadosztályparancsnokság az egész Colerusharccsoportot Telepóciig visszarendelte. Itt voltunk pár napig egy új állás kiépítésével elfoglalva, amíg 13-án újabb parancs tovább nem küldött Telepóc keleti oldalára, egy másik frontszakasz átvételére.

Az előző napokban velem igen fontos dolog történt. 11-én a faluban lévő proviantúrából hívnak a telefonhoz. Horváth százados jelentkezik, s közli, hogy felgyógyult, holnap délelőtt kijön, s átveszi ismét az ezredsegédtiszt-i teendőket. Jelentem ezt Colerusnak. Erre nagy csodálkozásomra az mondja: „Ülj le és írd a következő parancsodat, és intézkedj, hogy azt még ma az összes századnál kihirdessék és a proviantúra is megkapja.” A parancs mindössze pár sorból állt, s ezt mondta: „Kinevezem Horváth Gyula századost a IV. zászlóalj parancsnokává. Markó Árpád főhadnagyot kinevezem véglegesen ezredsegédtisztté.” Meglepve köszöntem meg ezt a nem várt kitüntetést, amellyel most már helyzetem nemcsak Horváthtal szemben, de az egész ezredben tisztázódott, de aggodalmamnak is adtam kifejezést, hogy meg tudok-e majd felelni ennek a nehéz és sok felelősséggel járó feladatnak. Colerus szokott nyugodt modorában azt válaszolta, hogy a nehéz kárpáti heitek alatt bőségesen alkalma volt megfigyelni engem és meggyőződni arról, hogy nyugodt, higgadtan gondolkodó és mérlegelő természetű ember vagyok, a helyzeteket helyesen értékelem, intézkedéseim gyorsak és logikusak, s neki nagy megnyugvás, hogy mivel nem tud magyarul, a honvéd hadosztály alá rendelésünk óta érkezett parancsokat, utasításokat is mindig helyesen adtam elő neki. Szóval legyen nyugodt, teljes bizalmáról biztosít, s kér, hogy mint szintén Wiener Neustadtot végzett bajtárshoz, legyen én is teljes bizalommal hozzá. Tudja, hogy jól megleszünk egymással, s látja, hogy ezredtársaim, amikor őket rólam megkérdezte, igazat mondtak. Igazán meghatódtam komoly előljáróm ilyen őszinte megnyilatkozásától. Másnap este mosolyogva mondom neki: csak hát most Horváthtal lesz sok kellemetlenségem, mert láttam ma, hogy rettenetesen haragszik reám. Igen, feleli Colerus, jelentkezése után mindjárt nekem támadt, hogy nem érdemelte meg ezt a mellőzést, amire csak azt feleltem, hogy a zászlóaljparancsnoki kinevezése korántsem mellőzés, sőt, az ő érdekét szolgálja. Mint őrnagyi előléptetés előtt álló törzstiszt-jelöltnek csapatot kell vezetni, tehát itt is szép hatásköre lesz. Ha most engem fog néha bosszantani, kritizálni, azzal ne törődjek. „Ha valamelyik intézkedésünkkel Horváth nincs megelégedve és Téged von felelősségre, nyugodtan hivatkozz reám, én mögöttem állok mindig. És ami fontos, a tisztikar igen örül, mint máris hallottam, hogy nem vettem vissza Horváthot.”

Így hát megnyugodva, most már a legjobb szándékkal folytattam szolgálatomat, és valóban örültem, amikor a fent említett parancs olvasása után igen sok tisztársam jött

²⁹² A 34. gyalogezerd története, 82.

gratulálni és örömét kifejezni, hogy Horváth erőszakos, rendszertelen uralkodásától megszabadultak.

Jól sejtettem, hogy Horváth hamarosan megkezdí támadásait ellenem. Másnap reggel azzal jön hozzám, hogy intézkedjek, kapjon egy jó hátslovat mint zászlóaljparancsnok. Jól tudhatta, hogy ezt a kérését nem tudom teljesíteni, mert a vonatparancsnokságnak most nincsenek tartalék lovai. Ha tehát mozogni kezdenénk, s neki nincs lova a menetelésekre, akkor minden nap újból fog kellemetlenkedni. Mosolyogva válaszoltam: „Nincs szükségem arra, hogy intézkedjem. Ott van kapitány úrnak a régi ezredsegédtszti lova. Én ahhoz hozzá sem nyúltam, nincs rá szükségem, tessék, vigye el.” – Leforrázva, szótlanul távozott. Azután még néha próbált vagy komolyan vagy ironikusan kritizálni, tanácsokat adni, de nemsokára abbahagyta a csipkelődést, mert legjobb barátai felvilágosították, hogy az egész ezred örül a cserének, őt sem a parancsnok, sem tisztársai nem szerették, velem igen meg vannak elégedve. Pár hét múlva megoldódott ez a kényes kérdés is igen egyszerűen. Érkezett a hadtestparancsnokság felszólítása. A magyar királyi honvédség új zászlóaljakat fog felállítani, felszólítja a magyar ezredeknél szolgáló magyar törzstiszt-jelölt századosokat, hogy jelentkezzenek erre. Horváth azonnal benyújtotta kérvényét, amire Colerus saját kezével írt meleg hangú záradékot, azt meg is mutatta neki, nehogy, ha kérését nem teljesítik, azt higgye, hogy mi gáncsoltuk el. Alig két hét múlva jött a phonogramm (telefonon érkező parancs, amit a felvevő állomás írásba foglal), hogy Horváthot áthelyezték a honvédséghez, jelentkezék minél előbb Budapesten a Honvédelmi Minisztériumban. Alapjában véve nem volt ő rossz ember, de nyers volt és sajnos szerette az italt, s ezzel sok kellemetlenséget okozott, amikor fontos döntések idejében nem volt munkaképes.

Később a két háború közt még szolgált a Nemzeti Hadseregben, s felvitte tábornokságig, s az ezred bajtársi vacsoráinál már a legjobb barátságban ültünk egymás mellett. Április 13-án tehát átvettük mint „Colerus-harcsoport” a Telepóctól keletre, a Syroky Vrch²⁹³ hegycsúcs alatt kijelölt vonalat. A mi 34-es zászlóaljunkon kívül kaptunk egy zászlóaljat a 33. aradi közös gyalogezredből és a 20. honvédezred²⁹⁴ néhány századát. Feladatunk nem volt nehéz, nekünk nem kellett támadni, hanem csupán a velünk szemben 600-1000 lépésre lévő ellenséges arcvonalat lekötni. Pár nap múlva a 12. honvéd gyalogezred²⁹⁵ kezdetben Koszmovszky őrnagy ideiglenes parancs[nokság]a, később a véglegesen kinevezett Diósy vezérkari ezredes alatt felváltotta az egész Colerus-harcsoportot, minden eddig ott beosztott és harcoló alakulat bevonulhatott saját ezredéhez. Így végre mi is felszabadultunk, s nagy örömmel olvastam az április 22-én érkezett hadosztály utasítást, amely szerint felváltásunk után az ezred elhagyja Telepóc vidékét, és Vendégi–Méhesfalva–Círókaófalu községeken átvonulva estére menjen Jármos községbe, a Zemplén megye északi csücskében, Takcsány szomszédságában fekvő kis faluba. Ott végre összevonhattuk ezredünk összes nem harcos alakulatait és proviantirodánkat, szekereinket, s állítólag néhány napig ott pihenhetünk. Megvárva, amíg az utolsó századunk is elhagyhatta a harcvonalat, Colerus ezredessel délután 4 óra körül lóra ültünk, s a gyönyörű erdőkön keresztül mentünk az ezred után. De mielőtt Jármosba értünk volna, azt ajánlottam ezredesemnek, hogy keressük fel Círókaófaluban a hadosztályparancsnokságot, s tájékozódjunk az általános

²⁹³ Tévesztés, helyesen: Vrh Horski. Lásd: A 34. gyalogezred története, 81.

²⁹⁴ 33. aradi közös gyalogezred: az 1741-ben alapított, nagyváradi állomáshelyű 33. sz. II. Lipót császár magyar gyalogezred; a 20. honvédezred: a m. kir. nagykanizsai 20. honvéd és népfölkelő gyalogezred.

²⁹⁵ M. kir. szatmári 12. honvéd gyalogezred.

helyzetről a mi arcvonalunkban, s talán megtudhatjuk, hogy milyen tervük van velünk. Ezredkürtösömet, Bihari őrmestert előre küldtem Jármosra, hogy keressen jó szállást nekünk, s várjon minket a falu szélső házábanál.

Az 51. honvéd hadosztály²⁹⁶ parancsnokságnál azt az örvendetes értesítést kaptuk, hogy Jármosban vár már minket egy Kassáról odairányított friss menetzászlóaljunk, s az eredeti, szervezetszerűleg hozzánk tartozó 27. hadosztály-parancsnokságunk. Kosak altábornagy is nemsokára erre a vidékre érkezik, s átveszi eredeti ezredeit. Ezredünk végleg kilép a 41. honvéd hadosztály²⁹⁷ hadrendjéből, s minden további parancsot már a mi 27. hadosztályunktól várjuk. Azt mondták, hogy legalább 5-6 nap pihenőre számíthatunk, mert a felsőbb parancsnokságok jól tudják, hogy az ezred március eleje óta állandó nehéz viszonyok közt harcolt és vérzett, s nagyon rászolgált arra, hogy rendbe szedje magát. Ezzel a megnyugtató érzéssel szívünkben poroszkáltunk ezredesemmel már sötét este Jármos felé. A falu végén várt Bihari, s jelenti, hogy mindjárt az első házbán, amely frissen van kimeszelve, s most üresen áll, beszállhatunk, az udvaron szalma van kiszórva, legényeink már készítik az éjjeli szállást. A ház erősen karbolszagú, tehát valószínűleg sebesültkötöző hely lehetett. Ez minket csöppet sem zavart, éjjel az ablakokat úgy is nyitva tartjuk, s aludtunk mi már a csatatereken véres sebesülthordozó tragacsokon is. Magamban csodálkoztam, hogy miért nem foglalta el a délután oda bevonuló zászlóalj vagy a még előbb odaérkezett új menetzászlóalj ezt a legelső üres házat, de látva, hogy kényelmes helyünk van, s végre kéthónapi, a viharos téli időben a szabad ég alatt vagy legfeljebb hevenyészett földbe ásott gödrökben, fenyőfabódékban töltött kínos éjszék után végre rendezesen megépített ház falai közt pihenhetünk le, s reményünk van arra, hogy néhány napig ott maradhatunk. Lefekvés előtt még felkerestem csapatunkat, a zászlóaljat és a Sobotich Emil kapitány, kedves jó barátom vezetésével odaérkezett menetzászlóaljat, s közöltem velük ezredesünk parancsát: holnap a falu bejáratánál lévő tágas legelőn meg fogja szemlélni zászlóaljainkat. Dél előtt 10 órakor tehát Horváth kapitány parancsa alatt ott álljanak készen, s nem csak a csapatok, de a már Jármosba beérkezett nem harcos alakulataink és tisztjeink is.

Másnap reggel, úgy 6 óra lehetett, már világos volt, berohan szobánkba ezredorvosunk, felráncigál mindnyájunkat: „Tessék azonnal kimenni a házból s mindent gyorsan kivinni!” – Reggel kiderült, hogy miért állt ez a ház üresen, amikor Bihari ezt nekünk lefoglalta. A ház ajtaja nyitva volt, tehát nem láthatta, hogy annak külső oldalán krétával ez volt írva: Kolerakórház, belépni tilos! Ezt a még szürkület előtt beérkezett csapataink látták, mert az ajtó zárva volt, tehát a figyelmeztetést elolvasták, s ezért nem foglalták el ezt a házat. Mi tehát egy éjszakát ebben a fertőzött szobában töltöttük, és azon a szalmán feküdtünk, amit onnan, a kórház elköltöztetése után az udvarra kiszórtak. Nem ijedtünk meg, mert mindnyájan be voltunk már oltva kolera ellen, s tudtuk, hogy ez a védőoltás kitűnő. A szalmát persze azonnal kihordattuk és elégettük, friss szalmát hozattunk, és átmentünk egy másik házba. Valóban, egyikünknek sem történt baja. Nagy dicsősége az orvosi tudománynak, hogy ilyen kitűnő preventív oltásokat kitalált. Tífusz ellen is be voltunk oltva, de ez kellemetlen tünetekkel járt. Utána egy-két napig a beoltott ember igen

²⁹⁶ 51. honvéd hadosztály: 1914. decemberben felállított gyaloghadosztály, amelyet 1915. január 16-tól pilisi Kornhaber Adolf altábornagy vezetett az orosz fronton.

²⁹⁷ A budapesti székhelyű m. kir. 41. honvéd gyaloghadosztály, kötelékében a (szatmári székhelyű) 40. és a veszprémi állomáshelyű 82. gyalogdandárral, 1914. augusztus végétől 1916. december közepéig harcolt az orosz fronton.

rosszul érezte magát, úgyhogy ezt az oltást csak akkor lehetett beadni, ha az ezred több napig békésen pihenhetett.

24-én délelőtt 10 órakor megszemléltek a kivonult ezred alakulatait. Igen jó benyomást tettek reánk, még a kárpáti nyomorúságokat végigszenvedett tisztek és legénység és a lovak is jó karban voltak, s jól esett látni a Kassáról érkezett friss zászlóalj. Colerus a front elé lépve rövid német beszédben üdvözölte az ezredet, igen meleg hangon megdicsérte a tisztek és legénység vitéz magatartását, fegyelmét, majd a menetzászlóaljhoz fordulva üdvözölte az idős, harctérre most visszaérteket. Az eddig még itt nem járt katonákat pedig buzdította, hogy tanulják meg tapasztalt bajtársaiktól, miképpen kell ellenség előtt viselkedni, s legyenek méltók ezredünk évszázados és most újból bebizonyított dicső hírnevéhez. Azután átadta a szót nekem, hogy beszédét magyarul megismételjem. Örömmel tettem, persze még erősebben kiszínezve főleg a bakáknak szóló részt.

Ezután a zászlóalj szállásaira ment, a századparancsnokok, szolgálatvezető őrmesterek és manipulánsok ellenben ott maradtak, mert most következett a menetzászlóalj szétosztása a frontszázadok között. Ennél az első funkciónál és azután is minden beérkező menetalakulat felosztásánál a következő eljárást követtem. Először felszólítottam azokat, akik már voltak a háborúban és most sebesülésből vagy betegségből kigyógyulva tértek vissza, hogy ismét annál a századnál jelentkezzenek, ahol azelőtt szolgáltak. Ennek megtörténte után megkérdeztem az újonnan jötteket, hogy akinek apja, fivére, rokona, vagy jó barátja itt van, akkor őt ahhoz a századhoz kell beosztani. Ez is könnyen ment, hiszen majdnem mindenkinek volt egy falubéli atyafia, komája, aki örömmel fogadta. Maradt még ezután 20-25 ember, ezeket a századok létszámának megfelelően osztottam szét. Természetesen a bevonult tiszteknél is a legmesszebbmenően teljesítettem kívánásaikat.

Azután megszemléltem szekérparkunkat, s most először, már mint kinevezett ezredsegédtsízt, átvettem az ezredsegédtsízségnek járó külön szekeret, amelyen „irodám” utazott, és ami nagy könnyebbségemre szolgált, kis poggyásom is felfért oda, Sándor legényem vigyázott rá. Az ezredparancsnokság irodája békében sok szobából álló, sok segédszeméllyel dolgozó üzem volt. Itt a harctéren nekem a fronton csak az ezredkürtösre és néhány ordonánra volt szükségem, az ezredparancsnokság adminisztratív ügyeit a proviantirodával utazó mozgó irodám végezte el. Itt dolgozott egy egészen kiváló derék altiszt, Löbl Frigyes őrmester, és ha feltorlódott a munka, a proviantirodától kapott segítséget. Löbl Frigyes idősebb ember, aki katonai szolgálatának egy részét ezredünkben töltötte mint egy század manipuláns őrmestere, s mozgósításkor hozzánk vonult be. Békében Bécsben volt egy cukorgyár tisztviselője. Nagyon intelligens, jó modorú, megbízható, értelmes ember, aki rendben vezette az iktatókönyvet, végezte, ha előfordult, a levelezést, kezelte és őrizte a parancsnokság irattárát, és mivel gyönyörű, kalligrafikusan szép kézírása volt, ő írta litográf tintával az ezredparancsnokság azon parancsait, jelentéseit, amelyeket a felszerelésünkhöz tartozó tábori könyvnyomatos készüléken – egyszerű litográf gép – lehetett sokszorosítani. Két írógépem is volt, egyelőre mind a kettőt otthagytam az irodában, én csak akkor kezdtem magam is írógépen dolgozni, amikor 1915 végén arcvonalunk már végleges, tartós lövészárkállásba beépítve élt, s rendes irodai ügymenetet lehetett berendezni. Később, úgy emlékszem, 1917 elején, amikor az ezredek az állandó, nyugodt, tartós lövészárkharcra berendezkedtek, s ezzel az ezredparancsnokság közigazgatási irodai szolgálata is kibővült, az ezredsegédtsízi teendőket megfelelően rendezték. A harcoló csapatnál lévő ezredparancsnokságnál megmaradt az eddigi segédtsízt mint „operativer Adjutant”, azaz hadműveleti segédtsízt. Ezrediroda pedig az ezred nem harcoló, második részénél, a proviant- és egyéb irodái mellett működött. A második ez-

redsegédtiszt, az „administratíver Adjutant”, vagyis a közigazgatási ügyeket vezető közeg természetesen az első segédtisztrel összhangban [tevékenykedett].

Itt említem meg, hogy ez év tavaszán, 1915-ben kaptuk az AOK (Armeeoberkommando), azaz a mi főparancsnokságunk engedélyét arra, hogy a német császár kívánságára őt is tájékoztassuk ezredünk harcairól, tehát a mi főparancsnokságunknál beosztott német összekötő tiszt útján minden nagyobb ütközet, vagy hadműveleti időszak után közvetlenül a császárnak is küldjünk harcjelentéseket és beszámolókat. Ezt pontosan betartottam, gondosan megfogalmazott és egy ügyes rajzoló tiszt készítette helyzetvázlatokkal tarkított beszámolóimat Löbl gyönyörűen letisztázta. Vilmos császár – mint arról első látogatása alkalmával meggyőződünk – beszámolóinkat mindig érdeklődéssel, figyelmen kívül hagyta.

A jármosi szemle után délután Löbl őrmester összeült a századok manipulánsaival, s megállapították a századok végleges létszámát, névsorát, s így végre kezembem volt ezredem adminisztratív adatgyűjteménye. Eszerint április 24-én élelmezési létszámunk 48 tiszt, 1803 ember, harcos állományunk 42 tisztból, 1515 emberből állott. Ez ugyan nem egy ezred teljes létszáma, de mégis több, mint a kárpáti harcok alatt kínlódó néhány gyenge század pár tiszttel. Azt javasoltam ezredesemnek, hogy ne három, hanem csak két zászlóaljat állítsunk fel, így minden század, leszámítva a külön alakulatokat, mint a géppuskás századok, utászosztag, telefonszakasz, amely közvetlenül alá tartozott, kereken 200 emberből állhat, amivel már lehet rendesen diszponálni. És ha felettes parancsnokságaink látják, hogy csak két zászlóaljunk van, nem fognak velünk mint teljes létszámú „ezreddel” rendelkezni.

Mielőtt a kárpáti harcok utolsó jelenetéről beszámolnék, el kell mondanom ezredzászlónk szomorú sorsát. Mint már említettem, a zászló a középkor óta, de már a rómaiak idejében is valami magas eszményi, lelki tényezőt jelentett a katonaság életében. Hiszen arra esküdtünk fel. A zászló védelme utolsó emberig, a legönfeláldozóbb haditettekre tette képessé a katonákat, és annak ellenség kezébe való jutása az ezred nagy szégyene volt. De a zászló ebben a mi háborúnkban már teljesen elveszítette jelentőségét. Csak egyszer, a legelső ütközetben, Typinnél volt alkalma a vitéz Lindner őrnagynak néhány századát lengő zászlóval élén rohamra előreragadni. De azután, amikor tömegtámadásokra már nem igen került sor, hiszen az ezred sokszor nemcsak több száz méterre, de több kilométerre széthúzódo, laza csatárláncban harcolt vagy beásva lövészárokharcot vívott, ott a zászlónak már semmi szerepe nem lehetett. Sem mint harcra buzdító ösztönző lelki hatótényező, sem mint a középkori harcokban, de még a napóleoni időkben is, a harcok után, mint az illető ezred gyülekezését jelző szimbólum. De – s ezt főleg a Kárpátokban éreztük különösen – annál nagyobb gondot és terhet okozott a zászló őrzése minden alakulatnál, nehogy ellenség kezébe kerüljön. Főleg a Kárpátokban forgott a zászló a harcoló csapat bármelyik részénél állandóan ebben a veszélyben, szakadékos erdei harcok kiszámíthatatlan fordulatai közben. Végül az ezredutászosztag gondozása alá került, de itt sem lehetett biztonságban. Ezt minden ezred egyformán érezte, s mint hallottuk, több ezred fordult már a főparancsnoksághoz e kérdés megnyugtató rendezése érdekében. Én azt javasoltam Colerus ezredesünknek, hogy küldjük le a zászlót ezredünk nem harcos részéhez, az ezredirodához, a provianttiszti felügyelete alá. Ezredesem ezt elfogadta, s én személyesen vittem le a szent jelvényünket oda. A zászlókérdést azután a főparancsnokság még áprilisban intézményesen rendezte úgy, hogy elrendelte a zászlók hadosztályparancsnokságokhoz való beküldését, s onnan továbbították azokat az illető ezredek pótkeretei-

hez. Így jutott régi, szép zászlónk Kassára, s onnan a háború végén Budapestre. Ma a Hadtörténeti Múzeum őrzi. Erről e munkám végén még szólni fogok.²⁹⁸

Így tehát ismét egy szép eszménnyel, lelki tényezővel lettünk szegényebbek. Az emberiség haladása, a mindig lüktető, soha nem pihenő, előrehaladó emberi élet történelmi fejlődése az évszázadok során sok változáson ment keresztül. A Bibliában, a régi ógörög-római klasszikusok könyveiben olvasott gyönyörű megállapítások az akkori, ókori emberiség kultúrája színvonalának felelnek meg. Ezek ma már a műszaki s egyéb tudományok óriási módon fejlődő életében értéküket veszítették, feleslegessé váltak. És habár ma is felavatnak katonai alakulatok, társulatok, üzemek zászlókat, ez csupán egy megtisztelő jelvény, aminek már nincs olyan értéke és élő lelki tartalma, mint a mi katonai zászlóinknak volt. És sajnos, ez fog történni a jövőben sok minden olyan lelki értékkel és kincssel is, amit mi még megbonthatatlan és megközelíthetetlen értéknek tartottunk, s életünket el sem tudtuk képzelni e nélkül. Ma pedig és a jövőben még fokozottabban az utánunk jövő nemzedékek szellemi fejlődésük során eljutnak majd olyan pontra, amikor sok megállapításra és szentnek tartott eszményre azt fogják mondani: erre már nincs többé szükségünk, e nélkül meg lehet élni. És bizonyára alkotnak majd maguknak más eszményeket, amelyek az ő életformájuknak és fejlődési fokuknak jobban meg fognak felelni, mint a múltból származó hagyománytisztelet.

Hiába örültünk annak, hogy Jármoson öt-hat napig pihenhettünk, három nap múlva, április 27-én már újból a kárpáti arcvonal egy másik pontján kellett állásba vonulni.

Április 27-én az ezred a Koziolata magaslaton (922 m) harcoló csapatokat váltotta fel. Eléggé kellemes állásba kerültünk. Támadni nem kellett, csak az állást jól megerősíteni, amihez anyagot az őserdő bőségesen adott. A Hajdosek kúp alakú emelkedésén terveim szerint valóságos kis földvárat kezdett az utászoszttag építeni cölöppalánkokkal. Itt éltünk viszonylagosan nyugodt helyzetben május 5-ig. Csupán az orosz nehéz tüzérség okozott egyszer nagy bajt, amikor három gránát-telitalálat betemette a 15. század egyik szakaszának állását. 15 halott és 18 súlyos sebesült volt ennek áldozata. Május 3-án a budapesti IV. hadtest egyik ezrede, a 3. bosnyák ezred nagy örömeinkre délután felváltotta ezredünket, s mi a hegy lábánál fekvő Dara községben helyezkedhettünk el. Egyelőre nem tudtuk, mi lesz velünk, de már akkor hírek jöttek, hogy Gorlice mellett valami nagy áttörési hadművelet indult, s ez sikerült. Így hát remélhettük, hogy annak hatását mi is élvezhetjük. Május 5-én Darára érkezett Urbarz tábornok és Kosak altábornagy, szóval a mi kassai dandár- és hadosztályparancsnokunk, s tőlük tudtuk meg az örvendetes hírt, hogy a hatalmas tüzérségi előkészülettel megindított gorlicei támadás teljes győzelemmel folyik tovább, az orosz haderő kénytelen hátrálni. Úgy látszik, ez a sikerült támadás igen nagy stratégiai hatással lesz az egész hadjáratra, mert az egész orosz front inogni kezd, s a „gőzhenger” kezd kelet felé visszagurulni. 7-én kaptuk a hivatalos értesítést, hogy már a bal szomszédunk, Boroevic hadseregének arcvonala előtt is hátrálnak az oroszok, tehát esetleg holnap már mi is felszabadulunk. Valóban, az orosz ágyúzás és puskatűz 7-én már nálunk is megszűnt, minden jel arra mutatott, hogy a velünk szemben álló orosz vonal is készül visszavonulni.²⁹⁹

Pár nappal ezelőtt azonban még volt egy érdekes látnivalónk. Nem messze a hátunk mögött, Dara község határában telepítették le a nagy hírre szert tett harminc és feles ágyú-

²⁹⁸ Lásd a 167. jegyzetet!

²⁹⁹ A gorlicei áttörés eseményeinek leírására e helyen valószínűleg azért nem került sor, mert az ezred harci cselekményei nem ennek fókuszában zajlottak.

üteget, a Monarchia tüzérségének kitűnő, legnehezebb ágyú-, illetve mozsártípusát.³⁰⁰ Fejünk felett repültek az óriás gránátok a Koziolata hegycsúcsra. A gránátok kb. 1 méter magas, 30,5 centiméter vastag, kúp alakú lövedékek voltak, olyan súlyos acélból, hogy az ágyúcsőbe való betöltését úgy kellett csinálni, hogy egy kis vaskerekeken járó kocsin gurították a gránátot a cső hátsó része elé, s ott emelőszerkezet dugta be a mozsár alsó részébe. Elsütése óriási detonációval járt, s e nagy tömegű lövedék repülősebessége nem lévén olyan gyors, mint a közönséges ágyúgolyóké, a lövés után jól láthattunk és hallhattunk a fejünk felett egy fekete vonalat elsüvíteni. És hogy milyen hatása volt egy ilyen lövésnek, azt jó triádereinkkel kitűnően megfigyelhettük. Ahol egy ilyen lövedék beesett, ott a hegy csúcsa úgy kinyílt, mint egy tűzhányó, s ha a nagy füst és por eloszlott, azon a helyen mély üreg tátongott. Mindössze négy lövést adtak le, s a Koziolata tető kúpja eltűnt, jól láthattuk a kúp alól az eszeveszetten ide-oda szaladgáló muszkákat, akik túléltek ezt a szörnyűséget. Hogy milyen morális hatása lehetett ennek a kitűnő ágyútípusnak, azok, akik megmenekültek, de a közelben éltek végig a szörnyűséget, annak mulatságos bizonyítékát láttam, amikor pár nap múlva mi is megindultunk újra a magyar határon keresztül Galíciába. Az országút mellett, bokrok közt volt letelepítve ez a gigantikus üteg. Már szétszedték, de még láttam az ijesztő nagy csövet s gránáttöltényeit. És éppen akkor ért oda egy kis muszka hadifogolycsapat, szuronyos katonáink kísérték hátrafelé. Amikor a muszkák az ágyú elé értek, egyszerre az egész csoport szinte parancsszóra megtorpant, tátott szájjal, arcukon a rettenetes ijedtség képével bámultak erre a szörnyetegre, és háromszor is keresztet vetve magukra, lehajtott fejjel vánszorogtak tovább. „No – mondom ezredesemnek – ezek az emberek biztosan a Koziolata közelében lehettek, amikor derék harminc és felesünk odalőtt.”

A kárpáti harcok sok nyomorúsága ezzel véget ért. Május 8-án ragyogó, napsütéses, tavaszi napon, reggel 9 órakor hálaadó táborig misét tartottunk a falu melletti legelőn felállított táborig oltár előtt, amely minden ezred lelkészének gondozásában az ezredparancsnokság harctéri felszereléséhez tartozott. Frimmer táborig lelkészünk éppen a Credót fejezte be, amikor futva jön egy telefonista hozzám, kezében egy, a hadtesttől e percben érkezett távmondattal: az ezred azonnal induljon az országúton a hátráló oroszok üldözésére, további parancsokat útközben kapunk. A misét Frimmer rövid imával és áldásosztással befejezte, s fél óra múlva már mind a két zászlóalj hangos énekszóval vonult Nagypolányon át Zemplénorosi felé.

A következő napokban nyugodt menetekben vonulhattunk előre, mert a IV. hadtest parancsnoksága, amely alá most a mi 27. hadosztályunk is tartozott, a közvetlen üldözést a budapesti hadosztály csapataira bízta, s mi ezek mögött, egyelőre második vonalban vonultunk be Galícia földjére.

Hogy mit éreztünk mi, tisztak, de embereink is ezekben a napokban, azt nem is próbálom leírni. A sok megalázás, kudarc, súlyos nélkülözések, sikertelen harcok és viszontagságok alól felszabadulva, győzelmi érzéstől dagadó kebellet néztünk a jövőbe, és amikor már részleteket is megtudtunk a gorlicei áttörés hadászati és harcászati, nemkülönben óriási anyagi sikeréről (rengeteg hadianyag, fegyverek, sok ezer hadifogoly stb. került hadseregeink kezébe), végső győzelmünkbe vetett hittel élveztük minden katona legfőbb vágyának beteljesülését, a megvert ellenség üldözését, a diadalmas előrenyomulást.

³⁰⁰ A Škoda művek pilzeni gyárában készített 1911 mintájú, 30,5 cm-es, közel 21 tonna tömegű, gépvontatású mozsára, amely 385 kg-os (páncéltörő) lövedékével képes volt átútni egy 2 méter vastag betonfalat is. 1916-ig összesen 58 darabot gyártottak belőle. (A típust 1916-ban módosították.)

DIADALMAS ELŐNYOMULÁSUNK EGÉSZ GALÍCIÁN VÉGIG, 1915. május 8-tól szeptember 15-ig.³⁰¹ A Borszczewka mellett vívott ütközet, szeptember 13–15.

A gorlicei áttörés utáni hadműveleteknek óriási sikere volt. Csapataink kivetették állásaiból Nyikolaj Nyikolajevics nagyherceg egész orosz harcvonalát, s az orosz gőzhenger kezdett rohamosan visszagurulni kelet felé. Hátrálásukat igen ügyesen rendezték. Csak kisebb utóvédharcokba bocsátkoztak, rendszerint négy-öt naponként, addig harc nélkül hátráltak, tehát mi is szinte békemenetekben követhettük őket. Közben megvetették lábukat egy hevenyészve előkészített állásban pár napig, amíg onnan a gyárakat s a harcászati szempontból nekünk használható épületeket felgyújtották, készleteiket magukkal vitték, s mögöttük a hidakat fel nem robbantották. Ilyenkor voltak közben keményebb harcaink, de főparancsnokságunk, Frigyes főherceg és Conrad vezérezredes, vezérkarunk főnöke, nem erőltették a támadásokat, mert a tapasztalat mutatta, hogy pár nap múlva amúgy is továbbhátrálnak. Így hát ezredem harctéri tevékenységéről és az én most immár végleges ezredsegédtszti működésemről a csendesen vonuló napokon csak röviden fogok beszámolni, s csupán a nevezetesebb harcokról, a Gaj erdőben a Lysa Góra magaslat megrohanásáról, a Bug-parti állásharcokról, a Borszczewka melletti, döntő sikerű harcunkról szeretnék részletesebb képet adni.

Május 8-tól kezdve most már kellő mértékben kidomborodott ezredadjudánsi szolgálatom valódi képe. Pár hét után már láttam, hogy mit és hogyan kell intézkednem, zavarokat kiegyenlítenem, a magasabb parancsnokságokkal való összeköttetést eredményesen – és mindkét fél számára kielégítő, de nem tagadom, elsősorban magunk, az ezred érdekét szem előtt tartva mindent – úgy irányítani, hogy a harcokban kevés veszteséget okozó, s a csendes napok alatt nyugodt, pihentető és jó ellátást, utánpótlást lehetővé tevő módon végezzem szolgálatomat. Hamar ráeszméltem arra, hogy az ezredsegédtszti – mint a parancsnok és tisztikara, s az egész ezred legénysége közti legfontosabb összekötő és intézkedő ember – szolgálatát egyrészt körültekintő eréllyel, másrészt megértő jóakarattal, a felsőbb parancsnokságok felé gerinces, de azok bizalmát biztosító módon, sokszor diplomatikusan kell végeznem.

Különösen fontosnak tartottam, hogy a tisztikar bizalmát megnyerjem és megtartsam, s hogy érezzék, hogy nem fennhéjázó módon uralkodom felettük, hanem, ha kemény parancsokat is kell, főleg harcok alatt kiadnom, akkor is érezzék, hogy igyekszem sorsukat könnyebbé tenni. Ezredemben erre különösen volt alkalmam, mert mind a két parancsnokom, Colerus, s később Marzsó ezredes – [akikkel] természetesen minden intézkedésemet megbeszéltem – jóváhagyása után adtam tovább [parancsaimat], szóval nem dolgoztam diktatórikus módon, s nem éltem vissza helyzetemből adódó hatalmammal – minden-

³⁰¹ Összefoglalása: A 34. gyalogezred története, 84–105.

ben teljesen megbíztak bennem, s hagytak intézkedni. Más ezredeknél, ahol még fiatalos energiával s kellő áttekintőképességgel rendelkezett, maga az ezredparancsnok dolgozta ki igen sokszor főleg a fontosabb hadműveleti utasításokat, s a segédtsízt valóban csak végrehajtó közegként működött mellette. De nálunk Colerus ezredes nem tudott magyarul, Marzsó ezredes, bár kitűnő harcászati érzékkel bírt, s mindkét ezredesemmel igen könnyű volt az adott helyzetben szükséges intézkedéseket megtárgyalni, eléggé passzív természetű ember volt, s mivel látták, hogy szolgálatomat jól végzem, teljesen megbíztak bennem, s hagytak intézkedni. Ezzel lényegesen megkönnyítették szolgálatomat, és nálunk minden gyorsabban és simábban ment, mint más ezredeknél.

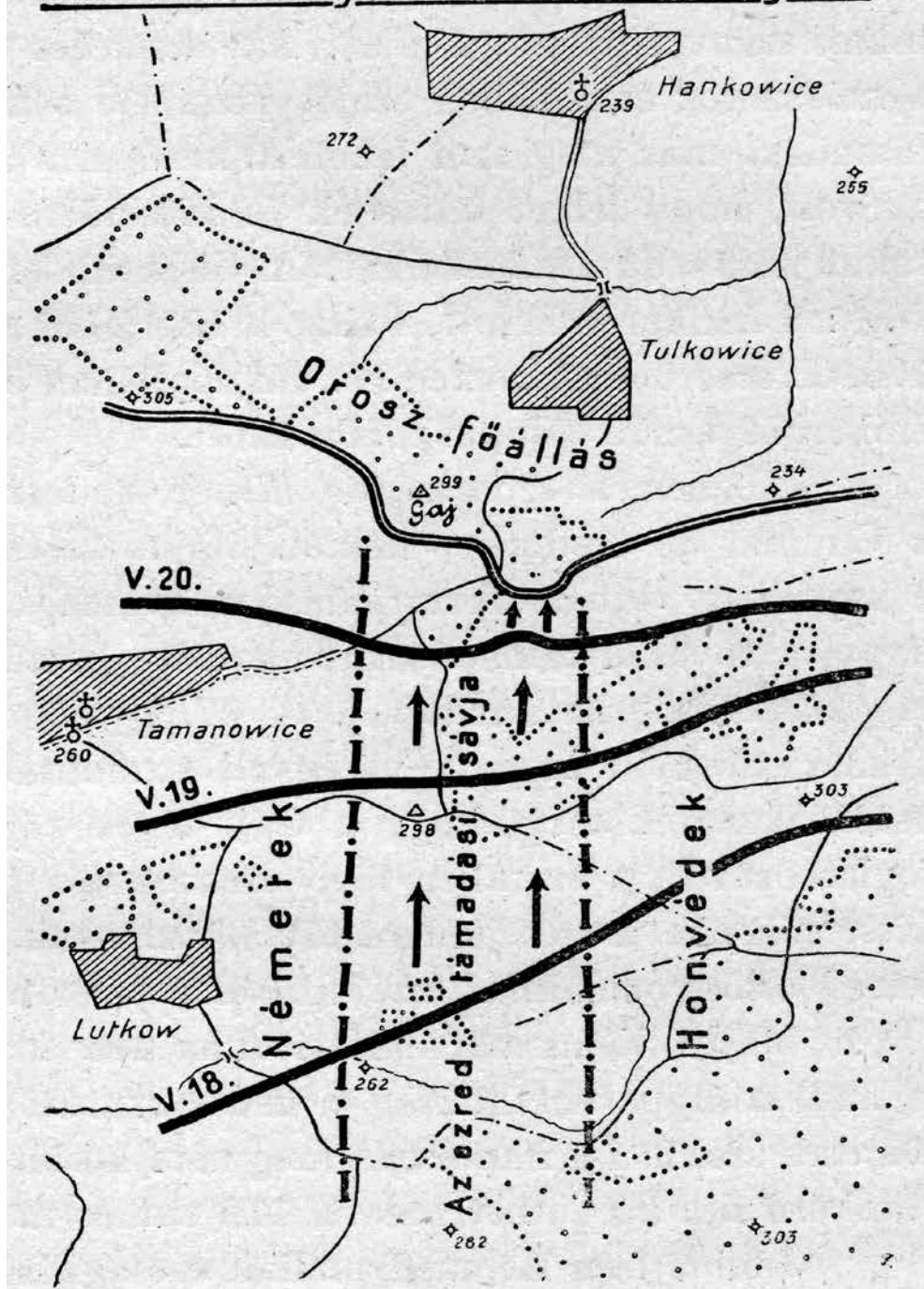
Az ezred Dara községből május 8-án³⁰² elindulva Habkowcén, Baligród mellett elvolnva elérte a San folyót, azután Wańkowa, Lopusnica, Rosenberg után Boniowicén szállt május 11-én táborba. 12-én a betegségéből felgyógyult Kraus őrnagy bevonult és átvette a IV. zászlóalj vezetését, s mindjárt pár nap múlva egy igen szépen vezetett utóvédharcban Czyski mellett áttörte az orosz utóvédállást, s hét orosz ágyút, négy géppuskát zsákmányolt, és száznál több muszkát ejtett foglyul.

E kisebb ütközetből eltekintve vonulásunk a szép tavaszi időben valóban kellemes volt, csak hát nekem volt kellemetlen, mert még Darán megbetegedtem sárgaságban (icterus), úgyhogy egy hétig nem tudtam lóra szállni, hanem a proviantúrához, tehát az ezred második nem harcos csoportjához kellett mennem, s egy hétig orvosi felügyelet, diétás koszt mellett egy rugós bricskán kocsiztam kezelőtisztünk, Weinreb Miksa századossal és Frimmer tábori papunkkal. Weinrebet igen megszerettem. Korrekt, pénzdolgokban kifogástalan, művelt, kellemes bajtárs volt, úgyhogy ez a hét nekem nem volt kellemetlen. Legalább mélyebb bepillantást kaphattam a proviantúra, ezredvonat, s a többi nem kombattáns ezredalakulatunk belső életébe. Éppen ez alatt a beteg hetem alatt ért két öröm. Egy[ik] Rendeleti Közlönyben megjelent kapitányi (századosi) előléptetésem, és pár nappal előbb a III. osztályú Katonai Érdemkereszttel való kitüntetésem, a hadosztálytól megküldött kereszttel. Amikor Colerus ezredes engem a Telepóc alatti napok egyikén már végleg kinevezett segédtsíztté, ezt, mint mondta, azért tette, mert akkor – május elején – már biztosra vette kinevezésemet, amit – bár május 1-jétől szolt – mi a harctéren csak hetek múlva tudtunk meg. Így azután felvarrattam a harmadik csillagomat zubbonyaimra, s amikor május 20. körül ezredesemnél újból jelentkeztem, mellemre tűzte a Katonai Érdemkeresztet. Sejtettem már a Kárpátoktól levonulva, hogy felterjesztettek kitüntetésre, most megtudtam, hogy Colerus ezredes – mivel én, mint a kitüntetési javaslatok (Belohnungsantrag) megfogalmazására hivatott közeg önmagamról természetesen nem állíthatok ki olyan vitéségi bizonyítványt, amit felterjeszhetnek a hadügyminisztériumnak – Kraus őrnagyot kérte meg – akinek zászlóaljánál amúgy is kárpáti harcaimat mint az ezredutászosztag parancsnoka harcoltam végig –, hogy írja meg a javaslatot. Általában főhadnagyoknak első kitüntetésül rendszerint bronz Signumot³⁰³ szoktak adományozni. Az, hogy én ennél magasabb keresztet kaptam, mutatja, hogy a derék Kraus őrnagy igen szépen kiemelte a kárpáti harcokban tanúsított magatartásomat. Amikor jóval a világháború után már Budapesten, a Hadtörténelmi Levéltárban szolgáltam, alkalmam volt a bécsi Kriegsarchivból a magyar ezredek összes kitüntetési javaslatának ide küldése után

³⁰² Az ezredtörténet szerint 9-én. Lásd: A 34. gyalogezred története, 84.

³⁰³ Signum Laudis (ném.: Militär-Verdienstmedaille) vagy Katonai Érdemérem: Ferenc József által 1890-ben alapított kitüntetés.

Harcok a Gaj-erdőben 1915.május.

Harcok a Gaj erdőben

megtalálni nemcsak ezt, hanem a későbbi kitüntetéseimről szóló javaslatok eredeti példányait is.

Mindezekről az engem illető javaslatokról készíttetem magamnak hiteles másolatokat, s nagy örömmel olvashattam a javaslat szövegét és felettes parancsnokaim hozzászólását. Nagyon megtisztelő érzés volt, hogy mind a dandár-, mind a hadosztályparancsnokaim saját kezűleg írtak ezekhez igen szép, magatartásomat elismerő záradékokat. A borszczewkai ütközet után kapott Signumra szóló javaslatban Kosak altábornagy igen kiemeli, hogy kiváló ezredsegédtisztnek ismert meg, s hogy a harc alatti szolgálattal és öntevékeny intézkedéseimmel lényegesen hozzájárultam a szép győzelem kivívásához, s az egész ütközet alatt személyes bátorsággal tartottam fenn az összeköttetést az ezredparancsnokság és a harcvonal századai közt. Sajnos mindezek a szép emlékek családi levéltáram elpusztulásával a második világháború után elvesztek. Az eredeti javaslatok is elpusztultak a Hadilevéltár Buda ostroma alatt szenvedett bombázásakor. Pedig milyen szép lett volna, ha ezek a harctéri írások utódaimnak elmondták volna, hogy miképpen ítélték meg előljárim harctéri magatartásomat, mert a Verordnungsblatt (Rendeleti Közlöny) szűkszavúan minden kitüntetésnél csak annyit mond: „...für tapferes Verhalten”,³⁰⁴ vagy későbbi kitüntetéseimnél „für tapferes und erfolgreiches Verhalten vor dem Feinde”.³⁰⁵

Ezredem május 16-tól kezdve kemény harcot vívott Lutków–Tamanowice körül. Itt az oroszok a kiváló érzéssel kiválasztott térszínen igen erős állásokat építettek ki, mert ez a vonal már csak 10 km-re volt Przemysltól, tehát ha mi előbb elérjük az onnan kivezető utat, vasutat, akkor a vár kiürítése nem sikerül, s mi erős orosz csapategységek elől vágjuk el egyetlen visszavonulási vonalukat. Az orosz főállás kulcspontja egy erősen kiszögellő erdőben lévő, magasabb dombhát volt Sułkowice község előtt. Ezt a harcászati kitűnő pontot igen erősen kiépítették, s oldalazó hatásánál és helyzeténél fogva sokáig lehetetlen volt elfoglalni. Hetek óta folyt az elkeseredett harc e pont körül, és éppen a mi 27. hadosztályunk került abba a válságos helyzetbe, hogy vele szemben érték el az erdő szegélyét, amelyen túl már csak 60-100 lépés választotta el a mi támadó vonalunkat az orosz állástól. A kitűnően elhelyezett orosz ütegek ezt a kis darab földet minden oldalról állandóan tűz alatt tarthatták, sőt, egy ütegük még hátulról is ide tudott löni.

Első próbálkozásunk május 19-én már csírájában elakadt. Május 21-én újabb támadási parancs jött. Ekkor már én is ott voltam. Hivatkozva az ezred sok veszteségére és a napok óta elégtelen élelmezés okozta kimerültségére, sürgősen kértük a támadás elhalasztását, amíg ezt az orosz támaszpontot a mi tüzérségünk szét nem rombolja. Nem használt semmit, hadosztályparancsnokunk – mint maga mondta nekem telefonon – fájó szívvel kénytelen volt ragaszkodni a támadás további folytatásához, mert hadvezetőségünknek igen nagy érdeke, bármilyen áldozatba is kerül, hogy a vasútvonalat minél előbb elérjük.

Május 21-én rajonként, csatáronként előrecsúszva, a nap folyamán az I. zászlóaljunk alig tudott 30-40 lépés tért nyerni. Sem a mi IV. zászlóaljunk, sem a balszárnyunkhoz csatlakozó német ezred nem tudott előrejutni. Tüzértámogatás hiányában a következő napokban történt próbálkozások is eredménytelenek voltak. Végre Pünkösöd után két nappal, május 25-én felváltotta a mi arcvonalunkat a 25. ezred, s mi hátrább, az erdőben telepedtünk le. Siralmas látvány volt ott pihenő tisztjeinket és legénységünket látni. A súlyos idegi megerőltetés, hiányos táplálkozás miatt a szó szoros értelmében mindenki erejét veszítette, s a századparancsnokoknak minden gondja az volt, hogy lelket öntsenek és ki-

³⁰⁴ Bátor helytállásért. (ném.) tapfer

³⁰⁵ Az ellenséggel szembeni bátor és sikeres helytállásért. (ném.)

tartásra buzdítsák agyonfáradt embereinket. Eszembe jutott Rostand Cyrano-darabjának az a jelenete, amikor Arras ostrománál a gascogni kadétek csapata a végsőkéig kimerülve senyed.³⁰⁶ De nekik megérkezett mentőangyaluk, Roxane személyében, bőséges élelmiszerekkel. Mi semmiféle segítségben nem reménykedhettünk. A Gaj előtti erdőben a négy nap alatt lefolyt támadások mérlege ezredünkben: elesett egy tisztjelölt és 55 ember, megsebesült négy tiszt, 160 ember, elveszett 60 ember. Az ezred két zászlóalja most már összesen csak 800 emberből és tíz géppuskából állott.

Közben egy német hadosztály is próbálta a Gaj erődített pontját támadni, de semmi eredményt sem érhetett el. Végre május 25-én kaptuk a parancsot a IV. hadtest parancsnokságától, hogy a nyílt támadást egyelőre beszüntetjük, s az ezredek összesített utászosztagai egy műszaki tiszt irányítása szerint földalatti aknajáratokkal fogják a Gaj magaslatot aláásni s felrobbantani. Fellélegeztünk, de örömünk nem tartott sokáig. Június 1-jén Böhm-Ermolli lovassági tábornok, a 2. hadsereg parancsnoka személyesen jött ki a hadosztály-parancsnoksághoz, s tájékoztatta őket, hogy Przemysl erődvonalának egy része már birtokunkban van, a vasútvonal elérése tehát annyira sürgős és fontos, hogy nem várhatunk addig, amíg a földalatti akna elkészül. A nyílt támadást újból folytatni kell. A mi dandárparancsnokunk, Urbarz tábornok volt a Gajt támadó csoport parancsnoka.

Azt a pár napot, amit az aknafúrás miatt az erdőben – bár az orosz tüzéség ott is zavart – csendben tölthetünk, felhasználtam arra, hogy minden nap hátralovagoljak, s a provianttiszttel s vonatparancsnokkal tanakodjam, hogy miképpen lehetne ezredünk feltáplálását valahogy rendbe hozni. Meggyőződtem arról, hogy éhezésünknek nem a mi ezredproviantúránk hanyagsága az oka, hanem már ők sem kaptak a hadosztály elosztó hivatalától kellő mennyiségű élelmiszert, mert az utánpótlás a háterszágból nem érkezett meg. Ebbe az irányba nem vezettek vonatösszeköttetések, s a Kárpátokon keresztül a szállító szekérkaravánok igen nehezen jutottak előre. De legalább az utóbbi napokban, éppen amikor hátralovagoltam a hadosztályparancsnokság hadbiztosi osztályához is elsírni panaszunkat, érkezett végre nem nagyon bőséges, de mégis néhány napra elegendő élelem, amit azonnal felosztottak a négy ezredre, így hát azzal a jó hírrel térhettem vissza, hogy ma estére lesz menázi. Így is volt, s tisztjeink s legénységünk a következő napokban ha nem is bőséges, de mégis elegendő táplálékot kaptak, s konzervfelszerelésünket is kiegészíthették. Így hát a következő nap harcaira már eléggé friss testi állapotban vállalkozhattunk.

Urbarz tábornok állandóan kapcsolatban volt velünk, s az első támadást június 2-án hajnalban indította el. A támadás az oroszok kitűnő és igen erős oldalazó tüzéségi tüzésben hamar megakadt, nemcsak nálunk, de a szomszédban velünk összhangban támadó németeknél is. A hadosztályparancsnokság belátta, hogy így nem jutunk előbbre, s elfogadta Colerus ezredes tőlem fogalmazott jelentését és javallatát, hogy az ezred legelső vonalai ott, ahol vannak, ássák be magukat, s igyekezzenek egyenként, rajonként magukat előredolgozni.

De másnap már megváltozott a helyzet. Przemysl várát csapataink már visszafoglalták, s így most annál inkább fontos volt, hogy az onnan Oroszország felé hátráló csapatok útját elvágjuk. Tehát újabb parancs: „a veszteségekre való tekintet nélkül” újból támadni. Bár az erkölcsi törvények szerint a hazugság bűn, de ennél a támadásnál mégis hazugsággal tudtam ezredemet súlyos veszteségtől megóvni. A délelőtt megindított támadásnál az első vonalban támadó zászlóaljunk merész nekirohanással kb. 150 lépésre jutott előre,

³⁰⁶ Edmond Rostand 1897-ben írt Cyrano de Bergerac c. művében.

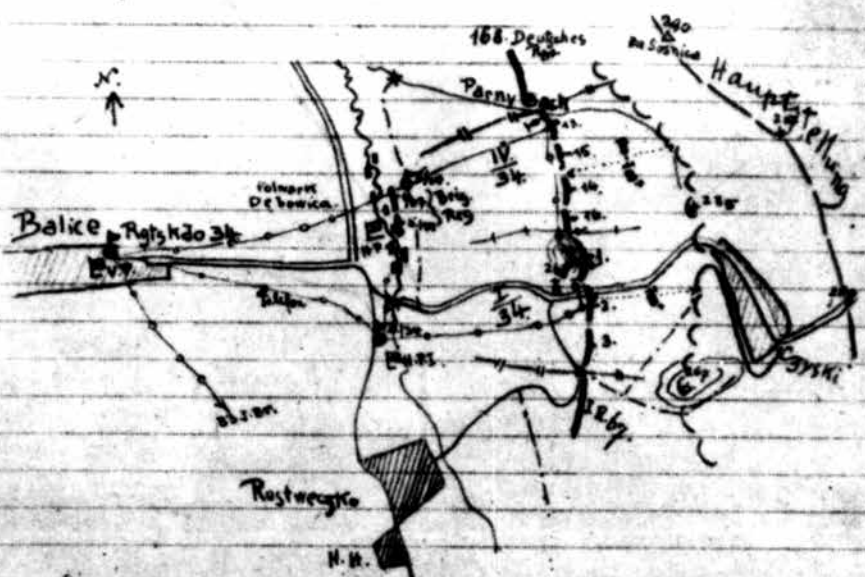
K. u. k. J. R. 34.

Nr.

53. J. Btj.

An

Abm-Ort: Ostausgang Balice in H. H. Anst. Foccorro
 dungs-| Zeit: am 11. in Imu 10 15 um 8 h - in vortm.

Legende: Stellung für die K. M. G. Abt. wird heute beimpl. Aussehen veranpasst und in der Nacht hergerichtet. Die ganze Linie des Regts. sehr schütter besetzt, so entfallen z. B. bei einer Komp. des IV. Regts. auf 150 Feuergeräte 700* Patronen. Deckungen besonders am linken St. des im Anfangsbereich (Schützenglöcher) vorhanden gewesen. Es wird dringend benötigt mit arbeiten:

- 1) Verdichten unserer Linie durch Hinziehen von 2-3 Kompagnien
- 2) Herbeschaffen von Dreht für Hindernisse, Leucht-

Oberbringer: Pistolen (Raketen)

Unterschrift:

Gangart:
 (Die schwerende Gangart Trab ist zu unterstreichen.)
 Trab und Galopp ++

Hantel
 Regt. Abt.

Palermus übertr.

Empfangsbestätigung am Kuvert

Az ezredparancsnokság eredeti helyzetjelentése 1915. június 11-én

már a Gaj domb lábánál volt. A szomszéd csapatok, a losonci 25-ösök és a lőcsei 85-ösök alig tudtak 20-30 lépés tért nyerni. Hirtelen elhatározással így döntöttem magamban: ha én most telefonon bejelentem a dandár- és hadosztályparancsnokságoknak, hogy már 150 lépéssel előre jutottunk, nagy örömet okozok, s megdicsérnek, de azt is biztosan tudtam, hogy ettől felbátorodva most már erősebben fogják sürgetni a további támadást, ami pedig fényes nappal, az orosz puszkacsövek torkában teljesen lehetetlen. És a szomszéd ezredeknek pedig szemükre vetik, hogy lám, a Vilmos bakák ismét jó példával járnak elő, ti is siessetek, s erőltetni fogják további támadásukat. Így hát ebben a helyzetben csak azt jelentettem, hogy a támadást megindítottuk, lassan, folyamatosan megy, most már 30-40 lépéssel közelebb vagyunk a Gaj lábához, s kis csoportokban igyekszünk tovább tért nyerni. Meg voltak elégedve. Reggel 8 órakor ismét újabb 30-40 lépésnyi térnyerést jelentettem, délben telefonálok, hogy már 100 lépéssel vagyunk tovább, s délután 4 óra felé bejelenttem a már reggel elért helyzetet, hogy a Gaj domb lábánál vagyunk, de a legközelebbi előreugrást csak éjjel lehet megpróbálni. Ebbe a hadosztályparancsnokság belenyugodott.

Éjfél tájban észrevettük, hogy az orosz tüzérség elhallgatott, s a gyalogsági puskatűz a Gaj sáncból is lanyhulni kezd. Kisietek az erdő szélére, s magam is meggyőződtem, hogy az orosz állásból már csak innen-onnan hangzik el egy-egy lövés, tehát az volt az érzésem, hogy a Gaj vonalát kezdik kiüríteni. Rögtön felhívom a legelső vonalban Wendrinszky kapitányt – neki is ez volt az érzése. Már előre küldött önként jelentkező embereket, s ha azok bántatlanul feljutnak a Gaj tetejére, akkor századával azonnal utánuk rohan, s elfoglalja az orosz állást. Így is történt, az előrecsúsztott emberek felmásztak a Gaj dombra, ellenség már nem volt az árokban, s mint mondták, hallani lehetett, hogy távolabb is pakolnak és sietve kiürítik az állást. Wendrinszky rövid negyedóra múlva már jelenthette, hogy a Gaj a mienk. Éjjel 2 óra előtt Colerus ezredessel megbeszéltük, hogy a támadó zászlóalj többi része maradjon az erdő szélén, de harcalakzatban, egy esetleges ellentámadásra készen. A másik zászlóalj az erdőben lepihenhet. De minden csoport tartson állandó összeköttetést Wendrinszkyékkel. Miután mindent így elrendeztem, felhívtam a hadosztálynál Förster-Streffleur vezérkari őrnagy vezérkari főnököt, akiről tudtam, hogy Urbarz tábornokkal egy házban lakik, s jelentettem neki, hogy a Vilmos bakák a Gaj erdőből³⁰⁷ merész éjjeli támadással kikergették a még ott elvonulásra kész utóvédet, s az egész vonal a mi birtokunkban van. Óriási öröm a hadosztálynál, meleg hangú telefondicséreték stb., de nekem nem ez okozott örömet, hanem az, hogy ezt az eredményt sikerült, habár nem egyenes úton, [de] kis fondorlattal elérni.

Másnap, június 3-án az ezred Sułkowice községben pihent, de állandó orosz tüzérség zavarta. Igen kedvesen emlékszem vissza egy nagyon szép bajtársi jelenetre. Az éjjeli és előző napi izgalmaktól kimerülve, amikor Sułkowicében a délelőtti órákban a két zászlóaljat elhelyeztük, ebéd után mély álomba merültem, azután frissen ébredve kiültem sátram elé. Látom, hogy a két zászlóaljparancsnokból és több századparancsnokból álló csoport jön felém. Kisült, hogy az én nekik³⁰⁸ érthetetlen, tartózkodó jelentéseimet a támadás előrehaladásáról lehallgatták, hiszen a tábori telefonállomásokat egymástól nehéz volt izolálni, s akarva-nem akarva más is meghallotta a nem neki szóló üzeneteket. Csodálkoztak azon, hogy miért nem jelentem diadalmasan az első nagy eredményt, már azt hitték, hogy nem vagyok kellően tájékozódva. De amikor a későbbi jelentéseimet hallgatták, már

³⁰⁷ Így, de talán elgépelés erdő helyett. (Tábori erődítménnyé kiépített erős védelmi állásokról lévén szó, itt mindkét kifejezés helyesnek mondható.)

³⁰⁸ Értsd: számukra.

kezdték gondolkodni ezen. Délután Kraus őrnaggyal erről beszélve ez a bölcs ember azt mondta: „Ismeritek Markót, tudja ő mit csinál, bizonyára a mi érdekünkben hazudik, illetve elhallgatja az igazságot, majd megtudjuk.” – S a végén maguktól rájöttek a rejtély nyitjára. S most azért jöttek testületileg hozzám, hogy megköszönjék bajtársi előrelátásomat, amivel igen sok emberük életét mentettem meg.

Nem tagadom, örültem a bajtársi bizalom ilyen megnyilatkozásának, mert ez volt a záloga annak, hogy későbbi igen kritikus helyzetekben kiadott intézkedéseimbe is bele nyugodtak.

Június 8-án ismét előre kerültünk az első üldöző vonalba Pakość–Buchlowice községek mellett. Kraus őrnagy súlyos megbetegedése folytán Sobotich Emil kapitány vette át a IV. zászlóalj parancsnokságát. Az ezred létszáma ekkor 35 tisztből és 722 emberből állott. Itt nem volt súlyosabb harcunk, az oroszok tovább hátráltak, s mi már másnap este Tamanowice községbe lettünk irányítva, ahol egy friss menetzászlóalj várt már reánk. Ennek felosztása után létszámunk már 40 tisztre és 1326 emberre növekedett.

A következő napokon június 18-ig továbbnyomultunk kelet felé. Közben csak kisebb utóvédcsatározások folytak. 18-án este az ezred a Janów felé vezető országút közelében, Jaryna község határában, egy szép erdőben pihenhetett, bár állandó harci készségben.

Június 18-án este 6 órakor telefonhoz hívnak. Förster-Streffleur őrnagy mondja, hogy ezredesemmel sürgősen szálljunk nyeregbe, s amilyen gyorsan lehet, jöjjünk a jarynai korcsma melletti tisztsárra. Kérdésemre, hogy mi az oka a sürgősségnek, azt válaszolta, majd meglátjátok, telefonon ezt nem közölhetem.

Alig tíz perc múlva már elértük a jarynai korcsma tisztsárait. A füstölgő épületrom közelében egy nagyobb, német és osztrák–magyar tiszti csoport állt egy asztal körül, amelynek lapjára kiterített térképen Kosak altábornagy magyarázta a hadi helyzetet. A tiszti csoport mögött három díszruhába öltözött, óriás termetű, pomerániai gránátos. A középső tartotta a német Kaiserstandartot, azaz a német császár jelenlétét jelző legfőbb parancsnoki zászlót, két ezüst kürttel felszerelt testőr között. Tehát itt most II. Vilmos császárral találkozunk, aki az asztalra hajolva figyelte Kosak altábornagy magyarázatait. Úgy látszik, éppen a mi arcvonalunkról beszélt, mert amikor mi lóról szállva közeledtünk feléjük, Kosak ezt mondja: „Egyébként, Felséges Uram, ezredének helyzetéről a legilletékesebb ezredparancsnok adhat itt most felvilágosítást.” – A császár felnézett, meglátott minket, s felénk indult. Megállottunk, Colerus bemutatkozott mint ezredparancsnok, mire a császár vele is és velem is kezét fogva azzal üdvözölt: „Nos, mit csinál az én derék ezredem?” – Colerus röviden jelentette legutóbbi harcainkban való részvételünket. A császár megemléltette, hogy harcjelentéseinket mindig figyelmesen elolvassa, s örül annak, hogy „meine braven ungarischen Soldaten”³⁰⁹ minden alkalommal derekasan harcolnak. Megemlékezett arról, hogy Petrikau várost ezredünk foglalta el, s azzal végezte: „Útban vagyunk Lemberg visszafoglalása felé. Remélem, derék ezredem ott is ki fogja magát tüntetni.”

A császár kíséretében láttam Mackensen, Linsingen tábornagyokat, s más ismert katonai nagyságokat. Ő még úgy látszik, szívesen beszélgetett volna Colerussal tovább is, de főhadsegéde, Pless³¹⁰ herceg tábornagy ismételtlen figyelmeztette, hogy már tovább kell menniük, mire ő röviden így búcsúzott: „Also Gott mit Ihnen, grüssen Sie mein tapferes ungarisches Regiment.”³¹¹

³⁰⁹ Az én derék magyar katonáim. (ném.)

³¹⁰ Helyesen: Plessen.

³¹¹ Akkor Isten legyen Önnel/Önökkel, üdvözölje/üdvözöljék az én bátor magyar ezredemet. (ném.) –

A császár egész idő alatt alig egy lépésre állott előttem, tehát alkalmam volt őt alaposan megfigyelni. Határozottan érdekes egyéniség benyomását keltette. Középtermetű, karcsú, napbarnított arcú, kisportolt, izmos ember volt. Béna balkarját kardja kosarán tartotta, úgyhogy aki nem tudta, nem is tűnt fel, hogy karja kissé rövidebb. Erősen poroszos dialektussal beszelt, élénken, s látszott, hogy minden érdeklí, amit ezredesem neki elmondott. Közben azt is mondotta, hogy küldött Vaskeresztekét és Kriegerverdienstmedaillékat ezredünknek a kárpáti harcokban tanúsított vitéz magatartásuk elismeréseként, és felhatalmazza ezredesünket, hogy az ő – a császár – nevében adományozza az arra érdemes tiszteknek és legénységnek. Ekkor kaptam én is a 2. osztályú német Vaskeresztet.

Ezredtulajdonosunknak erről az első látogatásáról ezredünk harcvonalában a tisztikar a nyár folyamán a nálunk járt Richard B. Adam, híres müncheni festőművésszel nagy képet akart festetni. Megkaptuk az engedélyt, hogy a festőművész jelentkezhessek a császárnál, hogy őt abban az egyenruhában lefesse. Nyáron a később elmondandó csendes állásunkban a Bug partján a festőművész több hetet töltött nálunk, s Colerusról, rólam, a hátunk mögött álló lovainkról Bihari őrmesterrel vázlatokat készített. Azután kért a hadtestparancsnokságtól egy személyautót két napra, azzal elvitt engem arra a helyre, ahol a császárral találkoztunk, s ott a helyszínen én neki mindent pontosan elmagyaráztam, megmutattam, hogy hol álltunk mi a császárral, hol volt a többi tiszt, autók, lovak, testőrök a Kaiserstandartéval. Megegyezésünk szerint a kép olyan nagy méretű lett volna, mint a kassai étkezdénkben a császártól adományozott kép a dániai háború után, amiről első fejezetemben írtam. Tiszteletdíjúl 3000 márkát kért, ennek első részletét, 1000 márkát kifizettünk neki, amikor a kép teljes méretű vázlatát még az év telén bemutatta nekünk. Valóban impozáns művészi alkotás lett volna. Mi, a középben lévő főcsoport tagjai kb. 40 cm magasak voltunk, tehát az arcvonásokat tisztán fel lehetett ismerni. A második részlet akkor lett volna esedékes, ha a háború véget ér, s az utolsót akkor fizette volna ki az ezred pénztára, amikor a békekötés után egy éven belül a művész a nagy képet megfelelő arany keretében Kassán, az ezredparancsnokságnak átadja – mindegyik persze már nem került sor. A háború után a húszas években egy volt ezredtársam Münchenben élt. Megkértem őt, hogy keresse fel Richard B. Adamot, érdeklődjék, hogy ha már a képet nem is vehetjük át, mert az a jogi személy, a 34. ezredparancsnokság, akivel a szerződést megkötötte, már nem létezik, tehát senki sem veheti át a képet, legalább nem küldené el nekem a rólam készített vázlatát? Naívan azt hittem, hogy mivel az első 1000 márkával a nagy vázlat elkészítését amúgy is túlfizettük, talán megajándékoz engem ingyen az én rólam készített, egyszerű vázlattal. De nem így történt. Barátom megtalálta a művész lakását, de már nem élt. Műtermében özvegye megmutatta a félig elkészült szép képet, siránkozva, hogy elesett a további honoráriumtól. Arra a kérdésre, hogy megkaphatnám-e a rólam elkészült vázlatot, az özvegy azt válaszolta, hogy erről majd nekem fog írni. Hát írt is egy rideg üzleti levelet, amelyben közli, hogy 50 márkáért hajlandó nekem azt elküldeni. Bosszankodtam, mert – mint a festő maga elmondta nekünk, a német császár főhadiszállásán, amikor őt ott lefestette, környezetének sok tábornoka, tisztje rendelt nála képeket, tehát – a mi révünkön busás jövedelemhez jutott. 50 márka akkor a két háború közt olyan nagy pénz volt nálunk, hogy én is csak pár hideg sorban értesítettem, hogy ajánlatát nem fogadom el.

Június 20-án folytattuk előnyomulásunkat, s kisebb utóvédharcok után Rokítówon

---

A szöveggörnyezetből nem derül ki, hogy szavait csak Colerushoz intézte, vagy mindenkire (feltételezhetően az utóbbiról van szó).

keresztül elérkeztünk a Lemberget körülvevő hegyek lábához, és este Zawada községnél szálltunk táborba.

A Kárpátokból való elindulások óta történt szakadatlan menetelésünk közben kisebb harcaink alatt kialakult az én ezredsegédtiszti szolgálatom formája. Menetelések és harcok alatt hamar rájöttem, hogy szolgálatom csorbítatlan ellátásánál a következőket kell szemem előtt tartanom. Naponta felkerestem a zászlóaljparancsnokokat személyes eszmecserére, ahol lehetett, a századparancsnokokat is, állandó kapcsolatot tartottam a második vonalunk, azaz a mögöttünk guruló vagy veszteglő élelmezési, egészségügyi és egyéb szekérparkunkkal, s ahol kellett, gyorsan intézkedtem az élelmezésnek lehetőleg zavartalan lebonyolításáról. Arra is hamar rájöttem – különben is az a velem született természetem ma is megvan, hogy nem szeretem a meglepetéseket, hanem mindent jó előre, ha lehet –, hogy [mindent] kitervezve előkészítsek. Tehát például már délután az általános helyzetet ismerve megfogalmaztam a másnapra szóló indítási vagy harcba lépési parancsot úgy, hogy amikor minden este megkaptuk a hadosztály intézkedését a következő napra és a zászlóaljsegédtisztek és a provianttiszta a másnapi teendők eligazítására nálam jelentkeztek, nekem már csak a hadosztály utasításából kellett fogalmazványomban a kijelölt időpontokat, útvonalat, helységeket beírni, s az egészet folyamatosan diktáltam tollba referenseimnek. És rendkívül fontosnak tartottam az ezredparancsnokság hivatalos naplójának pontos vezetését. Ebben mindent beírtam tintaceruzával erős kötésű füzetekbe, ami aznap vagy előző nap az ezred minden alakulatánál történt. Harcok alatt vezérszavakat írtam zsebnóteszembe, s ha megnyugodtunk, akkor írtam be mindent részletesen a naplóba. Elődöm erre nem fektetett nagy súlyt, egy kis zsebnóteszt örököltem tőle, igen hiányos adatokkal. Ez az ezrednapló a parancsnokságunknál beosztott néhány megbízható ordonánc, azaz küldönc egyikének tornisterében volt, aki állandóan közelemben tartózkodott, vagy pedig a nyeregtáskámban magammal vittem. Nagy hasznát vettem ennek a részletes naplónak, amikor, mint említettem, a háború után az ezred Bajtársi Szövetségének felkérésére állítottam össze 1937-ben kiadott ezredtörténetünket.

Június 20-án tehát itt állottunk a Lemberget védő hegláncokon kiépített erős orosz védelmi vonal lábánál. És ezredem, jobban mondva a mindössze két zászlóaljból álló csapatunk éppen a Lemberget védő vonal egyik kulcspontja, a Lysa Gora magaslat lábához érkezett, tehát előre láttuk, hogy ezt a nehéz diót nekünk kell feltörni. Annál inkább, mert mint hallottuk, a német császár azt az óhaját fejezte ki, hogy ha az ő ezredének lényeges szerepe lesz Lemberg visszafoglalásánál, akkor ő 34-es ezredesi ruhában az ezredet személyesen kívánja Lembergbe bevezetni. A Lysa Gora kúpja kb. 100 méterrel emelkedett ki a lábánál elterülő térszínről Hamulec falu fölött. Még 20-án késő este megkaptuk a parancsot, hogy a Lysa Gora magaslat elfoglalása a mi feladatunk lesz. Induljunk tehát másnap reggel, s kezdjük meg a támadást az alatta elterülő sűrű erdős, szakadékos, vízmosásoktól szétszabdalt területen keresztül.

21-én hajnali 4 órakor elindítottuk a két zászlóaljat a Lysa Gora felé. Nehéz volt a Hamulec falu körül elterülő mocsáron átkelni. Onnan már láthattuk a Lysa Gora tetején az orosz védelmi állás vonalát. A zöld gyeptakaró tetején mint egy sárga csík tűnt szemünkbe alig 2-3 km távolságra a ledöntött fatorlaszokkal, sűrű drótakadályokkal megerődített orosz állás. Délután megkaptuk a részletes parancsot a hegycsúcs megtámadására. Megbeszélve ezt Colerus ezredessel, a IV. zászlóaljat (Sobotich Emil kapitány) rendeltük az első vonalba, és az elsőt (Pavellich Sándor kapitány alatt) mögötte második támadó vonalnak. Este 8 órára sikerült a IV. zászlóaljnak az erdő nagy részét az ott elhelyezett orosz előőrsoktól megtisztítani. Mivel a ránk szakadt sötétségben nem lehetett már a Lysa Gora

állítás részleteit felderíteni, azt javasoltam, hogy a zászlóaljok próbáljanak az éj leple alatt óvatosan legalább annyira előrejutni, hogy elérjék a hegycsúcs alatt, attól kb. 60-80 lépésre húzódo erdőszegélyt. A két zászlóaljparancsnokkal még a teljes sötétség előtt én is előrementem az erdő széléig, s már tisztában voltunk [azzal], hogy a csúcs megrohanását másnap hajnalban miképpen lehetne megpróbálni. Ügyes járőröknek sikerült éjjel közelebb csúszni a hegycsúcshoz, és használható híreket hoztak annak helyzetéről. Megállapodtam a két zászlóaljparancsnokkal, hogy hajnali 3 óra körül telefonon bemondom az ezred hagyományos támadási jelszavát: „Az Úristen nevében rajta!”, mire a IV. zászlóalj vonalának legalkalmasabb pontján lévő 15. század kirohan az erdőből, s egy futásra igyekszik eljutni a dombtető lábához. Ez sikerült. Bartha hadnagy kiváló vitézséggel rántotta elő a századát, és elérte az ellenséges drótkadályokat. A többi század is utánarohant. Drótvágó ollókkal vagdalták szét az akadályt, miközben az oroszok heves tüzelést zúdítottak rájuk. De Bartha nem tágitott, nemsokára felmászott néhány emberével a szinte várfalként eléjük meredő dombtetőre. Az oroszok látták, hogy többi századaink is már kezdenek felkapaszkodni. Az erdő széléről kellő időpontban elindítottam az I. zászlóaljat is, s már az is elhagyta az erdő vonalát. Az oroszok nem várták be az állásaikba betörő vitéz 34-eseket, hanem rövid, céltalan, zavaros lövöldözés után kiszaladtak a vonalból a Lemberg felé húzódo erdőkre.

Erre mind a két zászlóaljunk felvonult a Lysa Gora tetejére. Siettem oda a helyzetet tisztázni és a szükséges intézkedéseket megtenni egy esetleges orosz ellentámadás vagy tüzérsergi beavatkozás esetére. Amikor végül telefonvonalunk hátrafelé kiépült, délelőtt 8 órakor felhívtam a hadosztály vezérkari főnökét, a büszkén jelentettem, hogy a tegnapi parancsot teljesítettük, a Lysa Gora a mienk.

– Bravó! Honnan beszélsz?

– A Lysa Gora tetejéről, őrnagy úr, a 34-es Vilmos-ezred elvégezte a rábízott, nem könnyű feladatot. Hanem most arra kérem őrnagy urat, hagyjanak minket pár napot pihenni. Három nap óta nem láttuk a konyhánkat, s a napok óta tartó nagy menetelések, s a mostani éjjeli harc nagyon megviselt mindnyájunkat. Tessék az üldözésre friss csapatokat kirendelni.

– Természetesen, de várj egy percig, mert őexcellenciája is kíván pár szót mondani.

– Gratulálok, kedves Markó! – mondja Kosak altábornagy. A derék 34-esekben lehet bízni. Büszke vagyok arra, hogy Ti alám tartoztok.

Átadom a kagylót Colerus ezredesnek, s Kosak altábornagy neki is meleg hangon köszönte meg szép, eredményes harcunkat, és kérte, hogy elismerését és köszönetét hirdesse ki az egész ezred előtt.

Amíg mi a Lysa Gora birtokáért verekedtünk, addig a német Főhadiszállás (OHL, Oberste Heeresleitung) és a mi főparancsnokságunk közt külügyi szakemberek bevonásával izgatott tárgyalások folytak. A mieink semmiképpen sem akarták megengedni, hogy a német császár vonuljon be magyar ezred élén Lembergbe, amely a Lysa Gora bevétele utáni napokban valóban hadseregünk kezébe került. Abban igazuk volt, hogy egy most, az ellenségtől kiürített nagy városba, amelynek külső városrészei napok óta lángtengerré változtatták az egész város környékét, nem tanácsos ilyen fontos személyiséget beengedni. Hiszen az utcákon rejtett aknáknak robbanhatnak, a háztetőkön rejtett orosz kémek, partizánok bujkálhatnak, s lelőhetik. De presztízisok is [ez ellen] szóltak. Attól féltek ugyanis, hogy ha a császár vonul be elsőnek magyar ezredével a galíciai osztrák városba, külföldön ezt német győzelemnek fogják elkönyvelni, pedig a Lysa Gora kulcspontot kivéve, a Lemberget ostromló és elfoglaló ezredek túlnyomó része nem is magyar, hanem osztrák volt. A császár ezt megértette, s lemondott tervéről. A városba azután később Frigyes főherceg

vonult be, osztrák Landwehr csapatok élén. Ezredünket a Lysa Goráról még aznap eldirigálták észak felé.³¹² Ez érthető és rendben is volt, csak hát elképzelhetitek, késői olvasóim, hogy különösen én, mennyire sajnáltam ezt a döntést. Filmeken, képeslapok fényképein – mert hiszen ilyen alkalomkor a főhadiszállások sajtó- és fotóirodái teljes üzemmel működtek – én, a szerény 34-es kapitány, mint ezredsegédtsízt ott lovagoltam volna Vilmos császár mögött. Milyen örömet, büszkeséget okozhattam volna feleségemnek, sok rokonomnak, jó barátaimnak, ha Budapesten, Kassán a moziban látják ezt a képet, és felismernek!

A Lysa Gora-i harcunkat a német sajtó is igen értékelte, annál inkább, mert nemcsak a mi lapjaink, de a hivatalos berlini újság június 22-én ezt közölte: „Lemberget ma délután heves küzdelmek után osztrák és magyar csapatok bevették. A császári és királyi 34. gyalogezred, melynek tulajdonosa a német császár, a Lysa Gora erőd ellen intézett rohammal különösen kitüntette magát!”

Másodszor jelent meg tehát a központi hatalmak sajtótermékeiben ezredünk dicsősége. Először Petrikau bevételénél, és másodszor most. Két nap múlva pedig megkaptuk Vilmos császár üdvözlő táviratát, és annak a táviratnak szövegét, amelyet ő Frigyes főherceghez intézett: „Igen nagy örömet okozott nekem derék 34-es ezredem haditettének híre. Legmelegebb szerencsekívánataimat küldöm, és javaslatokat kérek tiszték és legénység vaskereszttel való kitüntetésére. Isten Velünk! Vilmos.” – Ezután jöttek a gratuláló távmondatok a hadtest- és hadseregearcancnokoktól, szomszéd ezredeinktől. Jóleső érzéssel olvashattuk ezeket, egy becsületes, jól végzett munka tudatában.

Az éjjelt Malechow községben töltöttük, Lembergtől 4 km-re északra, s a következő napokra szóló hadosztályparancsokból láthattam, hogy Förster-Streffleur őrnagy betartotta szavát. A második harcvonalban békésen meneteltünk tovább kelet felé. Közben egy menetzászlóaljunk utolért, úgyhogy amikor június 28-án Zadwórze község elé értünk, ahol az orosz ismét jól sáncolt állásban védelemre helyezkedett, már 73 tiszttel és 1985 emberrel kezdhettük meg a támadást. Legnehezebb pontja az orosz állásnak egy főúri kastélyt övező nagy park téglafala volt, amely mögül a muszkák kis lyukakkal áttörve azt, biztos fedezékből lőhették a támadó rajvonalunkat. Kemény küzdelem folyt elég sok áldozattal, amíg végre július 3-án éjjel láttuk, hogy az oroszok háta mögött több házat, valószínűleg gyártelepeket felgyújtottak és sűrűn hallatszottak a robbantások, vagyis már tudtuk, hogy készülnek továbbhárítani. Erre az éjszakára tehát már nem is adtunk ki újabb támadási intézkedéseket, és 4-én hajnalban már békésen gyülekeztethettem össze az ezredet. Aznap este Kutkorz kis városkában töltöttük az éjjelt zavartalanul, azután két napot pár kilométerrel odébb, a Gologorka folyó partján ástuk be magunkat, mert úgy látszott, hogy az oroszok hátrálásukat most már készülnek beszüntetni, s erős ellentámadásokra lehetett számítani. De itt még nem történt semmi.

Annál hevesebb harcot kellett vívni Rzepniow község határában július 8-tól 11-ig, főleg annak temetőjében, amely elkeseredetten vívott közelharcban többször cserélt gazdát. 11-én éjjel végre felváltottak, és Rzepniowtól északra, egy nagy erdőben megpihenhettünk. Nagy örömünkre élelmezési osztályunk, szekereink is odaérkeztek, sőt, egy újabb menetalakulatot is fel tudtam osztani, s ezzel az ezredlétszám nagyon megnövekedett. Ezzel kapcsolatban természetesen az én munkaköröm is, amit szívesen vállaltam. Két napig pihenhettünk itt. Végre újból felállíthattuk a harmadik zászlóaljat, szóval a 76 tisztből,

³¹² A június 20–22-i események összefoglalása, Lemberg elfoglalásának leírása: A 34. gyalogezred története, 90–91.

*Megbeszélés az ezredparancsnokságnál
a Bug-parti állásban, 1915. augusztus.
Ülő alakok balról jobbra:
Sobotic Emil százados, Markó Árpád
és Marzsó alezredes*

közel 3000 emberből és tíz géppuskából álló ezred tekintélyes harcerőt jelentett. E napokban érkezett egy hadügyminiszteri rendelet, amelyben az érdemesebb, továbbszolgáló törzsőrmesterek számára egy újabb, magasabb rendfokozatot, a „tiszthelyettesi” rangot rendszeresítettek. Örömmel terjeszthettem elő ezredemnek derék Hajdú Béla törzsőrmesteremet erre, amit jól megérdemelt.

Az I. zászlóalj parancsnoka Lindner őrnagy, a harmadiké Marzsó alezredes, a negyediké Pavellich kapitány lett.

Sokat küzdöttünk már a Kárpátok óta a nagy orvoshiánnyal. A tényleges katonarvosokat a tábori kórházakban kellett foglalkoztatni, a fronton harcoló ezredekhez ezekből ekkor már alig jutott egy-kettő. Voltak olyan hetek a kárpáti harcok

alatt, amikor nem volt orvos ezredünknel. Később kaptunk egy osztrák ezredtől egy fiatal bácskai falusi orvost pár hétre kölcsön, s csak az ezrednél szolgáló orvostanhallgatókat tudtam orvosi szolgálatra beosztani. Most, a rzeplniowi erdőben való újrászervezésünk idejében is csak tartalékos orvosokra és medikusokra bízhattuk az orvosi szolgálatot. Az ezredparancsnoksághoz orvos főökként dr. Szarvas Jakabot, egy alföldi falusi körorvost osztottam be, aki tartalékos főorvosi rangot viselt (főhadnagy). Két zászlóaljnál szintén falusi doktorok zászlósi rangban, a harmadiknál pedig két ötödéves orvostanhallgató végezte az egészségügyi szolgálatot. Szerencsére nagyobb harcaink nem voltak, tehát a szükséges egészségügyi gondozást el tudták végezni.

Kétnapi pihenés után jött az intézkedés, hogy Jamno községen keresztülvonulva foglaljunk állást a Bug folyó partján. De már másnap Jamnóra vontak vissza. A további hadműveletek hadrendjének rendezése során a mi 27. hadosztályunk feladata lett a Bug egy szakaszának megvédeése az esetleges orosz ellentámadás esetén. Ezredem július 16-án már ismét a Jamno feletti erdőben kijelölt állását foglalta el, Kamionka Strumilowától délre Lanki–Miaziarnia–Derewlany vonalában. Mivel pedig a mi IV. hadtestünknek sikerült az oroszok üldözése nyomán a legmesszebbre előrejutni, a parancs úgy szólt, hogy ebben az állásban kell kitarítani, amíg a többi hadtest velünk egy vonalba nem ér. Nagy szerencsénk volt, hogy ez az intézkedés éppen itt ért minket, mert így ebben a rendkívül kényelmes, mondhatnám veszélytelen állásban egy gyönyörű őserdő szegélyén töltöttünk több mint egy hónapot.

Állásunk a Bug bal partján hatalmas törzsű, gyönyörű erdő szélén feküdt. Az oroszok a folyó túlsó partját szegélyező dombháton ásták be magukat. De a terep a két állás közt, a Bug mindkét partján széles mocsársáv miatt szinte járhatatlan volt, és volt a folyó kanyarodásainak megfelelően olyan részlet is, ahol a két árokvonala 1500–2000 lépésnyire volt egymástól. Így tehát a Bug-parti harcok ebben a hónapban jórészt csupán gyalogsági tüzrajtaütésekből állottak. Az oroszok egy ütege napközben ide-oda vándorolt, s leadott pár lövést, hogy azt higgyük, hogy több helyen van tüzérségük. Néha járőreink előrejutottak

a gázlókon megközelíthető folyópartig, hogy esetleg foglyokat ejtsenek, s keressenek átjárókat, ha esetleg itt kellene nekünk majd továbbvonulni.

A Bug-parti „nyaralásra” ezredem igen rászorult. Itt végre egy hónap alatt sikerült a létszámviszonyokat rendbe hoznom, s a feltorlódott irodai munkát is elvégezni. Ezredirodám Jamno községben telepedett le, s derék Löbl Frigyes őrmesterem minden reggel kísértált hozzám az erdő sűrűjében a harc vonal mögött, az utász osztag által erős bükkfátörzsekből épített szobámba. A vonat osztagunk és proviantúránk is Jamnéban volt, de több század előrehozta konyháját egészen az arcvonal háta mögé. Ellenséges meglepetéstől nem kellett tartani. Közben voltak kellemetlen napjaink is, mikor szakadt az eső, a mocsaras terület még járhatatlanabbá vált, s a vonalunk előtti megfigyelő előőrsök lába alatt felfakadt a talajvíz. De hát a Kárpátokban megedzett bakáinkat ilyesmi már nem zavarta.

Urbarz tábornokot, dandárparancsnokunkat áthelyezték egy hadosztály élére. Kinevezett utóda Lederer Henrik ezredes lett, az egri 60. gyalogezred volt parancsnoka. Én őt már ismertem, mert amikor Komáromban szolgáltam a hidászoknál, ő akkor az ottani 83. gyalogezred egyik zászlóaljparancsnoka volt. Okos, képzett katona, kellemes, barátságos ember, magyar ember, tehát örülhettünk, hogy közvetlen előjárónkul őt kaphattuk. A dandárparancsnoksághoz beosztott vezérkari tiszt a Lemberg körüli harcok óta egy szintén kellemes, fiatal, képzett, tevékeny magyar tiszt, Kenyeres Kálmán főhadnagy volt, akivel ezredünk minden tisztje szívélyes barátságban élhetett, s nekem különösen kellemes volt, mert felfelé vele kellett mindent először megbeszelnem.

Igyekeztem a századok létszámát rendezni, és állandó levelezésben állottam a már május³¹³ végén Szekszárdról Kassára visszahelyezett pótzászlóaljunkkal. A zadworzei állásban hozzánk érkezett menetzászlóalj felhozta a még Szekszárd vidékén vásárolt kitűnő lovakat. Zöld hadnagy, a vonatunk parancsnoka jelentette nekem, hogy most tudna egy kitűnő nemes vérű lovat adni nekem, csak még pár hétig kell lovagolni. Örömmel fogadtam, mert bizony Csillag lovam mindig többször botladozott, szóval nagyobb strapákra [nem] volt alkalmas. Bihari ezredkürtös őrmesterem is kapott egy jó szürkét. Őt a Kárpátok utáni időkben vettem magam mellé, mert az elődömtől átvett, még békeidőből velünk jött ezredkürtös semmiképpen sem tetszett nekem. Idős, lusta, nehézkes ember volt, nekem pedig főleg mozgó háborúban mozgékony, jó lovasra volt szükségem. Bihari katonáéveit egy huszárezrednél szolgált le, onnan helyezték át hozzánk még a háború előtt zászlóaljkürtössé. Borsod megyei gazdálkodó fia lévén, kitűnően értett a lovakhoz, s megható szeretettel csak a lovakkal törődött. Jó, katonás megjelenésű ember volt, kitűnő lovas. Mosolyogtunk azon, hogy akármilyen erős szolgálata volt is, ha nyugalmasabb helyre értünk, legelső dolga volt bajuszát rendbe hozni, kisodorítani. Más őt nem is érdekelte, mint a ló. A rendelkezésre jutott lovakkal most felállíthattam egyelőre kilenc emberből egy lovas Meldereiterzugot,³¹⁴ azaz jelentő-lovasszakaszt. Kitűnően bevált, kizárólag az én rendelkezésemre hoztak-vittek parancsokat, s kísértek engem fontosabb veszélyesebb útjaimon. Idővel felemeltem létszámukat húsz lovasra. Nem volt nehéz megfelelő, megbízható, lóhoz értő embereket találni, hiszen túlnyomó részben parasztemberekből álló ezredemben nagy volt a választék. Bihari őrmesterre bíztam e szakasz gondozását, és azt ő nagy kedvvel végezte. Most már kaptunk egy állatorvost is az ezredhez, illetve az állatorvosi főiskola egy magasabb évfolyamú hallgatóját, mert hiszen lóállományunk ekkor már

³¹³ A hónap neve javítva erről: április.

³¹⁴ Így! (A jelző felesleges, mert a német kifejezésben lévő Reiter önmagában is lovast jelent.)

közel 400 darabból állott, s még nagyobb lett, amikor tartósan berendezkedtünk végleges állásunkban, Wolhíniában, s 300 holdon magunk gazdálkodtunk. Erről majd később írok.

Az ezred Bug-parti kényelmes háborúja augusztus 24-én véget ért, amikor az eperjesi 67. ezred felváltotta. Még aznap este nem messze kellett menetelni.³¹⁵ Lodyna Nova községben és a mellette elterülő nagy erdeifenyő-erdőben jól elhelyezkedhettünk. Négy napig éltünk itt csendben mint hadtesttartalék.

Az oroszok ekkor kiürítették a Bug-parti állásukat, s tovább hátráltak a Monarchia volt határa felé. Még 28-án útba indítottak minket is. Akkor már büszkén lovagoltam a Biharitól kitűnően betanított, szép, Fancsi névre hallgató szürke lovamon. Igen szép küllemű, világos szürke, erős ló volt. A pótzászlóalj még Tolna megyében, egy Bartal-uradalom³¹⁶ ménéséből vásárolta. Feje kissé kosorrú volt, ami nemes lipicai származás jele. Kitartó, nyugodt állat, kellemes járású, akadályokon könnyen átugrató ló volt, úgyhogy én rajta igazán élveztem a lovaglást, és alaposan igénybe is vettem.

Zavartalan menetekben elértük Brody városát, a Monarchia utolsó városát az orosz határon. Keletre, pár kilométerre odébb már Radziwiłłow orosz község feküdt. Szeptember 2-án értünk a városba, reggel 9 óra körül. Parancsunk úgy szólt, hogy egyelőre az 51. honvédhadosztály hadrendjébe kerülünk Kornhaber altábornagy alá, és a további parancsért a 201. honvéd dandár³¹⁷ parancsnokánál, Sirsich Béla ezredesnél jelentkezünk az Európa szállóban.

Megállítottam az ezredet a város közepén. A lakosság látható vagy talán inkább színlelt örömmel fogadta bevonulásunkat. Én pedig Colerus ezredessel felmentem a Hotel Európába. Sirsich ezredes szívesen fogadott, s azt a parancsot adta, hogy az ezred a városból kelet felé vonulva, már harcalkzatban tisztítsa meg a város és határszél közti erdőt esetleges visszamaradt orosz hátvédektől, s támadja meg a hírek szerint a volt határszélen ellenállásra készen kiépített állásban védekező orosz vonalat.

A törvényszék előtti tér egyik üresen álló üzlethelyiségébe összehívtam a zászlóaljparancsnokokat segéd tisztjeikkel, az élelmezési vonatparancsnok tiszteket, s ott bediktáltam nekik a közben Colerus ezredessel megbeszélte támadási utasítást. Két zászlóalj már rajvonásban átkéféli az erdőt, a harmadik zászlóalj fele ezredtartalék, másik fele a menetzászlóaljjal beérkezett Hausmaninger Tivadar³¹⁸ őrnagy parancsa alatt mint dandártartalék követi az ezredet. Az erdőben nem találkoztunk oroszokkal, úgyhogy az erdő szegélyét 11 órakor elértük. Itt azonban már erős ellenséges ágyú- és puskatűz fogadott. További előrenyomulás egyelőre lehetetlen volt. A régi, évszázados sáncvonalakat az oroszok újból megerősítve erős állássá építették ki, és 24 ágyú szórta srapeljeit és gránátjait vonalainkra, és mögöttünk az erdőre. Első jele annak, hogy az oroszok itt, hazájuk határánál tovább hátrálni nem fognak. Nem tagadom, a kényelmes Bug-parti csendes élet után nem volt kellemes érzés ismét belekerülni a tüzértűz pokoli hatáskörébe. Zászlóaljaink mégis megpróbáltak tért nyerni, nem sok sikerrel. Mi, az ezredparancsnokság a sűrű fenyőerdőben alig párszáz lépésre a tűzvonaltól mögött telepedtünk le, s onnan központi helyzetből a két

³¹⁵ A továbbiakban az ezred 1915. szeptember közepéig, az Ikwa folyó vonaláig történő előrenyomulásáról lesz szó. Vö.: A 34. gyalogezred története, 98–105.

³¹⁶ A Bartal család Tolna megyében volt nagybirtokos, egyik tagja, Bartal Aurél a Horthy-korban a megye főispánja is volt.

³¹⁷ Az 1914 novemberében alakult m. kir. honvéd gyalogdandár, melyet 1918 júliusában átszerveztek (és a m. kir. 102. honvéd gyalogdandár lett).

³¹⁸ Tévesztés, Hausmaninger Albert őrnagyról van szó, aki az önálló II. zászlóalj egyik zászlóaljparancsnoka volt 1914–1916-ban. Vö.: A 34. gyalogezred története, 318–319.

első vonalbeli zászlóalj közepe mögül kísértük figyelemmel a támadást. Közben kicsúsztam hol az egyik, hol a másik zászlóalj vonalába, hogy személyesen is megtapasztaljam a helyzetet, de nem sok jót találtam.

Az orosz ágyú-, géppuska- és puskatüzelés – bár vitéz századaink közben nagy lendülettel és szinte példátlan vakmerőséggel szemeim láttára rohantak előre – nagyobb térnyerést lehetetlenné tett. Szeptember 3-án és 4-én hajnalban újabb támadást próbáltunk meg, de ezzel sem juthattunk előbbre. Jelentéseimre, amelyekben mint szemtanú beszélhettem a további támadás lehetetlenségéről, amíg megfelelő tűzersegítést nem kapunk, a hadosztályparancsnokság belátta minden próbálkozás reménytelenségét, és egyelőre beszüntette a további támadásokat.

E napon jelentkezett a betegten távozott Frimmer János táborig lelkészünk pótlására a hozzánk beosztott Simkovics István római katolikus táborig lelkész szolgálatra. Igen kedves, derék, jó bajtársat kaptunk személyében, aki az ezredparancsnokságnak kitűnő referense lett, az ezred lelki gondozását mintaszerű pontossággal, félelmet nem ismerő bátorsággal végezte. Szegény ember egy Bártfa melletti falu, Kurima plébánosa volt, amikor az oroszok ezt a vidéket elfoglalták. Templomát a pravoszláv pap lefoglalta, őt kikergették a faluból. Jelentkezett Kassán harctéri szolgálatra, s így került hozzánk.

Beástuk tehát magunkat, amennyire lehetett, vártuk a további intézkedéseket. Szeptember 8-án az 51. honvédhadosztály csapatait kivonták ebből a harcvonalból, s ezredemnek kellett az Ikwa-patak partján Dunajewka–Bogdanówka között egy szakasz állását átvenni, s ezzel ismét visszakerültünk eredeti 53. dandárunk s 27. hadosztályunk kötelékébe. A térszín, ahol most harcolnunk kellett, a lehető legalkalmatlanabb volt. Kopár, lapos dombok, fa vagy bokrok nélkül, s az oroszok a patak túlsó partján, magasabb dombokon beásva, felülről minden mozdulatunkat jól látták, és állandóan zavarták géppuska- és ágyútűzzel. Előőrseink két alkalommal éjjeli portyázásuknál erős közelharcban kézitusát vívtak orosz járőrökkel a patak partján, a Dworzec domb lábánál. Szeptember 12-ig kínlódtunk ebben az állásban. Helyzetünket megnehezítette az is, hogy napok óta szakadatlanul zuhogott az eső, úgyhogy megváltás volt nekünk az értesítés, hogy az egész 27. hadosztályt mindenestől kivonják az itteni harcvonalból, lemegyünk Bukovina felé, más kötelékben való továbbharcolásra.

A 12-éről 13-ára virradó éjjelt Folwarki-Pletiuiki közelében töltöttük, és reggel elindítottam az ezredet úgy, hogy az alig pár kilométerre lévő Nowy-Poczajów községbe menjünk, ahol parancs szerint reggel 9 órakor fogjuk a további menetutasításunkat megkapni. Azt is megtudtuk e parancsból, hogy Tarnopol környékére kell mennünk, ahová a hadosztály másik dandárját, Watterich ezredes 54. dandárját már el is indították. De mire mi Poczajówba értünk, a hadi helyzet ezen a szakaszon a mi hadseregünk hátrányára gyökeresen megváltozott, úgyhogy a mi 53. dandárunk már nem mehetett tovább, hanem itt, Nowy Poczajówtól keletre kellett egy válságossá válható helyzetben minket harcba vetni. Ezzel ezredünk egy olyan váratlan, érdekes helyzetbe került, amelyet a hadtörténelem a borszczewkai ütközet néven nevezve sorolhatja 34-es ezredem legszebb haditettei közé.

A BORSZCZEWKAI ÜTKÖZET

Amikor ugyanis Lederer ezredes, dandárparancsnokunk Nowy-Poczajówba érkezett 13-án reggel, ott a Poczajów előtti Wöllner tábornoktól, a harcvonaltól 57. dandárának³¹⁹ parancsnokától azt az értesítést kapta, hogy a vele szomszédos komáromi 33. hadosztály³²⁰ az oroszok az éjjel állásaiból kiverték, s az igen erős orosz csapatok átkelve az Ikwa-patakon, támadják az ő arcvonalát, Borszczewka mellett. Mivel a helyzet nagyon válságos, kéri Lederer ezredest, maradjon egy ideig dandárjával itt, amíg a helyzet nem tisztázódik. De rövid idő múlva már arról értesültek, hogy az oroszok már Borszczewkából is kiszorították csapatainkat, s veszedelmesen közelednek Poczajów felé. Lederer ezredes tisztán látta a helyzetet, és jól tudta, hogy ha itt nem sikerül az orosz előnyomulást megállítani, az út nyitva áll előttük Lemberg felé, mert ezen a vidéken a gyenge hadtápalakulatokon kívül harcos csapatok nincsenek. Tehát az orosz haderő szinte kardcsapás nélkül visszafoglalhatja Lemberget, s ezzel a Gorlicével kezdődő fényes győzelmünk semmivé válik. Lederer érezte azt a felelősséget, ami ezekben a percekben vállaira nehezedett. Felsőbb parancs, utasítás kikérésére nincs idő, s annak, hogy dandárját – nem törődve az itteni katasztrofális helyzettel – parancs szerint tovább vezesse Tarnopol felé, már semmi értelme sem lenne. Elhatározta tehát, hogy saját felelősségére harcba veti itt egész dandárját, s igyekszik az oroszokat visszaszorítani az Ikwa mögé. Délelőtt 10 órakor a losonci 25-ösöket harcra fejlődve előreküldte az Ikwa felé, Poczajówtól keletre, minket, 34-eseket pedig tartalékként Losiatyn község északi kijáratához. A térszínen, amelyen a most kezdődő, két napig tartó ütközetünk lezajlott, kb. 5-6 km szélességben északi részén erdős-dombos, de legnagyobb területén lapos, már letarolt gabonaföldek, legelők feküdtek, tehát a derűs őszi napfényben könnyen áttekinthető és járható terület volt. Lapos fennsík, csak az Ikwa felé eső oldalán meredek lejtő, s azon épült Borszczewka község templommal. A térszín közepén egy házcsoport, Gilajalosa major lakóház és istállók.

A most következő hadmozdulatok és harc alatt éreztem először, hogy milyen fontos és döntő szerepe lehet az ezredsegédtisztnek, amikor kezébe fut az összes harcoló századtól érkező hír, amikor sürgősen kell intézkedni, s akár élete kockáztatásával is személyesen közvetíteni a sürgős parancsokat, sőt, a helyszínen saját elhatározásból intézkedni is parancsnoka helyett.

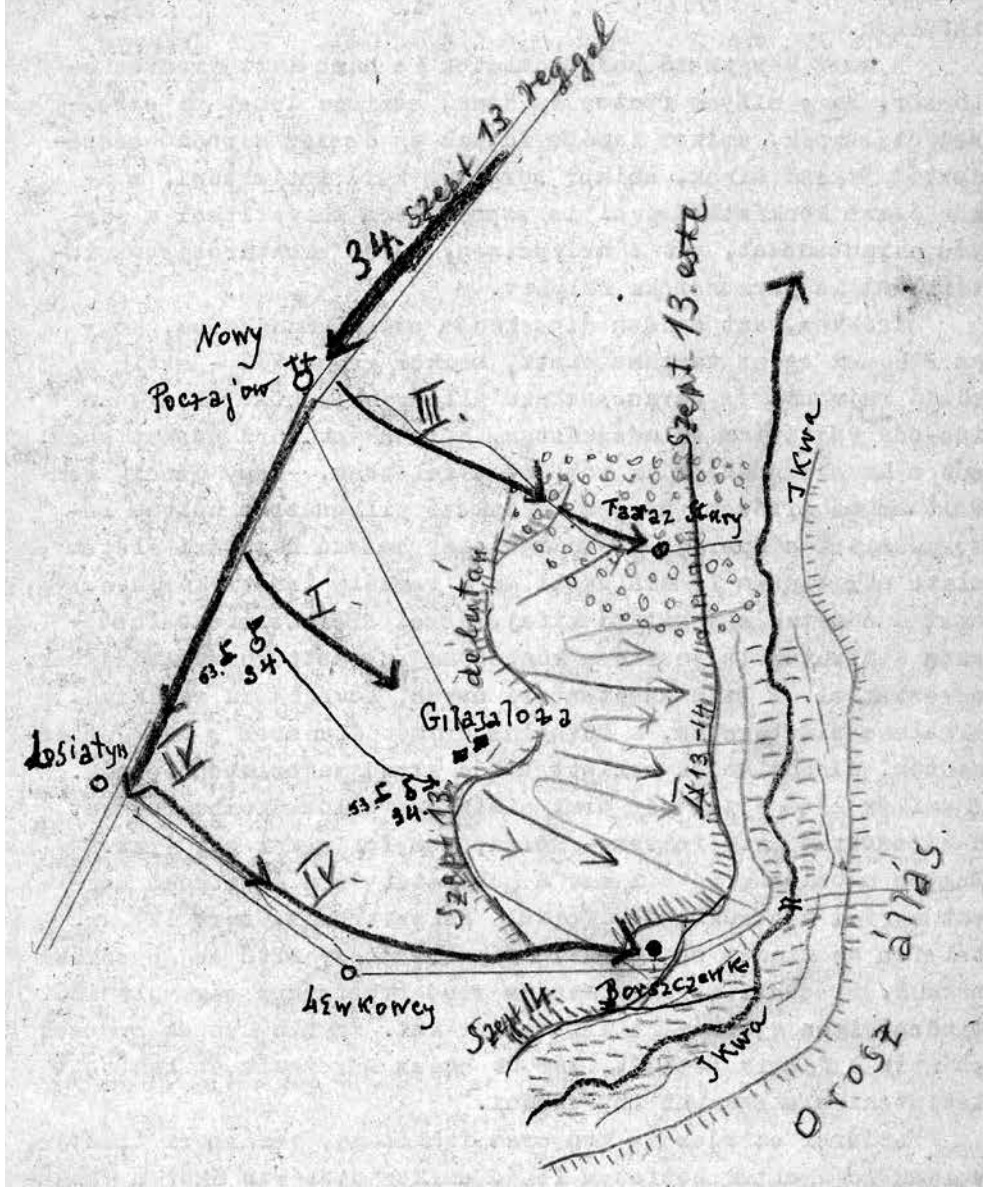
Érdekes, ezt minden dicsekedés nélkül mondhatom, hogy az ütközet egész tartama alatt – amikor reggeltől estig a küzdő rajvonal és parancsnokaim álláspontja közt állandóan ide-oda vágattam és mászkáltam, helyenként sűrű puskatűzben, sőt néha srapnelek

³¹⁹ Cs. és kir. 57. gyalogdandár.

³²⁰ Cs. és kir. 33. gyaloghadosztály.

a Borszczewka-i ütközet.

1915 szeptember 13.-14.

A borszczewkai ütközet

is robbantak felettem – egy percre sem volt az az érzésem, hogy a rákövetkező pillanatban holtam lefordulhatok a nyeregből. Eddigi elég hosszú harctéri életem alatt már bennem is kialakult az a veszély iránti közönyösség, amit a németek egy kitűnő kifejezéssel „Berufslichtsinn”, azaz a hivatás teljesítése közben megszerzett könnyelműségnek neveztek el. E szép szeptemberi napon lovaglásra rendkívül alkalmas sík terepen a lovaglás örömét élveztem, s úgy jöttem-mentem, mintha Kassa mellett békés ezredgyakorlaton lennék. S amikor késő éjjel pár órai pihenésre hálósákomba bújtam, határozottan azt éreztem, holnap sem fog semmi baj érni. Nagyon hasonlóan láttam ezt a helyzetet és a következő harcot a régi háborúkban előforduló helyzetekhez, mert itt is, telefon és minden egyéb hír és parancsközvetítő segédeszköz nélkül, írásbeli megfogalmazású rendelkezésekre nem volt idő, mindent igen gyorsan kellett elintézni. Mihelyt az oroszok elérték a fennsík peremét, már az egész harcmezőt át lehetett tekinteni, s e szerint intézkedni.

Lederer ezredes és vezérkari tisztje, Kenyeres főhadnagy velünk lovagolt Losiatyn felé, amikor utolérte őket a jelentés, hogy az oroszok már Borszczewkán túl felkapaszkodtak a fennsík peremére és Giljalosa felé nyomulnak előre. Lederer erre utasította ezredparancsnokomat, hogy az ezred azonnal siessen harcra fejlődve Giljalosa felé a szorongatott 25-ösök megsegítésére. Csupán a IV. zászlóalj tartotta meg egyelőre Losiatynnál tartaléknak. Vágtatva vittem a parancsokat a két zászlóaljhoz. Mire visszaértem, Colerus és Lederer egy jó kilátást gyújtóponton az egész harcteret jól áttekintve várta a harc további fejlődését. Előrenyomuló századaink a déli órákban a 25-ösökkel együtt már Giljalosa körül állottak harcban az erős orosz támadócsapatokkal, de aznap estig csak annyit tudtak elérni, hogy az oroszok előnyomulását megállították, de azok még mindig a fennsíkon voltak, s nem lehetett őket visszaszorítani az lkwán túlra. Tüzérségünk nem volt, az egész ütközetet ilyen támogatás nélkül kellett végigküzdenünk. Délután állandóan ide-oda lovagolva, közben lóról szállva, gyalog, földek közt csúszva kerestem fel a harcoló vonalat. Szerencsére voltak olyan terepszakaszok, ahol az oroszoktól fedve enyhe dombhátak mögött tudtam ugyan megközelíteni a tűzvonalat, de közben bizony olyan területeken is át kellett száguldanom, ahová sűrűn hullottak a golyók és az orosz tüzérség is ontotta lövedékeit. Jelentő lovasaimat is állandóan foglalkoztattam, hogy el ne veszítsük a kapcsolatot küzdő századainkkal, s természetesen arról is gondoskodnom kellett, hogy a proviantúra Poczajówban állandóan fogatolva, útra készen álljon, a mozgó konyhák főzzenek, hogy ha lehet, tudjak ételmezt küldeni harcoló sorainkba. Ez persze nappal még nem volt lehetséges. A délutáni órákban vittem új parancsot az I. és III. zászlóaljhoz a további előnyomulásra. Marzó alezredesnek sikerült a Taraz Stary melletti erdőségben könnyebben előre jutni, Lindner őrnagy azonban Giljalosa felé nyílt térszínen támadva, nehéz feladat előtt állott. De szívós bátorsággal lépésről lépésre sikerült neki is mindig közelebb jutni a majrhoz, s megerősíteni az ott harcoló 25-ösök kimerült századait. Megvártam a tűzvonal mögött, amíg zászlóaljaink megindultak, úgyhogy visszalovagolva nagy megnyugvással hallotta Lederer és Colerus ezredes jelentésemet, hogy minden rendben folyik, talán sikerül még a sötétség beállta előtt legalább a Giljalosa majort visszafoglalni, s ezt a környéket megtisztítani. Késő délután érkezett végre a hadosztályunk egyik tüzérütege a küzdőtérre, s megkezdte Borszczewka környékének bombázását. Kenyeres főhadnagy addigra értesítette a hadosztályparancsnokságot, úgyhogy már felsőbb parancsnokságaink is tájékozódva voltak Lederer ezredes az adott esetben fontos elhatározásáról és helyeselték dandárjának harcba vetését.

Délután 3 óra után már örömmel jelenthettem, hogy az orosz előnyomulás az egész vonalon megtorpant, most már ők a védekezők, s mi támadunk. A krízis elmúlt, hála

derék ezredeink vitézségének és tisztjeink ügyes, gyakorlott, erélyes harcvezetésének. Az esti órákig még sikerült harcvonalainknak az oroszokat leszorítani a fennsíkról az Ikwa völgyébe, de Boszczewka községet visszafoglalni és az ellenséget visszakergetni az Ikwa túlsó partjára e napon már nem volt lehetőség. Erősen igénybevett csapatainktól újabb erőfeszítést nem kívánhattunk. Veszteségünk is elég nagy volt, s ezredünk aznap még nem is kaphatott rendes ételmezt. Így hát megbeszélve a helyzetet, Lederer ezredes úgy döntött, hogy a támadást másnap hajnalban folytassuk. Velünk jött előre a Gilajalosa major mellett jó fedezéket nyújtó szakadékba. A IV. zászlóalj az éj folyamán Losiatynból előre rendelte, s most legfőbb gondom az volt, hogy a konyhakocsikat előre hozassam.

Este 6 óra körül letelepedtünk a szakadék laposabb részein, s négy lovas küldönccel sürgős parancsot küldtem Utczás [fő]hadnagynak, hogy azonnal küldje az összes konyhakocsit ki hozzánk, a lovasok fogják kivezetni a három zászlóalj- és az ezredparancsnokság éjjeli helyére. A kocsik éjjel kint maradnak, s hozzanak magukkal másnap reggelre való kávé, kenyeret és másnapra valami hideg ételmezt, szalonnát, mert a másnapi harchelyzettől függ, hogy holnap mikor és hol jöhetnek ki ismét hozzánk meleg étellel. Telefonszakaszom pedig azonnal lefektette a vonalakat, persze csak a földre, bokrokra csapva a drótot a három zászlóaljparancsnoksághoz, úgyhogy késő este már tudtam velük beszélni, tehát pontosan bemondhatták az elért vonal kiterjedését és a zászlóaljparancsnokságok álláspontját. Három nagyon derék, harcedzett, kitűnő, fiatal zászlóalj-segéd tisztünkben nagy támaszom volt. Az I. zászlóaljnál Decsy István főhadnagy, szintén neustadti akadémista, ezredünk egyik legkiválóbb, legvitézesebb fiatal tisztje, a harmadiknál Bartha hadnagy, aki a Lysa Goránál különösen kitűntette magát, és a negyediknél Lindner Sándor hadnagy, Lindner őrnagy fia. Róla elég annyit mondani, hogy az egész háborút első naptól az utolsóig a harctéren, a tűzvonalban élte végig, később mint géppuskás századparancsnok.

Nem tudom megmagyarázni miért, de valahogy igen derűs kedéllyel fogyasztottam el az este 9 óra után megérkezett konyhán, útközben főzött tartalmas gulyást és feküdtem le hálózsákomba. Az elmúlt nap eredményes és – ami főleg megnyugtató – minden alparancsnokunk részéről nyugodtan, bátran végrehajtott mozdulatok, a támadás döntő sikere, valahogy azt a reményt keltette bennem, hogy holnap sikeresen befejezzük a még reánk váró feladatot. És megnyugtató érzés volt, hogy az ütközet központi vezetése az egész harc alatt szilárdan a mi, Colerus és az én kezemben volt, zászlóaljparancsnokaink szigorúan a tőlünk kapott parancsok szerint harcoltak derék századainkkal, s a kétnapos küzdelem alatt egy percig sem volt zökkenő, félreértés, megtorpanás. Ennek a kétnapos ütközetnek a mintaszerű lebonyolítását nyugodtan lehetett volna a katonaiskolák harcászati tantárgyában mint mintapéldát bemutatni.³²¹

Még este megkaptuk Lederer ezredestől a holnapi harcra szóló intézkedést, amit hajnali 3 óra előtt kellett kiküldeni a zászlóaljokhoz. A parancs rövid volt: „A támadást hajnali 4 órakor folytatni a jelenlegi csoportosításban. Cél: az ellenséget a dandár egész harcterületéről kiverni és az Ikván át a túlsó partra visszakergetni.” Ezt írásban még éjjel kiküldtem a három zászlóalj-parancsnoksághoz. Ők addig már rendezték köteleiket, az oroszoknál csend volt, úgy látszik, nem készültek ellentámadásra. A meleg reggelit 3 óra előtt kiosztották, hajnali 3 óra után telefonon megkérdeztem a zászlóaljsegéd tiszteket, megkapták-e az éjjeli írásbeli parancsot s készen vannak-e a további harcra. Minden rendben volt, s 4 óra előtt pár perccel már csak annyit kellett nekem kitelefonálni: „Az Úristen nevében rajta!”

³²¹ A bekezdés utolsó két mondata utólagos, kézzel írt betoldás a lap hátoldalán.

Pár perc múlva már hallottuk a puskaropogást, amely mindig erősebbé vált, de nagy örömmre a tűzharc zaja rövid idő múlva mind távolabbról hallatszott, ami azt jelentette, hogy rajvonalainknak sikerült előrejutni. Az oroszok az erélyes támadástól megzavarva hátrálni kezdtek, s reggel 5 órakor megkaptam az első telefonjelentéseket arról, hogy századaink már elérték a fensík peremét, Borszczewka házai előtt állnak. Az oroszok egy része még a faluban tartja magát, a többi futva menekül az Ikwán át. Egy fél óra múlva már csak a faluban fejtettek ki erős védekező harcot. Most a tegnapi támadásban tartalékként visszatartott, tehát nem fáradt IV. zászlóaljunkat küldtük a falu megtisztítására, míg a két első zászlóalj az Ikwá-part innenső, magasabb peremén beásva magát, tüzzel foglalkoztatta a túlsó parton magukat beásó ellenséget. IV. zászlóaljunk és a Lederer ezredestől oda irányított 25. ezred egy zászlóalja 6 óra előtt berohant a faluba. Elkeseredett közelharc kezdődött, minden házat úgyszólván külön-külön kellett heves kézitusában elfoglalni, de a siker itt sem maradt el. 7 órakor reggel már büszkén jelenthettük Lederer ezredesnek, hogy a falu is birtokunkban van, az Ikwá innenső partján már nincs orosz harcoló katona. Borszczewka eleste után a III. zászlóaljunkkal szemben álló oroszok is hátrálni kezdtek, úgyhogy ezredünk, illetve egész dandárunk a tegnap önként vállalt feladatot fényesen megoldotta. A községben vívott kemény kézítása hevesességét mutatja, hogy 15-ig, amikor minden házat embereink végigkutatuk, összesen 250 elesett és súlyosan megsebesült oroszot szedtek össze. A mi veszteségeink is elég nagyok voltak, de lényegesen kevesebbek, mint az oroszoké, bebizonyítva azt a hadtörténeti igazságot, hogy a támadó fél mindig kevesebb veszteséget szenved, mint a hátráló.

A délelőtt folyamán az egész vonalon megszűnt a harc, jóleső csendben tudták századaink magukat rendbe szedni s kipihenni. Lederer ezredes pedig meghatottan, meleg hangon köszönte meg Colerus ezredesnek ezredünk derék magaviseletét, hogy merész elhatározásában a legmesszebbmenően támogattuk, s ilyen szép diadalt arattunk. Másnap délután Böhm Ermolli lovassági tábornok, 2. hadseregünk parancsnoka személyesen eljött Poczajówba, ahová Lederer ezredes még 13-án délután átköltözött, hogy szóban gratuláljon a kiváló sikerhez. Megerősítette véleményünket, hogy ha nem állítjuk meg az orosz betörést, akkor nemcsak Lemberget veszítjük el, hanem előnyomulásuk az egész dél-galíciai harcvonalkat katasztrófáját vonta volna maga után. 14-én délután pedig Kosak altábornagy vezérkari főnökével, Förster-Streffleur őrnaggyal kijött hozzánk, hogy örömet, elismerését közölje velünk szép harcunkért. Közben váratlanul felém fordulva ezt mondja: „Felhasználom az alkalmat, kedves Markó, hogy megmondjam neked, hogy – amint Förster őrnaggyal megfigyeltük – amióta te vagy ezredetek segédtsíztje, a Kárpátok óta, az ezredparancsnokságnak tőled szerkesztett harcjelentései – hiszen írásodat jól ismerjük – mindig szabados, tömör, logikus összefoglalásban adják elő a harcok lefolyását, s mindenre kiterjedő gondossággal jelentik mindazt, amit nekünk tudni fontos. A ti jelentéseitekre nyugodtan támaszkodhatunk további terveinknél. Azok felesleges fecsegések, szépítések nélkül, híven vázolják a valódi helyzetet, és amellet érdekesen vannak megfogalmazva. Kérlek, kedves Colerus, legyetek ezután is bizalommal irántunk, kitűnő ezrededet mindig támogatni fogom, ha bajban vagytok, panaszaitok vannak, forduljatok nyíltan, úgy, mint eddig, hozzánk. Mióta hadosztályomban harcoltok, meggyőződtem arról, hogy a 34-es Vilmos császár ezred hadseregünk egyik legmegbízhatóbb, legkiválóbb magyar gyalogezrede. Most várom előterjesztésedet tisztí és legénységi kitüntetésekre e szép ütközetért. Legmelegebben fogom a tisztí javaslatokat véleményezve továbbküldeni, s a legénységi vitéségi érmekkel, amelyek adományozási joga az enyém, sem fogok fukarkodni.”

Mélyen megtisztelő volt Kosak altábornagy e nem várt, szép nyilatkozata, amit megfe-

lelő formában még aznap kihirdettem az egész ezrednek. A következő, csendesebb napokban összeültem a zászlóaljparancsnokokkal, s megszerkesztettük a kitüntetésre javasolt tisztekről szóló felterjesztésünket. Lederer ezredes felsőbb utasításra benyújtotta kérelmét a Mária Terézia Rend lovagkeresztjére. Elhatározása és magatartása, harczvetése a borszczewkai napokban e kitüntetésre vonatkozó minden feltételnek megfelelt. 1. Maga felelősségére, parancs nélkül, sőt, annak ellenére – mert nekünk Tarnopol felé kellett volna továbbmenni – hajtott végre egy szép hadműveletet. 2. Az ütközet alatt a küzdőtéren, ellenséges tüzelés közben bátran vezette dandárjának harcát. 3. E harcának az egész délkeleti arcvonalunk helyzetére döntő, áldásos befolyása volt. Akkor már igen sok ilyen kérelem futott be a Rend Káptalanához, s ezeket a szóban forgó események időrendi sorrendjében intézték el. Így hát Lederer kérvényének elintézésére már csak a Monarchia összeomlása után került sor. Lederer – akkor már nyugalmazott – tábornokot a Mária Terézia Rend Arany tiszti vitézségi érmével tüntette ki a Rend Káptalana, amely a háború után is egy ideig még folytatta működését. Egyúttal pedig, mint 30 évet szolgált és harcban részt vett tiszt, folyamodhatott magyar nemességért, s ezt még a háború alatt meg is kapta, „borszczewkai” előnévvel.

Colerus ezredes engem is felterjesztett, s megkaptam a „Legfelsőbb dicsérő elismerést”, a közönségesen Bronz Signum Laudisnak nevezett érmet – hadiérem szalagon, kardokkal.

De még egy érdekes kitüntetést hozott nekem váratlanul az ütközet egyik utolsó jelenete. A falu utcáin, házaiban fekvő elesetteket pár nap alatt a falu szélén tisztességesen eltemettük. Simkovics atya végezte a tömegsír előtt a szertartást, mert hiszen lehetetlen lett volna megállapítani az elesettek felekezeti hovatartozását, s más felekezeti papokat is odahozatni, s túlnyomó számban oroszok is voltak. De hát mindnyájan egy Isten hívei. Nagyobb gondot okozott nekem a közel 200 járnai képtelen sebesült elszállítása. Amikor 14-én reggel Utczás [fő]hadnagyunk kijött a helyzetről érdeklődni, vele volt az egyik besoztott hadnagy, s beszéltem vele erről a nagy gondomról. Azt mondja, hogy most vele együtt jött a losyatini országúton egy kb. 30 szekérből álló karaván, a tőlünk délre fekvő ezredek számára vitt élelmet. Ezek a szekerek még a délelőtt folyamán üresen fognak visszatérni Poczajówba. Talán ide lehetne azokat dirigálni. Kaptam az alkalmon. Írtam egy parancsot az ezredparancsnokság bélyegzőjével, amelyben utasítom a szekérkaravánt vezető tisztet, hogy azonnal kanyarodjon be hozzánk, és szállítsa a sebesülteket a már letelepülni készülő táborig kórházba, Poczajówba. A hadnaggal küldtem Bihari őrmesteremet és négy jelentő lovas, s ha a vonatot vezető hadnagy okoskodik, mondja meg neki, hogy feljelentem.

Ez sikerült. Bihari idekísérte őket a faluba, én már ott voltam és vártam őket. A hadnagy eleinte igen magas lóról kezdett beszélni, hogy ő közvetlenül a hadosztályparancsnoksága alá tartozik, s már délben ott kellett volna lennie, de röviden leintettem. A felelősséget szekereinek igénybevételéért természetesen én vállalom. Tudom, hogy ezért nem megrovást, de dicséretet kapok, hogy nem hagyom a sok sebesültet itt elpusztulni. Erre megnyugodott, s sikerült az összes sebesültet hamarosan a faluban található szalma közé ágyazva tűrhetően a szekerekre rakni. Délben készen volt a transzport. Egy írásbeli jelentést adtam egyik orvosunknak, aki a szekérsort bekíséri Poczajówba, s utasítottam, hogy a kórház parancsnokának mondja el őszintén e szállítás előzményeit.

Pár nap múlva kijön hozzánk a Poczajówban már letelepedett hadikórház parancsnoka, egy bécsi, rokonszenves fogorvos, dr. Peter, s formálisan kihallgatott engem, hogy volt ez az ügy, mert a train-hadnagyot felettesei állítólag igen megszídták, hogy szekereivel csak késő délután ért haza. Megnyugtattam, hogy a hadnagy ártatlan, én vagyok a felelős,

erőszakos intézkedésemért. Egy hónap múlva megtudtam a doktor látogatásának célját. A hadosztály orvos főnökének, egy főtörzs-orvosnak igen imponált erélyes és célravezető intézkedésem, és felterjesztett Vörös Kereszt kitüntetésre. Megkaptam a Vörös Kereszt érdemkereszt egyik osztályát hadiékítménnyel.³²²

A borszczewkai ütközet ezredünk egyik legszebb haditettei közé tartozik. Az ütközet az első pillanattól kezdve végig rendkívüli pontossággal, mint egy jól begyakorolt mintagyakorlat folyt le. Nagy előnyünk volt a szép idő, a jól áttekinthető térszín, tehát mindent szemmel látva irányíthattunk. A gyorsan lepergő harcmozdulatokban nem lett volna idő arra, hogy parancsokat, jelentéseket gyalogos küldöncökkel írásban küldjünk egymásnak az ezredparancsnokság és a zászlóaljok közt, tehát a leggyorsabb, s az adott helyzetben legcélszerűbb megoldás csak az lehetett, hogy én magam száguldottam a parancsnokság és a harcvonal közt ide-oda, s így nemcsak ezredparancsnokom, de a velünk együtt a harcot figyelő dandárparancsnokságunk is állandóan tisztában volt a pillanatnyi helyzettel. A kapcsolat ügyes zászlóaljsegéd tisztjeink révén velünk állandóan és zavartalanul megvolt, egész idő alatt. Tisztek, legénység a harc legkritikusabb perceiben sem veszítették el lélekjelenlétüket, szívós bátorsággal, megfontoltan cselekedtek és harcoltak. Tüzérségi támogatás nélkül szép teljesítmény volt ez, a század- és szakaszparancsnokok fegyelmezett tűzvezetésének és példaadásának szép példája.

A borszczewkai harc minden résztvevője büszke örömmel gondolhatott vissza erre a verőfényes két szeptemberi napra, amikor az ezred vitézsége új babérleveleket fűzött régi dicsőségünk koszorújához.

Az itt, csak röviden összefoglalva előadott két nevezetesebb ütközetünkről részletes feldolgozásban számoltam be külön értekezésekben. Mind a két értekezés a Magyar Katonai Közlöny 1924. évi 25. évfolyamában jelent meg. „A 27-ik hadosztály harcai a Gaj erdőben 1915 májusában” [címmel] a folyóirat 1925. évi 1–2. számában. „A borszczewkai ütközet 1915. szeptember 13.” [című pedig] a folyóirat 1924. évi 5–8. számában.

*

A Borszczewka mellett vívott ütközet után szeptemberben az ezrednek még elég nehéz napjai voltak. Több kisebb-nagyobb összetűzés után végre bekövetkezett a világháború második szakasza, amikor a Központi Hatalmak egész arcvonala Rigától a Fekete-tengerig végleg beszüntette támadó jellegű hadjáratát. Sem Németországnak, sem az Osztrák–Magyar Monarchiának nem volt érdeke és szándéka, hogy ellenséges területeket foglaljon el. Legfelsőbb államvezetőségeink úgy döntöttek, hogy a most elért vonalban végleg megállnak. Október 8-án érkezett hozzánk az utasítás, hogy ezt a vonalat végleges vonalunknak tekintsük, s igyekezzünk ebben állásainkat tartós védelemre úgy kiépíteni, hogy minden ellenséges támadást kivédhessünk, s itt várhassuk be a világháború befejezését.

³²² A Vöröskereszt Díszjelvényének valamelyik fokozatáról van szó a hadidíszítménnyel.

ISBN 978-963-7097-65-2 Tudós és katona. Markó Árpád visszaemlékezései. Összkiadás
ISBN 978-963-7097-66-9 Tudós és katona. Markó Árpád visszaemlékezései. I.

Felelős szerkesztő: Kincses Katalin Mária
Tördelte: Láng András
Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme

